चरक-संहिता।

महामुनिना भगवताग्निवेशेन प्रणीता
महर्षिचरकेण प्रतिसंस्कृता

चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तप्रणीतया आयुर्व्वेददीपिकाख्यटीकया
महामहोपाध्याय-श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचितया जल्प-
कल्पतरुसमाख्यया टीकया च समलङ्कृता।

कविराज श्रीनरेन्द्रनाथ सेनगुप्तेन
कविराज श्रीबलाइचन्द्र सेनगुप्तेन च
सम्पादिता संशोधिता प्रकाशिता च।

निदान-विमान-शारीर-इन्द्रियाभिधान-स्थानचतुष्टय-
समन्वितः

द्वितीयः खण्डः।

प्रथमं संस्करणम्।

कलिकातानगर्य्यां
कलुटोलाभ्यन्तरीणसप्ततिसङ्ख्यकभवनस्थ-
धन्वन्तरि-इलेक्ट्रिक्-मेशिनयन्त्रे
श्रीरङ्गलालमिश्रेण मुद्रिता।

निदानस्थानस्य सूचोपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

निदानस्थानस्य सूचोपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

निदानस्थानस्य सूचोपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

विमानस्थानस्य सूचीपत्रम्।

विमानस्थानस्य सूचीपत्रम्।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः।

पञ्चमोऽध्यायः।

षष्ठोऽध्यायः।

विमानस्थानस्थ सूचीपत्रम् ।

चरक-संहिता ।

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः, इतिह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अथोद्दिष्टक्रमात् श्लोकस्थानानन्तरं निदानस्थाने वक्तव्ये सर्व्वव्याधिप्रधानत्वात् ज्वरस्य निदानमादावाह—अथात इत्यादि। सर्व्वं पूर्व्ववद् व्याख्यातव्यम्। ज्वरस्य निदानं ज्वरनिदानमधिकृत्य कृतमध्यायं ज्वरनिदानमध्यायं व्याख्यास्याम इति ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—संक्षेपेण हेतुलिङ्गाभिधायकं सूत्रस्थानमनु प्रपञ्चेन हेतुलिङ्गाभिधायकं निदानस्थानमुच्यते, हेतुलिङ्गज्ञानपूर्व्विका हि चिकित्सा साध्वी भवति, यच्च चिकित्सासूत्रमात्रमभिधातव्यम्, तदुपशयान्तर्गतमेवेति कृत्वा, किंवा हेतुलिङ्गाभिधायकस्यापि चिकित्सार्थत्वात् चिकित्सासूत्रमात्राभिधानमिह, तत्रापि च शरीरविकारेषु प्रधानत्वात् ज्वरस्यैव निदानमादौ उच्यते, तथा च ज्वरः प्रधानमत्रैव "ज्वरस्तु खलु" इत्यादिना वक्ष्यति, तथा च चिकित्सिते च वक्ष्यति,—"देहेन्द्रियमनस्तापी सर्व्वरोगाग्रजो बली" इत्यादि; यत्तु वक्ष्यति,—"पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत्" इति, तत्र 'पुरा'-शब्द आद्याविर्भावे गुल्मस्य वर्त्तते न तु ज्वरस्य प्रागभावे, दक्षाध्वरध्वंसे हि ज्वरपरिगृहीतानां प्राणिनां दिक्षु विद्रावणादिना गुल्मोत्पत्तेरुक्तत्वात्। निदानं कारणमिहोच्यते, तच्चेह व्याधिजनकं व्याधिबोधकञ्च सामान्येनोच्यते, तत्र व्याधिजनकं निदानं हेतुः, व्याधिबोधकञ्च कारणं निदानपूर्व्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तिरूपम्, तत्र हेतुरूपं निदानं जनकञ्च भवति, व्याधेर्बोधकञ्च भवति, अत एव प्रथमम्, "इह खलु" इत्यादिना हेतुमभिधाय "तस्योपलब्धिर्निदानम्" इत्यादिना पुनर्हेतुरप्युक्तः, ज्वरस्य निदानं ज्वरनिदानम्। किंवा निदानशब्दो जनककारणवचन एव,

इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु को ज्वरः, किमस्य निदानम्? इत्याकाङ्क्षायां प्रतिलोम-तन्त्रयुक्त्या प्राग् ज्वरोपदेशान्निदानमुच्यते। अत्र निदानशब्देन निदान-पूर्व्व-रूप-लिङ्गोपशय-सम्प्राप्तयो विवक्षिताः। समास-व्यासाभ्यां तज्ज्ञापयितुं समासेन निदानादीनि पञ्च क्रमेणोपदिशति। रोगाणां ह्युत्पत्तावादौ निदानं, ततः पूर्व्वरूपं, ततः सम्प्राप्तिः, ततो रूपं, तत उपशयः, इत्यत आदौ समासेन निदानमाह—इहेत्यादि। खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे। इह संसारे हेतुरित्यादिकम् अनर्थान्तरमर्थान्तररहितमेकार्थकम्। भावानामुत्पत्तिसम्पादक इत्येष एक एवार्थो हेत्रपां हेत्वादीनां पदानाम्। उत्पत्तिस्तु सत्ता, तत्समानाधिकरणं तदनुकूलव्यापारश्च इत्युभयात्मिका। तदुभयार्थस्यैकनिष्ठत्वादकर्म्मकत्वम् उत्पत्त्यर्थधातूनाम्। सदिति यतः सा सत्ता द्रव्यगुणकर्म्मसु। सा तु गुणकर्म्मसु सद्भावान्न गुणो न कर्म्म। द्रव्याणि नान्तरेण गुणकर्म्मभ्यां सन्तीति द्रव्याणां गुणतः कर्म्मतो वा सद्भावप्रतीत्या द्रव्याणां सत्ता गुणो वा कर्म्म वेति चेन्न गुण-कर्म्मसु सद्भावात्। गुणाः सन्ति कर्म्माणि सन्तीति गुणेषु कर्म्मसु च सत्तायाः सद्भावात्। तर्हि चानेकद्रव्यारब्धेषु द्रव्येषु द्रव्यं कारणभूतं यत् सा किं सत्ता? नैवं, सामान्यविशेषाभावेन च। सत्तायां हि नास्ति सामान्यं नास्ति विशेषः, कारणभूतद्रव्येषु पुनरस्ति सामान्यं विशेषश्च। अनेकद्रव्यसत्त्वात् तु तेषां द्रव्यत्वमुक्तं, तथा कार्य्यगुणानामप्यनेकगुणारब्धत्वेनानेकगुणसद्भावाद् गुणत्वम् उक्तं, तथा कार्य्यकर्म्मणामनेककर्म्मभिः सजातीयविजातीयैरारब्धत्वेनानेक-कर्म्मसत्त्वात् कर्म्मत्वमुक्तं, न तु तेषां कार्य्याणां द्रव्यगुणकर्म्मणामारम्भकाणि

तत्र ज्वरस्य जनककारणं निदानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो ज्वरनिदानम्, तेन पूर्व्वरूपादीनामपि ज्ञप्तिहेतूनां तथा चिकित्सासूत्रस्य च ग्रहणम् ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—तदेवं ज्वरनिदाने वक्तव्ये सर्व्वव्याधिसाधारणमेव निदानं वक्तुमुचित. सामान्यपूर्व्वकत्वाद् विशेषस्य, तथाप्युत्पन्नस्य व्याधेर्लक्षणं युक्तमिति कृत्वा उत्पत्तिहेतुं व्यवहारार्थं लक्षणार्थञ्च पर्य्यायैराह—इह खल्वित्यादि। इहेति इह प्रकरणे कारणाभिधायक-हेत्वादयो नार्थान्तरे, प्रकरणान्तरेऽर्थान्तरे हेत्वादिशब्दा भवन्तीति दर्शयति, यथा वक्ष्यति—"हेतुः अकृतकत्वाद्' इति, तथा "दशैवायतनानि स्युः" तथा "कर्त्ता, मन्ता, बोद्धा' इत्यादौ, प्रत्ययस्य ज्ञानादौ, उत्थानस्य उद्गमनादौ, हेत्वादिभूरिपर्य्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारार्थम्, तथा हेत्वादि-शब्दानामर्थान्तरेऽपि वर्त्तमानत्वे पर्य्यायान्तरेण समं सामानाधिकरण्यात् कारण एव वृत्तिः

द्रव्यगुणकर्म्माणि सत्ताः सामान्यविशेषवत्त्वात्, सत्तायास्तु सामान्यविशेषाभावात्। तर्हि पुनः सत्ता कः पदार्थः ? पारिशेष्यात् समवायः। स हि भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् वस्तूनां यावत्कालं स्वारम्भकाणां मेलकरूपः समवायो वर्त्तते तावत्कालमनुवृत्तिर्भवतीति कार्य्येषु कारणसमवायः सत्ता, सा च तत्समानाधिकरणस्तदनुकूलव्यापारश्च इत्युभयात्मिकैवोत्पत्तिः। सामान्यविशेषयोरेतद् द्रव्यगुणकर्म्मसमवायानतिरिक्तत्वात् सत्तायाः सत्त्वाभावात् द्रव्यगुणकर्म्मणामुत्पत्तिसम्पादको हेतुर्निमित्तमित्यादिशब्दैरभिधेयः। तत्त्वन्तु—कार्य्याणां नियतपूर्व्ववर्त्तिष्वेव भावेषु सम्भवति नान्येषु। तत्र प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञत्वेन प्रयोजककर्त्तरि चार्थे हेतुशब्दः, शकुनादौ च निमित्तशब्द, आयतनशब्दः स्थाने, क्रियानिमित्तेषु स्वतन्त्रे कर्त्तृशब्दः, क्रियाहेतुव्यापारे कारणशब्दः, सुप्तिङादिषु प्रत्ययशब्दः, उद्गमादिषु उत्थानशब्दः। पूर्व्वरूपादिषु चतुर्षु तदधिकरणग्रन्थेषु च निदानशब्दो वर्त्तते, तेष्वर्थेषु हेत्वर्थलाभावादर्थान्तरत्वान्न हेतुर्भवतीति। हि वर्द्धन-गमनयोः, स्वादिः, कृद्योगे हेतुरिति रूपम्, निपूर्व्वं मिदे रूपं निमित्तम्, आङ्पूर्व्वं यतते रूपमायतनम्, तृजन्तकृञः कर्त्ता, णिजन्तस्य कृञः कारणम्, प्रतिपूर्व्वस्येणः प्रत्ययः, समुत्पूर्व्वतिष्ठतेः समुत्थानम्, निपूर्व्वदाधातो रूपं निदानम्। भावानामुत्पत्तिसम्पादके हेत्वादयः सर्व्वे वर्त्तन्ते। तेन तन्निदानमिहोच्यते—निदीयते निष्पद्यते यस्मान्न तु येन तन्निदानम्। ध्वंसक्षयचयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयादीनाम् अप्युत्पत्तिरस्तीति तेषां हेतौ न निरुक्त्यन्तरं क्रियते। उपलब्धिकारणेऽर्थेऽपि न क्रियते निरुक्त्यन्तरम्, उपलब्धेरप्युत्पत्तिरस्ति न चास्त्युत्पत्तेरुत्पत्तिरिति। निदीयते निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदानं, दिशेः पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः, इत्येवं व्युत्पन्ननिदानशब्दो नेह हेतुसामान्यपर्य्यायत्वात्। अथ निश्चित्य दीयते प्रतिपद्यते व्याधिरनेनेति निदानमित्येवञ्च व्युत्पन्ननिदानशब्दो नेह प्रतिपत्तिहेतुमात्राभिधायित्वात्। एतदर्थकनिदानशब्दस्तु ज्वरनिदानं व्याख्यास्याम इत्यत्रोपादत्तम्। इति॥ २॥

नियम्यते, तेन, एकस्मिन्नर्थे यस्मिंस्ते शब्दाः प्रवर्त्तन्ते, तत् कारणमितरहेत्वाद्यर्थेभ्यो व्यवच्छिद्यते ; तेन लक्षणार्थञ्च पर्य्यायाभिधानं भवति, एवमन्यत्रापि व्याध्यादिपर्य्यायाभिधानेऽपि व्याख्येयम्, इह चाष्टसंख्याया मङ्गलत्वेन, तथा अष्टविधव्याधिज्वराद्यभिधानार्थसंज्ञाश्चाष्ट इत्यष्टावेव हेतुपर्य्याया उक्ताः, तेन अपरेऽपि योनिमूलमुखप्रकृत्यादयो हेतुपर्य्याया बोद्धव्यास्तच्च विस्तरभयान्नोक्ताः। एवं रोगपर्य्यायान्तरानभिधानेऽपि ग्रन्थविस्तरभयादनुसरणीयम्॥ २॥

विद्यते। यथा बलिवासवयोर्युद्धं बलिवासवयोरिवेति। एवमनुमानेऽन्त-र्भूतमपि विशेषान्तरमस्ति तदाह। तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः। इति। वादे प्रतिज्ञास्थापनायां दृष्टान्ते तथेत्युपसंहारात् तथेति शब्देन समानधर्म्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम्, अयञ्चानयोर्विशेष इति। गौतममतेन कपिलपतञ्जलिप्रभृतीनामुपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावमतं न विरुद्धम् अभिप्रायभेदात् प्रामाण्यन्तूपमानस्य सर्व्वेषां सम्मतमिति।

अथौपम्यमिदं न सादृश्यमात्रमग्निपुराणेऽग्निनार्थालङ्कारे प्रोक्तम् सादृश्यं धर्म्मसामान्यमुपमा रूपकं तथा। सहोक्त्यर्थान्तरन्यासाविति स्यात् तच्चतुर्व्विधमिति। तच्च विवृतं तत्रैव। उपमा नाम सा या स्यादुप-मानोपमेययोः। सद्भावान्तरसामान्य-योगित्वेऽपि विवक्षितम्। सद्भावान्तर-सामान्याभावाद् यथा गौस्तथा गौरिति न स्यात्। स्यात् तु तव गौरिव मम गौरिति, तावकत्वमामकत्वसद्भावान्तरवत्त्वात्—किञ्चिदादाय सारूप्यं लोकयात्रा प्रवर्त्तते। समासेनासमासेन सा द्विधा प्रतियोगिनः। प्रतियोगिन उपमेयस्य समासेनासमासेन सा द्विधा। विग्रहादभिधानस्य स समासोऽन्यथोत्तरा। उपमाद्योतकपदेनोपमेयपदेन च। ताभ्याञ्च विग्रहात् त्रेधा सा समासान्तिमा त्रिधा इति। यथा चन्द्रतुल्यमुखमिति। उपमाद्योत-केन पदेन सह समासः। चन्द्रेण समकान्ति तवाननमित्युपमेयेन सह समास· चन्द्रसमानकान्ति। इहोभाभ्यां सह समास इति त्रिधा। चन्द्रेण तुल्यं मुख-मिति, चन्द्रतुल्यं मुखमिति, चन्द्रेण तुल्यमुखमिति द्वयोः समासत्वमसमासत्वञ्च इति। अथ धर्म्मभेदेनोपमा चाष्टादशधा। विशेष्यमाणा उपमा भवन्त्यष्टा-दश स्फुटाः। यत्र साधारणो धर्म्मः कथ्यते गम्यतेऽपि वा। ते धर्म्म-वस्तुप्राधान्याधर्म्मयोस्तूपमे उभे। इति धर्म्मप्रधाना वस्तुप्रधाना चेति द्वे धर्म्मोपमे भवतः। सत्यं वचोऽमृतमिव। इति धर्म्मोपमा धर्म्मप्रधाना। राजीवमिव ते वक्त्रमिति वस्तुप्रधाना धर्म्मोपमा। ०। अथ परस्परोपमा। तुल्य-मेवोपमीयेते यथान्योन्येन धर्म्मिणौ। परस्परोपमा सा स्यात् प्रसिद्धेरन्यथा तयोः। विपरीतोपमा यस्माद्व्याप्तेर्नियमोपमा। अन्यत्राप्यनुवृत्तेस्तु भवेच्च नियमोपमा। तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम्। इति परस्परोपमा। तवाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिदमिति विपरीतोपमा। पद्मं सर्व्वत्रोप-

उक्तं हि तत्र—"प्रसिद्धसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्" इति। दण्डेन दण्डकस्येति दण्डेन प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य दण्डकस्य साधर्म्म्यमासाद्य श्रुतवान् कुम्भकारकदण्डवद् विकारदर्शने सत्ययम्

मानमिह तूपमेयमिति विपरीतम्। अन्यस्माद्व्यावृत्तेर्नियमोपमा यथा। स्तनौ विल्वफलसमौ स्थूलौ सुकठिनौ तव। न तु तालफलसमौ न पद्मकोरकोपमाविति काठिन्याभावात्। अन्यत्राप्यनुवृत्तेश्च भवेच्च नियमोपमा। यथा—कमलेनैव तुल्यं ते मुखं तुल्यौ स्तनौ मम। इति नियमोपमा द्विधा।०। असमुच्चयोपमा। समुच्चयोपमाऽतोऽन्य-धर्म्मबाहुल्यकीर्त्तनात्। स्तनावम्भोज-सदृशौ मालूरफलसन्निभौ इति।०। व्यतिरेकोपमा यथा। रहोधर्म्मस्य साम्येऽपि वैलक्षण्यं विवक्षता। यदुच्यतेऽतिरिक्तत्वं व्यतिरेकोपमा तु सा। आहुर्मुखं चन्द्रसममन्ये नाहं शशी क्षयात् इति।०। अथ बहूपमा। यत्रोपमा स्याद् बहुभि सदृशै: सा बहूपमा। धर्म्मा: प्रत्युपमानं चेदन्ये मालोपमैव सा। चन्दनोदक-शीतांशु-चन्द्रकान्तादिभि: समा। स्पर्शेन त्वं सरोजाक्षि वीणाकोकिलभाषिणि। इति बहूपमा।०। प्रत्युपमानं चेदन्ये धर्म्मास्तदा सा मालोपमा। कुचौ लकुच-सन्निभौ। रुचिरविल्वतुल्यौ शुभौ सुदाड़िमफलाकृती ज्वलयतो मन: कामिनाम् इति।०। अथ विक्रियोपमा। उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमा। यथा। पक्वविम्बफलाभासावोष्ठौ ताम्बूलवर्ज्जितौ। इति।०। अथाद्भुतोपमा। त्रैकाल्या-सम्भवि किमप्यारोप्य प्रतियोगिनि। कविनोपमीयते या प्रथ्यते साद्भुतोपमा। यथा—राकाचन्द्रमसो विधि: प्रतिदिनं कान्तां कलामुद्धरन्नैकैकां तव वक्त्र चार्व्ववयवान् संघट्य संनिर्म्ममौ। इति।०। अथ मोहोपमा। प्रतियोगिन-मारोप्य तदभेदेन कीर्त्तनम्। उपमेयस्य सा मोहोपमाऽसौ भ्रान्तिमद्वच:। यथा—पूर्णचन्द्राननं पूर्ण-चन्द्रं बुद्ध्वा तवाननम्। चकोरा: परिधावन्ति युवान: कामरूपिण इति।०। अथ संशयोपमा। उभयोर्धर्म्मिणोस्तथ्यानिश्चयात् संशयोपमा। यथा—कर्णिकालग्नभृङ्गं किं चञ्चलेन्दीवरद्वयम्। किमीक्षणद्वयं लोलं तव वक्त्रसरोवरे। इति।०। अथ निश्चयोपमा। उपमेयस्य संशय्य निश्चयान्निश्चयोपमा। यथा—पद्ममेव विधुम्लानं फुल्लं कान्तोदये दिने। वितनोति तनोर्लक्ष्मीं लीनभृङ्गयुगं मुखमिति।०। अथ वाक्यार्थोपमा। वाक्यार्थे-नैव वाक्यार्थोपमाऽन्यस्योपमा मता। वाक्यार्थेनान्यस्योपमा वाक्यार्थोपमा। यथा—नैकस्मिन् कमले भृङ्ग-द्वयं पिवति माक्षिकम्। खञ्जरीटद्वयं नूनं नृत्यतीह स्मिताननें। इति।०। अथात्मोपमा। स्वात्मनोपमात्मोपमा साधा-

असौ दण्डसञ्ज्ञो विकार इति प्रत्येति। किंवा भट्टनयेन, प्रसिद्धं दण्डगतं साधर्म्म्यमप्रसिद्धदण्ड-काख्यविकारसम्बन्धितया प्रत्येतीत्येवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम्। इष्वासिनेति इषुमोक्षकेण, यथ इषुमोक्षकेण लक्ष्येऽनतिविप्रकृष्टे नापराध्यते, तथाऽरोग्यदेन वैद्येन वैद्यगुणैरातुरं साधयता ॥ ३७॥

रणातिशायिनी। यथा—रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति।०। अथान्योपमा। उपमेयं यदन्यस्य तदन्यस्योपमा मता। यथा—दिवाकरेण संफुल्लमिव पद्मं मुखं तव। इति।०। अथ गमनोपमा। यदुत्तरोत्तरं याति तदासौ गमनोपमा। यथा—नखानि विधुशङ्कया विरहिणी करेणावृणोत् तत किशलयभ्रमात् करमतोऽक्षिपद् दूरतः। ततो वलयशिञ्जितं भ्रमरगुञ्जितं शङ्कया उहूरिति कुहूकुहूध्वनिभियापतन्मूर्च्छिता। इति। ०। इत्यष्टादशधा स्फुटोपमा व्याख्याताः।

अथ स्फुटास्फुटपञ्चविधोपमामाह—प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा। किञ्चिच्च सदृशी ज्ञेया उपमा पञ्चधा पुन। अन्यस्य प्रशंसया यदुपमीयते सा प्रशंसोपमा। मृणालाङ्कुरमत्तुं यन्न त्यजन्ति सरो मृगा। तत्राब्जकुसुमायार्थी गत्वा न स्यात् प्रवञ्चित।०। एवमन्यस्य निन्दया यदुपमीयते सा निन्दोपमा। पद्मं बहुरजश्चन्द्र-क्षयवृद्धी दिने दिने। ताभ्यां समं तव मुखं न तत् तत्त्वविदो विदुरिति। ०। कविना या तूपमा कल्प्यते सा कल्पितोपमा। मुखाब्जं दन्तकिञ्जल्कमोष्ठच्छदमलीक्षणम्। सौरभेणाकर्षति ते यूनां चित्तमलिं द्रुतमिति।०। उपमानस्य सर्व्वधर्म्मेण यदुपमेये सादृश्यं सा सदृश्युपमा। यथा—पद्मात्मिके तवाम्भोज-समं स्तनयुगं मुखम्। करद्वयं पादयुगं नेत्रयुग्मं मनोहरम्। इति। एषा पूर्णोपमा परैरुच्यते। या तूपमा पुनरुपमानगतानां धर्म्माणां किञ्चिद्धर्म्मेण सादृश्यं स्यात् सा किञ्चित्सदृशी उपमा परैस्त्वेषा लुप्तोपमाभिधीयते। कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्य्यं धैर्य्येण वारिधिम्। राजन्ननुकरोषि त्वं जवेन मनसा ध्रुवमिति। किञ्चिदंशेन सादृश्यात् किञ्चित्सदृशीति। एषा त्रयोविंशतिधाग्निनोपमा प्रोक्ता। तेनान्योपमा नास्ति। यत्र क्वचिदन्या चोक्ता साऽनार्षत्वादग्राह्या। आभ्य उपमाभ्यो भिन्नं सादृश्यं रूपकादित्रयं नौपम्यमिति। तदुक्तञ्च। उपमानेन यत् तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते। गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद् विदुः। यथा—ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधीतिकेशरम्। ध्रियते मूर्द्धि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजमिति। उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमेव वा। उपमानोपमेययोर्जातिमात्रभेदे गुणक्रियाभ्यामभेद इति तिरोभूतभेदा तूपमैव रूपकमिति तुल्यं लक्षणद्वयम्। सहोक्तिस्तु सादृश्यम्। सहोक्तिः सहभावेन कथनं तुल्यधर्म्मिणामिति। यथा—उभौ मध्वासवक्षीरावुभौ चन्दनरूषिताविति, कृष्णार्ज्जुनयोः समधर्म्मिणोः सहभावेन कथनं सहोक्तिः। अथ अर्थान्तरन्यासः सादृश्यम्। भवेदर्थान्तरन्यास· सादृश्ये-

अथ संशयः। संशयो नाम* सन्दिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयः। यथा

नोत्तरेण सः। इति। किंरूपाद् विशिष्टं कार्य्यं तत्राह—कारणसदृशं कार्य्यमिति। इति व्याख्यातमौपम्यमिति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—एवं वादे प्रवर्त्तिते यः संशेते इति संशय उद्दिष्टस्तमाह—अथ संशय इति। कः पुनः संशयो नामोच्यत इत्यत आह—संशयो नामेत्यादि। सन्दिग्धेषु समानानेकधर्म्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विमृष्टेष्वर्थेषु अनिश्चयो विशेषापेक्षो विमर्शः संशयो नामाभिधीयते। उक्तञ्चैतद् गौतमेन। समानेकधर्म्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति। व्याख्यातञ्चैतद् वात्स्यायनेन। समानधर्म्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्म्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्व्वदृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति। तदनवधारणं ज्ञानं संशयः। समानमनयोर्धर्म्मम् उपलभे, विशेषमन्यतरस्य नोपलभे ; इत्येषा बुद्धिरपेक्ष्या संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते। तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः। अनेकधर्म्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकम्, तस्यानेकस्य धर्म्मस्योपपत्तेर्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात्। समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते। गन्धवत्त्वात् पृथिवी अबादिभ्यो विशिष्यते, गुणकर्म्मभ्यश्च। अस्ति च शब्दे विभागजे खलु संयोगजे त्वविशेषस्तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म्म वेति सन्देहः। न हि शब्दो वैशेषिके नवसु द्रव्येषु विभक्तः कृतो न रूपादिषु सप्तदशसु गुणेषु न पञ्चसु उत्क्षेपणादिषु कर्म्मसु। विशेषस्य चोभयथा दृष्टत्वात्। किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्म्मभ्यो विशेषः ? आहोस्विद् गुणस्य सत इति, अथ कर्म्मणः सतः ? इति विशेषापेक्षान्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्म्मं नोपलभे इति बुद्धिरपेक्ष्या संशयस्य। विप्रतिपत्तेरिति। व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः। व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति। अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरं, न च सद्भावाभावौ सहैकत्र सम्भवतः। न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते। तत्र तत्त्वानव-

चक्रपाणि—सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेष्वित्यनेन सन्देहयोग्यं विषयं दर्शयति, अनेन च, न्यायोक्तात् "समानानेकधर्म्मोपपत्तेः" इति वचनात् विषयं संशयस्य च दर्शयति। संशय-

* सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्विति चक्रधृत पाठः।

धारणं संशयः। इति। उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तड़ागादिषु मरीचिषु वा अविद्यमानमुदकमिति। तत क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्व-व्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते उत असदिति संशयो भवति। अनुपलब्ध्यव्यवस्थानः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि। असच्चानुपपन्नं विरुद्धं वा। ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति। विशेषापेक्षा अत्र पूर्व्ववत्। पूर्व्वः समानोऽनेकश्च धर्म्मो ज्ञेयस्थः। उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातस्थे। एतावता विशेषेण पुनर्व्वचनम्। समानधर्म्माधिगमात् समानधर्म्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति। लक्षणमिदं परीक्षितं स्वयमेव। तद् यथा—समानानेकधर्म्माध्यवसायादन्यतरधर्म्माध्यवसायाद् वा न संशय। विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च। विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः। अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः। तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेः। यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशयेनासंशयो नात्यन्तसंशयो वा। यत्र संशयस्तत्रैवोत्तरोत्तरप्रसङ्ग इति। व्याख्यातञ्चैतत् सर्व्वं वात्स्यायनेन। तद् यथा—समानानेकधर्म्माध्यवसायादन्यतरधर्म्माध्यवसायाद् वा न संशय इति। समानस्य धर्म्मस्याध्यवसायात् संशयः स्यात् न धर्म्ममात्रात्। अथवा समानमनयोर्यद् धर्म्ममुपलभते इति धर्म्मधर्म्मिग्रहणे संशयाभावः। इति। अथवा समानधर्म्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्म्मिणि संशयोऽनुपपन्न इति। न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति। अथवा नाध्यवसायादर्थावधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते, कार्य्यकारणयोः सारूप्याभावादिति। एतेनानेकधर्म्माध्यवसायादिति व्याख्यातम्। अन्यतरधर्म्माध्यवसायाच्च संशयो न भवति। ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति। विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशयः। विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद् वा न संशयो भवति। किं तर्हि, विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः। एवमव्यवस्थायामपीति। अथवाऽस्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त इत्युपलब्धेः कथं संशयः स्यादिति। तथोपलब्धिः अव्यवस्थिताऽनुपलब्धिश्चाव्यवस्थितेति विभागेनाध्यवसिते संशयोऽतो नोपपद्यत इति। विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः। याञ्च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते, सा सम्प्रतिपत्तिः। सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्म्मविषया, तत्र यदि

लक्षणम्—'अनिश्चय.' इति ज्ञेयम्। अनिश्चयः पाक्षिकविरुद्धधर्म्मावमर्षकं ज्ञानम्, यथा—

विप्रतिपत्तेः संशयः, सम्प्रतिपत्तेरेव संशय इति। अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया न संशयः। यदि तावदियमव्यवस्थात्मन्येव व्यवस्थिता, व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशय इति। अथ अव्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता। एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति। तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेः। येन कल्पेन भवान् समानधर्म्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते, तेन खल्वत्यन्तसंशय प्रसज्यते। समानधर्म्मोपपत्तेरनुच्छेदात् संशयानुच्छेदः। नायमतद्धर्म्मा धर्म्मी विमृश्यमानो गृह्यते। सततन्तु तद्धर्म्मा भवतीति।०। अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य सङ्क्षेपेणोद्धारः। यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा। संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते। कथम्? यत् तावत् समानधर्म्माध्यवसायः संशयहेतुर्न समानधर्म्ममात्रमिति। एवमेतत्। कस्मादेवं नोच्यते इति? विशेषापेक्ष इति वचनात् सिद्धेः। विशेषस्यापेक्षाकाङ्क्षा, सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था। न चोक्तं समानधर्म्मापेक्ष इति। समाने च धर्म्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेत्। यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात्। एतेन सामर्थ्येन ज्ञायते समानधर्म्माध्यवसायादिति। उपपत्तिवचनाद् वा समानधर्म्मोपपत्तेः इत्युच्यते। न चान्या सद्भावसंवेदनादृते समानधर्म्मोपपत्तिरस्ति। अनुपलभ्यमानसद्भावो हि विशेषो धर्म्मोऽविद्यमानवद् भवतीति। विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम्। यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयते इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयते इति ज्ञायते। कथम्? दृष्ट्वा हि धूममग्निमनुमिनोति नादृष्ट्वा। न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते। अनुजानाति च वाक्यार्थप्रत्यायकत्वम्। तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययाभिधानं बोद्धानुजानाति। एवमिहापि समानधर्म्मशब्देन समानधर्म्माध्यवसायम् आहेति। यदुक्तम् समानमनयोर्धर्म्ममुपलभत इति धर्म्मधर्म्मिग्रहणे संशयाभाव इति। पूर्व्वदृष्टविषयमेतत्। यावहमर्थौ पूर्व्वमद्राक्षं तयोः समानं धर्म्ममुपलभे, विशेषं नोपलभे इति। कथन्तु विशेषं पश्येयं येनान्यतरमवधारयेयमिति। न चैतत् समानधर्म्मोपलब्धौ धर्म्मधर्म्मिग्रहणमात्रेण निवर्त्तेत इति। यच्चोक्तं नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति। यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एवं वाच्य इति। यत् पुनरेतत् कार्य्यकारणयोः सारूप्याभावादिति। कारणस्य भावाभावयोः कार्य्यस्य भावाभावौ कार्य्यकारणयोः सारूप्यम्। यस्योत्पादाद् यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद् यन्नोत्पद्यते

किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति। दृष्टाश्चायुष्मल्लक्षणैरुपेताश्च

तत् कारणं, कार्य्यमितरत् इत्येतत् सारूप्यम्। अस्ति च संशयकारणे संशये चैतत् इति। एतेनानेकधर्म्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति। यत् पुनरेतत् उक्तं विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय इति। पृथक्प्रवादयोर्व्याहतम् अर्थमुपलभे विशेषश्च नोपलभे येनान्यतरमवधारयेयमिति। तत् कोऽत्र विशेषः स्याद् येनैकतरमवधारयेयमिति। संशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽयं न शक्यो विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण निवर्त्तयितुमिति। एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृते वेदितव्यमिति। यत् पुनरेतत् विप्रतिपत्ताविति। विप्रतिपत्तिशब्दस्य योऽर्थस्तदध्यवसायो विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्तिः। समानेऽधिकरणे व्याहतार्थौ प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः। तदध्यवसायश्च विशेषापेक्षः संशयहेतुर्न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यान्तरे योज्यमाने संशयहेतुत्वं निवर्त्तते। तदिदमकृतबुद्धिसम्मोहनमिति। यत् पुनरव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति। संशयहेतोरर्थस्य अप्रतिषेधादव्यवस्थाभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना व्यर्था। अव्यवस्था खलु व्यवस्था न भवति। अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति न। अनयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यते। यावता चाव्यवस्थात्मनि व्यवस्थिता न तावदात्मानं जहाति। तावता ह्यनुज्ञाता भवत्यव्यवस्था। एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति। यत् पुनरेतत्। तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेरिति। नायं समानधर्म्मादिभ्य एव संशयः। किं तर्हि? तत्तद्विषयाध्यवसायाद् विशेषस्मृतिसंहितादित्यतो नात्यन्तसंशय इति। अन्यतरधर्म्माध्यवसायाद्वा न संशय इति, यदुक्तं विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति वचनात्। विशेषश्चान्यतरधर्म्मः, न च तस्मिन्नध्यवसीयमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति। यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः। यत्र यत्र संशयपूर्व्विका परीक्षा शास्त्रे कथायां वा, तत्र तत्रैवं संशये परेण प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्यः इति। इति सर्व्वपरीक्षाव्यापित्वात् संशयः परीक्षित इति। स्वयमुदाहरति—यथेत्यादि। अकालमृत्युरस्ति किं नास्तीति संशयः। कथमित्यत आह—

'स्थाणुर्वा पुरुषो वा'' इति। दृष्टा हीत्यादिना संशयोत्पत्तिसामग्रीमाह, तत्रायुष्यलक्षणोपेतानाम्

अनुपेताश्च तथाक्रियाः सक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रभङ्गाश्चिरजीविनश्च। तदुभयदृष्टत्वात् संशयः किमस्ति खल्वकालमृत्युरुत नास्तीति ॥ ३८ ॥

अथ प्रयोजनम्। प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्ते आरम्भाः। तद् यथा यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्यामि, अनायुष्याणि च परिहरिष्यामि, कथं माम् अकालमृत्युः प्रसहेतेति प्रयोजनम् ॥ ३९ ॥

अथ सव्यभिचारम्। सव्यभिचारं नाम यद् व्यभि-

दृष्टाश्चेत्यादि। तदुभयदृष्टत्वाद् विप्रतिपत्तितोऽयं संशयः किमस्तीत्यादि ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—अथ संशये सति वादे प्रवर्त्तते न चासंशयवानित्यत. पुनर्जयाद्यर्थं चासंशयवानपि वादे प्रवर्त्तते तत प्रयोजनमित्युक्तं यत् तदाह—अथ प्रयोजनम्। वादे प्रवृत्तौ संशयवदपरमपि प्रयोजनमस्तीति तत् किमित्यत आह—प्रयोजनं नामेत्यादि। यदर्थं यत्फलायारम्भाः क्रिया आरभ्यन्ते तत् फलं प्रयोजनं नामोच्यते, तदुदाहरति—यद्यकालमृत्युरित्यादि। गौतमेनाप्युक्तम्। यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनमिति। व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन। यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाध्यवसाय तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति तत् प्रयोजनं वेदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वात्। इममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः। एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियते इति ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—अथ वादे प्रवर्त्तमाने यद् वाक्यं तस्य दोषविशेषात् सव्यभिचारं ज्ञेयं भवतीत्युद्दिष्टं सव्यभिचारमिति यत् तदाह—अथ सव्यभिचारमिति। अनन्तरं सव्यभिचारं यत् किं नु खलु तदुच्यते इत्यत आह—सव्यभिचारं

अक्रियाणां शीघ्रभङ्गे तथा सक्रियाणाञ्च चिरजीवने दृष्टे अकालमृत्युरस्तीति बुद्धिः, एतद्विपर्य्यये चाकाले मृत्युर्नास्तीति बुद्धिः ॥ ३८ ॥

चक्रपाणि.—यदर्थमिति यन्निमित्तम्। प्रसहेतेति मारयेदित्यर्थः। सव्यभिचारमित्यनैकान्तिकम्

चरणम्। यथा भवेदिदमौषधं तस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति ॥ ४० ॥

अथ जिज्ञासा। जिज्ञासा नाम परीक्षा। यथा भेषज-परीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

नामेत्यादि। यद्व्यभिचरणमनेकान्तवचनं क्वचित् तथा क्वचिदन्यथेति तत् सव्यभिचारं व्यभिचारेण सहितं वर्त्तमानम्। गौतमेनोक्तञ्च। अनैकान्तिकः सव्यभिचारः। व्याख्यातञ्चैतत् व्यभिचार एकत्राव्यवस्था, सह व्यभिचारेण वर्त्तते इति सव्यभिचारः। नित्य शब्दोऽस्पर्शत्वात्, स्पर्शवान कुम्भोऽनित्यो दृष्टः। न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द इति दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वञ्च धर्म्मौ न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति। सव्यभिचारस्त्वस्पर्शत्वनित्यत्वे। आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति। अस्पर्शत्वादिति हेतुर्व्यभिचरति। अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति। एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्तीति ते तु लक्षणलक्ष्यत्वाभावादहेतुरिति। नित्यत्वमप्येकोऽन्त इत्येकान्तः। अनित्यत्वमप्यनेकोऽन्तः। एकस्मिन्नन्ते विद्यते इत्यैकान्तिकः। विपर्य्ययादनैकान्तिकः उभयान्तव्यापकत्वादिति। हेतोर्दोषतया गौतमेन हेत्वाभासेपूक्तः। इह तन्त्रे हेतुदोषत्वेऽपि हेतुमात्रदोषत्वाभावात् हेतुदोषत्ववदन्यस्यापि दोष इत्यभिप्रायेण पृथगुक्त इति ख्यापनायोदाहरणं दर्शयति। यथेत्यादि। तस्मिन् व्याधौ ज्वरादौ खल्विदमौषधं भवेदथ न वा भवेदिति त्वेकान्तत्वाभावादनेकान्तमिति ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—सव्यभिचारज्ञानमुक्त्वा वादे कर्त्तव्ये जिज्ञासा कर्त्तव्येति पूर्व्वमुद्दिष्टं जिज्ञासेति, तामाह—अथ जिज्ञासेति। अनन्तरं जिज्ञासा वादे कर्त्तव्या का पुनः सा जिज्ञासा इत्यत आह—जिज्ञासा नामेत्यादि। परीक्षा तु जिज्ञासाभिधीयते। न हि प्रश्नमात्रे जिज्ञासा भवति प्रश्ने कृतेऽकृते वा प्रमाणैस्तदुत्तरं सदसद्रूपेण ज्ञातुमिच्छा परीक्षैव जिज्ञासाशब्दस्यार्थः। यथा भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते इति ॥ ४१ ॥

इत्यर्थः। अथवा नेति न भवति। अनैकान्तिकञ्चात्रौषध यौगिकत्वायौगिकत्वाभ्यां संशयजनकमेव। तेन, संशयेन सममेकता न शङ्कनीयाऽनैकान्तिकस्य। उत्तरकालमिति इहैव परीक्षा-

अथ व्यवसायः। व्यवसायो नाम निश्चयः। यथा वातिक एवायं व्याधिरिदमेवात्र भेषजञ्च ॥ ४२ ॥

अथार्थप्राप्तिः। अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्तेनापरस्य चार्थस्यानुक्तस्य सिद्धिः। यथा नायं सन्तर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पणसाध्योऽयमिति। नानेन दिवा भोक्तव्यम् इत्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—परीक्षानन्तरं व्यवसायः कार्य्य इत्यत उद्दिष्टं व्यवसाय इति। स उच्यते—अथ व्यवसाय इति। गुणतो दोषतो ज्ञातुमिच्छताऽनन्तरं व्यवसायः कर्त्तव्यः। कः पुनर्व्यवसाय इत्यत आह—व्यवसायो नाम निश्चय इति। गुणतो दोषतोऽर्थो निश्चीयते येन ज्ञानेन तन्निश्चयो ज्ञानम्, तेन हि ज्ञानेन बोधपूर्व्वकं कर्त्तुं वक्तुं वा पुमान् व्यवस्यतीति सा व्यवसायात्मिका बुद्धिः। यथा—वातिक एवायं व्याधिरिति निश्चयः, इह तु व्याधाविदमेव भेषजमिति निश्चयो व्यवसायः ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—अथैष निश्चयः प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यैरेव किं स्यादित्यत उक्तम्—अर्थप्राप्तिरिति। न खलु प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यमात्रेण निश्चयः स्यादर्थप्राप्तितश्च स्यात् तस्मादाह—अथार्थप्राप्तिरिति। अथानन्तरमर्थप्राप्तिः। सा च कीदृशीत्यत आह—अर्थप्राप्तिर्नामेत्यादि। यत्र वाक्ये खल्वेकेनार्थेन उक्तेनापरस्यानुक्तस्य श्रुतिभिरनभिहितस्यार्थस्य सिद्धिर्भवति यया साऽर्थप्राप्तिर्नाम। तदुदाहरति—यथेत्यादि। तिस्रैषणीये विस्तरेण व्याख्यातेयमर्थप्राप्तिरर्थापत्तिरित्युच्यतेऽन्यैरिति ॥ ४३ ॥

प्रकरणे। किंवा रसायने "भेषजं द्विविधम्" इत्यादिना। अर्थप्राप्तिरित्यर्थापत्तिरित्यर्थः। इह 'उक्तेन' इति वचनात् श्रुतार्थापत्तिरेव विवक्षिता, दृष्टार्थापत्तिरपि तु एतत्सामान्यत्वेनैव ज्ञेया। इयञ्चार्थापत्तिरन्यथोपपत्त्या न प्रमाणमिति न प्रमाणप्रकरणे पठिता, या तु दोषरहिता साऽनुमानान्तर्गतैवेति भावः। यो ह्यपतर्पणसाध्योऽपि न स्यात्, तं प्रति 'नायं सन्तर्पणसाध्यः' इति वचनमेवासमर्थविशेषणतया न स्यादित्यर्थापत्तिर्नेत्यभिप्रायः, उभयासाध्यो हि 'असाध्यः' इत्येतावदेव वक्तव्य स्यात्। एवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम् ॥ ३९—४३ ॥

अथ सम्भवः। सम्भवो नाम यो यतः सम्भवति, स तस्य सम्भवः। यथा षड् धातवो हि गर्भस्य, व्याधेरहितम्, हितमारोग्यस्य ॥ ४४ ॥

अथानुयोज्यम्। अनुयोज्यं नाम यद् वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तदनुयोज्यमित्युच्यते। सामान्यव्याहृतेष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं

गङ्गाधरः—ननु तर्हि प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यार्थप्राप्तिभिरेव किं निश्चयः स्यादित्याकाङ्क्षायामुद्दिष्टं सम्भव इति। न खलु प्रत्यक्षादिभिरेव केवलै· निश्चयः स्यात् सम्भवेनापि निश्चयो भवतीत्यत आह—अथ सम्भव इति। कः पुनः सम्भव इत्यत आह—सम्भवो नामेत्यादि। यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भव उत्पत्त्यादिषु सम्भावनाहेतुरिति। अविनाभाववृत्त्या संबद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवस्तदप्यनुमानमेव। यथा द्रोणस्य सम्भावना प्रस्थादिमन्तरेण न स्यादिति प्रस्थादिमानं द्रोणस्य सम्भवः। एवमेवाभिप्रेत्य स्वयमुदाहरति। यथा षड् धातवो गर्भस्य, व्याधेरहितं हितमारोग्यस्येति। षड्धातुः पुरुषः इह न केवलो गर्भस्य सम्भावनाहेतु अदुष्टशुक्रशोणितगर्भाशयपुष्पकालाश्च हेतव इत्यतः षड् धातव इति बहुवचनान्तमुक्तम्। इदं गर्भस्योत्पत्तिसम्भावनाहेतुसम्भवोदाहरणम्। अहिताचरणं व्याधिसम्भावनाहेतुर्हितसेवनमारोग्यसम्भावनाहेतुः तिस्रैषणीयेऽस्य प्रामाण्यं व्याख्यातं विस्तरेण ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः कृते निश्चये वादे यद्वाक्यं दुष्टं तदाह। अनुयोज्यमित्युद्दिष्टं यत् तदाह—अथानुयोज्यमिति। वादे यद्वाक्यमनुयोज्यं तज्ज्ञेयमित्यत आह—अनुयोज्यं नामेत्यादि। यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तद्वाक्यमनुयोज्यमनुयोक्तुमर्हति शक्यते च वादिना। अनुयोगो हि दूषणवचनम्। वाक्यदोषा इहैव वक्ष्यन्ते न्यूनादयः। उदाहरिष्यन्ते च। द्वितीयमनुयोज्यमाह—सामान्येत्यादि। सामान्येनोक्तेषु खल्वर्थेषु

चक्रपाणिः—सम्भवति विद्यते अस्मिन्निति सम्भवः, कारण हि अव्यक्तस्वजन्मकार्य्यमुक्तम्। यथा—सम्भवति खार्य्यां द्रोण इत्यादि, तत्समानमेतदप्युदाहरणं भवति ॥ ४४ ॥

चक्रपाणिः—अनुयोज्यान्तरमाह—सामान्येनेत्यादि। अननुयोज्यमाह अतो विपर्य्ययेणेति।

तद्वाक्यमनुयोज्यम्। यथा संशोधनसाध्योऽयं व्याधिरित्युक्ते किं वमनसाध्योऽयं किं विरेचनसाध्य इत्यनुयुज्यते ॥ ४५ ॥

अथाननुयोज्यम्। अननुयोज्यं नाम अतो विपर्य्ययेण। यथा अयमसाध्यः ॥ ४६ ॥

अथानुयोगः। अनुयोगो नाम स यत् तद्विद्यानां तद्विदैरेव सार्द्धं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा ज्ञानविज्ञान-वचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते। अथवा नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाने, परो यत् को हेतुरित्याह सोऽनुयोगः ॥ ४७ ॥

यद्वाक्यं विशेषार्थग्रहणार्थं तद्वाक्यमनुयोज्यमनुयोगार्हं भवति, तद् यथा—संशो-धनसाध्योऽयं व्याधिरिति वाक्यं सामान्येन संशोधनेनोक्तं तदनुयोज्यं भवति। किमयं व्याधिर्वमनसाध्योऽथवा विरेचनसाध्य इति विशेषग्रहणार्थमनुयुज्यते। इति ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि कीदृशवाक्यमननुयोज्यमित्यत उद्दिष्टमननुयोज्यं दर्शयति, अथाननुयोज्यमिति। अननुयोज्यं नामेत्यादि। अतोऽनुयोज्याद् वाक्याद् विपर्य्ययेण न्यूनादिदोषाभावेन सविशेषवचनेन युक्तं यद् वाक्यं तदननुयोज्यं नाम। अनुयोगार्हं न भवति। यथा वमनसाध्योऽयं व्याधिरिति। वाक्य-प्रशंसायाम् अननुयोज्यं दर्शयिष्यते ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि कः पुनरनुयोग इत्यत उद्दिष्टमनुयोगमाह—अथानुयोग इति। अनुयोगः कीदृश इत्यत आह—अनुयोगो नामेत्यादि। तद्विद्यानां तत्तच्छास्त्रं विद्वांसो ये तेषां विदुषां तद्विदैरेव सार्द्धं तस्मिंस्तन्त्रे कृत्स्ने प्रश्नः। अथवा तत्तन्त्रैकदेशे कुत्रचित् स्थाने प्रश्नैकदेशो ज्ञानार्थं विज्ञानार्थं वचनप्रतिवचनार्थं परीक्षार्थं वा यः पूर्व्वमादिश्यते स प्रश्नादेशः प्रश्नैकदेशस्या-देशोऽनुयोगः। तत्रोत्तरं यद्वाक्यं न्यूनादिदोषयुक्तं सामान्योक्तं वा तत्र च यः प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वादिश्यते सोऽप्यनुयोग इति। अथवा परेणोक्ते यत्परेण तत्र हेतुः पृच्छ्यते सोऽप्यनुयोगः। यथा नित्यः पुरुष इत्युक्ते परः पृच्छति को हेतुरिति ॥ ४७ ॥

यथोक्तानुयोज्यप्रकरणस्योदाहरणविपर्य्ययेण ज्ञेयम्। अनुयोगमाह—प्रश्न इति, 'प्रश्नः'इतिशब्देन

अथ प्रत्यनुयोगः। प्रत्यनुयोगो नाम अनुयोगस्यानुयोगः। यथा अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ४८ ॥

अथ वाक्यदोषः। वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थकं विरुद्धञ्च। नतानि विना प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत् ॥ ४९ ॥

तत्र न्यूनम्। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानाम् अन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवतीति। यद्वा बहूपदिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम् ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—एवमनुयोक्ता यदि दुष्टं वाक्यं सामान्यार्थवाक्यं वा ब्रूते तदा पूर्व्वपक्षवादी किं कुर्य्यादित्यत उद्दिष्टं प्रत्यनुयोगमाह—अथ प्रत्यनुयोग इति। कः प्रत्यनुयोग इत्यत आह—प्रत्यनुयोगो नामेत्यादि। अनुयोगस्य अनुयोगः प्रत्यनुयोग उच्यते। यथास्यानुयोगस्य नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञातेऽनुयोगः को हेतुरिति प्रश्नः। तत्र पुनः को हेतुरिति वचनं प्रति विपरीतप्रश्न प्रत्यनुयोगः। पुरुषनित्यत्वप्रतिज्ञायां यो भवान् पृच्छति को हेतुस्तत्प्रश्ने किं कारणं भवत इति ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—ननु तत्र के वाक्यदोषा इत्यत उद्दिष्टो वाक्यदोष उच्यते—अथ वाक्यदोष इति। वाक्यदोषो नामेत्यादि। स वाक्यदोषो नाम यथा यद वाक्यमस्मिन्नर्थे न्यूनमस्मिन्नर्थेऽधिकमस्मिन्नर्थेऽनर्थकमस्मिन्नर्थेऽपार्थकमस्मिन्नथ विरुद्धमित्येतन्न्यूनत्वादयो दोषाः। कस्मादेते दोषा इत्यत आह—नैतानीत्यादि। हि यस्मादेतानि न्यूनत्वादीनि अन्तरेण वाक्यस्य प्रकृतोऽर्थो न प्रणश्येदेतैः प्रकृतार्थप्रणाशादेते वाक्यस्य दोषा उच्यन्ते ॥ ४९ ॥

गङ्गाधरः—तत्र किं न्यूनमित्यत आह—प्रतिज्ञेत्यादि। प्रतिज्ञादीनां पञ्चानां वाक्यावयवानामन्यतमेनापि न्यूनं वाक्यं न्यूनं भवति। गौतमेन

यथोक्तशास्त्रेण पूर्णप्रश्नो गृह्यते, यथा अत्रैव "तत्र चेद् भिषक् भिषजं पृच्छेद्" इत्यादिना यावदुक्तम्, तत् संपूर्णं ज्ञेयम्, अत्रैव चैकदेशोऽपि प्रश्नस्य ज्ञेय ॥ ४५—४८ ॥

चक्रपाणिः—वाक्यदोषानुदाहरति—वाक्येत्यादि। 'अस्मिन्नर्थ' इति वचनेन च्छलहेत्वाभासादिपदगृहीतानपि वाक्यदोषत्वेन दर्शयति। छलादयो हि वाक्यदोषा एव, पर पृथग्गृहीत-

अथाधिकम्। अधिकं नाम न्यूनविपरीतम्। यद्वायुर्व्वेदे भाष्यमाणे वार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत्किञ्चिदप्रतिसम्बद्धार्थमुच्यते। यद्वा प्रतिसम्बद्धार्थमपि द्विरभिधीयते, तत् पुनरुक्तत्वादधिकम्। तच्च पुनरुक्तं द्विविधम्; अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तञ्च। तत्रार्थपुनरुक्तं यथा भेषजमौषधं साधनमिति। शब्दपुनरुक्तञ्च भेषजं भेषजमिति॥ ५१॥

चोक्तम्। हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनमिति। प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानं साधनाभावे साध्यासिद्धेरिति। अपरश्चाह—यद्वेत्यादि। बहूपदिष्टहेतुकमर्थं यदेकेन हेतुना साध्यते तदपि न्यूनमिति॥ ५०॥

गङ्गाधरः—अथाधिकं नाम न्यूनविपरीतमधिकम्, समन्तु प्रकृतमदोषं ततो न न्यूनपर्य्यायेण गृह्यते साम्यमिति। गौतमेन चोक्तम्। हेतूदाहरणाधिकमधिकमिति। एकेन कृतकत्वादित्यनेन हेतुना सिद्धौ पुनरनित्यः पुरुषः कृतकत्वादुत्पत्तिधर्म्मकत्वात् इत्यादिषु द्वितीयहेत्वादेरानर्थक्यमिति। एवं यद्वक्तव्यं तत्राप्रतिसम्बद्धार्थवचनं प्रतिसम्बद्धार्थस्य वा द्विरभिधानं तदप्यधिकमिति त्रिविधमधिकम्। तदुदाहरति—यद्वायुर्व्वेदे भाष्यमाणे तदप्रतिसम्बद्धार्थं वार्हस्पत्यमौशनसं वा शास्त्रोक्तमुच्यते तदधिकम्। यच्चायुर्व्वेदे भाष्यमाणे यत् तत्र प्रतिसम्बद्धार्थं द्विरुच्यते तत्। पुनरुक्तं द्विविधम्। अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तञ्च। तत्रार्थपुनरुक्तं भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुनरुक्तञ्च भेषजं भेषजमिति। एतच्चानुवादादन्यत्र दोषाख्यं भवति। गौतमेनोक्तमिदम्

त्वादिह नोच्यन्ते तथा शास्त्रान्तरोक्ताश्चापसिद्धान्तादयोऽनया भाषया सूच्यन्ते वाक्यदोषाः। यद्वेत्यादौ यदा पुरुषस्य नित्यत्वेऽपि हेतव उक्ता अनादित्वादकृतकत्वान्निर्व्विकारत्वादिति च, तेषु यदि सकलहेत्वभिधानं प्रतिज्ञाय एकं हेतुं ब्रुवते, तदा प्रतिज्ञातार्थस्य न्यूनार्थत्वात् न्यूनं भवतीति ज्ञेयम्, यदा हेतुर्वक्तव्यः, तदा एक एव वक्तव्यो युज्यते, एकस्यापि हेतोः साध्यसाधनसम्बन्धात्। तेन, तत्र बहुहेतुकथनमेवाधिकत्वाद् दोष एव भवतीति। प्रकृत इति साध्यत्वेन प्रतिज्ञातः। वार्हस्पत्यमौशनसञ्च नीतिशास्त्रम्। अप्रतिसम्बद्धार्थमित्यनेन, वार्हस्पत्यमपि यदि धर्म्मोपपत्त्यभिधानप्रसङ्गेन प्रसङ्गागतं भवति, तदा स्तोकक्रमेणोच्यमानमायुर्व्वेदोपकारकत्वेन नाधिकमिति दर्शयति। पुनरुक्तदोषादिति दोषवतः पुनरुक्तादित्यर्थः। दोषवत्त्वञ्च यथा पुनरुक्तस्य, तथोक्तमेव।

अथानर्थकम्। अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव स्यात् पञ्चवर्गवन्न चार्थतो गृह्यते ॥ ५२ ॥

अथापार्थकम्। अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परेणासंयुज्यमानार्थकम्। यथा तक्रचक्रवंशरक्तनिशाकरा इति ॥५३

अधिकात् पृथक्। शब्दार्थयोः पुनर्व्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्। इति व्याख्यातञ्चैतत्। अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्। अर्थपुनरुक्तन्तु अनित्यः शब्दो निरुद्धधर्म्मको ध्वान इति। अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोपपत्तेः। यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनं निगमनमिति। अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्व्वचनम् पुनरुक्तम्। उत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यमनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यमिति। इहोत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्य इत्युक्त्यार्थादापद्यतेऽनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यमिति तस्यार्थादापन्नस्यार्थस्याभिधायको योऽनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यमिति शब्दस्तेन स्वेन शब्देन पुनस्तदर्थस्य वचनमनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यमिति तच्च पुनरुक्तम्। अर्थसम्प्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगे स ह्यर्थोऽर्थापत्त्या प्रतीत इति ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—अनर्थकन्तु वाक्यदोषमाह—अथानर्थकमिति। तदनर्थकं नाम वाक्यं यद् वाक्यं पञ्चवर्गवदक्षरग्राममात्रमेव स्यात्। कखगघङा इत्याद्यक्षरग्राममात्रमेव यथानर्थकं नार्थतो गृह्यते तथा भद कद सद लिद निदेत्येवमादिवाक्यमनर्थकं न चार्थतो गृह्यते। इति। गौतमेनाप्युक्तम्। वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम्। यथा नित्यः शब्दः कचटतपा जडगवदशत्वात् झभञ-घढधप्वदिति। एवंप्रकारं निरर्थकम्। अभिधानाभिधेयानुपपत्तावर्थावगतेरभावाद् वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—अपार्थकञ्च वाक्यदोषमाह—अथापार्थकमिति। अपार्थकं नामेत्यादि। तद् वाक्यमपार्थकं नाम यद् वाक्यमर्थवच्च परस्परेणासंयुज्यमानार्थकम्, परस्परेणान्वयहीनार्थकपदम्। यथा—तक्रचक्रवंशरक्तनिशाकरा इति। गौतमेनाप्युक्तम्। पौर्व्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम्। यत्रानेकस्य पदस्य

पञ्चवर्गवदिति क ख ग घ ङादिवर्गसमुदयवत्, अत्र त्वभिधेयोऽर्थो न प्रतिभाति। अर्थवदिति प्रत्येकं पदरूपतया प्रसिद्धार्थम्। परस्परेणासंयुज्यमानमिति वाक्यरूपतयाऽर्थाप्रत्ययिकम्। चक्र-

अथ विरुद्धम्। विरुद्धं नाम यद् दृष्टान्तसिद्धान्तसमयै-र्विरुद्धम्। तत्र पूर्व्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ। समयः पुनस्त्रिधा भवति। यथायुर्वैदिकसमयो याज्ञिकसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय

वाक्यस्य वा पौर्व्वापर्य्यणान्वययोगो नास्तीत्यसम्बद्धार्थत्वं गृह्यते तत्-समुदायोऽर्थस्यापायादपार्थकमिति। यथा दशदाडिमं षड़पूपा कुण्डमजिनं पललं पिण्डः। अथवा उरुकमेतत् कुमार्य्याः पाय्यं तस्या पिता अप्रतिशील इति॥ ५३॥

गङ्गाधरः—विरुद्धञ्च वाक्यमाह—अथ विरुद्धम्। विरुद्धं नामेत्यादि। तद्विरुद्धं नाम वाक्यं यद् वाक्यं दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं भवति। दृष्टान्त-विरुद्धं सिद्धान्तविरुद्धं समयविरुद्धञ्चेति त्रिविधं विरुद्धवाक्यम्। तत्रेत्यादि। तत्र तेषु मध्ये दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्ताविति इहैव पूर्व्वमुक्तौ यथा मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं यो वर्ण्यं वर्णयति स दृष्टान्तः। यथाग्निरुष्ण इत्यादि। तद्-दृष्टान्तविपरीतमुच्यमानं वाक्यं दृष्टान्तविरुद्धम्। यथा वह्निरुष्णः सलिल-वदिति दृष्टान्तविरुद्धम्। सिद्धान्तश्चोक्तः—यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः स सिद्धान्तश्चतुर्व्विधः। सर्व्वतन्त्र-सिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति। तच्चतुर्व्विधसिद्धान्तविपरीतवचनं यद् वाक्यं तत् सिद्धान्तविरुद्धं वाक्यमिति। यथा नास्ति निदानं व्याधीनामिति सर्व्वतन्त्रविरुद्धं वाक्यम्। सप्तेन्द्रियाणीति प्रतितन्त्रसिद्धान्तविरुद्धं न क्वापि तन्त्रे सप्तेन्द्रियाण्युक्तानि। यद्यपि सर्व्व-तन्त्रविरुद्धं तथापि क्वचित् पञ्चेन्द्रियाणि क्वचित् षड़िन्द्रियाणि तत्र तत्र स्वे स्वे तन्त्रे सिद्धानि न विरुद्धानि, सप्तेन्द्रियाणि न क्वापि प्रतितन्त्र सिद्धानि तस्मात् प्रतितन्त्रसिद्धान्तविरुद्धत्वेनेष्यते तद्वाक्यमेवं नास्ति निदानं व्याधीनामित्यपि बोध्यम्। आनुबन्धिकं कर्म्म मुक्तः कुरुते इति अधिकरण-सिद्धान्तविरुद्धम्। कार्य्यद्रव्यं प्रधानमिति वाक्यमभ्युपगमसिद्धान्तविरुद्धम्। अथ समयविरुद्धमाह—समयः पुनरित्यादि। समयो नियमकरणम्। स च शास्त्रार्थवादे त्रिधा भवति। यथा आयुर्व्वैदिकादिभेदात्। तत्रायुर्व्वैदिकसमयो

इत्यादयो हि शब्दाः क्रियां विना वाक्यरूपार्थानभिधायका इत्यर्थः। विरुद्धे दृष्टान्तविरुद्ध यथा—

इति। तत्रायुर्वैदिकसमयश्चतुष्पादं भेषजमिति। याज्ञिकसमयः आलभ्या यजमानैः पशव इति। मोक्षशास्त्रिकसमयः सर्व्वभूतेष्वहिंसेति। तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं भवति। इति वाक्यदोषाः॥ ५४॥

यथा चतुष्पादं भेषजमिति। तत्राह दैवयुक्तिव्यपाश्रयमेव भेषजमिति। आयुर्व्वैदिकसमयविरुद्धं यद्यप्यत्रापि पूर्व्वमुक्तम्—प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्व्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैरिति तन्न, कृत्स्नभेषजवचनं वातादिशारीरदोषप्रशमनौषधवचनत्वात्। याज्ञिकसमय—आलभ्याः पशव इति, तद्विरुद्धन्तु न यज्ञे पशव आलभ्या इति। मोक्षशास्त्रिकसमयस्तु सर्व्वभूतेष्वहिंसेति तत्र विरुद्धं यज्ञेषु हिंसा कार्य्येति। स्वर्गादिसाधनत्वेन बन्धहेतुत्वात् इति। तत्र तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं समयविरुद्धं भवतीति। साधारणविरुद्धमिहोक्तं गौतमेन विरुद्धत्वं हेतुदोष उक्तः स चाभ्युपगमसिद्धान्तविरुद्धः। तद् यथा—सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः। इति यो हेतुः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तं सिद्धान्तं विरुणद्धि स तद्विरोधी हेतुर्विरुद्ध उच्यते। अभ्युपेतं हि सिद्धान्तं व्याहन्तीति। यथा—सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात्। अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार इत्युपपद्यते। इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथम्? व्यक्तिरात्मलाभः। अपाय प्रच्युतिः। यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति, नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते। यद्व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति। नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात् प्रच्युतेरुपपत्तिः। यदात्मलाभात् प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टम्। यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते। अस्तित्वञ्चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ सह सम्भवतः। इति। सोऽयं हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते, तमेव व्याहन्तीति विरुद्धो हेतुरिति। नैतद्विरुद्धलक्षणं साधारणविषयं केवलहेतुविषयतयैव हेत्वाभासे गौतमेनोक्तमिति। इति वाक्यदोषा व्याख्याताः॥ ५४॥

यथा शीतं जलं तापक तथा ज्वरोऽपीति। सिद्धान्तविरुद्धं यथा—वैद्यो ब्रूते—न च भेपजं रोगहरमिति। तथा यद्यप्यायुर्व्वेदे चतुष्पादमेव भेपजमिति सिद्धान्त एव, तथापि 'चतुष्पाद'-

अथ वाक्यप्रशंसा । वाक्यप्रशंसा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे त्वनूनमनधिकमर्थवदनपार्थकमविरुद्धमधिगतपदार्थञ्चेति यत् तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अथ च्छलम् । छलं नाम परिशठमर्थाभासमनर्थकं * वाग्वस्तुमात्रमेव । तद् द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र

गङ्गाधरः—अथ वाक्यं कीदृशमदुष्टमित्यत आह—अथ वाक्यप्रशंसेति। वाक्यप्रशंसा नामेत्यादि। अस्मिन्नर्थे खल्विदं वाक्यमन्यनं निरुक्तन्यूनत्व-दोषरहितमस्मिन्नेवार्थेऽनधिकमधिकत्वदोषहीनम् अस्मिन्नेवार्थेऽर्थवदानर्थक्य-हीनम् तथास्मिन्नेवार्थेऽनपार्थकमपार्थकत्वदोषहीनम्। तथैवास्मिन्नर्थेऽविरुद्धं दृष्टान्तविरुद्धादिविरुद्धदोषरहितम्। न त्वेतावन्मात्रं वाक्यं प्रशंसन्ति पण्डिताः। तर्हि कीदृशं वाक्यमित्यत आह—अधिगतपदार्थञ्चेति। अधिगताः सम्यग् ज्ञातुमर्हाः पदार्था यत्र वाक्ये तत्। वाक्यमननुयोज्यमित्यस्मात् प्रशस्यते कुशलैर्न त्वन्यूनादिकमपि गूढ़ार्थकं वाक्यमननुयोज्यमपि प्रशस्यते दुर्बोधत्वात् ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—तथा सति प्रशस्तवाक्येऽपि वादी च्छलं करोतीत्यतश्छलमुद्दिष्टं यत् तदाह—अथ च्छलमिति। किं पुनश्छलमुच्यते इत्यत आह—छलं नामेत्यादि। छलं नाम तद् यत् परिशठमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्रमेवेत्येतैः शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते। उक्तञ्च गौतमेन। वचनविघातोऽर्थविकल्पोप-पत्त्या च्छलमिति। व्याख्यातञ्च वात्स्यायनेन—न सामान्यलक्षणे च्छलं शक्यमुदाहर्त्तुम्, विभागे तूदाहरणानि भवन्ति। विभागश्च। तत् त्रिविधं वाक-च्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति। तेषां मध्ये—अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्। तद् यथेहापि विभज्योदाहरति। तद् द्विविधमिति। वाक्छलं सामान्यच्छलञ्चेति। वाक्छले ह्युपचारच्छलस्य अविशेषाद् द्विविधं छलं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्चेति। तत्र गौतमेनोक्तं

संज्ञा समयकृता ज्ञेया। एवं याज्ञिकानाम् 'आलभ्य'संज्ञा समयकृता, तत्र यदि स्वसमय-विपरीतमभिदधाति तदा समयविरुद्धो भवति। अननुयोज्यमिति नानुयोगार्हम् ॥ ४९—५५ ॥

चक्रपाणि—छलमित्यादि। परिशठमिति वञ्चनाप्रवृत्तम्। अर्थवदिवाभासोऽर्थाभासः। एतदेव विवृणोति—अपार्थकमित्यादि। अपगतसमीचीनार्थत्वेन वाग्वस्तुमात्रमित्यर्थः। छलं

* अनर्थकमित्यत्र अपार्थकमिति चक्र०।

वाक्छलं नाम यथा कश्चिद् ब्रूयान्नवतन्त्रोऽयं भिषगिति। अथ भिषक् ब्रूयान्नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति। परो ब्रूयान्नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति।

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात्। इति। न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते, तस्या अप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषात्। यतः, धर्म्मविकल्पनिर्द्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्। अभिधानस्य धर्म्मो यथाथप्रयोगः। धर्म्मविकल्पोऽन्यत्र दृष्टस्य धर्म्मस्यान्यत्र प्रयोगः। तस्य निर्द्देशे धर्म्मविकल्पनिर्द्देशऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्। यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थेषु पुरुषेषूपचारस्तेनार्थसद्भावेन प्रतिषेधः क्रियते। मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न मञ्चा इति। का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः? अन्यथाप्रयुक्तस्यान्यथार्थकल्पनं भक्त्या खलु लक्षणया प्रयोगे मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र प्रधानेन मुख्यया वृत्त्याभिधया शक्त्या कल्पनं न मञ्चाः क्रोशन्ति मञ्चस्थाः पुरुषास्तु क्रोशन्तीति। उपचारविषयं छलमुपचारच्छलमुपचारान्नीतार्थः। सहचरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति। इहापि खल्वविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना भवतीति वाक्छलमेव। मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते वक्तुरभिप्रेतोऽर्थो मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीत्युपचारात्। तदविशेषेण पदेन मञ्चा इत्यनेनाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायविषयमञ्चस्थपुरुषात् अर्थान्तरकल्पना मुख्यार्थमञ्चकल्पना वाक्छलमेव भवतीत्युपचारच्छलं वाक्छलमेव नातिरिक्तमिति।

तत्र वाक्छलमुदाहरति—तत्र वाक्छलं नामेत्यादि। कश्चिद् ब्रूयान्नवतन्त्रोऽयं भिषगिति। तत्र नवतन्त्र इति पदेन नवाभ्यस्तं तन्त्रं यस्येति वक्तुरभिप्रायविषयार्थादर्थान्तरं कल्पयित्वा भिषग् ब्रूयात्—नाहं नवतन्त्रः, एकतन्त्रोऽहमिति। एकमेव तन्त्रं ममेति। तत्रापि परः स्पष्टं तदर्थं ब्रूयात्। नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमित्यब्रवम्। तत्रापि भिषक् अभिप्रेतादर्थादन्यार्थं कल्पयित्वा ब्रूयात्, न मया नवाभ्यस्तं

अभिप्रेतादर्थादर्थान्तरं परिकल्प्य परवचनोपघाताय प्रतिकल्प्यते। यदुक्तं न्याये—"वचनविघातोऽर्थविकल्प उपचारच्छलम्" इति। अत्र वाक्छलमेवोपचारच्छलं न्यायोक्तं सम्भवति। सामान्यशब्दोक्ते ह्यर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलं, तेन, मञ्चाः क्रोशन्तीति अत्रापि 'मञ्च'-

भिषग् ब्रूयान्न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रम्, अनेकधाभ्यस्तं तन्त्रम्। इति वाक्छलम्। सामान्यच्छलं नाम यथा—व्याधि-प्रशमनायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति किं नु भवानाह? सद्रोगः सदौषधं यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति तत्र सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासः क्षयप्रशम-नाय भविष्यतीति। एतत् सामान्यच्छलम्॥ ५६॥

तन्त्रमनेकधाभ्यस्तं तन्त्रम्। इति वाक्छलम्। अत्र समासेन नार्थविशेषो विग्रहे तु भवति विशेषः। नवाभ्यस्ते उपचारो नवशब्दस्य, तेन नवं नूतनमभ्यस्तं तन्त्रं यस्येति विग्रहः। तत्रोपचरितेऽर्थेऽर्थान्तरकल्पना मुख्यया वृत्त्या नव-शब्देन नवसङ्ख्या। तत आह—एकतन्त्रोऽहम्। इत्युपचारच्छलं वाक्छलमेवोदा-हरणेनानेन ज्ञापितम्। तत्राप्युपचरितार्थे नवाभ्यस्ते नवशब्दस्यार्थान्तरं कल्पयित्वा भिषगब्रवीत्। न नवाभ्यस्तं मे तन्त्रमपि त्वनेकधाभ्यस्तमिति वाक्छलमविशेषे शब्दे वाचि च्छलं वाक्छलमिति। एवमिह विनोपचारादपि वाक्छलं विद्यते। नवतन्त्रोऽयं भिषगिति नूतनतन्त्रोऽयमिति वक्तुरभिप्रायार्थः। तत्र भिषगर्थान्तरं कल्पयित्वाह नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमेकसंहितामधीतवान्। तत्र परो ब्रूयात् नाहं नव ते तन्त्राणीत्यब्रवं नूतनतन्त्रो भवानिति त्वब्रवम् इति। तत्रापि भिषगर्थान्तरं कल्पयित्वाह—न मे तन्त्रं नूतनं परन्त्वार्षं प्राचीनम्। इति वाक्छलम्।

अथ सामान्यच्छलमाह—सामान्यच्छलं नामेत्यादि। सम्भवदर्थस्याति-सामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना। तद् यथा—यथेत्यादि। व्याधिप्रशम-नायौषधमित्युक्ते परः सम्भवदर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थं कल्पयित्वा ब्रूयात् सत्सत्प्रशमनायेति भवानाहेति। सर्व्वं खलु सत् सत्तावत्त्वादित्यति-सामान्यं सत्ता तत्र सत्पदार्थः सम्भवति व्याधिषु चौषधेषु च। तदाह—सद्रोगः सदौषधमिति, तथाविधोऽर्थः खलु सत्प्रशमनाय सदित्येष चेदिष्ट-स्तदा सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात्। तर्हि किं कासस्ते क्षयप्रशमाय

शब्दो मुख्य· सन् मञ्चे वर्त्तते, उपचारात् तु मञ्चस्थेषु पुरुषेषु, 'मञ्च'शब्दप्रयोगे सति कथमचेतन मञ्चाः क्रोशन्तीति आक्षेपो वाक्छल एव प्रविशतीति भाव। अत्र वाक्छलमित्यादि वाक्यं सामान्यच्छललक्षणसंयुक्तं न्यायोक्तलक्षणमेव ज्ञेयम्, यथासम्भवं सामान्यशब्दोक्तेऽर्थे ह्यर्थान्तरस्या

अथ अहेतुः। अहेतुर्नाम प्रकरणसमः संशयसमो वर्ण्यसमः

भविष्यतीत्यसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलमिति। गौतमेनाप्युक्तम्। सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलमिति। व्याख्यातञ्चैतद् वात्स्यायनेन। अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह—सम्भवति हि ब्राह्मणे साधारणे विद्याचरणसम्पत् इत्यस्य वचनस्य विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या असम्भूतार्थकल्पनया क्रियते। यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति तदा व्रात्येऽपि सम्भवेत्; व्रात्योऽपि ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वस्यातिसामान्यस्य योगात्। ततो व्रात्योऽप्यस्त विद्याचरणसम्पन्न इति। यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति चातिशयमेति च तदपि सामान्यम्। यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदतिशयञ्चैति, तस्मात् सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति। एषां परिहारेण प्रत्यवस्थानमुन्नेयमिति। इति च्छलं व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

गङ्गाधरः—एवं वादे च्छलवचने हेतुरप्यहेतुर्भवति ततोऽहेतुर्विज्ञेय इत्यत उद्दिष्टमहेतुरिति यत् तदाह—अथाहेतुरिति। अहेतुर्नामेत्यादि। हेतुलक्षणाभावात् हेतुसामान्यात् हेतुवदाभासमानो हेतुरहेतुरुच्यते। स च भिद्यते। अहेतुर्नामेत्यादि। प्रकरणसमः संशयसमो वर्ण्यसम इति त्रिविधोऽहेतुर्नाम। गौतमेन तु पञ्चविधो हेत्वाभास उक्तः। सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः इति। तेषां सव्यभिचारस्य हेतुदोषत्ववदन्यत्र च दोषत्वाद्धेतुमात्रदोषत्वाभावाच्च तथा विरुद्धस्य चातीतकालस्य च साधारणदोषत्वात् पृथगिहोक्तिः। वर्ण्यसमस्तु साध्यसम एव। इहोक्त संशयसमस्तु न गौतमेनोक्त इति विरोधो नाशङ्क्यः प्रतिषेधहेतुषु जातिसंज्ञेषु चतुर्व्विंशतौ संशयसमवर्ण्यसमयोगौतमेनाप्युक्तत्वात्। वात्स्यायनस्तु प्रकरणसमव्याख्याने प्रोवाच। यत्र समानो धर्म्मः संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार एवेति ततो न विरोधः। सर्व्वं तद्व्याख्यातमुत्तरव्याख्याने। ०।

सामान्ययोगादर्थान्तरकल्पना सामान्यच्छलमिति। सत्सत्प्रशमायेति सता सतः प्रशमं क्रियते इति। त इति तव मत इति कृत्वा वादी पूर्व्वपक्षं करोति, तेन, अविवक्षितेन सत्त्वसामान्येन प्रत्यवस्थानात् सामान्यच्छलं भवति ॥ ५६ ॥

चक्रपाणिः—अहेतुरसाधकहेतुरित्यर्थः। प्रक्रियते साध्यत्वेनाधिक्रियत इति व्युत्पत्त्या प्रकरणं

इति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुः, यथान्यः शरीरादात्मा नित्य इति । परो ब्रूयाद् यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्यः । शरीरं ह्यनित्यमतो विधर्म्मिणा चानेन भवितव्यमित्येष चाहेतुः, न हि य एव पक्षः स एव हेतुरिति । संशयसमो नामाहेतुः पुनर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः । यथाऽयमायुर्व्वेदैकदेशम्

अथ प्रकरणसमं हेतुं दर्शयति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुरिति । यस्माद्धेतुतः प्रकरणं चिन्त्यते निर्णयार्थमनेन कारणेनैवमिदमित्युपदिश्यते, हेतुः स प्रकरणसमो हेतुरहेतुरुच्यते साधकत्वाभावात् । उक्तञ्च गौतमेन । यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसम इति । व्याख्यातञ्च वात्स्यायनेन । विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम् । तस्य चिन्ता विमर्शात् प्रभृति प्राङ्निर्णयात् यत् समीक्षणं सा जिज्ञासा यत्कृते स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयसाम्यात् प्रकरणमतिवर्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते । विज्ञानन्तु अनित्यः शब्दो नित्यधर्म्मानुपलब्धेरिति । अत्रानुपलभ्यमाननित्यधर्म्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि । या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता । उभयाविशेषानुपलब्धिश्च सा न प्रकरणं प्रवर्त्तयति । कथं ? विपर्य्यये हि प्रकरणनिवृत्तेः । यदि नित्यधर्म्मः शब्दे गृह्यते न स्यात् प्रकरणसमम् । यदि चानित्यधर्म्मो गृह्येत एवमपि निवर्त्तेत प्रकरणसमम् । सोऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते । इति । इह तूदाहरति—यथेत्यादि । अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति पक्षे परो ब्रूयात् । इह खलु अस्मात् प्रकरणं चिन्त्यते । यस्मादित्यादि । शरीरादन्यत्वान्नित्य आत्मा । तत्र प्रकरणमिदं शरीरं ह्यनित्यमतः शरीराद् वैधर्म्म्यवानन्य इति शरीरान्यत्वं नित्यत्वमेव ततः प्रकरणसमो हेतुर्न हेतुर्भवति । कस्मादित्यत आह—न हीत्यादि । हि यतो य एव पक्ष स एव हेतुर्भवति । आत्मनित्यत्वं पक्षस्तदेव शरीरान्यत्वं हेतुरिति स्वस्य स्थापनायां स्वस्य कारणत्वं न भवतीति । ० । अथ संशयसममाह—संशयसमो नामाहेतुरिति । य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेद-

पक्षः, तेन समः प्रकरणसमः । अन्य शरीरादात्मा नित्य इति प्रतिज्ञाया शरीरादन्यत्वं बोध्यम्, अतो विधर्म्मिणेति शरीरादनित्याद् विधर्म्मिणा नित्येनेत्यर्थः । य एव पक्ष इत्यनेनान्यत्वञ्च शरीरादात्मन इति सिद्धमिति दर्शयति, सति हि नित्यत्वे चेतनाधारस्य शरीरादन्यत्वमपि

आह, किं न्वयं चिकित्सकः स्यान्न वेति संशये परो ब्रूयात् यस्मादयमायुर्वेदैकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति, न च संशयच्छेदहेतुं * विशेषयति। एष चाहेतुर्न हि य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुर्भवति। स वर्ण्यसमो नामाहेतुर्यो हेतुर्वर्ण्याविशिष्टः, यथा कश्चिद् ब्रूयादस्पर्शत्वाद् बुद्धिरनित्या शब्दवदिति।

हेतुरिति समानधर्म्म एव हेतुत्वेन यत्र गृह्यते स संशयसमो हेतुरहेतुर्भवति। तदुदाहरन्ति—यथेत्यादि। कश्चिद्वदति अयमायुर्व्वेदैकदेशमाह किं न्वयं चिकित्सकः स्यान्न वेति संशय। कस्मात्? कोऽप्यचिकित्सक आयुर्व्वेदैकदेशं कियन्तमंशमायुर्व्वेदस्य जानाति चिकित्सकोऽपि जानातीत्यत संशय। तत्र परो ब्रूयात् यस्मादित्यादि। आयुर्व्वेदैकदेशवक्तृत्वादयं चिकित्सक इति। एवं ब्रुवाणः परस्तु संशयच्छेदहेतुं न विशेषयति विशेषाभावात् संशयो नापैति। तस्मादेष हेतुरहेतुः। कस्मादित्यत आह—न हीत्यादि। गौतमेनाप्युक्तं जातिषु। सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्म्यात् संशयसम इति। व्याख्यातञ्च वात्स्यायनेन। अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ संशये न प्रत्यवतिष्ठते। सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्म्यम् ऐन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन। अतो नित्यानित्यसाधर्म्म्यादनिवृत्तः संशय इति संशयसमस्योदाहरणं गौतमेन दर्शितं न तु संशयसमस्य लक्षणमिदम् उक्तम्। तस्मादिहोक्तोदाहरणेन सह विरोधो नाशङ्क्यः। एवं बहून्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि समानानेकधर्म्मोपपत्त्यादिहेतुभ्यः संशये। इति।०। नन्वन्यः शरीरादात्मा नित्य इति प्रकरणसमो हेतुः साध्यसम एव कथं पृथक् उक्त इत्यत आह—स वर्ण्यसमो नामाहेतुरित्यादि। यो हेतुर्वर्ण्याविशिष्टः

सिध्यति। चार्व्वाकपक्षे तु शरीरमेव चेतनमनित्यञ्चेति, न प्रत्युभयमपि साध्यम्, न साध्यं साधनं भवति, असिद्धत्वादिति भाव। अयमायुर्व्वेदैकदेशमाहेति आयुर्व्वेदैकदेशाभिधानं चिकित्सकाचिकित्सकगमकत्वेन संशयहेतु, एकदेशकथनं हि शास्त्रानभ्यासेऽपि कुतश्चित् श्रवणादपि भवतीति भाव। न विशेषयतीति न संशयच्छेदहेतुं विशिष्टं दर्शयतीत्यर्थः, एष चाहेतुरिति यथोक्तो हेतुरहेतु संशयाच्छेदक इत्यर्थः। वर्ण्येन साध्येन दृष्टान्तोऽप्यसिद्धत्वेन सम इति वर्ण्य-

* संशयहेतुमिति चक्र।

तत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरपि वर्ण्या, तदुभयवर्ण्याविशिष्टत्वाद्वर्ण्य-समोऽप्यहेतुः ॥ ५७ ॥

अथातीतकालम्। अतीतकालं नाम यत् पूर्व्वं वाच्यं तत् पश्चात् उच्यते, तत्कालातीतत्वादग्राह्यं भवतीति। परं वा निग्रहप्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य पक्षान्तरितं पश्चान्निगृह्णीते तत् तस्यातीतकालत्वान्निग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

स वर्ण्यसमो नामाहेतुः। वर्ण्यस्तु साध्यधर्म्मेण धर्म्मी दृष्टान्तश्च तयोरविशेषो हेतुर्वर्ण्यसमो हेतुरहेतुर्भवति। तदुदाहरति—यथेत्यादि। अस्पर्शत्वाद् बुद्धिरनित्या शब्दवदिति। इहानित्यत्वधर्म्मेण वर्ण्यो दृष्टान्तः शब्दस्तथा नित्यत्वेनैव धर्म्मेण वर्ण्या बुद्धिश्च तदुभयवर्ण्याविशिष्टत्वात् खल्वस्पर्शत्वं हेतुः वर्ण्यसमः। अस्पर्शत्वमप्यनित्यमिति। गौतमेनाप्युक्तम्। साध्यदृष्टान्तयोः साधर्म्म्याद् वर्ण्यसम इति। साध्यसमश्चोक्तः। हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्म्मः साध्यः। तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः इति जातिषु, हेत्वाभासेषु च साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः। द्रव्यं छायेति साध्यम्। गतिमत्त्वादिति हेतुः। साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात् साध्यसमः। अयमप्य-सिद्धत्वात् साध्यवत् प्रज्ञापयितव्यः। साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति आहोस्विदावरकद्रव्ये संसर्पति? आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानो-ऽयं तेजसो गृह्यते इति सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्य सन्निधिरेवावच्छिन्नो गृह्यते इति। आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेध इति। एष साध्यसमोऽपि वर्ण्यसम इत्यविरोधः। इति त्रयोऽहेतव एव हेतुमात्रदोषत्वाद् हेत्वाभासा इष्यन्ते एभ्यस्त्वपरे दोषा न हेतुमात्रस्येति पृथगुच्यते ॥ ५७ ॥

गङ्गाधरः—अतीतकालमित्युद्दिष्टं यत् तदाह—अथातीतकालमिति। अतीत-कालं नाम तत् यत् पूर्व्वं वाच्यं तत्पश्चादुच्यते। तदुक्तं कालातीतत्वादग्राह्यं भवतीति साधारणदोषः। एवं परं वा प्रतिवादिनं वादिनं वा निग्रहप्राप्तं

समः, वर्ण्यः शब्द इति अस्पर्शत्वयोगादनित्यत्वेन शब्दोऽपि साध्यः। न च साध्यो दृष्टान्तो भवति। उभयवर्ण्याविशिष्टत्वादित्युभयत्र दृष्टान्ते वर्ण्ये च वर्ण्यस्य साध्यस्य साध्यत्वेनाविशिष्ट-त्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

चक्रपाणिः—यत् पूर्व्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते इति, यथा—निगमनमभिधाय पश्चात् प्रतिज्ञा

अथोपालम्भः । उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनम् । यथा पूर्व्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५६ ॥

निग्रहस्थानमाप्तं न निगृह्य पक्षान्तरितं परिगृह्य पश्चान्निगृहीते तस्मिन् परे तस्य कालातीतत्वात् तत् निग्रहवचनं न समर्थं भवतीति । गौतमेनाप्युक्तं हेत्वाभासेषु । कालात्ययापदिष्टः कालातीतः। इति। व्याख्यातञ्चैतद् वात्स्यायनेन। कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत उच्यते। निदर्शनञ्च। नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्। प्रागूर्द्ध्वञ्च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते। तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो वीणादण्डसंयोगेन व्यज्यते, दारुपरशुसंयोगेन वा। तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वान्नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः, कालात्ययापदेशात्। व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति। सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति। न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते। निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते। विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः, संयोगकालमत्येति। न च संयोगनिमित्ता भवति। कस्मात्? कारणाभावाद्धि कार्य्याभाव इति। एवमुदाहरणसाधर्म्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति। अवयवविपर्य्यासवचनं न सूत्रार्थः। कस्मात्? विपर्य्यासेनोक्तो हेतुरुदाहरणसाधर्म्म्यात् तथा वैधर्म्म्यात् साधनं हेतुलक्षणं न जहाति। अजहद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवति। अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति निग्रहस्थानमुक्तम्। तदेवेदं किं पुनरुच्यते। इत्यतस्तन्न सूत्रार्थः। इति। हेतुमात्रविषयो यः कालातीतः स एवेह हेत्वाभासेऽभिहितः। साधारणविषयस्तु तन्त्रेऽस्मिन पृथगुक्तं कालातीतमिति न विरोधः॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—एवं कालातीतानन्तरमुपालम्भो ज्ञेय इति तदुद्देशः कृतः उपालम्भः। अथोपालम्भ इति। उपालम्भो नाम स यद् यत् खलु हेतोर्दोषवचनं प्रत्यक्षादिर्हेतुरुपलब्धिकारणमुक्तं हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनानि स्थापनायां यश्चावर्ण्यसमश्च विकल्पसमश्च साध्यसमश्च स चोपालम्भो बहुविधः। तद् यथा—प्रकरणसमश्च संशयसमश्च वर्ण्यसमश्चावर्ण्यसमश्चोत्कर्षसमश्चापकर्षसमश्च

उच्यते। निग्रहप्राप्तमिति निग्रहणीयं ज्ञातम्। हेतोर्दोषवचनमित्यनेन कालात्ययापदिष्टासिद्धयोरपीहानुक्तयोर्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। उदाहरणार्थन्तु अहेतव उक्ताः। हेतुवदाभासन्त इति

अथ परिहारः। परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणम्। यथा नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्यापगमान्नोपलभ्यन्ते तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्च ॥६०॥

विकल्पसमश्च साध्यसमश्च साधर्म्म्यसमश्च वैधर्म्म्यसमश्च प्राप्तिसमश्चाप्राप्तिसमश्च प्रसङ्गसमश्च प्रतिदृष्टान्तसमश्चानुत्पत्तिसमश्चाहेतुसमश्चार्थापत्तिसमश्चाविशेषसमश्चोपपत्तिसमश्चोपलब्धिसमश्चानुपलब्धिसमश्च नित्यसमश्चानित्यसमश्च कार्य्यसमश्चेति। तत्र यथा—पूर्व्वं हेत्वाभासा अहेतवस्त्रयो व्याख्यातास्त इहोदाहर्त्तव्या अपरे च ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—तेषां दोषाणाञ्च परिहारः कर्त्तव्य इति तदनन्तरं परिहार उद्दिष्टस्तमाह—अथ परिहार इति। परिहारो नामेति। तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणमुद्धारः प्रत्यवस्थानमित्यनर्थान्तरमिति। इत्युपालम्भपरिहारौ जातिशब्देन गौतमेनोक्तौ। तत्र परिहारश्चोत्तरविशेषः। तद् यथा—गौतमोक्ता जातिः। साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति। प्रयुक्ते हि हेतौ य प्रसङ्गो जायते सा जातिः। स च प्रसङ्गः। साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम् उपालम्भः प्रतिषेधश्चेति द्वयी जातिः। उदाहरणसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्म्येण प्रत्यवस्थानम्। यत्रोदाहरणवैधर्म्म्यात् साध्यसाधनं हेतुस्तस्योदाहरणवैधर्म्म्येण प्रत्यवस्थानम्। प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थ इत्यतो जातिरित्युच्यते। तद्विकल्पाज्जातिबहुत्वम्। तस्य साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वम्। तद् विभज्यते। साधर्म्म्यवैधर्म्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-प्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः। ताः खल्विमा जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्व्विंशतिः प्रतिषेधहेतव उपालम्भाः। एषां क्रमेण लक्षणान्युक्तानि गौतमेन तानि प्रकरणसमादिक्रमेण दर्श्यन्ते। तद् यथा—उभयसाधर्म्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमो हेतुरुपालभ्यते। उभयस्य पक्षद्वयस्य साधर्म्म्यात् पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तौ प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमो हेतुः। यथा पूर्व्वपक्षवादी भाषते। अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति। तत्र प्रक्रिया यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्यः। शरीरं ह्यनित्यम्

हेत्वाभासाः। यथा—'नित्यमात्मनि' इत्यादिना प्रकरणसमत्वेनोक्तहेतौ दोषमुद्धरति। नित्यम् इति सर्व्वदा। जीवलिङ्गानि प्रतिसन्धानस्मरणादीनि। तस्यापगमान्नोपलभ्यन्त इत्यनेन

तत् त्रिविधमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणाम-श्चेति। अतस्त्रिधा व्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्नेयाः सौम्या वाय-व्याश्च*, द्विविधाश्चापरे राजसास्तामसाश्च ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—निदानं समासत उक्त्वा सर्व्वेषां रोगाणां सामान्यतो निदान-माह—तत् त्रिविधमित्यादि। असात्म्येत्यादि। असात्म्येन्द्रियार्थ-संयोगादिहेतुत्रयम् उत्तरोत्तरप्राधान्येन दीर्घञ्जीवितीयेऽध्याये प्रागुक्तम्। कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च। द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः। शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मतः॥ इति। तत्र तेषां मिथ्यायोगायोगातियोगानां विशेषज्ञानार्थम् अनुवादः कतिधापुरुषीये कृतः। तद् यथा—धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः संप्राप्तिः कालकर्म्मणाम्। असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः॥ इति। तत्र कालस्य मिथ्यायोगायोगातियोगाः परिणामसंज्ञा उक्ताः तिस्रैषणीयेऽध्याये। शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः, स कालः। तत्रातिमात्र-स्वलक्षणः कालः कालातियोगः, हीनस्वलक्षणः कालः कालायोगः, यथा-स्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालः कालमिथ्यायोगः। कालः पुनः परिणाम उच्यते इति। परिणाम इति। कालो हि सर्व्वं परिणमयतीत्यतः परिणामः, तस्मिन् काले च यत् परिणमति स च सर्व्वोऽपि परिणाम इत्युच्यते। यदिह शुभाशुभानि कर्म्माणि कुर्व्वन्ति तानि खल्विह लोके फलन्ति कानिचित्, कानिचित् परत्र फलन्ति। तच्छुभाशुभकर्म्मजौ धर्म्माधर्म्मौ कालान्तरफलौ न तु सद्यःफलौ गोदोहनवत्। ततः काले परिणामेन शुभाशुभफलहेतु-त्वात् परिणामसंज्ञौ। भावानां स्वभावोऽपि परिणामसंज्ञः। कालस्य परिणामेन जन्मजरामृत्युप्रभृतयोऽनिमित्तजाः स्वाभाविका व्याधयः स्वभावात् जायन्ते। पूर्व्वदेहकृतौ शुभाशुभकर्म्मजौ धर्म्मश्चाधर्म्मश्च कर्म्मसंज्ञः, कालेन परिणामेन शुभाशुभहेतुत्वात् परिणामः। अस्मिन् जन्मनि च यानि कर्म्माणि

चक्रपाणिः—हेतोर्भेदमाह—तत् त्रिविधमित्यादि। एतच्चासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादि दीर्घञ्जीवितीये तिस्रैषणीये च प्रपञ्चितमिति नेह प्रपञ्च्यते, अत्र पाठादेव त्रित्वे सिद्धे त्रिविधमितिवचनं बहुप्रपञ्चस्यापि असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादेस्त्रैविध्यानतिक्रमोपदर्शनार्थम्, तथा, प्रत्येकमयोगातियोग-

* त्रिविधविकल्पा इति वा पाठः।

शुभाशुभानि तज्जौ च धर्म्माधर्म्मौ काले परिणामात् फलहेतुत्वात् परिणामसंज्ञौ भवतः। एतदुक्तं कतिधापुरुषीये—कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः। रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः। निर्द्दिष्टं दैवशब्देन कर्म्म यत् पौर्व्वदैहिकम्। हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते। न हि कर्म्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते। क्रियाघ्नाः कर्म्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात्। इति। यस्त्वाह प्रज्ञापराधेनाशुभकर्म्माणि कुर्व्वन्ति प्रज्ञासमयोगेन शुभानि तज्जातावपि धर्म्माधर्म्मौ तत्र प्रज्ञापराधे प्रज्ञासमयोगेऽन्तर्भूताविति तदसाधु, चरकस्यैतद्वचनविरोधात्। प्रज्ञा च यदपराध्यति तदपि कृतत्रेतादिकालवशेन। न ह्यादिकाले पूर्व्वकृतमासीदशुभकर्म्मजं फलं किमपि येन बुद्धिरपराध्येत। तदा कालविशेष एव प्रज्ञापराधे हेतुः, कालो हि स्वभावतः शुभाशुभहेतुः प्रसिद्धस्तिथ्यादियोगेनानुमेयः, तद्धेतुकश्च प्राक् कर्म्म यदशुभं कृतम् अशुभकाले समागते प्रज्ञातत्त्वविदामतत्त्वाविदाश्चापराध्यति, तत् कालजं प्रज्ञापराधजं तत्फलमधर्म्मः परिणाम एवोच्यते। आदिकारणतो हि संज्ञा भवति, फलजननञ्चेदानीं कालेन परिणामादेवेति, परिणामे धर्म्माधर्म्मान्तर्भावो न प्रज्ञापराधसमयोगयोरिति।

ननु भवत्वेवं कालस्य त्रिविधा योगा व्याधिहेतवः, शीतोष्णवर्षलक्षणो य· संवत्सरः कालस्तस्य यथास्वलक्षणयोगेऽपि दोषाणां चयप्रकोपप्रशमाः प्रावृडादिषु जायन्ते, जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्नकाले च प्रकोपो जायते, पूर्व्वाह्णादिषु च स च कालः को हेतुः किंवतुर्थः, तथात्वे त्रिविधत्वव्याघात इति ; उक्तं प्राक् शीतोष्णवर्षलक्षणः संवत्सरः स काल इति, तस्य स्वलक्षणस्य कालस्यातियोगायोगमिथ्यायोगव्यतिरिक्तसमयोगास्तत्कृताश्चयप्रकोपप्रशमा वातादीनां प्राकृती गतिः। अतिमात्रस्वलक्षणस्य कालस्यातियोगः कालातियोगः, हीनलक्षणकालस्य योगः कालायोगः, यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्य कालस्य योगः कालमिथ्यायोगः, इति त्रिविधयोगो वैकृतः, तस्माद्वातादीनां चयप्रकोपप्रशमाः, वातादीनां प्राकृती गतिः, इत्युक्तं कियन्तःशिरसीये। चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम्। भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु। गतिः कालकृता चैषा चयाद्याः पुनरुच्यते। गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती तथा। इति। वातादी-

मिथ्यायोगभेदात् त्रिविधत्वदर्शनार्थञ्च ; एतच्च हेतुत्रितयमुक्तमपि पुनः प्रकरणवशादुच्यमानमिह न पुनरुक्तं दोषमावहति, एतच्चासात्म्येन्द्रियार्थादेस्त्रैविध्यं मूलकारणं प्रति नियामकम्, तेन 'ज्वरसन्तापाद् रक्तपित्तमुदीर्य्यते' इत्याद्युक्तरोगादेरपि प्रत्यासन्नकारणावबोधो नोन्नावनीयः।

नामपरा च प्राकृती वैकृती गतिर्यथा—पित्तादेवोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते। पित्तञ्चैव प्रकुपितं विकारान् कुरुते बहून्। प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा वैकृतो मल उच्यते। स चैवौजः स्मृतं काये स च पाप्मोपदिश्यते। सर्व्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनः स्मृतः। तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते। इति। इत्येवं प्राकृतवैकृतद्विविधकालयोगः कालसम्प्राप्तिस्तथा काले परिणतकर्म्मफलाधर्म्मश्च कालस्य मिथ्यायोगायोगातियोगा उच्यन्ते। तद् यथा कतिधापुरुषीये—धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्म्मणाम्। असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः। इति। अत्र या कालसम्प्राप्तिरुक्ता तत्रैव चयादयोऽन्तर्भूताः। तथा चोक्तम्। निर्द्दिष्टा कालसम्प्राप्तिर्व्याधीनां हेतुसंग्रहे। चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा। मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः। जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्न-कालाः कालस्थितिश्च या। पूर्व्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये। येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः। इति। इति काले परिणामेन फलोन्मुखीभूतेनाशुभकर्म्मजफलेनाधर्म्मेण यदा बुद्धिरधिष्ठीयते, तदा धीर्वा धृतिर्वा स्मृतिर्वा भ्रश्यति, धीधृतिस्मृतिभ्रंशो हि बुद्धेरतियोगायोगमिथ्यायोगाः, तैस्तु त्रिविधैर्योगैर्युक्ता प्रज्ञा वाङ्मनःशरीरारम्भेष्वपराध्यतीति प्रज्ञापराध उच्यते। प्रज्ञापराधे सति वागतिप्रवर्त्तते न वा प्रवर्त्तते मिथ्या वा प्रवर्त्तमानास्सूचकानृता कालकलहाप्रियाबद्धानुपचारपरुषवचनादीनि भाषते। मनश्चातिप्रवर्त्तते न वा प्रवर्त्तते मिथ्या वा प्रवर्त्तमानं भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिकमाचरति। शरीरञ्चातिप्रवर्त्तते न वा प्रवर्त्तते मिथ्या वा प्रवर्त्तमानं वेगधारणोदीरणविषमस्खलनगमनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमर्द्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादीनि करोति। एवमुक्तं कतिधापुरुषीये। उदीरणं गतिमतामुदीर्णानाञ्च निग्रहः। सेवनं साहसादीनां नारीणाञ्चातिसेवनम्। कर्म्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्म्मणाम्। विनयाचारलोपश्च पूज्यानाञ्चाभिधर्षणम्। ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम्। परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम्। अकालादेशसञ्चारौ मैत्री संक्लिष्टकर्म्मभिः। इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्ज्जनम्। ईर्ष्यामान-

किंवा रक्तपित्तादिकारणे ज्वरादावपि असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगाद्यैव मूलकारणम्, तेन ज्वरादिकार्य्ये रक्तपित्तादौ ज्वरादिकारणमेव मूलकारण भवति, पूर्व्वोक्तकालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति चेति क्रमभेदेनेहासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यादावभिधानेन सर्व्वेषामेवैषां रोगकर्त्तृत्वे प्राधान्यं दर्शयति मा भूदेकान्ताभिधानेन प्रधानतानियमः। यद्यपि मूलभूतत्वेन

भयक्रोध-लोभमोहमदभ्रमाः । तज्जं वा कर्म्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यद् देहकर्म्म जम् । यच्चान्यदीदृशं कर्म्म रजोमोहसमुत्थितम् । प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवते व्याधिकारणम् । बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्त्तनम् । प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् । इति । इत्येवञ्च प्रज्ञापराधेन कृतकर्म्मफलेनाधर्म्मेण फलोन्मुखीभूतेन अधिष्ठितः पुरुषोऽतिमात्रस्तनितपटहोत्क्रुष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणं करोति । सर्व्वशो वा शब्दान् न शृणोत्यतिसूक्ष्मान् वा शृणोति । परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादीन् वा शब्दान् शृणोतीत्येवं शब्दानाम् अतियोगायोगहीनयोगमिथ्यायोगेभ्यः श्रवणेन्द्रियं व्यापद्यते । तदुक्तं कतिधापुरुषीये—अत्युग्रशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्व्वशो न च । शब्दानाञ्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जड़ाः । परुषोद्भीषणाशस्ताऽप्रियव्यसनसूचकैः । शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते । १ । तथातिशीतोष्णानि स्पृश्यानि स्पृशति स्नानाभ्यञ्जनोत्सादादीनि चातिशीतोष्णानि अत्युपसेवते । सर्व्वशो वा स्पृश्यानि न स्पृशति सूक्ष्माणि वा स्पृशति । विषमस्थानासनाभिघाताशुचिभूतादीनि वा स्पृश्यानि स्पृशतीत्येवं स्पर्शनेन्द्रियस्पृश्यातियोगायोगहीनयोगमिथ्यायोगेभ्यः स्पर्शनेन्द्रियबाधा भवति । तदुक्तं कतिधापुरुषीये—असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च । स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः । यो भूतविषवातानामकाले नागतश्च यः । स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते । २ । तथातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमाचरति सर्व्वशो वा न पश्यति । अतिसूक्ष्माणि वा पश्यति । अतिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टबीभत्सविकृतादिरूपाणि वा पश्यतीत्येवं चक्षुरर्थातियोगायोगहीनयोग मिथ्यायोगेभ्यो नयनं व्यापद्यते । तदुक्तं कतिधापुरुषीये—रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यति हि दर्शनात् । दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्व्वशश्चाप्यदर्शनात् । द्विष्टभैरवबीभत्स-दूरातिक्लिष्टदर्शनम् । तामसानाञ्च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते । ३ । तथासौ पुरुषोऽतितीक्ष्णोग्राभिष्यन्दिनो गन्धानतिमात्रं जिघ्रति सर्व्वशो वा न जिघ्रति जिघ्रति वातिसूक्ष्मान् । पूतिद्विष्टामेध्य-

प्रज्ञापराधः प्रधानं भवति, तथापि प्रत्यासन्नकारणत्वेन तथा अबुद्धिपूर्व्वकस्यापि उत्कटशब्दमिथ्यायोगादेरपि कारणत्वेनासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगोऽपि प्रधानम्, यद्यपि कालो दुष्परिहरत्वेन प्रधानम्, तथापि सोऽपीन्द्रियार्थपराधीनत्वेनाप्रधानम्, कालातियोगादय इन्द्रियार्थशीताद्यतियोगादिभ्य एव प्रायो भवन्ति ।

क्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादीन् वा जिघ्रतीत्येवं घ्राणार्थगन्धातियोगायोग-हीनयोगमिथ्यायोगेभ्यो व्यापद्यते घ्राणेन्द्रियम्। तदुक्तं कतिधापुरुषीये -अतिमृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम्। असेवनं सर्व्वशश्च घ्राणेन्द्रिय-विनाशनम्। पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्त्तवाः। तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते। ४। तथैवासौ पुरुषः षड्रसानेकैकशो द्विशस्त्रिशो वा चतुरः पञ्च वातिमात्रमादत्तेऽथवा सर्व्वशो नादत्तेऽत्यल्पं वा मिथ्या वादत्ते, यान्याहारविधिविशेषायतनान्यष्टौ राशिवर्ज्जं तद्विपर्य्ययेणादत्त, इत्येवं रसनार्थातियोगायोगहीनयोगमिथ्यायोगेभ्यो ज्वरादयो व्याधयो जायन्ते। तदुक्तं कतिधापुरुषीये—अत्यादानमनादानमोकसात्म्यादिभिश्च यत्। रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दूषणम्। इति। ५। इत्येवं परिणामप्रज्ञापराधा-सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगास्त्रिविधा हेतवः प्रागभिहिताः।

नन्वेवंविधेषु त्रिविधेषु हेतुषु कानिचिद्द्रव्यभूतानि कानिचित् गुणभूतानि कानिचित् कर्म्मभूतानि। तानि किं व्याधिं प्रति समवायिकारणानि यानि विक्रियमाणानि कार्य्यत्वमापद्यन्ते, यथा घटं प्रति मृद्बालुकादीनि। अथवा निमित्तकारणानि यानि कार्य्येऽसम्बध्यमानानि कार्य्यं जनयन्ति, यथा घटं प्रति कुलालादीनि इति। तत्रोच्यते—सर्व्वत्र हि किञ्चित् कारणं निमित्तं किञ्चित् समवायि चेति। तत्र मधुरादिकं द्रव्यं द्रव्यगुणकर्म्मारब्धं समयोगेन मात्रया-ऽभ्यवहृत जाठराग्निना विपक्वं रसाख्यं सामान्यविशेषाभ्यां समान् धातून समवेत्य रक्षति अयोगेन विशेषेण ह्रासयति मिथ्यातियोगाभ्यां वर्द्धयति सामान्येन। क्षीणान् सामान्येन वर्द्धयति वृद्धान् विशेषेण ह्रासयतीति समवायि कारणम्। एवं शब्दादिकम्। प्रज्ञा चायोगमिथ्यायोगातियोगयुक्ता वाङ्मनःशरीरातियोगमिथ्यायोगायोगेभ्यः कल्पते। तया बुद्ध्या च प्रवृत्ताऽतिप्रवृत्ता मिथ्याप्रवृत्ता वा वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः समवेत्य शरीर-मनोधातून् क्षीणान् सामान्येन वर्द्धयति वृद्धान् विशेषेण ह्रासयति समान् सामान्येन वर्द्धयति विशेषेण ह्रासयति। समयोगयुक्ता तु प्रज्ञा वाङ्मनः-शरीरप्रवृत्तिसमयोगाय कल्पते। तया बुद्ध्या समप्रवृत्ता वाङ्मनःशरीर-प्रवृत्तिः सामान्यविशेषाभ्यां क्रियासाम्येन समान् धातून् समवेत्य रक्षति

हेतोर्हेतुत्वं कार्य्ये भवतीति हेतुकार्य्यं व्याधिमाह— अतस्त्रिविधेत्यादि। न चात्र यथासंख्यम्, एकरूपादपि हेतोस्त्रिविधव्याध्युत्पादः, अत्रापि 'त्रिविध' वचनमानन्त्येऽपि रोगाणामाग्नेयत्वाद्यनतिक्रमोपदर्शनार्थम्, आग्नेयाः पैत्तिका', सौम्याः कफजाः, वायव्याः

विशेषेण ह्रासयति सामान्येन वर्द्धयतीति समवायिकारणम्। प्रज्ञाया एव समयोगातियोगादिभिः कृताद् वाङ्मनःशरीरारम्भाज्जातं कर्म्मफलं धर्म्माधर्म्मं संस्कारविशेषरूपं शरीरेण समवेत्य वर्त्तमानं तत्र कालेन परिणतं धर्म्माख्यं सामान्यविशेषाभ्यां समान् धातून् रक्षति, अधर्म्माख्यन्तु ह्रासयति विशेषेण, वर्द्धयति सामान्येनेति। अयोगादियुक्तप्रज्ञाजातस्त्वधर्म्मः। इति धर्म्माधर्म्ममपि समवायिकारणम्। कालोऽपि समलक्षण शरीरं समवेत्य समान् धातून् रक्षति सामान्यविशेषाभ्यां हीनातिमिथ्यायोगलक्षणस्तु शरीरं समवेत्य समान् धातून् सामान्येन वर्द्धयति विशेषण ह्रासयतीति समवायिकारणम्। इत्येवं रोगारोग्ययोः समयोगायोगादियोगरूपं कारणत्रयम् असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामाख्यं समावायिकारणम्। निमित्तं कारणन्तु जनकं मातापित्रादिकं घटादिषु कुलालादिकमिव भूताभिषङ्गादिकं रोगारोग्ययोर्भिषगादिपादत्रयञ्च द्रव्यवर्ज्जम् सन्निकृष्टम्। विप्रकृष्टन्तु सर्व्वरोगाणां मृत्युनाम्नी कन्या, तस्या रोदनजाश्रुबिन्दवो हि रोगाः। दक्षयज्ञे कुपित रुद्रश्च ज्वरस्येति। देशस्तु खल्वसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेऽन्तर्भवति तत्तद्देशगुणानामिन्द्रियैर्योगात्। एषान्तु त्रयाणां स्वस्वकार्य्यजनने सामान्यविशेषयोर्धर्म्मयोर्भूयस्त्वाल्पीयस्त्वाभ्यां जयाजये सति व्यभिचाराव्यभिचारौ भवतः। वक्ष्यतेऽत्रैव स्थाने प्रमेहनिदाने। इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकाराणां विघातभावाभावभावप्रतिविशेषा भवन्ति। यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवति। अथाप्रकर्षादबलीयांसो वानुबध्नन्ति, न तदावश्यं विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवति। चिराद्वाप्यभिनिर्व्वर्त्तन्ते विकारास्तनवो वा भवन्त्यथवाप्ययथोक्तसर्व्वलिङ्गाः, विपर्य्यये विपरीताः। इति सर्व्वविकारविघातभावाभावभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः। इति। यथा दुग्धं मधुरं मधुरपाकं शीतवीर्य्यं स्निग्धं गुरु पिच्छिलं द्रवं सरञ्च। कफस्य च तादृशगुणस्य स्थिरस्य स्थैर्य्यगुणवर्ज्जं सर्व्वगुणसामान्यभूयस्त्वात् स्थिरगुणह्रासकारिणं सरगुणमवजित्य सर्व्वगुणतः कफं वर्द्धयति। न तु सरत्वेन दुग्धं माधुर्य्यादिकमवजित्य कफं स्थिरगुणतो ह्रासयत्यल्पीयस्त्वात्। काञ्जिकन्त्वम्लम्

वातजाः, यद्यपि प्रधानत्वेन वायव्या एव प्रथम निर्द्देष्टुं युज्यन्ते, तथापीह ज्वरे पित्तस्य प्रधानत्वादाग्नेयाभिधानम्, आग्नेयसौम्यवायव्या इति समासेनैकैकस्याप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगात्त्रिविधरोगोत्पत्तिरत्र दर्शयति, असमासे हि यथासंख्यमपि शङ्क्यते, अन्यथापि

उष्णं तीक्ष्णं विशदं लघु चेषत्स्निग्धं द्रवञ्च। द्रवत्वसामान्येऽपि कफमम्लादि-विशेषैर्भूयस्त्वात् द्रवत्वमवजित्य ह्रासयति न तु द्रवत्वेन कफं वर्द्धयति। तथा हिमे सञ्चितस्य कफस्य वसन्ते वमनलङ्घनकटुकादिसेवनं सन्निकृष्टं जीवनीयघृतादिकं बाधित्वा च विषं सद्यो जीवनं हन्ति। इत्येवं प्राधान्याप्राधान्यं बोध्यम्। अभिव्यक्तिरप्युत्पत्तिविशेषः। तद्धेतुत्वात् अभिव्यञ्जकश्च हेतुभेदमाह कश्चित्। हेतुत्रयमिदं किञ्चिद्धातुप्रदूषणवचनेन दोषहेतु-व्याधिहेतु-दोषव्याध्युभयहेतुत्वेन बोध्यम्। दोषहेतवो यथर्त्तूत्पन्ना मधुरादयः। व्याधिहेतवो मृद्भक्षणादयः पाण्डुरोगादेः। यथा—कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम्। कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद् भुक्तश्च रुक्षयेत्। इति कषायादिमृद्भक्षणतः कुपितवातादीनां पाण्डुशोफरोगेतररोगानारम्भकत्वेन पाण्डुरोगशोफरोगमात्रारम्भकत्वात् तु व्याधिहेतुत्वात्। उभयहेतवो वातरक्तादौ हस्त्यश्वादियानादयः। ते हि दोषं कोपयित्वा वातरक्तादिप्रतिनियतमेव व्याधिं जनयन्ति नान्यविकारमिति कश्चित्; तन्न, मृद्भक्षणस्येव हस्त्यश्वादियानादेर्व्याधिहेतुत्वात्। हस्त्यश्वादियानादेरिव च मृद्भक्षणस्योभयहेतुत्वापत्तेः। तेन व्याधिहेतवोऽभिघातादयः, उभयहेतवो मृद्भक्षणहस्त्यश्वयानादय इति।

यस्तु वाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधं हेतुं ब्रवाणोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादित्रयं वाह्यं कारणं दोषा दूष्याश्चाभ्यन्तरम्। तत्र दोषा वातादयः शारीराः; रजस्तमसी मानसौ दोषौ दूष्याश्च रसादयो धातवः। पुरीषादयश्च शारीराः सत्त्वगुणस्तु मानसो दूष्य इति व्याचष्टे तदनेन प्रत्याख्यातं भवति, यतोऽस्मिन्नुक्तं विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते। इति। वातादिधातुवैषम्यं व्याधिं प्रति हि न दोषादिको हेतुः। तद्धातुवैषम्यहेतुकास्तु ज्वरादयो व्याधयस्तेषूपादानं दोषा वातादयो रसादयश्च दूष्याः। मानसदोषरजस्तमोवैषम्यनिमित्ताः कामक्रोधादयश्च ये तेषूपादानं विषमरजस्तम इति वातादिभ्यः पृथङ् न ज्वरादयः कामादयश्च न पृथग्रजस्तमोभ्यामिति; तच्चोक्तं—स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्घा बहवः शरीरे। न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः। इति। ये चागन्तवः शरीरेऽभिघातादिभ्यो जायन्ते क्षतादयस्ते-

व्याधीनुक्तहेतुजानाह—द्विविधाश्चापर इत्यादि। राजसतामसानाञ्च विच्छिद्य पाठेनेह तन्त्रे शारीरव्याध्यधिकारप्रवृत्तेरनधिकारत्वेनाप्रपञ्चनीयत्वं दर्शयति, अभिधानञ्च राजसतामसयो रिह व्याधिकथनस्य न्यूनतापरिहारार्थम्, आगन्तवश्चाभिघातादिजा रोगा आग्नेयादिष्वेवान्त-

तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकार*
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

ऽपि त्वग्रसमांसादिवैषम्यजा एव, किञ्चित्कालं प्रथमं यद्वातादिदोषसम्बन्धरहितास्तावत्कालं पित्तकफानिलेभ्यो विशिष्टा न पित्तादिदोषात्मकाः। तस्मादाभ्यन्तरहेतवो न सन्ति ज्वरादयो हि धातुवैषम्यरूपव्याधिजन्यत्वाद् व्याधय उच्यन्ते। यथा पञ्चभूतारब्धं वस्तु द्रव्यारब्धत्वात् द्रव्यं तदुक्तं सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनमिति। एवं वक्ष्यते चात्र। कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यतीति। स च रोगजत्वाद् रोगः इत्यतो रोगाख्यहेतुर्नाधिक इति। यथा पञ्चभूतजमन्नमन्नजञ्च शुक्रमित्यन्नं न पृथग्द्रव्यं भूतेभ्य इति।

एवं त्रिविधे हेतौ सिद्धान्ते तत्कार्य्यमाह—अत इत्यादि। अतस्त्रिविधात् असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादितः। यथा धातुवैषम्यं स्यात् तद्विधं शस्त्रादिजसद्योव्रणाद्यागन्तुकं वातादिवैषम्यञ्च। तद्वातादिवैषम्यनिमित्ता ज्वरादयश्चेति। त्रिविधा आधिभौतिका आध्यात्मिका आधिदैविकाश्चेति त्रिविधाः आग्नेयादिनिर्द्देशेनैव त्रिविधत्वे सिद्धे त्रिविधवचनात् ख्यापिताः। आग्नेया इत्यादि पृथक्पदनिर्द्देशेन त्रिविधाद्धेतोर्यथाह न तु यथाक्रमम्। त्रिधा व्याधीनाह—आग्नेया इत्यादि। शारीरास्त्रिधाग्नेयादिभेदात्। तत्र मातृजधातुवैषम्यरूपा आग्नेयास्तथा पैत्तिकाश्च। पितृजधातुवैषम्यरूपाः सौम्याः श्लैष्मिकाश्च। वातवैषम्यं तन्निमित्ताश्च वायव्या इति। अत्रागन्तवोऽन्तर्भवन्ति। द्विविधाश्चापरे मानसा राजसास्तामसाश्च। आग्नेयस्य राजसत्वं वायव्यस्य च तथा सौम्यस्य तामसत्वम् यद्यपि तथापि साक्षात्कारणेन भूतेन निर्द्देशो न त्वतिपरम्पराकारणेन गुणेन। इति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ वातादिरसादिस्वेदादीनां शारीराणां धातूनां रजस्तमसोर्मानसयोश्च धात्वोः सत्त्वस्य च वैषम्येभ्यो विकारेभ्यो जातानां ज्वरादीनां कामक्रोधादीनाञ्च विकारत्वं किमस्ति नास्ति वा इति? अत उच्यते—तत्रेत्यादि। तत्राग्नेयादिषु त्रिविधेषु राजसतामसेषु च धातुवैषम्यनिमित्तेषु रोगेषु व्याधिः

र्भवन्ति, यतस्तत्रापि हि दोषप्रकोपव्यपदेशोऽस्त्येव, किंवा 'अपरे' इत्यप्रधानाः, परो हि श्रेष्ठ उच्यते, अप्रधानत्वे चोक्तैवोपपत्तिः। व्याधीनामाग्नेयादिविभागं दर्शयित्वा व्यवहारार्थं लक्षणार्थञ्च पर्य्यायानाह—अत्र व्याधिरित्यादि। अत्रापि पर्य्यायाणामनर्थान्तरेणातङ्कादि-

* इतः परं रोग इत्यधिकः पाठो बहुषु ग्रन्थेषु दृश्यते।

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तितश्च।

इत्यादि विकार इत्यन्तं सर्व्वं प्रातिपदिकमनर्थान्तरमेकार्थकम्। परस्परमेकार्थकं सद् यमर्थमभिदधाति सोऽर्थो रोगो रोगत्वात्। यथा गोजातो गौरश्वजातश्चाश्व इति। तत्र व्यध ताड़ने इत्यस्य रूपं व्याधिः। अम रोगे चौरादिस्तस्य रूपमामय इति। गद व्यक्तायां वाचीत्यस्य रूपं गद इति संज्ञायाम्। तकि दौःस्थ्ये इत्यस्याङ्पूर्व्वस्य रूपमातङ्कः। यक्ष पूजने इति चौरादिकस्य संज्ञायां यक्ष्मा। ज्वर रोगे इत्यस्य रूपं ज्वर इति। विपूर्व्वक कृञो रूपं विकार इति। एषां यथा धातुवैषम्यमुपादानं तथा चासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादित्रयञ्च कारणमिति। कुष्ठाख्यौषधिविशेषस्य व्याधिपर्य्यायवाच्यत्वेऽर्थान्तराभावाद् व्याधित्वं न प्रसज्यते, तत्रेतिपदेनाग्नेयादीनामनुकर्षणात्। यक्ष्मा ज्वरश्चेति रोगसामान्ये यथा वर्त्तते तथा रोगविशेषे च वर्त्तते। यथा शालशब्दो वृक्षसामान्ये वृक्षविशेषे च वर्त्तते। विस्तरेण रोगस्वरूपं विकारो धातुवैषम्यमिति श्लोके व्याख्यातमिति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अथास्य व्याधेः कुत उपलब्धिर्भवतीति अत उच्यते—तस्येत्यादि। तस्य धातुवैषम्यनिमित्तस्य तदनिमित्तस्य चासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिजस्य व्याधेः स्वरूपतः प्रभेदतः साध्यत्वासाध्यत्वादितो बलाबलतोऽनुबन्ध्यानुबन्धादितश्च सर्व्वतोभावेनोपलब्धिर्यथासम्भवं प्रत्यक्षमनुमानञ्च निदानादिभ्यः पूर्व्वमाप्तोपदेशेन ज्ञातस्य। यथा हिक्कादौ शब्दः श्रोत्रेण प्रत्यक्षमुपलभ्यते। शैत्यौष्ण्यादिकमातुरगतं स्पर्शनेन। कृष्णारुणश्वेतपीतादिकं चक्षुषा कृश-

शब्दानां भयाद्यर्थताव्युदासाद् व्याधिलक्षणत्वं बोध्यम्। आतङ्केन हि भयमप्युच्यते, विकारशब्देन हि इन्द्रियादयोऽपि षोड़श विकारा उच्यन्ते। तथा व्याध्यादिशब्दानां व्युत्पत्त्या रोगधर्म्मा लक्षणीया,—तथा च विविधं दुःखमादधातीति व्याधिः। प्रायेणाममनुत्थत्वेनामय उच्यते। आतङ्क इति दुःखयुक्तत्वेन कृच्छ्रजीवनं करोति। वचनं हि "आतङ्कः कृच्छ्रजीवने"। यक्ष्मशब्देन च राजयक्ष्मवदनेकरोगयुक्तत्वं विकाराणां दर्शयति, ज्वरशब्देन च देहमनःसन्तापकरत्वम्। विकारशब्देन च शरीरमनसोरन्यथाकरणत्वं व्याधेर्दर्शयति। रोगशब्देन च रुजाकर्त्तृत्वम् ॥ ३।४ ॥

चक्रपाणि—इदानीं व्याधेर्जनकहेतुमभिधाय तथा तद्धेतुजन्यञ्च व्याधिमुक्त्वा तस्य व्याधेर्ज्ञानोपायमाह—तस्येत्यादि। अविज्ञाते हि व्याधौ चिकित्सा न प्रवर्त्तते। अतः सामान्येन व्याधिज्ञानोपायनिदानपञ्चकाभिधानम्।

त्वाक्शत्वञ्च। रसश्चातुरगतो रसनेनानौचित्याद् ग्रहणानुक्तेः परन्त्वनुमानेनोपलभ्यते। गन्धस्तु घ्राणेनेति। प्रत्यक्षमन्यत् सर्व्वमनुमानेनेति।

अथैवमस्तु—निदानेन रोगस्य भविष्यतो वर्त्तमानस्यानुपशयेन निदानेनानुमानादुपलब्धौ सत्यां पुनः कथं पूर्व्वरूपादिभिर्ज्ञानमिष्यते ; ज्ञातस्य पुनर्ज्ञाने प्रयोजनाभावादिति चेत्? न, निदानेन हि व्याधिरयं भविष्यतीति विज्ञायते, स च कीदृशो व्याधिरिति न विज्ञायते, न वा निदानादिपञ्चकान्यतममेकमप्यन्तरेण व्याधेः सर्व्वथा ज्ञानं भवति, तस्मादपरे ज्ञानहेतवो वक्तव्याः। एकनिदानकानाम् अनेकव्याधीनाञ्च समानानेकनिदानकानां वा न निश्चयेन व्याधीनां ज्ञानं भवति को व्याधिर्भविष्यतीति संशयात्। निदानस्य सन्निकर्ष-विप्रकर्षादिना जयपराजयविघातादितो व्याध्युत्पत्तिव्यभिचाराच्च। तस्मात् पूर्व्वरूपादीनां वक्तव्यत्वे सामान्यपूर्व्वरूपात् केवलात् व्याधेर्वातजत्वादिविशेषावधारणं न स्यात्, न वा विशेषेण पूर्व्वरूपात् केवलात् व्याधीनां निश्चयज्ञानं स्यात्। रक्तपित्तपित्तप्रमेहसन्देहे हि वक्ष्यते "हारिद्रवर्णं रुधिरञ्च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्व्वरूपैः। यो मूत्रयेत् तं न वदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः॥" इति। हारिद्रवर्णरुधिरवर्णमूत्रदर्शने पूर्व्वमस्मात् प्रमेहपुर्व्वरूपमभूत् किं नाभूत् तं विज्ञाय निःसंशयो भवति न केवलहारिद्रवर्णरुधिरवर्णमूत्रस्य रूपस्य दर्शनमात्रेण निःसंशयः स्यात्, तस्माद्रूपज्ञानमात्रतो न व्याधिज्ञानं भवति। नाप्युपशयात् केवलाद् व्याधेर्निश्चयः स्यात्। एकद्रव्योपशयानां वातिकानां पैत्तिकानाञ्च व्याधीनां मधुरस्निग्धादिभिरुपशये वातिकत्वपैत्तिकत्वान्यतरसंशयात्। व्याधिप्रभावेण चावम्यतिमिरादीनां कफजत्वनिश्चयो न वमनेन स्यात् इति। न वा केवलया सम्प्राप्त्या व्याधिनिश्चयः स्यात्। वातादिः प्रत्येकमेव प्रतिरोगं सर्व्वरोगस्य नियमतः स्थानसंश्रयादिमत्तया व्याधिजनकत्वात्। स्वस्वलिङ्गं विना वाताद्यवगमाभावात्। तस्मान्निदानादिपञ्चकात् समस्तादेव व्याधेरुपलब्धिर्भवति सर्व्वथैव। एकैकस्मात् तु कस्यचित् कदाचित् कथञ्चित् काचिदुपलब्धिर्भवति।

अथ भविष्यति व्याधिनिश्चयश्चतुर्भिरिति निदानं नोक्त्वा शेषाणि चत्वार्य्युच्यन्तामिति चेत्? न। भूताद्यभिषङ्गादिजानां व्याधीनां निदानं भूतादिकमन्तरेण भूतलक्षणसमानलक्षणवातादिलिङ्गैः वातादिजत्वेन ज्ञानाभावात्। एवमग्निदग्धादिषु बोध्यम्। भूतादिनिदानेन हि तज्ज्ञानात् तस्मान्निदानं वक्तव्यम्। निदानेनैव चानुपशयात्मकेन गूढलिङ्गानां व्याधीनां

ज्ञानाच्च। यत् तु संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिज्जनमिति सुश्रुत-वचनदर्शनेन निदानज्ञानमन्तरेण निदानपरिवर्ज्जनं न स्यात् अतो निदान-मवश्यं वाच्यमिति व्याचष्टे, तन्न, व्याधेरुपलब्ध्यर्थं हि न निदानं ज्ञातव्यं भवति, क्रियार्थन्तु भवतीति क्रियोपदेशे वक्तव्यं स्यादिति।

अथ तर्हि पूर्व्वरूपं नोच्यतां निदानरूपोपशयसम्प्राप्तयस्तूच्यन्तामिति चेत् ? न। विना हि पूर्व्वरूपं निदानादिभिश्चतुर्भिर्न व्याधेर्निश्चयः स्यात्। यथा— "हारिद्रवर्णं रुधिरञ्च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्व्वरूपैः। यो मूत्रयेत् तं न वदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः" इति। यत् तु व्याधिज्ञानहेतुषु निदानादिषु पूर्व्वरूपस्यानुपादाने पूर्व्वरूपावस्थायां विहितक्रियाविशेषो न कर्त्तुं शक्यते भिषग्भिः, पूर्व्वरूपज्ञानाभावात्। उक्तञ्च सुश्रुते। वातिक-ज्वरपूर्व्वरूपे घृतपानमिति। वक्ष्यते चात्र ज्वरस्य पूर्व्वरूपे लघ्वशनमपतर्पणं वेति। तदपि व्याध्युपलब्धिषूपादाने साधकं न भवति। चिकित्सार्थं पूर्व्वरूपस्य ज्ञानस्यावश्यकत्वात् तत्रैवोपदिश्यतां पूर्व्वरूपमिति। ज्ञानहेतुषु उपादाने ज्ञानार्थं यत् तत् साधकं भवतीति।

अथ लिङ्गं नोच्यतां निदानपूर्व्वरूपोपशयसम्प्राप्तयस्तूच्यन्तामिति चेत् ? न। लिङ्गं हि विना व्याधेः स्वरूपज्ञानं न स्याद् वातादिजत्वविशेषज्ञानञ्च। यत् तु रूपावस्थायां विहिता सर्व्वा चिकित्सा विना लिङ्गज्ञानं न सम्भवति, तस्माल्लिङ्गं वक्तव्यमिति व्याचष्टे, तन्न। व्याध्युपलब्धिहेतुषु लिङ्गोपादाने साधकं भवति। चिकित्सार्थं लिङ्गज्ञानावश्यकत्वे तत्रैव वक्तव्यं भवतीति। इत्थञ्च व्याधेः साध्यत्वासाध्यत्वादिज्ञानार्थञ्च निदानपूर्व्वरूपलिङ्गान्यवश्यं वक्तव्यानि भवन्ति। उक्तं हि सुखसाध्यलक्षणप्रकरणे—हेतवः पूर्व्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वा इत्यादि। कृच्छ्रसाध्यलक्षणे च—निमित्तपूर्व्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले इति। तथा ज्वरस्यासाध्यलक्षणे— हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः। ज्वरः प्राणान्तकृत्। एवं, पूर्व्वरूपाणि सर्व्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया। यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः। अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्व्वरूपाणि यं नरम्। विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवमिति। सुख-साध्यत्वादिज्ञानार्थञ्चावश्यं वक्तव्यानि निदानपूर्व्वरूपलिङ्गानीति।

अथोपशयोऽप्यवश्यं वक्तव्यः। न हि गूढ़लिङ्गव्याधीनामनभिव्यक्तत्वेन सङ्कीर्णलक्षणानाञ्चोपशयानुपशयाभ्यामन्तरेण विशेषज्ञानं भवति। वक्ष्यते ह्यत्र गूढ़लिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेतेति।

तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे ।

अथ सम्प्राप्तिरिह व्याधिविज्ञानहेतुषु नोच्यतामिति चेत्? न। यतो निदानेन जातस्यापि व्याधेः आरम्भकदोषाणामंशांशविकल्पानुबन्ध्यानुबन्धरूप-प्राधान्याप्राधान्यबलकालादिज्ञानं सम्प्राप्तिमन्तरेण न स्यात् ततो व्याधेरशेष-विशेषेण स्यात् न चाविशेषविशेषेण व्याधेर्ज्ञानमन्तरेण विशेषेण चिकित्सा भवति। वक्ष्यते च—रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्। ततः कर्म्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत्॥ इति। इत्थञ्च व्याधिज्ञानार्थमिहोपदिष्टेष पञ्चसु निदानादिषु चिकित्सार्थं पुनस्तत्र नैतानि वाच्यानि भवन्ति।

पञ्चानामेषां निर्द्देशान्निदानस्थानग्रन्थोऽपि निदानशब्देनोच्यते। तत्राथ निरुक्तिरियं—निदीयते निबध्यते हेत्वादिसम्बन्धो व्याधिरनेनास्मिन् वेति निदानं निदानस्थानम्। या गौः कामदुघा न तां निददीतेति निबन्धनार्थे निपूर्व्वदाञो व्यासेन प्रयुक्तत्वात्। हेतुलक्षणनिर्द्देशान्निदानानीति षोड़शेति सुश्रुतवचनाच्च। नैषा निरुक्तिः सुश्रुतवचनेन संगच्छते हेतुलक्षणनिर्द्देशादित्युक्तेः, निबन्धनोक्त्यभावात्। करणाधिकरणयोश्च ल्युट् ग्रन्थार्थे पुंलिङ्गत्वप्रसङ्गा-च्चाध्यायार्थे च। स्थानार्थे चेन्निदानानीति षोड़शेति अध्यायार्थे निदाना-नीति नपुंसकत्वानुपपत्तिश्च। हेतुलक्षणनिर्द्देशादिति निर्द्देशोक्त्या निदीयन्ते निर्द्दिश्यन्ते निदानादीनि यस्मिन् तन्निदानं निदानस्थानं पृषोदरादित्वाद् रूपसिद्धिः। इयमपि निरुक्तिर्न साधुः। निदानानीति षोड़शेति षोड़शाध्याय-परत्वान्नपुंसकत्वानुपपत्तेः। हेतुलक्षणनिर्द्देशादित्युक्त्या निदानशब्दे निपूर्व्व-दिशेः प्रयोगाभावात्। एवञ्च निदानशब्दस्य हेतुलक्षणवचनस्य तत्तदध्याये उपचारस्तत्तद्व्याधेर्हेतुलक्षणनिर्द्देशादिति, अन्यथा नपुंसकलिङ्गानुपपत्तिर्निदाना-नीति, अध्यायविशेषणत्वेन पुंलिङ्गप्रसङ्गश्चेति।

तत्र निदानादीनि क्रमेण लक्षयति - तत्र निदानमित्यादि। कारणमित्युक्तमग्रे इति। यदिहैवाग्र उक्तं हेतुर्निमित्तमित्यादिपर्य्यायेण उत्पत्तिकारणं तदिह व्याधेर्निदानमिति। यदा तु व्याधिरपरं व्याधिं जनयति; यथा—ज्वरसन्तापाद् रक्तपित्तं जायते इत्येवमादि, तदा तद्रक्तपित्तकरो ज्वरो निदानार्थकरो रोग एव न तु निदानम्। यथा घटादि द्रव्यं द्रव्यारब्धद्रव्यं

उक्तं निदानं विवृणोति—निदानमित्यादि। अग्रे उक्तमिति 'इह खलु' इत्यादिना "परिणामश्च' इत्यन्तेन। कारणञ्च व्याधीनां सन्निकृष्टं वातादि, विप्रकृष्टञ्चार्थानाम्

तदारम्भकमृदादि द्रव्यं द्रव्यार्थकरं द्रव्यं न तु नवद्रव्यान्तर्गतं द्रव्यम्। तस्मात् असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादित्रिविधनिदानातिरिक्तं निदानं नास्तीति। यच्च सेतिकर्त्तव्यताको व्याध्युत्पत्तिहेतुर्निदानमित्युक्त्वा त्रिविधेष्वसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिषु द्रव्यभूतेषु यथा समन्वेति, तथा वातादिषु च विषमेषु समन्वेति। हेतुश्च वाह्य आभ्यन्तरश्चेति द्विविधः। वाह्यस्त्रिविधः, आभ्यन्तरास्तु दोषदूष्या इति व्याख्याय दोषाणामितिकर्त्तव्यतायाश्च इतिकर्त्तव्यतान्तरभावान्न निदानत्वं किन्तु सम्प्राप्तित्वमिति सुश्रुतेन वातादीनां निदानत्वमुक्तम्। तद्‌यथा—सर्व्वेषाञ्च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तल्लिङ्गत्वात् दृष्टफलत्वादागमाच्चेति व्याचष्टे, तन्न सङ्गतम्; अद्रव्यभूतेष्वसात्म्येन्द्रियार्थादिष्वत्युग्रशब्दादिषु परुषवागादिषु लक्षणस्याप्रसङ्गात् सेतिकर्त्तव्यताकत्वाभावात् द्रव्यभूतानामितिकर्त्तव्यतास्वप्रसङ्गाच्च। निदानार्थकरेषु विषमवातादिषु ज्वरादिषु चातिप्रसङ्गात्। सुश्रुते तु सर्व्वेषाञ्च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तल्लिङ्गत्वात् इत्युक्तं न निदानमुक्तम् तल्लिङ्गत्वादित्यनेन वातादिप्रकृतिकत्वमुक्तं तेन सर्व्वेषां व्याधीनामिति वातादिप्रकृतिकानां व्याधीनां ज्वरादीनां मूलमित्युक्तं न त्वागन्तुव्याधीनां न वा कामादीनां मानसव्याधीनां मूलमुक्तं तस्माद विषमवातपित्तश्लेष्माणो न निदानं किन्तु विकारा एव। यत उक्तं विकारो धातुवैषम्यमिति, तच्च धातुवैषम्यं निदानार्थकरं निदानार्थकरज्वरादिव्याधिवद्व्याधिरेव। तत्र सुश्रुते च पुनरुक्तं तद्‌ यथा—"भूयोऽत्र जिज्ञास्यं—किं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नित्यः संश्लेषः परिच्छेदो वेति? यदि नित्यः संश्लेषः स्यात् तर्हि नित्यातुराः सर्व्व एव प्राणिनः स्युः। अथाप्यन्यथा वातादीनां ज्वरादीनाञ्चान्यत्र वर्त्तमानानामन्यत्र लिङ्गं न भवतीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो ज्वरादीनां मूलानीति।" तस्मात् सर्व्वेषां व्याधीनामिति ज्वरादीनां न तु धातुवैषम्यागन्तुव्याधीनाम्; किं हि वातवैषम्यस्य वातवैषम्यं मूलम्? तत्रोत्तरश्लोक्तं—"दोषान् प्रत्याख्याय ज्वरादयो न भवन्ति, अथ च न नित्यः सम्बन्धो यथा हि विद्युद्वाताशनिवर्षाणि आकाशं प्रत्याख्याय न भवन्ति, सत्यप्याकाशे कदाचिन्न भवन्ति अथ च निमित्ततस्तत एवोत्पद्यन्ते। तरङ्गबुद्बुदादयश्च उदकविशेषा एव। एवं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नाप्येवं संश्लेषो न

अयोगादि, पुनर्विप्रकृष्टं कारणं ज्वरस्य रुद्रकोपः, सन्निकृष्टं कारणं रक्तपित्तस्य ज्वरसन्ताप इति। पुनश्च व्याधीनां सामान्येन विप्रकृष्टं कारणमुक्तम्, यथा—'प्रागपि चाधर्म्माद्दते न रोगोत्पत्तिरभूत्' इत्यादि। तदेतत् सर्व्वमपि कारणशब्देन ग्राह्यम्। तत्राधर्म्मकार्य्यत्वेन व्याधीनां

परिच्छदः शाश्वतिकः, अथ च निमित्तत एवोत्पत्तिरिति। तस्मान्निदानशब्देन कुपितवातादयो नोच्यन्ते। शास्त्रेऽस्मिन् बाह्यहेतोः पर्य्यायेण निदानशब्द उक्तः। एवमेषामसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामानां निदानानां कानिचित् दोषान् वर्द्धयित्वा ज्वरादीन् जनयन्ति कानिचित् कारणान्तरतः सञ्चितान् दोषान् व्यञ्जयन्ति विकारान् जनयन्ति। दोषप्रकोपपूर्व्वकज्वरादिव्याधिहेतून् प्रतिरोगाध्याये वक्ष्यति। हेमन्ते सञ्चितं श्लेष्माणं घृतमिव सूर्य्यसन्तापो विलयन् कफरोगं जनयति। तदुक्तं—हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते कफरोगकृदिति। सुश्रुते च वातादीनां चयप्रकोपादिहेतुरुक्तः एकविंशतितमेऽध्याये। तद्यथा—प्राक्सञ्चितहेतुरुक्त इति ऋतुभेदेन। तत्र सञ्चितदोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता पीतावभासता मन्दोष्मता चाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणविशेषश्चेति लिङ्गानि भवन्ति। तत्र प्रथमः क्रियाकाल इति। एष प्राकृतचय ऋतुस्वभावादेव भवति। समयोगयुक्तानामपि। एवं सञ्चिते दोषे पूर्व्वं प्रज्ञापराधकृतकर्म्मफलेनाधर्म्मविशेषेण काले परिणमता फलोन्मुखीभूतेनाधिष्ठितः; तत्प्रतिकारं न करोति, करोति पुनः प्रज्ञापराधादहितसेवनम्। रोगसामान्यकारणं विशेषरोगकारणं वा सेवते। तत्र वातसामान्यकारणमुक्तं सुश्रुतेन। तद्यथा—अत ऊर्द्धं प्रकोपणानि वक्ष्यामः। तत्र बलवद्विग्रहातिव्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतनप्रधावनप्रपीड़नाभिघातलङ्घनप्लवनतरण-रात्रिजागरण-भारहरण-गजतुरगरथपदातिचर्य्याकटुकषायतिक्तरूक्षलघुशीतवीर्य्य-शुष्कशाक-वल्लूरवरकोद्दालककोरदूष-श्यामाकनीवारमुद्गमसूराढ़कीहरेणुकलाय-निष्पावानशनविषमाशनाध्यशन-वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्द्दिक्षवथूद्गारवाष्पवेगविघातादिभिर्विशेषैर्वायुः प्रकोपमापद्यते। स शीताभ्रप्रवातेषु घर्म्मान्ते च विशेषतः। प्रत्यूषस्यपराह्णे च जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यतीति। एतान्यासेवमानस्यादौ वायुः सञ्चीयते तत्र चोक्तानि लक्षणानि यश्च वा पूर्व्वकर्म्मकृताधर्म्मविशेषेणाधिष्ठितो वक्ष्यमाणानि वातज्वरादिकारणान्यासेवते तस्य चादौ वायुः सञ्चीयते। तस्य चोक्तानि लक्षणानि भवन्ति न विशेषापरलक्षणानि, तस्मादनुमीयतेऽस्य वातजो व्याधिर्भविष्यति, वातलाहारादिजातस्तब्धपूर्णकोष्ठतादिमत्वात्। एवमेव पूर्व्वं प्रज्ञापराधकृतकर्म्मविशेषफलेनाधर्म्मविशेषेण

दैवव्यपाश्रयप्रायश्चित्तबलिमङ्गलेत्यादिचिकित्सासाध्यत्वं प्रतीयते। रुद्रकोपभवत्वेन च ज्वरस्य महादेवप्रभवत्वं तथाग्नेयत्वं प्रतीयते। क्रोधो ह्याग्नेयः। तेन तन्मयो ज्वरोऽप्याग्नेयः। तथा च वचनम्—"उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना। तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत्

काले परिणमता फलोन्मुखीभूतेनाधिष्ठितः प्राक्सञ्चितपित्तसञ्चयप्रतिकारं न करोति, करोति पुनः प्रज्ञापराधादहितसेवनम्, रोगसामान्यकारणं रोगविशेषकारणं वा सेवते। तत्र पित्तसामान्यकारणमुक्तं सुश्रुतेन। तद्यथा—क्रोधशोकभयायासोपवास-विदग्ध-मैथुनोपगमनकट्वम्ल-लवण-तीक्ष्णोष्णलघुविदाहितिलतैलपिण्याककुलत्थ-सर्षपातसीहरितकशाक-गोधामत्स्याजाविकमांस-दधि-तक्रकूर्च्चिकामस्तुसौवीरकसुराविकाराम्लफलकट्वराकप्रभृतिभिः पित्तं प्रकोपमापद्यते। तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः। मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य्यत्यन्ने च कुप्यति॥ एतान्यासेवमानस्यादौ पित्तं सञ्चीयते, तत्र चोक्तानि स्तब्धपूर्णकोष्ठतादीनि लक्षणानि भवन्ति। यश्च वा पूर्व्वकर्म्मकृताधर्म्मविशेषेणाधिष्ठितो वक्ष्यमाणपित्तज्वरादीनां कारणमासेवते तस्य चादौ पित्तं सञ्चीयते, तत्राप्युक्तानि लक्षणानि भवन्ति न विशेषापरलक्षणानि; तस्मादनुमीयतेऽस्य पित्तजो व्याधिर्भविष्यति, पित्तलाहारादिजातस्तब्धपूर्णकोष्ठतादिमत्त्वात्। एवमेव पूर्व्वं प्रज्ञापराधकृतकर्म्मविशेषफलेनाधर्म्मविशेषेण काले परिणमता फलोन्मुखीभूतेनाधिष्ठितः प्राक्सञ्चितं श्लेष्माणं न प्रतिकुरुते, कुरुते पुनः प्रज्ञापराधादहितसेवनम्, रोगसामान्यकारणं रोगविशेषकारणं वा सेवते। तत्र कफसामान्यकारणमुक्तं सुश्रुतेन—दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीत-स्निग्ध-गुरु-पिच्छिलाभिष्यन्दि-हायनकयवकनैषधकेत्कटकमाष-महामाष गोधूम तिलपिष्टविकृति दधिदुग्धकृशरापायसेक्षुविकारानूपोदकमांसवसाविस-मृणाल-कशेरुक शृङ्गाटक-मधुरवल्लीफल-समशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः। पूर्व्वाह्ने च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति इति॥ एतान्यासेवमानस्यादौ श्लेष्मा सञ्चीयते तत्र चोक्तानि स्तब्धपूर्णकोष्ठतादीनि लक्षणानि भवन्ति। यश्च वा पूर्व्वकृताधर्म्मविशेषेण अधिष्ठितो वक्ष्यमाणकफज्वरादिकारणमासेवते तस्य चादौ श्लेष्मा सञ्चीयते। तत्राप्युक्तानि स्तब्धतादीनि लक्षणानि भवन्ति न विशेषापरलक्षणानि। तस्मादनुमीयतेऽस्य श्लेष्मजो व्याधिर्भविष्यति, श्लेष्मलाहारादिजातस्तब्धकोष्ठतादिमत्त्वात्। एवं सञ्चितवातादिदेहस्य पुनः प्रज्ञापराधात् पित्तप्रकोपणैः सेव्यमानैश्चाभीक्ष्णमेव द्रवद्रव्यस्निग्धगुरुभिश्चाहारैर्दिवास्वप्नक्रोधानलातपश्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिरसृक् प्रकोपमापद्यते।

पित्ताधिकेऽधिकम्" ॥ इति। वातादिजन्यत्वज्ञानेन च वातादिविपरीतभेषजसाध्यत्वं तथानुबन्धवातादिविकारान्तरसम्बन्धोऽपि भावी कल्प्यते। असात्म्यहेतुसेवोपदर्शकेन च भावी व्याधिः

यस्माद् रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति। तस्मात् तस्य यथादोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे॥ इति। इत्येवमेकशो द्विशः समस्ता वा दोषाः शोणितसहिता वा सञ्चिता यदा प्रकुप्यन्ति तल्लक्षणमुक्तं सामान्येन सुश्रुते। तद्यथा—तेषां प्रकोपात् कोष्ठ-तोदसञ्चरणाम्लिकापिपासा-परिदाहान्नद्वेषहृदयोत्क्लेदा जायन्ते। इति। तदानुमीयतेऽस्य देहे कोष्ठतोदादिभिर्वातादिप्रकोपोऽभूदित्यस्य वातादिजव्याधिर्भविष्यतीति न चानुमीयते को व्याधिः भविष्यतीति। एष द्वितीयः क्रियाकालः।

यद्यप्यत्र सामान्यतः प्रकोपलिङ्गान्युक्तानि, तथाप्येतानि दोषविशेषतो विभज्य प्रकोपलिङ्गानि विद्यात्। तत्र कोष्ठतोदसञ्चरणाभ्यां वातप्रकोपोऽनुमीयेत। अम्लिकापिपासापरिदाहैः पित्तस्य शोणितस्य च प्रकोपः। अन्नद्वेषहृदयोत्क्लेदाभ्यां श्लेष्मप्रकोप इति। एवं प्रकुपितवातादिदेहः पुमान् यदि तदा तत्प्रतिकारं प्रज्ञापराधान्न करोति तदा यद्व्याधिं जनयिष्यति दोषस्तं देशमभिप्रसरति। तद्यथा यदुक्तं सुश्रुतेन। अत ऊर्द्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः। तेषामेभिरातङ्कहेतुविशेषैः प्रकुपितानां पर्य्युषितक्लिन्नोदकपिष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो भवति। तेषां वायुर्गतिमत्त्वात् प्रसरणहेतुः। सत्यप्यचैतन्ये स हि रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्व्वभावाणाम्। यथा महानुदकसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतुमवदीर्य्यापरेणोदकेन व्यामिश्रः सर्व्वतः प्रधावति एवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ता वा शोणितसहिता वाऽनेकधा प्रसरन्ति। वातः पित्तं श्लेष्मा शोणितं वातपित्ते वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वातशोणिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते वातपित्तशोणितानि वातश्लेष्मशोणितानि पित्तश्लेष्मशोणितानि वातपित्तकफाः वातपित्तकफशोणितानीत्येवं पञ्चदशधा प्रसरः। तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य पित्तवत् प्रतिकारः। पित्तस्य कफस्थानगतस्य कफवत्। कफस्य च वातस्थानगतस्य वातवत्। एवं क्रियाविभागः। एवं प्रकुपितानां प्रसरताञ्च वायोर्विमार्गगमनाटोपौ। ऊषाचोपपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य। अरोचकाविपाकाङ्गसादाश्छर्दिश्च श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्तीति। तत्र तृतीयः क्रियाकालः। इति।

एतस्मिन् काले विमार्गगमनाटोपाभ्यामनुमीयते प्रकुपितो वायुः प्रसरति वातजो रोगो भविष्यतीति, न तु को रोगो भविष्यति सोऽनुमीयते।

तज्जन्य उन्नीयते। व्याधिपरीक्षायाञ्च सन्देहे जाते यस्य व्याधेर्हेतुसेवा दृश्यते, स परिकल्प्यते, एवमादिहेतुना व्याधिपरीक्षणम्।

पूर्व्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः।

एवमोषचोषादिभिरनुमीयते प्रकुपितपित्तमस्य प्रसरति पित्तजो व्याधिः भविष्यतीति, न तु यो व्याधिर्भविष्यति सोऽनुमीयते। एवमरोचकादिभिरनुमीयतेऽस्य प्रकुपितः श्लेष्मा प्रसरति श्लेष्मजोऽस्य व्याधिर्भविष्यतीति, न तु यो व्याधिर्भविष्यति सोऽनुमीयते तद्व्याधिविशेषलिङ्गाभावात्। अस्मिन् क्रियाकाले प्रज्ञापराधात् प्रतिकारमकुर्व्वतो यो व्याधिर्भविष्यति तद्व्याध्युत्पत्तिस्थानं दोषाः संश्रयन्ति। तदुक्तं सुश्रुतेन—अत ऊर्द्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः; एवंप्रकुपिताः प्रसृताश्च दोषास्तांस्तान् शरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति। तत्र स्थानविशेषान् कियत उक्त्वा चोवाच। तेषामेवमभिनिविष्टदोषात् प्रादुर्भविष्यतां व्याधीनां पूर्व्वरूपप्रादुर्भावस्तत् प्रतिरोगं वक्ष्याम इति। तत्र पूर्व्वरूपागते चतुर्थः क्रियाकालः। अत ऊर्द्ध्वं व्याधिदर्शनं, तत्र पञ्चमः क्रियाकाल इति। भवति चात्र। सञ्चयञ्च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानसंश्रयम्। व्यक्तिं भेदञ्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्भिषगिति।

इत्येवं निदानसेवनानन्तरं चयप्रकोपप्रसरानन्तरं स्थानसंश्रये पूर्व्वरूपाणि भवन्तीत्यभिप्रायेण निदानलक्षणानन्तरं पूर्व्वरूपलक्षणमाह—पूर्व्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेरिति। व्याधेरुत्पत्तेः पूर्व्वं यल्लक्षणं तत् पूर्व्वरूपं व्याधेः। तच्च प्रतिरोगं वक्ष्यते। सुश्रुते तेषामेवमभिनिविष्टदोषात् प्रादुर्भविष्यतां व्याधीनां पूर्व्वरूपप्रादुर्भाव इत्युक्त्या तथाविधस्थानसंश्रितदोषादेव भवन्ति; भविष्यतो ज्वरस्य पूर्व्वरूपाणि मुखवैरस्यादीनि भवन्ति चरकेणोक्तानि, सुश्रुतेनोक्तानि श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वमित्यादीनि। यक्ष्मिणाञ्च घुणतृणकेशपतनानि तत्स्थानसंश्रितदोषादेव भवन्ति तज्जनकाधर्म्माधिष्ठितदोषाणामधिष्ठातुरधर्म्मप्रभावात्। यथा धर्म्माधर्म्माभ्यामधिष्ठितपुरुषस्यानन्विच्छतो लभ्यालभ्यादीनि गजतुरगपुत्र-

निदानानन्तरीयकत्वात् पूर्व्वरूपादीनां निदानानन्तरं पूर्व्वरूपादीन्युच्यन्ते। अतः पूर्व्वरूपलक्षणमाह—पूर्व्वेत्यादि। उत्पत्तेः प्राक् प्रागुत्पत्तिः। एतेन उत्पत्तेः पूर्व्वं यत् भविष्यद्व्याधेर्लक्षणम्, तत् पूर्व्वरूपम्। निदानसेवा तु भाविव्याधिबोधिका भवन्त्यपि निदानशब्दगृहीतत्वादेव तथा लक्षणशब्दानभिधेयत्वाच्च न पूर्व्वरूपशब्देनोच्यते। उक्तं ह्यन्यत्र "स्थानसंश्रयिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम्। लिङ्गं कुर्व्वन्ति यद् दोषाः पूर्व्वरूपं तदुच्यते॥" न च वाच्यम्—यदनुत्पन्नत्वादिद्यमानस्य व्याधेः कथं लक्षणं भवतीति। यतः मेघादपि

पौत्रमणिरत्नादीनि धर्म्माधर्म्मप्रभावात् स्वयमेवावगम्यन्ते दूरतोऽदूरतश्च इति। एवंव्याख्यानमविद्वांसो दूषयन्ति; लक्षणमिदं—स्थानसंश्रयिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम्। दोषाः कुर्व्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्व्वरूपं तदुच्यते॥ इति। यक्ष्मिणां घुणतृणकेशपतनानामदृष्टजन्यत्वेन दोषजन्यत्वाभावान्न तत् पूर्व्वरूपस्य लक्षणमिति। केचित् प्रमादिनश्च—सुश्रुते, श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः। इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु। जृम्भाङ्गमर्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः। अप्रहर्षश्च शीतश्च भवत्युत्पतस्यति ज्वरे। सामान्यतो विशेषात् तु जृम्भात्यर्थं समीरणात्। पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनमिति सामान्यविशेषवचनमालोच्य द्विविधं पूर्व्वरूपं व्याचक्षते; सामान्यपूर्व्वरूपं विशिष्टपूर्व्वरूपञ्च। तच्च पूर्व्वरूपमव्यक्तलक्षणं, व्यक्तलक्षणन्तु रूपमिति कृत्वा विप्रतिपद्यन्ते। जृम्भात्यर्थं समीरणादित्यत्यर्थत्वं व्यक्तत्वं ततो जृम्भाया रूपत्वप्रसङ्गः। तत्रान्ये समादधति; प्रभूताव्यक्तपूर्व्वरूपसहचरितत्वेन व्यक्तस्याप्यव्यक्तत्वं छत्रिणो गच्छन्ति मापराशिरित्यादिवत्। तदसाधु, श्रमादीनां सर्व्वेषामेव व्यक्तत्वात्। अन्येषामपि अतिसारादीनां पूर्व्वरूपाणि किमव्यक्तानि? सर्व्वाणि हि व्यक्तानि दृश्यन्ते, तस्मादव्यक्तलक्षणं पूर्व्वरूपमित्यसाधु। परे चात्र यदाहुः—श्रमादीनामिवाव्यक्तव्याधिबोधकत्वाज्जृम्भाया अव्यक्तत्वमित्यप्यसाधु। न हि भविष्यद्व्याधिरव्यक्तः किं नास्तित्वमव्यक्तत्वं? नास्ति हि व्याधिः पूर्व्वरूपे। तच्चेदिष्टमतीतो व्याधिरपि नास्ति, तस्य लक्षणमप्यव्यक्तव्याधिबोधकत्वादव्यक्तं लक्षणं तच्च पूर्व्वरूपं भवतु; तस्मादव्यक्तलक्षणं न पूर्व्वरूपम्। अथाव्यक्तत्वमीषद्व्यक्तत्वमिति चेन्न, ज्वरातिसारादीनां यानि पूर्व्वरूपाणि तानि व्यक्तान्येव नेषद्व्यक्तानि न च येन दोषविशेषेणानधिष्ठित उत्पित्सुर्व्याधिर्लक्ष्यते तत् पूर्व्वरूपम्। एकशो द्विशो वा समस्ता वा दोषा हि सञ्चिताः प्रकुपिताः प्रसृताः तत्तत् स्थानं संश्रिताः पूर्व्वरूपाणि जनयन्ति, तैरुत्पित्सुर्व्याधिर्लक्ष्यते दोष-

भाविनी वृष्टिरनुमीयते, तथा रोहिण्युदयं दृष्ट्वा कृत्तिकोदयोऽनुमीयते। तच्च पूर्व्वरूपं द्विविधं—एकं भाविव्याध्यव्यक्तलिङ्गम्, यदुक्तम्—"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्" इति, तथा "पूर्व्वरूप, लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तद्यथायथम्" इति। द्वितीयन्तु—दोषदूष्यसंमूर्च्छनाजन्यमव्यक्तलिङ्गादन्यदेव, यथा—ज्वरे बालप्रद्वेषरोमहर्षादि। न चैतत् पूर्व्वरूपं ज्वरावस्थायां नियमेन व्यक्तं भवति, किन्तु ज्वरपूर्व्वकाल एव। 'यत्र तु व्यक्तं भवति स चासाध्यो मतः। अत एवैवंभूतपूर्व्वरूपाभिप्रायेणैव अरिष्टे वक्ष्यति,—"पूर्व्वरूपाणि सर्व्वाणि

विशेषषेणानधिष्ठित इति विशेषणानर्थक्यम्। दोषविशेषाधिष्ठितो हि उत्पद्यमानो व्याधिरुत्पन्नश्च व्याधिर्न च स उत्पित्सुः। दोषविशेषेणानधिष्ठित आतङ्को येन लक्ष्यते तत् पूर्व्वरूपमिति वा भवतु व्यर्थमुत्पित्सुरिति विशेषणम्। तस्मात् असाधु चैतत्—तत्प्राग्रूपं येन लक्ष्यते। उत्पित्सुरामयो दोष-विशेषेणानधिष्ठित इति। अत्र यदुच्यते दोषविशेषेण अनधिष्ठित इति दोष-विशेषवातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिना लक्षणेनानधिष्ठित इति, तदप्यसाधु। दोषविशेषवातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिनाधिष्ठितो यो वातादिजातः स खलु नोत्पित्सुर्व्याधिरुत्पन्नो व्याधिर्हि नोत्पित्सुः भवतीति। एवं यदुच्यते विशिष्टपूर्व्वरूपम्—लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद् यथायथमिति, तदप्यसाधु, अनार्षत्वादयौक्तिकत्वाच्च। अल्पत्वाद् हि अव्यक्तं लिङ्गमुत्पद्यमानस्यैव व्याधेर्भवति न भविष्यतो व्याधेः। पूर्व्वरूपं व्याधेः इति किं व्याध्युत्पत्तेः पूर्व्वं यद्रूपं तत् पूर्व्वरूपम्? अथ किमुत्पन्नाद्व्याधेः पूर्व्वं यद्रूपं तत् पूर्व्वरूपमिति? तत्रोत्पद्यमानस्य यद्रूपं तन्नोत्पत्तेः पूर्व्वं किन्तु उत्पत्तिसमानकालम्। अथोत्पन्नात् पूर्व्वमिति चेत्? तदा चरकाद्यपिवचनविरुद्धं, चरकेणोक्तं हि पूर्व्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेरिति न तु प्रागुत्पन्नलक्षणमित्युक्तम्। सुश्रुतेनाप्युक्तमातुरोपक्रमणीयेऽध्याये। यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्व्वरूपसंज्ञ इति। उत्पद्यमानस्याल्पत्वादव्यक्तलक्षणस्य ख्यापकं लिङ्गं न भविष्यद्व्याधिख्यापकमिति। पराशरेणाप्युक्तं—पूर्व्वरूपं नाम तत् येन भावी व्याधिविशेषो लक्ष्यते, न तु दोषविशेष इति। अत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते। ननु दोषविशेष इति वचनानर्थक्यम्; सुश्रुते ह्युक्तं—सामान्यतो विशेषात् तु जृम्भात्यर्थं समीरणात्। पित्तात् नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनमिति, सत्यमेतत्। पराशरेण यदुक्तं येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यत इत्येतन्मात्रेणैव वचनेन सिध्यति भाव्येव व्याधिविशेषो ज्वरादिर्लक्ष्यते इति भाविपदेन भविष्यद्वर्त्तमानोभयव्याधि-

ज्वरोक्तान्यतिमात्रया। यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः॥" इति। तथा "अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्व्वरूपाणि यं नरम्। विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम्॥" इति। एतद्धि अव्यक्तलक्षणपूर्व्वरूपाभिप्रायेण। वचनं हि—तदा सर्व्वज्वराणामसाध्यत्वं स्यात्, यदा पूर्व्वरूपावस्थायामव्यक्तानि लक्षणानि ज्वरे जाते व्यक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वत्रैव भवन्ति। तस्मात् पूर्व्वरूपावस्थाप्रतिनियतपूर्व्वरूपाभिप्रायेणैवैतद् वचनम्। अव्यक्तता च लक्षणानामियमेव, यदल्पत्वेन स्फुटत्वम्। यत् तु पूर्व्वरूपं दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थानियतम्, तद् व्याधिमात्रस्य

बोधकानां निदानोपशयादीनां व्यावृत्तेः, व्याधिविशेष इतिपदेन चय-प्रकोपप्रसरलक्षणानां व्यावृत्तेश्च। व्याधिपदेन भावी दोषाणां सामान्य-भूतान्त्यभूतोभयविशेषो व्यावृत्तौ प्रसज्यते। अत्रान्त्यविशेषव्यावृत्त्यर्थमुक्तं न तु दोषविशेष इति। येन भावी दोषाणामन्त्यविशेषो न लक्ष्यते भावी व्याधि-विशेषो लक्ष्यते तत् पूर्व्वरूपमित्यर्थः। सामान्यं द्विधा विशेषश्च द्विधा, सर्व्व-सामान्यं यथा सत्ता, विशेषसामान्यं यथा द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्म्मत्वञ्च। सत्तापेक्ष-विशेषश्च। तत्त्वमन्त्यविशेषः। तथैव वातादेरेकैकदोषोऽन्त्यविशेषः। यच्च सुश्रुतेनोक्तं—सामान्यतो विशेषात् त्विति, तत्र सर्व्वसामान्यानि श्रमादीनि पूर्व्वरूपाणि ज्वरस्य ततो विशेषात् तु सामान्यभूतविशेषा श्रमादिषु या जृम्भा सा चेदत्यर्थं तदा समीरणादिति केवलवाताद्वाताधिकवातपित्ताद्वा अधिकवात-कफाद्वाताधिकसन्निपाताच्च। एवम् इच्छा द्वेषो मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु इत्यनेन यो दाह उक्तः स चेन्नयनयोरत्यर्थं स्यात् तदा स पित्तात्, केवल-पित्तात् पित्ताधिकवातपित्तात् पित्ताधिककफपित्तात् पित्ताधिकसन्निपाताच्च भवति। तथा श्रमादिषु याऽरुचिरुक्ता सा चेदत्यर्थं भवति तदा कफात् केवलकफात् कफाधिकवातकफात् कफाधिकपित्तकफात् कफाधिकसन्नि-पाताच्चेति सामान्यभूतविशेषादन्त्यभूतविशेषाच्च। ततोऽन्त्यभूतो भावी दोषविशेषो न लक्ष्यते इति। द्विविधं सामान्यं सर्व्वसामान्यं तदपेक्षविशेष-सामान्यमिति। विशेष-सामान्यपूर्व्वरूपमत्यर्थजृम्भादिकं न त्वन्त्यविशेष-पूर्व्वरूपमिति न पराशरवचनविरोधः। सुश्रुतेनापि ज्वरचिकित्सिते ज्वरपूर्व्व-रूपचिकित्सोक्ता। ज्वरस्य पूर्व्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान्। पाययेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम्। विधिर्मारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम्। मृदु प्रच्छर्दनं तद्वत् कफजेषु विधीयते। सर्व्वं त्रिदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत। अस्नेहनीयोऽशोध्यश्च संयोज्यो लङ्घनादिना। रूपप्राग्रूपयोर्विद्यान्नानात्वं वह्निधूमवत्। इति। अत्र मारुतजेषु पैत्तिकेष कफजेष्विति बहुवचनाद् वातज-

गमकम्, न तद्दोषविशेषगमकम्। एतत् पूर्व्वरूपाभिप्रायेण च वाग्भटेऽप्युक्तम्, यथा— "प्राग्रूपं येन लक्ष्यते। उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः" इति। यत् तु अव्यक्तलिङ्गं पूर्व्वरूपम्, तद्दोषदूष्यावशेषमपि व्याधेर्गमयति, यदुक्तं हारीते—"इति पूर्व्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतो, विशेषतस्तु जृम्भाङ्गमर्दभूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजम्" इत्यादि। तथा सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"सामान्यतो विशेषात् तु जृम्भात्यर्थं समीरणात्। पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभि-

वाताधिकवातपित्तजादिष्वित्युक्तम्। तत्र पूर्व्वरूपेषु वर्त्तमानेषु न त्वतीतेषु। स्वच्छघृतपानादिभिर्ज्वरकारिदोषनाशात् दोषजश्रमादिनाशः स्यात् तेन च दूष्य-संयोगोऽपि न दोषेण भवतीत्यतो न ज्वरो भविष्यतीति। भविष्यज्ज्वरस्यापीयं पूर्व्वरूपचिकित्सया चिकित्सा भवति, इत्यभिप्रायेण कतिधापुरुषीयेऽप्युक्तम्। पूर्व्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम्। या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम्॥ इति द्विधैव सामान्यपूर्व्वरूपमिति।

अथ दूष्यसंयोगे दोषाणां यथा यथा व्याधिर्जायते तत् सर्व्वं प्रतिरोगं सम्प्राप्तौ वक्ष्यते। तत्र दोषाणामल्पत्वात् तत्तद्व्याध्यारम्भसमाप्तिपर्य्यन्तं यद् यल्लक्षणं तत् सर्व्वमव्यक्तं स्वल्परूपत्वात्। यथा गर्भे बालकस्य लक्षणमिति। लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तद् यथायथमिति विशिष्ट-प्राग्रूपम्। तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते। यत उक्तं चरकेण क्षतक्षीणे। अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतमिति चेत्? नैवं, ज्वरादीनां सामान्यजानां व्याधीनां स्वस्वलक्षणातिरिक्तमस्ति पूर्व्वरूपं क्षतक्षीणस्य तु खल्वेकविधस्य प्रभेदहीनत्वात् नास्ति स्वलक्षणातिरिक्तं पूर्व्वरूपं, तेन लक्षणातिदेशेन संक्षेपोक्त्यर्थमुक्तम्। अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्व-रूपमिति स्मृतमिति, यदेव क्षतक्षीणस्योत्पन्नस्य लक्षणं तदेव दोषदूष्य-संयोगात् पूर्व्वमपि चाव्यक्तरूपेण भवति तदस्य पूर्व्वरूपं न तु दोषदूष्य-संमूर्च्छनावस्थायामव्यक्तं यत् तत् पूर्व्वरूपम् उत्पत्तेः समकालिकत्वेन पूर्व्वत्वाभावादिति, तस्मात् तत्प्रमाणतो दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थातः पूर्व्व-मन्येषां व्याधीनां ज्वरादीनां श्रमादिवदव्यक्तस्वलक्षणातिरिक्तलक्षणं नास्ति च ज्वरादीनां क्षतक्षीणस्य दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थातः पूर्व्वमव्यक्तलक्षणात् अव्यक्तस्वलक्षणं स्वस्वलक्षणातिरिक्तश्रमादिपूर्व्वरूपाणामुक्तत्वादिति। तस्मा-दनार्षमयौक्तिकञ्च तद् यदुक्तं लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद् यथायथमिति प्राग्रूपम्। तत् तु सम्प्राप्त्यवस्थाजातं लक्षणं गर्भस्थबालस्याकृतिवत्।

मन्दनम्॥" इति। एतद्धि पूर्व्वरूपं भाविज्वरलिङ्गमेवाव्यक्तमल्पत्वेन ज्ञेयम्। व्यक्ते हि ज्वरे वातादिजे जृम्भादयः पूर्व्वरूपापेक्षया अत्यर्थं भवन्ति। एवं पूर्व्वरूपद्वैविध्ये यत्र विशिष्टं पूर्व्वरूपमस्ति, तत्र साक्षादेवाभिधीयते, यत्र विशिष्टन्तु नास्ति, तत्र लिङ्गमात्रं वक्ष्यति, तेन अव्यक्तान्येव लिङ्गानि पूर्व्वरूपमिति तत्र ज्ञातव्यम्।

प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्थान्तरमित्यस्मिन्नर्थे ।

अथ तर्हि किं तद् व्यक्तं लिङ्गं व्याधे रूपं नेत्याह—प्रादुर्भूतेत्यादि । प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गमिति । प्रादुर्भूतस्योत्पन्नस्य व्याधेः यल्लक्षणं तद्व्याधेर्लिङ्गं न तु भविष्यतो भवतो वा व्याधेरिति । प्रादुर्भूतपदस्थभूतार्थनिष्ठाप्रत्ययेन भाविभवद्व्याधेर्लक्षणनिदानोपशयसम्प्राप्तीनां व्यावृत्तिः कृता । उत्पन्नस्य च व्याधेर्लिङ्गं न सर्व्वं व्यक्तं भवति किञ्चित् तु व्यक्तं किञ्चिच्चाव्यक्तम् । यथा जातस्य बालकस्य पाणिपादादिकं सर्व्वमङ्गं व्यक्तं श्मश्रुदन्तलोमविशेषशुक्रादिकमव्यक्तं बालायाः स्तनार्त्तवादिकमिति । उक्तञ्च श्वासाधिकारे—स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणा इति । अत्राव्यक्तलक्षणा जायमाना एव जातानां व्यक्ताव्यक्तलक्षणत्वात् । तस्मात् तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते इति यदुक्तं तदसाधु । व्याधेः स्वरूपं यल्लक्षणं तदपि लिङ्गं, यथा षड़ङ्गः पुरुषस्तस्यैकैकमङ्गं लिङ्गं, तथा सन्तापलक्षणो ज्वरः, मांसाङ्कुरलक्षणमर्शः, ग्रन्थिविशेषरूपो गुल्मः, न चात्माश्रयदोषः । सूक्ष्मशरीरी हि पुरुषो यथा देवनरतिर्य्यग्योनिषु जायमानः षड़ङ्गलक्षणो जायते तत्षड़ङ्गेनानुमीयतेऽयं देवोऽयं मनुष्योऽयं पशुरिति ; एवमेव मृत्युकन्यारोदनात् यावन्तोऽश्रुबिन्दवोऽपतन् प्राक्काले तावन्त एव रोगाख्या अभवन् तेषामेकैक एव बिन्दुरेकैकव्याधिरभूत्—कश्चित् ज्वरः कश्चिद्रक्तपित्ताख्यः कश्चित् यक्ष्मेत्येवमादिः, तेषां ज्वरो दक्षाध्वरध्वंसे जातस्य वीरभद्रस्यैकस्य शिवाज्ञया तिस्रो मूर्त्तयः स्वरूपरूपेण प्रथमगणपतिर्वीरभद्र एव द्वितीया मूर्त्तिः भूमिसम्भवा मङ्गलग्रहात्मिका तृतीया मूर्त्तिः लोके ज्वरः । स प्राणिनां जन्म-

लक्षणमाह—प्रादुर्भूतेत्यादि । उत्पन्नव्याधेः स्वरूपं तथा वाताद्यामपक्वादिविशेषणविशिष्टं व्याधिं निदानोपशयसंप्राप्तिव्यतिरिक्तं यद् बोधयति तल्लिङ्गम् । अनेन च व्याधिप्रतिनियतं लिङ्गम्, यथा ज्वरस्य सन्तापः, तथा अतिसरणमतीसारस्येत्यादि गृह्यते । तथा वातादिकृतञ्च वातादिज्वरस्य विषमारम्भविसर्गित्वादि गृह्यते । तथा आमपक्वजीर्णज्वरलक्षणादीनि विशिष्टव्याधिबोधकानि गृह्यन्ते । तथा उपद्रवाश्चासाध्यताद्यवस्थापन्नव्याधिबोधकत्वेन लक्षणान्येव । रिष्टन्तु मरणस्य पूर्व्वरूपमेव । निदानादयस्तु यद्यपि उत्पन्नव्याधिगमका अपि भवन्ति, तथापि पृथग्लक्षणनिर्द्देशान्न ते इह लिङ्गशब्देनोच्यन्ते । व्यवहारार्थं तथा लक्षणार्थञ्च पर्य्यायानाह—तत्र लिङ्गमित्यादि । अस्मिन्नर्थेऽनर्थान्तरमिति लिङ्गलक्षणे-

मात्रे महामोहरूपः मरणकाले तमोरूपः मध्ये सन्तापलक्षणः। इति स्वरूप-लक्षणमपि लिङ्गं न चात्माश्रयो दोषः। एवं प्रागभूतरक्तपित्तादयोऽपि लोके-ऽपचारादिना जायमाना यथास्वलक्षणा जायन्ते। तेषाञ्चापरे व्याधयो ये लिङ्गानि ते तद्व्याधिबोधने तु न व्याधयः पृथगभूता यदा तदा पृथगेव व्याधयः। वक्ष्यतेऽत्रैव। ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे। व्याधयस्ते तदात्वे हि लिङ्गानीष्टानि नामयाः। इति। प्रमादिनः केचिदाहुः। पूर्व्वरूपाणि सर्व्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया। यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः। अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्व्वरूपाणि यं नरम्। विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम्, इत्यनेन चरकवचनेन पूर्व्वरूपानुवृत्तिरुत्पन्ने च व्याधौ भवतीति तदसाधु। तत्पूर्व्वरूपाणि हि सर्व्वाणि यस्य स्युस्तस्य मरणं स्यादुत्पन्ने व्याधौ यं विशन्तीत्येवमुक्तिर्न कृता, कथं तथा व्याचक्षते इति। उपद्रवास्तु नोत्पन्नव्याधिलक्षणानि। किन्तूत्पन्नव्याध्यारम्भकदोषप्रकोपाज्जातोऽन्यो व्याधिः। सुश्रुतेनोक्तं—यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यजातव्याधिरुपसृजति स तन्मूल उपद्रवसंज्ञ इति। अत्र स तन्मूल इति तन्मूलं मूलं यस्येति तन्मूलः। तद्व्याधेर्यन्मूलमारम्भको दोषः अपचारादिना भूयः प्रकुपितः स दोष-स्तस्य मूलं तं व्याधिं जनयतीत्याहुरेके। तत्रापरे चाहुः। अत्र जिज्ञास्यं, यो दोषो दूष्यसंयोगेन विक्रियमाणो यद्व्याधिरूपेण जायते, स किं कार्त्स्न्येनैकदेशेन वा? यदि कार्त्स्न्येन मृदादिर्यथा घटादिरूपेण जायते तथा दोषो व्याधिरूपेण जायते, तदा तद्व्याध्यारम्भकदोषः पृथङ् न वर्त्तते, कः पुनरपचारादिना प्रकुपित उपद्रवं कुर्य्यात्? अथ चेदेकदेश उपद्रवं करोत्येकदेशो व्याधिरूपेण जायत इति तर्हि स एकदेशो न व्याधेर्मूलं, कथं तन्मूलं मूलं यस्येति सिध्यति? तस्मात् स पूर्व्वोत्पन्नो व्याधिर्मूलं यस्य स तन्मूल इति। यत्कारणेन

ऽर्थेऽभिधेयेऽनर्थान्तरम्। प्रकरणान्तरे तु अर्थान्तरेऽपि लिङ्गादयो भवन्ति, यथा—'बली लिङ्गं समर्पयेत्'' इत्यत्र शेफ उच्यते। तथा "संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमा विषमा च या" तथा "लक्षणवच्चोदाहरणवच्च" तथा "तैलसर्पिर्भ्यां व्यञ्जनमुपकल्पयेत्," तथा 'रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या' इत्यादौ। ननु यथेह "अस्मिन्नर्थे' इत्युक्तम्, तथा हेतुव्याधिसम्प्राप्तिपर्य्याया-भिधानेऽपि 'अस्मिन्नर्थे" इति वक्तव्यम् ननु हेतुपर्य्यायाभिधाने तावत् "इह खलु" इत्यनेनैव तदर्थ उक्त एव। सम्प्राप्तिपर्य्यायकथने च "व्याधेः" इति पदेन 'अस्मिन्नर्थे' इतिपदस्यार्थ उक्त एव, गदपर्य्याये तु नार्थान्तरता प्रायो दृश्यते, तेन तत्र 'अस्मिन्नर्थे' इति न कृतम्, अयञ्च आचार्य्याभिप्रायः—यद्—यद्यत्रान्यार्थतां शब्दस्य पश्यति, तत्रैव 'अस्मिन्नर्थे' इति करोति। तथा

कुपितो दोषो व्याधिरूपेण जायते तत्कारणेन सेव्यमानेन पुनः स व्याधिः लब्धबलो ह्युपद्रवं करोति। ततो वा तन्मूलं मूलं यस्येति स तन्मूल इति। यथातथा तन्मूलो भवतु व्याधिकृत एवोपद्रवो न व्याधिलक्षणम्। वह्निकार्य्यं धूमो वह्निलिङ्गं तद्वत् पूर्व्वोत्पन्नव्याधिकृतो व्याधिर्न कथं लिङ्गं भवति लक्षणत्वाभावान्न पूर्व्वोत्पन्नव्याधेर्लिङ्गं तद्व्याधिकृतो व्याधिः। लक्षणं तत् तस्य भवति, व्यक्ताव्यक्तयद्रूपापन्नः सन् य उत्पन्नो भवति तत्तद्व्यक्ताव्यक्तरूपं तस्य लक्षणं तत्तद्व्याधेर्लिङ्गमिति। न हि पितु पुत्रो लक्षणं न वा धूमो वह्नेरिति। किन्तु कार्य्यं कार्य्येण लिङ्गेनानुमीयते, यथा वह्निः तथोपद्रवेणानुमीयते व्याधिर्बलवान् कष्टसाध्योऽसाध्यो वा, न चानुमीयते वाताद्यात्मक इति। कष्टसाध्यत्वादौ व्याधेर्लिङ्गं न तु व्याधेर्लक्षणं लिङ्गमिति। व्याधिस्तु यथा स्वाधिकारे वक्ष्यमाणसन्तापादिलक्षणः स्वरूपतो ज्वरादिर्यथा गलकम्बलादिलक्षणः स्वरूपतो गवादिः स शुक्लोऽब्बहुलस्तेजोबहुलो लोहितः श्यावो वायुबहुल इति। एवमेव ससन्तापादिलक्षणो ज्वरादिर्वैपथ्वादिलक्षणो वातात्मकः तीक्ष्णवेगादिलक्षणः पित्तात्मकः स्तैमित्यादिलक्षणः कफात्मक इति। समुदायात्मको व्याधिः प्रत्येकं तस्य लक्षणम्। समुदायात् पृथक् समुदायी। यथा खदिरवनं देवदारुवनमित्येवमादयः। तत्रापि वनाधिष्ठाता कश्चिद् भावो वनं तस्य लक्षणं प्रत्येकं वृक्षः। यथा च कालः षड्तुकः षडङ्गस्तत्राधिष्ठाता कलनलक्षणः कश्चिद् भावस्तस्य लक्षणं शीतोष्णवर्षं तत्तल्लक्षणा ऋतवः षट् च लक्षणानि। यथा च पर्व्वतस्तत्राधिष्ठितः कश्चिद् भावस्तस्य लक्षणं प्रस्तरतरुलतादिकम्। एवं मांसाङ्कुरादिकमर्शोव्याधिः स्वरूपतो भवत्यस्य लक्षणं कृष्णत्वङ्नखादिकं तत्समुदायात्मकमर्श इति।

अथैतच्छास्त्रे व्यवहारार्थं लिङ्गस्य पर्य्यायानाह—आकृतिरित्यादि। अनर्थान्तरमिति। योऽर्थो लिङ्गशब्दस्य स एवार्थ आकृतिशब्दस्य स चार्थो लक्षणशब्दस्य स एवार्थश्चिह्नशब्दस्य संस्थानशब्दस्य स एवार्थः सोऽर्थश्च व्यञ्जनशब्दस्य रूपशब्दस्य च स एवार्थ इत्येकोऽर्थो लिङ्गादिशब्दानां न त्वर्थान्तरमिति। कथमिति चेत्?

"समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे इति। 'विकल्प'शब्दो ह्यन्यत्रापि वर्त्तते, यथा—"अन्यैश्च विकल्पैर्विकल्पितानाम्," तथा "विकल्पो न त्वसाध्यानाम्" इत्यादि। ननु पूर्व्वरूपोपशययोः किमिति पर्य्यायानभिधानम्? ब्रूमः, पूर्व्वरूपस्य तावत् पर्य्यायाभिधानम्,—यदेव रूपस्य तदेव, यतः रूपाद्य एव हि 'पूर्व' शब्दयुक्ताः पूर्व्वरूपपर्य्याय।

उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणाञ्च औषधाहारविहाराणामुपयोगः सुखानुबन्धः।

लिङ्ग्यते प्रादुर्भूतो भावः स्वरूपतो ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं न त्वस्वरूपतो येन तदिह लिङ्गं, एवम् आक्रियते ज्ञायतेऽनेनेत्याकृतिः, लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणं, चिह्न्यते ज्ञायतेऽनेनेति चिह्नं, संस्थीयते ज्ञायतेऽनेनेति संस्थानं, व्यज्यते ज्ञायतेऽनेनेति व्यञ्जनं, रूप्यते ज्ञायतेऽनेनेति रूपम् इति।१ लक्ष्यतेऽनेनेति सामान्यतो ज्ञानकरणेऽपि लक्षणशब्दो वर्त्तते इति ज्ञापनार्थं लक्षणे लक्षणशब्दोपादानं कृतम्। यो यथारूपो ज्ञायते येन तस्य तल्लक्षणमिति तस्याप्येकार्थमाकृत्यादिकमिति द्व्यर्थकत्वख्यापनार्थं लक्षणशब्दः पुनर्लिङ्गपर्य्याये गृहीतः। व्याधेर्ज्ञानं त्रिविधं कस्यचित् प्रश्नेन कस्यचित् प्रत्यक्षेण कस्यचिदनुमानेन। अरोचकादौ मुखरसो ज्ञायते पृष्टेनोक्तप्रतिवचनात्। तदुपदेशेऽन्तर्भूतम्। दाहादौ स्पर्शनेन्द्रियादिना प्रत्यक्षम्। ज्वरादिज्ञानं सन्तापादिना लिङ्गेनानुमानमित्येवं त्रिविधज्ञानकरणं लिङ्गमिति। तत्रादौ स्वरूपलक्षणेन स्वरूपतो व्याधिं ज्ञात्वा वातादिलिङ्गेन वातजत्वादिकं जानाति ततः स्वरूपतो ज्ञातस्य वातादिलक्षणं न व्यभिचारि भवति। यस्य हि सन्तापलक्षणो ज्वरो जातो ज्ञातस्तस्य वेपथ्वादीनि लिङ्गानि तं ज्वरं वातजमेव ज्ञापयन्ति न त्वन्यं व्याधिं सन्तापलक्षणत्वाभावात्; एवं सर्व्व एव व्याधिः स्वरूपेण ज्ञातः प्रभेदलिङ्गेन च ज्ञायते नान्यो विज्ञायते स्वरूपलिङ्गाभावादिति। तस्मादिदं वक्ष्यमाणं न विरुद्धं भवति। लिङ्गमेकमनेकस्य तथैकस्यैकमुच्यते। बहून्येकस्य च व्याधेर्बहूनां स्युर्बहूनि च।

अथोद्देशक्रमेणोपशयमाह—उपशयः पुनरित्यादि। हेतुव्याधिविपरीतानामिति। हेतुश्च व्याधिश्चेत्यन्वाचये द्वन्द्वः। हेतुस्त्रिविध उक्तः—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-प्रज्ञापराध-परिणामभेदात्। न तु ज्वरादीनां दोषा दूष्याश्च। ते तूपदेशे तेषामुपदेशाभावात्। व्याधिश्च प्रागिहैवोक्तः। अतस्त्रिविधा व्याधयः प्रादुर्भवन्ति। आग्नेयाः सौम्या वायव्याश्च; द्विविधाश्चापरे राजसास्तामसाश्चेति। तथा

भवन्ति। उपशयस्तु चिकित्सा, तस्यास्तु पर्य्यायाश्चिकित्सित एव स्वाधिकारत्वेन वक्तव्याः इति नेह पुनरुक्ताः।

उपशयमाह—उपशय इत्यादि। उपशमनमुपशयः सुखानुबन्ध इत्यर्थः। हेतुना, तथा व्याधिना, तथा हेतुव्याधिभ्याञ्च विपरीता हेतुव्याधिविपरीताः, तेषामौषधाहार-

रोगस्य निदानार्थकरो रोगश्चेत्युक्तं, तत् कुतो हेतुराभ्यन्तरो दोषदूष्यात्मको-ऽभिधीयते ? तस्मादाग्नेयाः पित्तवैषम्यं तद्वैषम्यनिमित्ताश्च ज्वरादयः। सौम्याः श्लेष्मवैषम्यं तद्वैषम्यनिमित्ताश्च ज्वरादयः। वायव्या वायुवैषम्यं तद्-वैषम्याश्च ज्वरादयः। एषु द्वन्द्वसन्निपातजा अन्तर्भवन्ति। राजसा रजोगुण-वैषम्यं तद्वैषम्यनिमित्ताः कामादयश्च। तामसास्तमोगुणवैषम्यं तद्वैषम्य-निमित्ता मोहादयश्च। एषु प्रज्ञापराधजा आगन्तवो ज्वरादयश्चान्तर्भवन्ति। विपरीतानामिति। यद्गुणक्रियो हेतुस्तद्गुणक्रियाविपरीतगुणक्रियावताम् औषधान्नविहाराणाम्। यद्गुणक्रियो-व्याधिस्तद्गुणक्रियाविपरीतगुणक्रिया-वताञ्चौषधान्नविहाराणाम्। यद्गुणक्रियो हेतुव्याधी चोभौ तदुभयस्य च तद्गुणक्रियाविपरीतगुणक्रियावतामौषधान्नविहाराणाम्। विपरीतार्थं कारिणामिति औषधान्नविहाराणामित्यस्य विशेषणम्। तेनान्वाचये द्वन्द्वात्। यदौषधं यच्चान्नं वा यो विहारो वा यदौषधान्नं ये चौषधान्नविहारा वा हेतुविपरीता न भवन्ति व्याधिविपरीता वा न भवन्ति हेतुव्याध्योरुभयोर्वा विप रीता न भवन्ति भवति च हेतुविपरीतमौषधं वान्नं वा विहारो वा यमर्थं तद्-व्याधिप्रशमनं करोति तदर्थकारिणः स्वप्रभावेण तेषाञ्चौषधान्नविहाराणाम् औषधस्य वान्नस्य वा विहारस्य वा द्वन्द्वस्य समुदायस्य वा सुखानु-बन्धः उपयोग उत्तरकालं सुखं बध्नाति य उपयोगः स उपशयः। अनुशब्देन आपाततः सुखकरं यन्नोत्तरकालं सुखं बध्नाति तदुपयोगो नोपशयः। यथा सदाहपिपासस्य नवज्वरिणः तत्कालसुखकरं सुशीतलजलपानं नोत्तर-कालं सुखकरं तन्नोपशयः। सुखमत्र सुखसंज्ञकमात्मगुणविशेषः दुःख-निवृत्तिः। यदा यथा दुःखं भवति तदा तद्दुःखनिवृत्तिः। निःशेषा दुःख-निवृत्तिस्तु मुक्तिः। औषधमुक्तं चतुष्पादं षोड़शकलं युक्तियुक्तं भेषजमिति। तेषु चतुर्षु पादेषु द्रव्यपाद इहौषधं तत्र देशकालयोरप्यन्तर्भावः। तत्र देशा जाङ्गलानूपसाधारणभेदाः। तत्र शीतदेशे जातस्य व्याधेरुष्णदेशेऽवस्थानम् उष्णदेशे जातस्य शीतलदेशेऽवस्थानमित्येवमुपयोगः। एवं कालस्यापि, यत्-

विहाराणाम्। तथा हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणाञ्चौषधान्नविहाराणाम्। सुखानुबन्ध इति सुखरूपोऽनुबन्धः। अनुबन्धश्च सुखकराणामित्यर्थः। अयञ्चोपशयो गूढलिङ्गे च व्याधौ ज्ञानोपायो भवति। यदुक्तम्—"गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुशयाभ्यां परीक्षेत"। वक्ष्यति च गुल्मे—"स्नेहोष्णमर्द्दनाभ्याञ्च प्रणश्येत् स च वातिकः"। तत्र विपरीतार्थकारि तदेवोच्यते, यदविपरीततया आपाततः प्रतीयमानं विपरीतस्यार्थं प्रशमलक्षणं करोति। अत्रोदाहरणानि

काले जातो यो व्याधिस्तत्कालविपरीतगुणकालोपयोगः। वक्ष्यते च शीतेनोष्णकृतान् रोगान् शमयन्ति भिषग्विदः। ये च शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम्॥ श्रमजे श्रमहरं द्राक्षादिदशकम्। श्रमजायामनिलवृद्धौ श्रमजे ज्वरे वा रसौदनः। इत्यन्नम्। स्निग्धदिवानिद्राजायां कफवृद्धौ तज्जेच ज्वरे रात्रिजागरणं रुक्षं दिवानिद्राविपरीतम्। इति विहारः। इत्युक्ता हेतुविपरीता औषधान्नविहाराः। व्याधिविपरीतमौषधं यथा—रौक्ष्यगुणतो वातवृद्धौ स्निग्धं भद्रदार्व्वादिकम्। अतीसारे स्तम्भनं पाठादि। विषे शिरीषः। कुष्ठे खदिरः। प्रमेहे हरिद्रा। तृष्णाघ्नादिकं दशकं दशकम्। व्याधिविपरीतमन्नं यथा। रौक्ष्यगुणतो वायुवृद्धौ स्निग्धं घृतादिकम्। अतीसारे स्तम्भनं मसूरयूषादि। व्याधिविपरीतविहारस्तु रौक्ष्यगुणतो वातवृद्धौ दिवानिद्रा। उदावर्त्ते प्रवाहणम्। उभयविपरीतमौषधं यथा—शीतगुणतो वृद्धवातशोथे दशमूलमुष्णं शीतहेतुविपरीतं वातशोथविपरीतञ्च। उभयविपरीतमन्नं यथा—शीतनिमित्तवृद्धवातजे ज्वरे यवागूरुष्णा ज्वरघ्नी च। ज्वरघ्नी ज्वरसात्म्यत्वादित्युक्तम्। उभयविपरीतो विहारो यथा—स्निग्धदिवास्वप्नजायां कफवृद्धौ तज्जायां तन्द्रायाञ्च तदुभयविपरीतं रात्रिजागरणम्। अथ हेतुविपरीतार्थकारि औषधं यथा—कटुरसातियोगजनिते शुक्रक्षये वृष्यं पिप्पलीशुण्ठ्यादिकं, पित्तप्रधाने पच्यमानव्रणशोथे पित्तकर उष्ण उपलेपश्च। हेतुविपरीतार्थकार्य्यन्नं यथा—रुक्षाहारातियोगजे शुक्रक्षये रुक्ष पुराणगोधूमो वृष्यः, पित्तप्रधाने पच्यमानव्रणशोथे चान्नं विदाहि द्रव्यम्। उभयविपरीतार्थकारी विहारो यथा—भयजायां वातवृद्धौ भयजे च ज्वरे कामः। कामजे वा ज्वरे शोकः क्रोधश्च। भयजे वातोन्मादे त्रासनम्। अथ व्याधिविपरीतार्थकारि चौषधं यथा—वातजे वृद्धिसंज्ञरोगे शुण्ठ्यादिकं यावच्चौषधं तन्त्रेषु प्रोक्तं, छर्द्द्यां वमनकरं मदनफलादिकम्। व्याधिविपरीतार्थकारि चान्नं यथा—कफवृद्धिजे प्रमेहे पुराणा मधुयवगोधूमाः, वातातीसारे रेचनार्थं क्षीरम्। व्याधिविपरीतार्थकारी विहारस्तु—सस्नेहपित्तवृद्धिजाते स्निग्धे दिवास्वप्नः, छर्द्द्यां वमनार्थं प्रवाहणञ्च।

लिख्यन्ते—हेतुविपरीतमौषधं, यथा—शीतकफज्वरे शुण्ठ्याद्युष्णं भेषजम्। हेतुविपरीतमन्नं, यथा—श्रमानिलजे ज्वरे रसौदनः। हेतुविपरीतो विहारः, यथा—दिवास्वप्नोत्थकफे रात्रौ जागरणम्। व्याधिविपरीतमौषधं, यथा—अतिसारे स्तम्भनं पाठादि। व्याधिविपरीतमन्नं, यथा—अतीसारे स्तम्भनं मसूरादि। व्याधिविपरीतो विहारः, यथा—उदावर्त्ते प्रवाहणम्।

अथोभयविपरीतार्थकारि चौषधं यथा। कट्वम्लोष्णाहारात् पित्तवृद्धौ अम्लमामलकं पित्तहरम्। जाङ्गमविषे मौलविषं मौले जाङ्गमम्। अग्निप्लुष्टे चोष्णोऽगुर्व्वादिलेपः। उभयविपरीतार्थकारि चान्नं यथा—तीक्ष्ण-रुक्षाहारजाते पित्तरोगे मन्दं स्निग्धं घृतम्। मद्यपानोत्थे मदात्यये मदकारणं मद्यञ्च। उभयविपरीतार्थकारी विहारस्तु—व्यायामातियोगजे वृद्धे वाते सम्यग्व्यायामः। तथातिव्यायामज चोरुस्तम्भे जलप्रतरणं स्थलाक्रमणञ्च इति। वक्ष्यते च रसविमाने। तत्र खल्वनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्म-केषु विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकश्येनाभिसमीक्ष्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत्। न त्वेवं खलु सर्व्वत्र। न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्म-कानां परस्परेण चोपहतप्रकृतिकानामन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयव-प्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यम्। तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवसेत्। ततो द्रव्यं प्रयुञ्जीतेति। अत्र जिज्ञास्यं, हेतुर्यदि असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञाप-राधपरिणामा एवेति त्रिविधो भवति तत उत्पन्ने व्याधौ चिकित्सार्थं हेतु-विपरीतविपरीतार्थकारिणामौषधादीनामुपयोगवचनं व्यर्थं भवति, रोगे ह्युत्पन्ने निदानानामसद्भावात्। नैवं प्राणिनामभ्यवहृतमाहारजातं जाठरेण अग्निना पक्वं श्लेष्मादिभिः सहैकीभूतं श्लेष्मादिधातुरूपेणाभिनिष्पद्यते, ततः श्लेष्मादयो धातवस्तद्धेतुस्वभावा भवन्ति समाः सम्यग्योगेन विषमा—विषमयोगेण तत्स्वभावप्रशमार्थं तद्धेतुविपरीतार्थकारिणामौषधादीनाम् उपयोग इति न तद्वचनानर्थक्यम्। ये च व्याचक्षते—दोषा दूष्याश्च व्याधीनां हेतव इति दोषविपरीतार्थकारिणामौषधान्नविहाराणां सुखानु-बन्ध उपयोगोऽप्युपशयः। व्याधयो ज्वरादयस्तेषां विपरीतविपरीतार्थ-कारिणामौषधान्नविहाराणां सुखानुबन्ध उपयोगश्चोपशयः। दोषव्याध्यु-भयविपरीतविपरीतार्थकारिणामौषधान्नविहाराणां सुखानुबन्ध उपयोगश्च उपशय इति। तत्र यत् तु ज्वरादिव्याधिहरं तदवश्यं दोषहरमन्यथा स रोगो

हेतुव्याधिविपरीतमौषधं, यथा—वातशोथे वातहरं शोथहरञ्च दशमूलम्। हेतुव्याधिविपरीत-मन्नं, यथा—शीतोत्थज्वरे उष्णा ज्वरघ्नी यवागूः। हेतुव्याधिविपरीतो विहारः, यथा—स्निग्ध-दिवास्वप्नजायां तन्द्रायां रुक्षं तन्द्राविपरीत रात्रिजागरणम्। हेतुविपरीतार्थकार्य्यौषधं, यथा—पित्तप्रधाने पच्यमाने शोथे पित्तकर उष्ण उपनाहः। हेतुविपरीतार्थकार्य्यन्नं, यथा—पच्यमाने पित्तप्रधाने शोथे विदाह्यन्नम्। हेतुविपरीतार्थकारी विहारः, यथा—वातोन्मादे त्रासनम्।

जित एव न स्यात् कारणताद्वस्थ्यात्। दोषविपरीतादस्यायं भेदः। यद् द्रव्यं दोषविपरीतं तन्नावश्यं व्याधिं हरति। यथा वमनलङ्घने कफहरे कफगुल्मं न हरतः। उक्तं हि—कफे लङ्घनसाध्ये तु कर्त्तरि ज्वरगुल्मयोः। तुल्येऽपि देशकालादौ लङ्घनं न च सम्मतम्॥ तथा। न वामयेत् तैमिरिकं न गुल्मिनमिति। तन्नातिसङ्गतमित्यन्ये। दोषो हि तत्र समवायी न च समवायिकारणाभावान्नियमेन कार्य्याभाव इति। यदि दोषो निमित्तकारण-मुच्यते किमर्थं तर्हि वमनादिना दोषहरणं विधीयते न हि घटादेर्निमित्तानां दण्डसूत्रकुलालादीनां विनाशो घटादिविनाशार्थं विधीयते। तत्राह। दोषो निमित्तकारणं यत् तु निमित्तकारणस्थायि कार्य्यं तन्निमित्तकारणा-भावादपि कार्य्यनाशो भवति, यथा वर्त्तितैलविनाशात् दीपनाशः पङ्कजलनाशात् पङ्कजनाश इति। तस्मादनियमात् समवायिनिमित्ताभावे कार्य्यनाश इति। असमवायिकारणाभावात् तु नियमेन कार्य्याभावः। यथा घटस्य कपाल-मालासंयोगस्यासमवायिकारणस्य नाशाद् घटनाशः। एवं रोगस्यापि सम्प्राप्तिलक्षणस्य संयोगस्यासमवायिकारणस्य व्याधिविपरीताद्यौषधादिना नाशाद् विनाशः। दोषस्तत्र स्वयं निवर्त्तते क्रियान्तरेण वा। यदि व्याधि-हरं यत् तदवश्यं दोषहरं स्यात् तदा पुनरुभयविपरीताद् व्याधिविपरीतस्य भेदो दुरुपादः स्यादिति। इत्येवमुक्तमुभयमेवासाधु। तथा हि दृश्यते। पाठा-दिकं यदतीसारादिहरं न तद् दोषहरणपूर्व्वकमिति यदुक्तं तत् कथमुपपन्नं स्यात्? दोषदूष्या हि संयुक्ता विक्रियमाणा ज्वरादिरूपेण जायन्ते। ततो ज्वरादयो न दोषदूष्यातिरिक्ता व्याधिहरणभेषजादिना तस्य नाशः स्यात् सुतरां विकृतदोषदूष्यनाशः स्यात् यतो दोषदूष्यास्तत्र प्रकृतिभूतहेतवः सम-वायिन एव। यथा मृद्वालुकादिव्यतिरिक्तो न घटः। इति वाप्यचन्द्रवचनं साधु। दोषस्य हेतुशब्देनानुक्तत्वाद् व्याधित्वेन ग्रहणात्। तत्र यदुक्तमन्यैः तन्नातियुक्तं यतस्तत्र दोषः समवायी निमित्तं वा। न च समवायिकारणा-

व्याधिविपरीतार्थकार्य्यौषधं, यथा—छर्द्द्यां वमनकारक मदनफलम्। व्याधिविपरीतार्थ-कार्य्यन्नं, यथा—अतीसारे विरेककारकं क्षीरम्। उक्तं हि—"बहुदोषस्य दीप्ताग्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति। पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत्॥" इति। व्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा—छर्द्द्यां छर्द्दिसाध्यायां वमनार्थं प्रवाहणम्। हेतुव्याधिविपरीतार्थकार्य्यौषधं, यथा—अग्निना प्लुष्टेऽगुर्व्वादिना लेपः। उष्ण हि हेतावग्नौ व्याधौ चानुगुणं प्रतिभाति। हेतुव्याधि-विपरीतार्थकार्य्यन्नं, यथा—मद्यपानोत्थे मदात्यये मदयुक्तं मदकारक मद्यम्। हेतुव्याधि-

भावान्नियमेन कार्य्याभावः, किन्त्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तोऽपि । सम्प्राप्ति-लक्षणस्य संयोगस्यासमवायिकारणस्य व्याधिहरौषधादिना नाशाद्व्याधि-नाशः स्याद्, दोषस्तु स्वयं क्रियान्तरेण वा निवर्त्तते इति । तदिदं दूषणमयुक्तं विक्रियमाणा दोषदूष्या हि ज्वरादिरूपेण जायन्ते नातो व्याधेः पृथग्दोष-दूष्या न वा दोषदूष्येभ्यः पृथग् ज्वरादय इति । दोषदूष्यसंयोगनाशो यदि व्याधिहरौषधादिना भवति ततः किं स्वरूपो व्याधिनश्यति, किं विकृत-दोषदूष्यव्यतिरिक्तोऽपरो व्याधिरस्ति ; यस्य नाशो व्याधिहरौषधादिना संयोगनाशे भवति ? सन्तापलक्षणो हि ज्वरो दोषदूष्यव्यतिरिक्तः किं भवति ? दूष्येण सह दोषसंयोगस्य हेतुस्तु दोषप्रकोपविशेषस्तत्सत्त्वे तत्संयोगनाशस्यासम्भवस्तस्माद् व्याधिहरौषधादिना दोषसञ्चयप्रकोपनाशो वक्तव्यस्तत एव दोषहरत्वमुपपद्यते व्याधिहराणामौषधादीनामिति । यथा यथा हि दोषसञ्चयप्रकोपनाशः स्यात् तथा तथैव दूष्यसंयोगः शिथिली-भवति दोषबलहानेः । निःशेषेण दोषबलहानौ दूष्यबलहानौ च तयोः संयोगो विनश्यति शिथिलीभावेऽपि हि वर्त्तते । तस्मात् समवायिकारणा-भावान्नियमेन कार्य्याभावः स्यात् । न चासमवायिकारणं तयोः संयोगः । सोऽपि समवायिकारणं गुणत्वात् । अन्यथा संयोगस्य गुणत्वं व्याहन्यते । उक्तं हि पूर्व्वाध्याये—समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुण इति । कणादेन अप्युक्तम्—द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षो गुण इति समवायिकारणमित्यनुवर्त्त्योक्तम् । तथा । द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमित्युक्तम् । तत्र गुणस्य सजातीयगुणारम्भे यदि समवायिकारणत्वं नोच्यते, तर्हि यो गुणो यमपरं गुणमारभते तमपरं गुणं किंप्रकृतिकमारभते ? नान्तरेण विक्रियमाणं स्वं कोऽपि गुणः सजातीयमपरं गुणं शक्नोत्यारब्धुमिति । विक्रियमाणो हि गुणः सजातीयमपरं गुणमारभते । यथा लोहितशुक्लकृष्णा गुणाः स्वाश्रयद्रव्या-श्रितकर्म्मणा तत्तद्द्रव्यसंयोगविभागाभ्यां विक्रियमाणाः परस्परं समवायेन एकीभूय पीतरूपेण निष्पद्यन्त इति पीतगुणमारभन्त इत्युच्यते । तत् समवायि-कारणानि लोहितादयः पीतगुणस्य । इत्येवं निश्चेष्टसमवायिकारणं गुण

विपरीतार्थकारी विहारः, यथा—व्यायामजनितसम्मूढवाते जलप्रतरणादिरूपो व्यायामः । अयं हेतौ व्यायामे व्याधौ च सम्मूढवातेऽनुगुणः प्रतिभाति ।

इति गुणत्वे संयोगस्यापि संयोगान्तरारम्भे समवायिकारणत्वं द्रव्यस्य सजातीयद्रव्यान्तरारम्भे समवायिकारणवत्। कार्य्यद्रव्यं हि द्रव्यगुणकर्म्म-विकारसमुदायात्मकं तत्रारम्भकाणि द्रव्यगुणकर्म्माणि विक्रियमाणानि स्वस्वविकारसमुदायात्मके कार्य्ये समवयन्त्येव वर्त्तन्ते नासमवायीनि। एवं सति संयोगो यद्यसमवायी स्याद् द्रव्यमप्यसमवायि भवतु; तस्मात् संयोगेऽपि गुणः समवयन् कार्य्यद्रव्ये वर्त्तते। इति कथमसमवायिकारण-मुपपद्यते। तस्मादसमवायिकारणमेव नास्ति गुणकर्म्मणामसमवायिकारणत्व-वचनं भ्रान्तानां ततस्तदसाधु। कर्म्माण्यपि स्वस्वाश्रयद्रव्याणि परस्परं संयोज्य विभज्य यथा तत्सजातीयद्रव्यान्तरमारम्भयन्ति तदा गुणांश्च सजातीयगुणान्तरमारम्भयन्ति तथा तदा निजान्यपि परस्परं समवायेन मिलित्वा सजातीयविजातीयानि कर्म्मान्तराण्यारभमाणानि विकारसमु-दायात्मके कार्य्ये समवयन्ति वर्त्तन्ते इति समवायिकारणान्येव कर्म्माणि न त्वसमवायीनि कारणानि। द्रव्यगुणकर्म्मविकारसमुदायात्मकं हि कार्य्यद्रव्यम् उक्तमिति। यदि निमित्तकारणं दोष इति कृत्वा दोषस्थायी च ज्वरादि व्याधिर्वर्त्तितैलनाशे दीप इव नश्यति तर्हि कोऽन्यो दोषादिव्यतिरिक्तो ज्वरादिः किंप्रकृतिको वा? तदभावात् तद्वचनमसाधु। यदि विक्रियमाणदोषदूष्य-विकारात्मको व्याधिर्नोच्यते दोषतः पृथक् चोच्यते कथं तर्हि व्याधिनामान-भिज्ञस्य तद्व्याधिचिकित्सायां सामर्थ्यं दोषज्ञानेनोपपद्यते। यत उक्तं स्वयमेव। व्याधयोऽपरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि। रुजावर्णसमुत्थान-स्थानसंस्थान-नामभिः॥ व्यवस्थाकरणं तेषां यथा स्थूलेन संग्रहः। तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते॥ विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात् कदाचन। न हि सर्व्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः॥ स एव कुपितो दोषः समुत्थान-विशेषतः। स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुरुते बहून्॥ तस्माद्विकारप्रकृती-रधिष्ठानान्तराणि च। समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म्म समाचरेत्॥ यो ह्येतत्त्रितयं ज्ञात्वा कर्म्माण्यारभते भिषक्। ज्ञानपूर्व्वं यथान्यायं स कर्म्मसु न मुह्यति॥ नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः। विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत

ननूपशयवदनुपशयोऽपि व्याधिपरीक्षकोऽस्ति। उच्यते च—"गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुप-शयाभ्यां परीक्षेत"। तथा वाग्भटेऽप्युक्तम्,—"विपरीतोऽनुपशयः स ह्यसात्म्यमिति स्मृतः" इति। सत्यमस्ति च, परं निदानग्रहणेनैव गृहीतत्वान्न पृथगुच्यते, अनुपशयोऽपि हेतुमेवयेव भवति।

सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः। सा सङ्ख्या-प्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते ॥ ५ ॥

पण्डितः ॥ इति । एतेन विकृता दोषा एव विकारास्तत्प्रकृतिका ज्वरादयस्तेषां प्रकृतिसमुत्थानविशेषाधिष्ठानविशेषज्ञानेनानामकव्याधीनामपि प्रकृतिविघातेन एवोपघातो भवतीति कथं निमित्तकारणं दोषः स्यात् ? एवं पूर्व्वरूपावस्थायां प्रयुक्तभेषजादीनां सुखकरानुबन्धः कथमसमवायिकारणदोषदूष्यसंयोगलक्षण-सम्प्राप्तिनाशाद्भवति ? नास्ति हि पूर्व्वरूपे सम्प्राप्तिः। उक्तं हि स्वयमेव। भविष्यन्त्या असम्प्राप्तिरतीताया अनागमः। साम्प्रतिक्या अपि स्थानं नास्त्यर्त्तेः संशयो ह्यतः। इति। विषमा धातवो दोषा दूष्याश्च व्याधय एव न तु हेतव उक्ताः। हेतवस्तु त्रयोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामा उक्ताः। ततो व्याधिविपरीताद्यौषधाहारविहाराणामुभयविपरीतादिभ्यो भेदः सुव्यक्त एव, न दुरुपपादः। यथा कामजे ज्वरे कामहरः क्रोधः कामज्वरहरश्चेति। अतीसारे पाठादिस्तदारम्भकदोषवैषम्यात्मकव्याधितन्निमित्तातिसारहर एव न तु गुर्व्वतिस्निग्धाहारादिहेतुहर इति। विपरीतार्थकारिणामिति निदान-समानधर्म्मिणामपि प्रभावाद् रोगोपशमकारिणामिति नार्थः। निदानसमान-धर्म्मिणो न व्याधिविपरीतार्थकारिणः किन्तु निदानविपरीतार्थकारिण इति। तस्माद् हेतुव्याध्युभयसमानधर्म्माणोऽपि प्रभावाद् हेतुव्याध्युभयविपरीतानाम् औषधादीनामर्थकारिण इत्यर्थः।

एष उपशयः पूर्व्वरूपे प्रयुक्तो भविष्यद्व्याधिं बोधयति। उत्पन्ने व्याधौ प्रयुक्तो वर्त्तमानं व्याधिं बोधयति। जायमानन्तु व्याधिं किं बोधयति न वाऽथ चेद्बोधयति कदा प्रयुक्तो बोधयतीत्यतः सम्प्राप्तिमाह—सम्प्राप्तिरित्यादि। सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः इति। सम्प्राप्तिरिति भावे क्तिच्। जातिरित्यपि जनेर्भावे क्तिच्। आगतिरित्यपि आगमेर्भावे क्तिच्। य एवार्थो जनेः स एवार्थः सम्प्राभ्यामापेः स एव आङ्पूर्व्वगमेरित्य-नर्थान्तरमित्युक्तम्। जनी प्रादुर्भावे इति सत्तानुकूलव्यापारो जनिधात्वर्थः।

यद्यपि सम्प्राप्त्यनन्तरं लिङ्गप्रादुर्भावः, तथापि संप्राप्तेर्निरूपणं प्रति अल्प-प्रयोजनात्क्षेपतः सम्प्राप्तिमाह—सम्प्राप्तिरित्यादि। जातिर्जन्म, सम्प्राप्त्यागतिजातिशब्दैर्यो-ऽर्थोऽभिधीयते व्याधे, सा सम्प्राप्तिरित्यर्थः। अत्रैके व्याधिजन्ममात्रमन्त्यकारणव्यापारजन्यं संप्राप्तिमाहुः। इयञ्च सम्प्राप्तिर्यद्यपि निदानादिवद्व्याधिबोधिका न भवति, तथापि

जन्यर्थस्वरूपो वाह्यभावः क्तिच्प्रत्ययार्थः। स च सत्तानुकूलव्यापार-स्वरूपः। सदिति। यतः स सत्ता सद्भावः प्रकृतिभूतकारणानां रूपान्तरेण अभिनिष्पन्नानामनुवृत्तिहेतुः। उत्पन्नो येनोत्तरकालं वर्त्तते स स्वकारण-समवाय एव सत्ता। सा द्विधा सामान्यं विशेषश्च। आरम्भकद्रव्याणां स्वस्वक्रियाजन्यपुनःपुनःसंयोगविभागाभ्यां विक्रियमाणानां रूपान्तरेण समानप्रसवात्मिका सत्ता सामान्यं जातिरित्युच्यते। यथा ब्राह्मणानां निखिलानां समान एव प्रसवः। असमानप्रसवात्मिका सत्ता प्रत्येकशो जातिः जन्मविशेष उच्यते। यथा ब्राह्मणानामेकैकस्य प्रसवोऽसमानः, उक्तश्च जातिः सामान्यजन्मनोरिति। तत्रेदं सामान्यजातिलक्षणम्, विशेष-जातिस्तु प्रतिरोगं वक्ष्यते। उत्पन्नानां भावानां समवायिकारणसमवायो यावन्तं कालं वर्त्तते तावन्तं कालं तेषामुत्पत्तेरनु पश्चाद्‌वृत्तिरित्यनुवृत्तेर्हेतुः समवायः सत्तोच्यते। तस्याश्च सत्ताया अनुकूलव्यापारः प्रकृतिभूतद्रव्याणां स्वस्वक्रियाभिः परस्परं पुनःपुनःसंयोगविभागौ जनयित्वा निष्पाद्यते तत्तत्-कार्य्याणां स्वरूपनिष्पत्तौ सर्वावयवसमवाय इति। शारीरव्याध्युत्पत्तौ तु स्वकारणैः दुष्टानां दोषाणां दुष्टिर्बहुधा, संग्रहेण द्विधा प्राकृती वैकृती च। प्राकृती यथा स्वलक्षणर्त्तुकसंवत्सराहोरात्रभुक्तांशकालकृतचयप्रकोपौ। वैकृती दुष्टिः पुनः ऋतूनां यथास्वलक्षणहीनातिविपर्य्ययेण या दुष्टिनिदान-सेवाभिश्च। सा च द्विधा दुष्टिरेकशो द्विशः सर्व्वश्च। वृद्धौ क्षये च। रजस्तमसोश्चैवं दुष्टिरेकशो द्विशश्च। तत्र शारीरदोषाणां सांसर्गिकी दुष्टिर्द्विधा प्रकृतिसमविषमसमवायाभ्यां भवति। तत्र समसमवायात् षट्पञ्चाशत्, एकशः षड़िति, वृद्धिक्षययोर्द्वाषष्टिधा। विषमसमवायात् तु नियमो नास्ति। एवं दुष्टौ स्वभावाद् यस्मिन् व्याधौ यावती दुष्टिस्तावती

नानुत्पन्नस्य व्याधेर्लक्षणं भवतीति कृत्वा उत्पत्तेर्व्याध्युपलम्भकत्वं वर्णयन्ति। एतच्चान्ये न मन्यन्ते। यतः—नैवं सति सम्प्राप्तितः कश्चिद् विशेषो व्याधेरधिगम्यते, न चायं नियमः—यदुत्पन्न एव परं व्याधिरुपलभ्यते। यतः निदानपूर्व्वरूपाभ्यामनुत्पन्नो व्याधिर्भावित्वेन बुध्यते। तस्माद्व्याधिजनकदोषव्यापारविशेषयुक्तं व्याधिजन्मेह सम्प्राप्तिः। पर्य्याये 'आगतिः' इत्युक्तम्। आगतिर्हि उत्पादकारणस्य व्याधिजननपर्य्यन्तं गमनम्। इयञ्च सम्प्राप्तिर्व्याधिविशेषं बोधयत्येव, यथा—ज्वरे—"स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयम्" इत्यारभ्य "तदा ज्वरमभि-निर्व्वर्त्तयति" इत्यन्तेन या सम्प्राप्तिरुच्यते तथा ज्वरस्यामाशयदूषकत्वमग्न्युपघातकरसदूषकत्वा-दयो धर्म्माः प्रतीयन्ते। न च वाच्यम्—दोषाणामयमामाशयदूषकत्वादिधर्म्मं, ततश्च कारण-

सङ्ख्या तावदष्टौ ज्वराः पञ्च गुल्माः सप्त कुष्ठानीत्येवमादि ।

संख्या तस्य व्याधेः सर्व्वंश इति सत्तानुकूला सङ्ख्या व्यापारविशेषः । आगन्तुजेष्वपि सङ्ख्या सत्तानुकूला व्यापारभेद एव । दोषाणां तथैव दुष्टानां द्विशो बहूनाञ्च प्राधान्यमप्राधान्यञ्च व्यापारविशेषः । प्रकारश्च व्यापारभेदः । निदानस्वभावेन यादृशस्वभावो दोषो भवति स तस्य प्रकार । यावतांशेन यस्य दोषस्य चयप्रकोपौ तत्कल्पना च व्यापारभेदः । बलकालश्च दोषाणां व्यापारभेदः ।

इत्येते दोषाणां दूष्यसंयोगे स्वस्वक्रियेव व्यापारास्तानाह—सा संख्या प्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते । इति । सा सत्तानुकूला क्रिया सम्प्राप्तिः संख्यादिभिः पञ्चभिर्भेदैर्भिद्यते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः संख्या तावदित्यादि । संख्या तावत् द्वौ ज्वरौ पुनरष्टौ ज्वराः पञ्च गुल्मा इत्येवमादयः । यद्यपि यो भावो जायते स एक एव जायते

धर्म्माणां निदानग्रहणेनैव ग्रहणं भवतीति । यत कारणधर्म्मोऽप्ययं व्याधिजनकदोषव्यापाररूपः सम्प्राप्तिशब्देन विशेषबोधनार्थं पृथक् कृत्वोच्यते । यथा—लिङ्गत्वाविशेषेऽपि भाविव्याधिबोधकत्वविशेषात् पूर्व्वरूपं पृथगुच्यते । अत एव वाग्भटेऽप्येवमेव सम्प्राप्तिलक्षणमुक्तम् ,—'यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । निर्व्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥'' इति । सम्प्रति सम्प्राप्तेः प्रतिव्याधिव्यक्तिभिन्नायाः सर्व्वत्र व्याधौ तत्प्रयोजनाभावान्न भेदो वक्तव्यः, यस्तूपयुक्तो भवति सम्प्राप्तिविशेषः, तमभिधास्यत्येव, "स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयम्" इत्यादिना ग्रन्थेन, अत सर्व्वसम्प्राप्त्यनभिधानात् न्यूनतादोषपरिहारार्थं सर्व्वव्याधिसाधारणान् सम्प्राप्तिभेदानाह—सा सङ्ख्येत्यादि । सा सम्प्राप्तिः संख्यादिभिर्भिद्यते इति संख्यादिभिन्ने व्याधौ भिन्ना भवतीत्यर्थः, यतः न भिन्नाना भावानामभिन्नोत्पत्तिर्भवति, किं तर्हि भिन्नैव भवति, यद्यपि च प्रतिव्याधिव्यक्त्यपि सम्प्राप्तिर्भिन्नैव भवति, तथापि स भेदः सम्प्राप्तेरिह प्रयोजनाभावान्नोच्यते , यत., संख्याप्राधान्यविध्यादितुल्यासु ज्वरव्यक्तिषु एकरूपनिदानलिङ्गचिकित्सितासु भेदप्रतिपादने न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति , संख्यादिभिन्ने तु ज्वरादौ निदानलिङ्गचिकित्साभेदोऽस्ति , अतः संख्यादिभेदजनिकायाः सम्प्राप्तेर्भेदकथनमुचितमेव ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—संख्याभेदमुदाहरति—संख्या तावदिति । यद्यपि प्राधान्यादिभेदभिन्नेऽपि व्याधौ संख्याभेदोऽस्त्येव, तथापीह यैव शास्त्रसिद्धा अष्टोदरीयादिप्रतिपादिता सैव संख्याशब्देन प्राप्ता , अत एवाष्टौ ज्वरा इत्यभिधाय द्विविधं शोणितपित्तमिति क्रमात् प्राप्तं रक्तपित्तं

प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यामुपलभ्यते तत्र द्वयोस्तरस्त्रिषु तमः।

विधिर्नाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन चतुर्व्विधाः साध्यासाध्यमृदुदारुणभेदेन पृथक्।
नानेकतया जायत इति, तथापि स भावः सर्व्व एव कतिधा जायत इति। तत् सामान्यस्य संख्याज्ञानार्थं संख्योपदेशः।

प्राधान्यमित्यादि। व्याध्यारम्भे खल्वेकैको दोषश्चेद्व्याधिमारभते तत्र प्राधान्यं न सम्भवति। प्राधान्यं हि सापेक्षम्। यश्च व्याधिं द्वौ वा त्रयो वा दोषा आरभन्ते तत्र प्राधान्यमेकमपेक्ष्यापरस्य भवति। तत्र द्वयोस्तरः। द्वयोर्मध्ये यस्तर उत्कृष्टः अधिकलिङ्गस्तस्य प्राधान्यम्। त्रिषु तम इति त्रिषु दोषेषु मध्ये यस्तम उत्कृष्टोऽधिकलिङ्गस्तस्य प्राधान्यम्। लिङ्गतारतम्याभ्यां प्राधान्यं दोषयोर्दोषाणां विज्ञायते।

विधिस्तु प्रकारः। संख्या भेदमात्रम्। सजातीयविजातीयेषु पञ्च ब्राह्मणाः पञ्च ब्राह्मणक्षत्रियाः। प्रकारस्तु सजातीयेषु भिन्नेषु धर्म्मान्तरेण उपपत्तिः। निजः शारीरदोषजत्वेन धर्म्मेणैकप्रकारः। आगन्तुकरणजत्वेन धर्म्मेण अपरप्रकारः। इति तत्तद्धर्म्मं ज्ञापयति विधिः। तस्य प्रयोजनं यथोर्द्ध्वगत्वधर्म्मकं रक्तपित्तं नोर्द्ध्वहरणसाध्यं किन्त्वधोहरणसाध्यमधोगत्वधर्म्मकमूर्द्ध्वहरणसाध्यं नाधोहरणसाध्यमिति। एष विधिर्येन नोक्तस्तस्य भ्रमः।

नोदाहरति, यतः द्विविधं हि रक्तपित्तस्य विधिभेदे प्रविशति, न द्विविधं संख्यायाम्, 'द्विविधं शोणितपित्तम्' इति विधिशब्देनैवोक्तत्वात्।

प्राधान्यं पुनरित्यादौ तरतमाभ्यामिति 'तरतम'शब्दाभिधेयाभ्यां वृद्धिभ्याम्, तरतमशब्दयोर्विषयं विभजते—द्वयोरित्यादि। 'द्वयोस्तर' इति द्वयोर्दोषयोर्वृद्धयोः 'तर' प्रयोगो भवति, 'वृद्धतरः' इति, एवं 'त्रिषु तम' इति त्रिषु दोषेषु वृद्धेषु सत्सु 'तम'-प्रयोगो भवति, तदेवं द्वन्द्वारब्धे विकारेऽन्यतरदोषस्य 'तर'शब्दलक्षितेन प्राधान्येन सम्प्राप्तिः भिद्यते, तथा त्रिदोषारब्धे विकारे 'तम'शब्दलक्षितान्यतमदोषप्राधान्यात् सम्प्राप्तिर्भिद्यते इत्युक्तं भवति।

सम्प्राप्तिभेदकं क्रमागतं विधिमाह—विधिर्नामेत्यादि। 'द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन' इत्यादिना विधिरिति कृतमित्यर्थः, ते द्विविधत्वादयो भेदा यतो भवन्ति, स विधिः, विधिश्च प्रकारो भेद इत्यर्थः, साध्यासाध्यमृदुदारुणभेदेनेति साध्यासाध्यगतेन

समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशबलविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे ।

बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्वहोरात्राहारकालविधिविनियतो भवति ॥ ६ ॥

अथ विकल्पः । समवेतानामिति । रौक्ष्यादिगुणानां यावता गुणेन कुपितो यो यो दोषः कार्य्यमारभमाणः परस्परं समवैति, तस्य तस्य दोषस्य तावान् गुणोऽशस्तत्तत् प्रत्येकमंशांशस्ततो दोषाणां तेषां समवेतानां बलस्य विकल्पः विशेषेण कल्पना, कस्य दोषस्य किम्मितं बलं तस्यावधारणं कल्पनेत्यस्मिन्नर्थे विकल्प इति । एष विकल्पश्चिकित्साविशेषार्थं भवति । एवंविकल्पेन दोषबलं विज्ञायते तथा कालविशेषेणापि ।

ततो बलकालविशेषमाह—बलकालविशेषः पुनरिति । ऋतवो वसन्तादयः अहोरात्रः आहारश्च तेषां कालविधिना विनियतोऽवधारितो भवति । यस्य दोषस्य यो बलकालविशेषः स ऋत्वादिभिरवधार्य्यते तद्दोषजव्याधेरपि तैः ऋत्वादिभिर्बलकालविशेषोऽवधार्य्यते । वसन्ते बलवांश्चेद्व्याधिर्भवति, तद्व्याध्यारम्भकं कफं ज्ञापयति वसन्तः, कफजश्चेद् व्याधिर्वसन्ते

मृदुदारुणभेदेन, तेन मृदुसाध्यं सुखसाध्यम्, दारुणसाध्य कृच्छ्रसाध्यम्– रोहिणीवलयादि, तथा मृद्वसाध्यं याप्य, दारुणासाध्यं प्रत्याख्येयमिति भेदचतुष्टयम्, यद्यपि च संख्याप्राधान्यादिकृतोऽपि व्याधेर्विविधभेदो भवत्येव, तथापि संख्यादिभेदाना स्वसञ्ज्ञयैव गृहीतत्वाद् गोवलीवर्द्दन्यायात् संख्याद्यगृहीते व्याधिप्रकारे च विधिशब्दो वर्त्तनीयः ।

क्रमागतं विकल्पमाह—समवेतानामित्यादि । समवेताना सर्व्वेषाम्, तेन एकशो द्विशो मिलितानाञ्च दोषाणा ग्रहणम्, अंशमंशं प्रति बलम् अंशांशबलम्, तस्य विकल्प उत्कर्षापकर्षरूपः अंशांशबलविकल्पः, एवम्भूतो दोषाणाम् अंशांशविकल्पोऽस्मिन्नर्थे इति अस्मिन् प्रकरणे विकल्प उच्यते, प्रकरणान्तरे तु विकल्पशब्देन भेदमात्रमुच्यते, यथा—'विकल्पो न त्वसाध्यानाम्' इत्यादाविति भावः । तत्र दोषाणामंशांशविकल्पो यथा—वाते प्रकुपितेऽपि कदाचिद् वातस्य शीतांशो बलवान् भवति, कदाचिल्लघ्वंशः, कदाचिद्रूक्षांशः, कदाचिल्लघुरूक्षांश इति, एवं पित्तकफयोरप्युदाहार्य्योऽंशांशविकल्पः, अयञ्चांशांशविकल्पो दोषाणां शीतादिगुणोद्भूतहेतुभेदाद् भवति ।

बलकालविशेषमाह—बलेत्यादि । बलस्य कालो बलकालः, तस्य विशेषो वसन्तपूर्व्वाह्लादिर्बलकालविशेषः, ऋतवश्चाहोरात्राहारयोश्च काला ऋत्वहोरात्राहारकालाः, तेषां

स बलवान् भवति। यस्य ग्रीष्मे बलं तस्यारम्भकं पित्तमिति ग्रीष्मो ज्ञापयति। यस्य प्रावृषि बलं तस्यारम्भको वायुरिति प्रावृट् ज्ञापयति। वर्षासु यस्य बलं तस्यारम्भकः कफ इति वर्षा ज्ञापयन्ति। यस्य शरदि बलं तस्यारम्भकं पित्तमिति शरज्ज्ञापयति। यस्य हेमन्ते बलं तस्यारम्भको वायुरिति ज्ञापयति हेमन्तः। एवं पूर्व्वाह्णे यस्य बलं तस्यारम्भकः कफ इति ज्ञापयति पूर्व्वाह्णः। यस्य मध्याह्ने बलं तस्यारम्भकं पित्तमिति मध्याह्नो ज्ञापयति। यस्यापराह्णे बलं तस्यारम्भको वायुरित्यपराह्णो ज्ञापयति। एवं प्रदोषे यस्य बलं तस्यारम्भकः कफ इति प्रदोषो ज्ञापयति। यस्य मध्यरात्रे बलं तस्यारम्भकं पित्तमिति ज्ञापयति मध्यरात्रः। यस्य रात्रिशेषे बलं तस्यारम्भको वायुरिति ज्ञापयति रात्रिशेषः। आहारकालस्तु भुक्तमात्रं पच्यमानकालः जीर्णकालश्च। यस्य भुक्तमात्रकाले बलं तस्यारम्भकः कफ इति ज्ञापयति भुक्तमात्रकालः। यस्य पच्यमानकाले बलं तस्यारम्भकं पित्तमिति ज्ञापयति पच्यमानकालः। यस्यान्ने जीर्णे बलं तस्यारम्भको वायुरिति ज्ञापयति जीर्णकालः। इत्येवं सत्त्वानुकूलव्यापारः सम्प्राप्तिः। प्रतिरोगं वक्ष्यते हि सम्प्राप्तिः सर्व्वत्रैव। तत्तत्स्थानसंश्रयिणो दोषाः पूर्व्वरूपाणि कुर्व्वन्तः प्रज्ञापराधान्न प्रतिक्रियन्तेऽथ ते दूष्यानादाय स्वस्वक्रियाभिः परस्परं संयुज्य विभज्य समवेत्य सर्व्वत्रैवैकीभूय तत्तद्व्याधिरूपेण जायन्त इति स स व्याधिर्भवतीत्युच्यते। तदा स्वरूपतो जातः स स व्याधिर्गर्भान्निष्क्रान्तो बाल इव क्रमेण वर्द्धमानो यथावातादिप्रकृत्यकृत्स्नलक्षणोऽभिव्यज्यते व्यज्यते चास्योत्तरकालं यथाबलं प्रकृतिसमविषमसमवायतो लक्षणं किञ्चिदन्यद् बालस्य रेतःश्मश्रुदन्तादिवदिति। एवमेषा सम्प्राप्तिर्व्याधीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धौ कारणम्। यदि ह्येवं नाभविष्यन्न तदा तद्रूपेण प्रत्यक्षादिभिर्व्यज्ञास्यत। सम्प्राप्तिश्चैषा व्याधीनां समानप्रसवात्मिका सामान्यभूता जातिराकृतिग्रहणा। स्वस्वा तु विशेषभूता जातिर्जन्मोच्यते। प्रतिक्षणं हि

भेदो विधिः, तत्र नियतो बलकालविशेष ऋत्वहोरात्राहारकालविधिनियतः। अत्र ऋतुविनियतो बलकालविशेषो यथा—श्लेष्मज्वरस्य वसन्त, अहोरात्रविनियतो यथा—श्लेष्मज्वरस्य पूर्व्वाह्णः प्रदोषश्च, आहारविनियतो यथा—श्लेष्मज्वरस्य भुक्तमात्रकालः, एवमाद्यन्नेयम्, केचित् तु विधिशब्देन पूर्व्वकृत कर्म्म ब्रुवते, अत्र कर्म्मनियतो बलकालविशेषः पच्यमानकर्म्मकाल एव बोद्धव्यः, एषु बलकालेषु यद्यपि व्याधेरभूतप्रादुर्भावरूपा सम्प्राप्तिर्न भवति, तथापि व्याधि सन्ताने तत्कालं व्याध्युत्पत्तौ च सम्प्राप्तिर्भिन्नैव भवतीति मन्तव्यम्, इयञ्च कालविशेषप्राप्त्या

भावानां नित्यगत्वस्वभावादुपादानसातत्याच्चारम्भकहेतव प्रागयथाभूतत्वं प्रकृतिस्थं विकृतिस्थं वा तथाभूतत्वेनोत्तरावस्थां यथोपादानमारभमाणाः प्रागवस्थाभङ्गं कुर्व्वन्तीति प्रतिक्षणमवस्थान्तरगमनमपि जन्मोच्यते, तच्च स्वा स्वा जातिः सम्प्राप्तिरागतिरित्यनर्थान्तरत्वात्। ततः पुरुषस्य बाल्ययौवन-मध्यमस्थाविपर्य्ययवद्व्याधीनामुत्तरकालं वृद्धिह्रासादिकं यथोपादानं भवति। तत्रापि प्रागवस्थायां भविष्यदुत्पत्तिरुत्तरावस्थारम्भपूर्व्वकप्रागवस्थाभङ्गो वर्त्तमानोत्पत्तिस्तत्समाप्तौ त्वतीतोत्पत्तिरित्येवमुत्पत्तिर्जातिः स्वा स्वा सम्प्राप्तिस्त्रिकाला।

आगन्तुव्याधीनामपि प्रागेव कारणतो जायमानानामन्तरेणा-दोषसम्बन्धं धातुवैषम्ये जाते तद्विषमधातुव्यापारेण तथैव सत्ता निष्पाद्यते। इति सम्प्राप्तिर्जातिरित्यस्य नाप्रसङ्गः। यस्तु यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता। निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिरिति व्याचष्टे तदसाधु, दोषसम्बन्धाभावादागन्तुषु। तस्माज्जन्मापि ज्ञानकारणं भविष्य-दुत्पत्तिमान् भावः पूर्व्वरूपेण ज्ञायते। वर्त्तमानोत्पत्तिमांस्तु सम्प्राप्तिकालिक-तत्तल्लक्षणेन। अतीतोत्पत्तिमांस्तु वर्त्तमानो भावो व्यक्तलक्षणेन। यस्यैवं त्रैकालिकोत्पत्तिर्नास्ति तन्नास्ति न च ज्ञायते। सर्गावस्थायां परं ब्रह्म चावस्थान्तरमासाद्य गायत्री बभूवेति तत् सर्व्वं यज्जःपुरुषीये दर्शितमिति। तस्माज्जन्मापि भावानां प्रत्यक्षादिज्ञानहेतुर्निदानादिवद्बोधकमेव न तु रूपादि-वद्विषयत्वेन, विषयो हि घटादिवदाकृतिसमुदायो वातादिज्वरादिस्तेन च कपालादीनामिव वेपथ्वादीनामाकृतीनां स्वज्ञाने विषयत्वे सिद्धे समुदायस्य ज्ञाने लिङ्गत्वेनानुमित्यादिषु हेतुत्वात् यावत्समवायिसमवायस्तु सत्ताजातिः सामान्यविशेषरूपासामान्यविशेषाकृतिभ्यामनुमीयते इति।

यत् तु फलविशिष्टव्यापारात्मकं व्याधेजन्म सम्प्राप्तिरित्यभिप्रायेणोक्तं—

बलवद्व्याधिजनिका सम्प्राप्तिर्व्याधेर्विशेषं स्फुटमेव बोधयति, यतः पूर्व्वाह्णादिबलसम्प्राप्त्या ज्वरस्य कफादिजत्वमुन्नीयते इति, इह च सम्प्राप्तेरेव विशेषाः संख्यादिकृता उक्ताः, न तु निदानादीनां विशेषाः, यतः, निदानादिविशेषाः प्रतिव्याधि वक्ष्यमाणभेदेनैवोपयुक्ताः, यतः, यादृग् ज्वरे निदानम्, न तादृग् रक्तपित्ते, ये च पूर्व्वरूपादिविशेषाः ज्वरे, न ते रक्तपित्तादौ, भिन्नजातीया एव, स च भेदो निदानादीनां भेदगमकत्वेनोपयुक्तो व्याधिभेदकथन एव, सम्प्राप्तेस्तु सङ्ख्यादिभेदः सर्व्वव्याधिष्वेकजातीयत्वेन न विशेषगमक इति इहैव कथ्यते, निदानादिविशेषास्तु प्रतिव्याधि विशिष्टत्वेन नेह प्रपञ्चेनोच्यन्ते, अत एव चाग्रैवाध्याये सम्प्राप्ते

तस्माद्व्याधीन् भिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादिभिर्भावैर्यथा-वदनुबुध्येत। इत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति, तं विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तरतमतोऽनुव्याख्यास्यामः॥ ७॥

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता। निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः इति। अत्रामयस्येति ज्वरत्वादिरूपेण दोषस्य दोषात्मकत्वाच्छारीर-व्याधीनामिदन्तु लक्षणं निजमानसव्याध्यभिप्रायेण बोध्यम्, अन्यथागन्तु-व्याधिसम्प्राप्तौ तस्याव्याप्तिः दोषदुष्ट्यभावात्। चरकाचार्य्यस्तु सर्व्वसम्प्राप्ति व्यापकत्वाभिप्रायेण सम्प्राप्तिः आगतिर्जातिरित्यनर्थान्तरं व्याधेरिति लक्षण-मुक्तवान्; इत्थञ्च ज्वरादिषु रससंयोगामाशयगमनजाठराग्निवहिष्करणादि-ज्ञाने पाचनलङ्घनस्वेदनादिक्रियाविशेषोऽपि लभ्यते इति यदन्यैः फलात्मक-जन्मनश्चिकित्सायामुपयोगित्वमुक्तं तन्न युक्तम्, आमाशयगमनरसदूषणवह्नि-वहिष्करणादिको हि प्रकारो विधिर्व्यापार एव ज्वरत्वादिरूपेणाभिव्यक्तौ दोषाणामिति तत्समवायिकारण-समवायात्मकफलं विना किं व्यापार-सम्भवति? निष्फला हि क्रिया नास्ति। तस्मात् फलरूपं जन्म सत्ता व्याधीनामसत्तायां कस्य चिकित्सा स्यात्? तस्माद् व्याधिजन्मनः सत्ता-रूपस्य सर्व्वथैव चिकित्सायामुपयोगित्वमिति निष्कर्षः॥ ६॥

गङ्गाधरः—नन्वेभिर्निदानादिभिः किं कः कुर्य्यादिति? अत आह—तस्मा-दित्यादि। यस्मात् तत्र निदानं कारणमित्यादिग्रन्थेन विवरीतनिदानपूर्व्वरूप-लिङ्गोपशयसम्प्राप्तितस्तस्योपलब्धिस्तस्मात् व्याधीननुपहतसत्त्वबुद्धिर्भिषक्

सामान्याभिधानेनैवोक्तत्वात् सम्प्राप्तिं परित्यज्य निदानादिविशेषाभिधानम्, तन् प्रतिजानीते 'तस्य निदानपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषाननुव्याख्यास्याम" इति॥ ६॥

चक्रपाणिः—यस्मादिमे निदानादय उक्तेन न्यायेन परीक्षायामुपयुक्ताः, तस्माद् व्याधीन् भिषग् हेत्वादिभिः परीक्षेतेति योजना, न च वाच्यम्—यन्निदानादीनां मध्ये चेदन्यतमेनापि व्याधिं परिच्छेत्तुं समर्थत्वात् कथं पञ्चकाभिधानेनेति, यत. यावन्तो ज्ञानोपाया व्याधीनाम्, ते सर्व्वे एवोपदर्शनीयाः, तत्र यो निदानं विस्मृतवान्, तस्य पूर्व्वरूपादिभिर्व्याधिः परीक्ष्यते, तथा यत्र च पूर्व्वरूपादयो विस्मृताः सन्दिग्धा वा, तत्रोपशयेन परीक्षा भवति; एवं कफजत्व-सन्देहे ज्वरस्य सम्प्राप्तिरपि पूर्व्वाह्णे भुक्तमात्रे वा भवतीति कफजत्वं गमयतीत्यादि प्रयोजन-मनुसरणीयम्, तथा पूर्व्वरूपेणापि लिङ्गसामान्यनिश्चय उक्तः, यदुक्तम्—"हारिद्रवर्णं रुधिरञ्च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्व्वरूपैः। यो मूत्रयेत् तं न वदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः॥"

हेत्वादिभिर्निदानादिभिरुक्तलक्षणलक्षितैर्भावैः स्वस्वाधिकारोक्तैर्यथावद् यथाविधि अनुमानादुपक्तविधानेनानुबुध्येत उपदेशेन ज्ञातान् पश्चात् बुध्येत। उपसंहरति—इत्यर्थेत्यादि। इति निदानादिपञ्चकरूपस्यार्थस्य संग्रहो निदानस्थानस्य उद्दिष्टः संक्षेपेणोपदिष्टो भवति। अत्र निदानशब्देन हेत्वादीनि पञ्च गृह्यन्ते; निदीयते प्रतिपद्यते व्याधिरनेनेति व्युत्पत्तेः। ननु निदानादिपञ्चानामेवमस्तु स्वरूपं तेन कथं ज्वरादिरुपलभ्यते इत्याकाङ्क्षायामाह—तमित्यादि। तमुद्दिष्टं निदानस्थानस्यार्थसंग्रहं निदानादिपञ्चकमर्थं विस्तरेण प्रतिरोगमुपदिशन्तो वयं भूयस्तरं प्रतिरोगं निदानादिप्रत्येकेन भूयिष्ठातिशयमनु निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च व्याख्यास्यामः॥ ७॥

इति, तथा, लिङ्गनिश्चितेऽपि व्याधौ पूर्व्वरूपेणासाध्यत्वमुक्तम्, यथा—"पूर्व्वरूपाणि सर्व्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया। यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः" इति, तस्मान्निदानादिपञ्चकमभिधातव्यमेव। ननु लिङ्गेन व्याधिः परीक्षणीय इति वचनाल्लिङ्गव्यतिरिक्तो व्याधिः इत्युक्तं भवति, तत्र च लिङ्गसमुदायव्यतिरिक्तो न व्याधिरुपलभ्यते, विषमारम्भविसर्गित्वादयो हि सन्तापसहिता ज्वरः, तथा प्रतिश्यायकासादेरेकादशरूपमेलक एव यक्ष्मा, नैवम्, लिङ्गत्वेन शास्त्रे प्रतिपादितानां तदतिरिक्तव्याध्यभावे लिङ्गत्वानुपपत्तेः, वचनं हि—"विषमारम्भमूलाद्यैर्ज्वर एको निरुच्यते", विकारश्चेह दोषदूष्यमेलकविशेषो ज्वरादिशब्देनोच्यते, स च दोषदूष्यविशेषात्मा ज्वरोऽरुच्यादिभ्यो दोषदूष्यवैषम्यविशेषेभ्योऽर्थान्तरमेव, न च वाच्यम्—ज्वरलिङ्गारुच्यङ्गमर्द्दादिरूपधातुवैषम्यविशेषमेलको ज्वरोऽस्तु, अलं तदतिरिक्तज्वरकल्पनया, लिङ्गलिङ्गिभावश्च समुदायसमुदायिभेदात् भविष्यतीति, यतः, एवमप्यरुच्यङ्गमर्द्दादिधातुवैषम्यानुगतो धातुवैषम्यविशेषो ज्वररूपोऽवयवीति भिन्न एव वक्तव्यः, जङ्घाबाहुशिरोऽन्तराध्यवयवानतिरिक्तमेव शरीरमवयविरूपम्। न च दुःखमेव व्याधिरिति पूर्व्वमेव पराकृतम्, तेन दुःखरूपत्वाद् व्याधेरवयवित्वं न सम्भवतीति न वाच्यम्, लिङ्गानि तु स्वरूपेण व्याधयो भवन्ति, ते च बोद्धव्यव्याध्यपेक्षया लिङ्गं भवति, तदुक्तम् व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः" इति, लिङ्गलिङ्गिभावश्च जिज्ञासावशाद् भवति, यद् वक्ष्यति—'विषमारम्भमूलानां ज्वर एको हि लक्षणम्। विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते॥' अस्य चार्थमपस्मारनिदाने प्रकरणागतं व्याख्यास्यामः, तस्मात् सुस्थितं व्याधिगमकत्वं निदानादिपञ्चकस्येत्यर्थः।

इतीत्यादौ इति परिसमाप्तौ। निदानस्थानस्येति सर्व्वव्याधिनिदानस्य। अर्थसंग्रह इत्यनेनैव संक्षेपार्थाभिधाने लब्धे, 'उद्दिष्टः' इति संक्षेपाभिधायिपदकरणेन संक्षेपस्यापि संक्षेपाभिधानमेतदिति दर्शयति, तमिति सामान्यनिदानोद्देशम्, अतो निदानोद्देशमात्रतो भूयस्तरमुपदिशन्तो विस्तरेण व्याख्यास्याम इति योजना, तेनैतदतिसंक्षेपकथनापेक्षया प्रपञ्चकथनमेवेह विस्तरशब्दार्थ इति दर्शयति, तेन निदानादीनां यावद् विस्तरकथनमुत्तरत्रोपपन्नं भवति॥ ७॥

तत्र प्रथमत एव तावदाद्यान् लोभातिद्रोह*कोपप्रभवानष्टौ व्याधीन् निदानपूर्व्वेण क्रमेणानु व्याख्यास्यामः। तथा सूत्र-संग्रहमात्रं चिकित्सायाः, चिकित्सिते चोत्तरकालं† यथोद्दिष्टं

गङ्गाधरः—ननु सर्व्वान्नेव व्याधीन् किं भूयस्तरेण निदानस्थाने व्याख्यास्यसीति ? अत आह—तत्रेत्यादि। तत्र निदानादिपञ्चानामर्थस्य भूय-स्तरत्वेनानुव्याख्यातव्यत्वे प्रथमत एव निदानस्थान एवाष्टौ व्याधीन् निदान-पूर्व्वेण द्रव्यगुणकर्म्मरूपसमवायिकारणोपदेशपूर्व्वकेण क्रमेण पूर्व्वरूपादुप-देशेनानु अत ऊर्द्ध्वं व्याख्यास्यामः। तथा चिकित्सायाः सूत्रसंग्रहमात्रमनु व्याख्यास्यामः। ननु कुतोऽष्टौ व्याधीन् व्याख्यास्यसीत्यत आह—तावदा-द्यानित्यादि। तावदाद्यान् तावतां व्याधीनां मध्ये पूर्व्वतनत्वेनोद्भूतान्। नन्वष्टानां व्याधीनामाद्यत्वं यौगपद्येनोत्पत्तिं विना न सम्भवति इत्यत आह—लोभेत्यादि। लोभातिद्रोहकोपाणां परमाणुकालेऽपि यौगपद्याभावात् दिनाहोरात्रपक्षमासत्तु रूपस्थूलकालेन यौगपद्यसम्भवाद् दिनादिकालेन युगपदुत्पन्नत्वं ख्यापितम्। तेन दक्षाध्वरध्वंसे ज्वरोत्पत्त्यनन्तरं रक्तपित्तादुत्पत्तिर्व्याख्यास्यमाना संगच्छते।

अथ निदानपूर्व्वक्रमेण व्याख्याने कर्त्तव्ये उपशयस्यापि भूयस्तरत्वेन व्याख्याने प्राप्ते सूत्रसंग्रहेण व्याख्यानमिह कार्य्यमिति ज्ञापनार्थमाह—सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्साया इति। प्रतिरोगमुपशयन्तु न भूयस्तरमत्र

चक्रपाणिः—तत्रेत्यादि। ज्वराद्यष्टविधरोगस्य निदानस्थाने कथनं प्रतिजानीते, "प्रथमत एव तावद्" इत्यनेन पश्चाच्चिकित्साभिधेयानर्शःप्रभृतीन् सूचयति। "आद्यान्" इत्यनेन आदौ दक्षाध्वरोद्ध्वंसे उत्पन्ना ये, तेषामिह कथनं दर्शयति, यद्यपि च राजयक्ष्मा पृथगेवोत्पन्नः, वचनं हि—"अतिव्यवायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य यक्ष्मा", तथाप्यस्य प्राधान्यादिहाभिधानम्, यद्यपि च दक्षाध्वरोद्ध्वंसोद्भूतानपस्मारान्तानभिधाय पृथगुत्पन्नस्य यक्ष्मणोऽभिधानमुचितम्, तथाप्युन्मादापस्मारयोरागन्तुत्वेन शोषमप्यभिधायान्तेऽभिधानम्। "लोभाभिद्रोहप्रभवान्" इत्यनेन जनपदोद्ध्वंसनीये "प्रागपि चाधर्म्माद्दते न रोगोत्पत्तिरभूद्" इत्यनेन वक्ष्यमाणाना ज्वरा-दीनां लोभाभिद्रोहजन्यतां दर्शयति, अनेनाधर्म्मजत्वं ज्वरादीनामुक्तं भवति। निदानपूर्व्वेणेति निदानप्रथमेन। क्रमेणेति रोगसामान्योक्तनिदानपूर्व्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तिरूपेण, अयञ्च क्रम

---

* अभिद्रोहेति पाठान्तरम्।

† उत्तरकालं यथोपचितविकाराननुव्याख्यास्याम इति चक्रसम्मतः पाठः।

विकाराणाम् । इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते तत्प्रथमत्वाच्छारीराणाम् ॥ ८ ॥

व्याख्यास्यामः, किन्तु सूत्रसंग्रहमात्रमस्मिन् स्थाने व्याख्यास्यामः। ननु भूयस्तरमुपशयं कुत्र व्याख्यास्यसि इत्यत आह—चिकित्सिते चेत्यादि। उत्तरकालं चिकित्सास्थानोपदेशकाले प्रतिरोगं चिकित्सिते चिकित्सिताध्यायेषु यथोदितं श्लोकस्थाने रोगचतुष्के यथोद्दिष्टं तथोद्दिष्टमनतिक्रम्य विकाराणां चिकित्साया भूयस्तरमनुव्याख्यास्याम इति।

नन्वष्टानामाद्यानां व्याधीनामादौ क उपदेक्ष्यते इति? अत आह—इहेत्यादि। इह निदानस्थाने विकाराणां लोभादिप्रभवानामष्टानां वाच्यत्वेन प्रतिज्ञातानामादौ ज्वर एवोपदिश्यतेऽत ऊर्द्ध्वम्। ननु कुतो ज्वर एवाष्टानामादावुपदिश्यते इत्यत आह—तदित्यादि। ननु गर्भस्थस्यापि कामो मानसव्याधिः प्राथमिकत्वेन दृश्यते कथं तत्प्रथमत्वमित्यत आह—शारीराणामिति। शारीराणां व्याधीनां गर्भेऽपि सहजार्शःप्रभृतिर्भवतीति चेन्न। अवैगुण्येन जातस्य पुंस इत्यभिप्रायात्। अवैगुण्येन जायमानो हि सज्वर एव जायते-ऽथवा लोके शारीराणामुत्पत्तेः पूर्व्वं प्रथमं ज्वरस्योत्पत्तेः। वक्ष्यते हि ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभव इति, तथा चिकित्सास्थाने विस्तरेण वक्ष्यते ॥ ८ ॥

क्वचित् प्रयोजनवशाद्बाध्यते, यथा अत्रैव ज्वरे,—अग्रे हि रूपमभिधाय पूर्व्वरूपमभिधातव्यम्, क्रमभेदप्रयोजनञ्चेह,—यत्, रूपाण्यत्र प्रतिज्वरमभिधातव्यानि, न तु प्राग्रूपाणि प्रतिज्वर-मभिधातव्यानि, तेन सर्व्वसाधारणत्वात् रूपमभिधाय सामान्यं प्राग्रूपमभिधातव्यम्, तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्साया व्याख्यास्याम इति सम्बन्धः, निदाने च चिकित्साभिधानप्रयोजनं प्रागेवोक्तम्। 'सूत्रम्' इति कृत्वा यत् संग्रहं करोति, तेन सूत्रस्यापि सक्षेपेणाभिधानं दर्शयति, तथा च चिकित्सासूत्रमपीह किञ्चिन्न वक्तव्यम्, यथा "लङ्घनयवागवाद्यश्चिकित्सिते" इत्यनेनैव चोत्तरकालत्वे लब्धे, पुन 'उत्तरकालम्' इति वचनम्, चिकित्सितस्थानेऽपि ज्वराद्यभिधानोत्तर-कालमेव यथोपचितविकाराणा निदानादिकथनं दर्शयति, यथोपचितमिति ये ये उपचिता विकाराः शोषार्शःप्रभृतयस्तान्, किंवा, यथाचितम इति पाठः, तत्रापि 'यथाप्रधानम्' इत्यर्थ उन्नेयः। चिकित्सिते च विकाराणां निदानाद्यभिधानं निदानादिनाव्यवधानेन प्रतीते विषये चिकित्सा सम्यक् प्रतीयते इत्यभिप्रायेण। अत एव च ज्वरादीनामपि च पुनर्निदानाद्यभिधास्यति, इह तु ज्वरादीनां निदानाद्यभिधानं बहुवक्तव्यत्वेन स्थानभेदं कृत्वा कृतम्, स्थानभेदकरणेन च

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणाम्; तद् यथा—वातात् पित्तात् कफाद् वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्तश्लेष्मभ्यां वातपित्तश्लेष्मभ्य आगन्तोरष्टमात् कारणात् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथ निदानपूर्व्वेण क्रमेणानु व्याख्यास्याम इत्यादि यत् प्रतिज्ञातं, तथैव व्याचष्टे—अथेत्यादि। अथ व्याख्यानादिक्रमोपदर्शनानन्तरं, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे। अष्टाभ्य इत्यादि। मनुष्याणामिति प्राधान्यात् सर्पकरभादीनामनावश्यकत्वाद् व्यवच्छेदः। अष्ट कारणानि विवृणोति—तद् यथेत्यादि। वातादित्यादि। यथाह सुबन्ततया कारणेतिपदं योज्यं, कारणोपदेशे वृद्धिकारणदर्शनात् क्षयकारणोपदर्शनाभावाच्च कारणत्वन्तु वातादीनां ज्वरादिषु न क्षयावस्थायां सम्भवति तेन वृद्धाद् वातादित्येवमादि व्याख्येयं, वातादित्यादि प्रत्येकस्य निर्द्देशात् वातपित्ताभ्यामित्यादिकं चतुष्कं विकृतिविषमसमवायेन प्रकृतिसमसमवायेन च समस्तत्वेन बोध्यम्। तत्र च वातादिनूनाधिक्यादिकत्वेऽपि तदात्मकत्वेनानतिरिक्तत्वाद् द्वन्द्वत्रयमेकैकमेव सन्निपातश्चैक एव नाधिकः। आगन्तोरिति। आगमयति हठादुत्पादयति इत्यागन्तुरागच्छति हठादुत्पद्यते यतो वेति। भूताद्यभिषङ्गादिः अनेकोऽप्यागन्तुरागन्तुत्वसामान्येनैक एव गणित इति नाधिकत्वमिति। तथा गणनयाष्टत्वाधिकत्वाशङ्कावारणायोक्तमष्टमादिति। नन्वष्टभ्यः कारणेभ्य इति किमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामेष्वन्तर्भूतेभ्यः केभ्यश्चिदित्यतो वातादित्यादीनां विशेषणमाह—कारणादिति। अष्टाभ्यः कारणेभ्य इति यत् तद्वातात् कारणादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभिः प्रेरकैः प्रेरितादित्येवम्

चिकित्सावदायुर्व्वेदे निदानस्यापि ज्ञेयत्वेन प्राधान्यं दर्शयति। इह खल्वित्यष्टविधव्याधिनिदाने वक्तव्ये। 'शारीराणाम्' इत्यनेन, कामक्रोधादिमानसं रोगं प्रति न ज्वरस्य प्रथमत्वमिति दर्शयति ॥ ८ ॥

चक्रपाणि—ज्वरस्य निरूपणीयस्य कारणकृतं भेदमाह—अथेत्यादि। एतच्च कारण वातादि सन्निकृष्टम्। मनुष्याणामितिवचनेन गोगजशकुन्यादीनां नावश्यमिदं ज्वराष्टत्वमनुगामीति दर्शयति, तथा हि—हस्त्यादीनां पाकलादयो नाष्टविधा प्रतिपाद्यन्ते। आगन्तोरिति वक्तव्ये 'अष्टमाद' इतिवचनं, आगन्तोरभिघातादिचतुष्कारणभेदेऽपि एकत्वोपदर्शनार्थम्, आगन्तुरि

तस्य निदानपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तिविशेषान् अनुव्याख्यास्यामः ॥ १० ॥

आदितो ज्वरः संजायते। तेन जनिकर्त्तुः प्रकृतिरित्यनेनापादानात्। कारणादिति प्रकृतिभूतात् कारणात्। तेन दोषः समवायी कारणं ज्वरादौ घटादिषु मृदादिवत्। आगन्तुरपि तथा। ननु द्वौ ज्वरावित्युक्तमष्टोदरीये शीतोष्णाभिप्रायेण कथमत्राष्ट ज्वरा उक्ता वातादिकारणभेदेन ? अत्रोच्यते, शीतोष्णाभिप्रायेण ज्वरस्य द्वित्वोक्तौ नाशेषविशेषेण चिकित्सा भवति वातज्वरस्य शीतविपरीतोष्णक्रिया कफज्वरस्यापि युक्तापि न हि स्निग्धानुवासनादिक्रिया युज्यते, तस्माद् वातादिषु स्निग्धशीतरुक्षादिक्रियाविशेषविधानार्थं वाताद्यात्मकत्वेन वातादिकारणभेदो दर्शित इति। एवमभिषङ्गादिविपरीतक्रियाविधानार्थं न तु तत्तदागन्तुजेऽपि उत्तरकालं वाताद्यनुबन्धे सति वातादिविधानमिति ज्ञापनार्थञ्चेति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—ननु निदानपूर्व्वेण क्रमेणेति प्रतिज्ञातं भवता, कथमादौ संख्योक्तेति चेद् ? न, यद्यपि ह्यत्र पूर्व्वमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादि त्रिविधं निदानमागन्तुनिजयोः प्र रणमुक्तं हेतुर्निमित्तमायतनमित्यादिपर्य्यायवचनेन समवायिकारणवाचित्वं हेत्वादिपदानां न व्यवच्छिन्नं कृतमिति ज्ञापनार्थं प्रत्येकं निदानादिव्याख्यानार्थञ्चादौ प्रकृतिभूतकारणभेदेन संख्यानिर्द्देशं कृत्वा प्रत्येकं निदानादिकं यथासम्भवं व्याखग्रातुं प्रतिज्ञायते—तस्येत्यादि। तस्य वातादिप्रकृतिभूतकारणभेदेन भिन्नस्य ज्वरस्य यथासम्भवं विशेषतस्तु असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादित्रयरूपं निदानं सामान्यतः पूर्व्वरूप विशेषतो लिङ्गानुपशयः सम्प्राप्तयश्चात्र व्याख्यास्यन्ते व्याधीनामनुत्पत्त्यवस्थायां पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। तन्निबन्धनविशेषप्रयोजनसाध्यत्वासाध्यत्वादिज्ञानार्थं सर्व्वत्र व्याखग्रास्यन्ते ॥ १० ॥

कारणभेदोत्पन्नोऽप्येकरूप एव, यतः आगन्तुः सर्व्वो व्यथापूर्व्वमेव भवति, यस्तु तत्र, "कामशोकभयाद् वायुः" इत्यादिना भेदो वक्तव्यः, स वातादिकृत एवेति भावः ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—तस्येत्यादौ 'तस्य' इति ज्वरस्य, विशेषानिति निदानादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, निदानादिविशेषाश्चेह रोगान्तररक्तपित्ताद्यपेक्षया तथा परस्परं वातादिज्वरापेक्षया च यथासम्भवं बोद्धव्याः, तेन पूर्व्वरूपविशेष इह रक्तपित्तादिपूर्व्वरूपापेक्षया बोद्धव्यः, पूर्व्वरूपस्य विशेषेण इहानभिधानात्, उपशयविशेषानभिधानञ्च निदानविशेषादेव लभ्यते, यतः निदानविपर्य्ययेण

तद् यथा—रुक्षलघुशीतवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोग-व्यायाम-वेगसन्धारणानशनाभिघातव्यवायोद्वेगशोक-शोणिताभिषेक-जागरण-विषम--शरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते।

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमुष्मणः स्थानमुष्मणा

गङ्गाधरः—तत्र वातादिज्वरनिदानादीन्याह—तद् यथेत्यादि। रुक्षेत्यादि वातज्वरनिदानम्। रुक्षाश्च लघवश्च शीताश्चौषधाहारदेशकाला। वमन-विरेचनास्थापनशिरोविरेचनानां चतुर्णामन्यतमस्यातियोगश्च। व्यायामश्च इत्यादीनां द्वन्द्वसमासः। शोणिताभिषेकः शोणितमोक्षणम्। एषामति-सेवनेनातियोगस्य लाभात् पुन कथं वमनाद्यतियोग उक्त इति? तत्रोच्यते, अतियोगयुक्तवमनादीनामिव सम्यग्योगेनाप्येषामतिसेवनेन वायुः यत् प्रकुप्यति सोऽपि ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयति न केवलोऽतियोगयुक्तवमनादिना वृद्धो वायुरिति बोधनार्थं पुनरुक्त।

अथ निदानानन्तरं स्थानसंश्रयात् पूर्व्वरूपाणि यद्यपि भवन्ति, तथापि ययानुपूर्व्व्या व्याधिर्जायते तयानुपूर्व्व्या शिष्यबोधनार्थं व्याधेः सम्प्राप्त्युपदेशो युज्यते, तेन हि चयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रया ज्ञायन्ते

उपशयमभिधास्यति, पूर्व्वरूपञ्चेह विशिष्टमव्यक्तलिङ्गविशेपरूपमेव ज्ञेयम्, सम्प्राप्तेस्तु वक्ष्यमाणाया इहाप्रतिज्ञानम्, तस्या· सर्व्वरोगे सम्प्राप्तिभेदाभिधानेनैव कथितत्वात्, तथा निदानादिवत् सम्प्राप्तेर्व्याधिबोधनं प्रत्यप्रधानत्वाच्च, यश्च सम्प्राप्तिभेदोऽभिधातव्य· स सर्व्व-रोगसाधारण एव, भेदस्तु तस्या वातादिदोपमात्रकृत एव, वातादिभेदश्च निदानभेद एव, अन्ये तु ब्रुवते—सम्प्राप्तिं नाभिधास्यत्येवायम्, यदेतत्,—'स यदा प्रकुपितः' इत्यभिधास्यति, तन्निदानरूपवातादिधर्म्मकथनमिति निदानान्तर्गतमेव ॥ १० ॥

चक्रपाणिः - रुक्षेत्यादि। वातप्रकोपण प्रति रुक्षस्य प्रधानत्वेनाग्रेऽभिधानम्, रुक्षो हि गुणो वातगुणेषु प्रधानम्, आस्थापनं यद्यपि वातहरमुक्तम्,—"आस्थापनानुवासनन्तु खलु सर्व्ववातबिकारेषु प्रधानम्" इति वचनात्, तथापीहास्थापनस्यातियोगो वातहेतुरुक्त एवेति न दोप·, वचनं हि—"उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहात् पवनाद् भयम्", निरूहश्चानुवासनं कृत्वा युक्त एव मात्राकृतः साधारणवातहर इति सिद्धान्त·।

'स यदा' इत्यादिना सम्प्राप्तिमाह—'यदा' इति वचनात्। एव कुपितोऽपि वायुर्यदा आमाशयप्रवेशादिसम्प्राप्तियुक्तो भवति, तदैव ज्वरं करोति नान्यदेति दर्शयति,

सह मिश्रीभूत आद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानम् अन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानात् उष्माणं वहिर्निरस्य केवलं शरीरमनुपद्यते, तदा

ततः पूर्व्वरूपोपदेशार्थं ते चयादयो न पुनर्वाच्या भवन्ति; इति मनसि कृत्वा निदानानन्तरं वातज्वरसम्प्राप्तिमाह—स यदेत्यादि। स वायुर्यदा उक्तरूक्षाद्यन्यतमैकानेकनिदानतः सञ्चितः सन् यदा वातज्वरकारणाशुभकर्म्मफलेन संसृज्यमानः प्रचोदितः प्रकुपितः स्वस्थानात् प्रसरन् आमाशयं प्रविश्य नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृत इत्युक्तरूपं प्रविश्य सामान्यतो वक्ष्यमाणं पूर्व्वरूपं मुखवैरस्य गुरुगात्रत्वमित्यादिकं जनयति, ततो यदुष्मणो जठराग्नेः स्थानं नाभेर्वामत ऊर्द्ध्वं स्थानं तदात्मकपच्यमानाशयं प्रविश्य तत्रस्थेनोष्मणा जठराग्निना मिश्रीभूय आद्यं रसनामानमाहारपरिणामतो यो द्रवरूपो धातुस्तं धातुं न तु तत्पोषितं रसनामानं धातुं शारीरम्। अन्ववेत्यानुगम्य। रसवहानि सप्तशतानि सूक्ष्मच्छिद्राणि नाभिकन्दजानि स्रोतांसि स्वेदवहानि रोमकूपादीनि पिधायावृत्य। अग्निमिति उक्तजठराग्निम् उपहत्य मन्दीकृत्य पक्तिस्थानादिति नाभेर्वामत ऊर्द्ध्वस्थानात् उष्माणं तस्य जाठराग्नेरौष्ण्यं वहिर्निरस्य कियदंशेन रोमकूपतस्त्वग्गतं कृत्वा केवलं शरीरं कृत्स्नं देहमनुपद्यते। एतेन स एवाग्निर्वहिर्देहे उष्णतया भाति वायुर्व्यानाख्यो यः कृत्स्नदेहचरः न तु प्राणादिसंज्ञ इति

'प्रविश्यामाशयम्' इत्यनेन ज्वरकर्त्तुर्दोषस्यामाशयदूषकत्वं दर्शयति, अत एव सर्व्वज्वरे आमाशयविशुद्ध्यर्थं लङ्घनमुत्सर्गतो वदन्ति, यद्यपि चामाशयप्रवेशादेवोष्मणापि मिश्रत्वं लभ्यत एव, यतः आमाशय एव वह्निस्थानम्, "नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः" इति वचनात्, तथापि वह्निस्थानस्यामाशयैकदेशत्वेनामाशयप्रवेशेऽपि नावश्यं ग्रहणीरूपवह्निस्थानदुष्टिर्विशेषेण लभ्यत इति, अत एवोक्तम्—"उष्मणा सह मिश्रीभूतः" इति। 'रसनामानम्' इत्युच्यमाने आहाररसेऽपि मधुररसादौ प्रसक्तिः स्यात्, अत उक्तम्—'आहारपरिणामभवो धातुराहारपरिणामधातुस्तमिति, तेन आहारपरिणामधातुत्वञ्च परम्परया रक्तादिष्वप्यस्तीत्याह —'आद्यम्' इति प्रथममित्यर्थः। रसमिति वक्तव्ये 'रसनामानम्' इति यत् करोति, तेन रसतीति 'रस' इति व्युत्पत्तिमात्रेण रक्तादिषु रससंज्ञां निषेधयात, यत्रैव रससंज्ञा रूढ़ा, तं आहयति, एवमन्यत्रापि च यत्पदमधिकार्थमिह प्रतीयते तत् स्पष्टार्थमेव, यतस्त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमेव विस्पष्टार्थं तन्त्रं युज्यते। अन्विति यथोक्तक्रमेण, अवेत्य गत्वा, पिधायेत्यवरुध्य;

ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयति। तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति। तद् यथा—विषमारम्भविसर्गित्वम् उष्मणो वैषम्यं तीव्र-तनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिवसान्ते निशान्ते

सूचितः। तदा ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयतीति यथात्मात्मानं गर्भमभिनिर्व्वर्त्तयति तथा प्रकुपितो वायुरेव यदा कृत्स्नं देहमनुपद्यते तदात्मानं ज्वररूपेणाभि-निष्पादयत्यन्यथा तु तथा प्रकुपितोऽपि न ज्वररूपेणाभिनिष्पद्यते इति यदा-तदेतिपदाभ्यां ख्यापितमिति। एवंजायमानस्यास्य लिङ्गान्यव्यक्तानि यथा गर्भे बालस्य, तानि व्यक्तानि प्रादुर्भूतस्य लिङ्गानि भवन्ति यथा जातस्य बालस्येति, तदाह—तस्येमानीत्यादि। तस्य प्रादुर्भूतस्याभिव्यक्तस्य वातज्वरस्य इमानि सम्प्राप्तावव्यक्तानि। इमानीति विवृणोति—तद् यथेत्यादि। विषमारम्भ-विसर्गित्वमिति ज्वराभिव्यक्तिः कस्मिंश्चिद् दिने स्वल्परूपेण कस्मिंश्चिद्दिने ऽधिकरूपेण इति विषमारम्भित्वम्, क्वचिद्दिने सर्व्वथा ज्वरमुक्तिः क्वचिद्दिने मन्दतामात्रमिति विषमविसर्गित्वमिति वायोरस्थिरत्वस्वभावात्। एवमुष्मणो जठराग्नेरपि वैषम्यं तीव्रतनुभावानवस्थानरूपम्। जरणान्ते जीर्णेऽन्ने सति, दिवसान्तेऽपराह्णे, निशान्ते रात्रिशेषे रात्र्यन्तस्य वायुकालत्वेऽपि शैत्यातिशयत्वेन रात्रेश्च सामान्यतः श्लेष्मकालत्वेन श्लेष्मानुबन्धं विना केवलवायुना न

पक्तिस्थानादितिवचनेन पाक्तस्थानात् पाचकाग्निस्थानात्, उष्माणमिति पाचकवह्निम्, वह्निरिति पक्तिस्थानव्यतिरिक्तशरीरे, यद्यपि चोष्माणं निरस्येतिवचनादेव 'पक्तिस्थानाद' इति लभ्यते, तथापि 'पक्तिस्थानाद्' इतिवचनेन पक्तिस्थानात् कृत्स्नस्य वह्नेर्निरसनं दर्शयति, इह चोष्मशब्देन पाचकाग्निं व्यपदिशन् पाचकस्य वह्नेरुष्मरूपतां दर्शयति, बाह्यवह्निसदृशज्वालाकारं पित्तं निषेधयति, अत एव च वह्नेर्निरसनादग्निमान्द्यं ज्वरे दर्शितं भवति। वायुश्चात्रातिवृद्धत्वेन वह्निनिरासकस्तेनाग्निदीप्तिं न करोति, यत्र हि प्रेरकमात्रो भवति वायुः, तत्र वह्नेर्वृद्धिं करोति, यथा—मेदस्विनः कोष्ठे चरन् वायुरग्निवृद्धिकरो भवति।

लिङ्गान्याह—तद्यथा विषमेत्यादि। तदिति सामान्येन स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्ग-वक्ष्यमाणरूपप्रत्यवमर्षकम्, सर्व्वलिङ्गप्रत्यवमर्षे हि 'तद्' इति सर्व्वनाम युक्तम्। यथेत्युदाहरणे। आरम्भ उत्पादः, विसर्गो मोक्षः, तौ विषमौ यस्य स विषमारम्भविसर्गी, विषमत्वञ्च कदाचिच्छिरो गृहीत्वा भवति, कदाचित् पृष्ठं कदाचिज्जङ्घमित्यादि, एवं मोक्षोऽपि कदाचिच्छिरोऽग्रे मुच्यते इति, किंवा, ज्वरारम्भमोक्षकालानवस्थितत्वमेव वैषम्यम्, उष्मणो वैषम्यमिति क्वचिच्छरीरप्रदेशे महानुष्मा क्वचिन्मन्द इत्यादि। तीव्रतनुभावानवस्थानानीति तीव्रभावस्तनुभावश्च ज्वरस्य

घर्म्मान्ते वा ज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा ज्वरस्य, विशेषेण परुषारुणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचाम् अत्यर्थं क्लृप्ती-भावश्च । अनेकविधोपमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गा-वयवानाम् । तद् यथा—पादयोः सुप्तता पिण्डिकयोरुद्वेष्टनं जानुनोः केवलानाञ्च सन्धीनां विश्लेषणमूर्व्वोः सादः

ज्वराभिनिर्वृत्तिरिति, घर्म्मान्ते वर्षासु, वाशब्दः जरणान्तादिकालविकल्प-व्यवस्थायां ज्वराभ्यागमनमनुत्पन्नस्य ज्वरस्योत्पत्तिरभिवृद्धिर्वा उत्पन्नस्य ज्वरस्य प्रकोपः । बलकालस्य विशेषस्य सम्प्राप्तिविशेषत्वेऽपि तत्तत्कालविशेषे जन्माभिवृद्ध्योर्लिङ्गत्वख्यापनाय वचनमिदं बोध्यम् । विचित्रलक्षणान्तरमाह—विशेषेणेत्यादि । विशेषणेति वायोः सर्व्वशरीरचरत्वेऽपि नखादीनां परुषारुणत्वमधिकमन्यत्र तु स्वल्पमिति व्याधिस्वभावात् । अत्यर्थं क्लृप्तीभावश्चेति अति-शयानुपङ्क्तित्वं नखनयनादीनामेव । अनेकविधोपमाः सूचीवेधादिनानारूपाश्चला-चलाः क्षणिकान्यथाभावाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानाम् । ननु केषां केषा-मङ्गावयवानां किं किमुपमाश्चलाचला वेदना इत्यतस्तद्विवरीतुमाह—तद् यथेत्यादि । पादयोरित्यादि । सुप्तता स्पर्शानभिज्ञता । पिण्डिकयोर्जान्वधो-मांसपिण्डयोरुद्वेष्टनं दण्डादिनेव ताड़नं, जानुनोः केवलानां कृत्स्नानां

कालोऽप्रतिनियत इत्यर्थं । एतत् सर्व्वं वायोरनवस्थितत्वेनोपपन्नम्, यच्च वायोर्जरणान्त-दिवसान्तादिषु बलवत्कार्य्यकर्त्तृत्वं प्रोक्तम्, तदपि प्रायिकत्वेन ज्ञेयम्, अन्यथा, एतदेवारम्भादि-वैषम्यं न स्यात्, यदि कालविशेषेषु जरणान्तादौ शरीरप्रदेशविशेषे च जङ्घादौ प्रतिनियमेन वातकोपः स्यात्, तदा शरीरप्रदेशविशेषे वातस्थाने जङ्घादौ कालविशेषे जरणान्तादौ च वात-प्रकोपः प्रायिको ज्ञेयः, एतमेव प्रायिकवातकालमाश्रित्याह—जरणान्त इत्यादि, घर्म्मान्त इति प्रावृषि, मुक्तभावतो ज्वरस्य सततकादेरभ्यागमन, नित्यानुपक्तस्य त्वभिवृद्धिरिति व्यवस्था । परुषारुणत्वञ्च नखादिष्वेव प्रव्यक्तमुपलभ्यत इति कृत्वा नखादय इत्युच्यते, त्वग्ग्रहणेनैव वदनग्रहणे लब्धेऽपि वदनग्रहणं वदनत्वचि विशेषेण परुषत्वादिदर्शनार्थम् । क्लृप्तीभावोऽप्रवृत्तिः, सा च योग्यतया मूत्रपुरीषयोरेव नखादिपूक्तयोर्मन्तव्या, किंवा, क्लृप्तीभावो भेदः स्फुटनमिति यावत्, स च नखादीनाम् । चलाश्च काश्चिद वेदना अचलाश्च काश्चिन्नित्यानुपक्तत्वेनेति चलाचलाः, किंवा, अत्यर्थं चलाश्च चलाचला., पिण्डिका जान्वधोजङ्घामध्यमांसपिण्डिका, भग्नं

कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धबाहंसोरसाञ्च भग्नरुग्णमृदितमथितचटितावपीड़ितावनुन्नत्वमिव, हन्वोश्चाप्रसिद्धिः स्वनश्च कर्णयोः शङ्खयोर्निस्तोदः कषायास्यता आस्यवैरस्यं वा मुखतालुकण्ठशोषः, पिपासा हृदयग्रहः शुष्कच्छर्द्दिः शुष्ककासः क्षवथूद्गारविनिग्रहोऽन्नरसखेदः प्रसेकारोचकाविपाकाः, विषादजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलापप्रजागरण-रोमहर्षदन्तहर्षाः तथोष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति वातज्वरलिङ्गानि स्युः ॥ ११।१२ ॥

सन्धीनाञ्च विश्लेषणं द्विधेव। ऊर्व्वोः सादोऽवसन्नता। कट्यादीनां यथाक्रमं भग्नादित्वमिव वेदना कट्याः भग्नत्वमिव पार्श्वयो रुग्णत्वमिव पृष्ठे मृदितत्वमिव स्कन्धे मथितत्वमिव बाह्वोरुत्पाटितत्वमिव असयोरवपीड़ितत्वमिव उरसो बन्धभूतत्वमिव वेदना इत्यर्थः। हन्वोश्चाप्रसिद्धिरचालनत्वमिव। स्वनश्च कर्णयोः शङ्खादिध्वनिरिव। शङ्खयोर्ललाटस्योभयतोभागयोर्निस्तोदः निःक्षेपतो वेदना। कषायास्यत्वमास्यकषायता आस्यवैरस्यं स्वभावरसान्यथाभावः। मुखादिशोषः। पिपासा मुखादिशोषाभावेऽपि जल पातुमिच्छा। हृदयग्रहो वक्षोग्रहः। शुष्कच्छर्द्दिश्छर्द्दिवेगमात्रम्। शुष्ककासो निष्ठेवनाभावे सति कासः। क्षवथूद्गारविनिग्रहः क्षवोद्गारयोरप्रवृत्तिः। अन्नरसखेदः खिद विघाते इति अन्नरसास्वादनविघातः। प्रसेको मुखस्रावः। विनामो नतशिरस्त्वम्। श्रमोऽनायासश्रमः। भ्रमश्चक्रस्थितस्येव भ्रमणम्। प्रलापोऽनर्थकासम्बन्धवचनमुष्णाभिप्रायता उष्णद्रव्यकामिता। निदानोक्तानुपशय इति। उक्ता ये रूक्षलघुशीतादयो निदानत्वेन तैरनुपशयो दुःखानुबन्धः। विपरीतोपशयश्चेति प्रस्तावात् निदानत्वेन उक्तरूपलघुशीतादीनां विपरीता ये स्निग्ध-

किञ्चिदवशेषेण च्छिन्नम्, मृदितं पार्श्वविमोटितम्, अवपाटितमेकदेशोत्पाटितम्, अवनुन्नं प्रेरितम्, एषाञ्च भग्नादीनां लोकत एवार्थावगतिः; यतः, लौकिकैरेव एते शब्दाः प्रसिद्धत्वेन तत्र तत्र शास्त्रैरभिधीयन्ते। हन्वोरप्रसिद्धिरिति हन्वोः स्वव्यापाराकरणम्, आस्यस्य वैरस्यमिति अरसज्ञता, अन्नरसखेदोऽन्नरसे मधुररसादौ खेदः सर्व्वरसेष्वनिच्छेत्यर्थः, किंवा अन्नरसस्य खेदो वमनमन्नरसखेद। अरुचिर्वक्ष्यमाणा वक्त्रे प्रविष्टस्यान्नस्यानभ्यवहरणा

उष्णाम्ल-लवण-क्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसेवितेभ्यः तथा तीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारेभ्यश्च पित्तं प्रकोपमापद्यते। तद् यदा प्रकुपितमामाशयं प्रविशत् एवोष्माणमुपसृजदाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानम् अन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादुष्माणं वहिर्निरस्य प्रपीड़यत् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयति। तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति। तद् यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनम्

गुरूष्णादयस्तदुपशयः सुखानुबन्ध इत्यनुपशयोपशययोर्वातज्वरस्य वृद्धिह्रासकरत्वेन वृद्धिह्रासाभ्यामुपलब्धिहेतुत्वेन निदानेऽनुपशयस्यान्तर्भावे पृथक् चोपशयस्योपादानमिति ताभ्यां वृद्धिह्रासे च व्याधिं वातजत्वादिरूपेण ज्ञापयत इति वृद्धिह्रासयोर्लिङ्गत्वेनेदं वचनं न त्वनुपशयोपशययोरिति। इति वातज्वरलिङ्गानि स्युरिमानीत्यर्थः ॥ ११।१२ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् पित्तज्वरनिदानादीन्याह—उष्णेत्यादि। कटुकान्ता आहाराः। अजीर्णे सति भोजनम्। तीक्ष्णादीन्यद्रव्याणि। विषमाहारस्तु उष्णलवणादिद्रव्यव्यतिरेकेणापि पित्तं कोपयतीति ख्यापनार्थं पृथक्पदं कृतम्। तद् यदेति पित्तज्वरसम्प्राप्तिः। तत् पित्तं प्रकुपितमित्यादि पूर्व्ववद् व्याख्येयम्। तत्र पित्तस्य तैजसस्याग्न्युपहन्तृत्वाभावाशङ्कानिरासायोक्तं द्रवत्वादिति। द्रवतैजसेनाद्रवतैजसोपघातः सम्भवतीति बोध्यम्। युगपदेवेत्यादिना पित्तज्वरलिङ्गानि। केवले कृत्स्ने शरीरे युगपदेव ज्वरस्याभ्यागमनमुत्पत्तिरभिवृद्धिः

बोद्धव्या, उष्णाभिप्रायता उष्णप्रियता। निदानोक्तानामनुपशय इति वचनेनैव विपरीत उपशयोऽर्थलब्धोऽपि स्पष्टार्थमुच्यते, किंवा अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वेन उच्यते, यथा,—नवज्वरे दिवास्वप्ने प्रतिषिद्धेऽर्थापत्त्या पुराणज्वरे दिवास्वप्नं प्राप्नोति, अथच तत्र दिवास्वप्नो न विहित इति अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमस्ति, निदानोक्तानामित्यत्र 'उक्त'ग्रहणाद, यदेव निदानत्वेनोक्तम्, तस्यैवानुपशयित्वं दर्शितं, न पुनर्यस्यापाततो निदानत्वं प्रतिभाति; तेन मदात्ययादौ मद्यादेर्निदानत्वेन प्रतीयमानस्यापि उपशयित्वमेव ॥ ११।१२ ॥

चक्रपाणिः—उष्णेत्यादिना पित्तज्वरमाह—तद्यदेत्यादि पूर्व्ववद् व्याख्येयम्, द्रवत्वाद् अग्निमुपहत्येतिवचनादुष्णस्यापि पित्तस्य द्रवत्वेनाग्निविपरीतेन गुणेनाग्निहन्तृता दर्शयति,

अभिवृद्धिर्वा, भुक्तस्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे शरदि वा विशेषेण, कटुकास्यता, घ्राणमुखकण्ठौष्ठतालुपाकस्तृष्णा* मदो भ्रमो मूर्च्छा पित्तच्छर्द्दनम् अतीसारोऽन्नद्वेषः सदनं

प्रकोप इति द्वयम्। वाशब्देनाभिवृद्धिश्च ज्वरस्य विदाहकाले पच्यमानकाले। मध्यन्दिने त्रिभागीकृतदिनस्य मध्यभागे, एवमर्द्धरात्रेऽपि बोध्यम्। एवं दिवसान्तादिर्व्याख्यातः। वाशब्देनानियतत्वं ख्यापितम्। विशेषेण कटुकास्यता तिक्तास्यता। महारोगाध्याये हि पित्तनानात्मजेषु तिक्तास्यत्वमुक्तम् अन्ये तु कटुः स्यात् कटुतिक्तयोरिति स्मृत्या तथा योऽम्लं भृशोष्णं कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेद् वा। सदाहचोषज्वरवक्त्रशोषं सा पित्तकोपप्रभवा हि छर्द्दिः। इति सुश्रुतवचनाच्च कटुतिक्तान्यतरास्यत्वमिच्छन्ति, दृश्यते हि तिक्तास्यत्वमेव ज्वरे इति। घ्राणादीनां पाकः क्षतः पिड़काभिनिर्वृत्तिः। मदो मत्तत्वमिव, पूगधुस्तूरादिभक्षणे यादृशत्वं तदिव। भ्रमश्चक्रस्थितस्येव भ्रमणशीलवस्तुदर्शनमिव स्वदेहभ्रमणज्ञानञ्च। यद्यपि महारोगाध्याये वातजाशीतिविकारेषु भ्रमोऽभिहितस्तथापि रजःपित्तानिलाद् भ्रम इति वचनात् वातजत्ववत् पित्तजत्वमपि भ्रमस्य ख्यापनार्थमिदं वचनं वातज्वरेऽपि भ्रमस्योक्तत्वात्। अन्ये तु न रोगोऽप्येकदोषज इति वचनात् पैत्तिकेऽपि वातानुबन्धाद् भ्रम इत्याहुः, तन्न, सर्व्वेषां प्रेरकत्वेऽपि वायोर्न पैत्तिके ज्वरे आरम्भकत्वम्, न हि स्वनिदानकुपितस्तत्र वायुः किन्तु एकः प्रकुपितो दोषः सर्व्वानेव प्रकोपयेदिति वचनात् प्रेरकत्वशक्तिमात्रेणैव वायोः कोपो न तु रुक्षत्वादिधर्म्मेण। तथात्वे हि वातपित्तजत्वव्यपदेशापत्तिरन्यतरलक्षणापत्तिश्च। परे तु दोषदूष्यसंयोगप्रभावात् कारणदृष्टस्यापि कार्य्यत्वेन सम्भवो यथा हरिद्राचर्णसंयोगाद्रक्तत्वमरुणत्वञ्च नीरूपत्वेऽपि वातातिसारे पुरीषस्य इत्याहुस्तदपि न मनोरमं तथाविधरूपान्तरापत्तेः। केचित् तु पित्तदूषितनेत्रत्वेन शङ्खः पीत इति ज्ञानवद्भ्रमज्ञानमाहुः। मूर्च्छान्धकारप्रवेश इव ज्ञानम्। पित्तच्छर्द्दनमिति कफं विना केवलपित्तवान्तिः। अतीसार इति पित्तस्य सरत्वेन

वक्ष्यति हि ग्रहण्यध्याये—"आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम्" इति, वह्निः प्रपीड़यदिति-वचनेन पित्तज्वरे वातज्वर इव न सहसा वह्निक्षेपणं भवति, किन्तु शनैः स्तोकक्रमेणेति दर्शयति।

---

* तृष्णेत्यत्र उष्मेति पाठान्तरम्।

स्वेदः प्रलापो रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिः शरीरे। हरितहारिद्रत्वं नख-नयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थमुष्मणस्तीव्रभावोऽतिमात्रं

सद्रवविट्प्रवृत्तिर्न त्वतीसाररोगः, तस्य ज्वरोपद्रवत्वेनोक्तत्वात्। केचित् तु यदा सद्रवप्रवृत्तिस्तदा पित्तज्वर एव यदा तूपद्रवत्वेनातिसाररोगस्तदा ज्वरातिसार इतीच्छन्ति। वस्तुतस्तु द्रवपुरीषत्वमिति नोक्त्वातिसार इति वचनेन द्रवातिसरणं वातादिज्वरापेक्षया स्यात् तथा रसधातोरतिवृद्धत्वे पित्तदूषितत्वे च यस्मिन् पित्तज्वरे पित्तस्यैव वह्निदूपकत्वं पुरीषमिश्रता च स्यात् तस्मिन् पित्तज्वरे त्वतीसारो भवति, अतिसारज्वरयोस्तुल्यसम्प्राप्तिकत्वात् इत्युभयरूपत्वं ख्यापितमिति। केचित् तु अस्यामेवावस्थायां ज्वरो ज्वरातिसार इत्याहुस्तद् यथा पित्तज्वरे पित्तभवोऽतिसारः तथातिसारे यदि वा ज्वरः स्यात्। दोषस्य दूष्यस्य समानभावात् ज्वरातिसारः कथितो भिषग्भिरिति। अत्र तथातिसारे पित्तजातिसारे इत्यर्थः। अन्ये तु वाताद्यतिसारेऽपि वातादेरामाशयगमनम् अब्धातुविशेषरसधातुदूषणञ्चेति ज्वरस्य दोषदूष्यसामान्याद् यदि वाताद्यतिसारेऽपि ज्वरः स्यात् तदा सोऽपि ज्वरातिसार उच्यते, तेन ज्वरातिसारे भेषजविधानं पृथगिष्यते यतो ज्वरघ्नं प्रायशो भेदि, अतिसारघ्नन्तु स्तम्भि। तच्च प्रत्येकं न युज्यते इत्याहुः। तच्च न चरकसुश्रुताद्यभिमतं युक्त्या ज्वरोक्तातिसारोक्तभेषजयोर्मिश्रेण भेषजकल्पनया सिद्धेः, क्रियासामान्यञ्च युक्त्याभिसन्धाय प्रयोक्तुमर्हति। वह्निवर्द्धनपाचनादिकं हि लङ्घनादिकं ज्वरे चातिसारे च युक्तं दृश्यते इति ज्वरातिसारः पृथङ् नोक्त इति। उपद्रवाणाञ्च स्वस्वचिकित्सा विहिता, अन्यथा तत्तदुपद्रववतां प्रत्येकं चिकित्साविशेषस्य वाच्यत्वापत्तिः स्यात्। न चातिसारज्वरयोर्विरुद्धोपक्रमोऽस्ति तावानेव, लङ्घनादिसमोपक्रमदर्शनात्। अनद्वेषोऽरुचिः, सदनमङ्गानाम्। स्वेदो घर्म्मप्रवृत्तिः, सर्व्वज्वरे प्रायशो घर्म्मनिरोधेऽपि पैत्तिकादिज्वरे पित्तस्य तैक्ष्ण्यात् ज्वरप्रभावाद्वा घर्म्मनिरोधो न स्यात्। प्रलापोऽसम्बन्धवचनं वातकार्य्यवत् पित्तकार्य्यश्च। रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिरिति ज्वरप्रभावात् पित्तातिशयकोपाद्वा रक्तस्य दुष्ट्या रक्तवर्णकोठः स्यात्, कोठस्तु वरटीदष्टदेहप्रदेशे इव क्षणिकोत्पत्तिविनाशी मण्डला-

युगपदेवेति न वैपम्येण, अभ्यागमनमभिवृद्धिर्वेति च पूर्व्वेण, युगपदेवेत्यादिना परेण च विशेषेणेत्यन्तेन च ग्रन्थेन सम्बध्यते, कोठाभिनिर्वृत्तिः शरीर इति च्छेदः॥ १३.॥

दाहः शीताभिप्रायता निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ १३ ॥

स्निग्ध-गुरु-मधुर-पिच्छिल-शीताम्ल-लवण-दिवास्वप्नहर्षाव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमुष्मणा सह मिश्रीभूय आद्यमाहार-परिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानात् उष्माणं वहिर्निरस्य प्रपीड़यन् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयति। तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति। तद् यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा। भुक्तमात्रे पूर्व्वाह्णे पूर्व्व-रात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण। गुरुगात्रत्वम् अनन्नाभिलाषः श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्य्यं हृल्लासो हृदयोपलेपः स्तिमितत्वं

कारः शोफः। हरितहारिद्रत्वं हरितत्वं, पलाशपुष्पवर्णत्वं हारिद्रत्वं हरिद्रा-वर्णत्वं व्यस्तत्वेनेह बोध्यं युगपदसम्भवात्। उष्मणो देहे वहिरुष्मणोऽत्यर्थं तीव्रभावः। शेषं सुगमम् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् कफज्वरनिदानादीन्याह—स्निग्धेत्यादि। लवणान्ता आहाराः। स्वप्नाद्या विहाराः। हर्षो मनःप्रह्लादो न तु मैथुनम्। स यदेत्यादिना श्लेष्मज्वरसम्प्राप्तिः। स इति श्लेष्मा। प्रकुपित इति उक्तस्निग्धादिनिदानान्यतमैकानेकातिसेवनेन यद्यदंशेन वृद्धस्तत्तदंशतो वृद्ध इत्यर्थः। एवं सर्व्वत्र व्याख्यातव्यम्। शेषं पूर्व्ववद् व्याख्येयम्। श्लेष्मज्वरलिङ्गान्याह—तद् यथेत्यादि। युगपदेवेत्यादि पूर्व्ववद् व्याख्यातव्यम्। हृल्लासो हृदयस्थ-

चक्रपाणिः—स्निग्धेत्यादिना श्लेष्मज्वरमाह—स यदेत्यादि पूर्व्ववत् कफज्वरेऽपि व्याख्येयम्, ननु श्लेष्मण आमाशयः स्थानम्, तत् किं प्रविश्यामाशयमिति वचनेन? नैवम्, श्लेष्मण उरोऽपि प्रधानं स्थानम्, तेन इहोरःस्थस्यापि श्लेष्मण आमाशयप्रवेशं दर्शयति, यत् तु केवलामाशयस्थितं पित्तम्, तत्र 'आमाशयं प्रविश्य' इति न कृतम् किन्तु, 'आमाशयादुष्माणमुत्सृज्य' इति कृतम्, पित्तं ह्यामाशयप्रविष्टमेव भवति, तच्चामाशयैकदेशस्थं ग्रहणीरूपामाशयैकदेशं वह्निस्थानं स्वस्थानाद गच्छतीति युक्तम्। युगपदित्येककालम्, एकदैव

छर्दिर्मृद्वग्निता निद्राधिक्यं स्तम्भस्तन्द्रा कासः श्वासः प्रतिश्यायः शैत्यं श्वैत्यञ्च नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थञ्च शीतपिड़का भृशमङ्गेभ्य उत्तिष्ठन्ति, उष्णाभिप्रायता निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥१४॥

विषमाशनादनशनादन्नस्यापरिवर्त्ताद्दतुव्यापत्तेः असात्म्य-

कफस्योपस्थितवमनमिव। हृदयोपलेपः अन्तवक्ष स्थश्लेष्मणान्तर्वक्षसि उपलेपः। स्तिमितत्वमार्द्रवसनावगुण्ठितत्वमिव मन्यते गात्रम्। छर्द्दिः कफस्य, मृद्वग्निता वातादिज्वरापेक्षयाऽधिकमन्दाग्निता सर्व्वज्वरेऽपि वह्निमान्द्यात्। निद्राधिक्यं वातज्वरे निद्रानाश पित्तज्वरेऽल्पनिद्रा कफज्वरेऽस्मिन्नधिकनिद्रेति बोध्यम्। स्तम्भः शरीरस्य पुरीषस्य च। तन्द्रा निद्रावदर्द्धोन्मीलितनेत्रत्वं प्रेरकवायोर्नेत्रस्थानगतत्वात्। कासः सश्लेष्मा। प्रतिश्यायो नासास्रावः। शैत्यं शीतत्वम्। श्वैत्यं श्वेतवर्णत्वञ्च नखादीनामत्यर्थमन्यत्र तु न तथा। शीतपिड़काः शीतमारुतादिसम्भवकोठवच्छोफा उदर्द इत्याख्याः भृशमत्यर्थमुत्तिष्ठन्त्यङ्गेभ्य इति। शेषं पूर्व्ववत् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वाद् वातपित्तादिद्वन्द्वसन्निपातानां निदानादीन्याह—विषमेत्यादि। विषमाशनं वातादिकोपनमनशनं वातपित्तकोपनम् अन्नपरिवर्त्त इहान्नपरिणाम. स च पित्तकोपन इव वातकोपनश्च, उक्तं हि भुक्ते जीर्य्यति भोजने चेत्यादि। ऋतुव्यापत्तिः ऋत्वयोगातियोगमिथ्यायोगाः त्रिदोष-

कफज्वरे सर्व्वशरीरव्याप्त्या आगमनमभिवृद्धिर्वा भवतीति दर्शयति। शीतपिड़कास्तन्त्रान्तरे श्वेतपिड़का उच्यन्ते, 'तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति' इत्येतावतैव कफज्वरलिङ्गत्वे लब्धे पुनः 'श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति' इतिवचनं किमर्थम्? ब्रूमः—'तस्य'इतिपदेन स्वदोषमात्रप्रत्यवमर्षोऽपि स्यात्, तेन दोषलिङ्गतैव परं लिङ्गानां सा स्यादित्येतदर्थं पुनरभिधानम्, किंवा पूर्व्वप्रतिज्ञया लिङ्गाना प्रागवच्छेद उक्तः, उत्तरेण श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्तीत्यनेनान्त्यावच्छेद उच्यते, एवमन्यत्रापि वातज्वरादौ पूर्व्वरूपे च पुनरुक्तिः परिहर्त्तव्या ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—विषमाशनादिना द्वान्द्विकसान्निपातिकज्वरानाह। अनशनं यद्यपि न पित्तश्लेष्मकरम्, तथापि अग्निमान्द्यकरत्वात् त्रिदोषकरमपि भवति, किंवा एषु विषमाशनादिषु यथायोग्यतया द्वन्द्वकारणत्वं त्रिदोषकारणत्वञ्चोन्नेयम्, तेन अनशनं वातपित्तकरं बोध्यम्, यत् तु पित्तहरत्वमुक्तमनशनस्य, तत् तु द्रवाशक्षयात्, वचनं हि—"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं

गन्धोपघ्राणात् विषोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद् गरेभ्यो गिरीणाञ्चोपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासन-शिरोविरेचनानाम् अयथावत् प्रयोगात् मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणाञ्च विषमप्रजननात् प्रजातानाञ्च मिथ्योपयोगात् यथोक्तानाञ्च हेतूनां मिश्रीभावात् यथानिदानं द्वन्द्वाना-मन्यतमः सर्व्वे वा त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते,

कोपनाः। असात्म्यगन्धोपघ्राणं त्रिदोषकोपनम्। विषोपहतोदकोपयोग-स्त्रिदोषकोपनः। गरश्च त्रिदोषकोपनः। गिरीणामुपश्लेषश्च त्रिदोषकोपनः। स्नेहादीनामयथावत्प्रयोगस्त्वयोगातियोगरूपस्त्रिदोषकोपनः। मिथ्यासंस-र्ज्जनञ्च स्नेहादीनामविधिना पथ्ययोगस्त्रिदोषकोपनः। स्त्रीणाञ्च विषम-प्रजननमल्पकाले कालात्यये वा विपुलदेहापत्यस्य वा प्रसवस्त्रिदोषकोपनः। प्रजातानाञ्च प्रसूतानां स्त्रीणाञ्च मिथ्योपचारो विधिविपर्य्ययेणाहारो विहारश्च त्रिदोषकोपनः। प्रजातेति कर्त्तरि क्तः। यथोक्तानाञ्च हेतूनां वातादि-ज्वरोक्तानां रुक्षादीनामुष्णाम्लादीनां स्निग्धादीनाञ्च निदानानां मिश्रीभावात् द्वन्द्वानां त्रयाणां वा मिलितत्वेन सेवनात्। यथानिदानं यस्य वातादेर्द्वन्द्वा-न्यतमस्य त्रिकस्य वा यद्यदंशतो वर्द्धकनिदानं सेवितं भवति तत्तदंशतो द्वन्द्वानामन्यतमो वातपित्तरूपो वातश्लेष्मरूपो वा पित्तश्लेष्मरूपो वा द्वन्द्वो दोषः। सर्व्वे वा समस्तास्त्रयो दोषा वा युगपत् एककालमेव प्रकोपम् आपद्यन्ते। सर्व्वे इतिपदेन प्रत्येकं त्रयाणां दोषाणां प्रकोपव्यवच्छेद। एवं द्वन्द्वपदेन बोध्यम्। युगपदितिपदेन पूर्व्वोत्तरकाले मिलितत्वेन कोप व्यवच्छेद इति। एतेन तन्निरस्तं यदुच्यते पित्तं येन वर्द्धते तेन कफोपशमनं येन तु श्लेष्मा वर्द्धते तेन पित्तस्य मारुतस्यापि प्रशमनं भवतीति।

महत्" इति। अन्नपरिवर्त्तादिति सहसैवाक्रमेण कृताभ्यस्तान्नपरिवर्त्तात्, असात्म्यगन्धोपघ्राणात् असात्म्यगन्धद्रव्यस्य नासिकयान्तःप्रवेशाद् यथा दोषकरो भवति, न तथा असात्म्यरूपादयः; ते हि नावश्यं शरीरं विशन्ति, तेन नेहासात्म्यरूपादय उक्ताः। यथानिदानमिति यदा द्वयोर्निदानं सेव्यते, तदा द्वन्द्व, यदा त्रयाणाम्, तदा त्रयो दोषा, द्वन्द्वेऽपि यदा वात-पित्तयोर्निदानं सेव्यते, तदा वातपित्तरूपं द्वन्द्वम्, एवमन्यदपि कुप्यतीत्यर्थः।' सर्व्वे त्रयो दोषा इत्यनेन लब्धेऽपि 'युगपद' इति वचनं क्रमप्रकोपप्रतिषेधार्थम्, युगपदेव प्रकोपमापद्यन्ते

ते प्रकुपितास्तयैवानुपूर्व्व्या ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयन्ति। तत्र यथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनात् द्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा विद्यात्॥ १५॥

सलिलानलयोरिव विरोधात्। युगपत् प्रकोपासम्भवो यथा—तीक्ष्णोष्णाम्लकटुगुणस्य पित्तस्य रुक्षशीतलघ्वादिगुणस्य वातस्य गुरुशीतमृदुस्निग्धस्तिमितपिच्छिलगुणस्य कफस्य परस्परं गुणविरोधाच्च वह्निजलयोरिव परस्परोपघातात् मिलित्वैककार्य्यारम्भकत्वं नोपपद्यते, तत् कथं द्वन्द्वसन्निपातविकारसम्भव इति? विषमाशनादीनां यथायोग्यं प्रभावात् द्वन्द्वसन्निपातदोषकोपकत्वं बोध्यम्। अन्यथा पञ्चमहाभूतानामपि परस्परविरुद्धगुणत्वात् जगदारम्भानुपपत्तिश्च। दृढ़बलेन त्वन्यथा उपपादयिष्यते। विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम्। दोषाः सहजसात्म्यत्वाद् घोरं विषमहीनिव॥ इति।

द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां सम्प्राप्तिमाह—ते प्रकुपिता इत्यादि। ते द्वन्द्वाः सर्व्वे वा त्रयो दोषाः। तयैवानुपूर्व्व्येति वातादुक्तसम्प्राप्त्यनुरूपया, तथाच ते यदा प्रकुपिताः प्रविश्यामाशयमुष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादुष्माणं वहिर्द्वारं निरस्य केवलं शरीरमनुपद्यन्ते तदा ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयन्तीत्यर्थः।

द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां लिङ्गान्याह—तत्रेत्यादि। तत्र द्वन्द्वसन्निपातज्वरेषु मध्ये प्रत्येकश उक्तानां वातादिसम्भवज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनात् द्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं विद्यात्। ययोरेव वातादिजयोर्द्वयोर्ज्वरयोः उक्तानामेव लिङ्गानां मिश्रीभावे सत्येकैकजाद् विशेषरूपदर्शनात् पृथग्जेभ्यो भिन्नरूपदर्शनाच्च द्वान्द्विकमन्यतमं तद्‌वातपित्तादिद्वन्द्वेन प्रकृतिसमसमवायारब्धं तद् द्वान्द्विकं ज्वरं विद्यात्। ययोर्वाताद्योः द्वयोः ज्वरयोरुक्तानां लिङ्गानां विषमारम्भित्वादीनां मिश्रीभावस्य ततोऽतिरिक्तलिङ्गविशेषस्य च दर्शनं तद्‌वातपित्तादिप्रत्येकज्वरोक्तानां तद्‌वाताद्योः द्वयोर्ज्वरयोर्लिङ्गानां तदतिरिक्तलिङ्गानाञ्च दर्शनात्। तद् वातपित्तादिद्वन्द्वेन

न क्रमेणेत्यर्थ। ज्वरलिङ्गानामित्यादौ मिश्रीभावविशेषा वातपित्तलिङ्गं वातश्लेष्मलिङ्गं वा पित्तश्लेष्मलिङ्गं वा, अन्यतममिति वातपित्तज्वरादिकम्॥ १५॥

अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि व्यथा-पूर्व्वोऽष्टमो ज्वरो भवति। स किञ्चित्कालमागन्तुः केवलो

विकृतिविषमसमवायारब्धं तद् द्वान्द्विक ज्वरं विद्यात्। एवं वातादि-जानां त्रयाणां ज्वराणां प्रत्येकत उक्तानां लिङ्गानां मिश्रीभावमात्र-दर्शनात् तदतिरिक्तलिङ्गविशेषादर्शनात् प्रकृतिसमसमवायारब्धं सान्नि-पातिकं ज्वरं विद्यात्। मिश्रीभावस्य तदतिरिक्तलिङ्गविशेषस्य च दर्श-नात् तु विकृतिविषमसमवायारब्धं सान्निपातिकं ज्वरं विद्यात्। एतेनैतद् उक्तं भवति—प्रकृतिसमसमवायारब्धे द्वन्द्वजे सान्निपातिके वा व्याधौ प्रकृति-भूतयोर्द्वयोर्दोषयोः प्रकृतिभूतानां त्रयाणां वा दोषाणां स्वस्वकार्य्यरूपाण्येव लिङ्गानि भवन्ति न तु अतिरिक्तानि। विकृतिविषमसमवायारब्धे तु तानि च तत्तद्द्विशस्त्रिकस्य वा दोषस्य कारणवैचित्र्यात् कोपविशेषात् विकृतिविशेषात् संयोगतो दोषाणां स्वस्वकर्म्माणि मिलित्वा परिणम्यासमानजातीयानि लिङ्गानि भवन्तीति। अत्र विशेषशब्दो भिन्नवाचकः॥ १५॥

गङ्गाधरः—अथाष्टमागन्तुजज्वरनिदानादीन्याह—अभिघातेत्यादि। अभि-घातोऽभिहननं शस्त्रदण्डमुष्टिलोष्ट्रादिभिः। अभिषङ्गो देवादीनां भूतानां कामादीनाञ्च सम्बन्धः। अभिचारः श्येनादियागकृत सर्पपादिना लोह-स्रुचा विपरीतमन्त्रे होम इति। अभिशापो गुरुवृद्धसिद्धब्राह्मणादीनामनिष्टाभि-शंसनम्। एभ्यश्चतुर्भ्यः आगन्तुभ्य आगन्तुजोऽष्टमो ज्वरो भवति।

ननु किमभिघातादिभ्यो वातादयः प्रकुपिताः पूर्व्वोक्तयैवानुपूर्व्व्या ज्वर-मभिनिर्वर्त्तयन्तीत्यत आह—व्यथापूर्व्व इति। हिशब्दो हेत्वर्थे। व्यथा दुःख-मभिघातादिजं तदेव पूर्व्वमग्रे यस्य न तु ततो दोषकोपः पूर्व्वं यस्य स तथा। ननु किमागन्तुर्जन्मकालावधि यावत्कालं दोषासम्बन्ध एवेत्यत आह—स किञ्चिदित्यादि। स व्यथापूर्व्वो जात आगन्तुर्ज्वरः किञ्चित्कालं

चक्रपाणिः—आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि। अभिघातो लगुडाद्यभिघात, अभि-षङ्गः कामाद्यभिषङ्गः, अभिचारोऽथर्व्वमन्त्रादि ज्वरकरः, अभिशापस्तु गुरुसिद्धाद्यभिशपनं, एतत् प्रधानत्वेन चतुर्व्विधं कारणमिहोक्तम्, तेन ओषधिगन्धभूताभिषङ्गदुष्टग्रहनिरीक्षणादयो-ऽप्यागन्तुज्वरहेतवो बोद्धव्याः, किंवा अभिघातग्रहणेन शरीराभिहननवाचिनोऽसात्म्यगन्धा-दयो ग्राह्याः, अभिषङ्गेण तु भूताभिषङ्गादयः, व्यथापूर्व्वमिति आगन्तौ प्रथमं व्यथा भवति, पश्चात् दोषानुबन्धकृतानि लक्षणानीति दर्शयति, किंवा 'व्यथापूर्व्वम्' इति वचनात् आगन्तौ

भूत्वा पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यते। तत्राभिघातजो वायुना दुष्ट-शोणिताधिष्ठानेन, अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्याम्, अभि-

क्षणादिकं केवलो भूत्वा दोषासम्बन्धो भूत्वा पश्चान्निजैः शारीरैरभिघातादि-स्वस्वनिदानकुपितैर्यथासम्भवैर्दोषैर्वातादिभिरनुबध्यते। इति वातादयो दोषा आगन्तुज्वरेऽनुबन्धा अनुबन्ध्यस्तु अभिघातादिरिति व्याधेरागन्तुहेतु-प्राधान्याद् व्याधित्वभिघाताभिषङ्गादीनां विशेषेण चिकित्सा कार्य्या वाताद्य-विरोधेन। उक्तं हि अनुबन्ध्यो विशेषेण चिकित्स्योऽनुबन्धाविरोधेनेति। नन्वभिघातादीनां कतमजो ज्वरः केन दोषेणानुबध्यते इत्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्राभिघातादिजेषु ज्वरेषु मध्येऽभिघातजो ज्वरो दुष्टशोणिताधिष्ठानेन दण्डाद्यभिहननेन दुष्टं शोणितमधिष्ठानं यस्य तेन वायुना न तु केवलेन वायुनानुबध्यते इत्यनुवर्त्तते तत्परेण च युज्यते। अभिषङ्गज इति काम-शोकभयक्रोधज एव तत्र भयान्तजो वातेन क्रोधजस्तु पित्तेन। अभिचाराभि-शापौ त्विति तुशब्दो भिन्नक्रमेऽनुक्तसमुच्चये च, तेन भूताभिषङ्गजो विषकृतश्च अभिषङ्गज्वरोऽभिशापज्वरश्च सन्निपातेनानुबध्यते इत्यर्थो बोध्यः। वक्ष्यते हि चिकित्सिते। कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः। सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः। तथा, विषवृक्षानिलस्पर्शात् तथान्यैर्विषसम्भवैः। अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकेऽभिषङ्गजम्॥ इति। अत्रौषधिगन्धजज्वरस्यान्त-र्भावस्तेन न न्यूनत्वम्। अथैषां दोषागन्तुजानामष्टानां ज्वराणामेकविध-सम्प्राप्त्यभावादेकमेव सम्प्राप्तिलक्षणं न कृत्वा पृथक् पृथक् कृतमित्यवधेयम्। दोषजानान्त्वेकविधा सम्प्राप्तिर्भङ्ग्या व्याख्याता तेन, ज्वरं कुर्य्युः प्रकुपिता दोषास्त्वामाशयं गताः। रसं सन्दूष्य सन्दूष्य वह्निं कृत्वा वहिस्तथा इति।

ज्वरे व्यथैव पूर्व्वरूपमिति वदन्ति, रूपन्तु यदेव ज्वरस्य प्रात्यात्मिकं सन्तापरूपम्, तदेव वातज्वरादिलक्षणरहितं बोद्धव्यं प्रथमतः, उत्तरकालीनदोषानुबन्धे तु यथावक्ष्यमाणदोषलिङ्गान्येव भवन्ति, अष्टम इति वचनेनाभिघातादिहेतुचतुष्टययोगप्राप्तं चातुर्व्विध्यं निषेध्य स्वथापूर्व्वक-त्वेनैकरूपयोगादेकविधत्वं चतुर्णां दर्शयति, चातुर्व्विध्ये ह्यागन्तोर्नाष्टमत्वम्, नवमत्वा-दयोऽपि स्युः। किञ्चित्कालमिति स्तोककालम्, केचित् 'त्र्यहम्', अन्ये 'सप्ताहम्' आहुः, आगन्तौ सप्ताहादूर्द्ध्वं दोषलिङ्गानि भवन्तीति दृष्टम्, तस्य यस्यागन्तोर्यादृशो दोषानुबन्धोऽस्ति, तमाह—तत्राभिघातेत्यादि। वातपित्ताभ्यामिति कश्चिद् वातेन, कश्चित् पित्तेन, कश्चिद् वातपित्ताभ्याम्, वचनं हि—'कामशोकभयाद् वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः। भूताभि-

चाराभिशापजौ तु सन्निपातेनानुबध्येते। स सप्तविधात् ज्वराद् विशिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थानत्वाद् विशिष्टो वेदितव्यः,

दोषजानां सामान्यलक्षणं बोध्यम्। एवमन्यत्राप्युक्तं—मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः। वहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्य रसानुगा इति। शेषं सुगमम्।

ननूत्तरकालं निजैर्दोषैरनुबन्ध्यत्वेनायं कथमष्टम उच्यते, इत्यत आह—स सप्तेत्यादि। सप्तविधादिति वातादिदोषजसप्तविधात् विशिष्टलिङ्गत्वात् विशिष्टोपक्रमत्वात् विशिष्टसमुत्थानत्वाच्च विशिष्टः पृथगेव। दुष्टशोणिताधिष्ठान-वातानुबन्ध्योऽप्यभिघातजो ज्वरो न वातज्वरलिङ्गः परन्तु ज्वरचिकित्सिते—तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन्। सव्यथाशोथवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम्। इत्युक्तलिङ्गत्वेन वातज्वरात् भिन्न एव। तथाभिषङ्गजेषु ज्वरेषु कामशोक-भयजो वातानुबन्धोऽपि न वातज्वरलिङ्गः, परन्तु—कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रा-लस्यमभोजनम् इति लिङ्गत्वेन कामजज्वरो भिन्नः—कामाद् भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षय इत्यप्रोक्तलिङ्गत्वाद्वा। तथा शोकजो ज्वरो न वातज्वरलिङ्गः किन्तु प्रलापमात्रलिङ्गत्वात् ततो भिन्न एव। एवं भयजो ज्वरो न वातज्वरलिङ्गः किन्तु प्रलापमात्रलिङ्गत्वात् ततो भिन्न एव। एवं क्रोधजो ज्वरः पित्तानुबन्धोऽपि न पित्तज्वरलिङ्गः, परन्तु—क्रोधात् कम्पः शिरोरुक च प्रलापो भयशोकज इत्यप-रोक्तकम्पशिरोरुक्प्रलापलक्षणत्वात् पित्तज्वरतो भिन्न एव। तथा भूताभिषङ्गजो ज्वरः सन्निपातानुबन्ध्योऽपि न सन्निपातज्वरलिङ्गः, परन्तु देवादिभूतलिङ्गहास्य-रोदनकम्पादित्वात् ततो भिन्नः। विषकृतस्तु ज्वरो दोषत्रयानुबन्धोऽपि न त्रिदोषज्वरलिङ्गः, परन्तु—श्यावास्यता विषकृते तथातिसार एव च। भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया। इति लक्षणत्वात् ततो भिन्नः। ओषधी-गन्धघ्राणजस्तु त्रिदोषानुबन्धोऽपि न त्रिदोषज्वरलिङ्गः, किन्तु—ओषधीगन्धजे मूर्च्छा-शिरोरुग्वमथुस्तथा इत्युक्तलिङ्गत्वात् भिन्न एव। अभिचाराभिशापजौ तु त्रिदोषानुबन्धावपि न त्रिदोषज्वरलिङ्गौ, परन्तु—अभिचाराभिशापाभ्यां मोह-स्तृष्णा च जायते। इति लिङ्गत्वाद् भिन्नावेवेति। अथ अत ऊर्द्ध्वं चिकित्सिते च

षङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः॥" इति, भूताभिषङ्गे तु यद्यपि त्रिदोषप्रकोप उक्तस्तथापि तत्र वातपित्तयोरेवैतद्वचनात् प्राधान्यम्। आगन्तोर्निजाद् भेदमाह—स इत्यादि। विशेष-लिङ्गता आगन्तोर्यथापूर्वव्याख्यानव्याकृता, समुत्थानविशेषोऽपि अभिघातादिरुक्तः, उपक्रम-

कर्म्मणा साधारणेन चोपक्रम्यत इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृति-रुक्ता ॥ १६ ॥

ज्वरस्त्वेक एव सन्तापलक्षणः, तमेवाभिप्रायविशेषाद्

वक्ष्यमाणविभिन्नोपक्रमत्वाच्च दोषजसप्तज्वरतो भिन्नः। विशिष्टसमुत्थानत्वन्तु वातादिदोषाभिघातादिकं स्फुटम्। नन्वस्य कश्चोपक्रम इत्यत आह— कर्म्मणेत्यादि। चकारात् स इत्यनुवर्त्तते। स चाष्टमः सप्तविधदोषज्वराद्विशिष्ट आगन्तुज्वरः कर्म्मणा साधारणेन दैवव्यपाश्रययुक्तिव्यपाश्रयोभयेण कर्म्मणा उपक्रम्यते भिषजेति शेषः। नन्वेतेऽष्टौ ज्वराः किमुपादाना इत्यत आह— इत्यष्टेत्यादि। प्रकृतिरुपादानं सा वातादिरूपा ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—नन्वष्टविधप्रकृतया किमष्टस्वरूपं ज्वराणामुक्तरूपेण किमन्यथा-न्यदस्तीत्यतः सामान्यतः स्वरूपमाह—ज्वर इत्यादि। एक एवेति ज्वरस्यैकमेव स्वरूपं सन्तापलक्षणत्वं सर्व्वेषामेव ज्वराणां सन्तापः शरीरोत्ताप-श्चिह्नम्। न ह्यन्येषां रोगाणां चिह्नं सन्तापोऽस्ति। दाहाख्यरोगस्य तु शरीरे स्वभावोष्मानतिरिक्तोष्मत्वे दाहमात्रलक्षणं ज्वरस्य तु स्वभावोष्माति-रिक्तदेहोष्मलक्षणमिति बोध्यमथवा सन्तापो देहेन्द्रियमनस्तापस्तत्र देहतापो देहस्य स्वाभाविकोष्माधिकोष्मा। इन्द्रियताप इन्द्रियाणां वैकल्यम्। मनस्तापो वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनसस्तापलक्षणमिति, ईदृशश्च सन्तापो न दाहाख्ये तेन तन्निरस्तम्। स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणं तथा। युगपद् यत्र रोगे च स ज्वरो व्यपदिश्यते। इति सुश्रुतवचनं यदिदं केचिद् व्याचक्षते स्वेदावरोधो घर्म्मनिरोधः सन्तापो निरुक्तः। सर्व्वाङ्गग्रहणं सर्व्वाङ्गवेदना। युगपदिति मिलितलक्षणत्रयमिदं यत्र स ज्वरः, प्रत्येकशो व्यभिचारात्। स्वेदावरोधः कुष्ठपूर्व्वरूपे। सन्तापो दाहाख्ये। सर्व्वाङ्गग्रहणं सर्व्वाङ्गवात-रोगे। इति व्याख्यानञ्चेदं अविद्वान् कश्चिदाह। स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्ग-ग्रहणं तथा। युगपद् यत्र रोगे च स ज्वरो व्यपदिशते। इति। तत्र पुनः पैत्तिक-

विशेषस्तु "साधारणेन कर्म्मणा चोपचर्य्यते" इति वचनेनैवात्र कथ्यते, साधारणेनेति दैवयुक्तिव्यपाश्रयेण, दैवव्यपाश्रयं हि बलिमङ्गलहोमादि, युक्तिव्यपाश्रयं हि लङ्घनशनाप तर्पणयवागूकषायपानादि। प्रकृतिरुक्तेति स्वभावोऽपि वातादिज्वराणां निदानाद्युपाहित उक्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्विविधमाचक्षते निजागन्तुविशेषाच्च। तत्र निजं द्विविधं

वातश्लैष्मिकादिज्वरे घर्म्मागमात्। वातज्वरे विषमारम्भविसर्गित्वेन सर्व्वाङ्ग-ग्रहाभावाच्चाव्याप्तिर्नाशङ्क्या। उत्सर्गत्वाल्लक्षणस्यास्य पैत्तिकादिज्वरलक्षणेन विशेषेण बाधितत्वादिति, तन्नेत्यन्ये, विधावुत्सर्गापवादभावस्य स्वीकारेण लक्षणे तदस्वीकारात्। ब्रुवते च स्वेदोऽग्निस्तस्यावरोधो वहिर्निरसनेन मन्दत्वम्। वातज्वरे वायोश्चलत्वेनारम्भविसर्गयोर्वैषम्यमिति सर्व्वदेहगतदोषस्य ज्वरा-रम्भकत्वेनानुवृत्त्याऽस्फुटसर्व्वाङ्गग्रहणमस्त्येवेति नाव्याप्तिः। तदपि न मनो-रमम्। अभिघाताद्यागन्तुज्वरे जठराग्नेरपगमस्य ज्वरोत्पत्तिकालेऽभावात्। देहेन्द्रियमनस्तापानाञ्च सूक्ष्मकालव्यवधानेन शारीरमानसज्वरे यौगपद्या-भावाच्च। न हि सूक्ष्मकालव्यवधानेनावश्यम्भावित्वं सन्तापस्य यौगपद्यं भवति। तस्मात् स्वेदावरोध इत्यादित्रिलक्षणो न ज्वरः। किन्तु सन्तापलक्षण इति। तत्र चैवञ्चेत् भिषक् पृच्छ्यते, कोऽयं व्याधिरिति; पृष्टश्चैवं भिषक् ब्रूयादस्यातुरस्य अयं व्याधिर्ज्वरः देहेन्द्रियमनस्तापित्वात् यथा दाहो देहतापी यथा च दाहो देहं तापयति तथायं देहेन्द्रियमनांसि तापयति तस्मादयं ज्वर इत्येक-पक्षकसाध्यकत्वात् व्यतिरेकेण दृष्टान्तः एवं ज्वरत्वेन स्थापितं तमेनं रोगं चेद्भिषक् पृच्छ्यते कोऽयं ज्वर इति पृष्टश्चैवं भिषक् ब्रूयाज्ज्वरोऽयं वातजो विषमारम्भविसर्गादिलक्षणत्वात्, यथा पित्तजः यथा च पित्तजज्वरः कटुकास्य-त्वादिलक्षणस्तथा चायं विषमारम्भविसर्गित्वादिलक्षणस्तस्माज्ज्वरोऽयं वातज इत्येवमसाधारणलक्षणसहचरितसव्यभिचारिलक्षणेनापि सामान्यतो विशेषत-श्चानुमीयेत। एवं सर्व्वत्र।

सामान्यप्रकृतिमुक्त्वा ज्वरस्य प्रकृत्यन्तरमाह—तमेवेत्यादि। तमेव सन्ताप-लक्षणमेव ज्वरमभिप्रायविशेषात् द्विविधमाचक्षते। शीताभिप्राय उष्णाभि-प्रायश्चेति द्विविधो ज्वरो भवति। तत्र वातात्मक उष्णाभिप्रायः, पित्तात्मकः शीताभिप्रायः; कफात्मक उष्णाभिप्रायः। वक्ष्यते च चिकित्सिते—वात-पित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः। इच्छत्युभयमेतत् तु ज्वरो व्यामिश्र-लक्षणः। योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत्। दाहकृत् तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात्। इति। व्यामिश्रलक्षणः सान्निपातिकः। प्रकृत्यन्तर-माह—निजागन्तुविशेषाच्चेति। चकाराद् द्विविधमाचक्षते इत्यनुवर्त्तते।

चक्रपाणि—निजागन्तुविशेषाच्च द्विविधमिति सम्बन्धः। निजं द्विविधमित्यादौ द्वैविध्य

त्रिविधं चतुर्व्विधं पञ्चविधं* सप्तविधञ्च जगुर्भिषजो वातादि-विकल्पात् ॥ १७ ॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति । तद् यथा—मुखवैरस्यं

तत्र निजः शारीरदोषजः, आगन्तुस्तु कामादिमानसज्वरोऽभिघातादिजश्चेति द्विविधस्य वाचकः। चिकित्सिते च—द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानस इत्युक्त्वा शारीरो जायते पूर्व्व देहे मनसि मानस इति यद् वक्ष्यते तत्र शारीरो दोषजोऽभिघाताद्यागन्तुश्च, मानसस्तु कामाद्यागन्तुज इति न स्ववचनविरोधः, नाप्यत्र तत्र न्यूनत्वम्; अत एव स्वयमत्र निजं विवृणोति—तत्रेत्यादि। तत्र निजागन्तु-ज्वरयोर्मध्ये निजं द्विविधं चिकित्सिते वक्ष्यमाणरूपम्—सौम्य आग्नेयश्च। वातात्मक-कफात्मक-वातकफात्मक-वातकफान्यतरप्रधानद्वन्द्वसन्निपातात्मकभेदात् सौम्यः। पित्तात्मक-वातपित्तात्मक-पित्तप्रधानसन्निपातात्मक-भेदादाग्नेयः। तथापरो द्विविधश्चान्तर्वेगो वहिर्वेगश्च। तथान्यो द्विविधश्च प्राकृतो वैकृतश्च। तथान्योऽपि द्विविधः साध्योऽसाध्यश्च। तथापरो द्विविधो मृदुदारुणश्चेति। द्विविधश्चापरो राजसस्तामसश्चेति। त्रिविधमिति एक-दोषज-द्विदोषज-त्रिदोषजभेदात् सौम्याग्नेयवायव्यभेदाच्च। चतुर्व्विध-मिति साध्यासाध्य-मृदुदारुणभेदात्। सुखसाध्य-कृच्छ्रसाध्य याप्यासाध्य-प्रत्याख्येयासाध्यभेदाच्च। पञ्चविधमिति सन्ततसततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थक-भेदात्। सप्तविधमिति वातिकादिभेदेनोक्तदोषजः सप्तविधः, रसादिसप्तधातु-गतत्वेन च सप्तविधः। आगन्तुज्वरस्य विधिभेदोऽभिघातादिहेतुभेदादुन्नेयो न ह्यपरभेदेन भेदोऽस्तीति न स्फुटमुक्तवान् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—ज्वराणां प्रकृतिमुक्त्वा निदानसम्प्राप्तिलिङ्गानि चोक्तानि प्रागेव, अधुना पूर्व्वरूपमाह—तस्येत्यादि। तस्येति निजज्वरस्य न तु निजागन्तूभयस्य। स्थानसंश्रयात् परं दोषाणां जनिष्यमाणस्य निजस्य ज्वरस्येमानि पूर्व्वरूपाणि

संसृष्टासंसृष्टजन्यत्वेन शीतोष्णाभिप्रायभेदात्, त्रिविधं दोषभेदात्, चतुर्व्विधं प्रत्येकं वातादिदोषजन्यत्वभेदात्, तत्र चातुर्व्विध्ये द्वन्द्वज्वराः प्रतिक्षिप्यन्ते, तेषां प्रत्येकं वातादिज्वर-सदृशत्वात्, त्रिदोषज्वरस्तु असाध्यतायोगात् कृच्छ्रसाध्यतायोगाद् वा पृथगुच्यते ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—तस्येमानीत्यादिना सर्व्वज्वरसाधारणं पूर्व्वरूपमाह, एतानि च पूर्व्वरूपाणि आगन्तोरपीत्येके वदन्ति, अन्ये तु निजानामेवैतानि वदन्ति, आगन्तोस्तु व्यथैव पूर्व्वम्;

* आदर्शान्तरे पञ्चविधमिति पाठो न दृश्यते।

गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषश्चक्षुषोराकुलत्वमश्र्वागमनं निद्राधिक्यम् अरतिः जृम्भा विनामो वेपथुः श्रमभ्रमप्रलापजागरणरोमहर्ष-दन्तहर्षाः शब्दशीतवातातपसहत्वासहत्वमरोचकाविपाकौ दौर्ब्बल्यमङ्गमर्दः सदनमल्पप्राणता दीर्घसूत्रतालस्यमुचितस्य कर्म्मणो हानिः प्रतीपता स्वकार्य्येषु गुरूणां वाक्येष्वभ्यसूया वालेभ्यः प्रद्वेषः स्वधर्म्मेष्वचिन्ता माल्यानुलेपनभोजनक्लेशनं मधुरेभ्यश्च भक्ष्येभ्यः प्रद्वेषः उष्णाम्ललवणकटुप्रियता* चेति ज्वरस्य पूर्व्वरूपाणि भवन्ति प्राक् सन्तापात्, अपि चैनं सन्तापार्त्तमनुबध्नन्ति ॥ १८ ॥

भवन्ति—तद् यथेत्यादि। मुखवरस्यं मुखस्य विरुद्धरसत्वम्, चक्षुषोराकुलत्वमश्र्वागमनम्। अरतिरनवस्थितचित्तत्वमक्रीड़त्वं वा, जृम्भा जृम्भणम्। तच्च सर्व्वेष्वेव ज्वरेषु प्राग्रूपतया भवति, वाताधिक्ये त्वत्यर्थं भवति। उक्तञ्चान्यत्र—सामान्यतो विशेषात् तु जृम्भात्यर्थं समीरणादिति। विनामो नतशिरस्त्वम्। श्रमोऽनायास-श्रमः श्रान्तत्वमिव मन्यते। शब्दादीनां सहत्वासहत्वमनियतेच्छाद्वेषौ। अरोचक इह सत्यप्यभिलाषेऽन्नाभ्यवहारासामर्थ्यमतोऽनन्नाभिलाषाद् भेदः। अङ्गमर्दो-ऽङ्गवेदना। सदनमवसन्नता। अल्पप्राणता स्वल्पबलत्वम्। दीर्घसूत्रता कर्म्मण्युप-स्थिते चिरकर्त्तृत्वम्। आलस्यं कर्म्मस्वनुत्साहः। हानिरकर्त्तृत्वेन त्यागः। स्वकार्य्येषु प्रतीपता विरोधाचरणम्। असूया गुणेषु दोषारोपस्तेन गुरूणां स्वस्मिन्ननुकूलवाक्येषु दोषारोपः। स्वधर्म्मेषु नित्यक्रियासन्ध्यावन्दनादिषु अचिन्ता मनसोऽप्रवृत्तिः। इतीति एतानि। प्राक् सन्तापादिति शरीरादिषु सन्तापाभिव्यक्तेः पूर्व्वमेतानि ज्वरस्य पूर्व्वरूपाणि भवन्तीति। अतोऽनन्तरं

अत्राप्यनन्नाभिलाषारोचकयोः पूर्व्ववद् भेदः, दौर्ब्बल्यं शरीरमात्रबलहानि, अल्पप्राणता च मानसबलहानिर्बोद्धव्या, किंवा दौर्ब्बल्यं मांसापचयः, दीर्घसूत्रता चिरेण कार्य्यकर्त्तृत्वम्। ज्वरपूर्व्वरूपाणि भवन्ति प्राक् सन्तापादिति च्छेदः, ज्वरपूर्व्वरूपसन्तापात् प्रागेतानि पूर्व्वरूपाणि भवन्तीत्यर्थः, अपि च सन्तापार्त्तमनुबध्नन्तीत्यनेन प्रव्यक्तेऽपि ज्वरे कानिचित् पूर्व्वरूपाणि मुखवैरस्यारुच्यादीनि भवन्तीति, न चैवं पूर्व्वरूपानुवृत्ते रिष्टत्वं वाच्यम्, यतः सर्व्वपूर्व्व-

* उष्णाम्ललवणकटुप्रियतेत्यत्र अम्ललवणकटुप्रियता इति पाठश्चक्रधृतः।

इत्येतान्येकैकशश्च ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ १६ ॥

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः सर्व्वप्राणिनां प्राणहरः,

सन्तापाभिव्यक्तौ तु किमेतान्यनुवर्त्तन्ते न वा इत्यत आह—अपि चैनमित्यादि। एतानि ज्वरपूर्व्वरूपाणि एनं ज्वरपूर्व्वरूपिणं पुरुषं सन्तापार्त्तं जायमानसन्तापं जातसन्तापमपि अनुबध्नन्ति च यथादोषबलं कृत्स्नशोऽकृत्स्नशो वा। अनुबन्धवचनेन व्यक्तसन्तापत्वे वातात्मकादिज्वरलक्षणविषमारम्भविसर्गित्वाद्यपेक्षया त्वप्राधान्येनैषामनुवृत्तिः सूचिता भवति। उत्पन्नज्वरस्य तु तानि लिङ्गानि भाषन्ते कुशलाः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—इत्येतानीत्यादि। एकैकशः प्रत्येकशः। चकारात् सामान्यतश्च। ज्वरलिङ्गानि ज्वरस्य रूपाणि पूर्व्वरूपाणि च। किंवा निदानादीनि पञ्च, लिङ्ग्यते ज्ञायते यैस्तानि लिङ्गानीति व्युत्पत्तेः। अनुपशयोपशयाभ्यां वृद्धिह्रासवचनेन पुनरुपशयस्य व्याख्यातत्वान्न पञ्चानां व्याख्यानन्यूनता। विस्तरसमासाभ्यामिति एकैकशो निदानादीनां व्याख्यानं विस्तरेण बोध्यं सन्तापलक्षणं पूर्व्वरूपाणि च समासेन व्याख्यातानीति बोध्यम् ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—ननु पूर्व्वमुक्तं लोभातिद्रोहकोपप्रभवानष्टौ व्याधीन् निदानपूर्व्वेण क्रमेण व्याख्यास्याम इति, ततस्तु खल्वयं ज्वरो लोभप्रभवो वातिद्रोहप्रभवो वा कोपप्रभवो वेत्यत आह—ज्वरस्त्वित्यादि। महेश्वरः शिवस्तस्य कोपात् प्रभव आद्योत्पत्तिर्यस्य स तथा। महेश्वरकोपात् प्रभवप्रकारस्तु चिकित्सास्थाने विस्तरेण दर्शयिष्यते। महेश्वरकोपोद्भवत्वदर्शनेन महेश्वरकोपस्य ज्वरं प्रति

रूपाणामतिमात्रानुवर्त्तनं रिष्टमुक्तम्, वचनं हि—'पूर्व्वरूपाणि सर्व्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया। यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥' इति, किंवा अस्य श्लोकस्यान्य एवार्थः, तमिन्द्रिये वक्ष्यामः। न चारुच्यादीनां व्यक्तज्वरभावित्वेन पूर्व्वरूपत्वं हन्यते, यतः लिङ्गान्तरयुक्तानि अरुच्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति, लिङ्गान्तरविरहितानि तु पूर्व्वरूपाणि। एकैकशो ज्वरलिङ्गानीत्यत्र 'लिङ्ग'शब्देन निदानपूर्व्वरूपादीन्युच्यन्ते, विस्तरसमासाभ्यामिति विस्तरेण वातादिज्वरा उक्ताः, समासेन संसर्गसन्निपातजाः, यस्त्वत्र समासेनोक्तः, स चिकित्सिते प्रपञ्चनीय इति भावः ॥ १८।१९ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति ज्वरस्य महाप्रभावतां दर्शयितुं पूर्व्वोत्पत्तिप्रकारान्तरमाह—ज्वरस्तु इत्यादि। 'महेश्वरकोपप्रभवः' इति, ज्वरचिकित्सिते 'द्वितीये हि युगे सर्व्वमक्रोधव-

देहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहह्रासकरः, श्रम-क्लममोहाहारोपरोधसंजननः, ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः। नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च यथायम्। स सर्व्वरोगाधिपतिर्नानातिर्य्यग्योनिषु च बहुविधैः

विप्रकृष्टकारणत्वं ख्यापितं, ज्वरो यदि महेश्वरकोपान्नाभविष्यत् तदाधुनाप्यपचारादिना नोदपत्स्यत। कोपप्रभवत्वेन ज्वरस्य च तजसत्वं महेश्वरस्य कोपोद्भवत्वेन देवतात्मकत्वञ्च ख्यापितम्। तैजसत्वख्यापनेन सर्व्वज्वरे पित्ताविरोधेन क्रिया युक्ता देवतात्मकत्वेन पूजार्हत्वञ्च युक्तम्। अत एव—उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना। तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकमित्युक्तम्। विदेहे च ज्वरस्तु पूजनैर्वापि सहसैवोपशाम्यति इत्यादि। ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड़्भुजो नवलोचनः। भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपम इति हरिवंशे मूर्त्तिमानुक्त इति। सर्व्वप्राणिनां स्थावरवृक्षादीनां जङ्गममनुष्यपशुपक्ष्यादीनाञ्च। देहेन्द्रियमनस्तापकर इति देहादितापलक्षणं चिकित्सिते दर्शयिष्यते। आहारस्योपरोधो निरोधः प्रतिबन्धत्वम्। ज्वरयतीति निरुक्तप्रदर्शनेन ज्वरशब्दस्य रुग्जनकत्वेन सर्व्वव्याधिबोधकत्वेऽपि ईदृशो यो ज्वरयति चेदृशवेदनया स ज्वर इति योगरूढ़िवृत्त्या सन्तापलक्षणनिरुक्तस्यास्य रोगस्य वाचक इति ख्यापितः। अस्य सर्व्वव्याधिप्राधान्यमाह—नान्ये इत्यादि। यथायं निरुक्तप्रभावो ज्वरो दारुणो बहूपद्रवो दुश्चिकित्स्यश्च तथा नान्ये रक्तपित्तादयो व्याधयो दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च। सुतरामयं ज्वरः सर्व्वरोगाधिपतिः। न केवलमुक्तप्रभावात् सर्व्वरोगाधिपतिः प्रभावान्तरेणापि तदाह—नानेत्यादि। नाना सर्पगजादिषु।

मास्थितम्" इत्यादिग्रन्थे वक्ष्यमाणां ज्वरोत्पत्तिमाह। क्रोधभवत्वेन च श्लेष्मजन्यस्याप्याग्नेयत्वं दर्शयति, क्रोधो ह्यग्निरूपः, तेन तन्मयोऽपि ज्वरस्तथैव, अत एवोक्तम्—"उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना। तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम्॥" न च रुद्रकोपभवत्वेन लोभाभिद्रोहप्रभवत्वं ज्वरस्य विरुध्यते, यत, रुद्रकोपोद्भूत एव ज्वरो लोभाभिद्रोहस्वरूपपापाचारप्राप्त्या पुरा मनुष्येषु भूतः, सर्व्वप्राणिनां ज्वर एव प्राणहर इति, मरणकाले सर्व्वप्राणिनां ज्वर एव प्राणहर इति दर्शयति। देहेन्द्रियमनस्तापकर इत्यत्र प्रत्येकं तापलक्षणं ज्वरचिकित्सिते बोद्धव्यं "वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनःसन्तापलक्षणम्" इत्यादिना, ज्वरयति सन्तापयति। 'इति'शब्दो हेतौ, तेन यस्मादुक्तमहेश्वरक्रोधप्रभवत्वादियुक्तः, तस्मात् सर्व्व-

शब्दैरभिधीयते। सर्व्वप्राणभृतश्च सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते। स महामोहः। तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं देहिनः किञ्चिदपि न स्मरन्ति, सर्व्वप्राणिनाञ्च ज्वर एवान्ते प्राणानादत्ते॥ २०॥

तत्र पूर्व्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा

बहुविधैः शब्दैः पालकेश्वरादिशब्दैरभिधीयते। तदुक्तं पालकाप्येन—पालकः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्। गवामीश्वरसंज्ञस्तु मानवानां ज्वरो मतः। अजावीनां प्रलापाख्यः करभे चालसो भवेत्। हारिद्रो महिषाणान्तु मृगरोगो मृगेषु च। पक्षिणामभिघातस्तु मत्स्येष्विन्द्रमदो मतः। पक्षाघातः पतङ्गानां व्याड़ेष्वाक्षिकसंज्ञकः। इत्यादि। अन्यत्र च जलस्य नीलिका भूमेरूषरः वृक्षस्य कोटर इत्यादि। प्रभावान्तरमाह—सर्व्वेत्यादि। सर्व्वप्राणभृत इति सर्व्वे प्राणिनः। स महामोह इति। लोके यो महामायाकार्य्यतया मोहो दृश्यते स ज्वर एव। तं दर्शयति—तेनेत्यादि। तेन ज्वरेण। जन्ममात्रं ज्वरेण प्राग्दैहिकं पूर्व्वजन्मभवम्। ज्वर एवान्ते मरणकाले सर्व्वप्राणिनां प्राणानादत्ते न यमादि। ज्वरादत्तप्राणान् हि पुरुषान् यमादिरादत्ते॥ २०॥

गङ्गाधरः—लिङ्गोपदेशव्याजेनोपशयमुक्त्वा निर्देशसूत्रेण पुनर्व्याकरोति—तत्रेत्यादि। तत्र ज्वरे पूर्व्वरूपदर्शने प्रागुत्पत्तेः ज्वरादौ उत्पन्नमात्रनवज्वरे

रोगाधिपतिरिव रोगाधिपतिः, नानाविधैः शब्दैरिति हस्तिषु पाकलो गोषु खेरिको मत्स्यानामिन्द्रजालो विहङ्गानां भ्रामरक इत्यादिशब्दैः, सर्व्वप्राणभृतः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते, तत् किमिति तेषां जन्मनि मरणे वा सन्तापात्मा ज्वरो न लक्ष्यत इत्याह—स महामोह इति, जन्ममरणयोर्महामोहरूपो ज्वरो भवति, न सन्तापात्मेत्यर्थः, अत एवोक्तम्—"ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च महत् तमः" इति, जन्मनि महामोहतामाह—तेनेत्यादि। प्राग्दैहिकं जन्मान्तरकृतम्। ननु शुद्धसत्त्वानुगमात् प्राग्दैहिकं स्मरणं युक्तम्, वचनं हि—"यदा तेनैव सत्त्वेन मनसा युज्यते, तदा जातिमतिक्रान्तामपि स्मरति" इति, न, तस्य शुद्धमनःसत्त्वानुवृत्तेरपवादत्वादेतत् परित्यज्यान्यत्र ज्वरस्य प्राग्दैहिकविस्मारकत्वं ज्ञेयम्। मरणे महामोहतामाह—सर्व्वप्राणभृतामित्यादि। ज्वर एव महामोह एवेति भावः, तेन म्रियमाणाः सर्व्वे महामोहं प्रविशन्तीत्यर्थः॥ २०॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति सूत्रित चिकित्सासूत्रमाह—तत्रेत्यादि। यद्यपि चिकित्सिते ज्वरादौ लङ्घनं वक्ष्यति, तथापीह पाक्षिकलघ्वशनविधानं न विरोधि, लघ्वशनस्यापि लाघवकर्त्तृत्वेनैव

ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात् । ततः कषायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेद-प्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तः-कर्म्मधूपधूमपानाञ्जन-क्षीरभोजनविधानञ्च यथास्वं युक्त्या प्रयोज्यम् ॥ २१ ॥

जीर्णज्वरेषु तु सर्व्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते यथा-स्वौषधसिद्धस्य । सर्पिर्हि स्नेहाद् वातं शमयति संस्कारात्

रसाल्पतया दुष्टदोषे लघ्वशनं साधितं पेयादिकं रसाधिक्ये दुष्टे तु दोषेऽपतर्पणमनशनम् । कस्मादित्यत आह—आमाशयसमुत्थत्वादिति । आमाशयसमुत्थानं हि वह्निदूषणमन्तरेण न भवतीत्यतो वह्निदीपनं लघ्वशनानशनयोर्विधिर्युक्तः । सम्यगल्ङ्घिते च लघ्वशनं यथास्वौषधसिद्धपेयादिकमिति वाशब्दव्यवस्थया व्यवस्था ख्यापिता । ततस्तरुणत्वानन्तरं मध्यज्वरादौ सम्यगल्ङ्घितपीतपेयादिके कषायपानादिकविधानं यथास्वं यस्मिन् ज्वरे यस्यामवस्थायां यदुपयुक्तं तत् युक्त्या दोषबल-पुरुषबल-देशकालानुसारेण प्रयोज्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—जीर्णज्वरेष्विति । पुराणज्वरे दशाहादूर्द्ध्वं सम्यगल्ङ्घितक्षयितकफे सर्व्वेष्वेव ज्वरेषु न तु न्यूनकफव्यतिरिक्तेषु । न्यूनकफजीर्णज्वरेषु कफावजयः कथं भवति किमु सर्पिषोऽसिद्धस्य पानमित्यत आह—यथास्वौषधेत्यादि । यथास्वौषधसिद्धत्वे न्यूनकफहरत्वं दर्शयति—सर्पिर्हीत्यादि । हेतुं दर्शयित्वा

लङ्घनत्वात्, किंवा यत्र वातादिज्वरे लङ्घनं न कर्त्तव्यम्, तत्र लघ्वशनं बोद्धव्यम्, अपतर्पणञ्च लङ्घनमेव, अथ किमिति वातिकेऽपि वातकारकं लघ्वशनमपतर्पणं वा कार्य्यमित्याह—आमाशयसमुत्थत्वादित्यादि । आमाशयसमुत्थत्वेन वातोऽपि मनाक् लङ्घनीयः स्थानापेक्षया भवतीति भावः, वचनं हि—"जयेद्धि पूर्व्वं स्थानस्य विरुद्धञ्च" इति ॥ २१ ॥

चक्रपाणि—यथास्वौषधसिद्धस्येति वातादिज्वरे वातज्वरादिहरद्रव्यसिद्धस्य । कथं सर्पिः सर्व्वत्र कार्य्यमित्याह—सर्पिर्हि स्नेहादित्यादि । संस्कारात् कफमिति कटुतिक्तादिकफहर-संस्कारात्, यद्यपि च यथास्वौषधसिद्धस्येति वचनात् वातेऽपि वातहरसंस्कृतमेव सर्पिर्विहितम्, तथापि वाते रुक्षविपरीतेन स्नेहेनापि सर्पिर्वातहरमेव, पित्तेऽपि उष्णविपरीतशैत्यान्वितम्, कफे तु सर्पिषा स्नेहशैत्यादिना समानेन कश्चिन्न स्वाभाविको विरोधिगुणोऽस्ति, किन्तु संस्कारात् हितमेव दर्शयति, उष्माणञ्चेति ज्वरप्रभावभूतमुष्माणम्, न पित्तोष्माणम्, तस्य पित्तग्रहणेनैव

कफं शैत्यात् पित्तमुष्माणञ्चोपशमयति। तस्मात् जीर्णज्वरेषु सर्व्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निप्लुष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ २२ ॥

निगमनमाह—तस्मादित्यादि। दृष्टान्तमाह—उदकमिवेत्यादि। प्राणिनां व्यवच्छेदार्थमाह—द्रव्येष्विति। द्रव्येषु प्राणिषु। इममर्थं पदेन दर्शयति ॥२२

ग्रहणात्, अनेन ज्वरस्योष्महरणेन सर्पिषो ज्वरव्याधिप्रत्यनीकत्वं दर्शितं भवति, अत्र वातशमनं सर्पिषोऽभिधाय पित्तशमनेऽभिधातव्ये कफशमनमुच्यते शेषतो वक्तव्योष्मरूपव्याधिप्रत्यनीकतयापि पित्तशमनहेतोः शैत्यस्य समानगुणत्वात्, यदि त्विह मध्ये पित्तप्रशमनमुच्यते, तदा पुनःसंस्कारात् कफमित्युक्त्वा शैत्यादुष्माणमिति वक्तव्यं स्यात्, यत्र तु श्लोकपाठे प्रत्यनीकत्वं घृतस्य पृथङ्नोक्तम्, तत्र, "स्नेहाद् वातं शमयति' इत्यादौ वातमनु पित्तमेव कृतमिति साधु कृतम्, तस्मादिति दोषव्याधिप्रत्यनीकत्वात्, 'जीर्णज्वर' इति वचनेनामज्वरे निषेधयति, सामे हि समानगुणत्वात् सर्पिरहितम्, शान्तिमिति सन्तापशान्तिम्, अभिप्रेत्येति बुद्ध्या स्वीकृत्य, तथा जीर्णज्वरे घृतं ददातीति शेषः। नन्वत्र श्लोके सर्पिर्गुणकथने किमिति व्याधिरूपोष्मशमनं नोच्यते? ब्रूमः—पित्तोष्माव्यतिरिक्तत्वेन ज्वरोष्मणः पित्तशमनेन एव लब्धत्वात्, ननु यद्येवम्, गद्यपाठे पृथङ् न पठनीय उष्मा, ब्रूमः—यावानुष्मा शारीरः, स पैत्त एव, यतो ब्रूते—"उष्मा पित्तादृते नास्ति' इति, तथा "पित्तादुष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते' इति, किन्तु, नासावुष्मा कदाचित् पित्तेन साम्येऽप्येको भवति, यथा—कफज्वरे कदाचित् तु अधिके पित्ते वह्निरूप उष्मा मन्दो भवति, यथा च—पित्ताग्निमान्द्ये, तदेवमुष्मा पित्ताद् भिन्नोऽभिन्नश्च भवति, तत्र भेदं गृहीत्वा गद्यपाठे पृथग् ज्वरोष्मा पठितः, श्लोकपाठे त्वभेदविवक्षया न पृथक् पठितः, ज्वरे तु पित्तोष्मा ज्वरप्रभावेण वर्त्तते, स च प्रभावो ज्वरस्य दोषदूष्यविशेषात्मकस्य, तथा 'रुद्रक्रोधोद्भूतत्रिपादत्रिशिराः' इत्याद्युक्तप्राणिविशेषस्य ज्ञेयः। ननु सर्पिः कथं पित्तं हन्ति, यत यथा पित्तविपरीतशैत्यं सर्पिषि, तथा पित्तसमान स्नेहोऽप्यस्ति? नैवम्, पित्तं सस्नेहमित्यत्र ईषदर्थेन 'स'शब्देनाल्पस्य स्नेहस्याभिधानात्, उष्णत्वन्तु पित्ते प्रधानम्, यद्यपि पित्तं जलेनाप्यारब्धम्, तथापि तत्र शैत्यमभिभूयाग्निकृतम् औष्ण्यमेवाधिकं भवति तथा तेजसो रौक्ष्येण जलकृतस्नेहोऽपि पित्तेऽभिभूयते, द्रवत्वन्तु जलकृत तेजसा नाभिभूयते, दृश्यते ह्यग्निसंपृक्तजले द्रवत्वमल्पस्नेहता उष्णता चेति, किंवा किमनेन तप्तजलदृष्टान्तेन, अदृष्टकृत एवायं भूतानामुत्पादः, तेन कश्चिदेव गुणः पाञ्चभौतिकत्वेऽपि द्रव्याणामाविर्भूतो भवति न तु सर्व्वः, यथा—शालिषु तोयकृतं मधुरत्वम्, न तु गौरवमित्युक्तं सूत्रस्थाने। उत्सर्गतः सस्नेहस्यापि पित्तस्य कदाचित् तेजोभूयस्त्वेन रुक्षत्वमपि भवति जीर्णज्वरे, तेन सस्नेहशीतं सर्पिर्हितं तत्र भवतीति न दोषः, अत एवोक्तं चिकित्सिते—"रुक्षं तेजो ज्वरकरम्" इत्यादि, न च वाच्यम्—यथा सांसिद्धिकमपि चेत् पित्तस्य स्निग्धत्वमपैति तथा वातस्यापि रौक्ष्यं किमिति नापैतीति, यतो विचित्रा एव हि गुणा अप्रतिक्षेपणीयाः प्रति-

भवन्ति चात्र।

यथा प्रज्वलितं वेश्म परिषिञ्चन्ति वारिणा।
नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम्॥
स्नेहाद्वातं शमयति शैत्यात् पित्तं नियच्छति।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात् तु जयेत् कफम्॥
नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्व्वस्नेहोत्तमं मतम्॥
पूर्व्वोक्तो* यः पुनः पद्यैरर्थः समनुगीयते।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गर्ह्यते॥ २३॥

गङ्गाधरः—भवन्ति चात्रेत्यादि। यथेत्यादि। वेश्म काष्ठतृणादिनिर्म्मित-गृहं, दोषं कफमित्यन्वयः। संस्कारादिति कफहरद्रव्येण। ननु तैलवसादीनाम् अप्येवं विधिर्जीर्णज्वरे कुतो नोक्त इत्यत आह—नान्य इत्यादि। अन्यः स्नेहस्तैलादिः। वातश्लेष्मणोर्हितमपि हि तैलं वातकफादिहरद्रव्येण संस्कारात् स्वगुणं विहाय संस्कारकद्रव्यगुणानावहतीति सर्व्वेषु ज्वरेषु न युज्यते इति भावः। ननु च्छान्दसच्छन्दसा यदेतमर्थमुक्तवान् पुनश्च तमर्थं पद्येन कथं वक्तीत्यत आह—पूर्व्वोक्त इत्येदि। तद्व्यक्तीति एतत् संहिताध्येतृपुरुषस्य व्यवसायार्थं शब्दतः कण्ठे धारणार्थं न गर्ह्यते पुनरुक्तत्वदोषाय न भवति॥२३॥

क्षेपणीयाश्च, तत्र ये न सर्व्वदा दृश्यन्ते वातशैत्यपित्तस्नेहादयः, त एव प्रतिक्षेपणीयाः, नान्ये, तथैव दृष्टत्वात्॥ २२॥

चक्रपाणि—तुल्यगुणमिति सर्व्वथा तुल्यगुणम्, ननु संस्कारात् कफहन्तृत्वे संस्कारेणैव कफो हन्यते, कस्तत्र सर्पिषो व्यापार इत्याह—नान्य इत्यादि। नान्य इति तैलादि, संस्कारम् अनुवर्त्तत इति संस्कारकद्रव्यकार्य्यं करोति। तेनैतद् दर्शयति, यत्—तेनैव द्रव्येण यावन्मानेन घृतं संस्क्रियते, अन्यश्च तैलादिस्तथैव संस्क्रियते, तदा घृतमेवान्यस्नेहेभ्यो विशेषेण संस्कारक-द्रव्यकार्य्यं करोति,—अयं घृतप्रभावोऽधिकः, तेन संस्कारात् कफविजये घृतमेव कर्त्तव्यम् इत्यर्थः, प्रपञ्चितश्चायमर्थः स्नेहाध्याये।

ननु स्नेहाद वातं शमयतीत्यादिग्रन्थो गद्येनैवोक्तः, तत् किमर्थं श्लोकेनोच्यते

* गद्योक्त इति चक्रसम्मतः पाठ।

तत्र श्लोकाः।

त्रिविधं नामपर्य्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम्।
गदलक्षणपर्य्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम्॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम्।
पूर्व्वरूपञ्च रूपञ्च भेषजं संग्रहेण च॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इति। त्रिविधमित्यादि। नामपर्य्यायैरिह खल्वित्यादिना नामपर्य्यायैर्हेतुं तत्त्रिविधमसात्म्येत्यादिना त्रिविधं हेतुम्। अतस्त्रिधेत्यादिना पञ्चविधं गदम्। तत्र व्याधिरामयेत्यादिना गदस्य लक्षणपर्य्यायान् लक्षणाय पर्य्यायान्। तस्योपलब्धिरित्यादिना व्याधेः पञ्चविधं ग्रहमुपलब्धिकारणम्। तं विस्तरेणेत्यादिना सन्दर्भाय प्रतिज्ञाय अथ खल्वष्टभ्य इत्यादिना ज्वरमष्टविधम्। तस्येत्यादिना प्रतिज्ञाय तस्याष्टविधस्य ज्वरस्य प्रत्येकशः क्रमेण। रुक्षलघ्वित्यादिना आसन्नकारणं ससम्प्राप्तिकं पूर्व्व-

इत्याह—गद्योक्तो य इत्यादि। तद्व्यक्तिव्यवसायार्थमिति, तद्व्यक्तिर्गद्योक्तार्थस्य व्यक्तिः प्रसन्नतेति यावत्, व्यवसायोऽध्यवसायो ग्रहणमित्यर्थं, यस्मात् पूर्व्वोक्तार्थस्य स्वीकरणार्थं पुन श्लोकेनाभिधानम् तस्मात् प्रयोजनान्तरयुक्तत्वात् न पुनरुक्तिदोष इति भाव, गद्योक्तापेक्षया श्लोकाभिधानं सुखग्रहणं भवतीति लोकसिद्धमेव। अत्र च गद्योक्त इत्युपलक्षणं तेन श्लोकोक्तोऽपि श्लोकेनोच्यत इति बोद्धव्यम्, यथा—आरग्वधीये, एवं गद्योक्तोऽपि गद्येनेति बोद्धव्यम्, यथा—प्रपञ्चेन कारणाद्यभिधायोक्तमेव "असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग प्रज्ञापराधः परिणामश्च' इत्यादि, तथा श्लोकेनोक्तोऽपि गद्येनोच्यते, यथा—"ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तम्' इत्यादि श्लोकेनाभिधाय आद्येऽध्याये, पुनरन्यत्रोक्तम्—"यमायुर्व्वेदमश्विनौ मह्यं प्रायच्छेताम्" इत्यादि, अत्र श्लोकाभिधानमेव सुखग्रहणार्थमिति ज्ञेयम्, किंवा, तद्व्यक्तिव्यवसायार्थमित्ति यथायोग्यतया बोद्धव्यम्, तेन प्रपञ्चाभिधानमनुवृत्त्यर्थं बोद्धव्यम्, संक्षेपाभिधानन्तु व्यवसायार्थम्, तेन गद्यश्लोकाभिधानाभ्यां व्यक्तिव्यवसायौ क्रियेते, तत्र प्रपञ्चाभिधाने अर्थस्य व्यक्तिः स्फुटतैवेति, संक्षेपाभिधानन्तु प्रपञ्चापेक्षया सुखग्रहणं भवति॥ २३॥

चक्रपाणिः—संग्रहे यद्यपि हेतुपर्य्याया. पूर्व्वमुक्तास्तदनु हेतुत्रैविध्यम्, तथापि च्छन्दोऽनुरोधेन तद्विपर्य्ययकथनम्, नामरूपा योगरूढा. पर्य्याया नामपर्य्याया, पञ्चविधं गदमित्याग्नेयादिभेदेन, पर्य्यायनामानीति पाठे लिङ्गपर्य्यायाभिधानम्, तस्य व्याधिपञ्चविधग्रहशब्देनैव "तस्योपलब्धिः" इत्यादिग्रन्थान्तर्निविष्टसकलार्थस्य गृहीतत्वात्, गदलक्षणपर्य्यायानिति पाठे तु पूर्व्वपक्षो नास्त्येव, पाठस्तु नायमतिप्रसिद्धः, प्रकृष्टासन्नकारणमिति ज्वरस्य रुक्षादि

ब्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्व्वसुः ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रूपञ्च रूपञ्च। संग्रहेण सामान्यतः संक्षेपेण भेषजञ्चाष्टविधस्यैव ज्वरस्योपशयम्। अग्रे निदानेऽस्मिन् ज्वरनिदानाध्याये। विगतज्वरः पुनर्व्वसुरिति ॥२४॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ
द्वितीयस्कन्धे निदानस्थानीयप्रथमाध्यायज्वरनिदान-
जल्पाख्या प्रथमशाखा ॥ १ ॥

प्रकृष्टम्, आसन्नं वातादि, तथा प्रकृष्टं रुद्रकोप', आसन्नन्तु रुक्षादि, यद्यपि रूपात् पश्चात् पूर्व्वरूपमित्युक्तम्, तथापि च्छन्दोऽनुरोधात् पूर्व्वरूपमग्रे कृतम्, किंवा वातादिजविशिष्टज्वर-लक्षणानामव्यक्तानां विशिष्टज्वरपूर्व्वरूपतां सूचयता पूर्व्वरूपं पूर्व्वं कृतम्, वातादिज्वर-लक्षणानि ह्यव्यक्तानि पूर्व्वरूपमेव भवन्ति ॥ २४ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां निदानस्थानस्य
व्याख्यायां ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते, तथानुव्याख्यास्यामः ।

यदा जन्तुर्यवकोद्दालककोरदूषप्रायाण्यन्नानि भुङ्क्ते, भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्नजातं निष्पावमाषकुलत्थसूपक्षारोपहितं, दधिदधिमण्डोदश्वित्कट्वराम्लकाञ्जिकोपसेकं वा,

गङ्गाधरः—अथ ज्वरसन्तापाद् रक्तपित्तस्य सम्भव इति हेतुत्वसङ्गत्या तथा उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विनेति वचनात् सर्व्वज्वरे पित्तसम्बन्धो लोहितपित्ते च सर्व्वत्रैव पित्तसम्बन्ध इत्येककार्य्यत्वसङ्गत्या च ज्वरानन्तरं रक्तपित्तनिदानमाह—अथात इत्यादि। सर्व्वं पूर्व्ववत् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—ननु रक्तपित्तमिति किं रक्तसहितं पित्तं ? किं रक्तञ्च तत् पित्तञ्चेति रक्तपित्तं ? किं रक्तगतपित्तं रक्तपित्तमिति ? अतस्तदर्थं प्रवक्तुमाह—पित्तमित्यादि। यथाभूतं येन प्रकारेण यद्रूपं भूत्वेत्यर्थः। तथानुव्याख्यानमाह—यदेत्यादि। यवकादयः प्राया बहुला यत्र तानि तथा। यवकादीनां शीतवीर्य्यादित्वेऽपि संयोगप्रभावात् पित्तप्रकोपकत्वं लोहितपरिमाणातिवर्त्तकत्वञ्च। एवं माषादीनां बोध्यम्। न हि केवलयवकादिभक्षणेन पित्तं रक्तञ्चाशु मानमतिवर्त्तते, किन्तु यवकादिभिर्बहुलैः संयुक्तादन्नात् तथा

चक्रपाणिः—आद्योत्पत्तौ ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तोत्पत्तेः ज्वरमनु रक्तपित्तनिदानमुच्यते। 'पित्तं यथाभूतम्' इत्यादिना पित्तमेव अवस्थावशात् लोहितपित्तमित्युच्यते इति दर्शयति, न तु रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति।

'यदा जन्तुः' इत्यादिना निदानमुच्यते, यवको व्रीहिविशेषः, उद्दालो वनकोद्रवः, कोरदूषो यद्यप्यन्नपाने पित्तहर उक्तस्तथापि अस्य निष्पावादियुक्तस्य संयोगमहिम्ना रक्तपित्तनिदानत्वं ज्ञेयम्, एवमन्यत्रापि। रक्तपित्तनिदानत्वेनेह उक्तक्षीरादौ ज्ञेयम्। दधिमण्डो

वाराह-माहिषाविक-मात्स्यगव्यपिशित-पिण्याक-पिण्डालु-शुष्क-शाकोपहितं, मूलकसर्षपलसुनकरञ्जशिग्रु मधुशिग्रु खड़यूष-भूस्तृणसुमुखसुरस-कुठेरक-गण्डीर-कालमालक* पर्णासक्षवक-फणिज्झकोपदंशं, सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयकमेदकमधूलक-शुक्तकुवलबदराम्लप्रायान्नपानं, पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठमुष्णाभि-ततो वातिमात्रमतिवेलं वा पयसा† वा समश्नाति, रोहिणीकं काणकपोतं वा सर्षपतैलक्षारसिद्धं, कुलत्थमाष‡ पिण्याक-जाम्बवनिकुचपक्वैः शौक्तिकैरामक्षीरमतिमात्रमथवा पिब-त्युष्णाभितप्तः, तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहित-श्चाशु प्रमाणमतिवर्त्तते।

भृशोष्णतीक्ष्णान्नान्निष्पावमाषादुत्रपहितात् दध्यादुत्रपसिक्ताद्वा वराहादि-मांसपिण्डालुकादुत्रपहिताद्वा मूलकसर्षपादुत्रपदंशाद्वान्नात् सुरासौवीरकादि-प्रायान्नपानाद्वा तथोष्णाभितप्तस्य पुंसः पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठं पिष्टान्नमुत्तरं भोजनावसाने भूयिष्ठं यस्मिन्नशने तत् तथा। तथाविधमन्नमतिमात्रमुष्णाभितप्तो वा योऽश्नाति यश्चातिमात्रमुष्णाभितप्तः सन्नतिवेलमतिशयं पयसा सहाश्नाति तस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितश्चाशु प्रमाणमतिवर्त्तते। सर्षपतैलक्षाराभ्यां सिद्धं रोहिणीकं शाकं काणकपोतमांसं वा योऽश्नाति, तथा कुलत्थादिपक्वैः शौक्तिकैर्बदरफलैः आमक्षीरमपक्वदुग्धमतिमात्रं यः पिबति, अथवा य उष्णाभितप्तः सन्नतिमात्रं क्षीरं पिबति, तस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहित-श्चाशु प्रमाणमतिवर्त्तते। उष्णाभितापेन पित्तप्रकोपः पिष्टान्नादिभोजनपानाभ्यां

मस्तु, उदश्विदर्द्धजलं तक्रम्, कट्वर निर्ज्जलम्, किंवा अम्लं तक्रम्, मधुशिग्रु स्वल्प-शोभाञ्जनकम्, खड़यूषो रागकर्पूर इति ख्यातः, सुमुखादयः फणिज्झकान्ता पर्णासभेदाः, उपदंशमिति मूलकादीनि खादयित्वा यावकाद्यन्न भुक्त इत्यर्थः, मधूलको गोधूमविशेषः, शुक्तः सन्धानविशेष, पिष्टान्नमुत्तरत्र भोजनस्य भूयिष्ठ यत्र तत् पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम्, अति-वेलमिति पुन पुन, रौहिणीकं रोहिणीशाकम्, शौक्तिकैरिति बदरीफलैः, आममित्युत्तरेण

* कालमानक इति वा पाठः। † इतः परं 'पयः पिबति' इत्यधिकः पाठः क्वचित् दृश्यते।
‡ माषेतिशब्दश्चक्रपाणेरनभिमतः।

तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसृप्य यदैव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहितवहानाञ्च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिपद्यते, तदैव लोहितं प्रदूषयति, तल्लोहितसंसर्गात् लोहितप्रदूषणाल्लोहितवर्णगन्धानुविधानाच्च पित्तं लोहितपित्तमाचक्षते ॥ २ ॥

रक्तस्य वृद्धिर्भवति। रसधातुपरिणामे परिमाणेनाधिकं भवति रक्तम्। सुश्रुतेऽप्युक्तं—क्रोधशोकभयायास-विरुद्धान्नातपानिलान्। कट्वम्ललवणक्षार तीक्ष्णोष्णातिविदाहिनः। नित्यमभ्यस्यतो दुष्टो रसः पित्तञ्च कोपयेत्। विदग्धं स्वगुणैः पित्तं विदहत्याशु शोणितमिति।

इति निदानमुक्त्वा विधिरूपां सम्प्राप्तिमाह—तस्मिन्नित्यादि। तस्मिन् लोहिते प्रमाणातिवृत्ते परिमाणादतिशयेन वृत्ते प्रकुपितं पित्तं यदा शरीरमनुसृप्य यकृत्प्लीहप्रभवाणां यकृत्प्लीहाख्ये द्वे नाड्यौ रक्तोत्पत्तिस्थाने दक्षिणवामपार्श्वस्थे ताभ्यां प्रभवाणां तयोः प्रतानरूपाणां तयोः स्थितस्य रक्तस्य वहनानां स्रोतसां नाड़ीनां मुखानि वृद्धलोहिताभिष्यन्देन गुरूणि आसाद्य आगत्य प्रतिपद्यते प्राप्नोति, तदा लोहितं प्रदूषयति। एतेन वक्ष्यमाणस्योर्द्ध्वं प्रतिपद्यमानस्य रक्तस्य यकृत्प्लीहप्रभवेभ्य ऊर्द्ध्वगामिभ्यः स्रोतोभ्यश्च्यवनमामाशयस्थस्याधोगामिभ्यः स्रोतोभ्योऽधः प्रतिपद्यमानस्य च्यवनमुभयतः प्रतिपद्यमानस्योभयेभ्यः स्रोतोभ्यश्च्यवनम्। सुश्रुते—ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वञ्चाधो द्विधापि वा। आमाशयाद् व्रजेदूर्द्ध्वमधः पक्वाशयाद् व्रजेत्। विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधा मार्गं प्रवर्त्तते। केचित् सयकृतः प्लीह्नः प्रवदन्त्यसृजो गतिमिति।

निरुक्तिमाह—तदित्यादि। लोहितरागस्यानुविधानाच्चेति लोहितवर्णं लोहितगन्धं स्वं विधाय प्रवर्त्तनात् लोहितस्य वर्णगन्धानुवर्णगन्धौ स्वस्य विधा-

सम्बध्यते, स्वप्रमाणमतिवर्त्तते प्रवर्द्धत इत्यर्थः, यदैवेत्यनेन, एवमपि कुपितस्य पित्तस्य य एवांश उक्तसम्प्राप्तिमान् भवति, स एव रक्तं दूषयति, नान्य इति दर्शयति। लोहिताभिष्यन्दगुरूणि प्रवृद्धलोहितस्यन्देन गुरूणि उत्सन्नानि विवृतानीति यावत्, प्रतिरुन्ध्यात् वृद्धेन शोणितेन इति शेषः, प्रतिपद्यत इति पाठपक्षे तु शोणितमिति शेषः, शोणितं प्रतिपद्यत इत्यर्थः। यकृत्-

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति ; तद् यथा—अनन्नाभिलाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्लगन्धरस उद्गारश्छर्देरभीक्ष्णागमनं छर्द्दितस्य बीभत्सता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहो

याधो वोद्ध्व वा,युगपद् वा प्रवर्त्तनात् लोहितपित्तमाचक्षते। लोहितवर्णगन्धौ केन प्रकारेण स्वस्य विदधीतेत्यत आह—तल्लोहितसंसर्गादिति। एतेन लोहितमिश्रत्वं ख्यापितं पित्तस्य। लोहितमिश्रणे हेतुमाह—लोहितप्रदूषणादिति। एतेन दूष्यमत्र लोहितमिति दर्शितम्। तथा लोहितञ्च तत् पित्तञ्चेति लोहितपित्तमिति व्युत्पत्तिश्च ख्यापिता। लोहितत्वञ्च पित्तस्य लोहितसंसर्गात् लोहितसंमिश्रणन्तु लोहितवर्णगन्धाभ्यामनुमेयमिति। तेन स्वदूषितलोहितमिश्रितपित्तप्रवृत्तिर्बोध्या। अत एव लोहितञ्च पित्तञ्चेति लोहितपित्तमिति न युज्यते, पृथक्पित्तरक्तयोः प्रवृत्त्यदर्शनात्। न वा लोहितेन सह मिश्रं पित्तं लोहितपित्तमिति, युगपत् स्वरूपतो लोहितस्य पित्तस्य पृथक् प्रवृत्त्यदर्शनात्॥ २॥

गङ्गाधरः—विधिसम्प्राप्तिमुक्त्वा पूर्व्वरूपाण्याह—तस्येमानीत्यादि। अनन्नाभीत्यादि। शुक्तं चुक्रं तस्याम्लस्य च द्रव्यस्येव गन्धरसौ यत्रोद्गारे स तथा। अभीक्ष्णागमनं प्रायेण च्छर्द्दिवेगोपस्थितिर्न तु च्छर्द्दिः। यदि च च्छर्द्दिः स्यात् तदा तस्य बीभत्सता वैकृतचेष्टता। स्वरभेदः। परिदाहो गात्राणाम्

प्लीहप्रभवाणामित्यस्य विशेषणं—'लोहितवहानाम्' इति, चकारोऽवधारणे, वक्ष्यति च चिकित्सिते,—"प्लीहानञ्च यकृच्चैव तदधिष्ठाय वर्त्तते। स्रोतांसि रक्तवाहानि तन्मूलानि हि देहिनाम्"॥ इति।

एवं रक्तदूषके पित्ते यथा 'रक्तपित्त'संज्ञा भवति, तदाह—संसर्गादित्यादि। संसर्गाल्लोहितसम्बन्धात्, लोहितगन्धवर्णानुविधायित्वादिति लोहितसदृशगन्धवर्णयुक्तत्वात्, एतेन रक्तयुक्तं पित्त 'रक्तपित्तम्' इति प्रथमा निरुक्तिः, रक्तं दूष्ये पित्तमिति द्वितीया, रक्तवत् पित्त रक्तपित्तमिति तृतीया दर्श्यते, उक्तञ्च चिकित्सिते—"संसर्गाद् दूषणात् तत् तु सामान्याद् गन्धवर्णयो। रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः॥', एतदेव च रक्तपित्तस्य सामान्यं लक्षणम् यद्—'रक्तगन्धवर्णानुविधानम्', विशेषलक्षणन्तु ऊर्द्ध्वादिभेदेन कफादिसम्बन्धात् एवेह बोद्धव्यम्, चिकित्सितेऽपि "सान्द्रं सपाण्डु' इत्यादि लक्षणं वक्ष्यति॥ ११२॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वरूपे च्छर्द्दितस्य बीभत्सता वैवर्ण्यवैगन्ध्यादियोगात्, पिड्कोलिका नेत्रमल्ला,

मुखाद्धूमागम इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमिव चास्यस्य, रक्त-हरित-हारिद्रत्वमङ्गावयव-शकृन्मूत्रस्वेदलालासिंघाणकास्य-कर्णमलपिच्चड़िका-*-पिड़कानाम्, अङ्गवेदना, लोहितनीलपीत-श्यावानामर्च्चिष्मतां दुष्टानाञ्च रूपाणां स्वप्ने सन्दर्शन-मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ३ ॥

उपद्रवास्तु खलु नियताः † दौर्व्वल्यारोचकाविपाकश्वास-कासज्वरातिसारशोषशोथपाण्डुरोगाः स्वरभेदश्च ॥ ४ ॥

एव। लोहितमत्स्यस्य यथामगन्धस्तथैवामगन्धित्वमास्यस्य। रक्तहरितहारिद्र-त्वान्यतमवर्णत्वमङ्गावयवानां शकृतश्च मूत्रस्य च स्वेदस्य च लालायाश्च सिङ्घाणकस्य चास्यस्य च कर्णमलस्य च पिच्चड़िका नेत्रमलास्तेषां पिड़-कानाञ्च भवति। तथा स्वप्ने लोहिताद्यन्यतमवर्णानामर्च्चिष्मतां वस्त्रादीनां दुष्टानाञ्च रूपाणां कबन्धादिविकृतरूपाणां दर्शनमभीक्ष्णमिति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अस्य रक्तपित्तस्य दौर्व्वल्यादीनां लिङ्गत्वेनाशङ्कानिरासार्थ-माह—उपद्रवास्त्वित्यादि। उपद्रवलक्षणन्तु सुश्रुतेनोक्तं—यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यजातो व्याधिमुपसृजति स तन्मूलउपद्रवसंज्ञ इति। तथान्यत्र च—रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो विकार उपद्रव इति। एते दौर्व्वल्यादय उपद्रवा रक्तपित्ते नियताः अवश्यम्भाविन इत्यत उक्ता ये चानियतास्ते नात्र तन्त्रे त्वाचार्य्येणोक्तास्तस्माज्ज्वरादीनामुपद्रवा नोक्ता अनियतत्वात्। तथा सति चास्य रक्तपित्तस्यापि येऽन्ये त्वनियता उपद्रवा न तेऽत्रोक्तास्ते तु वमन-मददाहमूर्च्छा भुक्तस्य घोरविदाहाधृतिहृदयातुल्यपीड़ा तृष्णा शिरोऽभितापभक्त-द्वेषपूतिनिष्ठीवनविकृतयश्च बोध्याः। सुश्रुते ह्युक्तम्—दौर्व्वल्यश्वासकास-ज्वरवमथमदाः पाण्डुता दाहमूर्च्छा भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या

अङ्गवेदना अङ्गमर्दः। व्याधेरसाध्यस्य कृच्छ्रसाध्यस्य वा धर्म्मस्य व्यापकान् लिङ्गविशेषानुप-द्रवाख्यानाह—उपद्रवास्त्वित्यादि। तेनोपद्रवस्य लिङ्गभूतत्वेन निदानपञ्चकातिरिक्तत्वम्, रक्तपित्ते चैते उपद्रवाः प्रायोभावित्वेन नियता इत्यभिधीयन्ते, ज्वरे तूपद्रवा नियता न सन्ति, तेन तत्र नोक्ताः, एवं गुल्मादावपि प्रायोभावित्वेन उपद्रवकथनं व्याख्येयम्। स्वरभेदश्चेति पृथक्पाठेन, स्वरभेदस्य प्रायोभावित्वमाह ॥ ३। ४ ॥

* पिड़कोलिका इति चक्रः। † नियता इति पाठः केषुचित् ग्रन्थेषु न दृश्यते।

मार्गौ पुनरस्य द्वावूर्द्ध्वञ्चाधश्च। तद् बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्द्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते। बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रतिपद्यमानं मूत्रवर्च्चोमार्गाभ्यां प्रच्यवते। बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गात् द्वावपि मार्गौ प्रतिपद्यते। द्वौ मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्व्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः खेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य। तत्र यदूर्द्ध्वभागं तत्

च पीड़ा। तृष्णा कण्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनञ्च भक्तद्वेषोऽविपाको विकृतिरपि भवेद् रक्तपित्तोपसर्गाः। इति॥ ४॥

गङ्गाधरः—मार्गमाहास्य—मार्गावित्यादि। यद्यपि मुखाद्यनेकमार्गा रक्तस्य प्रवर्त्तने तथापूर्द्ध्वाधस्त्वाद् द्वाभ्यां द्वावेव युगपद्द्विमार्गस्य तयोरनतिरिक्तत्वात्। मार्गप्रतिनियमे दोषप्रतिनियमस्य हेतुत्वमाह—तद्बह्वित्यादि। तत् रक्तपित्तं बहुश्लेष्मणि शरीरे तच्छ्लेष्मसंसर्गात् खल्वामाशयस्थं प्रमाणातिवृत्तरक्तवहानां यकृत्प्लीहनाड़ीप्रभवाणां स्रोतसामूर्द्ध्वगामिभिः स्रोतोभिरूर्द्ध्वं प्रतिपद्यमान कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते। बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गात्तद्रक्तपित्तं पक्वाशयस्थमधोगामिभिः स्रोतोभिरत्र प्रतिपद्यमानं मूत्रवर्च्चोमार्गाभ्यां प्रच्यवते। बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गात् पक्वामाशयस्थं तद्रक्तपित्तं सर्व्वेभ्यः स्रोतोभ्यो द्वावपि मार्गावूर्द्ध्वाधोमार्गौ प्रतिपद्यमानं खलु प्रच्यवते। यथोक्तेभ्य खेभ्य इति पूर्व्वोक्तेभ्यः कर्णनासानेत्रास्यमूत्रपुरीषमार्गेभ्यः। अस्य रोगस्य मार्गप्रतिनियतचिकित्सत्वान्मार्गप्रतिनियत कफादिदोषत्वाच्च मार्गप्रवृत्तिदर्शनेनैव दोषज्ञानाद् दोषलिङ्गानि नात्र स्थाने व्याख्यातानि इति बोध्यम्।

नन्वस्त्वेवं, रोगाणां साध्यत्वासाध्यत्वादिकन्तु दोषलिङ्गैरेव ज्ञायते तत् कथं दोषलिङ्गानि नोक्तानीत्याशङ्कायां रक्तपित्तस्य साध्यत्वासाध्यत्वादिकमपि न केवलं दोषलिङ्गविज्ञेयमपि तु तदपि मार्गप्रवृत्तिविज्ञेयमित्यभिप्रेत्याहास्य साध्यत्वासाध्यत्वलक्षणानि—तत्रेत्यादि। विरेचनोपक्रमणीयत्वात्

चक्रपाणिः—साध्यत्वादिविशेषस्य तथा कफादिसम्बन्धस्य च मार्गविशेषकृतस्य प्रतिपादनार्थं मार्गमाह—मार्गावित्यादि। बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादितिवचनेन ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते श्लेष्मसम्बन्ध कारणान्तरचितेनापि श्लेष्मणा भवतीति दर्शयति, यत् तु रक्तपित्तनिदानजन्यत्वं

साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद् बह्वौषधत्वाच्च। यदधोमार्गं तद् याप्यं, वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषधत्वाच्च। यदुभयभार्गं तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्चेति ॥ ५ ॥

इति विरेचनं पित्तहरणानामिति पित्तहरौषधेषु श्रेष्ठतमविरेचनेन उपक्रमयोग्यत्वात्। बह्वौषधत्वाच्चेति मधुराम्ललवणकटुवर्ज्जं कषायतिक्तौषधत्वात्। वमनोपक्रमणीयत्वादिति—वक्ष्यते हि प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते इति, तेन विरेचनस्य पित्तौषधश्रेष्ठतमस्यायोग्यत्वेन वमनस्य प्रतिमार्गहरणतयोपयुक्तस्य वातपित्तजयौषधत्वेन श्रेष्ठत्वाभावात् अल्पौषधत्वाच्चेति वातपित्तहरणे मधुरभेषजमेव यौगिकं न तु अम्ललवणौ पित्तवर्द्धकत्वात्, न वा कटुतिक्तकषाया वातवर्द्धकत्वादिति ऊर्द्ध्वगापेक्षयाल्पौषधत्वं बोध्यम्। वमनविरेचनायोगित्वादिति उभयभागप्रवृत्तस्याधोभागप्रवृत्तरक्तपित्तहरणे वमने प्रयुक्ते ऊर्द्ध्वभागप्रवृत्तस्य वृद्धिः स्यात् तथोर्द्ध्वभागप्रवृत्तस्य हरणार्थं प्रयुक्तेन विरेचनेनाधोभागप्रवृत्तस्य वृद्धिः स्यादिति वमनविरेचनोभयस्य नोपयोगित्वम्। अनौषधत्वाच्चेति नास्त्यौषधं, द्रव्यं हि षड्रसान् विना नास्ति, तत्राधोगस्य प्रतिकारार्थं मधुरमूर्द्ध्वभागप्रवृत्तस्य वर्द्धकं भवति कफवर्द्धकत्वात्। ऊर्द्ध्वभागहरणार्थं कषायतिक्तकौ वातवर्द्धकत्वेनाधोगस्य वृद्धिकरौ, तथाम्ललवणकटुका उभयत्रापि पित्तवर्द्धकत्वान्नैवौषधानि भवन्तीत्यौषधाभावो द्रष्टव्य इति। एतच्च मार्गप्रतिनियतसाध्यासाध्यत्वादिकं सूत्ररूपं दोषभेदेन विस्तरेण वक्ष्यमाणं चिकित्सिताध्याये बोध्यम्, तेन,—एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते। यत् त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवदिति वक्ष्यमाणवचनेन प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भव इति वचनाच्च रक्तपित्तस्य पैत्तिकरोगत्वात्। शरदि यदि कफमात्रसंसृष्टं सदूर्द्ध्वगं रक्तपित्तं स्यात् तदा सुखसाध्यम्, अन्यकाले चेत् तदा कृच्छ्रं, यदि शरदि पित्तानुबन्धं वा वातानुबन्धं स्यात् तदा कृच्छ्रसाध्यं स्यात् तत्र मार्गमहिम्ना कफसंसर्गेऽपि द्विदोषत्वाभावात् न याप्यत्वम्, अन्यकाले तु याप्यत्वमतिकृच्छ्रत्वं वा। यदूर्द्ध्वगं रक्तपित्तं शरदि

कफस्य, तन्नावश्यं भवति, अत एव "स्निग्धोष्णमुष्णरूक्षञ्च रक्तपित्तस्य कारणम्। अधोगस्योत्तरं प्रायः" इत्यादौ 'प्रायः'शब्दं कृतवान्, एवं बहुवाते इत्यत्रापि व्याख्येयम्, खेभ्य इति रन्ध्रेभ्यः। विरेचनोपक्रमणीयत्वात्, तत् श्लोकेन स्वयमेव व्याकरिष्यति ॥ ५ ॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञध्वंसे रुद्रकोपामर्ष-प्रभवाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभूज्ज्वरमनु ॥ ६ ॥

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्ययिकस्य आशु प्रशान्त्यै प्रयतितव्यम्। मात्रां देशं कालञ्चाभिसमीक्ष्य

वातपित्तानुगं वातकफानुगं विशेषेण कफपित्तानुगं स्यात् तदा सुखेन याप्यमन्यकाले तु कष्टेन याप्यम्। यदि शरदि विशिष्टकफपित्तवातैः संसृष्टं स्यात् तदा त्वसाध्यं चिरकारित्वेन बोध्यम् अन्यकाले तु शीघ्रकारित्वेनासाध्यं भवतीति। अधोगन्तु यदि शरदि केवलविशिष्टवातानुगं स्यात् तदा सुखेन याप्य स्यादन्यकाले तु कष्टेन याप्यम्, कफेन विशिष्टपित्तेन वा संसृष्टं स्यात् तदापि तथा। यदि शरदि विशिष्टवातपित्ताभ्यां विशिष्टवातकफाभ्यां विशिष्ट-पित्तकफाभ्यां वा तदातिकृच्छ्रेण याप्यमसाध्यं वा चिरकारि। तथान्यान्य-काले च। त्रिदोषानुगन्तु सर्व्वकाले क्षिप्रासाध्यमिति बोध्यम्। उभयगन्तु सर्व्वथैवासाध्यमिति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—ननु पूर्व्वमुक्तं प्रथमत एव तावदाद्यान् लोभाभिद्रोहकोपप्रभवानष्टौ व्याधीनित्यादि तदयं रक्तपित्तरोगः किंभव इत्यत आह—रक्तपित्तप्रकोप-स्त्वित्यादि। पुरा पूर्व्वस्मिन् काले रक्तपित्तप्रकोपस्तु ज्वरात् अभवत्। ज्वर-मनु महेश्वरकोपात् ज्वरोत्पत्तितः पश्चात्। केन प्रकारेण तदाह—दक्षेत्यादि। दक्षस्य प्रजापतेः यज्ञध्वंसे सति रुद्रकोपप्रभवेण रुद्रस्यासौम्यभाव-मापन्नस्य शिवस्य कोपादमर्षाच्च प्रभवो यस्य, तेनाग्निना ज्वररूपेण परिगताः परीताः शरीरञ्च प्राणाश्च येषां, तेषां प्राणिनामर्थात् तात्कालिक-ज्वरिणां ज्वरसन्तापात् ज्वरानन्तरं रक्तपित्तप्रकोपोऽभवदिति भावः। यदि पुरा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तं नाभविष्यदधुनापि यवकोद्दालकादुग्रपसेवनात् नोदपत्स्यत। इति रक्तपित्तस्य प्रभवमुक्त्वा प्रभावमाह—तस्याश्वित्यादि। तस्य रक्तपित्तस्याशुकारिणोऽतिशीघ्रं प्राणहरणकारिणः। कस्येवेत्यत आह—दावाग्नेरिवेति। आपतितस्य दावाग्नेरिवाशु आगतस्य तथा दावाग्नेरिवाशु चात्ययिकस्य उपक्रमाभावे शीघ्रं मारकस्य नितरामाश्वेव प्रशान्तौ प्रशमने

चक्रपाणिः—रक्तपित्तस्याग्नेयत्वप्रतिपादनार्थं पूर्व्वोत्पत्तिमाह—रक्तेत्यादि। कोपयुक्तो-ऽमर्षोऽभिनिवेश, अन्यत्रापि च कोपामर्षयोर्भेद उक्तः, यथा—'अमर्षसंरम्भविनम्नभावाः

सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्य्यैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्शैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र।

साध्यं लोहितपित्तं तद् यदूर्द्ध्वं प्रतिपद्यते।
विरेचनस्य योगित्वाद् बहुत्वाद्भेषजस्य च॥
विरेचनं हि पित्तस्य जयार्थे परमौषधम्।
यश्च तत्रानुगः श्लेष्मा तस्य चानधमं स्मृतम्॥

प्रयतितव्यं प्रयत्नः कार्य्यः। ननु केन प्रकारेण प्रयतितव्यमित्यत आह—मात्रामित्यादि। मात्रां दोषबलपुरुषबलाद्यनुरूपेणाहारविहारौषधानां परिमाणम्। देशं शीतं वोष्णं वा साधारणं वा। तथा कालञ्च। ननु केन प्रशान्तौ प्रयतितव्यमित्यत आह—सन्तर्पणेनेत्यादि। अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाची, तेन रुक्षदुर्ब्बलपुरुषस्याधोगरक्तपित्ते वा सन्तर्पणेन रक्तपित्तहरद्राक्षादिद्रव्यकृतद्रवेण आलोड़ितसक्तुकाभ्यवहारेण। स्निग्धप्रबलपुरुषस्योर्द्ध्वगरक्तपित्ते वापतर्पणेन अनशनेन। ननु केषां द्रव्याणां सन्तर्पणेन औषधत्वकल्पनेन प्रयतितव्यमित्यत आह—मृद्वित्यादि। मधुरेति वातानुबन्धे। तिक्तकषायेति कफानुबन्धे। शिशिरेति सर्व्वत्र। मृद्वादिभिरभ्यवहार्य्यादिकानां त्रयाणां सम्बन्धः। ननु केन पुरुषेण प्रयतितव्यमित्यत आह—तत्रावहितेनेति। अवहितोऽवधानशाली पुरुषः॥ ६।७॥

गङ्गाधरः—अथोक्तार्थानां तद्विव्यवसायार्थं श्लोकेन प्रवचनं करोति—भवन्तीत्यादि। साध्यमित्यादि। विरेचनस्य योगित्वादिति विरेचनं पित्तहरणानामिति पूर्व्वमुक्तमिति पित्तजयार्थं विरेचनं श्रेष्ठतममौषधम्। ननु ऊर्द्ध्वगे लोहितपित्ते केवलं न पित्तमस्ति कफानुबन्धश्चास्ति, तत् कथं पित्तमात्रजयभेषजस्य परमत्वं तत्साध्यत्वेन साध्यत्वमित्यत आह—यश्चेत्यादि। तस्य

सन्तर्ज्जनाभिद्रवणोष्णपरोषाः" इति। सन्तर्पणेनेति अधोगस्य, अपतर्पणेनेत्यूर्द्ध्वगस्य, संस्पृश्यत इति संस्पर्शनं मुक्तादि॥ ६।७॥

चक्रपाणिः—ऊर्द्ध्वगस्य विरेचनयोग्यतां विवेचयति—विरेचनमिति। ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते प्रधानं पित्तम्, अनुबन्धश्च श्लेष्मा, रक्तपित्ताख्यव्याधिर्जेतव्यः, अत्र पित्तस्य जयार्थे विरेचनं तावत् परमौषधम्, "विरेचनं पित्तहरणानाम्" इतिवचनादिति भावः। यश्च तत्रान्वयोऽनुबन्धस्वरूपः

भवेद् योगावहं तत्र कषायं तिक्तमेव च * ।
तस्मात् साध्यतमं रक्तं यदूर्द्धं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥
रक्तन्तु यदधोभागं तद् याप्यमिति निश्चयः ।
वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद् भेषजस्य च ॥
वमनं हि न पित्तस्य जयार्थे परमौषधम् ।
यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्तौ चावरं स्मृतम् ॥

कफस्य चौषधं विरेचनं नाधमं न चाश्रेष्ठतमम् अपि तु श्रेष्ठं अनधममिति करणात्। साध्यत्वे हेत्वन्तरमुक्तं बहुत्वाद् भेषजस्य चेति तद्विवृणोति—भवेदित्यादि। कषायं तिक्तमेव चेति कषायरसद्रव्यं तिक्तरसद्रव्यञ्चैव न तु मधुरमिति, मधुरमात्रद्रव्यस्य अयोगवहत्वाद् भेषजाधिक्यमधोगापेक्षया, अधोगे हि वक्ष्यते मधुरञ्चैव भेषजमिति न तु तत्र कषायं तिक्तं वा वातवर्द्धकत्वादिति, अधोगे भेषजाल्पत्वं तत्र व्याख्येयम्। साध्यत्वं निगमयति—तस्मादित्यादि। तत्र श्लेष्मानुबन्धोर्द्धगस्योपदर्शनेन साध्यतममित्युक्तं न तु तत्र वाताद्यनुबन्धेन। सर्व्वोर्द्धगाभिप्रायेण पूर्व्वमुक्तं साध्यं लोहितपित्तं स्यादिति। रक्तन्तु यदधोभागमित्यादिकं पूर्व्ववद्व्याख्येयम्। वमनस्याल्पयोगित्वं विवृणोति—वमनं हीत्यादि। ननु वमनं पित्तस्य जयार्थं न परमौषधमस्तु प्रभावात् तत्र दोषान्तरजयार्थं परमौषधं न वा इत्यत आह—यश्चेत्यादि।

श्लेष्मा, तस्य जयार्थे अनधममधमं न भवति मध्यममित्यर्थः, वचन हि—"पित्तं वा कफपित्त वा पित्ताशयगतं हरेत्। स्रंसनम्" इति। योगावहञ्च तत्रेति, तत्र ऊर्द्धगे रक्तपित्ते तद्विरेचनं योगवाहं भवति प्रतिमार्गहरणरूपत्वादित्यर्थः, अनेन च व्याधिप्रत्यनीकमुच्यते। एवं व्याधिप्रधानकारणे पित्ते प्रधानशमकत्वात् तथा मध्यकुपिते च कफे मध्यभेषजत्वात् प्रतिमार्गहरणरूपतया च प्रत्यनीकत्वात् विरेचनमूर्द्धगे साधु भेषजम्। मधुरञ्चैव भेषजमित्यत्र 'एव'-शब्दोऽप्यर्थः, तेन कषायतिक्तो तावद् भेषजे भवत एव पित्तकफप्रत्यनीकत्वात्। मधुरमपि लङ्घनादिना कफे जिते भेषजं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—अधोगे वमनस्यानुपयोगितां विवेचयति—वमनं हीत्यादि। पित्तस्य रक्तपित्तमूलस्य हरणे न श्रेष्ठं वमनम्, वमनं हि कफानुगतं पित्तं हरति, न पित्ते प्राधान्येन क्रियते, तच्छान्तौ चावरमिति वातहरणे त्वप्रधानमेव वमनम्, वातहरणेऽयुक्तत्वादेव वमनस्य,

* मधुरञ्चैव भेषजमिति चक्रसम्मतः पाठ ।

स्याच्च योगावहं तत्र मधुरञ्चैव भेषजम् *।
तस्माद् याप्यं समाख्यातं यद्रक्तमनुलोमगम्॥ ६॥
रक्तपित्तन्तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते।
असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्व्वोक्तादेव कारणात्॥
न हि संशोधनं किञ्चिदस्यास्ति प्रतिमार्गगम्।
प्रतिमार्गञ्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते॥

वमनमवरं स्मृतमित्यर्थः। अल्पौषधत्वं विवृणोति—स्याच्चेत्यादि। मधुरञ्चैव भेषजं न तु कषायं वा तिक्तं वा इत्यल्पभेषजत्वमूर्द्ध्वगापेक्षया बोध्यं। निगमयति —तस्मादित्यादि। अनुलोमगमधोगं याप्यमिति वातानुबन्धोपदर्शनात् तदभिप्रायेण द्विदोषाद्यनुबन्धे तु चिकित्सास्थानोक्त्या चासाध्यत्वं बोध्यम्॥ ८।९॥

गङ्गाधरः—मार्गौ द्वावपीत्यूर्द्ध्वाधोमार्गयुगलम्। पूर्व्वोक्तादेव कारणादिति वमनविरेचनायोगित्वात् अनौषधत्वाच्च। ननु वमनविरेचनयोः कथमयोगित्वं तयोरयोगित्वेन वा किं निरूहादिसंशोधनान्तरमप्यस्ति तेनैव साध्यते, इत्यत आह—न हीत्यादि। प्रतिमार्गगमिति रक्तपित्तस्य मार्गविपरीतमार्गगम्। यथा ऊर्द्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनं प्रतिमार्गगं न तथास्थापनं, तद्ध्यधोमार्गहरं नोर्द्ध्वमार्गदोषमपहरतीत्युभयमार्गगरक्तपित्ते प्रतिमार्गगं न भवति। एवं शिरोविरेचनन्तु न केनापि मार्गेण प्रतिमार्गगमिति। ननु भवतु वा न वा प्रतिमार्गगं दोषहरत्वादास्थापनादिकानां यौगिकत्वं कथं न स्यादित्यत आह—प्रतिमार्गञ्चेत्यादि। चकारार्थोऽवधारणं, तेन तुल्यमार्गहरणं प्रतिषिध्यते। प्रतिमार्ग-

तच्चायोगावहमिति तद् वमनं प्रतिमार्गहरणरूपतया योगावहमपि सत् पित्तवातयोरुक्तेन न्यायेनायौगिकत्वेनायोगावहमित्यर्थः, कषायतिक्तकानि च अयोगावहानीति योजना, कषायतिक्तयोर्वातप्रतिकूलत्वादित्यर्थः, एवं मधुरमेकमवशिष्टमधोगे रक्तपित्ते भेषजं भवति, तेनाल्पौषधत्वं सिद्धम्, अम्ललवणकटुकानाञ्च पित्तविरुद्धत्वेन रक्तपित्तेऽप्रसक्तिरिति॥ ९॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वोक्तादिति वमनविरेचनायौगिकत्वादनौषधत्वाच्च, वमनविरेचनायौगिकत्वं व्युत्पादयति—न हीत्यादि। संशोधनमिति सामान्यवचनेन वस्तिशिरोविरेचनयोरपि प्रतिक्षेपणं सूचयति, यदधोभागं विरेचनम्, तदधोभागं रक्तपित्तं कोपयति, यदूर्द्ध्वभागं वमनम्, तदूर्द्ध्वभागं रक्तपित्तं कोपयति, अत नास्त्युभयमार्गे रक्तपित्ते शोधनम्। अथानुगुणशोधनं

* कषायं तिक्तकानि च इति चक्रधृतः पाठः।

एवमेवोपशमनं सर्व्वशो नास्य विद्यते।
संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्व्वजिच्छमनं मतम्॥
इत्युक्तं त्रिविधोदर्कं रक्तं मार्गविशेषतः॥ १० ॥

हरणस्य तु रक्तपित्ते यौगिकत्वं रोगस्वभावात् पित्तरक्तयोः स्वभावाच्च, अम्लपित्ते हि तुल्यमार्गहरणं यौगिकं दृश्यते। संशोधनस्य दोषाणामा मूलत उन्मूलकरत्वात् उपक्रमेषु प्राधान्यादुभयगे रक्तपित्ते तदयोगित्वे चिकित्सायां भिषजां दौर्ब्बल्य-मित्यसाध्यत्वे हेतुर्बोध्यः। ननु सर्व्वथा क्रियाभावो नास्ति संशमनेन च चिकित्साकरणसामर्थ्यादित्यत आह—एवमित्यादि। एवमुक्तप्रकारेण उप शमनभेषजमपि सर्व्वशो नास्यास्ति। ऊर्द्ध्वगे हि मधुरं भेषजं न यौगिकम् अधोगे तु कषायं तिक्तकञ्च न यौगिकं सुतरामुभयगे मधुरकषायतिक्तानि न यौगिकानि भवन्ति, कट्वम्ललवणानि तु पित्तरक्तविरोधित्वान्नौषधानीति सर्व्वथैवोपशमनौषधाभावः, तस्मादसाध्यमाख्यातं; यत् द्वौ मार्गौ प्रतिपद्यते इति वाच्यं निगमनम्।

अथ ऊर्द्ध्वगाधोगयोः कफवातानुबन्धप्रतिनियमेऽपि दोषान्तरसंसर्गे संशमन माह—संसृष्टेषु इत्यादि। सर्व्वजिदिति वातपित्तकफरक्तानां चतुर्णामेवावजय करं भेषजं शमनं मतम्। ऊर्द्ध्वगे हि रक्तञ्च पित्तञ्च तदारम्भकमनुबन्धरूप कफः प्रतिनियतस्तत्र दोषान्तरन्तु वायुरेव परिशिष्टस्तत्संसर्गश्चेत् तदा सर्व्वदोषसद्भाव इति, सर्व्वजित् संशमनं विधेयम् एव भवति। एवमधोगेऽपि व्याख्येयम्। दोषान्तरसंसर्गविज्ञानाय लिङ्गानि चिकित्सिते वक्ष्यन्ते, अत्र सूत्ररूपत्वान्नोक्तानि। इति त्रिविधं मार्गविशेषत ऊर्द्ध्वमार्गाधोमार्गोभय-मार्गभेदात् उदर्कं साध्ययाप्यप्रत्याख्येयरूपं फलं यस्य तत् रक्तपित्तमुक्तं भवति। ननु मार्गौ पुनरस्य द्वाविति पूर्व्वमुक्तं, कथमत्र त्रिविधोदर्कोक्तिर्न विरुध्यते? उच्यते, ऊर्द्ध्वश्चाधश्चेति द्वौ मार्गावेव यौगपद्येन तूभयमिच्छन्ति

कफच्छर्द्दनामिव वमनं रक्तपित्ते भवतीत्याह—प्रतिमार्गञ्चेत्यादि। रक्तपित्तव्याधिमहिम्ना प्रतिमार्गहरणमेव भेषजं भवति नान्यदित्यर्थः, अथात्रैव संशमनं वा भवतु भेषजम्? तन्न भवतीत्याह—एवमेवेत्यादि। उभयमार्गानुसारित्वेन वातकफानुबन्धत्वात् यथा यौगिकं संशोधनं नास्ति तथोपशमनमपि युगपद्वातकफशमकत्वाभावान्नास्तीत्यर्थः, सर्व्वशो न विद्यत इति किञ्चिदपि न विद्यत इति। एतदेवोपशमनभेषजाभावं स्फोटयति—संसृष्टेष्विति सन्नि-पातेषु बोद्धव्यम्। सर्व्वजिदिति अनुबन्धभूतवातकफमूलभूतपित्तजित्, मधुरं हि कफकारि,

एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावाद् दौरात्म्याद् वैद्यदोषतः ॥
अकर्म्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते ।
तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ॥

(च शब्दस्यान्वाचयार्थत्वात्) न त्वतिरिक्तमित्यभिप्रायेणोक्तं त्रिविधोदर्कमिति । युगपद्गतस्यासाध्यत्वं फलविशेष एव प्रत्याखेयत्वात् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—ननु साध्यत्वेन यदुक्तं तदपि किं नासाध्यं भवितुमर्हतीत्यत आह —एभ्यस्त्वित्यादि । एभ्य इत्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणेभ्य एव प्रेष्योपकरणादिभ्यो हेतुभ्यः। प्रेष्येति आतुरस्य परिचारक उपकरणं धनं वास्ति चेत् तदा तस्य दौरात्म्यत्वाद् दुर्बुद्धग्रादिना कुपथ्याचारात्, तेषु गुणवत्सु सत्स्वपि वैद्यदोषतः शास्त्रविहितप्रतिकारविपरीतक्रियादिकरणदोषात् । अकर्म्मतश्चेति प्रतिक्रियाकरणाभावात् । कश्चिद् रोगो रोगविशेषः साध्यत्वमतिवर्त्ततेऽसाध्यत्व- मापद्यते । नन्वसाध्यत्वं द्विविधं—याप्यं प्रत्याखेयञ्च । किं तद् द्विविधमित्यत आह—तत्रासाध्यत्वमित्यादि । साध्ययाप्यपरिक्रमात् कस्यचिद् याप्यत्वं कस्य- चित् प्रत्याखेयत्वं, तस्मात् साध्ययाप्यपरिक्रमादेकमेवासाध्यत्वं स्यात् ।

तिक्तकषायौ तु वातकरौ, शेषास्तु पित्तकरा एवेति भावः, किंवा, एवमेवेति, विना भेषजं नोप- शमनं रक्तपित्तस्य भवतीति योजनीयम् । त्रिविधोदर्कमिति त्रिविधजातीयफलम्, तच्च साध्यत्व- याप्यत्वप्रत्याख्येयत्वरूपम् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—असाध्यतोपोद्घातेनेतरव्याधि-साधारण्येऽपि असाध्यतापत्तिकारणान्याह—एभ्यस्तु इत्यादि । उपकरणाभावादिति भेषजाभावात्, दौरात्म्यादिति आतुरस्यानात्मवत्त्वात् । अकर्म्मत इत्यत्र कुत्सायाम् नञ्, अपुत्र इति यथा, तेन अकर्म्मतोऽसम्यक्चिकित्सात इत्यर्थः, किंवा अकर्म्मत इति अधर्म्मादसाध्यव्याधिजनकात । कश्चिदिति वचनेन अचिकित्सया न सर्व्वे तिलकालकमशकादयोऽवश्यमसाध्या भवन्तीति दर्शयति, तेषामचिकित्सयापि साध्यत्वात् । प्रेष्यादिदोषेण प्रकृतरक्तपित्ते असाध्यत्वं दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति रक्तपित्ते, असाध्यत्वम् एकमिति असाध्यत्वमेव परं स्यात्, साध्ययाप्यपरिक्रमादिति साध्ययाप्यमार्गाभ्यां परिक्रमात् उभयमार्गानुसारित्वादित्यर्थः, किंवा, साध्ययाप्ययोः परिक्रमः, तस्मात्, तत्र साध्यस्य परि- क्रमो याप्यमार्गगामित्वम्, एवं याप्यस्य परिक्रमः साध्यमार्गगामित्वम्, अयञ्च मार्गपरिक्रमो मार्गपरित्यागादपरित्यागाद वा असाध्य एव, अपरित्यागे तावदुभयमार्गेणैव असाध्यत्वम्, परि- त्यागेऽसाध्यत्वमुक्तं, वक्ष्यति हि चिकित्सिते—"मार्गौ प्रसार्य्य चरेद यद्वा तच्च रक्तमसिद्धिमत्"

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते।
यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुःप्रभम्।
रक्तपित्तमसाध्यं स्याद् वाससो रञ्जनञ्च यत्॥
भृशं पूत्यतिमात्रञ्च सर्व्वोपद्रववच्च यत्।
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत्॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः।
पश्येद् दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यं न संशयः॥

सर्व्वरोगाणां साध्यानामसाध्यत्वप्रकारमुक्त्वा तेन प्रकारेण रक्तपित्तस्य साध्यस्याप्यसाध्यत्वे तद्विज्ञानार्थं लिङ्गान्याह—रक्तपित्तस्येत्यादि। रक्तपित्तस्य साध्यत्वेनाप्युपदिष्टस्य तस्य प्रेष्योपकरणाभावादुक्तहेतुभ्योऽसाध्यत्वमापन्नस्य विज्ञानं लिङ्गमिदम् अत ऊर्द्ध्वमुपदेक्ष्यामः। यदित्यादिना। यदिति रक्तपित्तं कृष्णं भवति तदसाध्यम्। अथवा यद् रक्तपित्तं नीलं नीलवर्णं भवति तदसाध्यम्। अथवा यद् रक्तपित्तं शक्रधनुःप्रभं लोहितमेकदेशेन दूर्व्वादलश्याममेकदेशेन तथाविधं तदसाध्यम्। यच्च रक्तपित्तं वाससो रञ्जनं विमलवसनं येन रक्तेन म्रक्षितं शुष्कञ्च पुनर्जलेन धौतं रक्तमेव वर्त्तते तद् रक्तपित्तमसाध्यम्। यच्च रक्तपित्तं भृशमतिशयेन पूति दुर्गन्धि भवति भवति चातिमात्रमतिशयमानेन प्रवृत्तं तदसाध्यम्। यच्च सर्व्वोपद्रववत् उक्तदौर्ब्बल्यारोचकादिसमुदायोपद्रवयुक्तं तदसाध्यमित्यर्थः। येनेत्यादि। येन च रक्तपित्तेनोपहतो मानवो दृश्यं यावद्वस्तु रक्तं पश्येत् वियच्चापि रक्तं पश्येत् तच्च रक्तपित्तम्

इति, किंवा असाध्यत्वमेकं साध्ययाप्यपरिक्रमादिति साध्यस्य याप्यत्वेन परिक्रमादित्यर्थः।

ऊर्द्ध्वगस्यापि रक्तपित्तस्य लाक्षणिकीमसाध्यतामाह—रक्तपित्तस्येत्यादि। एते कृष्णादयो वर्णाः गम्भीरधातुसम्बन्धाद्भवन्ति, ततश्चासाध्यं युक्तमेव, वाससो रञ्जनञ्च यदिति प्रक्षालितमपि सद् वासो रञ्जयति, न क्षालनेनापैतीति बोद्धव्यम्, अन्यथा 'सर्व्वमेव रक्तं वाससो रञ्जनं भवति' इति वचनमनर्थकं स्यात्, किंवा 'अरञ्जनम्' इति पाठः, तेन रक्तस्य वाससो रञ्जकस्यारञ्जनमेव विकृति। भृशं पूतीति धात्वन्तरसम्बन्धादतिदुर्गन्धि, सर्व्वोपद्रववदिति उक्तदौर्ब्बल्याद्युपद्रवयुक्तम्।

दृश्यं घटपटादि, वियदाकाशम्, रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः, यद्यप्याकाशमपि दृश्यं

तत्रासाध्यं परित्यज्य याप्यं यत्नेन यापयेत्।
साध्यञ्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकौ।

कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्व्वरूपाण्युपद्रवान्।
मार्गौ दोषानुबन्धञ्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्व्वसुः।
वीतमोहरजोदोष-लोभमानमदस्पृहः ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरक-प्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
रक्तपित्तनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

असाध्यम्। ननु असाध्यादिषु किं प्रतिकार्य्यमित्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्र रक्तपित्तेषु यदसाध्यं रक्तपित्तं तत् परित्यज्य भिषग् यत्नेन याप्यं रक्तपित्तं पथ्यादिना यापयेदवहितः सन् भिषक् साध्यं रक्तपित्तं सिद्धैर्भेषजैः साधयेदिति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोकावित्यादि। यवकोद्दालकेत्यादिना कारणम्। ततस्तु तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते इत्यादिना नामनिर्वृत्तिं लोहितपित्तेति संज्ञाकरणार्थं निर्वृत्तिं सम्प्राप्तिम्। तस्येमानीत्यादिना पूर्व्वरूपाणि। उपद्रवस्त्वित्यादिना उपद्रवान्। मार्गौ पुनरित्यादिना मार्गौ। तद्बहुश्लेष्मेत्यादिना दोषानुबन्धम्। तत्र यदूर्द्ध्वमित्यादिना साध्यत्वं हेतुमत् साध्यत्वे हेतुसहितं साध्यत्ववचनं न हेतुमच्च न साध्यत्वं याप्यासाध्ययोः सहेतूपदेशवचनं चकारादुपक्रमप्रयत्नाय भोजनादिकञ्च ॥ १२ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ
द्वितीयस्कन्धे निदानस्थानीयरक्तपित्तनिदानाख्य-
द्वितीयाध्यायजल्पाख्या द्वितीयशाखा ॥ २ ॥

भवति मीमांसकनये, तथापि प्राय आकाश एवासाध्यरक्तपित्तरक्तत्वं प्रतीयत इति न पुनरुक्तम्। यत्नेनेतिवचनाद् याप्ययापनं यत्नं विना न भवतीति दर्शयति ॥ ११ ॥

चक्रपाणि—कारणमित्यादि संग्रहः, नामनिर्वृत्तिमिति 'लोहितसंसर्गाद्' इत्यादिना, 'न च' इति न चासाध्यत्वम्, अनेन च याप्यमपि गृहीतम्, असाध्यभेदो हि याप्यम्, हेतुमदिति विरेचने यौगिकत्वायौगिकत्वादिहेतुवर्णनं संगृह्णाति, वीता अपगता मोहादयो यस्य स तथा ॥ १२ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्त-विरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां निदानस्थानस्य व्याख्यायां रक्तपित्तनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति, तद् यथा—वातगुल्मः पित्तगुल्मः श्लेष्मगुल्मः निचयगुल्मः शोणितगुल्मश्चेति ॥२॥

गङ्गाधरः—अथातिकर्षकज्वरप्रभवत्वेन समाननिदानत्वाद् रक्तपित्त-गुल्मयोरेककार्य्यत्वसङ्गत्या, तथा सर्व्वत्र रक्तपित्ते पित्तस्याव्यभिचरित-हेतुत्वादेकदोषस्याव्यभिचारिहेतुत्वप्रसङ्गसङ्गत्या च सर्व्वगुल्मे वातस्याव्यभिचारि-प्रकृतिभूतहेतुत्वाच्च रक्तपित्तनिदानानन्तरं गुल्मनिदानव्याख्यानमारभते। अथात इत्यादि। गुल्मस्य निदानं निदानादि पञ्चनिदानम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहेत्यादि। इह संसारे जन्तूनां पञ्च गुल्मा भवन्तीति यदुक्त-मष्टोदरीये तस्यानुवादोऽयं स्मरणार्थम्। निचयगुल्म इति सन्निपातजगुल्म इत्यर्थः। शोणितगुल्मश्चेति। पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्यात ऊर्द्ध्वं स्त्रीणामार्त्तवज-गुल्मव्याख्यानदर्शनादत्र शोणितपदेनार्त्तवमुच्यते, यत् तु—स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते। अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते। इति वचनात् शोणितशब्देन प्रसादरक्तमार्त्तवरक्तञ्चोच्यते तन्न, चरक-सुश्रुतादौ प्रसादरक्तजगुल्मादर्शनेन तद्वचनस्यामूलकत्वात् ॥ २ ॥

चक्रपाणि—दक्षाध्वरोद्ध्वसे रक्तपित्तमनु गुल्मोत्पत्तिरिति रक्तपित्तमनु गुल्मनिदानम्। इह पञ्चेतिवचनात् चिकित्सितेऽधिकान् गुल्मान् सूचयति, वक्ष्यति हि—"व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम्" इति। निचय सन्निपातः, तत्कृतगुल्मो निचयगुल्मः, इह प्रत्येकवातादिगुल्मक्रियामेलकादेव द्वन्द्वजगुल्माः साध्यन्त इति कृत्वा न पृथगुक्ताः, सन्निपातगुल्मास्तु वातादिगुल्मक्रियामेलकेन साध्या भवन्त्येव, तेन वातादिसंयोगमहिम्ना अतिरिक्तासाध्यत्वयोगान्निचयगुल्मः पृथगुक्त, एतदेव गुल्मेऽस्मिन्नसाध्यत्वं प्रतिपादयितुं सन्निपातशब्दं साध्यज्वरादिसन्निपातेऽपि वर्त्तमानं परित्यज्य निचयशब्दः, अत्यर्थं हि असाध्य-रूपश्चापि निचयः ॥ १।२ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच, कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजानीमहे ? न ह्यविशेषविद् रोगाणामौषधविदपि भिषक् प्रशमसमर्थो भवतीति। तमुवाच भगवानात्रेयः। समुत्थानपूर्व्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवति, अन्येषाञ्च रोगाणामग्निवेश। तत्र तावद् गुल्मेषूच्यमानं निबोध ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—एवमित्यादि स्पष्टम्। विशेषमिति वातजत्वादिरूपेण ज्ञातत्वं विना पञ्चत्वविज्ञानं न भवतीति वातजत्वादिना ज्ञानसिद्धौ तद्विशेषज्ञानसिद्धेः साध्यत्वादिविशेषं कथमभिजानीमहे इति नार्थः। पञ्चानां गुल्मानामिति वचनन्तु पञ्च गुल्मा भवन्तीत्युक्तानुवादे कृतं न तु वातजत्वादिरूपेण ज्ञातत्वेनोक्तवातगुल्मत्वादिविशेषमित्यर्थः। अविशेषविदिति गुल्मत्वरूपेणैव यो भिषक् गुल्मवेत्ता न तु वातजत्वादिविशेषरूपेण गुल्मवेत्ता स वातजादिगुल्मप्रशमौषधविदपि वातजादिविशेषगुल्मानां प्रशमनसमर्थो न भवतीति। समुत्थानेत्यादि। वेदनोपशयेति वेदनाया यातनाया उपशय इत्यर्थः। अन्येषाञ्च रोगाणामिति ज्वररक्तपित्तादीनाम्। ननु तस्योपलब्धिर्नैदानपूर्व्वरूपेत्यादिना रोगाणां विशेषविज्ञानमुक्तमत्र च पुनस्तदुक्तम् इति पौनरुक्त्यमिति चेन्न, तत्रोपलब्धिरित्युक्तं, तत्र तस्य सामान्यत उपलब्धिः किं विशेषतः उपलब्धिरिति संशयेन पुनर्विशेषज्ञानार्थं शिष्यप्रश्नस्तस्य भेदकमुत्तरवचनं नातः पुनरुक्तमिति बोध्यम्। तत्र समुत्थानादिषु तावत्समुत्थानादिविशेषेभ्यः ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—समुत्थानेत्यादौ लिङ्गान्तर्निविष्टा उपद्रवा न पृथगुच्यन्ते, वेदनारूपञ्च लिङ्गं गुल्मलिङ्गान्तर्गतमपि वेदनाप्रधानविकारेषु प्रायो वेदनयैव विशेषावधारण भवतीति पृथग्दर्शितम्, सम्प्राप्तेस्त्विहाकथनं गुल्मविशेषागमकत्वेनैव बोद्धव्यम्, गुल्मविशेषविज्ञानञ्चेहाधिकृतम्, संख्यादिभेदभिन्ना तु सामान्यसम्प्राप्तिः सर्व्वरोगनिदान एवोक्तेति भावः, बलकालभिन्ना तु सम्प्राप्तिर्यद्यपि वातिकत्वादिविशेषं गमयत्यपि, तथाप्यल्पत्वात् तथा लिङ्गगृहीतत्वाच्च सा नाद्रियते। दिवसान्तजरणान्तादिबलसंप्राप्तिर्हि लिङ्गमध्य एव पठ्यते तत्र तत्र, तेन लिङ्गग्रहणेनैव तत् सुस्थम्। प्राग्रूपञ्च यद्यपि पृथग्वातादिगुल्मगमकं साक्षान्न पठितम्, तथापि विशेषलिङ्गाव्यक्ततारूपविशिष्ट प्राग्रूप विशेषलिङ्गकथनेनैव उक्तमेव, तेन वातादिगुल्मविशेषगमक-

यदा पुरुषो वातलो * ज्वरवमनविरेचनातिसारान्यतमकर्षणेन कर्षितो वातलमाहारमाहरेच्छीतं वा, विशेषेणातिमात्रस्नेहपूर्व्वे † वा वमनविरेचने पिबत्यनुदीर्णां वा च्छर्दिमुदीरयत्युदीर्णान् वातमूत्रपुरीषवेगान् रुणद्धि, अत्यशितो वा पिबति नवोदकमतिमात्रम्, अतिसंक्षोभिणा वा यानेन याति, अतिव्यवायव्यायाममद्यशोकरुचिर्वाभिघातमृच्छति वा, विषमाशनशयनासनस्थानचंक्रमणसेवी वा भवति, अन्यद्वा किञ्चिदेवंविधमतिमात्रं व्यायामजातमारभते, तस्यापचाराद्

गङ्गाधरः—तत्रादौ वातजगुल्मसमुत्थानमाह—यदेत्यादि। वातल इति गर्भारम्भप्रभृति वातबहुलः। कर्षणेनाक्रमणेन कर्षित आक्रान्तः। वातलं वातदमाहारं शीतं वेति शीतमाहारं वेत्यर्थः। विशेषेणेतिपदेन ज्वरादिकर्षणानां तैश्च कर्षितस्य वातलाहारस्य सर्व्वगुल्मकारणत्वम् अतिमात्रस्नेहपूर्व्वकवमनविरेचनादीनां वातगुल्मकारणत्वं ख्यापितम्। पिबतीति बाहुल्येन पानोपदेशः तेन भक्षणाशनलेह्या अपि बोध्याः। वमनविरेचने औषधे। अनुदीर्णामनुपस्थिताम्। उदीरयति प्रवर्त्तयति वमनचेष्टां करोतीति। उदीर्णान् प्रवृत्तान् निरुणद्धि निगृह्णाति। अत्यशित इति कर्त्तरि क्तः, कृतः कर्त्तरीत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगतः कृतो भवन्तीति। अति अशितं येन स इति वा। नवोदकमतिमात्रमित्यन्तश्छेदः। नवोदकं प्रावृट्कालिकजलम्। अतिमात्रं संक्षोभिणेति अतिशयशरीरप्रचालकेन। अतिव्यवायादिरुचिरतिव्यवायादिकमाचरितवान्। अभिघातं दण्डाद्याघातमृछति प्राप्नोति वा। अन्यद्वेति उक्तव्यायामातिरिक्तं व्यायामजातं व्यायामसमूहं बलवदादिभिः सह विग्रहादिकम्। एवंविधमिति उक्तरूपम्। तस्येति उक्तस्य ज्वरादिकर्षितादेः पुरुषस्य अपचारादित्युक्तनिदानादिमध्ये पूर्व्वरूपपाठो न्याय्य एवेति, किंवा पूर्व्वरूपविशेषोऽप्यत्र रक्तपित्तादिरोगापेक्षया सामान्योक्तोऽपि विशेषो ज्ञेयः॥ ३॥

चक्रपाणिः—वातलो विशेषेणेतिवचनात् पित्तलादेरपि यथोक्तमाचरतो वातगुल्मो भवति, वातलस्य त्वत्यर्थमिति दर्शयति। शीतं वा विशेषेणेति अत्यर्थशीतमित्यर्थः। अतिमात्रमिति च्छेदः, अतिव्यवायव्यायामादिरुचिर्भवतीति शेषः, व्यवायादिरुच्या व्यवायाद्याचरणं

* इतः परं "विशेषेण" इत्यधिकं पठ्यते चक्रेण। † अतिमात्रमस्नेहपूर्व्वे इति चक्रसम्मतः पाठः।

वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितो वायुर्महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात् कठिनीभूतमाप्लुत्य पिण्डितोऽवस्थानं कुरुते, हृदि वस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा। स शूलमुपजनयति ग्रन्थींश्चानेकविधान्। पिण्डितश्चावतिष्ठते, स पिण्डितत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ॥ ४ ॥

तत्तदपचारात्। स वायुः। महास्रोत इति कोष्ठगतग्रहण्यादिकं वृहद्विवरसिराम्। रौक्ष्यात् कठिनीभूतमिति निरवयवोऽपि वायुरुक्तहेतुसेवनेन रौक्ष्यगुणतः कठिनीभूतं दृढ़ीभूतं महास्रोत आप्लुत्य आवृतीकृतयार्थात् तदाप्लुत्य तत्स्रोतसा मिश्रितः पिण्डितः पिण्डाकारः सन्नवस्थानं स्रोतोमध्येऽवस्थितिं कुरुते।

ननु स्रोतोमध्ये कुत्रावस्थानं कुरुते, इत्यत आह—हृदीत्यादि। नाभ्यामिति च्छेदः। ननु हृदादाववस्थानं कृत्वा किं कुरुते इत्यत आह—स इत्यादि। स हृदाद्यन्यतमस्थानावस्थितः पिण्डितो वायुः शूलं वातोत्पन्नमनेकविधं वेदनाविशेषं तोदभेदादिरूपमुपजनयति करोति। ग्रन्थींश्चानेकविधानुपजनयतीत्यन्वयः। नन्वेवं कृत्वा पिण्डितभावं किं त्यजतीत्यत आह—पिण्डितश्चावतिष्ठते इति न तु पिण्डितभावं मुञ्चतीति भावः। इति वातगुल्मस्य विधिरूपा सम्प्राप्तिः।

ननु कथं गुल्म इत्युच्यते इत्यत आह—स इत्यादि। स ज्वरादिकर्षणान्यतमादिकर्षितादेर्वातलाहारादुग्रपसेवनेन कुपितो महास्रोतोऽनुप्रविष्टो रौक्ष्यात् कठिनीभूतो महास्रोत-आप्लावी पिण्डितीभूतो हृदाद्यन्यतमस्थानावस्थितः शूलकारी ग्रन्थिकारी च पिण्डितो वायुः पिण्डितत्वात् पिण्डाकारत्वाद्

लक्षयति। रौक्ष्यात् कठिनीभूतमिति महास्रोतोविशेषणम्, तच्च प्रकुपितस्य वायो रौक्ष्येण यथोक्तज्वरकर्षणादिहेतुकृताच्च रौक्ष्यात् कोष्ठस्य कठिनत्वमुपपन्नम्। आप्लुत्येति व्याप्य कोष्ठमेव; अन्यत्राप्युक्तम्—आप्लुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम्' इति, आप्लुतं व्याप्तमित्यर्थः, यदा तु, 'रौक्ष्यात् कठिनीभूतः' इति पाठः, तदा वातविशेषणम्, वातस्य कठिनत्वमप्यत्र प्रकोपेण घनत्वमेव बोद्धव्यम्, पिण्डित इति कुण्डलीभूतः, पिण्डितश्चेति द्वितीय-'पिण्डित'-शब्देन मांसाद्युत्तुण्डनेन गुल्मप्रदेशस्यापि [illegible], तेन पूर्व्वोक्त-'पिण्डित'शब्देन वायोः पिण्डितत्वेन न पौनरुक्त्यम्। अनेकविधानिति च्छेदः। ग्रन्थींश्चानेकविधानिति 'दीर्घ'-'वृत्त'-

स मुहुराध्माति*, मुहुरल्पत्वमापद्यतेऽनियतविपुलाणुवेदनश्च भवति चलत्वाद्वायोश्च, मुहुः पिपीलिकासंप्रचार इवाङ्गेषु तोदभेदस्फुरणायामसङ्कोचसुप्तिहर्षप्रलयोदयबहुलः, तदातुरश्च सूच्येव शङ्कुनेवातिसंविद्धमात्मानं मन्यते। अपि च दिवसान्ते जीर्य्यति शुष्यति चास्यास्यमुच्छ्वासश्चोपरुध्यते हृष्यन्ति चास्य रोमाणि। वेदनायाश्च प्रादुर्भावे प्लीहाटोपान्त्रकूजनाविपाकोदावर्त्ताङ्गमर्दमन्याशिरःशङ्खशूलब्रध्नरोगाश्चैनमुपद्रवन्ति।

गुल्म इत्यभिधीयते। सुश्रुतेऽप्युक्तम्। कुपितानिलमूलत्वाद् गूढ़मूलोदयादपि। गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते॥ इति। अत्र गुल्मवदिति पिण्डितवदित्यर्थः। इति वातगुल्मे निरुक्तिकथनात् सामान्यगुल्मनिरुक्तिर्बोध्या॥ ४॥

गङ्गाधरः—वातगुल्मरूपाण्याह—स इत्यादि। स इति वातगुल्मः। मुहुराध्माति मुहुरुपचीयते मुहुरल्पत्वमापद्यते मुहुरपचीयते। अनियता विपुलाणुर्वा वेदना यत्र स तथा कदाचित् विपुलवेदनः कदाचिदणुवेदन इत्यर्थः। नन्वेवंवेदनः कुत इत्यत आह—चलत्वाद् वायोरिति। ननु केवलमनियतविपुलाणुवेदनो वायोश्चलत्वादुतान्यलिङ्गो भवति न वेत्यत आह—वायोश्चेत्यादि। चकारात् वायोश्चलत्वात् पिपीलिकासंप्रचार इवाङ्गेषु तोदादीनां हर्षान्तानाम् अन्यतमस्य प्रलयोदयौ विनाशोत्पादौ बहुलौ यत्र स तथा। एवञ्च भवति तदातुरश्चेत्यादि। दिवसान्तेऽपराह्णे, शुष्यति चास्यास्यं वायोः शोषकत्वात्। उच्छ्वासश्चोपरुध्यते वातावृतस्रोतस्त्वात्। वेदनायाश्चेत्यादि प्रादुर्भावे बाहुल्येन स्रोतोऽन्तराले वेदनायाः शूलस्य जनने प्लीहाटोपादयश्चैनं वातगुल्मिनमुपद्रवन्ति। इत्यमी वातगुल्मोपद्रवा अपि वातगुल्मलिङ्गान्युच्यन्ते लिङ्गान्तर्गतत्वेन पाठात्, न तु लिङ्गातिरिक्ताः, परन्त्वपरलिङ्गापेक्षयाधिकबलवत्तया रोगोत्पादानन्तरमतिपीड़ाकरत्वादुपद्रवा उच्यन्ते, इत्यभिप्रायेणाचार्य्यो नोपद्रवान्

'स्थूला'दिभेदेन भिन्नान्; 'पिण्डितत्वात् गुल्म इत्युच्यते' इत्यनेन लतादिगुल्मसादृश्यनिबन्धनां गुल्मसञ्ज्ञां दर्शयति। आधमति विस्तारीभवति, अनियतविपुलाणुवेदन इति कदाचित् विपुलवेदनः कदाचिदल्पवेदनश्चानियतमेव भवति, अत्रैव हेतुमाह—चलत्वाद् वायोरिति। आयामो विस्तरणम्, हर्षो रोमहर्षः, प्रलयो नाशः, उदयो जन्म, स्फुरणादीना जन्मनाशौ बहुधा भवत

* आधमतीति पाठ साधु।

कृष्णारुणपरुषत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति । निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरते ॥ ५ ॥

(इति वातगुल्मः ।)

तैरेव तु कर्षणैः कर्षितस्याम्ललवणकटुक्षारोष्णतीक्ष्णशुक्तव्यापन्नमद्यहरितफलाम्लानां विदाहिनाञ्च शाकधान्यमांसादीनाम् उपयोगादजीर्णाध्यशनात् रौक्ष्यानुगते चामाशये वमनविरेचनमतिवेलं सन्धारणं वातातपौ चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते । तत् प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति, य

निदानादिभ्यः पृथगुवाच । कृष्णारुणेति कृष्णत्वं वाऽरुणत्वं वा परुषत्वञ्च त्वङ्नखादिषु तादृशानि त्वगादीनि यत्र स तथा । निदानोक्तानीत्यादि सुगमम् ॥ ५ ॥　　(इति वातगुल्मः ।)

गङ्गाधरः—पित्तगुल्मनिदानमाह—तैरेवेत्यादि । तैरिति वातगुल्मोक्तज्वरादिभिः कर्षणैः कर्षितस्येति अम्ललवणादिवचनेन वातलमाहारमाहरतीत्यस्य प्रतिषेधः कृतः । विदाहिनाञ्च शाकादीनामुपयोगान्न तु सर्व्वेषां शाकादीनामिति पित्तप्रकोपहेतवः । अजीर्णाध्यशनादयो वातकोपहेतवः । आतपश्च वातपित्तकोपहेतुः । अत एव पित्तं सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ।

ननु पित्तमारुतौ प्रकुपितौ द्वावेव किं गुल्मं कुरुतः ? इत्यतः पित्तगुल्मस्य विधिरूपां सम्प्राप्तिमाह—तदित्यादि । तत् पित्तं प्रकुपितं कर्म्म, मारुत इति कर्त्ता प्रकुपित एव आमाशयैकदेशे संवर्त्त्य संपिण्ड्य

इत्यर्थः, अत्रापि चलत्वमेव वायोर्हेतुर्बोद्धव्यः, हृष्यन्त चास्य रोमाणीति वेदनाप्रादुर्भावे प्रतिनियमेन, स्फुरणादौ तु हर्षो विनापि वेदनामिति ज्ञेयम् ॥ ४।५ ॥

चक्रपाणि—रौक्ष्यानुगते चामाशय इति रौक्ष्येण हेतुनाऽतीवरूक्षीकृत इत्यर्थ, किंवा, रौक्ष्यानुगते चामाशये सति वमनं सेवमानस्येति योजनीयम्, आमाशयैकदेशे संमूर्च्छ्यप्रति-

उक्ता वातगुल्मे। पित्तन्त्वेनं विदहति कुक्षौ हृदुरसि कण्ठे वा विदह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वितम्। गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूप्यत्युष्मायते स्विद्यति क्लिद्यति मृदुशिथिल इव स्पर्शासहोऽल्पलोमाञ्चो भवति। ज्वरभ्रमदवथुपिपासागलतालुमुखशोषप्रमोहविड्भेदाश्चैनमुपद्रवन्ति। हरितहारिद्रत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति। निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत ॥ ६ ॥

(इति पित्तगुल्मः ।)

तरेव तु कर्षणैः कर्षितस्यात्यशनादतिस्निग्धगुरुमधुरशीताशनात् पिष्टेक्षुक्षीरतिलमाषगुड़विकृतिसेवनात्, मद्यातिपानाद्धरितकाति*-प्रणयनादानूपौदक-ग्राम्य-मांसातिभक्षणात्

तानेवेति मुहुराध्मातीत्यादुक्तरूपान्। ननु तत्सर्व्वं मारुतकार्य्यं, पित्तन्तु किं करोतीत्यत आह—पित्तन्त्वेनमित्यादि। विदहति विशेषेण ज्वालां करोति कुक्ष्यादिषु। पित्तेन कुक्ष्यादिषु विदह्यमानः पुरुषः सधूमं धूमेन सहितमिव गन्धवदम्लान्वितमुद्गारमुद्गिरति। गुल्मावकाश इत्यस्य दह्यते दूयते इत्यादिभिरन्वयः। गुल्मावकाशो गुल्मप्रदेशः। ज्वरादय उपद्रवाः। एनं पित्तगुल्मिन पुरुषम्। हरितो वर्णः हरिद्वर्णः पालाशवर्ण इति यावत्। हारिद्रो हरिद्रावत् पीतवर्णः। शेषं सुगमम् ॥ ६ ॥ (इति पित्तगुल्मः।)

गङ्गाधरः—कफगुल्मनिदानमाह—तैरेवेत्यादि। तैरेवेति वातगुल्मोक्तज्वरादिभिः कर्षणैः। अतिस्निग्धादीनां यथायोग्यं केवलकफकरत्वं वात-

वचनात् पित्तगुल्मस्य कफगुल्मस्य च वस्तिः स्थानं न भवतीति दर्शयति, वचनं हि— "नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः' इति। वातगुल्मस्य तु वस्तिरपि स्थानं भवति, अत एव तत्र सामान्येन 'महास्रोत.' इति कृतम्, 'महास्रोतोग्रहणेन च वस्तिरपि गृह्यते, तथा वातगुल्म एव "हृदि वस्तौ" इत्यादि कृतम्, दाहदूयनादयः पित्तवेदनाविशेषा असकृद्-व्याख्याताः, दवथुर्धक्धकितेति लोके कथ्यते ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—श्लेष्मगुल्मेऽतिभुक्तस्येति अतिभुक्षितस्य, अतिसुहितस्येति वा पाठः,

* मन्दकमद्यातिपानात् इति वा पाठः।

सन्धारणादतिसुहितस्य चातिप्रगाढ़मुदकपानात् संक्षोभाद्वा शरीरस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते।

तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति*, य उक्ता वातगुल्मे। श्लेष्मा त्वस्य शीतज्वरारोचकाविपाकाङ्गमर्द्द-हर्ष-हृद्रोग-च्छर्द्दिनिद्रालस्य-स्तैमित्य-गौरवशिरोऽभितापानुपजनयति, अपि च गुल्मस्य स्थैर्य्य-गौरवकाठिन्यावगाढ़सुप्तताश्च तथा कासश्वासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणश्चातिवृद्धः श्वैत्यञ्च त्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषेषु उपजनयति। निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरते॥ ७॥ इति श्लेष्मगुल्मः।

त्रिदोषहेतुलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं गुल्ममुप-

श्लेष्मकरत्वञ्च बोध्यम्। तं कफं प्रकुपितं प्रागुक्तहेतुभिः। मारुतः कर्त्ता। श्लेष्मा त्वस्येति। तत्र गुल्मे यं श्लेष्माणं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्त्य तानेव वेदनाप्रकारान् उपजनयति, स श्लेष्मा, त्वस्य गुल्मिनः। अपि चेत्यादि गुल्मस्य ग्रन्थिरूपस्य स्थैर्य्यादीनुपजनयति श्लेष्मा। तथेत्यादि अतिवृद्धोऽयं श्लेष्मा कासादीन् राजयक्ष्माणञ्चोपजनयति, त्वगादिषु श्वैत्यञ्चोपजनयति, इत्येते कासादयः कफगुल्मानामुपद्रवा बोध्याः। अतिवृद्ध इति श्लेष्मणः कर्त्तृत्ववचनेन सर्व्वत्रैवोपद्रवाणां तत्तद्व्याधिकरहेतूपबृंहितदोषबलेन उपबृंहितबलव्याधिजन्यत्वं न तु तत्तद्व्याध्यारम्भकदोषजन्यत्वमित्युक्तं भवत्याख्यातम्॥ ७॥

गङ्गाधरः—त्रिदोषेत्यादि। इहैवमेकैकदोषस्य ये हेतवो यानि च लिङ्गानि उक्तानि तेषां त्रयाणां दोषाणां तेषां हेतूनां लिङ्गानाञ्च सन्निपाते परस्पर-मिलने। तुशब्दादधिकलिङ्गानाञ्च सन्निपातो विकृतिविषमसमवायारब्धत्वात्। चिकित्सिते महारुजं दाहपरीतमश्मवदित्यादिलक्षणेन त्रिदोषजगुल्मस्य

यद्यपि राजयक्ष्मा त्रिदोषजः, तथापि कफगुल्म एव रोगमहिम्ना अजनितदोषत्रयेण जन्यत इति बोद्धव्यम्॥ ७॥

* वेदनाप्रकारानित्यत्र गाढ़वेदनाप्रकारान् इति द्वितीय पाठः।

दिशन्ति कुशलाः। स विरुद्धोपक्रमत्वादसाध्यो निचय-गुल्मः ॥ ८ ॥

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य, गर्भकोष्ठार्त्तवागमनवैशेष्यात्। पारतन्त्र्यादवैशारद्यात् सततम्

वक्ष्यमाणत्वात्। तथा तत्रैव निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे इत्यादिना चिकित्सा-विशेषार्थमेव द्वन्द्वजानां त्रयाणां वक्ष्यमाणत्वेऽपि संख्यायां गणनाभावेन प्रकृति-समसमवायारब्धत्वख्यापनात् त्रिदोषजस्य संख्यायां गणितत्वेन विकृतिविषम-समवायारब्धत्वं प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वञ्च ख्यापितवान्। विरुद्धोपक्रम-त्वादिति तुल्यबलविरुद्ध उपक्रम आरम्भो यस्य तस्मात्। न ह्यस्ति सान्नि-पातिकज्वरादेरिव विकृतिविषमसमवायारब्धत्वेऽपि पञ्चकषायकल्पनैः कल्पित-संशमनौषधसत्त्वेऽपि षड़पक्रमाणां वातादियोग्यानां परस्परविरुद्धत्वेन त्रिदोष-हरतया यौगिकत्वं निचयगुल्मे व्याधिस्वभावादिति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—शोणितगुल्मस्त्विति उद्दिष्टः शोणितगुल्मः। स्त्रिया एवेति न तु पुरुषस्येति। शिश्नादिचिह्नस्य प्राणिमात्रस्यैव पुरुषपदेनोक्तत्वेन तल्लाभापत्तेः। ननु कुतो न पुरुषस्य शोणितगुल्म. स्यादित्यत आह—गर्भेत्यादि। गर्भात् गर्भाशयरूपकोष्ठादार्त्तवस्य रजइत्याख्यरक्तस्यागमनेन स्त्रीतः पुरुपस्य वैशेष्यात् तद्रक्ताभावात्। प्रसादरक्तन्तु व्याधिस्वभावान्न गुल्ममारभते।

आर्त्तवशोणितगुल्मस्य निदानान्याह—पारतन्त्र्यादित्यादि। पारतन्त्र्यं प्रायेण पराधीनत्वम्। अवैशारद्यादिति स्त्रीजातीनां स्वभावत एव प्रायो

चक्रपाणिः—विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वादिति परस्परं वातादिविरुद्धोपक्रमत्वात्। इह च विप्रति-षिद्धोपक्रमत्वं विकृतिविषमसन्निपातेन बोद्धव्यम्, तेन साध्यत्रिदोषज्वरादौ वातादिविरुद्धोप-क्रमत्वं सदपि नासाध्यतामापादयति ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—शोणितगुल्मे 'स्त्रिया एव' इतिवचनादेव 'न पुरुषस्य' इति लब्धे पुनः 'न पुरुषस्य' इतिवचनं स्पष्टार्थम्। गर्भात्मक कोष्ठो गर्भकोष्ठस्तस्मिन्, गर्भकोष्ठे य आर्त्तवस्य आगमनरूपो विशेषो रक्तगुल्मकारणम्, स स्त्रिया एव भवति, तेन एवंरूप आर्त्तवप्रतिबन्धजन्य' शोणितगुल्म पुरुषस्य न भवति। सामान्यशोणितदुष्टिजन्यस्तु पुरुषस्यापि भवति, तथाहि वक्ष्यति—"कफे वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा। यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥' इति तथा "गुल्मोपकुशधीसर्पा इत्यादयो रक्तजगदाः" इत्युक्तम्। पारतन्त्र्यात्रि

उपचारानुरोधाद् वेगानुदीर्णानुपरुन्धत्याः आमगर्भे वाप्य-चिरपतिते अथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपणानि आसेवमानायाः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्त्तवमुपरुणद्धि। मासे मासे तदार्त्तवमुपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्द्धयति, तस्याः शूलकासातिसारच्छर्द्दारोचका-विपाकाङ्गमर्द्दनिद्रालस्यस्तैमित्यकफप्रसेकाः समुपजायन्ते। स्तनयोश्च स्तन्यम्, ओष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं ग्लानिश्चक्षुषोर्मूर्च्छा हृल्लासो दोहदः श्वयथुश्च पादयोः, ईष-

विशारदत्वाभावः। सततमुपचारानुरोधादिति प्रायेण गृहकर्म्मानुरोधः स्त्रीणामस्ति तेषामन्यतमात् पुरीषादीनां वेगानुदीर्णानप्युपरुणद्धि इति उदीर्ण-वेगानुपरुन्धत्याः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते। अपि च। अचिरपतिते अभिनवपतिते आमगर्भे आसप्तममासिकगर्भे अल्पकालातीतपतिते सति या स्त्री वातप्रकोपणान्यासेवते, तस्याः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते। अथवा या स्त्री अचिरमल्पकालातीतं प्रजाता प्रसूता वातप्रकोपणान्यासेवते, तस्या वायुः क्षिप्रं प्रकोपमापद्यते। अथवा या स्त्री ऋतौ सति वातप्रकोपणानि आसेवते तस्याः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते।

विधिसम्प्राप्तिमाह—स इत्यादि। स इति वायुः। योन्या मुखम् अन्तर्योनौ रजःक्षरणस्रोतोमुखं मासे मासे तेन वायुनोपरुध्यमानमक्षरत् तदार्त्तवं कर्त्तृ। तद्विज्ञानार्थं लिङ्गान्याह—तस्या इत्यादि। ओष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यं कृष्णवर्णत्वं, स्तनमण्डलं चूचुकं परित कृष्णमण्डलम्। अत्यर्थं ग्लानिश्चक्षुषोरिति चक्षुषोरालस्यातिशयः। दोहदः सर्व्वरसाहारादिषु

हेतुत्रयं वेगविधारणे, पारतन्त्र्यादेव स्त्रियो वेगं विधारयन्ति। अवैशारद्यमज्ञानम्, तेन वेगविधारणेन महान् व्याधिर्भवत्येव, अज्ञा एव वेग विधारयन्ति। उपचारादिति भर्त्राद्युपचारपरत्वात्, योनिमुखमिति गर्भाशयद्वारम्। स्तनयोः स्तन्यमिति रोगप्रभावादेव बोद्धव्यम्, आर्त्तवरोगलक्षणस्य व्याधेरेय प्रभाव, यत स्तन्य करोति, दृष्टत्वात्, तेन, यदुच्यते—"स्त्रिया ह्युत्पन्नगर्भायास्त्रिधा रस सम्पद्यते स्वशरीरपुष्टये, स्तन्याय, गर्भाभिवृद्धये च' इति वचनात् 'गर्भे एव 'स्तन्य भवति,' तन्निरस्त मन्तव्यम्, दोहदशब्देनेह नार्य्या उच्चावचतावदिच्छायोगो दोहदाभिधानो ज्ञेयः, यदुक्तं क्षारपाणिना—

श्चोद्गमो रोमराज्या योन्याश्चाटालत्वमपि च योन्यां दौर्गन्ध्य-मास्रावश्चोपजायते। केवलश्चास्या गुल्मः पिण्डित एव स्पन्दते, तामगर्भां गर्भिणीमित्याहुर्मूढ़ाः ॥ ९ ॥

काङ्क्षा। श्वयथुश्च पादयोः। ईषद्रोमराज्या योन्याश्चाटालत्वं विस्तृतत्वम्। केवलश्चास्या इति। अस्या आर्त्तवगुल्मिन्याः केवलः कृत्स्नः पिण्डितरूप एव गुल्मः स्पन्दते इति गर्भाद् भेदः, गर्भो हि करचरणाद्यवयवेन स्पन्दते निःशूलश्च। तामार्त्तवगुल्मिनीमगर्भां मूढ़ा आर्त्तवगुल्मलक्षणान्यविद्वांसो गर्भिणी-माहुः ॥ ९ ॥

"दोहदिनी वा स्यान्नारी शोणितगुल्मिनी"। न त्विह द्वैहृद्यस्य कृतो भेदोऽभिप्रेत, स हि गर्भहृदयस्य मातृहृदयेन हि सम्बन्धो भवतीति, वचन हि—"मातृजन्त्वस्य हृदयं मातृहृदयेन सम्बद्धं भवति रसवाहिनीभि सवाहिनीभिः, तस्मात् तयोर्भक्तिः सम्पद्यते" इति, शोणितगुल्मे च चेतना नास्ति, तेन नैवंरूपमिद द्वैहृद्यं दोहदम्, तेन गर्भभ्रान्त्या यत्-किञ्चिदभ्यवहारेच्छादिलक्षणं दोहदं तस्या भवति, असत्यपि विषसम्बन्धे यथा शङ्काविषात् विषलिङ्गानि भवन्ति, वचनं हि—"शङ्काविषेणोपहताः कुर्व्वन्ति विषलक्षणम्" इति। चाटालत्व विस्तृतत्वम्, योनिविस्तारेण च रोमराज्या अपि विस्तरणं वितन्यमानचर्म्मरोम्णा चैवोपपन्नम्, केवलः स्पन्दत इति नैकदेशेन, गर्भो ह्येकदेशेनापि स्पन्दते, तेन एतल्लक्षण गर्भशङ्का-व्यावर्त्तकम्, ननु यदुक्तं रक्तगुल्मे—'समगर्भलिङ्ग" इति, तथा 'मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः" इति तदनुपपन्नम्, यत गर्भाद् विशिष्ट पिण्डितस्पन्दनं विद्यत एव, तथा नवत्व सुख-साध्यताहेतुत्वेनोक्तम्, इह च कथं कालातिक्रमेणोपक्रमणीयत्वमुच्यते? अत्र ब्रूमः—समगर्भ-लिङ्गस्तावत् भूरिगर्भसमलिङ्गताभिप्रायेणोक्तः, किंवा समस्यावैकारिकस्य दशममासिकगर्भस्य लिङ्गानि यस्य स समगर्भलिङ्गः, तेन वैकारिकसुस्तनागोदरादेर्लक्षण नेह भवतीति दर्शयति, दशममासचिकित्स्यत्वञ्चेह व्याधिमहिम्ना बोद्धव्यम्, दशममास एवायं शिथिलीभूत सन् चिकित्स्यो भवतीति व्याधिप्रभावः, दृष्टा च व्याधिप्रभावकृता कालापेक्षा—"ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम्। षड़हे षड़हे देयम्" इत्यादिषु, यत् तु समगर्भलिङ्गत्वेन गर्भशङ्कानिरासार्थं रक्तगुल्मस्य दशममासापेक्षणम्, तन्न, दशममासादर्व्वागपि पिण्डित-स्पन्दनेन रक्तगुल्मस्यावधारणात्, तथा दशममासादूर्द्ध्वमपि गर्भावस्थानस्य दृष्टत्वेन गर्भशङ्का-नपगमाच्च; वक्ष्यति हि दशममासादूर्द्ध्वमवस्थानं गर्भस्य, 'वैकारिकमत ऊर्द्ध्वमवस्थानम्" इति वचनात् ॥ ९ ॥

एषान्तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्व्वृत्तेरिमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। तद् यथा—अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकावग्निवैषम्यं विदाहो भुक्तस्य पाककाले चायुक्त्या च्छर्द्दुद्गारौ, वातमूत्रपुरीषवेगाणां प्रादुर्भावः प्रादुर्भूतानाञ्च अप्रवृत्तिरीषदागमनं वा, शूलाटोपान्त्रकूजनपरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अबुभुक्षा दौर्व्वल्यं सौहित्यस्य चासहत्वमिति गुल्मपूर्व्वरूपाणि भवन्ति॥ ०॥

सर्व्वेषु खल्वेतेषु गुल्मेषु कश्चिन्न वातादृते भवति गुल्मः। तेषां सान्निपातिकमसाध्यं ज्ञात्वा नैवोपक्रमेत। एकदोषजे

गङ्गाधरः—गुल्मानां पञ्चानामव सामान्यतः पूर्व्वरूपाण्याह—एषान्तु इत्यादि। अनन्नाभिलषणं सत्यामपि क्षुधायामशितुमनिच्छा। अरोचकस्तु सत्यप्यभिलाषेऽभ्यवहारासामर्थ्यम्। विदाहो भुक्तस्याद्धपरिपाकः। भुक्तस्य पाककालेऽयुक्त्या च्छर्द्दुद्गारौ। वातादिवेगानां प्रादुर्भाव उपस्थितिः, किन्तु प्रादुर्भूतानां उत्स्रष्टुं प्रवर्त्तितानां तेषां वातादिवेगानामप्रवृत्तिः सङ्गः। आटोपो गुड़ गुड़ाध्वनिः तनतनिर्वा। परिहर्षणं रोमाञ्चः। अतिवृत्तपुरीषता कोष्ठमभितो वृत्तं पुरीषं यस्य तत् तम्। अबुभुक्षा क्षुधाभावः। सौहित्यस्य आ तृप्तितो भुक्तेरसहत्वं दौर्व्वल्यात् ग्लानिकरत्वाच्च सौहित्यस्य॥ १०॥

गङ्गाधरः—ननु वातगुल्मे यथा वातस्य गुल्मारम्भकत्वं तथा पित्तादिगुल्मेष्वप्युक्तं, ततः किं पित्तादिगुल्मो द्वन्द्वज इत्याशङ्कायामाह—सर्व्वेष्वित्यादि। चलत्वेन वातस्य पिण्डाकारकर्त्तृत्वे पित्तकफरक्तानाञ्च पङ्गुत्वेन पिण्डाकाराकर्त्तृत्वाद् वातं विना न कश्चित् गुल्मो भवतीति भाव इति सर्व्वेष्वेव गुल्मेषु वाताविरुद्धा क्रिया विहिता। अपि च पित्तादिगुल्मेषु पित्तादिवद् वातप्रकोपसत्त्वेऽपि वातस्यौत्सर्गिकत्वान्न द्वन्द्वजत्वेन व्यपदेशः। चिकित्सासूत्राण्याह—तेषामित्यादि। तेषां पञ्चानां गुल्मानां मध्ये सान्निपातिकं गुल्मं ज्ञात्वा नोपक्रमेत, वातजादिकमप्यसाध्यं ज्ञात्वा नोपक्रमेत। एक-

चक्रपाणिः—तद् यथेत्यादिना पूर्व्वरूपाण्याह। अयुक्त्येति छर्द्दुद्गारकारणमन्तरेण व्याधिप्रभावादेवेत्यर्थः। अतिवृत्तपुरीषता उदावर्त्तः॥ १०॥

तु यथास्वमारम्भं प्रणयेत्, संसृष्टांस्तु साधारणेन कर्म्मणोपचरेत्। यच्चान्यदप्यविरुद्धं मन्येत, तदप्यवचारयेद्विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां समीक्ष्य। गुरूनुपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकित्सेत् जघन्यमितरांस्त्वरमाणश्च। विशेषमनुपलभमानो गुल्मेषु

दोषजे त्विति। तुशब्दो भिन्नक्रमे तेन साध्ये तु एकदोषजे यथास्वं स्वारम्भकदोषहरमारम्भं कर्म्म प्रणयेत् कुर्य्यादित्यर्थः। संसृष्टांस्त्विति। स्वकारणकुपितवातपित्तजं तथा वातकफजं पित्तकफजञ्च साधारणेन वातपित्तादिद्वन्द्वदोषहरेण कर्म्मणा विरेचनादि-स्वेदादिना च। एतेन द्वन्द्वजानां परिसङ्ख्यया गणनाभावेन च प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वं ख्यापितम्। आचार्य्याणामियं हि रीतिः—प्रायेण विकृतिविषमसमवायारब्धान् द्वन्द्वसन्निपातजान् व्याधीन् परिसङ्ख्यया गणयित्वा तेषां लिङ्गानि साक्षात् पठित्वा प्रकृतिसमसमवायारब्धान् न गणयित्वा अतिदेशेन लिङ्गान्युपदेश्य क्रियाभिधीयत इति। यच्चान्यदिति। तदारम्भकदोषहरमपरदोषाविरुद्धं तदपि गुरुलाघवं विभज्य गुरुत्वेन वृद्धे दोषे लघुद्रव्यं लघुत्वेन वृद्धे गुरुद्रव्यमिति विभज्य अवचारयेत्। एतदुपदर्शनमात्रं, तेन स्निग्धत्वादिगुणैरपि वृद्धे रौक्ष्यादिगुणविभागः कर्त्तव्यः। नन्वत्र यद्युपद्रवा बलवन्तः सन्ति, तत्र किं व्याधिहरणमादौ कर्त्तव्यं तत्प्रशमने चोपद्रवाः प्रशाम्यन्ति, किमुतोपद्रवान् प्रशमयेदित्यत आह—उपद्रवाणामित्यादि।

ननूपद्रवाणां गुरु लाघवं समीक्ष्य किं कुर्य्यादित्यत आह—गुरूनित्यादि। उपद्रवाणां वातजे प्रादुर्भूते वेदनाप्लीहाटोपादीनां मध्ये, पित्तजे ज्वरभ्रमादीनां मध्ये, कफजे कासश्वासादीनां मध्ये, गुरूनतिपीड़ाकरानुपद्रवान् समीक्ष्य त्वरमाणः शीघ्रः सन् तान् चिकित्सेत्। ननु किं लघून् न चिकित्सेदित्यत आह—जघन्यमित्यादि। जघन्यं पश्चात् इतरान् लघूनुपद्रवान्। ननु व्याधेर्विशेषोपलब्धिविधानं न त्वरया भवति, यदि च गुल्मोऽतिवृद्ध आत्ययिकं कर्म्म कुरुते तदा त्वरमाणः किं कुर्य्यादित्यत आह—

चक्रपाणिः—पित्तादिकृतेष्वपि तु गुल्मेषु सम्प्राप्तिसिद्धस्य वातस्य प्राधान्यमाह—सर्व्वेष्वपि

आत्ययिके कर्म्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्। स्नेहस्वेदौ वातहरौ स्नेहोपसंहितञ्च मृदु विरेचनं वस्तींश्चाम्ललवण-मधुरांश्च रसान् युक्त्यावचारयेत्। मारुते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि यत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विति॥ ११॥

भवति चात्र।

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्व्वशो विधिवदाचरितव्या।
मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म्म निहन्यात्॥१२॥

त्वरमाणश्चेत्यादि। गुल्मेषु सर्व्वेष्वेवात्ययिके क्षिप्रं प्राणहरणकारिणि कर्म्मणि सति त्वरमाणश्च चिकित्सां कर्त्तुं शीघ्रं प्रवर्त्तमानश्च भिषक् विशेषं वातजत्वादि-रूपेण गुल्मं प्रभेदमनुपलभ्यमानमुपलब्धिविषयमकुर्व्वन् वातचिकित्सितं प्रणयेत्। ननु कैरुपक्रमैरित्यत आह—स्नेहेत्यादि। स्नेहोपसंहितं स्नेहद्रव्य-घटितं वस्तींश्च स्नेहोपसंहितान् युक्त्या व्याधिपुरुषबलाद्यनुरूपेण। ननु कस्मात् सर्व्वेष्वेव गुल्मेषु वातचिकित्सितं प्रणयेदित्यत आह—मारुत इत्यादि। अत्र न हि कश्चिद् वातादृते भवति गुल्म इति पूर्व्वमुक्तहेतुरुन्नेयः॥११

एतमेवार्थं तद्विद्व्यवसायाय श्लोकेनाह—भवतीत्यादि। गुल्मिना-मित्यादि। उपायैरुक्तैः स्नेहस्वेदादिभिः। सर्व्वशः संशोधनसंशमनाहारा-चारादिसर्व्वरूपेण। विधिवदिति तत्तत्स्नेहादिप्रयोगविधानेन। अन्यमुदीर्णं दोषं पित्तादिकम् अल्पमपि कर्म्म पित्तादिहरणशीतादि-कर्म्माल्परूपेण प्रयुक्तमपि निहन्यादित्यर्थः। अत्रेदमवधातव्यम्—सर्व्वेष्वेव गुल्मेषु वातकोपात् शूलो वर्त्तते, स च केवलवातजे गुल्मे केवलवातज एव सूचीवेधवदादिनानाप्रकारः। पित्तजादौ तु वातजनानाप्रकारोऽपि पित्तादि-सम्बन्धेन तीव्रज्वालादिसहित एव भवति, इति शूलोऽपि तत्र वातजादि-रूपेण व्यपदिष्टो भवति पञ्चविधः सह द्वन्द्वजैरष्टविधश्च कफजे त्वामशूलस्यान्त-र्भावेणाधिकत्वाभावादिति। एतेन गुल्मातिरिक्तः कश्चिदन्यः शूलरोगो नास्ति यश्च शूल आपातत एव दृश्यते स वातकर्म्मविशेषो न च चिरस्थ-पीड़ाकर एतदभिप्रायेणाचार्य्येणानेनान्यः शूलो रोगो नोक्तः। सुश्रुतेनाप्येतदभि-

इत्यादि। साधारणेनेति संसृष्टोभयदोषप्रत्यनीकेन, यद् वा अन्यदपीति ससर्गे एकदोषोपशमकर्म्म

प्रायेण गुल्माधिकारे गुल्मोपद्रवत्वेन शूलमुक्त्वा गुल्मोक्तस्थानजः पृथक् शू
उक्तः ; तद् यथा—अथास्योपद्रवः शूलः कथञ्चिदुपजायते। शूलं निखानितमि
सुखं येन न वेत्त्यसौ। तत्र विण्मूत्रसंरोधः कृच्छ्रोच्छ्वासः स्थिराङ्गता
तृष्णा दाहो भ्रमोऽन्नस्य विदग्धपरिवृद्धता। रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्भुक्त
वृद्धिर्जड़ाङ्गता। वाय्वादिभिर्यथासंख्यं मिश्रैर्वा वीक्ष्य योजयेत्। पथ्य
त्रिलवणं क्षारमित्यादिचिकित्सावचनानन्तरं—विना गुल्मेन यच्छूलं गुल
स्थानेषु जायते। निदानं तस्य वक्ष्यामि रूपञ्च सचिकित्सितम्। वा
मूत्रपुरीषाणां निग्रहादतिभोजनात्। अजीर्णाध्यशनायास विरुद्धान्नो
सेवनात्। पानीयपानात् क्षुत्काले विरूढ़ानाञ्च सेवनात्। पिष्टान
शुष्कमांसानामुपयोगात् तथैव च। एवंविधानां द्रव्याणामन्येषाञ्चोपसेवनात
वायुः प्रकुपितः कोष्ठे शूलं संजनयेद्भृशम्। निरुच्छ्वासो भवेत् तेन वेदनापीड़ि
नरः। शङ्कुस्फोटनवत् तस्य यस्मात् तीव्राश्च वेदनाः। शूलासक्तस्य लक्ष्य
तस्माच्छूलमिहोच्यते। निराहारस्य यस्यैव तीव्रं शूलमुदीर्य्यते। प्रस्तब
गात्रो भवति कृच्छ्रेणोच्छ्वसितीव च। वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कु
नरः। एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवम् ॥ १ ॥ तृष्णा दाहो म
मूर्च्छा तीव्रं शूलं तथैव च। शीताभिकामो भवति शीतेनैव प्रशाम्यति। ए
लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं पित्तसमुद्भवम् ॥ २ ॥ शूलेनोत्पीड्यमानस्य हृल्ल
उपजायते। अतीवपूर्णकोष्ठत्वं तथैव गुरुगात्रता। एतच्छ्लेष्मसमुत्थ
शूलस्योक्तं निदर्शनम् ॥ ३ ॥ सर्व्वाणि दृष्ट्वा रूपाणि निर्द्दिशेत् सान्नि
पातिकम्। सन्निपातसमुत्थानमसाध्यं तं विनिर्द्दिशेत्। शूलानां लक्ष
प्रोक्तं चिकित्साञ्च निबोध मे ॥ ४ ॥ इत्यादिना वातजशूलादिचिकित्स
वचनानन्तरं—रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वे व्यवस्थितः। स संरु
करोत्याशु ध्मानं गुड़गुड़ायनम्। सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी त
नरः। नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यर्त्तिनिपीड़ितः। पार्श्वशूलः
विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ॥५॥ इत्यत ऊर्द्ध्वमस्य चिकित्सामुक्त्वा ; प्रकुप्य
यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः। तदास्य भोजनं भुक्तं सोपष्टम्भं
पच्यते। उच्छ्वसित्यामशकृता शूलेनाहन्यते मुहुः। नैवासने न श
तिष्ठन् न लभते सुखम्। कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवः ॥ ६
अत ऊर्द्ध्वमस्य चिकित्सामुक्त्वा ; कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छित

मपि। अविरुद्धमिति उपद्रवाणां गुरूणामविरुद्धम्। विभज्येति गुरुलाघवं विभज्य,

हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासरोधकं परम्। स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुत सम्भवः। तत्रापि कर्म्माभिहितं यदुक्तं हृद्विकारिणाम् ॥ ७॥ संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिमावृत्य तिष्ठति। वस्तिवङ्क्षणनाभीषु ततः शूलोऽस्य जायते। विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स मारुतात् ॥ ८ ॥ नाभ्यां वङ्क्षण-पार्श्वेषु कुक्षौ मेढ्रान्त्रमर्द्दकः। मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात् ॥ ९ ॥ वायुः प्रकुपितो यस्य रुक्षाहारस्य देहिनः। मलं रुणद्धि कोष्ठस्थं मन्दीकृत्य तु पावकम्। शूलं संजनयंस्तीव्रं स्रोतांस्यावृत्य तस्य हि। दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जायते। सर्व्वत्र वर्द्धते क्षिप्रं शूलं तत्र सघोषवत्। पिपासा वर्द्धते तीव्रा भ्रमो मूर्च्छा च जायते। उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति। विट्शूलमेतज्जानीयाद् भिषक् परमदारुणम् ॥ १० ॥ अत ऊर्द्ध्वमस्य चिकित्सामुक्त्वा, अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते। स्थिरीभूतन्तु तत् कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति। अविपाकगतं ह्यन्नं शूलं तीव्रं करोत्यति। मूर्च्छाध्मानं विदाहश्च हृदुत्क्लेशं विलम्बिकाम्। विरिच्यते च्छर्द्दयति कम्पतेऽतो विमुह्यति ॥ ११ ॥ इति। अथ तन्त्रान्तरेऽपि। दोषैः पृथक् समस्ताम-द्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत्। सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायशः पवनः प्रभुः ॥ व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात्। कलायमुद्गाढ़कि-कोरदूषादत्यर्थरुक्षाध्यशनाभिघातात्। कषायतिक्तातिविरूढ़जान्न-विरुद्ध-वल्लूरकशुष्कशाकात्। विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्य-भाष्यात्। वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे। जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते प्रकोपं समुपैति गाढ़म्। मुहुर्म्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः। संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैः प्रशमं प्रयाति ॥ १ ॥ क्षारादितीक्ष्णोष्णविदाहितैल निष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः। कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः। ग्राम्यातियोगादशनै-र्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम्। तृड्दाहमोहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेद-मूर्च्छाभ्रमचोषयुक्तम्। मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च। शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ २ ॥ आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः। अन्यै-र्बलाशजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम्। हृल्लासकास-

एकदोषप्रशमनमपि तदेव कर्त्तव्यम्, यद् गुरूपद्रवप्रशमं भवतीति भावः। एतदेवाह—गुरून्

वदनारुचिसंप्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः। भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं सूर्य्योदये च शिशिरे कुसुमागमे च॥ ३॥ सर्व्वेषु दोषेषु च सर्व्वलिङ्गं विद्याद् भिषक् सर्व्वभवं हि शूलम्। सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्ज्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥४॥ आटोपहृल्लासवमीगुरुत्व-स्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः। कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति॥ ५॥ वस्तौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु स शूलः कफवातिकः॥ ६॥ कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु स शूलः कफपैत्तिकः॥ ७॥ दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः॥८॥ एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः। सर्व्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः॥ वेदना च तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची। कासश्वासौ च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः॥ अस्यैवावस्थान्तरम्। स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितस्तदा। कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली। भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्। तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते। आध्मानाटोपविण्मूत्र-विबन्धारतिवेपनैः। स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद् वदेद् भिषक्॥१॥ तृष्णादाहारतिस्वेदाः कट्वम्ललवणाशिनः। शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद् भिषक्॥ २॥ छर्द्दिहृल्लाससम्मोहं स्वल्परुग्दीर्घसन्तति। कटुतिक्तोपशान्तश्च तच्च ज्ञेयं कफात्मकम्॥ ३॥ संसृष्टलक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत्। त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीणमांसबलानलम्॥ ४॥ जीर्णे जीर्य्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते। पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च। न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः॥ इति। तन्त्रान्तरे च। वलाशः प्रच्युतः स्थानात् पित्तेन सह मूर्च्छितः। वायुमादाय कुरुते शूलं जीर्य्यति भोजने। कुक्षौ जठरपार्श्वे च नाभ्यां वस्तौ स्तनान्तरे। पृष्ठमूलप्रदेशे च सर्व्वेष्वेतेषु वा पुनः। भुक्तमात्रेऽथवा वान्ते जीर्णेऽन्ने वा प्रशाम्यति। षष्टिकव्रीहिशालीनामोदनेन विवर्द्धते। तत् परिणामजं शूलं दुर्व्विज्ञेयं महागदम्। तमाहू रसवाहानां स्रोतसां दुष्टिहेतुकम्। केचिदन्नद्रवं प्राहुरन्ये तत् पक्तिदोषतः। पक्तिशूलं वदन्त्येके केचिदन्नविदाहजम्॥ इति। शूलस्य प्रागुत्पत्तिमुवाच हारीतः। अनङ्गनाशाय हरस्त्रिशूलं मुमोच कोपान्मकरध्वजश्च। तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयार्द्दितो विष्णुतनुं प्रविष्टः। स विष्णुहुङ्कारविमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः सशूलः। स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयत्यस्य हि पूर्व्वसृष्टिः। इति॥ १२॥

इत्यादि। सर्व्वगुल्मानां वातमूलत्वेन वातनिरपेक्षचिकित्साविशेषानुपलम्भे वातिकचिकित्सा

तत्र श्लोकः ।

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्व्वरूपमथापि च ।
दृष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्म्मणाम् ॥ १३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमुपसंहरति—तत्रेत्यादि । इह खलु पञ्च गुल्मा इत्यादिना सङ्ख्या । एवंवादिनमित्यारभ्य प्रकोपमापद्यते इत्यन्तेन वातगुल्मस्य निमित्तम् । स प्रकुपित इत्यादिना तस्य सम्प्राप्तिः । स मुहुरित्यादिना तस्य रूपाणि । निदानोक्तेत्यादिनानुपशयोपशयौ । तैरेवेत्यादिना पित्तगुल्मस्य निमित्तम् । तत् प्रकुपितमित्यादिना तस्य सम्प्राप्तिः । तानेव वेदनाप्रकारान् इत्यादिना रूपाणि । निदानोक्तानीत्यादिनानुपशयोपशयौ । पुनस्तैरेव इत्यादिना कफगुल्मस्य निमित्तम् । तं प्रकुपितमित्यादिना तस्य सम्प्राप्ति । तानेवेत्यादिना रूपाणि । निदानोक्तानीत्यादिनानुपशयोपशयौ । त्रिदोषहेत्वित्यादिना निचयगुल्मस्य निमित्तं रूपाणि सम्प्राप्तिरुपशयाश्चातिदेशेन । शोणितगुल्मस्त्वित्यादिना शोणितगुल्मस्य निमित्तम् । स प्रकुपित इत्यादिना तस्य सम्प्राप्तिः । तस्याः शूल इत्यादिना रूपाणि शोणितगुल्मस्य । एषान्तु इत्यादिना सर्व्वगुल्मानां पूर्व्वरूपाणि । अथापि चेति चकारात् सम्प्राप्त्युपशयौ यथाव्याख्यातं बोध्यौ । सर्व्वेष्वित्यादिना सर्व्वत्र गुल्मेषु अव्यभिचारिदोषसम्बन्धश्च । तेषामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति कर्म्मणामेकदेश एतत्सर्व्वं गुल्मानां निदाने दृष्टमित्यर्थः ॥ १३ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ द्वितीयस्कन्धे
निदानस्थानजल्पे निदानस्थानीयगुल्मनिदानाख्यतृतीयाध्यायजल्पाख्या तृतीया शाखा ॥ ३ ॥

एव त्वरया कर्त्तव्येत्याह—त्वरमाणस्त्वित्यादि । आत्ययिके कर्म्मणि क्रियमाण इति शेषः । अल्पमपीति कर्म्मविशेषणम् । संग्रहे 'एकदेशश्च कर्म्मणा"मिति चिकित्सितानाम् ॥ ११—१३ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां
गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा भवन्ति, विकाराश्चापरेऽपरिसंख्येयाः। तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपस्तु प्रमेहानभिनिर्व्वर्त्तयति, तथानुव्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—रक्तपित्ते पित्तस्याव्यभिचारित्वं गुल्मे वातस्याव्यभिचारित्वञ्चोक्तम्, पारिशेष्यात् श्लेष्मणोऽव्यभिचारित्वस्य वक्तुमुचितत्वे सर्व्वप्रमेहेषु श्लेष्माव्यभिचारात् गुल्मनिदानानन्तरं प्रमेहनिदानमाह—अथात इत्यादि। सर्व्वं प्राग्वत् व्याखेयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—त्रिदोषेत्यादि। पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्या विंशतावेव प्रमेहेषु मिलितत्रिदोषनिमित्तकत्वं बोध्यं न तु वातादेरेकैकदोषजत्वभेदेन विंशतिः प्रमेहा भवन्तीति बोध्यम्। प्रमेहचिकित्सिते हि वक्ष्यते—या वातमेहान् प्रति पूर्व्वमुक्ता वातोल्वणानां विहिता क्रिया सा इत्यादि। ननु त्रिदोषजा एव प्रमेहा विंशतिरेव भवन्ति किमेकैकदोषादिजा न भवन्तीत्यत आह—विकाराश्च इत्यादि। त्रिदोषनिमित्ताः प्रमेहा विंशतिरेव भवन्ति न तु प्रमेहा विंशतिरेव भवन्ति; परन्त्वपरे एकदोषजादयः प्रमेहविकाराः अपरिसंखेयया भवन्ति। दोषविकल्पेन वृद्धैर्दोषैर्दूष्यादिसंयोगेनापरिसंखेयभेदात्। तत्रेत्यादि। तत्र एकादिदोषप्रकोपेषु अपरिसंखेयेषु प्रमेहेषु मध्ये प्रमेहान् विंशतिम्। अथवा तत्र एकादिदोषप्रकोपेषु मध्ये त्रिदोषप्रकोपस्तु ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—दक्षाध्वरे गुल्ममनु प्रमेहोत्पादात् प्रमेहाभिधानम्, वचनं हि—'हविःप्राशान्मेहकुष्ठयोर्जन्म" इति। त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता इति, सर्व्वमेहेष्वेव त्रिदोषाः कारणम्, अधिकत्वाच्च श्लैष्मिकादिव्यपदेश इति दर्शयति, सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"सर्व्वं एव मेहा सर्व्वदोषजाः" इति। विकारा इति प्रमेहलिङ्गोपद्रवरूपाः, किंवा अन्येऽपि ये केचन त्रिदोषजास्तेऽपि ग्राह्याः ॥ १।२ ॥

इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकाराणां विघात-भावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति। यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्ति*, न तदा विकाराभि-

गङ्गाधरः—इहेत्यादि। इह मनुष्यदेहे निदानं दोषकोपनं द्रव्यादि, दोषा वातपित्तकफाः, दूष्या रसरक्तादयो धातूपधातुमलधातवः। विकाराणां सर्व्वेषामेव रोगाणां विघातस्य भावो विकाराणामनुत्पत्तिर्विघातस्याभावो विकाराणां जननं तयोर्विघातस्य भावाभावयोर्भावस्य प्रतिविशेषाः प्रत्येकं विशेषाः। तत्र विकाराणां विघाताभावविशेषा विकारजननं चिरेण विकार-जननं तनुविकारजननं सर्व्वलिङ्गविकारजननञ्च। पूर्व्वं वक्ष्यन्ते। विघात-भावप्रतिविशेषास्तु तद्विघाताभावविपर्य्ययेण वक्ष्यन्ते इति कश्चित्, तन्न, यतो यदा ह्येत इत्यादिना विकाराणामवश्याभिनिर्वृत्तिविघातवचनस्यासङ्गतिः। तस्मात् विकाराणां विघातश्च भावाभावश्च भावश्च तेषां विशेषा विशेषा इति प्रतिविशेषा भवन्ति।

कस्मादित्यत आह—यदा ह्येत इत्यादि। हि यस्मात्, एते निदानादिविशेषा विकाराणां ज्वरादीनां प्रतिरोगं ये निदानदोषदूष्य-विशेषास्ते यदा परस्परं नानुबध्नन्ति न तदा तत्तज्ज्वरादिविकाराणामभि-

चक्रपाणिः—इहेत्यादौ निदानादीनां विशेषाः परस्परानुबन्धित्वादयोऽग्रे वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः, विकाराणां विघातस्य भावोऽभावश्चेति विकारविघातभावाभावौ तयोः प्रतिविशेषा विकार-विघातभावाभावप्रतिविशेषाः, तत्र विकाराणां विघाताभावस्य प्रतिविशेषाः—विकाराजननम्, तथा चिरेण च जननम्, तनुविकारजननं वा, असर्व्वलिङ्गविकारजननं वाग्रे वक्ष्यमाणाः। विघात-भावप्रतिविशेषास्तु विकाराजननादिविपर्य्ययेणाग्रे वक्ष्यमाणाः।

उक्तफक्किकार्थं व्याकरोति—यदेत्यादि। परस्परं नानुबध्नन्ति परस्परं प्रति-कूला भवन्ति, अनुबन्धो ह्यनुकूलेऽभिप्रेतः, तत्र तदेव निदानं दोषमनुबध्नाति, यद् भूयः सामान्यात् विरोधेन दोषं दूषयति, दोषस्य दूष्यानुबन्धित्वम्—यद्—दूष्यं व्याधिकरणं सामान्यगुणत्वादिधर्म्मयोगादविरोधेन दूषयति, तथा दूष्यस्य च दोषानुबन्धित्वम्—यद्—दोषस्य दूषणं प्रति शिथिलत्वसमानगुणत्वादिनानुकूल्येनावस्थानम्, तथा दोषस्य चेदमेव निदानानुबन्धित्वम्—यद्—निदानस्य व्याधिजननं प्रति समानगुणत्वम्, समानगुणतया हि दोषो निदानस्य व्याधिजननं प्रति अनुकूलो भवति, एतदुदाहरणानाञ्च विपर्य्ययेणाननुबन्धो

* इतः परम् अयथा वा कालप्रकर्षादिति पाठः क्वचित् दृश्यते।

निर्वृत्तिर्भवति। अथाप्रकर्षाद्‌वलीयांसो वानुबध्नन्ति, न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवति। चिराद्वाऽप्यभिनिर्वर्त्तन्ते तनवो वा भवन्त्यथवाऽयथोक्तसर्व्वलिङ्गाः, विपर्य्यये विपरीताः।

निर्वृत्तिर्भवति। इत्येकान्तेन विघातो व्याख्यात। अथाप्रकर्षाद् यदि ते निदानादयोऽवलीयांसोऽनुवध्नन्ति तदाप्यवश्यं न तत्तज्ज्वरादिविकाराणामभिनिर्वृत्तिर्भवति। इत्यनेकान्तेन ज्वरादिव्याधीनां भावश्चाभावश्चेत्येकविधभावाभाव उक्तः। अपरस्तु अथ कथमनेकान्तेन विघातः स्यादित्यतो विघातस्यानैकान्तिकत्वप्रदर्शनेन विकाराणां भावविशेषा उच्यन्ते। चिराद् वाप्यभिनिर्व्वर्त्तन्त इति। यदा खल्वप्रकर्षान्निदानादयस्त्रयस्त्ववलीयांसः परस्परमनुवध्य विकारं नारभन्ते ततः कारणान्तरेण क्रमेण यावता कालेन बलं लभन्ते बलञ्च लभमानास्तावत्कालानन्तरं विकारमारभन्ते इति चिराद्वा विकारा अभिनिर्व्वर्त्तन्ते इति विकाराणामपरो भावाभावविशेषः। यदि कारणान्तरयोगेण बलतः प्रकर्षं न लभन्ते तदा तद् यत्किञ्चित्कारणयोगेन किञ्चिद्बलं लभमानास्तनून् सूक्ष्मान् विकारानारभन्त इति तनवो विकारा भवन्ति। इत्यपरो विकाराणां भावविशेषः। अथवा तनवो विकारा न भूत्वा भवन्त्ययथोक्तसर्व्वलिङ्गा यथोक्तसर्व्वलिङ्गादल्पलिङ्गव्यक्ततापन्ना विकारा इति विकाराणां चतुर्थो भावाभावविशेषः। इति विकाराणां चतुर्व्विधा भावाभावस्य विशेषाः। यदा निदानोपसेवनं नास्ति न तदा वातादयः कुप्यन्ति रसादयश्च न दूष्यन्ते तैरित्यतो विकाराणामेकान्तेन

बोद्धव्यः, निदानस्य च दोषाननुबन्धः समानासमानगुणयोगात् किञ्चिद्दोषजनने बोद्धव्य, सर्व्वथा दोषवैपरीत्ये तदा दोषजननं प्रति उदासीनत्वे न च निदानस्य निदानत्वमेव स्यात्, जनक हि निदानमुच्यते, अथवा कालप्रकर्षादिति अनुबध्नन्तीत्यनेन सम्बन्धः, कालप्रकर्षात् अनुबध्नन्तीति कालप्रकर्षात् परस्परं निदानादयोऽनुगुणा भवन्ति यदा, तदा विकारा अभिनिर्व्वर्त्तन्त इति ज्ञेयम्, यदा परस्परं नानुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवतीति योजनीयम्। कालप्रकर्षाच्चानुबन्धो निदानस्य दोषेण तदा भवति, यदा हेतुर्विच्छेदं कृत्वा पुनः सेव्यते, काल एव वा चिरेण समानगुणतया हेतुरूप प्राप्यते इत्यादि तर्क्यम्, अबलीयांसोऽथवाऽनुबध्नन्तीति निदानं यद्यल्पं भवति, तदा स्तोकदोषं करोति, दोषश्च स्तोक स्तोकञ्च दूष्यं दूषयतीत्यादि ज्ञेयम्, यदा चाबलीयांसोऽनुबध्नन्ति, तदा तनवो वा विकारा भवन्ति, अयथोक्तसर्व्वलिङ्गा वा भवन्तीति योज्यम्, तनवोऽल्पमात्राः। अयथोक्तसर्व्वलिङ्गा इति येन

इति सर्व्वविकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्ति-
हेतुर्भवत्युक्तः ॥ ३ ॥

तत्रेमे त्रयो निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकरा भवन्ति। तद् यथा—हायनक-

अभावोऽनुत्पत्तिरित्येको न विघातविशेषो निदानादित्रयसद्भावे हि विघात-व्याख्यानवचनम्। अथावलीयसां निदानादीनामप्रकर्षादप्यनुबन्धविपर्य्ययेऽपि विकाराणामभावोऽनुत्पत्तिरिति द्वितीयो विकाराणां भावस्य विशेषः। तेषां कालेऽपि कारणान्तरेण वललाभाभावे चिरादपि न विकाराभिनिर्वृत्तिः भवति। एवं तेषामेवावलीयसां निदानादीनां परस्परानुबन्धानां कारणान्तर लाभाभावे च तनुरूपेणापि विकारानुत्पत्तिर्नाप्ययथोक्तसर्व्वलिङ्गतया विकारोत्पत्तिरिति भावाभावो विकाराणामिति। अथैकान्तेन विकारोत्पत्ति-हेतुमाह—विपर्य्यये विपरीता इति। निदानादीनां त्रयाणां विघातभावा भावयोर्विपर्य्यये खल्वेकान्तेन विकारोत्पत्तिर्भवति। तद् यथा—निदानादीनां बलवतां यदा परस्परानुबन्धो भवति तदावश्यं विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवति। इति। अथैषां विकाराणां निदानादित्रयसद्भावेऽपि तेषामुत्पत्तौ विघातस्य भावाभावस्य भावस्य च हेतुवचनमुपसंहरति—इतीत्यादि ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु प्रमेहरोगे निदानादयः कीदृशा इत्यत आह—तत्रेम इत्यादि। इमे वक्ष्यमाणा हायनकादयः। वातपित्तकोपने स्वल्प-बलवत्त्वेन श्लेष्मकोपने सम्पूर्णबलत्वेन सम्पूर्णबलेन कुपितश्लेष्मणो दूष्यदूषणे क्षिप्रक्रियावत्त्वेन सम्पूर्णबलत्वात् श्लेष्मनिमित्तानां श्लेष्मोल्व-णानां त्रिदोषनिमित्तानाम्। आश्वभिनिर्वृत्तिकरा न तु चिरात्।

प्रकारेण लिङ्गान्युक्तानि, न तेन प्रकारेणापि सर्व्वलिङ्गानि भवन्तीत्यर्थं, एवमेते निदानादीनाम् अननुबन्धविशेषकृता विकारविघाताभावस्य प्रतिविशेषा उक्ता। सम्प्रति निदानादीनां परस्परानु-बन्धविशेषकृतान् विकाराणां विघातभावविशेषानाह—विपर्य्यये विपरीता इति, विपर्य्यय इति निदानादीनामनुबन्धे तथा शीघ्रानुबन्धे तथा बलवताञ्चानुबन्धे, विपरीता इति निर्व्वर्त्तमाना विकारा, तथा शीघ्रं निर्व्वर्त्तमानास्तथा महान्तो यथोक्तसर्व्वलिङ्गाश्चेति यथासंख्यं बोध्यम्। उपसंहरति—इतीत्यादि। एतच्च प्रकरणं सर्व्वविकारसाधारणमपि प्रमेहस्य परस्परानुबन्धिभिरेव निदानादिभिर्जन्म भवतीति ख्यापयितुं प्रमेहनिदाने कृतम् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्रकृते कफजादिमेहे परस्परानुबन्धिनो निदानादिविशेषानाह—

यवक-चीन-कोद्दालक-नैषधेत्कटमुकुन्दकमहाव्रीहिप्रमोदकानां सुगन्धकानाञ्च नवान्नानामतिवेलमतिप्रमाणेन चोपयोगः, तथा सर्पिष्मतां नवहरेणुमाषसूप्यानां ग्राम्यानूपौदकानाञ्च मांसानां शाकतिलपललपिष्टान्नपायसकृशरविलेपीक्षुविकाराणां क्षीर-मन्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणामप्युपयोगः, मृजाव्यायाम-वर्ज्जनं स्वप्नशयनासनप्रसङ्गो यः कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्म-मेदोमूत्रजननः स सर्व्वो निदानविशेषः। बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः। बहुबद्धं मेदो मांसं शरीरजक्लेदः शुक्रं शोणितं वसा मज्जा लसीका रसश्चौज इति संख्याता दूष्यविशेषाः॥ ४॥

ननु के ते निदानादिविशेषा इत्यत आह—तद् यथेत्यादि। हायनकेत्यादि। हायनकादीनां देशविशेषे स्वनाम्ना ख्यातप्रसिद्धानामतिवेलमतिशयं सपिष्मतां बहुसर्पिर्युक्तानां नवानां नूतनानां हरेणुमाषाणां वर्त्तुलकलायमाषाणां सूप्यानां, तिलपललेति तिलकल्कः। कृशरं तिलमाषयवपिष्टकृता यवागूः। मन्दकदधीति मन्दजातदधि च द्रवञ्च मधुरं तरुणञ्च यद् द्रव्यमन्यत् तदपि प्रायं बहुलं यत्र तेषाम्। मृजा गात्रमार्ज्जनं मृजाव्यायामयोर्वर्ज्जनं त्यागः। स्वप्नो दिवानिद्रा स्वप्नादीनां प्रसङ्गः सततमुपसेवा। अन्योऽपीत्यचिन्तादिः। श्लेष्मेति श्लेष्मप्रधानदोषत्रयम्। बहुद्रवो न त्वल्पद्रवः। श्लेष्मा श्लेष्मोल्वण-दोषत्रयम्। सर्व्वेषां प्रमेहाणां त्रिदोषजत्वात्। सुश्रुतेऽप्युक्तं प्रमेहनिदाने। तत्राविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्व्वे एव प्रमेहाः सर्व्वे एव सर्व्वदोषसमुत्थाः सह पिड़काभिरिति। अत्र सर्व्वे एव प्रमेहा इति वक्ष्यमाणा विंशतिरेव न त्वपरे। बहुबद्धमित्यस्य मेदोमांसाभ्यामन्वयः। मेदो मांसोत्तरधातुः। शरीरजक्लेदो मूत्रादिद्रवः। वसा मांसस्य स्नेहः सर्व्वधातुस्नेहो वा।

तत्रेत्यादि। इह कफ एवाग्रेऽभिधीयते भूरिप्रमेहकर्त्तृत्वात्। हायनको धान्यविशेषः, अति-वेलमिति पुनःपुनः, हरेणुर्वर्त्तुलकलायः, तिलतण्डुलमाषकृतः कृशरः, मृजा उद्वर्त्तनम्, सर्व्वः स निदानविशेष इति, एवम्भूतमेव निदानं प्रमेहकर्त्तुः श्लेष्मणः कारणमित्यर्थः। बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेष इति बहुद्रव एव कफो मेहजनकः, नाल्पद्रव इति। अबद्धमिति असंहतम्, अत्र तु बहुत्वमघनत्वञ्च यथायोग्यतया बोद्धव्यम्, तेन मेदसि मांसे

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्त्वात्। स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरविसृप्तिं लभते। शरीरशैथिल्यात् स विसर्पन् सर्व्वशरीरे मेदसैवादितो मिश्रीभावं गच्छति। मेदसो बहुबद्धत्वात्*

लसीका स्वयं वक्ष्यते—यत् तु मांसत्वगन्तरे उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते इति। रस आद्यो धातुः। ओज इत्यर्द्धाञ्जलिमितं श्लेष्मविशेषो न तु रस एवौजस्तस्य पाठवैयर्थ्यात्। इति। दूष्यविशेषाः संख्याता नापरे॥ ४॥

गङ्गाधरः—निदानदोषदूष्यविशेषान् श्लेष्मप्रमेहाणामुक्त्वा विधिरूपां सम्प्राप्तिमाह—त्रयाणामित्यादि। निदानादिविशेषाणाम् उक्तानां हायनकाद्यन्यतमैकद्वित्र्यादिनिदान-विशेष श्लेष्मोल्वण-त्रिदोषविशेष-बहुबद्धमेदःप्रभृति-समस्तदूष्यविशेषाणां सन्निपाते समुदायत्वेन समवाये सति प्रागतिभूयस्त्वात्। हायनकादिसेवनात् पूर्व्वं कारणान्तरसेवनेन न्यूनवातपित्ताभ्यां सहाधिकमानेन सञ्चितत्वात् श्लेष्मा हायनकाद्यन्यतमैकादिनिदानात् क्षिप्रं प्रकोपमापद्यते। सुश्रुतेऽप्युक्तं—तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयतीति। मेदोऽन्वयं दर्शयति—स इत्यादि। स वातपित्तन्यूनाधिकश्लेष्मा शरीरविसृप्तिं शरीरे विसर्पणं क्षिप्रमेव लभते करोतीत्यर्थः। स किं कुरुते इत्यत आह—शरीरेत्यादि। शरीरशैथिल्यात् बहुबद्धमेदसा जाताद् देहशिथिलीभावात् स न्यूनवातपित्तसहिताधिकश्लेष्मा शरीरे विसर्पन् सन् आदितो मेदसैव मिश्रीभावं गच्छति। ननु कुत आदितो मेदसैव मिश्रीभावमेति इत्याशङ्कायामाह—मेदसेत्यादि। यद्धि बहुलं तदेवादितः संसृज्यते समुपस्थितत्वात्, न त्वबहुलं पश्चात्-

वसामज्जौजश्च द्वितीयमपि, शेषेषु बहुत्वम्, ओज संख्यात इति ओजोरूप एव, वक्ष्यति हि प्रमेहचिकित्सिते—"मज्जा रसौजः पिशितञ्च" इति, दूष्येति बहुबद्धमेदआदीन् प्रत्यवमृषति, किंवा, 'संख्याताः' इति पाठः सुगमः॥ ४॥

चक्रपाणिः—सन्निपाते मेलके। प्रकोपमापद्यते इति प्रमेहकरणायोद्यतो भवतीति, कुतः प्रमेहकरणायोद्यतो भवतीत्याह—प्रागतिभूयस्त्वात्, प्रागित्युत्पादकाल एव, यस्मात् प्रमेहकरणं प्रत्यभिमुखो भूयांश्च कफो भूतः, तत इत्यर्थः, प्रमेहनिदानेन हि कफोऽयं प्रमेहकरणाभिमुखो जनितो भूरिश्च, ततो भूयस्त्वात्, तथा प्रमेहकरणशक्तियोगाच्च तथा प्रकुप्यतीति युक्तम्,

* बहुबद्धत्वादिति वा पाठः।

मेदसश्च गुणैः * समानगुणभूयिष्ठत्वात् स मेदसा मिश्रीभवन् सन्दूषयत्येनद् विकृतत्वात्। स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहतः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति। क्लेदमांसयोरति-प्रमाणाभिवृद्धत्वात् स मांसे मांसप्रदोषात् पूतिमांसपिड़काः शराविकाकच्छपिकाद्याः संजनयत्यप्रकृतिभूतत्वात्, शरीर-

स्थितत्वात्। नन्वेतावता प्रथमत एव प्राप्नोतु मेदः श्लेष्मा कथं मिश्रीभावमेतीत्यत आह—मेदसश्चेत्यादि। गुणसामान्यन्त्वेकत्वकरमित्यत उक्तं मेदसश्च गुणैर्द्रव-स्निग्धत्वादिभिः सह श्लेष्मणो द्रवस्नेहमधुरत्वादिसमानगुणभूयिष्ठत्वम्। ननु मेदः-समानगुणत्वेन मेदसा सह श्लेष्मा मिश्रीभवन् किं कुरुते इत्यत आह—स मेदसेत्यादि। एनत् स्वेन मिश्रीयमाणं मेदः सन्दूषयति। कुत इत्यत आह—विकृतत्वादिति श्लेष्मणो विकृतिमापन्नत्वात्। ननु मिश्रीयमाणमेदो-दूषणेन श्लेष्मणः किं भवतीत्यत आह—स इत्यादि। विकृत इति हायनका-द्यन्यतमैकादिनिदानेन वृद्धः श्लेष्मा दुष्टेन स्वकृतदुष्टिमता मेदसा उपहतः स्नेहद्रवादिगुणबहुलः सन्नपि शुक्रादिगुणेनान्यथाभूतः समुपस्थितत्वात् तुल्य-गुणत्वाच्च शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं मिश्रतां गच्छति। ननु कुतः शरीर-क्लेदमांसाभ्यां संसर्गमेतीत्यत आह—क्लेदेत्यादि। शरीरक्लेदमांसयोरति-प्रमाणाभिवृद्धत्वात् पुरतः समुपस्थितत्वमिति बोध्यम्। ननु मांसक्लेदयोः दुष्ट्या किं कुरुते इत्यत आह—स मांसे इत्यादि। स तथाभूतः श्लेष्मा मांसप्रदोषात् स्वेन मांसदूषणात् मांसे पूतिमांसपिड़काः शराविकाद्याः संजनयति। कुत इत्यत आह—अप्रकृतिभूतत्वादिति हायनकादिना विकृतत्वात्।

विसृप्सि विसरणम्, मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वादित्यादि। मेदसो गुणानां मधुरस्नेहगौरवादीनां श्लेष्मणो गुणैर्गुरुशीतादिभिर्भूरिसामान्यादित्यर्थः, समानं हि समानैः मिलतीति भावः। विकृतत्वादितिवचनेन, प्रकृतेन श्लेष्मणा सम्बन्धो मेदोदूषको न भवति, किं तर्हि विकृतेनैवेति दर्शयति, अतिप्रमाणवृद्धत्वादिति अतिशयितप्रमाणयोगेन वृद्धत्वात्, न गुणातिमात्रेण वृद्धमिह, किं तर्ह्यवयवोपचयेनेत्यर्थः, पूतिमांसवत्यः पिड़काः पूतिमासपिड़काः, अप्रकृतिभूतत्वादिति मांसप्रदोषेण नानाविधशराविकादिजनकत्वशक्तियुक्तत्वादितीह बोद्धव्यम्,

* गुणैरित्यत्र गुणानां गुणरिति चक्राभिमत. पाठः।

क्लेदं पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणामयति। मूत्रवहाणाञ्च स्रोतसां वङ्क्षणवस्तिप्रभवाणां मेदःक्लेदोपहितानि गुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते। ततश्च तेषां स्थैर्य्यमसाध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृतिभूतत्वात्। शरीरक्लेदस्तु श्लेष्म-मेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशयं मूत्रत्वमापद्यमानः श्लैष्मिकैः एभिर्दशभिर्गुणैरुपसृज्यते वैषम्ययुक्तैः। तद् यथा—श्वेतशात-

ननु शरीरक्लेददूषणेन किं करोतीत्यत आह—शरीरक्लेदमित्यादि। स इत्यनुवर्त्तते। स श्लेष्मा स्वेन मिश्रीयमाणं शरीरक्लेदन्तु दूषयन् मूत्रत्वेन परिणमति मूत्ररूपो भवन् शरीरे तिष्ठति। ततः किं कुरुते इत्यत आह—मूत्रवहाणाञ्चेत्यादि। चकारेण मूत्रत्वेन परिणतः श्लेष्मानुवर्त्तते। वङ्क्षण-वस्तिप्रभवाणां मूत्रवहाणां स्रोतसां गुरूणि मुखानि आसाद्य प्रतिरुध्यते। कुतो गुरूणि भवन्तीत्यत आह—हेतुगर्भविशेषणं मुखानीत्यस्य। मेदःक्लेदोप-हितानीति मेदःक्लेदोपहितत्वाद् गुरूणि। ननु मूत्रवहवस्तिवङ्क्षणप्रभवस्रोतसां गुरुमुखप्रतिरोधन किं करोतीत्यत आह—ततश्चेत्यादि। स्थैर्य्यं चिरानु-बन्धित्वं साध्यत्वं वार्थात् स्वजनितप्रमेहाणां जनयति। कुतः स्थैर्य्यं साध्यत्वं वा जनयतीत्यत आह—प्रकृतीत्यादि। प्रकृतिविकृतिभूतत्वादिति प्रकृत्या हेतुना प्रकृत्यनुरूपेण विकृतिभूतत्वात् विकृत्या विकृतभूतत्वाभावात् दूष्यहर-क्रियासाध्यत्वेन समक्रियत्वाच्च। इति श्लेष्मकर्म्माण्युक्त्वा शरीरक्लेदकर्म्मा-ण्याह—शरीरक्लेदस्त्वित्यादि। मूत्रत्वमापद्यमान इति मूत्ररूपो भवन्, एभिरिति वक्ष्यमाणैः श्वेतादिभिर्दशभिः किं स्वाभाविकैरित्यत आह—

तेन, अप्रकृतभूतत्वादितिवचनं हि विशेषार्थत्वान्न पुनरुक्तम्, आसाद्य प्रतिरुध्यत इति गत्वाव-तिष्ठते, प्रकृतिविकृतिभूतत्वादिति प्रकृतिभूतैर्गुणैः सर्व्वैरेव विकृतत्वात्, सर्व्व एव यस्मात् श्लेष्मणो गुणा विकृतास्तस्मात् प्रकोपप्रकर्षात् स्थिरो भवति, अतिप्रकर्षात् तु असाध्य इत्यर्थः, किंवा प्रकृतिभूतः श्लेष्मा समाने दूष्ये मेदोवसादौ, विकृतभूतश्चासमाने शोणितादौ, तेन समाना-समानत्वादित्यर्थः, तथाच समानदूष्यप्राप्त्या बलित्वमसमानदूष्यप्राप्त्या विरुद्धोपक्रमत्वं कफस्य भवति, ततश्च स्थैर्य्यमसाध्यतां वा युक्त्येति मन्तव्यम्।

सम्प्रति यथा कफमेहा कफगुणयोगाद् दश भवन्ति, तथा प्राह—शरीरेत्यादि। वैषम्यमिह वृद्धिकृतमेव वेदितव्यम्, क्षयरूपवैषम्यस्य एवंरूपत्वाभ्यजनकत्वात्, वैषम्य एव

मूर्त्तपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादगन्धैः *। तत्र येन येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयसा समुपगृह्यते तत् समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति। ते तु खल्विमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति। तद् यथा—उदकमेहश्चेक्षुबालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च

वैषम्ययुक्तैः। कैरित्यत आह—गुणैः श्वेतशीतमूर्त्तस्निग्धपिच्छिलाच्छगुरुमधुरसान्द्रप्रसादगन्धैरुपसृज्यते समानत्वात्, स्वगुणानां वैषम्ययुक्तैरिति वृद्धैः। ननु कैः श्लैष्मिकैर्गुणैरित्यतस्तान् गुणानाह—तद् यथेत्यादि। सान्द्रप्रसादः सान्द्रत्वेऽपि किञ्चिद्विशदः सान्द्रप्रसादो गन्धोऽत्र विस्रगन्धः। अत्र श्लेष्मणः कर्त्तृत्वेन प्राधान्यात् तद्धर्म्मेणैव नामविशेषः कर्त्तुं युज्यते न त्वप्रधानमेदःक्लेदादिधर्म्मेणेत्यत आह—तत्र येनेत्यादि। समुपगृह्यते श्लेष्ममेदोमिश्रो मूत्राशयप्रविष्टो मूत्रत्वमापन्नः शरीरक्लेदः। स नामविशेषं गौणमेव प्राप्नोति मुख्यनाम हि शरीरक्लेदः। ते त्विति। श्लेष्मा मेदोमिश्रो मूत्राशयप्रविष्टो मूत्रत्वमापन्नः श्लैष्मिकश्वेतादेरकानेकभूयोऽन्यतमगुणोपगृहीतः खल्वेते दश प्रमेहाः नामविशेषण भवन्ति। तन्नामान्याह—तद् यथेत्यादि। श्वेतशीताच्छगुणैरुपगृहीतत्वेन शरीरक्लेदस्योदकनिभत्वादुदकमेह इति संज्ञा। इक्षुबालिकारसमेहश्चेति शीतपिच्छिलाच्छाभावमधुरगुणैरुपगृहीतत्वेन काण्डेक्षुस्वरसवद् द्रवत्वेन मूत्रस्य इक्षुबालिकारसमेह इति संज्ञा। सुश्रुते इक्षुमेह इति संज्ञा इक्षुरसतुल्यत्वात्। सान्द्रमेहश्चेति सान्द्रगुणेन गृहीतत्वात् सान्द्रमेह इति संज्ञा। सान्द्रप्रसादमेहश्चेति सान्द्राच्छगुणाभ्यां सान्द्रप्रसादमेह इति संज्ञा।

वृद्धवृद्धतरत्वादिना हानिवृद्धी बोद्धव्ये, तेन श्वेतादिगुणवृद्धा ये शुक्रमेहादय उक्ताः, तेष्वपोतरे श्लेष्मगुणा हानिवृद्धिरूपवैषम्ययुक्ताः सन्तीत्यर्थः, किंवा वैषम्ये सति क्वचित् द्वयोश्च क्वचित् त्रयाणां क्वचिच्च चतुर्णां गुणानां वृद्धिर्भवतीति दर्शयति, तेन गुणसंख्योत्कर्षापकर्षाद् हानिवृद्धी ज्ञेये, न चेह श्वेतादिदशगुणयोगात् यथासंख्यं दश प्रमेहा, किन्तु व्यस्तसमस्तगुणयोगाच्च, अत एवाह—"येन गुणेन एकैकेनानेकेन वा इत्यादि। सान्द्रप्रसादशब्देनैक एव गुणो गणनीयः। सान्द्रमेहव्यपदेशस्तु सान्द्रप्रसादगुणैकदेशोद्भूतत्वेन ज्ञेयः, तत्समाख्यमित्यादौ तत्समाख्यं वा तद्गौणं वा नामविशेषं प्राप्नोतीति योजनीयम्, तद्गुणस्य समा आख्या यस्य तत्समाख्य

* गन्धैरित्यत्र मन्दैरिति वा पाठः।

शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शनैर्मेहश्चालालमेहश्चेति । ते दश प्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानकत्वात् कफस्य प्राधान्यात् समक्रियत्वाच्च ॥ ५ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति—

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
श्लेष्मकोपान्नरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥

श्वेतगुणेन शुक्रमेह इति संज्ञा । सुश्रुते तु हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही मेहतीत्युक्तम् । शुक्रमेहश्चेति श्वेतमूर्त्तत्वाभ्यां शुक्रयोगेण च शुक्रमेह इति संज्ञा । शीतमेहश्चेति शीतमधुराभ्यां शीतमेह इति संज्ञा । श्वेतादिगुणैः शनैर्मेह इति संज्ञा । आलालमेहश्चेति पिच्छिलसान्द्राभ्यामालालमेह इति संज्ञा । सिकतामेहश्चेति श्वेतमूर्त्तत्वाभ्यां सिकतामेह इति संज्ञा । गुणान्तराणान्तु नियमो नास्ति, परन्तु उक्तगुणानामतिरिक्तगुणं मूत्रं दृष्ट्वा तद्गुणयोग उन्नेयः । सुश्रुते तु सान्द्रप्रसादमेहशीतमेहालालमेहान् न पठित्वा सुरामेही सुरातुल्यं विशदं लवणतुल्यं लवणमेही स्तोकं स्तोकं सफेनश्च फेनमेही मेहतीत्युक्तम् । अन्यत्रापि सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छनधोघनमित्युक्तं, तत्सर्व्व मेदोमांसादिदूष्याधिक्येऽमीषामेवोन्नेयम् । न ह्येता दश संज्ञा मेदोमांसादिबाहुल्यादित्वे कृताः परन्तु शरीरक्लेदस्य मूत्रत्वापन्नत्वे श्लेष्मणो दशगुणान्यतमैकादिगुणान्वयेन कृतास्तद्गुणानुरूपाणि लिङ्गानि च वक्ष्यन्ते, न तु मेदोमांसादिदूष्यकृतलक्षणानि इति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तानि लक्षणान्याह—तत्र श्लोका इत्यादि । अच्छमित्यादि ।

नाम, यथा—शीतमेहशुक्रमेहसान्द्रमेहेषु । अत्र हि शीतादिगुणाख्ययैव मेहा व्यपदिश्यन्ते ; इतरेषु तु उदकमेहादिषु न श्वेतादिगुणसंज्ञातुल्य नाम, किं तर्हि श्लेष्मण एव गुणयुक्तोदकादितुल्यत्वेन गुणयोगप्रवृत्तत्वात् गौणमुदकमेह इति , अच्छसितशीतादिकफगुणयोगाद् गौणमुदकमेह इति नाम भवति , एवमन्यत्राप्यनुसरणीयम् , उदकादयस्त्विह कफगुणमेलकलक्षणार्थाः तत्तत्कफगुणयुक्ता उपात्ताः संज्ञाकरणार्थं विशेषविज्ञानार्था भवन्तीति परस्परभिन्नलक्षणप्रतिपादका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—उदकोपममिति उदकवर्णादितुल्यम् । ननु इक्षुवालिकातुल्ये मेहे काण्डेक्षु-

अत्यर्थमधुरं शीतमीषत् पिच्छिलमाविलम् ।
काण्डेक्षुरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥
यस्य पर्य्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥
यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥
शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।
शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥
अत्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।
शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥
मूर्त्तान् मूत्रगतान् दोषानणून् मेहति यो नरः ।
सिकतामेहिनं विद्यात् तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥
मन्दं मन्दमवेगन्तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः ।
शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥
तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात् तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ ६ ॥

उदमेहीत्युदकमेही । काण्डेक्षु इक्षुवालिका । संहन्यते मूत्रं भाजने घृतमधस्तात् संघातीभवति । किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदतीति उपरिष्टादच्छं भवति ।

रससङ्काशमिति किमित्युच्यते, इक्षुवालिकाकाण्डेक्ष्वोरर्थान्तरत्वात्, नैवम्, इक्षुवालिकारसस्य तथा काण्डेक्षो रसस्य च एकरूपताप्रतिपादनार्थमुभयोरुपादानम्, किंवा काण्डेक्षुरसतुल्योऽपि तथा इक्षुवालिकारसतुल्यश्चेक्षुवालिकामेहो भवतीत्युभयोपादानाद दर्शयति । संहन्यते स्त्यानी-

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनः तथातितीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च, तथाविधशरीरस्यैव पित्तमाशु प्रकोपमापद्यते। तत् प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्या प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्रतरमभिनिर्वर्त्तयति। तेषामपि

अन्यत्राप्युक्तं—सुरामेही सुरातुल्यमुपर्य्यच्छमधोघनमिति। अणून् सिकतावत् सूक्ष्मान् मूर्त्तान् मूर्त्तिमतो मत्रगतान् दोषान् मेहति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथ पित्तमेहान् वक्ति—उष्णाम्लत्यादि। एतन उष्णाम्लादयो विषमाहारान्ता निदानविशेषा इत्युक्तम्। तथाविधशरीरस्यैवेत्यनेन बहुबद्धमेदोदुष्टमांसशरीरक्लेदशुक्रशोणितवसामज्जलसीकारसौजांसि दूष्यविशेषा इत्युक्तम्। पित्तमित्यनेन पित्तोल्वणास्त्रयो दोषा दोषविशेषा इत्युक्तम्। आशु प्रकोपमापद्यते इत्यनेन त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते प्रागतिभूयस्त्वात् वातकफानुगं पित्तमाशु प्रकोपमापद्यते इत्युक्तम्। सुश्रुतेऽप्युक्तं—“वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तमेहान् जनयतीति।” तत् वातकफानुपित्तं तयैवानुपूर्व्वेति क्षिप्रमेव शरीरस्प्तिं लभते शरीरशैथिल्यात तत् विसर्पत् शरीरे मेदसैवादितो मिश्रीभावं गच्छति मेदसश्चैव बहुबद्धत्वात्। मेदसश्च गुणानां स्नेहद्रवादीनां समानगुणभूयिष्ठत्वात्। तत् मेदसा मिश्रीभवत् सन्दूषयत्येनं विकृतत्वात्। विकृतन्तु तत् तेन च दुष्टेन मेदसोपहतं शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गमेति। क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात्। तत् तु मांसे मांसप्रदोषात् पूतिमांसपिड़काः शराविकाकच्छपिकाद्याः संजनयत्यप्रकृतिभूतत्वात्। शरीरक्लेदं पुनर्दूषयत् तत् पित्तं मूत्रत्वेन परिणमति। मूत्रवहाणाञ्च वङ्क्षणवस्तिप्रभवाणां स्रोतसां मेद क्लेदोपहितानि गुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते, ततः प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्रतरमभिनिर्व्वर्त्तयति।

भवति। मूर्त्तानिति कठिनान्, दोषानिति जातौ बहुवचनम्, येन, दोषोऽत्रैक एव प्रभूतः कफः। तन्तुबद्धं तन्तुवद्दीर्घमित्यर्थः। लालामिवालालं समन्ताल्लालारूपमित्यर्थः। प्रति प्रति मेहञ्च श्लेष्मकोपत इत्यादिवचनं सुखग्रहणार्थम्। न चेह वाच्यम्—यद्—यथा श्लेष्मगुणा दश प्रमेहान् जनयन्ति, न तथा किमित्यपरानपि गुणसंसर्गविकल्पान्तरेण कुर्व्वन्तीति, यतः, भावस्वभावोऽयम्—यथा दृष्ट एव परं कल्प्यते नादृष्टे च, न हि सत्यपि भूतसंसर्गभूयस्त्वे रसभूयस्त्वं भवतीति व्यवस्थितमेव ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—उष्णेत्यादिना पित्तमेहनिदानम्। षट् क्षिप्रतरमिति श्लेष्ममेहापेक्षया,

तु खलु पित्तगुणविशेषेणैव नामविशेषा भवन्ति। तद् यथा—क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च माञ्जिष्ठमेहश्च हारिद्रमेहश्चेति। ते षड्भिरेतैः क्षाराम्ललवणकटुविस्रोष्णैः पित्तगुणैरेव पूर्व्ववत् समन्विता भवन्ति। ते सर्व्व एव च याप्याः ज्ञेयाः संसृष्टदोषमेदःस्थानकत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्च इति॥ ७॥

तेषामपि त्विति। तुशब्दात् शरीरक्लेदस्तु पित्तमेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशयं मूत्रत्वमापद्यमानः पैत्तिकैर्गन्धरसरूपस्पर्शः वैषम्ययुक्तैरभिवक्ष्यमाणैः क्षाराम्ललवणकटुकविस्रोष्णैरुपगृह्यते। तत्र येन येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयसा वा समुपगृह्यते तेन तेन खलु विकृतेन पित्तगुणविशेषेण तेषां षण्णां पित्तप्रमेहाणां तत्समाख्या नामविशेषा भवन्तीत्यर्थः।

तदाह—तद् यथेत्यादि। क्षारमेहश्चेति वैषम्यमापन्नैः क्षारस्येव पित्तस्य गन्धरसरूपस्पर्शैः क्षारमेह इति संज्ञा। कालमेहश्चेति पित्तस्य मसीतुल्यवर्णवत् वैषम्यमापन्नवर्णेन उष्णेन च कालमेह इति संज्ञा। नीलमेहश्चेति चाषपक्षिणो नीलवर्णवत् पित्तस्य वैषम्यमापन्नस्य नीलवर्णेनाम्लरसेन च नीलमेह इति संज्ञा। लोहितमेहश्चेति वैषम्यमापन्नैः पित्तस्य विस्रगन्धलवणरसरक्तवर्णोष्णस्पर्शैर्लोहितमेह इति संज्ञा। माञ्जिष्ठमेहश्चेति वैषम्यमापन्नाभ्यामामगन्धमाञ्जिष्ठोदकतुल्यरक्तवर्णाभ्यां माञ्जिष्ठमेह इति संज्ञा। हारिद्रमेहश्चेति कटुरसहारिद्रवर्णाभ्यां पित्तस्य हारिद्रमेह इति संज्ञा। ते षट् पित्तप्रमेहाः कथं क्षारमेहादिसंज्ञां लभन्ते इत्यतआह—ते षड्भिरित्यादि। पित्तगुणैः पित्तस्य गन्धरसरूपस्पर्शविकृतिभूतगुणैः। पूर्व्ववदिति श्लेष्मप्रमेहोक्तशरीरक्लेदस्तु इत्यादिना प्रदर्शनवत्। ते सर्व्वे एवेति षट् ते पित्तोल्वणजाः। कस्मात् याप्या इत्यत आह—संसृष्टेत्यादि। सर्व्वत्रैव प्रमेहेषु त्रिदोषजत्वेऽपि कफस्य प्राधान्ये संसर्गात् पित्तप्रमेहेषु पित्तवत् कफोऽपि

श्लेष्मणो ह्यक्षिप्रकारित्वेन क्षिप्रतरोत्पादो नोक्तः। पूर्व्ववद्युक्ता भवन्तीति श्लेष्मवद् वृद्धिहानियुक्ता एवेत्यर्थः। संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वादिति सन्निकृष्ट दोषस्य पित्तस्य मेदसश्च स्थानम्, यस्मात् पित्तस्य हि आमाशयः स्थानम्, तथा मेदसोऽपि यत् स्थानं वसाबहुलम्, तदपि आमाशयैकदेश एव, तेन दोषदूष्ययोः स्थानप्रत्यासत्त्या दूषणं नित्यं प्रत्यासन्नत्वात् दुर्ज्जयमिति

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेष-विज्ञानार्था भवन्ति।

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथाविधम्।
पित्तकोपान्नरो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति॥
मसीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम्॥
चाषपक्षनिभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यान्नीलमेहिनम्॥
विस्रं लवणमुष्णञ्च रक्तं मेहति यो नरः।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्याद् रक्तमेहिनम्॥
मञ्जिष्ठोदकसङ्काशं भृशं विस्रं प्रमेहति।
पित्तस्य परिकोपात् तं विद्यान्माञ्जिष्ठमेहिनम्॥
हरिद्रोदकसङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति।
पित्तस्य परिकोपात् तं विद्याद्धारिद्रमेहिणम्॥

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति॥८॥

प्रधानस्तेन कफेन संसृष्टस्य दोषस्य प्रकरणात् पित्तस्य मेदःस्थानत्वात् तेन मेदःप्रभृतिदूष्यहरणक्रियया पुनश्च चिकित्सायां विरुद्धोपक्रमत्वाच्च। चिकित्सिते वक्ष्यते प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्व्वमिति। यदा पित्तं मेदःस्थानं न गत्वा प्रमेहकरं भवति तदा पित्तजा अपि प्रमेहाः साध्या भवन्तीति बोध्यम्॥७॥

गङ्गाधरः—षट् पित्तप्रमेहविज्ञानार्थान् श्लोकानाह—तत्र श्लोका इत्यादि। गन्धेत्यादि। क्षारो भस्मपस्रुतोदकम्। सुश्रुतेऽप्युक्तं स्रुतक्षारप्रतिमं क्षारमेही मेहतीति। मसीत्यादि सुगमम्। चाषेत्यादि चाषः पक्षिविशेषः। ननु सुश्रुते नीलमेहोऽन्यथा पठितः सफेनमच्छं नीलं नीलमेही मेहतीति। कालमेहस्तु न पठितः, अम्लमेहश्च पठितः, अम्लरसगन्धमम्लमेही मेहतीति,

भावः, किंवा संसृष्टदोषः मेदोरूपं स्थानं यस्य स तथा, एष विरुद्धोपक्रमत्वे हेतुः, तेन यस्मात् पित्तरूपेण दोषेण सम्बद्धं मेदोरूपं स्थानम्, तस्माद् विरुद्धोपक्रमता, यद्धि पित्तस्य

कषायकटुतिक्तकरुक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापन-शिरोविरेचनातियोग-सन्धारणानशनाभिघातातपोद्वेग-शोकशोणिताभिषेकजागरणविषमशरीरन्यासान् उपसेवमानस्य तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितस्तथाविधशरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्र-

विरोधो नाशङ्क्यः। तत्रोक्ताम्लमेहोऽत्र नीलमेहसंज्ञया पठितः। तत्रोक्त-नीलमेहस्त्वत्र कालमेहसंज्ञयापठितः। लक्षणातिरेकाल्पताया मेदोमांसादि-दूष्यकार्य्यत्वेनोन्नेयम्॥ ८॥

गङ्गाधरः—अथ वातोल्वणप्रमेहान् वक्ति—कषायेत्यादि। कषाया-दीनामतियोगः। सन्धारणं वेगानाम्। अनशनमुपवासः। उद्वेगः क्रियासु मनस उपस्थितप्रवृत्तिः। शोकोऽभीष्टविग्रहजं दुःखम्। शोणि-ताभिषेकः शोणितमोक्षः। जागरणं निशायाम्। विषमशरीरन्यासो-ऽयथावच्छरीरप्रवृत्तिः। एते कषायादयो निदानविशेषाः। तथाविध-शरीरस्यैवेति। कषायादिनिदानसेवनेन बहुबद्धमेदोदुष्टमांसशरीरक्लेदशुक्र-शोणितवसामज्जलसीकारसौजांसीति इत्येके, न तु बहुबद्धं मेदो मांसञ्च शरीर-क्लेदः शुक्रं शोणितं वसा मज्जा लसीका रसश्चौज इत्येते दूष्यविशेषाः। ज्वरा-दिषु ह्येषां सर्व्वेषां न दूष्यत्वमतः सर्व्वेष्वेव प्रमेहेषु चैषां दूष्यत्वाविशेषेऽपि ज्वराद्यपेक्षया प्रमेहे दूष्यविशेषत्वम्। वात इति पित्तकफानुगवायुरिति दोष-विशेषः। एषां त्रयाणां निदानादीनां सन्निपाते प्रागतिभूयस्त्वात् वातः क्षिप्रं प्रकोपमापद्यते इत्यर्थः।

स प्रकुपित इत्यादि। स वायुः प्रकुपितस्तथाविधशरीरे कषाया-द्युपसेवनेन बहुबद्धमेदोमांसादिमति शरीरे विसृप्तिं लभते। बहुबद्ध-मेदोमांसादित्वेन शरीरस्य शैथिल्यात् तत्र शरीरे विसर्पंस्तु स वायुर्मेदसैवादितो मिश्रीभावमृच्छति मेदसश्च बहुबद्धत्वात्, मेदसश्च शैत्यवैशद्यादिगुणानां समानगुणत्वात्। स च मेदसा मिश्रीभवन् सन्दूषयत्येनं विकृतत्वात्। स यदा विकृतो दुष्टेन मेदसोपहतः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गमेति क्लेदमांस-

मधुरशीतादि पथ्यम्, तदपथ्यं मेदसः, यच्च मेदसः कटुकादि पथ्यम्, पित्तस्य तदपथ्यम्, चकारव्याधिप्रभावाच्चाद् याप्यत्वमिति दर्शयति॥ ७।८॥

वहाणि स्रोतांसि प्रतिपद्यते, तदा वसामेहमभिनिर्व्वर्त्तयति। यदा पुनर्मज्ज्ञानं मूत्रस्थानवस्तावाकर्षति, तदा मज्जमेहमभिनिर्व्वर्त्तयति। यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन् मूत्रमनुबन्धं श्च्योतयति लसीकातिबहुत्वात् विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजस्रं

प्रमाणातिवृद्धत्वात्, स मांसप्रदोषान्मांसे शराविकाद्याः पिड़काः संजनयति। यदा तु तथाविधशरीरे विसर्पंस्तु स वायुर्वसां सर्व्वशरीरस्नेहमादाय दूषयन् प्रविश्य मूत्राशयं मूत्रत्वेन परिणतः सन् मूत्रवहाणि स्रोतांसि वङ्क्षणवस्तिप्रभवाणि मेदःक्लेदवसादुपहितानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते, तदा वसामेहमभिनिर्व्वर्त्तयति वसामेहरूपेण भवति। एवं सर्व्वरोगाभिनिर्वृत्तौ तत्तद्रूपेण स स दोषो भवतीति व्याख्येयम्। यदा पुनरित्यादि। यदा पुनर्मज्ज्ञानं मूत्रस्थाने वस्तावाकर्षति चलत्वात् तदा मज्जमेहमभिनिर्व्वर्त्तयति। यदा त्वित्यादि। यदा तु लसीकां मांसत्वगन्तरस्थमुदकं मूत्राशये वस्तौ अभिवहन् अभिनयन् मूत्रमनुबन्धं सावशेषं मूत्रं श्च्योतयति। मूत्रानुबन्धे हेतुमाह—लसीकातिबहुत्वात्। लसीका हि पिच्छिला, पैच्छिल्यात् तु न निःशेषेण मूत्रं श्च्युतं भवति। ननु पैच्छिल्याद्बद्धमेव मूत्रं भवतु न किञ्चिदपि श्च्योततु इत्यत आह—विक्षेपणाच्च वायोः। वायोश्चलत्वेन विक्षेपणान्न मूत्रं पैच्छिल्यात् सर्व्वशोबद्धं न भवति किन्तु सानुबन्धं श्च्योतति। चकारात् लसीकाख्योदकस्यातिबहुत्वात् वायोर्विक्षेपणाच्च खल्वस्य पुंसो मूत्रातिप्रवृत्तिसङ्गं मूत्रस्यातिप्रवृत्तिश्च सङ्गश्च तयोः समाहारः तत् तथा समाहारकरणात् निःशेषेण न मूत्रातिप्रवृत्तिं करोति, किन्तु सङ्गपूर्व्वकमूत्रातिप्रवृत्तिं करोति, सावशेषं मूत्रातिक्षरणं करोतीत्यर्थः। स कीदृशः क्षरयतीत्यत आह—तदा मत्त इव गज

चक्रपाणि—रूक्षेत्यादि वातमेहस्य निदानम्। मूत्रवस्तावाकर्षति मूत्रवस्तौ स्थित आकर्षति, अर्थात् मूत्रवस्तिमेव नयति, लसीका मांसत्वगन्तरे उदकभाग, वक्ष्यति हि शारीरे—"यन्मांसत्वगन्तरे उदकं, तल्लसीकाशब्दं लभते' इत्यादि, अनुबन्धमित्यविच्छेदेन। श्च्योतयतीति पातयति। अथ वायोर्विक्षेपकारित्वेन प्रवर्त्तकत्वेन कथं मूत्रप्रवृत्तेरन्तरा सङ्गः? यतः, मूत्राशयं रौक्ष्यात् छेदयित्वा रक्षञ्च कृत्वा नयत्योज, स्वमहिम्ना च वायुरोजः कषायं करोति

मूत्रमवेगं. तं हस्तिमेहिनमित्याचक्षते। ओजः पुनर्मधुरस्वभावं तद्रौक्ष्याद् वायुश्च कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहन् मधुमेहं करोति। इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते भिषजो महात्ययिकत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति। तेषामपि

इत्यादि। अजस्रमित्यनेन निःशेषाभावः ख्यापितः। अवेगमित्यनेन मूत्रातिप्रवृत्तिः ख्यापिता। हस्तिमेहिनमिति हस्ती मत्त इवाजस्रमवेगश्च मूत्रस्य क्षरणात् हस्तिमेह इति संज्ञा।

ओज इत्यादि। यदा तु स वायुः ओजः पुनर्मधुरस्वभावं तदोजो रौक्ष्यात् कषायत्वेन चाभिसंसृज्य संसर्गं कृत्वा मूत्राशये वस्तौ सौक्ष्म्याच्चलत्वाच्च अभिवहन् नयन् सन् मिश्रीभवन् मूत्रत्वेन परिणमन् कषायं मधुरं पाण्डुरूक्षञ्च मूत्रं श्च्योतयति तदा तं मधुमेहं करोति, इति मधुमेह इत्याचक्षते।

इमानिति वसामेहमज्जमेहहस्तिमेहमधुमेहान्। असाध्यत्वे हेतुमाह—महात्ययिकत्वादिति। वसामज्जलसीकौजसां गम्भीरधातूनाम् अपकर्षणोत्पत्त्याशु मारकत्वात्। हेत्वन्तरञ्चाह—विरुद्धेत्यादि। सर्व्वत्रैव प्रमेहेषु कफप्राधान्येन तेन कफेन संसृष्टवातस्य मेदःस्थानत्वात् बहुबद्धमेदोमांसादिदूष्योपक्रमैः रुक्षोष्णादिभिः सह वातस्य स्नेहोष्णाद्युपक्रमाणां विरुद्धत्वात्। अत्र चकारः उक्तानुक्तसमुच्चये व्यवस्थायाञ्च। तेनोक्तसमुच्चयोऽयं दर्शितो महात्ययिकत्वेन सहैव विरुद्धोपक्रमत्वस्य। अनुक्तसमुच्चयस्तु संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वादित्यनेन विरुद्धोपक्रमत्वस्य बोध्यस्तत्र च व्यवस्थापीयम्। यदा तु कषायादिभिर्निदानैः प्रकुपितो वायुर्बहुबद्धमेदोमांसादिमति शरीरे सपन् वसाद्याकर्षणेन वसामेहादिकान् जनयति तदा ते वसामेहादयो महात्ययिकत्वात् संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्च असाध्याः प्रत्याख्येया भवन्ति। यदा तु वसादीन् नाकृष्य शरीरक्लेदादिधातूनाकृष्य यान् मेहान् वातजान् जनयति ते पुनर्याप्याः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च। गम्भीरधातुवसाद्याकर्षणाभावात् तु न प्रत्याख्येयाः। वक्ष्यते च प्रमेहचिकित्सिते। या वातमेहान् प्रति पूर्व्व-

वातो हि वृद्धः प्रभावात् कषायरसं करोति। महात्ययिकत्वादिति मज्जप्रभृतिसारभूतधातुक्षयकरत्वात्, विरुद्धोपक्रमत्वन्तु वायोः स्निग्धादि पथ्यम्, तन्मेदसोऽपथ्यमित्यादि ज्ञेयम्॥ ९॥

वातगुणविशेषेणैव नामविशेषा भवन्ति। तद् यथा—वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति ॥ ९ ॥

तत्र श्लोका वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति ।

वसामिश्रं वसाभञ्च मुहुर्मेहति यो नरः ।
वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥
मज्जानं सह मूत्रेण मूत्रं मेहति यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं त्वरति यो नरः ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥
कषायमधुरं पाण्डु रुक्षं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥

मुक्ता वातोल्वणानां विहिता क्रिया सा। वायुर्हि मेहेष्ववकर्षितानां कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥ इति। सुश्रुते च—कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वातजान् प्रमेहान् जनयति इत्युक्तम्। एषां वसामेहादिसंज्ञायां हेतुमाह—तेषामित्यादि। वसामेहश्चेति कषायमधुरपाण्डुरुक्षगुणविशेषेण वसामेह इति संज्ञा, कषायमधुराभ्यां संसृष्टेऽपि वसाभायाः प्राधान्यात्। मज्जमेहश्चेति वायामधुरगुणसंसर्गेऽपि सर्पिर्वर्णमज्जप्राधान्यात् मज्जमेह इति संज्ञा। सुश्रुते तु मज्जमेहस्य सर्पिर्मेह इति संज्ञा कृता। सर्पिःप्रकाशं सर्पिर्मेही मेहतीत्युक्तम्। हस्तिमेहश्चेति वायोर्नीरसरूपत्वेऽपि विकृतीभूतरौक्ष्यादिगुणपरिणामे कषायादिगुणसंसर्गेऽपि मत्तहस्तिवदजस्रावेगाभ्यां मूत्रक्षरणप्राधान्यात् हस्तिमेहसंज्ञा। मधुमेहश्चेति मधुरकषायपाण्डुरौक्ष्यगुणवत्त्वेऽपि ओजःप्राधान्येनाकर्षात् तद्गुणेन मधुररसेन मधुमेह इति संज्ञा ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—एषां चतुर्णां वातप्रमेहाणां विशेषज्ञानार्थान् श्लोकानाह—तत्रेत्यादि। सुगमम्। कषायमित्यादि। यद्यपि वायोर्नीरसत्वं मधुरत्वमेव तु ओजसो न तु कषायत्वं तथापि वायो रौक्ष्यात् ओजसो मधुरस्वभावस्य कषायत्वेन परिणमयितृत्वात् कषायमधुरत्वं मूत्रस्य रौक्ष्यं पाण्डुत्वञ्च बोध्यम्।

इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति। एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता भवन्ति ॥ १० ॥

त्रयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्व्वर्त्तयिष्यन्त इमानि पूर्व्वरूपाणि दर्शयन्ति; तद् यथा—जटिलीभावं केशेषु, माधुर्य्यमास्यस्य, करपादयोः सुप्ततादाहौ, मुखतालु-कण्ठशोषं, पिपासाम्, आलस्यं, मलञ्च काये, कायच्छिद्रेषु चोपदेहं, परिदाहं सुप्तताञ्चाङ्गेषु, षट्पदपिपीलिकाभिश्च शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रे च मूत्रदोषान् विस्रञ्च शरीरगन्धं, निद्रां तन्द्राञ्च सर्व्वकालमिति ॥ ११ ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णाज्वरातिसारदाहदौर्ब्बल्या-रोचकाविपाकाः, पूतिमांसपिड़कालजीविद्रध्यादयश्च तत्-प्रसङ्गाद् भवन्ति ॥ १२ ॥

अस्य मधुमेहस्य सुश्रुते क्षौद्रमेह इति संज्ञा कृता। सर्व्वेषामेव प्रमेहाणां कालेनाप्रतीकारात् मधुररसत्वमापन्नत्वे या मधुमेहसंज्ञा सा नेयमिति। एवमित्यादि सुगमम् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—तद् यथेत्यादि। जटिलीभावः केशेषु। करपादयोः सुप्ततादाहौ, इति विशेषेण बोध्यौ। परिदाहं सुप्तताञ्चाङ्गेष्वितिवचनेन करपादयोरपि सुप्ततादाहलाभात्। षट्पदेति मक्षिका, शरीरे मूत्रे च मक्षिकापिपीलिकानाम् अभिसरणमित्यर्थः। मूत्रे मूत्रदोषान् कफादिसंसर्गजमाधुर्य्यादिदोषान्। विस्रमामं शरीरगन्धं सर्व्वकालं निद्रां वा तन्द्रां वा दर्शयन्तीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—प्रमेहाणां विंशतेरुपद्रवान् सामान्यत आह—उपद्रवास्त्वित्यादि। पूतिमांसपिड़काः कियन्तःशिरसीये माधुमेहिकी या या उक्ता सैव सैवात्र बोध्या। तत्प्रसङ्गात् प्रमेहोपेक्षया चिरावस्थनात्। सुश्रुते श्लैष्मिकादि-

चक्रपाणिः—त्रयस्त्विति त्रयोऽपीत्यर्थः, तेन सर्व्वप्रमेहाणामप्येतदेव समान पूर्व्वरूपमिति दर्शयति। तत्प्रसङ्गात् भवन्तीति प्रमेहाद्यनुबन्धाद भवन्तीत्यर्थः। यादृशे पुरुषे प्रमेहो

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयन् चिकित्सेदिति ॥ १३ ॥

भवन्ति चात्र ।

गृध्नुमभ्यवहार्य्येषु स्नानचंक्रमणद्विषम् ।
प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीड़द्रुममिवाण्डजः ॥
मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥
यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।
सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुर्व्याधिविशेषाणां प्रमेहाणाञ्च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥

प्रमेहीयत्वभेदेन उपद्रवा उक्तास्तद् यथा—मक्षिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्रसेकच्छर्द्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजानामुपद्रवाः। वृषणयोरवदरणं वस्तिभेदो मेढ्रतोदो हृदि शूलमम्लीका-ज्वरातिसारारोचका वमथुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्चेति पैत्तिकानाम्। हृदग्रहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्धपुरीषत्वञ्चेति वातजानामिति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—उपशयज्ञानार्थं चिकित्सासूत्राण्याह—तत्रेत्यादि ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अथ संग्रहेण प्रमेहकारणमाह—भवन्तीत्यादि। गृध्नुं लोभवन्तम् अण्डजः पक्षी। मन्दोत्साहादीन्यपि प्रमेहस्यासाध्यत्वेन भावित्वे कारणानि न तूत्पन्ने प्रमेहे मन्दोत्साहादीनि असाध्यत्वलिङ्गानि। सर्व्वत्र व्याध्यनुत्पादेऽव्यभिचारिकारणान्याह—यस्त्वित्यादि। सुगमम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि। व्याधिविशेषाणां

भवति प्राय, तमाह—गृध्नुमित्यादि।—गृध्नुं लुब्धम्, नीड़द्रुमं पक्षिणां वासवृक्ष, मृत्युः प्रमेहरूपेणेति मन्दोत्साहादियुक्तं प्रमेहो जातोऽसाध्यो भवतीति दर्शयति। विविधाश्चान्याश्चेष्टा इति धातुसाम्यकरा इत्यर्थः ॥ १०—१४ ॥

दश श्लेष्मकृता यस्मात् प्रमेहाः षट् च पित्तजाः।
यथा च वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुरुते बली॥
साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्व्वरूपाण्युपद्रवाः।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितम्॥ १५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
प्रमेहनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

हेतुर्निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकाराणां विघातभावाभावभावप्रतिविशेषाणां हेतुर्यदा ह्यते इत्यादिना। तत्रेमे इत्यादिना प्रमेहाणां कारणम्। स प्रकुपित इत्यादिना दोषधातुसमायोगः सम्प्राप्तिर्विधिरूपा। तत्र येन येनेत्यादिना दश श्लेष्मकृता प्रमेहा यस्माद्धेतोर्भवन्ति तत्कारणम्। तत्र श्लोका इत्यादिना प्रमेहाणां दशानां विविधरूपम्। साध्यत्वञ्च कफप्रमेहाणां स्थैर्य्यमित्यादिना। ततस्तु पित्तमेहानाम् उष्णाम्लेत्यादिकारणम्। तत् प्रकुपितमित्यादिना दोषधातुसमायोगः। तेषामित्यादिना यस्मात् षट् पित्तजाः प्रमेहास्तत्कारणम्। ते सर्व्व एवेत्यादिना याप्यासाध्यत्वम्। तत्र श्लोका इत्यादिना षण्णां पित्तप्रमेहाणां विविधं रूपम्। ततः कषायेत्यादिना वातप्रमेहाणां कारणम्। स प्रकुपित इत्यादिना वातप्रमेहाणां दोषधातुसमायोगः। इमांश्चेत्यादिना वातप्रमेहाणां साध्ययाप्यत्ववचनम्। तेषामित्यादिना यथा वायुश्चतुरो मेहान् कुरुते तत्प्रकरणम्। तत्र श्लोका इत्यादिना वातप्रमेहाणां विविधं रूपम्। त्रयस्त्वित्यादिना सर्व्वप्रमेहाणां पूर्व्वरूपाणि। उपद्रवास्त्वित्यादिना सर्व्वे प्रमेहाणामुपद्रवास्तत्र साध्यानित्यादिना क्रियासूत्रञ्च। इति सर्व्वे प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन्नध्याये भाषितमात्रेयेणेति शेषः॥ १५॥

अध्यायं समापयति— अग्नीत्यादि। स्पष्टम्॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ निदानस्थानजल्पे द्वितीयस्कन्धे प्रमेहनिदानाध्यायजल्पश्चतुर्थी शाखा॥ ४॥

चक्रपाणिः—संग्रहे व्याधिविशेषाणामिति "इह खलु" इत्यादि ग्रन्थं गृह्णाति, साध्यासाध्यविशेषा इत्यत्रासाध्यविशेषत्वेन पित्तजानां याप्यानां ग्रहणम्॥ १५॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां निदानस्थान-व्याख्यायां प्रमेहनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिविकृतिमापन्नानि* भवन्ति। तद् यथा—त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपणविकृताः, दूष्याश्च शरीरधातवस्त्वङ्मांसशोणितलसीकाश्चतुर्द्धा दोषोप-

गङ्गाधरः—अथाव्यभिचरितैकैकदोषत्रिदोषव्याधीनुक्त्वा त्रैदोषिकत्वप्रसङ्गसंगत्या प्रमेहनिदानानन्तरं कुष्ठनिदानमाह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—सप्त द्रव्याणीति समवायिकारणानि, कुष्ठानां सर्व्वेषामेव सप्तैव प्रकृतिविकृतिमापन्नानि प्रकृत्या स्वभावेन सप्तव न तु व्यस्तानि विकृतिमापन्नानि। तद् यथेति। त्रय इत्यादि। प्रकोपणविकृताः कुष्ठकरत्वेन वक्ष्यमाणस्वस्वनिदानात् वृद्धिमापन्ना न तु क्षयमापन्नाः। दुष्टाः खलु त्वङ्मांसादयः दोषोपघातेन दोषैरुपघातेन विकृताः। एवं सर्व्वेषु दूष्याणां विकृतिः स्वकारणेन वृद्धानां क्षीणानां वा यथास्वनिदानकुपितदोषोपघातेन बोध्या, अन्यथा प्रति-

चक्रपाणिः—प्रमेहमनु प्रागुत्पत्तौ कुष्ठनिदानमुच्यते, वचनं हि—"हविःप्राशान्प्रमेहकुष्ठयोः" इति। सप्त द्रव्याणीति—त्रयो दोषाश्चत्वारि दूष्याणि, प्रकृतिरिति कारणमित्यर्थः, सप्तद्रव्याणां विशेषणं—'प्रकृतिमापन्नानि' इति, किंवा प्रकृतिविकृतिमापन्नानीति पाठः, तदा प्रकृत्या कुष्ठकारणेन विकृतिमापन्नानीत्यर्थः, एतेन च यदा कुष्ठजनकहेतुव्यतिरेकेण वातादीनां विकृतिर्भवति, न तदा कुष्ठोत्पादो भवति, किन्तु विसर्पोत्पाद इति दर्शयति; विसर्पे हि "रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। सर्व्व एव प्रकुप्यन्ति वीसर्पाणां समुद्भवे।" इति वचनादेत एव सप्त विकृताः कारणमित्युक्तम्, यद्यपि कुष्ठविसर्पयोर्दोषदूष्यकृतं साम्यमस्ति, तथापि विसर्पणशीलेन रक्तप्रधानदोषेण विसर्पजन्म, अन्यथा तु कुष्ठजन्मेति व्याधिभेदोपपत्तिः, अत एव 'विविधं सर्पति येन विसर्पस्तेन संज्ञितः", तथा विशिष्टशोणितवशादेव विसर्पे प्रबला वेदना भवति, तथा रक्तचिकित्सायाः प्राधान्येनोपदेशाच्च रक्तप्राधान्यं विसर्पे ज्ञेयम्, वचनं हि—"एकतस्तानि सर्व्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः' इति, अन्ये तु ब्रुवते—विसर्पे नावश्यं दोषदूष्यसप्तकदुष्टिः, किन्तु सप्तानां तत्र दुष्टिर्योग्यतया दृश्यते, कुष्ठे तु सर्व्वत्र प्रतिनियमेन दुष्टिरिति,

---

* प्रकृतिमापन्नानि इति पाठान्तरम्।

घातविकृताः। इत्येतत् * सप्तधातुकमेवं गतमाजननं कुष्ठानाम्। अतः प्रभवाद् † भिनिर्व्वर्त्तमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति ॥ २ ॥

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तम्, अस्ति तु

रोगं निदानवचनवैयर्थ्यापत्तिश्च। तेन दूष्याश्चेति प्रकोपणविकृता दोषोपघातविकृताश्च। इत्येतत् वातपित्तकफत्वङ्मांसशोणितलसीका इति सप्तधातुककुष्ठरोगे प्रकोपणविकृता दोषास्तत्स्वभावदोषोपघातविकृता न च दूष्या इति सप्तकं कुष्ठानामाजननं प्रकृतिभूतकारणम्। तन्मयानि हि कुष्ठानि न च समुदायत्वेन तेभ्यो विशिष्टान्यपि न तदतिरिक्तानि। अतः सप्तधातुकात् प्रभवात् प्रभवनकारणात्। अभिनिर्व्वर्त्तमानानि कुष्ठानि केवलमखिलं शरीरम् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु किं वाताद्यन्यतमात् प्रभवात् उत मिलितात् सप्तकादित्याशङ्कां निरसितुमाह—न च किञ्चिदिति। किमपि कुष्ठम् एकदोषप्रकोपो निमित्तं यस्य

यथा कुष्ठारम्भका दोषाः कुप्यन्ति, तथा च दूष्याणि, तदाह—तद् यथेत्यादि। प्रकोपणविकृता इति कुष्ठनिदानप्रकोपणविकृताः, अन्यथा प्रकोपणवचनमनर्थकं स्यात्, विना प्रकोपणं व्याधिजनकविकृत्यभावात्। दोषोपघात इत्यनेन दोषोपघातादेव धातूनां विकृतिर्भवतीति दर्शयति, न दोषमन्तरा धातवो दूष्यन्तीत्यर्थः। किंवा कुष्ठकारणानां क्षयवृद्धिमात्ररूपधातूनां विकृतिं निराकृत्य दोषाभिसम्बन्धरूपां दुष्टिं ग्राहयन्ति, सप्तधातुकं सप्तधातुमेलकः, एवंगतमित्युक्तक्रमेण विकृतिं गतम्, आजननं कारणम्, अतः प्रभावाणीत्येतत्कारणभूतानि, अभिनिर्व्वर्त्तमानानीति अतिप्रसर्पमाणानि; केवलं कृत्स्नं दूष्यचतुष्टयातिरिक्तमपीत्यर्थः; एतेन प्रथमोत्पत्तौ कुष्ठे तु चतुर्द्धातुदुष्टिनियमः, उत्पन्नस्य अस्थिशिरादिदूषणमपि भवतीति दर्शयति; तत्र सुश्रुते कुष्ठस्य प्रथमं त्वगाश्रयस्य पश्चादुत्तरोत्तरधातूनामनुगमनमुक्तम्—"एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः। क्रमेण धातून् व्याप्नोति' इत्यादिना ग्रन्थेन, तदिहापि अविरुद्धमेव। येन सर्व्वकुष्ठेषु प्रथमं त्वच्यवश्य वैकृतं भवति विशेषेण, पश्चाद् वैशेषिकी दुष्टिः कालप्रकर्षाद्रक्तादिषु भवति, चतुर्द्धातुदुष्टिश्चेह कुष्ठोत्पादे सामान्यदुष्ट्यभिप्रायेणोक्ता, वैशेषिके तु दुष्टिस्तेषां क्रमेणैव भवति, वैशेषिकदुष्टिश्चेह "शरीरमुपतपन्ति" इति वचनाद् व्याख्येया, अत एव सुश्रुते वैशेषिकदुष्ट्यभिप्रायेणैव—"कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रये" इत्यादिना विशिष्टलक्षणमुक्तम्, इह तु या सामान्येन चतुर्द्धातुदुष्टिरुक्ता, न सा तल्लक्षणयुक्ता, किन्तु कुष्ठोत्पादमात्रज्ञेया, तेन न विरोधः ॥ १।२ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति त्रिदोषजन्यत्वेऽपि सर्व्वकुष्ठानां यथा वातिकादिव्यपदेशो भवति, तदाह—न च किञ्चिदित्यादि। समानप्रकृतीनामिति अवान्तरविकल्परहिततुल्यवातादिसप्-

* इतः परं 'सप्तधातूनाम्' इत्यधिकः पाठो दृश्यते। † प्रभवादित्यत्र प्रभावाणीति पाठः।

खलु समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशांशविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितविशेषः ॥ ३ ॥

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति ।

तत् तथा। तेनैकदूष्यनिमित्तमपि नेति ख्यापितं, न वा द्विदोषदूष्यनिमित्तम् इति च। ननु मिलितसप्तधातुकत्वे कथं सप्तधा प्रसरो भवतीत्यत आह—अस्ति त्वित्यादि। समानप्रकृतीनां वातपित्तकफत्वङ्मांसरक्तलसीकेति-सप्तधातुप्रकृतिकत्वेऽपि चास्ति कुष्ठानां तत्तद्वातादिदोषाणामेकाद्युल्वणोऽंशांशविकल्प इति एकद्वित्र्याद्यंशविकल्पेन विभागस्तथा दोषाणामनुबन्धेन स्थानेन त्वङ्मांसादिरूपेण च विभागस्तेन वेदनाविशेषो यातनाविशेषो वर्णविशेषश्च। संस्थानविशेष इति मण्डलाद्याकारभेदः। प्रभावविशेष इति अचिन्त्यक्रियाविशेषः। नामविशेष इति कापालादिनामभेदः। चिकित्सितविशेषः क्रियाविशेषः। तस्मात् नामविशेषादेव सम्पद्यते। इति विशेषशब्दस्य वेदनादि-प्रत्येकेनान्वयाद्व्याख्येयं, तन्न, परन्तु वेदनादिभिर्विशेषः प्रभेद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितैः समानप्रकृतीनां कुष्ठानां कतिविधो विशेष इत्यत आह—स इत्यादि। स वेदनादिभिर्विशेषः। ननु दोषांशांशविकल्पनैः किं कुष्ठानां साध्यत्वादयो विकल्प्यन्ते, किमथ

कारणानाम्, अवान्तरभेदाभावे हि कारणानां कार्य्यस्याप्यनेकरूपत्वमेव स्यात्, दोषांशांश-विकल्पस्य तथा स्थानस्य च विभागेन च वेदनाविशेष कुष्ठे भवतीति वाक्यार्थः, दोषाणाम् अंशमंशं प्रति विकल्पोऽंशांशविकल्पः, क्वचिद्वायुः स्वस्य रुक्षांशेन प्रकुपितो भवति क्वचित् शैत्यांशेनेत्यादि, तथा दोषदूष्यरूपस्थानविभागेन च वेदनाविशेषो भवति, वचनं हि—"तत्र रसादिस्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयो सम्भवन्ति" इत्यादि, स्थानञ्च यद्यपि चतुर्व्विधदूष्यरूपनियतम्, तथाप्येष दोषस्यैव दूष्ये व्याप्त्यादिकृतः स्थानविभागो ज्ञेयः। तत्र वेदनाविशेषः—"कापालं तोदबहुलम्" इत्यादि। वर्णविशेषः—"काकणन्तिकावर्णम्' इत्यादि। संस्थानविशेषः—"ऋष्यजिह्वसंस्थानम्' इत्यादि, प्रभाव-विशेषः—"साध्यताऽसाध्यतादिः। नामविशेषः—"कापाल" इत्यादि; यतश्च समानेऽपि कारणे दोषांशांशविकल्पस्थानविभागेन वेदनाविशेषः कुष्ठभेदकोऽस्ति, अतः सप्तविध इत्यादि योजनीयम्, सप्तविध इत्यत्रैव, वक्ष्यमाणमहाकुष्ठभेदेनाष्टादशविधस्तु चिकित्सावक्ष्यमाणभेदेन, अपरि-

दोषा हि विकल्पनैर्विकल्पमाना विकल्पयन्ति विकारानन्यत्र असाध्यभावात्। तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

सप्तविधत्वादिमात्रम्? इत्यत आह—दोषा इत्यादि। विकल्पनैरंशांशकल्पनैः विकल्प्यमाना दोषा विकारान् विकल्पयन्ति रोगाणां विशेषेण प्रकारान् कुर्व्वन्ति, तेन कुष्ठविसर्पयोः समसप्तधातुकत्वेऽपि निदानवैशेष्यात् प्रकृतिसामान्याभावान्न विशेषरूपता। एवमसाध्यत्वं पुनरचिन्त्यं न विकल्पयन्ति यतस्त्रिदोषजगुल्मोऽसाध्यो न चासाध्यं सर्व्वं कुष्ठं त्रिदोषजम् अपीति नास्त्यसाध्यतां प्रति चिन्ता। ननु सप्तविधत्वादिकं कैर्विकल्पनैः ज्ञेयमित्यतः सूत्ररूपत्वादस्य निदानस्थानस्य सप्तविधे सर्व्वविधानामन्तर्भावम् अभिप्रेत्य सप्तविधत्वोपदेशार्थमाह—तेषामित्यादि। तेषां वातपित्तकफानां विकल्पेन विकारप्रकारपरिसंख्याने परिसंख्याकरणेऽतिप्रसङ्गं तन्त्रस्यातिबाहुल्यप्रसङ्गं कुष्ठानां समानप्रकृतीनामपि दोषांशांशविकल्पस्थानभेदेन वेदनादिभिर्विशेषं सप्तविधमेवोपदेक्ष्याम इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

संख्येयस्तु वेदनाद्यवान्तरभेदेन, कुतोऽपरिसंख्याता एवंविकल्पा भवन्तीत्याह—दोषा हीत्यादि। विकल्पनैरिति विविधभेदविकल्पनैरंशांशविकल्पादिभिर्विकल्प्यमाना भिद्यमाना विकल्पयन्ति भेदयन्ति, व्याधिकारणदोषभेदात् कार्य्यस्यापि व्याधेर्भेदो बहुविधो भवतीति भावः। सोऽयं दोषभेदकृतो भेदोऽसाध्ये व्याधौ नेह क्रियते इत्याह अन्यत्रेत्यादि। असाध्यमिह प्रत्याख्येयमभिप्रेतम्, याप्यस्य भेदोऽसाध्यस्य क्रियत एव यापनार्थम्, एवं मन्यते—प्रत्याख्येये व्याधौ सन्नपि दोषकृतो भेदोऽचिकित्स्यत्वेन चिकित्साविशेषाप्रवर्त्तकत्वान्नेह क्रियते, साध्ये तु चिकित्साभेदार्थं क्रियत इति युक्तम्। सम्प्रतीतरप्रकारत्यागं सहेतुकं दर्शयन् सप्तविधाभिधानं प्रतिजानीते—तेषामित्यादि। विकल्पैः सर्व्वैर्विकारकथनं विकल्पविकारसंख्यानम्, अतिप्रसङ्गमिति अत्यभिधानप्रसङ्गम्। ननु यदि सप्तविधकुष्ठे अपरैकादशचिकित्सावक्ष्यमाणकुष्ठान्तर्भावो भवति, तदा सप्तविधत्वं तथाष्टादशविधत्वञ्चेति विधाद्वयं भवति, यथा ज्वराणामेकविधत्वद्विविधत्वादि, तत्र सर्व्वास्वेव विधासु सर्व्वान्तर्भावोऽस्ति। न चेह सप्तमहाकुष्ठे क्षुद्रकुष्ठप्रवेशोऽस्ति, किन्त्वेवं क्षुद्राप्रवेशे कथमिहाचार्य्यो निदाने सप्तकुष्ठाभिधानेन कृती स्यात्, इह तु सप्तविधकुष्ठाभिधानेन एकदोषजद्विदोषजत्रिदोषजकुष्ठाभिधानं कृतम्—"वातेऽधिकतरे कापालकुष्ठम्" इत्यादिना, न चैतत्प्रकारत्रयात् प्रकारान्तरं क्षुद्रकुष्ठानामप्यस्ति, तेन क्षुद्रकुष्ठेषु यत् कुष्ठम्, तद्दोषजं वक्तव्यम्, तस्योक्ततद्दोषलक्षणयुक्तत्वेनावरोधो व्याख्येयः, परं क्षुद्रकुष्ठे महाकुष्ठोक्तदोषलक्षणेनाल्पत्वं भवतीति ज्ञेयम्, अत्र "चर्म्माख्यमेककुष्ठन्तु किटिभं सविपादिकम्।

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयत्सु वातेऽधिकतरे कापालकुष्ठमभिनिर्व्वर्त्तते, पित्ते त्वौडुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलं कुष्ठं, वातपित्तयोः ऋष्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारुतयोः सिध्म, सर्व्वदोषाभिनिर्व्वृत्तौ काकणमभिनिर्व्वर्त्तते। एवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति। स एव खलु भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां भूयसीं विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ५ ॥

तत्रेदं सर्व्वकुष्ठनिदानं पुनः समासेनोपदेक्ष्यामः। शीतोष्णव्यत्यासं मलानुपूर्व्व्योपसेवमानस्य तथा

गङ्गाधरः—तन्तु विशेषं दर्शयति—इहेत्यादि। त्रिषु मध्ये वातेऽधिकतरे इत्यधिकतम इत्यर्थः, द्वयोरुत्कर्षे तरस्य च्छन्दसि नियमाभावात्। एवं पित्ते त्वित्यादिषु अधिकतरे इति पदमन्वेतव्यम्। सर्व्वदोषाभिनिर्व्वृत्ताविति सर्व्वदोषाणां समाभिवृद्धौ। स एवेति स एव सप्तविधः कुष्ठविशेष एव भूयस्तरतमत इति भूयिष्ठदोषस्यैकस्यानेकस्य च तरतमतस्तारतम्यात् उल्वणदोषस्य रौक्ष्यशैत्याद्येकद्वित्र्यादिधर्म्मतो वृद्धा, प्रकृतौ स्वारम्भकदोषे विकल्प्यमानायां विशेषेण कल्प्यमाने भूयसीमष्टादशादिरूपां विकारविकल्पसंख्यां दद्रुकिटिमादिविकाररूपेण विकल्पतः सङ्ख्याम् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तत्रेदमित्यादि। इदमत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणशीतोष्णव्यत्यासादिकम्। समासेन नातिविस्तरेण। शीतोष्णव्यत्यासमिति शीतोष्ण-

कुष्ठन्त्वलसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफात्मकम्" इत्यादि चिकित्सिते वक्ष्यमाणग्रन्थानुरोधात् क्षुद्रकुष्ठान्तर्भावो व्याख्येय ॥ ३।४ ॥

चक्रपाणि—कुष्ठानां कापालादिसंज्ञाः कपालादिसादृश्यप्रयुक्तास्तथा शास्त्रव्यवहारसिद्धाश्च बोद्धव्याः, न हि सिध्मसंज्ञायामन्वयोऽस्ति, तेन शास्त्रव्यवहारसिद्धैव सिध्मसंज्ञा, प्रकृतौ विकल्प्यमानायामिति कुष्ठजनककारणे भिद्यमाने, विकल्पसंख्या भेदरूपा संख्या; इह क्षुद्रकुष्ठाभिधानमुक्तन्यायेन महाकुष्ठान्तर्गतत्वादेवेति बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—शीतोष्णव्यत्यासं शीतोष्णपरिवर्त्तनम्, अनानुपूर्व्व्येति यथोक्तक्रमत्यागेन, क्रमत्यागश्चोष्णं निषेव्य सहसा शीतसेवा, तद्विपर्य्ययश्च, तथा अनुचिते काले शीतोष्णसेवा।

सन्तर्पणापतर्पणाभ्यवहार्य्यव्यत्यासश्च, मधुफाणितमत्स्य-मूलककाकमाचीः सततमतिमात्रमजीर्णे समश्नतश्चिलिचिमश्च पयसा, हायनकयवकचीनकोद्दालकोरदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधितक्रकोलकुलत्थमाषातसीकुसुम्भपरुषस्नेहवन्ति, एतै-रेवातिमात्रं सुहितस्य * च व्यवायव्यायामसन्तापानत्युपसेव-मानस्य, भयश्रमसन्तापोपहतस्य च सहसा शीतोदक-मवतरतो, विदग्धञ्चाहारजातमनुल्लिख्य विदाहीन्यभ्यवहरतः

विपर्य्ययम्। मलानुपूर्व्व्या वाताद्यानुपूर्व्व्या। शीतस्य वोष्णस्य वा व्यत्यासं क्रमपरित्यागम्। क्रमस्तु शीते वाते कफे चोष्ण उपयोगः, उष्णे च पित्ते शीत उपयोगस्तस्य विपर्य्ययः शीते वाते कफे च शीत उपयोगः, उष्णे पित्ते उष्ण उपयोगः। तथा। एवं सन्तर्पणापतर्पणाभ्यव-हार्य्याणां व्यत्यासं क्रमत्यागमुपसेवमानस्येत्यनेनान्वयः। यदा सन्तर्पणं कर्त्तव्यं यदा चापतर्पणं कार्य्यं, तत् तत् तदा तदा न कृत्वा यदा सन्तर्पणं विहितं तदा त्वपतर्पणं क्रियते, यदापतर्पणं विहितं तदा सन्तर्पणं क्रियते, इति सन्तर्पणापतर्पणव्यत्यासः। अत्र सन्तर्पणशब्देन बृंहणीयस्नेहनीयानां द्रव्याणां ग्रहणम्। अपतर्पणशब्देन पुनर्लङ्घनीयरूक्षणीयस्वेदनीयस्तम्भनीयानां द्रव्याणां ग्रहणम् अभ्यवहार्य्यत्वात् तथानशनादिदशविधलङ्घनानाम्। तेन पञ्चकर्म्मोपचारित्वमुक्तं भवतीति। अभ्यवहार्य्यस्य व्यत्यासो विमानस्थाने वक्ष्यमाणप्रकृतिकरणाद्याहारविधिविशेषायतनानां वर्ज्जनेनाहारस्योपयोगः। मधुफाणितादीनामतिशयेन सततमशनमजीर्णेऽप्यशनं तथा पयसा चिलि-चिममत्स्यानां विरुद्धाशनम्। हायनकादिबहुलान्नभोजनमपि। एतैरित्युक्तैः क्षीरादुग्रपहितहायनकादिप्रायाणीत्यन्तैरतिमात्रं सुहितस्यातिशयतृप्तस्य व्यवायादित्रयात्युपसेवमानस्य तथाविधसुहितः सन् व्यवायादीन् यः सेवतेऽतिमात्रं तस्य। भयेत्यादि। यो भयादेरकानेकोपहतचेताः सन् सहसा तत्क्षणं शीतोदकमवतरति अवगाहते तस्य। विदग्धमित्यादि।

एवं सन्तर्पणापतर्पणाभ्यवहार्य्यव्यत्यासमपि अनानुपूर्व्व्योपसेव्यमानस्येति ज्ञेयम्। चिलिचिम-

* सुहितभक्षितस्येति चक्रसम्मतः पाठः।

छर्द्दिंश्च प्रतिघ्नतः, स्नेहांश्चातिचरतो युगपत् त्रयो दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते, त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते। तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकुपिताः स्थानमधिगम्य सन्तिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्व्वर्त्तयन्ति ॥६॥

आहारजातं भुक्तमन्नं जाठराग्निना विदग्धमर्द्धपरिपक्वमनुल्लेख्य उल्लेखनं वमनं न कृत्वा पुनर्यो विदाहीन्यन्नानि भुङ्क्ते तस्य। छर्द्दिश्चोपस्थितां यः प्रतिहन्ति तस्य। चकारात् मलादीनां वेगान् यः प्रतिहन्ति तस्य। यश्च दिवानिद्रां भजति तस्य, यश्च विप्रगुरुवृद्धसिद्धादीन् धर्षयति तस्य। युगपदेकदा न तु एतैर्हेतुभिरेकः प्रकोपमापद्यापरौ प्रकोपमापादयतः। प्रकोपमिति वृद्धिम्। त्वगादय इति प्रकोपमापद्यन्ते इत्यन्वयः। आदिपदेन सप्तधात्वादिवारणाय मांसशोणितलसीकानां कुष्ठद्रव्यत्वेनोक्तानां त्रयाणां ग्रहणार्थमाह—चत्वार इति। चकारात् शैथिल्यमापद्यन्ते। तत्तदुक्तनिदानैरेव वृद्धत्वात्।

ननु तत्तदुक्तनिदानैर्वृद्धा वातादयस्त्वगादयश्च रोगान्तरमप्यारब्धुं किं नार्हन्ति इत्यत आह—तेष्वित्यादि। तेषूक्तनिदानैर्वृद्धा ये चत्वारस्त्वङ्मांसशोणितलसीकाधातवस्तेषु चतुर्षु न त्वेकशः शिथिलेषु तैरेव निदानैः युगपत्प्रकुपिता दोषा वातादयस्त्रयस्तान् त्वगादीन् चतुरो वृद्धत्वेन शिथिलान् धातूनधिगम्य तेषां मध्ये गत्वा तेष्वेव त्वगादिषु सन्तिष्ठमानाः सन्तस्तानेव त्वगादींश्चतुरो धातून् न त्वन्यान् धातून् दूषयन्तः सन्तः कुष्ठान्यभिनिर्व्वर्त्तयन्ति न त्वन्यान् रोगान्। न ह्येतादृशसम्प्राप्तिका इतरे केचिद्रोगाः ईदृशाश्च कुपिता दोषा ईदृशाश्च कुपितशिथिलास्त्वगादयो धातवो यदि भवन्ति न तदान्यान् धातूनधिगच्छन्ति नाप्यन्यत्रावतिष्ठन्ते नान्यान् वा धातून् दूषयन्ति तस्मात् नान्यान् रोगानभिनिर्व्वर्त्तयन्ति। एवं सर्व्वत्र व्याख्येयम्। स्वभावो हि दोषाणां कुष्ठविसर्पादियुक्तस्वस्वनिदानाद् भवति, किञ्च कुष्ठेषु गुरुविप्रादिधर्षणस्वर्णस्तेयादिकारणानि सन्ति न तु विसर्पे। विसर्पे हि सामान्यनिदानम् उक्त्वा प्रत्येकञ्च निदानमुक्तं, तेन विसर्पनिदानकुपितानां त्रयाणां दोषाणां पुना रूक्षादिभिर्वातादीनां प्रत्येकं विशेषकारणैरुल्वणतया प्रकोपो भवति,

तन्त्रकृता आत्रेयभद्रकाप्यीये दर्शितो रोहितभेदः स्थानमधिगम्येति कुष्ठजननानुगुण शिथिल-

तेषां कुष्ठानामिमानि खलु पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। तद् यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूर्निस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो रोमहर्षश्च खरत्वम् उष्मायनं गौरवं श्वयथुर्विसर्पागमनमभीक्ष्णं कायच्छिद्रेषु चोपदेहः पक्वदग्धदष्टक्षतोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना, स्वल्पानाम्

कुष्ठे तु कुष्ठसामान्यकारणैरेवैकादुत्रल्वणादितया त्रिदोषकोपो युगपद् भवतीति भेदः। सुश्रुते चोक्तम्। मिथ्याहाराचारस्येत्यारभ्य, छर्दिं वा प्रतिहन्ति तस्य पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्यानिलः प्रवृद्धस्तिर्य्यग्गाः सिराः प्रतिपद्य समुद्धूय वाह्यं मार्गं प्रतिसमन्ताद्विक्षिपति। यत्र यत्र च दोषो विक्षिप्तो निःसरति तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्त्येवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च वृद्धिं प्राप्याप्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातून् दूषयन्निति। ननु विसर्पचिकित्सिते वक्ष्यते—रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः। स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः। इति। तत् कथमन्यान् रोगान् नाभिनिर्व्वर्त्तयति? कुष्ठविसर्पयोर्वा को भेद इति? अत्रोच्यते केनचित्—विसर्पा वातादेरेकैक-द्वन्द्वसङ्घातदोषेभ्यो भवन्ति, न तथा कुष्ठानि। वक्ष्यते च। पृथक् त्रय-स्त्रिभिश्चैको विसर्पो द्वन्द्वजास्त्रयः इति। तन्न साधु; कुष्ठवद् द्व्युल्वणैकैकद्वन्द्व-सन्निपातैर्विसर्पस्य सप्तधातुकत्वात्। अपरस्तु। क्षिप्रविसर्पणशीलप्रबल-रक्तपित्तैर्जन्यते विसर्पः, कुष्ठन्तु चिरक्रियस्थिराप्रबलरक्तपित्तैरिति॥ ६॥

गङ्गाधरः—पूर्व्वरूपाण्याह—तेषामित्यादि। अस्वेदनमतिस्वेदनं वेति व्याख्याय पुरुषभेदेन तद् द्वयं बोध्यम्। अतिश्लक्ष्णता गात्रस्य, परिहर्षो-ऽङ्गानां, रोमहर्षो रोमाञ्चः, खरत्वञ्चाङ्गानाम्, उष्णायनं शरीरत एवोष्णस्य आगमनम्, उष्णायमानता वा शरीरस्य। विसर्पागमनं शरीरेऽभीक्ष्णं विसर्पोद्-गमः। कायच्छिद्रेषु रोमकूपेषु, इन्द्रियविवरेषु चोपदेहो मलैरुपलेपः। पक्वादिषु

त्वगादिस्थानं प्राप्य, किंवा स्थानमपि जनयितव्यकुष्ठशरीरदेशं प्राप्येत्यर्थः। अवतिष्ठमाना इति वचनेन स्थिरा एव दोषाः कुष्ठकरा भवन्ति, न हि सरणशीलास्त इति दर्शयति॥ ६॥

चक्रपाणिः—अस्वेदनादि पूर्व्वरूपं प्रभावात्, परिहर्षो झिनिझिनिका॥ ७॥

अपि च व्रणानां दुष्टिरसंरोहणञ्चेति कुष्ठपूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ७ ॥

तेभ्योऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्व्वर्त्तन्ते। तेषामिदं वेदनावर्ण-संस्थाननामप्रभावविशेषविज्ञानं भवति। तद् यथा—रुक्षारुण-परुषाणि विषमविसृतानि खरपर्य्यन्तानि तनून्युद्वृत्तवहि-स्तनूनि सुप्तसुप्तानि * हृषितलोमाचितानि निस्तोदबहुलानि अल्पकण्डूदाहपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानानि आशुभेद-

शरीरावयवेषु स्वल्पानामपि चेति अपिकारात् महताञ्च व्रणानां दुष्टिरुप-पन्नैवास्ति दुष्टियोग्यत्वात् स्वल्पानां द्रष्टुमयोग्यानामपि त्वगादिशैथिल्याद् दुष्टिरहेति इति सूचितम्। असंरोहणमिति न सम्यग्रोहः स्यात् त्वगादि-शैथिल्यादेव, ततः शीघ्रोत्पादश्चिरस्थितिर्व्रणानां गात्रे भवतीति ख्यापितम्। चकारादतिमात्रञ्च वेदना व्रणानामिति। समापयति—इति कुष्ठपूर्व्व-रूपाणीति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तेभ्योऽनन्तरमिति पूर्व्वरूपेभ्योऽनन्तरम्। कुष्ठानां रूपाण्याह—तेषामित्यादि। तेषामिति सप्तानां कुष्ठानाम् इदं वक्ष्यमाणमत ऊर्द्ध्वमेव। अथ विशेषविज्ञानं भवतीति नोक्त्वा वेदनादिविज्ञानं भवतीति यदुक्तं तेनैवं गमयति—वेदनादिविशेषा एव व्याधीनां लिङ्गान्युच्यन्ते, तद्विज्ञानमिदं वक्ष्यमाणरुक्षारुणेत्यादि। तद् यथेत्यादि। रुक्षाणि च तानि अरुणानि च तानि परुषाणि च तानि विषमविसृतानि असमतया सरणशीलानि चेति तानि तथा। खरपर्य्यन्तानीति अन्तदेशे खराणि। तनूनि अबहलानि। उद्वृत्त-वहिस्तनूनि उच्चमध्यान्तनिम्नानि। सुप्तसुप्तानि अतिमात्रं स्पर्शाज्ञानानि। हृषितलोमभिराचितानि सर्व्वदा रोमहर्षवद् बहुलोमव्याप्तानि। आशु गतिः प्रसरणं समुत्थानमुत्पत्तिश्च येषां तानि तथा, वायोराशुगत्वात्। आशु-

चक्रपाणिः—उद्वृत्तवहिस्तनूनीति उच्छलीकृतवाह्यदेहानि, सुप्तवत् सुप्तानि अत्यर्थस्पर्शाज्ञानि

* सुप्तवत् सुप्तानीति पाठान्तरम्।

जन्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्ठानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

ताम्राणि ताम्ररोमराजिभिः * अवनद्धानि बहलानि बहुबहलपूयरक्तलसीकानि कण्डूक्लेदकोथपाकदाहवन्ति आशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससन्तापक्रिमीणि पक्वोडुम्बरफलवर्णानि † उडुम्बरकुष्ठानीति विद्यात् ॥ ९ ॥

स्निग्धानि गुरूण्युत्सेधवन्ति श्लक्ष्णस्थिरपीनपर्य्यन्तानि शुक्लरक्तावभासानि ‡ शुक्लराजीसन्तानानि बहुवहलशुक्लरक्तपिच्छिलास्रावीणि बहुकण्डूक्रिमीणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १० ॥

भेदजन्तुमन्तीति आशुत्वङ्मांसादिभेदकरक्रिमियुक्तानि। कृष्णारुणकपालवत् खर्परवद्वर्णयुक्तानि। तस्मादेव कपालाख्यानि कुष्ठानि इति विद्यात्। अत्र सुप्तसुप्तनिस्तोदादिर्वेदनाविशेषः, कृष्णारुणकपालवर्णादिर्वर्णविशेषः, रुक्षारुणादिखरपर्य्यन्तादिः संस्थानविशेषः, तत्रापि विषमविस्तृतत्वखरपर्य्यन्तत्वादिः प्रभावविशेषः, कपालेति नामविशेषः। एवं परत्रापि सर्व्वाणि कुष्ठानि व्याख्यातव्यानि ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—ताम्राणीत्यादि। ताम्ररोमराजीभिः पिञ्जराकारतया अवनद्धानि। बहलानि घनानि। बहुबहलेति बह्वो घनाश्च पूयरक्तलसीका यत्र तानि तथा। आशुगतिसमुत्थानभेदित्वञ्चैषां पित्तस्य सरत्वेन तद्गतवातस्य चलत्वात्। ससन्तापत्वं क्रिमीणां पित्तदूषितरक्तस्थानजत्वात्। पक्वोडुम्बरफलवर्णत्वादुडुम्बराख्याणीति विद्यात् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—स्निग्धानीत्यादि। उत्सेधवन्तीत्युच्चानि अन्तदेशे श्लक्ष्णानि स्थिराणि पीनानि च। तेन न चलन्ति। बहुकण्डूक्रिमीणीति कफदूषित-

इत्यर्थः, कपालः स्थाल्यादिखण्ड'। सक्तानि चिरभावीणि गत्यादीनि येषां ते तथा। ऋष्यजिह्व-

* ताम्रखररोमराजीभिरिति चक्रधृतः पाठः। † पक्वोडुम्बरफलानीति द्वितीयपाठः।

‡ शुक्लरोमराजीसन्तानानि तथा बहुलबहलशुक्लपिच्छिलस्रावीणि तथा बहुक्लेदकण्डूक्रिमीणीति पाठान्तराणि दृश्यन्ते।

परुषाण्यरुणवर्णानि वहिः अन्तः श्यावानि नीलपीतताम्राव-भासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्लेदक्रिमीणि दाहभेद-निस्तोदबहुलानि * शूकोपहतोपमवेदनानि उत्सन्नमध्यानि तनुपर्य्यन्तानि दीर्घपरिमण्डलानि कर्कशपिड़काचितानि ऋष्यजिह्वाकृतीनि ऋष्यजिह्वानीति विद्यात् ॥ ११ ॥

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्य्यन्तानि रक्तसिराराजी-सन्तानानि उत्सेधवन्ति बहुबहलरक्तपूयलसीकानि कण्डू-क्रिमिदाहपाक- वन्ति आशुगतिसमुत्थानभेदीनि पुण्डरीक-पलाशसङ्काशानि पुण्डरीकाणीति विद्यात् ॥ १२ ॥

परुषारुणविशीर्णवहिस्तनूनि अन्तःस्निग्धानि शुक्लरक्ताव-

रक्तजत्वेनात्र क्रिमीणां बहुकण्डूकरत्वम् । सक्तगतीत्यादि । सक्तं चिरं संसक्तं गत्यादिकं यत्र तानि तथा परिमण्डलाकारत्वात् मण्डलाख्यानि ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—परुषेत्यादि । वहिः पर्य्यन्तदेशे परुषारुणवर्णानि । अन्तर्मध्य-देशे श्यावानि किन्तु नीलाद्यवभासानि । आशुगत्यादीनि वातपित्त-सम्बन्धात् । ततश्चाल्पकण्ड्वादीनि च । दाहबहुलानि निस्तोदभेदबहुलानि च । शूको धान्यशूकादि, उपहतवद्वेदनाशालीनि । उत्सन्नमध्यानि मध्यदेशे उच्चानि पर्य्यन्तदेशे निम्नानि, तथा तनुपर्य्यन्तानि पर्य्यन्तदेशेऽघनानि । दीर्घ-परिमण्डलानीति विवृणोति ऋष्यजिह्वाकृतीनीति । ऋष्यो हरिणभेदः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—शुक्लरक्तेत्यादि । रक्तसिराराजीसन्तानानीति रक्तवर्णसूक्ष्म-सिरासमूहैः सन्तानं व्याप्तिर्येषां तानि तथा । आशुगत्यादिकत्वं वातानुपित्त-सम्बन्धात् । कफस्य द्रवांशेन पित्ततुल्यत्वेऽपि ताभ्यामवजयात् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—परुषारुणेत्यादि । वाह्ये पर्य्यन्तदेशे परुषारुणवर्णविशीर्णा-

लक्षणे वहिरिति कुष्ठपर्य्यन्ते, अन्तरिति विकृतमध्यमुच्यते । ऋष्यो हरिणविशेषः । पुण्डरीक-पलाशशब्देन पद्मपुष्पदलमिह ॥ ८—१२ ॥

चक्रपाणिः— वशीर्णवहिस्तनूनि इत्यत्र 'तनु'शब्दः प्रदेशे वर्त्तते, तेन विशीर्णपर्य्यन्त-

---

* दाहभेदपाकनिस्तोदबहुलानीत्यन्यः पाठः ।

भासानि बहून्यल्पवेदनानि अल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघु-समुत्थानानि अल्पभेदक्रिमीणि अलाबूपुष्पसङ्काशानि सिध्म-कुष्ठानीति विद्यात् ॥ १३ ॥

काकणन्तिकावर्णानि आदौ पश्चात् तु सर्व्वकुष्ठ-समन्वितानि पापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवेनानेकवर्णानि काकणकानीति विद्यात् ॥ १४ ॥

तान्यसाध्यानि, साध्यानि पुनरितराणि भवन्ति, तत्र यदसाध्यं तदसाध्यतां नातिवर्त्तते। साध्यं पुनः किञ्चित् साध्यताम् अतिवर्त्तते कदाचिदपचारात्। साध्यानि हि षट् काकणवर्ज्जानि

ऽघनमण्डलानि तानि चान्तर्मध्ये स्निग्धानि। अल्पवेदनादित्वं कफसम्बन्धाद् वायोः। लघुसमुत्थानानि क्षिप्रजन्मानि अलाबूपुष्पनिभत्वात् सिध्मा-ख्यानि ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—काकणन्तिकेत्यादि। काकणन्तिकेति गुञ्जाफलम्। सर्व्व-कुष्ठेति कपालकुष्ठादिसर्व्वकुष्ठयुक्तानि। पापीयसामतिशयपापिनां, स्वल्प-पापिनान्तु न सर्व्वकुष्ठयुक्तानि ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—तान्यसाध्यानीत्यादि। तानीति काकणानि, इतराणीति कापालादीनि षट् कुष्ठानि। तत्रेत्यादि। साध्यं पुनः किञ्चित् कापालाद्यन्यतमं, कुतः साध्यतामतिवर्त्तते इत्यत आह—कदाचिदित्यादि। ननु कुतः कथं

देशानीत्यर्थः। सिध्मकुष्ठं यथोक्तलक्षणं सिध्मपुष्पिकाव्यतिरिक्तमेव ब्रुवते, एतत्सिध्मपुष्पिकाभि-प्रायेण च सुश्रुते सिध्मकुष्ठं क्षुद्रकुष्ठेषु पठितम्, दद्रु तु सुश्रुते महाकुष्ठे पठितमपीह क्षुद्रकुष्ठे पठितमुत्तरोत्तरधात्वनुप्रवेशाभावात् तथात्यर्थपीड़ारहितत्वाच्च, सुश्रुते तु तदनुबन्धित्वप्रकर्षात् महाकुष्ठे पठितम् ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः—सर्व्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानीत्येतेनार्थे लब्धे पुनः पापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवेन इतिवचनाद् यदेव पापीय कुष्ठलिङ्गम्, तदेव काकणके भवति, नान्यत्रेति दर्शयति, पापीयसा इत्यतिपीडाकृता, किंवा, पापीयसेत्यादिपुनर्व्वचनेन सर्व्वकुष्ठलिङ्गानां पापारब्धत्वेनासाध्यता-मत्यर्थपीड़ाकर्त्तृताञ्च दर्शयति ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—कदाचिदपचारादिति, कदाचिदित्यनेनाग्रे वक्ष्यमाणचिकित्स्यमानतापक्षान्तरं

अचिकित्स्यमानानि। अपचारतो वा दोषैरभिष्यन्दमानानि असाध्यतामुपयान्ति। साध्यानामपि ह्युपेक्ष्यमाणानामेषां त्वङ्मांस-शोणित-लसीका-कोथ-क्लेद-संस्वेदजाः क्रिमयोऽभिमूर्च्छन्ति। ते भक्षयन्तस्त्वगादीन् दोषान् पुनर्दूषयन्तः इमानुपद्रवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति। तत्र वातः श्यावारुणवर्णं परुषतामपि च रौक्ष्यशूलशोषतोदवेपथु*सङ्कोचहर्षायासस्तम्भसुप्तिभेदभङ्गान्, पित्तं पुनर्दाहस्वेदक्लेदकोथस्रावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य शैत्यश्वैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवोत्सेधस्नेहोपलेपान्। क्रिमयस्तु त्वगादींश्चतुरः सिराः स्नायूनि चास्थीन्यपि च तरुणानि खादन्ति; अस्यांचैवावस्थायां कुष्ठिनमुपद्रवाः स्पृशन्ति। तद्यथा—प्रस्रवणमङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवानां

साध्यताम् अतिवर्त्तते इत्यत आह—साध्यानि हीत्यादि। ननु किं केवलमचिकित्सया वापचारतो वा दोषैर्वृद्धैः पुनरभिष्यन्दमानानि भूत्वा साध्यतामतिवर्त्तन्ते उतान्यथा वा इत्यत आह—साध्यानामित्यादि। ते इति क्रिमयः। पृथक् पृथक् इति दोषाः, क्रिमयश्च। तत्र वातः इत्यादि। तत्र क्रिमिकुपितवातपित्तकफक्रिमिषु मध्ये वातः क्रिमिभिः पुनर्दूषित एवं पित्तश्लेष्माणावपि बोध्यौ। श्यावारुणत्वादीनर्थाद् अङ्गानामुत्पादयतीत्यर्थः। अस्यामिति क्रिमिदूषितवातादिक्रिमिकृतोक्तोपद्रवशालितायामवस्थायां पुनरिमे चोपद्रवाः कुष्ठवतां भवन्ति। प्रस्रवणं गलितत्वेन स्रावस्रवणम्। अङ्गभेदोऽङ्गभङ्गः। पतनान्यङ्गावय-

दर्शयति, अपचारतो वेति उत्पन्नेऽपि कुष्ठे निदानं सेवन्ते। अभिष्यन्दमानानीत्यापूर्य्यमाणानि।

---

* वेपथ्वित्यत्र व्यथेति वा पाठः।

तृष्णाज्वरातिसारदाहदौर्ब्बल्यारोचकाविपाकाश्च, तथाविधम् असाध्यं विद्यादिति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र।

साध्योऽयमिति यः पूर्व्वं नरो रोगमुपेक्षते।
स किञ्चित्कालमासाद्य मृत एवावबुध्यते ॥
यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा।
भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥
यथा ह्यल्पेन यत्नेन च्छिद्यते तरुणस्तरुः।
स चैवातिप्रवृद्धस्तु यत्नात् कृच्छ्रेण छिद्यते ॥
एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम्।
विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वापि जायते ॥ १६ ॥

वानामङ्गुल्यादीनाम्, तथाविधमुक्तरूपं सर्व्वं कुष्ठमसाध्यं विद्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथोपेक्षायां हेतुं बुद्धिं प्रदर्श्य तत् परिहारार्थमुपदिशति। भवन्तीत्यादि। साध्योऽयमित्यादि। अयं व्याधिः साध्यः स्वयं निवर्त्तिष्यति किंवा प्रतिकरिष्यतेऽनन्तरमिति बुद्धा यो नरः पूर्व्वमुत्पन्नमात्रं न चिकित्सित्वा उपेक्षते, स किञ्चित्कालमासाद्य तद्रोगे वृद्धे गाढ़मूले सति अहं मृत एवेति अवबुध्यते। तेन रोगोपेक्षा न कार्य्येति ख्यापयितुमाह—यस्त्वित्यादि। प्रागेवेति उत्पत्तेः पूर्व्वमेव चयप्रकोपप्रसरपूर्व्वरूपावस्थासु तरुणेष्वित्युत्पन्नमात्रं सम्यगित्यनेनायथावच्चिकित्सयापि साध्यतामतिवर्त्तते इति ख्यापितम्। ननु कस्मात् चयाद्यवस्थासूत्पन्नमात्रावस्थायां वा सम्यग्भेषजकरणे साध्यता स्यादुपेक्षया वा कस्मान्न साध्यता स्यादित्यत आह—यथेत्यादि। असाध्यत्वे तु नायं दृष्टान्तः, किन्तु कृच्छ्रत्वदृष्टान्तेनैवातिविवृद्धत्वेऽच्छेद्यत्वोन्नयेनासाध्यत्वे दृष्टान्त उन्नेयः ॥ १६ ॥

दोषाः पुनर्दूषयन्त इति त्वगादीनेव। तरुणानीति कोमलानि नासास्थ्यादीन्याददते भक्षयन्ति।

तत्र श्लोकः ।

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्व्वलक्षणम् ।
रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि। कौष्ठिके कुष्ठनिदानाध्याये। अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि ॥ १७ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविराजकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ द्वितीयस्कन्धे
निदानस्थानजल्पे पञ्चमाध्यायकुष्ठनिदानजल्पाख्या
पञ्चमी शाखा ॥ ५ ॥

किञ्चित्कालमिति असाध्यव्याधिकालम्, मृत एवेति मरणोपकण्ठगतः, अवबुध्यत इत्यत्र साध्यव्याध्यपेक्षाफलं मृत्युमिति शेषः ॥ १५—१७ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां निदानस्थान-
व्याख्यायां कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति । तद् यथा—साहसं सन्धारणं क्षयो विषमाशनमिति ॥ २ ॥

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं, तदनुव्याख्यास्यामः । यदा पुरुषो दुर्ब्बलः सन् बलवता सह विगृह्णाति,

गङ्गाधरः—अथो एकद्वित्रिदोषोल्वणत्रैदोषिकं कुष्ठमुक्त्वा त्रैदोषिकत्वसाधर्म्म्येणैककार्य्यत्वसंगत्या कुष्ठनिदानानन्तरं शोषनिदानमाह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहेत्यादि । चत्वारि अत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणसाहसादीनि । शोषस्य रसादीनां शारीरधातूनां शोषेण शरीरशोषणात् शोषाख्यस्य । सुश्रुतेऽप्युक्तं संशोषणाद् रसादीनां शोष इत्यभिधीयते । क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते पुनः । राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः । तस्मात् तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः । इति । आयतनानि निदानानि । चत्वारीति विवृणोति, तद् यथेत्यादि । साहसमिति दुर्ब्बलानां बलवता सह विग्रहादिर्व्यायाम साहसम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं—क्षयाद् वेगप्रतीघाताद्व्यायामाद्विषमाशनादिति । तेन च । सन्धारणं पुरीषादीनां वेगधारणं नवेगान्धारणीयोक्तम् । क्षयो रसशुक्रयोः क्षयः । पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्या निदाने तद्दर्शनात् । विषममशनं विषमाशनम् अर्थात् शोषस्यायतनमित्यर्थः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—साहसादिप्रत्येकनिदानतः शोषं दर्शयितुमाह—तत्रेत्यादि । तत्र साहसादिषु चतुर्षु शोषस्यायतनेषु मध्ये । यदेत्यादि । बलवतेति बलवत्

चक्रपाणिः—ज्वरनिदानोक्तसम्बन्धाद्राजयक्ष्मनिदानमुच्यते । आयतनानीति कारणानि, संख्येयसाहसादिनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां 'चत्वारि' इति पुनर्वचनं साहसादीनामवान्तरबलवद्विग्रहादिभेदेऽप्येकजातीयताप्रतिपादनार्थम् ॥ १।२ ॥

महता वा धनुषा व्यायच्छति, जल्पति चाप्यतिमात्रम्, अतिमात्रं वा भारमुद्वहति, अप्सु वा प्लवते चातिदूरम्, उत्सादनपदाघातने वातिप्रगाढ़मुपसेवते अतिविप्रकृष्टं वाध्वानं, द्रुतमभिपतति, अभिहन्यते वान्यद्वा किञ्चिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमारभते, तस्यातिमात्रेण कर्म्मणोरः क्षण्यते। तस्योरः क्षतमुपप्लवते वायुः। स तत्रावस्थितः श्लेष्माणमुरःस्थम् उपसंगृह्य पित्तञ्च दूषयन् * विहरत्यूर्द्ध्वमधश्चितिर्य्यक् च।

तस्य योऽशः शरीरसन्धीन् आविशति तेनास्य जृम्भाङ्गमर्द्दौ ज्वरश्चोपजायते। यस्त्वामाशयमभ्युपैति तेनास्य च वर्च्चो

पुरुषेण सह युद्धं करोति। अप्सु अतिदूरं प्लवते सन्तरति स्रोतोऽभिमुखं वेति वाच्यम्। उत्सादनमुद्वर्त्तनं, पदाघातनं पद्भ्यामाहननम्, अतिप्रगाढ़म् अतिशयमतिप्रकृष्टं वा यथा स्यात् तथा सेवते यः। यो वाध्वानं पन्थानं वातिप्रगाढ़मतिप्रकृष्टं वा सेवते। यो वा द्रुतमभिपतति विषमोच्चतः। यो वाभिहन्यते शिलाकाष्ठाश्मादिभिः। अन्यद्वा तूर्णं विषमनृत्यादिकम्, तस्य निरुक्तविषमव्यायामजातं कुर्व्वतः तेनातिमात्रेण व्यायामरूपेण कर्म्मणा उरः क्षण्यते वक्षःक्षतं भवति। तस्योरः क्षतं क्षतं वक्षो वायुस्तद्व्यायामतो वृद्धो वायुरुपप्लवते उपगच्छति। स इति व्यायामकुपितो वायुस्तत्र क्षतवक्षसि उरःस्थं श्लेष्माणं पित्तञ्चोपसंगृह्य दूषयन् ऊर्द्ध्वाधस्तिर्य्यग् विहरति। इति त्रिदोषकोपः ख्यापित.।

तस्येत्यादि। तस्येति पित्तश्लेष्मसहितस्य वातस्य योऽशो यो भाग इत्यर्थात् त्रयाणां दोषाणां मिलितानां यो भागः शरीरसन्धीन् सर्व्वान् एवाविशति बहुवचनादूर्द्ध्वाधस्तिर्य्यग्गमनाच्च। तेन मिलितत्रिदोषीयांशेन जृम्भाङ्गमर्द्दज्वरा भवन्ति वातप्राबल्यात्। तत्र जृम्भा हनुसन्धिस्थेनांशेन। अङ्गमर्द्दज्वरौ सर्व्वसन्धिस्थेनांशेन। यस्त्वामाशयमित्युत्तरग्रन्थं, वक्ष्यते हि

चक्रपाणिः—पदाघातनं पद्भ्यामुद्वर्त्तनम्, अतिप्रकृष्टमित्यति दूरम्। उर. क्षतमुपप्लवते प्राप्नोतीत्यर्थः, उरःस्थमिति स्वभावादेवोर.स्थम्, उरस्या इत्युरोगता हृन्नवशूलादयः,

* उपसंसृज्य शोषयन् इति पाठश्चक्रसम्मत.।

भिद्यते। यस्तु हृदयमाविशति तेन रोगा भवन्त्युरस्याः। यो रसनां तेनास्यारोचकश्च। यः कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोद्ध्वंसते स्वरश्चावसीदति। यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति तेन श्वासः प्रतिश्यायश्च जायते। यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपहन्यते। ततः क्षणनाच्चैवोरसो विषमगतित्वाच्च वायोः कण्ठस्य चोद्ध्वंसनात् कासः सततमस्य संजायते। स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते सशोणितं निष्ठीवति शोणितगमनाच्चास्य दौर्गन्ध्यमुपजायते।

एवमेते साहसप्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति, ततः स

चिकित्सिते, वर्चोभेदं गुदे स्थित इति। उरस्या इति वक्षोरुजा बह्वाः। वक्ष्यते चोरःस्थश्चोरसो रुजमिति। अरोचकः कण्ठहृदयस्थदोषदुष्टेर्भवतीति हृदयगतांशेनापि अरोचकश्च। कण्ठमभिप्रपद्यते योऽंश· कण्ठस्तेन कण्ठस्थेन त्रिदोषांशेन उद्ध्वंसते उत्कासेन युज्यते। स्वरश्चावसीदति स्वरभङ्गो भवति अरोचकश्च भवति चकारात्। प्राणवहस्रोतःस्थेन तद्दोषांशेन श्वासः प्रतिश्यायश्च भवति। श्वासप्रतिश्याययोः सम्प्राप्तौ प्राणवहस्रोतोगतदोषजन्यत्वेनोक्तत्वात्। शिर उपहन्यते शिरःशूलं भवति। क्षणनादिति उरसि क्षतकरणात् तत्रस्थवायोश्च विषमगतित्वाच्च कण्ठस्य चोद्ध्वंसनाच्च प्राक् कासात् गलकण्डूयनाकरणात् कासः संजायते। स पुरुषः पुनस्तत्कासप्रसङ्गात् पूर्व्वं क्षते वक्षसि पुनःक्षते सति शोणितं निष्ठीवति मुखेन उद्गिरति। इत्येवंदिशा सर्व्वस्मिन्नेव व्याधौ लिङ्गोत्पत्तौ दोषांशप्रवेशो व्याख्यातव्यः। तथाच—ये ये रोगा यद्व्याधिलिङ्गतया निर्दिश्यन्ते तेषां तेषां व्याधीनां सम्प्राप्तौ दोषस्य यद्यत् स्थानसंश्रयदूष्यसंयोगादयो दृश्यन्ते तद्व्याध्यारम्भकतद्दोषांशस्य तत्तत्स्थानसंश्रयदूष्यसंयोगादिवशात् ते रोगास्तद्व्याधेर्लिङ्गरूपेण भवन्तीति बोध्यम्।

एवमेते इति। जृम्भाङ्गमर्दौ ज्वरो वर्चोभेदो वक्षोरुक् अरोचकः कण्ठोद्ध्वंसः स्वरभङ्गः श्वासः प्रतिश्यायः शिरःशूलं कासो रक्तनिष्ठीवनमित्येते

आमाशयगतत्वेन चोरस्यरोगकरणादुरसोऽप्यामाशयप्रत्यासन्नत्वमुक्तम्, बलेन सम्यगाधीयते

उपशोषणैरेतैरुपद्रुतः शनैः शनैरेवोपशुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपाणि सर्व्वकर्म्माणि आरभेत कर्त्तुम्। बलसमाधानं हि शरीरम्, शरीरमूलश्च पुरुष इति॥ ३॥

त्रयोदशोपद्रवाः साहसप्रभवाः साहसिकं पुरुषं स्पृशन्ति। नन्वेते साहस-प्रभवा उपद्रवाः किं समुदाय एव शोष उच्यते, इत्यत आह—ततः स इत्यादि। ततः साहसिकोपद्रवजन्मानन्तरं स साहसिकोपद्रववान् पुरुष एतैरुक्तैर्जृम्भाङ्ग-मर्द्दज्वरादिभिः साहसिकोपद्रवैरुपशोषणैः शरीरशोषकैरुपद्रुतः पीड़ितः सन् शनैः शनैरुपशुष्यति शरीरशोषमापद्यते। एवमत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणप्रकारेण वेगसन्धारणक्षयविषमाशनोत्थशिरःशूलादिपार्श्वरुजादिशिरःशूलादिभिः उप-शोषणैः रसादिदेहधातुशोषात् शुष्यति। इत्येकादशरूपवान् राजयक्ष्मा सम्पूर्ण-बलत्रिदोषतः स्यात्। दोषबलानुरूपेणैव व्याधिषु लिङ्गाधिक्याल्पत्वसम्भवात् साहसादिचतुःकारणतस्त्वेकविधैकादशादिरूपसद्भावाच्चात्र स्वयमेव पूर्णबल-दोषाभिप्रायेण शिरसः परिपूर्णत्वं कासः श्वासः स्वरभेदः श्लेष्मणश्छर्द्दनं शोणितनिष्ठीवनं पार्श्वसंरोजनमंसावमर्द्दो ज्वरोऽतिसारोऽरोचकश्चेत्येतानि वक्ष्यन्ते। चिकित्सिते तु पूर्णमध्यावरबलदोषाभिप्रायेणैकादश षट् त्रीणि च रूपाणि वक्ष्यन्ते; तद् यथा—कासोऽंसतापो वैस्वर्य्यं ज्वरः पार्श्वशिरो-रुजा। छर्द्दनं रक्तकफयोः श्वासो वर्च्चोगदोऽरुचिः। रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मिणः षड़िमानि तु। कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्च्चोगदारुचिः। सर्व्वै-रर्द्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये। युक्तो वर्ज्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतो-ऽन्यथा। इत्यादि। सुश्रुतेऽपि—"भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणित-दर्शनम्। स्वरभेदश्च जायन्ते षड़् रूपे राजयक्ष्मणि। स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद् रक्तस्य चागमः। शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च। कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफ-कोपतः। एकादशभिरेतैर्वा षड़्भिर्वापि समन्वितम्। कासातीसारपार्श्वार्त्ति-स्वरभेदारुचिज्वरैः। त्रिभिर्वा पीड़ितं लिङ्गैः कासश्वासासृगामयैः। जह्यात् शोषार्द्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः॥" इति। साहसिककर्म्मभिरेवं दोषात्

धार्य्यंत इति बलसमाधानं शरीरम्, शरीरमूलश्च पुरुष इति संयोगपुरुष इत्यर्थः॥ ३॥

भवति चात्र ।

साहसं वर्ज्जयेत् कर्म्म रक्षन् जीवितमात्मनः ।
जीवन् हि पुरुषस्त्विष्टं कर्म्मणः फलमश्नुते ॥ ४ ॥

अथ सन्धारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । यदा पुरुषो राजसमीपे भर्त्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूलेऽन्यतमं * सतां वा समाजं स्त्रीमध्यं वानुप्रविश्य, यानैः वाप्युच्चावचैर्गच्छन् भयात् प्रसङ्गात् ह्रीमत्त्वाद् घृणित्वाद्

तद्वर्ज्जनमुपदिशति तस्मादित्यादि । तस्मादुक्तरूपेण साहसिककर्म्म, जृम्भाङ्गमर्द्दज्वरादीनां देहोपशोषकराणां व्याधीनामुत्पत्तिहेतुत्वात् । तदनुरूपाणीति बलानुरूपाणि न तु बलातिक्रमकराणि । ननु कुतो बलानुरूपाणीत्यत आह—बलसमाधानं हि शरीरमिति बलेन सम्यगाधीयते आधार्य्यते यत् तत् तथा । ननु कुतः शरीराधारणं बलेनेष्टमित्यत आह—शरीरमूलश्चेत्यादि । पुरुष इति राशिपुरुषो न त्वात्ममात्रम् । राशिपुरुषस्य हि शरीरं मूलं न त्वात्मनः । शरीरञ्च विना न राशिपुरुषस्थितिः शरीराभावे मरणप्रसङ्गात् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु बलानुरूपाणि कर्म्माण्यारभमाणानां साहसिककर्म्माणि किं न कार्य्याणि कार्य्याणि वेत्यत आह—भवतीत्यादि । साहसं वर्ज्जयेदित्यादि । ननु कुतो जीवितं रक्ष्यं मृत्वापि पुनर्जनिष्यते जातोऽपि पुनर्मरिष्यतीत्येवं चक्रवद्भ्रमणं स्वाभाविकम् एवेत्यत आह—जीवन्नित्यादि । मृतो हि पुरुषोऽस्मिन् लोके कृतकर्म्मणः फलमुपभुङ्क्ते जीवंस्तु पुरुषोऽस्मिन् लोके कर्म्म कुरुते तत्फलञ्चाश्नुते इति जीवनस्य प्राधान्यं बोध्यम् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अथक्रमप्राप्तमुक्तं सन्धारणं शोषायतनं व्याचष्टे—अथ सन्धारणमित्यादि । तत्र साहसमित्यादौ यत् तत्रेतिपदं तस्यानेनान्वयः । पुरुष इति राशिपुरुषः । भर्त्तुरिति दासादिप्रतिपालकस्य समीपे दासादिः पुरुषः, अन्यतममेषामन्यतमं समाजं सतां वा समाजं प्रविश्य, भयादितः

चक्रपाणिः—समाजमिति सभाम्, उच्चावचैरिति उच्चनीचै, अभियानिति गच्छन्,

---

* अन्यतममित्यत्र द्यूतसभमिति द्वितीयः पाठः ।

वा निरुणद्ध्यागतान् वातमूत्रपुरीषवेगान्, ततस्तस्य सन्धारणाद् वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितः पित्त-श्लेष्माणौ समुदीर्य्योर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च विहरति। ततश्च अंशविशेषेण पूर्व्ववत् शरीरावयवविशेषं प्रविश्य * शूलं जनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा पार्श्वे चातिरुजति अंसाववमृद्नाति कण्ठमुरश्चावधमति शिरश्चोपहन्ति कासं श्वासं ज्वरं स्वरभेदं प्रतिश्यायञ्चोपजनयति। ततः स उपशोषणैः एतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति। तस्मात् पुरुषो मति-मानात्मनः शरीरेष्वेवं योगक्षेमकरेषु प्रयतेत विशेषेण। शरीरं ह्यस्य मूलम्, शरीरमूलश्च पुरुषो भवतीति॥ ५॥

उच्चावचैर्यानैर्वा गच्छन् पुरुषो भयादितो यदाभ्यागतान् वातादिवेगान् निरुणद्धीत्यन्वयः। प्रसङ्गादिति राजादिभिः समागमात्। तत इत्यादि। भिनत्तीति पित्तसम्बन्धाधिक्येन रौक्ष्यगुणेन कुपितो वायुश्चलत्वेन पुरीषं भिनत्ति। अल्पपित्तसम्बन्धे तथा रुक्षत्वगुणेन कुपितो वायुः पुरीषमुच्छोषयति। कण्ठावधमनं कण्ठोद्ध्वंसः। उरोऽवधमनं वक्षोरुजा। शिरउपघातः शिरोरुजा शिरसि कफपूर्णत्वेन। ततः स इत्यादि सर्व्वं पूर्व्ववद्व्याख्येयम्। योगक्षेमकरेषु यैः कर्म्मभिः शरीरात्मयोगः क्रियते तत्सर्व्वेषु कर्म्मसु आत्मनः शरीरेष्वेव योगकरेषु प्रयतेत इत्यर्थः॥ ५॥

भयादित्यादि राजसमीपादिषु यथायोग्यतया बोद्धव्यम्। योगेन ये क्षेमकरास्ते योग-क्षेमकराः, ते चेह मूत्रपुरीषाविधारणादयः, विशेषेणेतिवचनात् शरीरेष्वेव विशेषेण यत्नं कुर्य्यात् मानसयोगक्षेमापेक्षयेति दर्शयति, आत्मन इति पदं परशरीरयोग-क्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमकरणस्योपादेयतादर्शनार्थम्। अथ कथं मानसयोगक्षेमा-पेक्षया तथा परशरीरयोगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमः श्रेष्ठ इत्याह—शरीरमित्यादि। स्वशरीरे ह्युपहते परशरीरोपकारस्तथाध्यात्मिकशुभचिन्ता च व्याकुला भवतीति भावः, किंवा योगाः शरीरस्य बलवर्णाद्युत्कर्षयोगाः, क्षेमाश्चानागताबाधप्रतिषेधास्तेषु, ननु यद्येवम् आध्यात्मिकेऽपि भावे शरीरं मूलम्, तत् किं पुरुषोऽप्रधानमेव, नेत्याह—शरीरमूलश्च पुरुष

---

* पित्तश्लेष्माणावित्यादि—प्रविश्येत्यन्तः पाठो ग्रन्थान्तरेषु न दृश्यते।

भवति चात्र।

सर्व्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत्।
तदभावे हि भावानां सर्व्वाभावः शरीरिणाम्॥ ६॥

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः। यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगतहृदयो भवतीर्ष्योत्कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा समाविश्यते, कृशो वा सन् रुक्षान्नपानसेवी भवति, दुर्ब्बलप्रकृतिरनाहारो वाप्यल्पाहारो वा भवति, तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति, स तस्योपक्षयात् शोषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणेन।

गङ्गाधरः—भवति चात्रेत्यादि। सर्व्वमन्यदिति आत्मशरीरयोगकरणे क्षेमं यद् यत् कर्म्म तत् सर्व्वम्॥ ६॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् क्षयस्य शोषायतनत्वं विवरीतुमाह— क्षय इत्यादि। यदेत्यादि। हृदयं मनस्तात्स्थ्यात्। दुर्व्वलप्रकृतिः आ जन्मन एव दुर्ब्बलस्वभावः। स चेदनाहारोऽल्पाहारो वा भवति। स पुरुषस्तस्य हृदयस्थरसस्य कारणस्य उपक्षयादुत्तरोत्तरधातुशोणितादीनां कार्य्याणां पुष्ट्यभावात् शोषं देहशोषं प्राप्नोति। एतेनानुलोमधातुशोषः प्रदर्शितः। अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणेनेतिवचनेन। साहसादिजनितैर्जृम्भादिभिः शरीरोपशोषणैर्विना शरीरशोषे शोषमात्रसंज्ञा न तु राजयक्ष्मा न वा तत्पर्य्यायश्च शोष इति ख्यापितम्।

इति। शरीरस्याद्युत्पत्तौ धर्म्माधर्म्मसहायो भोक्ता सुखदुःखानामात्मा मूलं कारणमित्यर्थः, 'मूल'शब्दश्चायं भावप्रधानः, तेन शरीरमूलत्वं यस्यात्मनः 'शरीरमूलः' इति पुंलिङ्गनिर्देश उपपन्नः। सर्व्वाभाव इति धर्म्मादिचतुर्व्वर्गाभाव इत्यर्थः॥ ४—६॥

चक्रपाणिः—हृदयस्थायी रस इति धातुस्वरूपोऽन्नरसपोषक इत्यर्थः, अन्ये तु, हृदयस्थायी रस इत्योजो ब्रुवते, यथोपदेक्ष्यमाणरूपेणेति "सन्धयः शिथिलीभवन्ति" इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाण-

यदा वा पुरुषोऽतिप्रहर्षादतिप्रसक्तभावात् स्त्रीष्वतिप्रयोग*मारभते, तस्यातिप्रयोगाद्रेतः क्षयमेति। क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्त्तते, † तस्य चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्त्तते उपक्षीणरेतस्त्वात्। अथास्य वायुर्व्यायच्छमानस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति। तत् शुक्रक्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्त्तते वातानुसृतलिङ्गम्।

प्रतिलोमतः क्षयमाह—यदा वेत्यादि। प्रसक्तभावः प्रेमातिशयेनात्यासक्तचित्तः सन् अतिप्रयोगं मैथुनमतिशयेनारभते। अस्य क्षीणशुक्रस्य पुंसः स्त्रीभ्यो मैथुने मनो न निवर्त्ततेऽर्थात् पुनरपि स्त्रीषु मैथुनाय प्रवर्त्तते। तस्य क्षीणशुक्रपुरुषस्यातिप्रणीतसङ्कल्पस्य स्त्रीष्वतिप्रणयशीलतया सङ्कल्पो मैथुनाय मनःप्रवर्त्तनं यस्य तस्य तथा। तस्य चातीत्यादि। तथाभूतस्य मैथुनमापद्यमानस्य क्रियमाणमैथुनस्य शुक्रच्यवनकाले शुक्रं न प्रवर्त्तते न क्षरति उपक्षीणरेतस्त्वात्। ननु तदा किं भवतीत्यत आह—अथास्येत्यादि। अथ क्षीणशुक्रस्य क्रियमाण मैथुनस्य शुक्रक्षयात् शुक्रस्याप्रवर्त्तनानन्तरं यस्य क्षीणशुक्रस्य मैथुनं कुर्व्वतः पुरुषस्य व्यायच्छमानस्य शुक्रच्यवनार्थं मैथुनकरणात्मकव्यायामं कुर्व्वतो वायुः प्रवृद्धः शोणितवाहिनीर्धमनीरनुप्रविश्य ताभ्यः शोणितवाहिनीभ्यो धमनीभ्यः शोणितं प्रच्यावयति। नन्वेवं प्रच्युतं शोणितं किं लिङ्गमूले वस्तौ वा तिष्ठति वहिश्च्यवते वा इत्यत आह—तच्छुक्रक्षयादिति। तत् प्रच्युतं शोणितं शुक्रक्षयाद्धेतोः शुक्रं विना शुक्रमार्गेण शुक्रक्षरणस्रोतसा प्रवर्त्तते च्यवते, तच्च च्युतं शोणितं वातानुसृतलिङ्गं वातानुगतचिह्नं रुक्षादिलक्षणेन। सम्प्रति शोषेषु क्षयकारणेषु प्राय शोषजनकत्वेन प्रधानं शुक्रक्षयं शोषकारणं 'यदा वा' इत्यादिना प्राह, अतिप्रणीतसङ्कल्पस्येति अतिमहता प्रयत्नेन कृतध्वजोच्छ्रायस्य, व्यायच्छमानस्येति व्यायाममाचरतः, वातानुसृतलिङ्गमिति वातलिङ्गयुक्तं दुष्टवातलिङ्गयुक्तमिति

---

* प्रसङ्गमिति वा पाठः।　　† इतः परम् अतिवर्त्तते इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

अथास्य शुक्रक्षयात् शोणितप्रवर्त्तमानत्वाच्च सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रौक्ष्यमपि चास्योपजायते, भूयः शरीरं दौर्ब्बल्यमाविशतीति वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितोऽरसिकं * शरीरमनुसर्पन् उदीर्य्य † श्लेष्मपित्ते, परिशोषयति मांस-शोणिते, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संरुजति पार्श्वे, चावगृह्णाति अंसौ, कण्ठमुद्ध्वंसयति, शिरः श्लेष्माणमुपक्लिश्य परिपूरयति श्लेष्मणा, सन्धींश्च प्रपीड़यन् करोत्यङ्गमर्द्दारोचकाविपाकान् पित्तश्लेष्मोत्क्लेशात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कासं श्वासं स्वरभेदं प्रतिश्यायञ्चोपजनयति। ‡ स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति शोणितगमनाच्चास्य दौर्ब्बल्यमुपजायते। ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैः उपशुष्यति।

रूपम्। अथास्येत्यादिना द्विविधक्षीणस्य रसक्षय-शुक्रक्षयाभ्यां राज-यक्ष्मणः सम्प्राप्तिमाह—अथास्येत्यादि। अथ अतिमात्रशोकचिन्तादिभिः हृदयस्थरसक्षये तथातिप्रहर्षादित्यादुक्तरूपेणातिमैथुनात् शुक्रक्षये वा तत्-क्षयद्वयस्याप्रतिकारादनन्तरमस्य रसक्षयजक्षीणरक्तादिधातुकस्य शुक्रक्षयज-क्षीणरसरक्तादिधातुकस्य वा पुरुषस्य शुक्रक्षयात्। अतिमैथुनेन क्षीणशुक्रस्य पुनर्मैथुनमापद्यमानस्य शुक्रक्षयादेव शुक्रच्यवनं न भूत्वा शोणितप्रवर्त्तमानत्वाच्च, सन्धयः शरीरस्य सर्व्वसन्धयः, भूयो बाहुल्येन। स प्रकुपित इत्यादि। परि-शोषयतीत्यादि। मांसशोणितशोष· श्लेष्मपित्तच्यवनञ्च लिङ्गतया न गण्यं तत्कार्य्याणामेव पार्श्वरुजादीनां तल्लिङ्गत्वादतः पार्श्वरुजा अंसग्रहः कण्ठोद्-ध्वंस शिरसः परिपूर्णत्वेन शूलं सन्धिप्रपीड़नाङ्गमर्द्द अरोचकोऽविपाकः

यावत्, शरीरं कर्म्मभूत दौर्ब्बल्यं कर्त्तृभूतमाविशतीत्यादि योजना, वशिकमिति शून्यं शुक्र-शोणितक्षयात् कृतमित्यर्थ·, एतच्च हेतुगर्भविशेषणम्, एतेन, यस्माद्वशिकं शरीरम्, तस्मात्

* वशिकमित्यन्यः पाठः। † 'उदीर्य्य श्लेष्मपित्ते' इति क्वचित् न दृश्यते।

‡ इत· परं 'स इत्यादि—उपजायते' इत्यन्त· केषुचित् ग्रन्थान्तरेषु न दृश्यते।

तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षन् शुक्रमनुरक्षेत् । परा ह्येषा फलनिर्वृत्तिराहारस्येति ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद् रक्ष्यमात्मनः ।
क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान् मरणं वा नियच्छति ॥ ८ ॥

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । यदा पुरुषः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगान् प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमान् उपसेवते, तदा तस्य तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते । ते विषमाः शरीरमनुसृत्य यदा स्रोतसां मुखानि प्रतिवार्य्यावतिष्ठन्ते, तदा जन्तुर्यद्यदाहारजातमाहरति तत्तन्मूत्रपुरीष मेवोपजायते भूयिष्ठं नान्यस्तथा शरीरधातुः, स पुरीषोप

ज्वरः कासः श्वासः स्वरभङ्गः प्रतिश्यायश्चेत्येतान्येकादश रूपाणि क्षयप्रभवाण परा ह्येषेत्यादि । एषा शुक्ररूपा । परं धामेति चरमस्थानम् ॥ ७।८ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—क्रमिकत्वाद्विषमाशनस्य शोषायतनत्वं विवरीतुमाह—वि मा शनमित्यादि । यदेत्यादि । पानं पेयद्रव्यम्, अशनमन्नादिरूपमुपकार्य्यंद्रव्य भक्ष्यमन्नादुपकरणरूपपूपपिष्टकादि द्रव्यम्, लेह्यं घनक्षीरादिकम, तेषामुपयोग पानादिरूपे प्रयोगान् प्रकृत्यादिभिराहारविधिविशेषायतनैर्विषमान् यथाव रूपान्। वातपित्तश्लेष्माण इत्यनेन युगपत्त्रिदोषकोपो विषमाशनेन ख्यापित वैषम्यमिति वृद्धिम्। ते विषमा इति। ते वातपित्तकफा वृद्धाः स्रोतसां रसरक्ता धातुवहानामभिमुखानि भूयिष्ठं मूत्रपुरीषं रसश्चात्यल्पः नान्यः शोणिता

अनुसर्पतीत्यर्थः, परा फलनिर्वृत्तिरिति श्रेष्ठा आहारफलसम्पत्तिरित्यर्थः । परं धामोत्कृ सारम्, उत्कृष्टत्वञ्च शुक्रस्यातिप्रसादरूपत्वात्, एतच्च शोषकारणेषु केवलशुक्रक्षयोपसं प्राधान्यादस्य शोषहेतुभावादिति बोद्धव्यम्, रूक्षाद्यन्नपानसेवाजनितोऽपि रक्तादिक्षयो राजय करणत्वेनोक्तः ॥ ७।८ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—प्रकृतिकरणादयो रसविमाने प्रपञ्चनीयाः, अत्र च 'उपशय'शब्देन, उपर यो रसविमाने वक्तव्यः, स एव गृह्यते, यतः, तत्रोक्तम्—"उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमाह

ष्टम्भाद् वर्त्तयति। तस्मात् शुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथा सर्व्वेषामतिकृशदुर्ब्बलानाम्। तस्यानाप्याय्यमानस्य विषमाशनोपचितदोषाः पृथक् पृथगुपद्रवैर्युञ्जन्तो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति ॥ ९ ॥

तत्र वातो ह्यस्य शिरःशूलम् * अङ्गमर्दं कण्ठोद्ध्वंसनं पार्श्वसंरोजनमंसावमर्दं स्वरभेदं प्रतिश्यायञ्च उपजनयति, पित्तं पुनर्ज्वरमतिसारमन्तर्दाहञ्च, श्लेष्मा तु प्रतिश्यायं शिरसो गुरुत्वमरोचकं कासञ्च। स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं

उपजायते, तस्मात् स पुरुषः पुरीषोपष्टम्भात् वर्त्तयति वर्त्तते जीवन्नेव तस्मात् शुष्यत इति। विषमाशनात् शुष्यत इति अक्षीणबलमांसपुरुषस्य विषमाशनज-शोषे पुरीषरक्षणावश्यत्वं दर्शयित्वा स्वभावतो वा रोगान्तरेण वा कृशदुर्ब्बल-स्यापि पुरीषरक्षणावश्यत्वं दर्शयति—तथा सर्व्वेषामित्यादि।

विषमाशनतः किं स्यादित्यत आह—तस्येत्यादि। तस्य विषममश्नतः पुरुषस्य प्रकुपितदोषत्रयवृतरसादिवहस्रोतोमुखत्वेन रसादिधातुपुष्ट्यभावेन अनाप्याय्यमानस्य अपुष्टशरीरस्य विषमाशनोपचितदोषा वातपित्तकफाः पृथक् पृथक् प्रत्येकं न मिलित्वा स्वकृतैरुपद्रवैर्लिङ्गैः शूलाङ्गमर्द्दादिभिरत उर्द्ध्वं वक्ष्यमाणैः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—पृथक् पृथगुपद्रवानाह—तत्रेत्यादि। तत्र विषमाशनोपचितेषु वातादिषु मध्ये वातः शिरःशूलञ्च अङ्गमर्दञ्च कण्ठोद्ध्वंसनञ्च पार्श्वसंरोजनञ्च अंसावमर्दञ्च स्वरभेदञ्च प्रतिश्यायञ्च जनयति। प्रतिश्यायस्य कफकार्य्य-त्वेन वक्ष्यमाणत्वाद् वातकफात्मकत्वेन एक एव गण्यः। पित्तं पुनरित्यत्र तत्रेत्यन्वयः। शिरःशूलस्य वातकार्य्यत्वात् शिरसो गुरुत्वस्य कफकार्य्यत्वादेक एव गण्यः शिरःपीड़नसामान्यात्। ननु रुधिरष्ठीवनमत्र कासप्रसङ्गादुक्तं

यदायत्तमोकसात्म्यम्" इति, अनेन हि तत्रोपयोक्तृपरीक्षया सात्म्यमेव परीक्ष्यत इत्युक्तम्, अयनमुखानीति गतिद्वाराणि, अयतिर्हि गतिः, परिवार्य्येत्यवरुध्य, तथा सर्व्वेषामत्यर्थं-

* शिरःशूलमित्यत्र शूलमिति वा पाठः।

निष्ठीवति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्ब्बल्यमुपजायते। एवमेते विषमाशनोपचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्व्वर्त्तयन्ति। स तैरुपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैः शुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणराशिसंयोगदेशकालोपयोगसंस्थोपशयात् अविषममाहारमाहरेदिति॥ १०॥

भवति चात्र।

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात् कालभोजी जितेन्द्रियः।
पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाशनात्॥११॥

एवमेतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैः जन्तोर्वातपित्त-

चिकित्सिते पित्तकार्य्यमुक्तमिति स्ववचनविरोध इति चेन्न पित्तकार्य्यमेव रक्तनिष्ठीवनं तस्य प्रवृत्तिस्तु कासप्रसङ्गादिति बोध्यम्। एवं साहसादिजेषु शोषेषु दोषभेदेन लिङ्गानि व्याख्यातव्यानि। नन्वन्तर्दाहोऽतिसारश्चात्र पित्तकार्य्यतया पठितः चिकित्सिते तु न पठितः प्रसेकश्चाधिकः पठित इति स्ववचनविरोध इति चेन्न दोषाणां बलानुरूपाणि हि लिङ्गाधिक्यमध्यत्वाल्पत्वानि भवन्ति तस्मादत्राधिकबलदोषाभिप्रायेणाधिकलिङ्गानि व्याख्यातानि वस्तुतस्तु एकादशरूपतोऽल्पलिङ्गत्वे मध्यबलत्वमेकादशरूपप्रभृतिकाधिकरूपत्वे पूर्णबलत्वं षड्रूपन्यूनरूपत्वेऽल्पबलत्वमिति ख्यापनार्थमेकादशषट्त्रिरूपात्मकतया यक्ष्मा व्याख्यातः, न त्वेकादशरूपाधिकरूपव्यवच्छेदार्थमिति बोध्यम्॥ १०॥

गङ्गाधरः—भवति चेत्यादि। जितेन्द्रिय इति जितसत्त्वः॥ ११॥

गङ्गाधरः—अथ साहसादि प्रत्येकहेतुतः शोषोत्पत्तिमुपदर्श्य अन्यहेतुतः शोषोत्पत्तिप्रतिषेधं दर्शयति। एवमेतैरित्यादि। एवमुक्तप्रकारेण एतैः साहससन्धारणक्षयविषमाशनैश्चतुर्भिरेकैकशो द्विशस्त्रिशः समस्तैश्च न तु समस्तैरेव नैकश एव न वा द्विश एव नैव च त्रिश एवेति, साहसादिप्रत्येकेन त्रिदोषकोपवचनात् व्यवायादिजशोषदर्शनाच्च।

कृशदुर्ब्बलानां पुरीषमनुरक्ष्यमिति योजना, एवमेव चार्थं वक्ष्यति—"शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषस्रंसनादति। सर्व्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम्॥" कासप्रसङ्गादिति कासातिसम्बन्धादित्यर्थः॥ ९—११॥

श्लेष्मणः प्रकोपमापद्यन्ते। ते प्रकुपिता नानाविधोपद्रवैः

तत्र साहसादिषु चतुर्ष्वपि साहसादीनामेकैकस्य बहुप्रभेदात् तत्-प्रभेदादप्येकशो द्विशस्त्रिश इत्यादिरूपात् बलवद्विग्रहादिसाहसादितो वातपित्त-श्लेष्मकोपजो राजयक्ष्मा बोध्यः। एवमेव साहसादेरेकानेकोपसेवनेनाल्पमध्या-धिकबलवत्तया दोषकोपो भवति तथा चाल्पबलैर्दोषैस्त्रिचतुःपञ्चरूपो राजयक्ष्मा स्यात्। मध्यबलदोषैर्यथाबलं षट्सप्ताष्टनवदशान्यतमरूपो भवति। पूर्णबल-दोषैर्यथाबलमेकादशादिरूपो भवति। एतेन साहसाद्यन्तर्गतैर्व्रणोरःक्षतादिभिः हेतुभिः शोषो यैर्व्याख्यातस्तन्मतमसमग्रवचनान्निरस्तमपि चैतेषु चतुर्ष्वन्त-र्गतत्वात् अप्रतिषेधादनुमतम्, सुश्रुतेनाप्येतदभिप्रायेणाप्रतिषिध्य प्रोक्तम्। व्यवायशोकवार्द्धक्य-व्यायामाध्वोपसेवनात्। व्रणोरःक्षतपीड़ाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि॥ व्यावायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः। पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः। १। प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः। विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरभिलक्षितः। २। जराशोषी कृशो मन्दः स्वल्पबुद्धि-बलेन्द्रियः। श्वसनोऽरुचिमान् भिन्न कांस्यपात्रहतस्वरः। ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं तथैवारतिपीड़ितः। सम्प्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः। ३। अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः सम्भृष्टपरुषच्छविः। प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोम-गलाननः। ४। व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः। लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना। ५। रक्तक्षयाद् वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात्। व्रणि-तस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः। ६। व्यायामभाराध्ययनैरभिघाताति-मैथुनैः। कर्म्मणा चाप्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम्। तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति। कासमानश्छर्द्दयेच्च पीतरक्तसितारुणम्। सन्तप्तवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयनात् परिताम्यति। दुर्गन्धवदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरो नरः।७। इति। अत्र व्यावायशोषः शुक्रक्षयजः शोकशोषस्थाविर्य्यशोषौ तु तथा व्रण-शोषश्च रसक्षयजा इति क्षयजशोषेषु व्यवायशोकवार्द्धक्यव्रणशोषा लब्धा भवन्ति। व्यायामाध्वोरःक्षतजास्तु साहसजाः साहसजेषु लब्धाः अपरे च साहसादिजाः शोषास्तेषां मते न लभ्यन्ते इति न्यूनत्वात् तन्मतं हेयम्। एतेन तन्निरस्तं, यत् तूक्तव्यवायादिजाः सप्त शोषा न राजयक्ष्माणः केवलधातुशोष-मात्रतया व्याख्याय राजयक्ष्मत्वं तेषां न व्याचष्टे। केषाञ्चिदेव शोषो हि कारणैर्भेदमागतः। न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम्। क्षया एव

हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंज्ञिता। इति सुश्रुतवचनादित्येतद्व्याख्यातुः प्रमादाच्च तन्न ग्राह्यम्। सुश्रुतो हि स्वमते शोषं षड्रूपमेकादशरूपञ्च व्याख्यायानन्तरं तदसाध्यलक्षणमुक्त्वा—व्यावायशोकस्थाविर्य्ये-व्यायामाध्वोपसेवनात्। व्रणोरःक्षतपीड़ाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि। इति वचनेन व्यवायादिजान् शोषान् निर्द्दिश्य तेषां शोषाणां परस्परं भेदविज्ञापनार्थं स्वस्वहेतुव्यवायादिजानि व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुत इत्यादीनि लक्षणान्युक्तवान, न तु तत्र तत्र त्रिदोषाणां बलविशेषजानि त्र्यादिषड़ादेग्रकादशादीनि लक्षणानि प्रतिषिद्धवान्। केषाञ्चिदेव शोषो हीत्यादिवचनेन पुनर्येषां केषाञ्चित् शोषाणां केवलं रसादिधातुक्षयहेतुव्यवायादिजनितानि लक्षणानि भवन्ति न तु दोषाणां समस्तलिङ्गानि, ते हि तत्तद्व्यवायादिमात्रहेतुजलक्षणैः भेदमात्रमापन्नाः शारीररसादिधातुशोषा दोषत्रयस्य समस्तलक्षणाभावात् प्रत्येकं धातुसंज्ञिताः क्षया एव ज्ञेयाः, रसक्षयरक्तक्षयेत्येवमादिसंज्ञाः क्षयरोगाः ज्ञेया न तु राजयक्ष्माण इति ज्ञापितवान्। शोषानन्यान् वदन्ति हीति पाठो हि न तत्र साधुश्च भवति, व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुत इत्यादिभिः वचनैः प्रत्येकं व्यवायादिहेतुजलक्षणोपदर्शनेनैव दोषलक्षणाभावेन राजयक्ष्मत्वनिरासे लब्धे तेषां संज्ञाकथनार्थं क्षया एव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंज्ञिता इत्येव वचनेन चरितत्वे केषाञ्चिदेव शोषो हीत्यादिवचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते इति एवमित्यनेनान्वयात् उक्तप्रकारेण साहसकर्म्मणा वायुः प्रकुपित उरःस्थश्लेष्माणं पित्तञ्चोदीरयेदिति साहसकर्म्मणा त्रिदोषप्रकोपः। तथा सन्धारणेन प्रकुपितोऽपि वायुः पित्तश्लेष्माणावुदीरयतीति सन्धारणेनापि त्रयो दोषाः कुप्यन्ति। एवं शोकादितो रसक्षयात् अतिव्यवायाच्च शुक्रक्षयात् प्रकुपितो वायुररसिकं शरीरम् अनुसर्पन् पित्तश्लेष्माणावुदीरयेदिति क्षयादपि त्रयो दोषाः कुप्यन्ति। एवं विषमाशनात् तु युगपदेव त्रयो दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थ। एतेन पृथक् द्वन्द्वदोषतो न राजयक्ष्मा भवतीति ख्यापितमेकैकदोषद्विदोषप्रकोपणानां राजयक्ष्मनिदानानामभावात्। सुश्रुतेनाप्युक्तम्—स व्यस्तैर्जायते दोषैरिति केचिद् वदन्ति हि। एकादशानामेकस्मिन् सान्निध्यात् तन्त्रयुक्तितः॥ क्रियाणाञ्चाविभागेन प्रागेवोत्पादनेन च। एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको ह्यतः। उद्रेकात् तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि॥ क्षयाद् वेगप्रतीघाताद्

शरीरमुपशोषयन्ति। तं सर्व्वरोगाणां कष्टतमत्वात् राज-यक्ष्माणमाचक्षते भिषजः। यस्माद्वा पूर्व्वमासीद् भगवतः सोमस्योडुराजस्य, तस्माद्राजयक्ष्मेति॥ १२॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। तद् यथा—प्रतिश्यायः क्षवथुरभीक्ष्णं श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्य्यम् अनन्नाभिलाषः अन्नकाले चायासो दोषदर्शनञ्च अदोषेष्वल्प-

व्यायामाद् विषमाशनात्। जायते कुपितैर्दोषैर्व्याप्तदेहस्य देहिनः। कफप्रधानैः दोषैर्हि रुद्धेषु रसवर्त्मसु। अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः। क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः। इति। नानाविधैरुपद्रवैरिति बहुभी रोगैः। सुश्रुतेऽप्युक्तम्। अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः। दुर्व्विज्ञेयो दुर्निवारः शोषो व्याधिर्महाबलः। इति। अत्र कफप्रधानत्रिदोषवचनं विषमाशनजे बोध्यं साहसादिजेषु साहसादितो वायुकोपाद्वह्निमान्द्येन कफपित्तवृद्धेः। वक्ष्यते च। विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नताम्। जनयन्त्यामयान् घोरान् विषमा मारुतादयः। स्रोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद् विषमं गताः। रुद्ध्वा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति न च धातवः। इति। ते इत्यादि स्पष्टम्।

अथ शोषस्यास्य राजयक्ष्माख्यत्वे निरुक्तिमाह—तं सर्व्वरोगाणामित्यादि। यक्ष्मणां रोगाणां राजा इति राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपाते रूपसिद्धिः। पक्षान्तरेणापि निरुक्तिमाह—यस्माद् वेत्यादि। सुश्रुतेनाप्येतन्मतं केषाञ्चिन्मततयोपन्यस्याप्रतिषेधादनुमतं ख्यापितम्, तद् यथा। राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः। तस्मात् तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः॥ इति। तेन राज्ञ उडुराजस्य सोमस्य रोगोऽग्रमासीदिति राजयक्ष्मा॥ १२॥

गङ्गाधरः—अथास्य पूर्व्वरूपाण्याह—तस्येमानीत्यादि। तद्यथा प्रतिश्याय इत्यादि। अन्नकाले चायासः भोजनव्यापारे श्रमः। एवमन्नकाले भोजनपाना-

चक्रपाणिः—कष्टतमत्वादित्यत्र 'च'कारो लुप्तनिर्द्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन, कष्टतमत्वाच्च तथा चन्द्रमसः प्रागुत्पन्नत्वाच्चेति हेतुद्वयं योज्यम्, यदा कष्टतमत्वात्, तदा 'राजेव यक्ष्मा' राज-यक्ष्मेति निरुक्तिर्बोध्या, उडुराजस्येति राजसंज्ञत्वं सोमस्य दर्शयति, ततश्च राज्ञो यक्ष्मा राज-यक्ष्मेति निरुक्तिर्भवति॥ १२॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वरूपेषु प्रतिश्यायादिप्रायः कफयुक्तपूर्व्वरूपोत्पादो वायुनापि प्रधानेन

दोषेषु वा भाजनेषु पात्रोदकान्नसूपापूपोपदंशपरिवेश-केषु । भुक्तवतोऽप्यस्य हृल्लासस्तथोल्लेखनमप्याहारस्य अन्तरान्तरा, मुखस्य पादयोश्च शोषः, पाण्योश्चावेक्षणमत्यर्थम्, अक्ष्णोः श्वेतावभासता चातिमात्रं बाह्वोश्च प्रमाणजिज्ञासा, स्त्रीकामता, निर्घृणित्वं, बीभत्सदर्शनता चास्य काये । स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां, शून्यानाञ्च ग्रामनगरनिगमजनपदानां, शुष्कदग्धभग्नानाञ्च वनानां, कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः स्पर्शनमधिरोहणं वा यानं वा वराहोष्ट्रखरैः, केशास्थिभस्मतुषाङ्गारराशीनाञ्चाधि-रोहणमिति शोषपूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ १३ ॥

सनपात्रादिषु चादोषवत्सु अल्पदोषयुक्तेषु वा दोषदर्शनम् । इदं भोजनपात्रं मलिनमन्यादृशं वेत्येवमादिदूषणप्रदर्शनम् । हृल्लास इति हृदयस्थदोषस्योप-स्थितवमनत्वमिव भुक्तवत एव न त्वभुक्तवतः । तथान्तरान्तरा—अन्तरा अन्तरा मध्ये मध्ये कदाचित् कदाचित् भुक्तवतस्तस्याहारस्योल्लेखनं वमनं भवति । मुखस्य पादद्वयस्य च शोषः शुष्कता । पाण्योः कराग्रद्वयस्यात्यर्थमवेक्षणं प्रायेण स्वकरद्वयस्य भद्राभद्ररूपतया दर्शनमकारणम् । बाह्वोर्बाहुद्वयस्य प्रमाणस्य स्थूलादिपरिमाणस्य प्रायेण जिज्ञासा । स्त्रीकामता स्त्रीरिरंसुता । निर्घृणित्वं घृणाशून्यता । बीभत्सदर्शनता च काये स्वशरीरे निन्दनीयरूपतया दर्शनम् अनिन्दनीयत्वे । स्वप्ने च उदकस्थानानां नदीनदसरस्तडागदीर्घिकाकूप-पुष्करिण्यखातादीनामनुदकानामुदकशून्यत्वेन दर्शनम् । निगमो नगरस्य पुट-भेदः । ग्रामनगरादीनां शून्यानां जनरहितत्वेन दर्शनम् । तथा स्वप्ने वनानां शुष्कत्वादिरूपदर्शनम् । तथा कृकलासादिकर्त्तृकस्वकर्म्मकस्य स्पर्शनस्य अधिरोहणस्य वा स्वप्ने दर्शनम् । एवं स्वप्ने वराहोष्ट्रखरैः करणैर्यानं गमनम्, चकारात् चिकित्सास्थानोक्तमक्षिकाघुणादिपतनादीन्यपि समुच्चीयन्ते ।

क्रियमाणे शोषे उरःस्थश्लेष्मसंसर्गाद् बोद्धव्यः, यतश्च प्रायेण कफोऽत्र स्थानमहिम्ना प्रकुपितो भवति, तेन शोषं कफप्रधानलिङ्गत्वेन श्लेष्मरोग इति च ब्रुवते । अदोषेष्विति पात्रादि-विशेषणम्, पाण्योश्चावेक्षणादि पूर्व्वरूपं प्रभावात्, बीभत्सदर्शनता काय इति विवर्णविगन्धत्वा-

अत ऊर्द्ध्वमेकादश रूपाणि तस्य भवन्ति। तद् यथा—शिरसः प्रतिपूर्णत्वं कासः श्वासः स्वरभेदः श्लेष्मणश्छर्दनं शोणितष्ठीवनं पार्श्वसंरोजनमंसावमर्दो ज्वरोऽतिसारोऽरोचकश्च इत्येकादश रूपाणि भवन्ति॥ १४॥

सुश्रुते तु—श्वासाङ्गसादकफसंस्रवताल्वशोष-वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः। शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः॥ स्वप्नेषु काकशुकसल्लकिनीलकण्ठ-गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च। तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्द्दितांश्च। इति। अत्र स्वप्ने काकादिकर्त्तृकारोहणादिकं दोषजमेव मक्षिकाघुणतृणादिपतनन्तु प्रायोऽन्नेऽदृष्टाधिष्ठितदोषजमेवेति बोध्यम्॥ १३॥

गङ्गाधरः—ननु पूर्व्वरूपोत्पत्त्यनन्तरं व्याध्युत्पत्तिः, तदानीन्तु रूपाण्युत्पद्यन्ते तत् कथमत्र पूर्व्वमेव रूपाण्युक्त्वा पूर्व्वरूपाण्युक्तानि, तेन किं शिरःशूलादीनि यान्युक्तानि तानि न रूपाणि, किञ्च साहसादिहेतुतो भिन्नभिन्नलिङ्गानि भवन्तीत्याशङ्कायां सर्व्वेभ्य एव साहसादिभ्यो निदानेभ्यः कुपितत्रिदोषत एकविधान्येव लिङ्गानि भवन्तीति ख्यापनार्थं पूर्णबलदोषाभिप्रायेण एकादश रूपाण्याह—अत ऊर्द्ध्वमित्यादि। अतः पूर्व्वरूपानन्तरम् एकादश रूपाणीति दोषाणां पूर्णबले न्यूनसंख्याकल्पे एकादश रूपाण्येव न त्वतो न्यूनरूपाणि, बलाधिक्ये अधिककल्पे तु द्वादशादीनि भवन्तीति बोध्यम्। अस्य स्थानस्य सूत्ररूपत्वात् दोषाणां बलाल्पत्वे न्यूनसंख्याकल्पे त्रिरूपाणि, तदधिककल्पे चतुःपञ्च रूपाणि, बलमध्यमत्वे न्यूनसंख्याकल्पे षड् रूपाणि,

दिना, निगमनं नगरविशेषो बहुवसतिजनपदं मण्डलम्। अधिरोहणञ्चेति कृकलासादीनाम् एव शरीराधिरोहणम्, स्वप्ने श्रोष्ट्रखरगमनञ्चेहादिङ्नियमेन बोद्धव्यम्, तेन रिष्टं न भवति, यत् तु वक्ष्यति—"अभिरुष्ट्रैः खरैर्वापि याति यो दक्षिणां दिशम्" इत्यादि, तद्दक्षिणदिङ्नियतत्वाद् रिष्टत्वं ज्ञेयम्, यत्र रूपं स्वप्नरूपमस्ति राजयक्ष्मोन्मादादौ, तत्रोच्यते, ज्वरादौ त्वविधमानत्वान्नोच्यते, यत् तु रिष्टं रिष्टाधिकारे ज्वरादीनां स्वप्नरूप पूर्व्वरूपं वक्ष्यति—"प्रेतैः सह पिबन् मद्यम्" इत्यादिना, तद् रिष्टमेव॥ १३॥

चक्रपाणिः—एकादशरूपाणीतिवचनेन एकादश रूपाण्येव सम्पूर्णराजयक्ष्मणि भवन्तीति दर्शयति, कासश्वासादयश्च ये एकादशरूपा उदाहरणार्थं व्याख्याताः, न ते प्रतिनियतत्वार्थम्; तेन, चिकित्सिते वक्ष्यमाणमेकादशरूपचतुष्टयं भिन्नलक्षणं न विरोधि॥ १४॥

तत्रापरिक्षीणबलमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्व्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः। बलवानुपचितो * हि सहत्वाद् व्याध्यौषधबलस्य कामं सुबहुलिङ्गोऽपि स्वल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः। दुर्ब्बलन्तु अतिक्षीणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजातारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टञ्च विद्यादसहत्वाद् व्याध्यौषधबलस्य, तं परिवर्ज्जयेत्। क्षणेनैव हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि अनिमित्ततश्च अस्यारिष्टप्रादुर्भाव इति॥ १५॥

तदधिककल्पे सप्ताष्ट नव दश रूपाणि व्याख्यातव्यानि। चिकित्सिते तु त्रिषड् रूपाणि तेषां तदभिप्रायेण वक्ष्यन्ते॥ १४॥

गङ्गाधरः—अथास्य साध्यत्वासाध्यत्वादिकमाह—तत्रेत्यादि। सर्व्वैः अपीत्यपिशब्दात् असम्पूर्णलिङ्गैः सुखसाध्यः। कुतः साध्य इत्यत आह—बलवानित्यादि। उपचितो मांसशोणिताभ्यामक्षीणः कामं यथाभिलाषं व्याध्यौषधयोर्बलस्य वीर्य्यस्य सहत्वात् सहने क्षमत्वात्। ननु कुतो दुर्ब्बलं क्षीणमांसरक्तमजातारिष्टमपि जातारिष्टं विद्यादित्यत आह—क्षणेनैव हीत्यादि। अस्य राजयक्ष्मिणो जनस्य दुर्ब्बलस्य क्षीणमांसशोणितस्य क्षणमात्रमरिष्टं भवति कारणाभावतश्चारिष्टं स्यात्। अरिष्टन्तु सुश्रुतेऽप्युक्तम्— महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीड़ितम्। शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत्। शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीड़ितम्। कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम्। ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम्। उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निम् अकृशं नवम्। अन्यत्र च—परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः। सद्भिषग्भिः उपक्रान्तस्तरुणः शोषपीड़ितः। इति। अत्र महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम्, अतीसारनिपीड़ितमित्यपरं, यक्ष्मिणो मलायत्तजीवितत्वात्। शून-

चक्रपाणिः—अपरिक्षीणबलाभिधानेऽपि बलवानिति पदं सहजबलयुक्तत्वोपदर्शनार्थम्, सहजबलो ह्यनु परिक्षीणबलोऽपि बलवद्भवतीति भावः, सहत्वाद् व्याध्यौषधस्येति यस्माद् व्याधिबलं तथौषधबलञ्च सहते, तेन न ताभ्यामभिभूयते इत्यर्थः, अल्पलिङ्ग एवेति अल्पलिङ्ग इव सुखसाध्य इत्यर्थः। बहुलिङ्गं जातारिष्टञ्च विद्यादिति बहुलिङ्गमिवासाध्यं तथा जातारिष्टमिव मारकं विद्यादित्यर्थः, ननु रिष्टं विना मरणं नास्ति, वचनं हि—"अरिष्टञ्चापि तन्नास्ति

* बलवर्णोपचयोपचित इति पाठान्तरम्।

तत्र श्लोकः।

समुत्थानञ्च लिङ्गञ्च यः शोषस्यावबुध्यते।
पूर्व्वरूपञ्च तत्त्वेन स राज्ञः कर्त्तुमर्हति॥ १६॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

मुष्कोदरमिति तृतीयं, मुष्कोदरशोथस्य विरेकसाध्यत्वेन विरुद्धोपक्रमत्वात्। शुक्राक्षत्वादीन्येकैकशोऽसाध्यचिह्नानि॥ १५॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोक इति। अध्यायार्थोपसंहारच्छलेन वैद्यप्रशंसनमिदं वचनम्। यो वैद्यः स राज्ञः कर्त्तुं प्रतिकर्त्तुम्॥ १६॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति अग्नीत्यादि॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ द्वितीयस्कन्धे निदानस्थानजल्पे षष्ठाध्यायशोषनिदानजल्पाख्या षष्ठी शाखा॥ ६॥

यद् विना मरणं भवेत्' इति, तत् कथं अजातारिष्टो जातारिष्ट इवादूरमरणत्वेनेह ज्ञातव्य इत्याह—क्षणेन हीत्यादि। असाध्ये हि रिष्टं भवति, असाध्यता च बलमांसक्षयकृतास्त्येव, तेन अवश्यं रिष्टेन भवितव्यम्, अजातारिष्टे कारणामेवयारिष्ट भविष्यत्येवाह—अनिमित्ततश्चारिष्टप्रादुर्भाव इति न हि रिष्टं दृष्टं किञ्चित् कारणमपेक्षते, किन्त्वनिमित्तत एव भवति, तेन, रिष्टानुत्पादे सति नाश्वासः कर्त्तव्य इत्यर्थः॥ १५। १६॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां निदानस्थानव्याख्यायां शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः, इतिह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति ; तद् यथा—वात-पित्त-
कफ-सन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ २ ॥

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्र-
मभिनिर्व्वर्त्तन्ते । तद् यथा—भीरूणामुपक्लिष्टसत्त्वानाम्,

गङ्गाधरः—अथ त्रैदोषिकव्याधीनुक्त्वा भयपूर्व्वकत्वादुन्मादस्य भयकामज-
त्वाच्च शोषानन्तरमुन्मादमाह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—पञ्चोन्मादा इति विवृणोति—वातपित्तेत्यादि । ननु सुश्रुते
एकैकशः समस्तैश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः । मानसेन च दुःखेन स
च पञ्चविधो मतः । विषाद् भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् । स
चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च । इत्युक्तमुक्तश्च भूतोन्मादः पृथक्
तत् कथमत्र च दोषजाश्चत्वार इति न विरुध्यते ? उच्यते, कामादीनां वात-
करत्वेनोन्मादनिदानानां वातजोन्मादनिदानेषु पाठात् वातजोन्मादत्वं
मानसदुःखोन्मादस्य ख्यापितम् । विषजोन्मादस्य च विषेण त्रिदोषकोपात्
त्रैदोषिकोन्मादत्वान्न पृथक् पाठः कृतो न च विषस्य यथास्वचिकित्सा-
विधानार्थं त्रैदोषिकाद्भिन्नतया पाठ उचितः पूगकोद्रवधुस्तूरादिजानाम्
अप्युन्मादानां पृथक्चिकित्साविधानात् पृथक्पाठापत्तेः । तत्रेत्यादि पुरुषाणा-
मेवंविधानां भीरूणामित्यादिभिर्वक्ष्यमाणानाम् । किम्भूतानामित्यत आह—
तद् यथेत्यादि । यद्यपि चिकित्सिते वातजादुन्मादानां पृथक् पृथक् निदानानि
वक्ष्यन्ते तथाप्यत्र सूत्ररूपत्वेन सामान्यत एव त्रयाणां दोषाणां कोपना-
न्याह—भीरूणामित्यादि । उपक्लिष्टसत्त्वानामिति रजस्तमोभ्यामुद्रिक्ताभ्यामभि-

चक्रपाणिः—औत्पातिक शोषमभिधाय दक्षयज्ञ कुष्ठानन्तरोत्पन्नमुन्मादं ब्रूते, वचनं हि—
'तयोर्हि सशोषैरुन्मादापस्माराणाम्" इति । उपक्लिष्टसत्त्वानामिति रजस्तमोभ्यामुपहतसत्त्वानाम्,

उत्सन्नदोषाणां, समलविकृतोपहितान्यनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेन उपयोगविधिनोपयुञ्जानानाम्, तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरताम्, अन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरताम्, अत्युपक्षीणदेहानां, व्याधिवेगसमुद्भ्रामितोपहतमनसां वा, काम-राग-क्रोध-लोभ-हर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभि-र्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायाम्, अत्युदीर्णत्वाद् दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसंसृत्य मनो-

भूतसत्त्वगुणानाम् उत्सन्नदोषाणाम्, उन्मार्गमाश्रितातिप्रवृद्धवातादि-दोषवताम्। समलेत्यादि। समलानि मलिनानि विकृतानि अप्राकृतानि च यानि तैर्द्रव्यैरुपहितानि उपस्कृतानि अनुचितान्यसात्म्यानि आहारजातानि विषमेणोपयोगविधिना प्रकृतिकरणाद्यष्टविधानामाहारविधिविशेषायतनानां वैषम्येण हीनाधिकप्रकारेण उपयुञ्जानाश्चेद्भवन्ति भीरुप्रभृतयः पुरुषास्तदा तेषां तन्त्रप्रयोगं वेदादिशास्त्रोक्तं स्वाभीष्टदेवसिद्धिराजादिवशीकरणो-च्चाटनादिनिमित्तं प्रयोगं शवारोहणादिकर्म्म ये विषमं यथाविधि न कृत्वा विधिविपर्य्ययेणाचरन्ति तेषाम्। अन्याश्च शरीरस्य विषमाश्चेष्टा विषमाः श्मशा-निकपथादिना निशि सन्ध्यादिषु गमनादि ये आचरन्ति तेषां व्याधिवेगेन समुद्भ्रामितानां सततोच्चलितचित्तानाम्। उपहतमनसां वा कामादिभिर्भूयः पुनरपि कामिन्याद्यप्राप्तिप्रभृत्यभिघातैरभि सर्व्वतोभावेनाहतमनसां बुद्धौ प्रचलितायां चञ्चलायां सत्याम् अत्युदीर्णत्वादुन्मार्गाश्रितत्वेनातिवृद्धत्वात्, मनोवहानि स्रोतांसि हृदयाश्रिता दश सिराः।

उत्सन्नदोषाणामिति प्रवृद्धोद्भ्रान्तदोषाणाम्, समलैरशुचिभिर्विकृतैश्चेति वैरोधिकैरुपहितानि मिश्रीकृतानीति समलविकृतोपहितानि, किंवा, समलैर्मलिनैर्विकृतैः कुष्ठव्यङ्गादिभिः परिजनैः उपहितानि उपढौकितानीति समलविकृतोपहितानि, वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनेति यः प्रकृति-करणादिराहारोपयोगविधिर्वक्तव्यस्तेन वैषम्ययुक्तेन, वैषम्यञ्च प्रकृत्यादीनामशस्तत्वं प्रकृति-गुरुत्वादिभिः कृतं ज्ञेयम्। तन्त्रं शरीरम्, तस्य परिपालनार्थं सद्वृत्तोक्तः प्रयोगः। 'शरीर-चेष्टा'शब्देन तु गमनादि गृह्यते, तेन न पौनरुक्त्यम्। 'तन्त्र'शब्द शरीरे वर्त्तते, यदुक्तम्—
'तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम्' इति। व्याधिवेगसमुद्भ्रामितानामिति व्याधि-

वहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनोबुद्धि-
संज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशीलचेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥ ३ ॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति । तद् यथा—शिरसः
शून्यता चक्षुषोश्चास्वच्छता स्वनश्च कर्णयोः उच्छ्वासाधिक्यम्
आस्यसंस्रवणम्, अनन्नाभिलाषारोचकाविपाकाश्च हृद्ग्रहो
ध्यानायाससम्मोहोद्वेगाश्चास्थाने, सततञ्च लोमहर्षो

निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमुक्त्वा उन्मादस्य निरुक्तिं स्वरूपलक्षणत्वेनाह—
उन्मादमित्यादि । भक्तिः श्रद्धया भजनम् । मनःप्रभृतीनां विभ्रममयथावद्-
भावम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं—मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मात् उन्मार्गमाश्रिताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः । इति । अत्र मदयन्ति मनः-
प्रभृतीनां विभ्रमं कुर्व्वन्ति इत्यर्थः । उद्धता अत्युदीर्णाः । उन्मार्गमाश्रिता
ऊर्द्ध्वं हृदयं मार्गान् हृदयमूला मनोवहा दश धमनीः प्राप्ता इत्यर्थः । मानस
इति न कामक्रोधादिवन्मानसो व्याधिः, किन्तु शारीरदोषदूषितमनःप्राधान्यात्
शरीरस्थत्वे चाप्राधान्यात् मानस इति व्यपदेशः ॥ २।३ ॥

गङ्गाधरः—सामान्यतः सम्प्राप्तिमुक्त्वा सामान्यपूर्व्वरूपाण्याह—तस्ये-
मानीत्यादि । तद् यथेत्यादि । शिरसः शून्यता शिरसो लघुतया शिरो-
मध्ये शून्यभावः, अस्थाने अविषये ध्यानं चिन्ता, आयासकारणाभावे

बलेनाप्रकृतिस्थितानाम्, उपहतमनसामिति कामादिभि. सम्बध्यते, भूय इति पुनःपुनः,
उपसृत्येति उपगम्य प्रदूष्येति यावत् ।

उन्मादप्रत्यात्मलक्षणमाह—उन्मादं पुनरित्यादि । विभ्रममिति मनःप्रभृतिभिः प्रत्येकं
सम्बध्यते, अत्र मनोविभ्रमाच्चिन्त्यानर्थान् न चिन्तयते, अचिन्त्यांश्च चिन्तयते, उक्तं
हि—"मनसश्च चिन्त्यमर्थः" इति, बुद्धिविभ्रमात् तु नित्यमनित्यम्, प्रियञ्चाप्रियं पश्यति, वचनं
हि—"विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये प्रियाप्रिये । ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥"
इति । संज्ञा ज्ञानम्, तद्विभ्रमादग्न्यादिदाहं न बुध्यते, किंवा, संज्ञा नामोल्लेखज्ञानम्, स्मृति-
विभ्रमात् तु न स्मरति, अयथावद्वा स्मरति, भक्तिरिच्छा, तद्विभ्रमाच्च यत्रेच्छा पूर्व्वमासीत्,
तत्रानिच्छा भवति, शीलविभ्रमात् क्रोधनोऽक्रोधनो वा भवतीति, चेष्टाविभ्रमादनुचित-
चेष्टो भवति, आचारः शास्त्रशिक्षाकृतो व्यवहारः, तद्विभ्रमादशौचाद्याचरति ॥ १—३ ॥

चक्रपाणिः—अस्थाने इत्यविषये, तेन अध्यानविषये ध्यानम्, असंमोहविषये च मोह

ज्वरश्चाभीक्ष्णमभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमर्द्दिताकृतिकरणमुन्मर्द्दितत्वञ्च व्याधेः, स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनं भ्रान्तचलितानवस्थितानाञ्च रूपाणामप्रशस्तानाम्, तिलपीड़कचक्राधिरोहणं, वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं, मज्जनञ्च कलुषाम्भसामावर्त्ते, चक्षुषोश्चापसर्पणम्। इति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव। तत्रेदमुन्मादविशेषविज्ञानं भवति। तद् यथा—परिसरणमजस्रमक्षिभ्रुवौष्ठांसहन्वग्रहस्तपादाङ्गविक्षेपश्चाकस्मात्, सततम् अनियतानाञ्च

आयासः, सम्मोहाविषये संमुग्धता, अनुद्वेगविषये उद्विग्नता, सततमनवरतम्; अभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुन्मादिनामिव चित्तं न तून्मत्तचित्तम्, अर्द्दिताकृतिः हनुवक्रीभावस्तत्करणं, व्याधेः व्रणशोथादिरूपस्य उन्मर्द्दितत्वमुन्मर्द्दनम्, भ्रान्तादिरूपाणां वस्तूनामभीक्ष्णं स्वप्ने दर्शनम्, अप्रशस्तानाञ्च रूपाणां मूर्त्तीनां स्वप्ने दर्शनम्, तिलपीड़कचक्रं घानियन्त्रस्य चक्रम्, वातकुण्डलिभिः कुण्डलीभूतवहिश्चरवायुना उन्मथनमाकुलीकरणम्, आवर्त्ते जलजभ्रमे, अपसर्पणमितस्ततश्चालनम्। सुश्रुते च—मोहोद्वेगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम्। अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम्। वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्चक्रस्थितस्तथा। यस्य स्यादचिरेणैव उन्मादं सोऽधिगच्छति। इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—ततोऽनन्तरमित्यादि। ततोऽनन्तरं पूर्व्वरूपानन्तरम्। इदं किमित्यत आह—तद् यथेति। परिसरणमजस्रं सर्व्वदा परिभ्रमणम्। अक्षिभ्रुवौष्ठांसहन्वग्रादिविक्षेपणमितस्ततश्चालनम्। हनोरग्रम् ओष्ठाधो-

इत्यादि ज्ञेयम्। उन्मत्तचित्तत्वमिति उद्भ्रान्ताकृष्टचित्तत्वम्। उदर्द्दितत्वमिति ऊर्द्ध्वकाये पीड़ितत्वम्, अर्द्दिताकृतिकरणमिति अर्द्दितस्य आकृतिर्वक्राङ्गवक्रीभावादिलक्षणं तत्करणम्। व्याधेरिति व्याधेर्बुद्ध्यादिभ्रमरूपस्य उन्मादस्य यथोक्तानि पूर्व्वरूपाणीति योजना, चक्षुषोश्चोपसर्पणमिति चक्षुषोर्व्यपगम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—ततोऽनन्तरमेवेतिवचनात् पूर्व्वरूपानन्तरं शीघ्रमेवोन्मादो भवतीति दर्शयति, अन्ये ये रोगा यथा पूर्व्वरूपे भूते चिरेण भवन्ति, न तथा उन्माद इत्यर्थः। उन्मादविशेषविज्ञानम्

गिरामुत्सर्गः * फेनागमश्चास्यात्। अभीक्ष्णं स्मितहसितनृत्य-गीतवादित्रसंप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंशशङ्खशम्प † ताल-शब्दानुकरणमसाम्ना, यानश्चायानैरलङ्करणश्चानलङ्कारिकैः द्रव्यैः, लोभश्चाभ्यवहार्य्येष्वलब्धेषु लब्धेषु चावमानः। तीव्रत्वं मात्सर्य्यं ‡ कार्श्यं पारुष्यमुत्पिण्डतारुणाक्षता वातोप-शयविपर्य्यासादनुपशयता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ५॥

अमर्षः क्रोधः संरम्भश्चास्थाने, शस्त्रलोष्ट्रकषाकोष्ठ-मुष्टिभिश्चाभिहननं स्वेषां परेषां वा, अभिद्रवणं, प्रच्छाय-

भागः। अनियतानां गिरां वचनानामुत्सर्गः प्रयोगः प्रलाप इति यावत्। आस्यात् फेनागमः। अस्थाने अविषये स्मितादिकं, शष्पं तृणघासादिकम्, अतालः संगीतविधौ तालः कालक्रियामानं तद्विपर्य्ययेण शब्दस्त्वताल-शब्दः, वीणादीनां शब्दानुकरणशब्दकरणम्, असाम्नाऽप्रीत्या, अवमानस्त्ववज्ञा, मात्सर्य्यं दम्भः। उत्पिण्डितमुच्छूनपिण्डाकारमरुणश्चाक्षि यस्य तस्य भावः। वातोपशयविपर्य्ययाद् वातानुपशयात् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—पित्तोन्मादलिङ्गान्याह—अमर्ष इत्यादि। अमर्षोऽसहिष्णुता। क्रोधः कोपः। संरम्भ आरभटी। अस्थानेऽविषयेऽसहिष्णुतादयः। कषा रज्जुवदश्वप्रहरणम्, शस्त्रादिभिः स्वेषां परेषां वाभिहननम्। अभिद्रवणं

इति वातादुन्मादलिङ्गमित्यर्थः। परिसरणं भ्रमणम्, शम्या दक्षिणहस्तेन वादनम्, तालस्तु वामहस्तेन वादनम्, यदुक्तं विशाखिलेना—"शम्या दक्षिणहस्तेन वामहस्तेन तालकः। उभाभ्यां वादनं यत् तु सन्निपातः स उच्यते" इति। असाम्नेत्युच्चैः, अयानैरिति हस्त्यादियानव्यतिरिक्तैः। लब्धेषु चावमान इति प्राप्तेष्वभ्यवहार्य्येष्वाहार्य्येष्ववधीरणञ्च, न केवलमवमानः किन्तु तीव्रं मात्सर्य्यञ्च, अभ्यवहार्य्यं लब्ध्वा न किञ्चित् दातुमिच्छतीत्यर्थः। वाते उपशय उपशयहेतुस्नेहादिः वातोपशयः, तस्य विपर्य्यासो रुक्षादि', तेनानुपशयिता असुखिता इत्यर्थः, 'च'काराद् वातानुगुणस्नेहाद्युपशयिता च गृह्यते ॥ ५ ॥

---

* सततं गिरामुत्सर्ग इति पाठान्तरम्।　　† शष्पेत्यत्र शम्या इति चक्रः पठति।

शीतोदकान्नाभिलाषश्च, सन्तापश्चातिवेलं, ताम्रहरित-हारिद्रस्तब्धाक्षता, पित्तोपशयविपर्य्यासात् अनुपशयता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ६ ॥

स्थानमेकदेशे, तूष्णीम्भावोऽल्पशश्चंक्रमणं, लाला-सिंघाणस्रवणम्*, अनन्नाभिलाषो रहःकामता च, बीभत्सत्वं शौचद्वेषः, स्वप्ननित्यता, श्वयथुश्चानने, शुक्लस्तिमित-मलोपदिग्धाक्षत्वं, श्लेष्मोपशयविपर्य्यासादनुपशयता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ७ ॥

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात्। तम् असाध्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ ८ ॥

पलायनम्। प्रच्छायस्य शीतयोरुदकान्नयोश्चाभिलाषः। सन्तापो गात्रस्य उष्णत्वं, चकाराद्दिनमत्वं, ताम्रं वा हरितं वा हारिद्रं वा स्तब्धश्चाक्षि यस्य तस्य भावः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—कफोन्मादलिङ्गान्याह—स्थानमित्यादि। एकदेशे गृहैककोणे स्थितिः, तूष्णीम्भावो मौनत्वम्, अल्पशश्चंक्रमणम्, सिंघाणकं नासिकास्थकफ-क्लेदः तयोः प्रस्रवणम्। रहःकामता गोप्यावस्थानाभिलाषिता। बीभत्सत्वं देहस्य निन्दनीयभावः। स्वप्ननित्यता सततनिद्रारतिः, आनने श्वयथुः। शुक्लश्चाश्रुपिच्चिटादिना स्तिमितश्च मलेन पिच्चिटेन उपदिग्धश्चाक्षि यस्य तस्य भावः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—त्रिदोषेत्यादि। त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु त्रिदोषाणां यानि स्वस्वलिङ्गान्युक्तानि तेषां सम्यक् साकल्येनाधिक्येन च निपाते सति सान्निपातिकमुन्मादं विद्यादिति। विकृतिविषमसमवायारब्धत्वात् चतुर्थ-मिममुन्मादमुक्तवान्, प्रकृतिसमसमवायारब्धांस्तु द्वन्द्वसन्निपातजान् नोक्तवान्,

चक्रपाणिः—अमर्ष इत्यादि पित्तोन्मादलिङ्गम्, संरम्भश्चारभटी, स्वेषां स्वीयानाम्। कफोन्मादे रहो विजनम् ॥ ६—८ ॥

* लालासिंघाणकास्यस्रवणमिति पाठान्तरम्।

साध्यानान्तु त्रयाणां साधनानि स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासननस्तःकर्म्म-धूमधूपनाञ्जनावपीड़प्रधमनाभ्यञ्जन-प्रदेह-परिषेकानुलेपन-वधबन्धनावबोधन*वित्रासन-विस्मापन-विस्मारणापतर्पणसिराव्यधनानि। भोजनविधानञ्च यथास्वं युक्त्या। यच्चान्यदपि किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं कार्य्यं तत् स्यादिति ॥ ९ ॥

तेषां दोषभेदविकल्पैः पृथग् दोषैर्लब्धत्वात्। अत एवाह तमसाध्यमित्याचक्षते कुशला इति। सुश्रुते तु—रुक्षच्छविः परुषवाग् धमनीततो वा श्वासातुरः कृशतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः। आस्फोटयन् पठति गायति नृत्यशीलो विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात्। १। तृट्स्वेददाहबहुलो बहुभुग विनिद्रश्छायाहिमानिलजलान्नविहारसेवी। तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वह्निशङ्की पित्ताद् दिवा नभसि पश्यति तारकाश्च। २। छर्द्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो योषिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रचारः। निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुगुष्णसेवी रात्रौ भृशं भवति चापि कफप्रकोपात्। ३। सर्व्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात्। सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति सर्व्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्। ४। चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैर्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद् वा। गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसोर्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः। ५। चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः। रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः श्यावाननो विषकृते च भवेद् विसंज्ञः। ६। इति ॥

गङ्गाधरः—अथ चिकित्सायाः सूत्राण्याह—साध्यानान्त्वित्यादि। त्रयाणाम् इति वातजपित्तजकफजानामुन्मादानाम्। धूमेति धूमपानम्। अवपीड़प्रधमने द्वे नस्तःकर्म्मविशेषौ पुनरुक्तौ विशेषेण प्रयोगज्ञापनार्थम्, वधो वधसूचनत्रासनम्। अवबोधनं ताड़नादिकं सान्त्वनवचनादिकञ्च, विस्मापनं विस्मयजननक्रिया, विस्मारणं विस्मृतिकरक्रिया ॥ ९ ॥

* अवरोधनमित्यन्य पाठः।

भवति चात्र।

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद् भिषगुत्तमः।
अनेन विधियुक्तेन कर्म्मणा यत् प्रकीर्त्तितम्॥ इति॥१०॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्व्वरूपलिङ्ग-वेदनोपशयविशेषसमन्वितो* भवत्युन्मादः, तमागन्तुकमाचक्षते। केचित् पुनः पूर्व्वकृतं कर्म्माप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तं, तत्र च हेतुः प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच। प्रज्ञापराधाद्ध्ययं देवर्षिपितृगन्धर्व्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्ध-सिद्धाचार्य्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरति। अन्यद्वा किञ्चित्

गङ्गाधरः—भवति चात्रेति। विधियुक्तेनानेन कर्म्मणा उक्तस्नेहादिना कर्म्मणा॥ १०॥

गङ्गाधरः—परिशिष्टमागन्तुमुन्मादं लक्षयति—तत्रागन्तून्मादस्य दोषोन्मादेभ्यो विशेषं दर्शयति—यस्त्वित्यादि। दोषनिमित्तेभ्य इति दोषा व्यस्ताः समस्ता वा निमित्तानि येषां तेभ्यस्तथा दोषजेभ्य इत्यर्थः। वेदना यातना उपशय इति वेदनोपशयौ वेदनापदसान्निध्यात्। न सर्व्वथोपशमन-सर्व्वथाप्रशमने। कस्य विज्ञानं विधेयं स्यादिति सर्व्वत्रैवापातत उपशमनमेवोपशयकार्य्यमवलोक्य व्याधीन् परीक्षेतेति ख्यापितम्।

समुत्थानविशेषं दर्शयति—केचिदित्यादि। प्रज्ञापराध एवेत्येवशब्देन पूर्व्वकृताप्रशस्तकर्म्ममात्रस्य हेतुत्वव्यवच्छेदः। ननु किं पूर्व्वकृतम् अप्रशस्तं कर्म्म नागन्तून्मादस्य हेतुरित्याशङ्कायामाह—प्रज्ञापराधाद्ध्ययमित्यादि। अयमागन्तून्मादित्वेन भावी देवादीन् अवमत्येत्यवज्ञाय एवंविधमन्यदप्रशस्तं कर्म्म

चक्रपाणिः—अवरोधनं तमोगृहावरोधनादि, विधियुक्तेनेत्युन्मादचिकित्सिते प्रपञ्चवक्ष्यमाण-विधियुक्तेनेत्यर्थः॥ ९।१०॥

चक्रपाणिः—केचित् पुनरित्यादौ 'तस्य निमित्तम्' इति पदमावृत्य पूर्व्वेण परेण च योजनीयम्, तत्र प्रज्ञापराध एव तस्य निमित्तमिति ब्रुवता अप्रशस्तप्राक्तनकर्म्मजन्यत्वं न क्षिप्यते,

---

* समुत्थानपूर्व्वरूपलिङ्गविशेषसमन्वित इति चक्रधृतः पाठः।

एवंविधं कम्मीप्रशस्तमारभते । तमात्मनोपहतमुपघ्नन्तो देवादयः कुर्व्वन्त्युन्मत्तम् ॥ ११ ॥

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुरस्कृतस्य इमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। तद् यथा—देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं कोपनत्वं नृशंसाभिप्रायतारतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषाञ्चोपतप्तिः । स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनञ्चेत्यागन्तुनिमित्तस्योन्मादस्य पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्व्वृत्तिः ॥ १२ ॥

पुराणवेदादिपाठश्रवणादिकमवमत्यान्यद् वा कम्मीरभते इति पूर्व्वकृताप्रशस्तकर्म्मणोऽपि निमित्तं प्रज्ञापराधः, इत्यतः पूर्व्वकृताप्रशस्तकर्म्ममात्रमागन्तून्मादस्य कारणमिति यत् तन्नासमग्रवचनादिति भावः। ननु देवादयोऽमी उन्मादयन्ति ते च हेतव इति तत्राप्यसमग्रवचनमित्यत आह—तमात्मनोपहतमित्यादि। तं प्रज्ञापराधात् पूर्व्वं कृताप्रशस्तकर्म्मणामात्मना कृतेन कर्म्मणा स्वेनैवोपहतं देवादय उपघ्नन्त उन्मत्तं कुर्व्वन्ति न तु पूर्व्वं प्रज्ञासमयोगात् कृतप्रशस्तकर्म्माणमकृताप्रशस्तकर्म्माणं वात्मनानुपहतं पुरुषमिति। तत्र देवादयोऽपि पूर्व्वकृताप्रशस्तकर्म्मभिः कुपिता हेतव इति भावः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—तत्रेति। तथाविधागन्तून्मादाभिनिर्व्वर्त्तने पुरस्कृतस्य जन्मनः प्राक्कालिकस्येमानि रूपाणि अर्थात् आगन्तून्मादस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्तीत्यर्थः। इमानि कानीत्यत आह—तद् यथेत्यादि। देवादिहिंसायां रुचित्वमभिलाषिता प्रीतिरिति यावत्, कोपनत्वं क्रोधनत्वम्, नृशंसायां सतां निन्दनेऽभिप्रायो यस्य तस्य भावस्तथा, अरतिरनवस्थचित्तता, ओजो बलहेतुर्धातुरेषामुपतप्तिरुपतापः। देवादिभिर्भर्त्सनं देवादिकर्त्तृकं निन्दनं स्वप्ने स्वप्नदर्शने यस्य। प्रभर्त्सनञ्च स्वस्मिन् देवादिकर्त्तृकमेव स्वप्ने दृश्यते। ततोऽनन्तरं पूर्व्वरूपानन्तरम् ॥ १२ ॥

यतः, प्राक्तनमपि हि कर्म्म प्रज्ञापराधजमेव, किंवा तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेत्यनेन, तस्येति अप्रशस्तकर्म्मणः प्रज्ञापराध एव कारणमिति दर्शयते, तेन कर्म्मजस्य प्रज्ञापराधान्तर्निविष्टत्वम् उच्यते। आत्मना हतमित्यात्मना कृतेनाशुभकर्म्मणा हतम्, उपघ्नन्त इत्यावेशं कुर्व्वन्तः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—पुरस्कृतस्येति अभिशापनीयतया व्यवस्थापितस्य। नृशंसाभिप्रायता पराप-

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषो भवति, तद् यथा—अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धमहर्षयोऽभिशपन्तः, पितरस्तु धर्षयन्तः ; स्पृशन्तो गन्धर्व्वाः, प्रविशन्तो यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धम् * आघ्रापयन्तः, पिशाचाः पुनरारुह्य वाहयन्तः ॥ १३ ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति। तद् यथा—अमर्त्त्य-†-बल-वीर्य्य-पौरुष-पराक्रम-ग्रहण-धारण-स्मरणवचनज्ञान-विज्ञानानि अनियतश्चोन्मादकालः ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—तत्रायमित्यादि। तत्रागन्तून्मादाभिनिर्व्वर्त्तने उन्मादकराणां देवादीनां भूतानां तं पुरुषमुन्मादयिष्यताम् उन्मत्तं करिष्यतामुन्मत्तकरणेऽयमारम्भविशेष उन्मादजनकव्यापारस्य विशेषः देवादिविशेषे व्यापारविशेषो न तु व्यापारसामान्यमस्ति। अयं को व्यापारविशेष इत्यत आह—तद् यथेत्यादि। अवलोकयन्त इत्यादि। देवानां नरोन्मादकरणे नरं प्रत्यवलोकनम्। उन्मादं जनयन्तीत्यस्य परत्र सर्व्वत्रान्वयः। गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापः, पितॄणां धर्षणं, गन्धर्व्वाणां स्पर्शनं, यक्षाणां शरीरे समावेशः, राक्षसानामात्मगन्धघ्रापणं पिशाचानामारोहणपूर्व्वकवाहनम् उन्मादकरणे व्यापारविशेषः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—तस्यागन्तून्मादस्य रूपाणि सामान्यतो रूपाणि। इमानि कानीत्यत आह—तद् यथेति। अमर्त्त्येत्यादि। अमर्त्त्यानां मनुष्यभिन्नानां देवादीनां बलवीर्य्यादिवद् बलवीर्य्यादिकम्, अनियतश्चोन्मादकालः कदाचित् प्रातः कदाचित् सायं कदाचिन्मध्याह्न एवमन्यत्र उन्मत्ततातिक्यमित्यर्थः। इत्येतानि सामान्यरूपाणि भूतोन्मादानां, विशेषरूपाणि देवादिजानि चिकित्सिते वक्ष्यन्ते। सुश्रुतेऽप्युक्तं—गुह्यानागतविज्ञानमनवस्थासहिष्णुता। क्रिया वाऽमानुषी यस्मिन् स ग्रहः परिकीर्त्त्यते॥ इति ॥ १४ ॥

कारणचित्त्वम्। अनोजा इत्योजःकार्य्यबलादिरहितः, प्रवर्त्तनं प्रेरणम्, दर्शयन्त इत्यत्रात्मानम् इति शेषः। 'अल्पात्म'शब्दो बलादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, आत्मानमिति चेत् अल्पात्मत्वेनात्माननुरूपबलादियोगो भवतीत्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

---

*, आत्मगन्धमित्यत्र आमगन्धमिति वा पाठः। † अमर्त्त्येत्यत्र अल्पात्मेति चक्रपाणिः।

उन्मादयिष्यतामपि तु खलु देवर्षिपितृगन्धर्व्वयक्षराक्षस-पिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां* वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति। तद् यथा—पापस्य कर्म्मणः समारम्भे, पूर्व्वकृतस्य कर्म्मणः परिणामकाले, एकस्य वा शून्यगृहनिवासे, चतुष्पथाधिष्ठाने, सन्ध्यावेलायाम्, अप्रयतभावे वा पर्व्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे, रजस्वलाभिगमने वा, विगुणे वाध्ययन-बलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमव्रतब्रह्मचर्य्यभङ्गे वा, महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाग्रहोपगमने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूताशुभाशुचिसंस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधिरस्रावे वा, अशुचेरप्रयतस्य वा, चैत्यदेवतायतनाभिगमने वा, मांसमधुतिलगुड़मद्योच्छिष्टे वा, दिग्वाससि वा, निशि

गङ्गाधरः—ननु देवादिषु कः कस्मिन् कस्मिन् काले पुरुषमभिगच्छतीत्यत आह—उन्मादयिष्यतामित्यादि। एष्वन्तरेषु अभ्यन्तरसमयेषु। तद् यथेत्यादि। पापस्येत्यादि। एकस्य एकाकिपुरुषस्य शून्यगृहे पलायितगृहे निवासकाले, अप्रयतभावे असंयतभावे, पर्व्वसन्धिषु पञ्चपर्व्वणां पौर्णमास्यादीनां सन्धिसमयेषु; अध्ययनादीनां प्रयोगे विगुणे वैषम्येणाचरणे, नियमः सत्कर्म्मसु नियमः, प्राजापत्यादि व्रतं, ब्रह्मचर्य्यमुपस्थ-संयमः महाहवे महायुद्धे महाग्रहोपगमने, दीर्घकालमेकराशिस्थितिशीलो ग्रहो वृहस्पत्यादिस्तस्य राश्यन्तरगमने, प्रजननकाले प्रसवकाले, विविधानां भूतानां श्वसृगालादीनाम्, अशुभानां गोधूल्यादीनाम्, अशुचीनां भस्मकेशास्थ्यादीनां संस्पर्शने, रुधिरस्रावः सिराव्यधादिना क्षताद्वान्यस्माद् वा निमित्तात्। अशुचेः पुरुषस्य अप्रयतस्यासंयतस्य पुरुषस्य वा चैत्ये ग्राम्यदेवायतनप्रधानवृक्षे देवायतने तद्गृहस्थभवनस्थदेवालये मांसाद्युच्छिष्टं मांसादिभक्षणानन्तरम्

चक्रपाणिः—पर्व्वसन्धिरमावस्या पौर्णमासी च। दिग्वाससीति नग्ने। 'निशि' इत्यादौ

---

* गुरुवृद्धसिद्धानामिति पाठो न दृश्यते केषुचित् पुस्तकेषु।

नगरनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानायतनाभिगमने वा, द्विज-गुरुसुरपूज्याभिधर्षणे वा, धर्म्माख्यानव्यतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्म्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे। इति अभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १५ ॥

त्रिविधन्तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनं भवति। तद् यथा—हिंसा रतिरभ्यर्च्चनञ्चेति। तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात्। तत्र हिंसार्थ-मुन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशत्यप्सु वा मज्जति स्थलात् श्वभ्रे वा पतति, शस्त्रकषाकाष्ठलोष्ट्रमुष्टिभिः हन्त्यात्मानम् अन्यच्च प्राणवधार्थमारभने किञ्चित्, तमसाध्यं विद्यात्। साध्यौ पुनर्द्वावितरौ। तयोः साधनानि मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहार-होम-नियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीनि । इत्येवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥ १६ ॥

अनाचमने, दिग्वाससि दिगम्बरभावे। निशि चतुष्पथोपगमनस्य विशेषेणाभि-घातकालत्वं बोध्यं पुनरुक्तत्वात्। अभिघातकाल इति देवादीनामुन्मादकरण-कालः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—ननु देवादयः किमर्थमुन्मादयन्ति इत्यत आह—त्रिविधन्तु इत्यादि। रतिविहारः। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—अशुचिं भिन्नमर्य्यादं क्षतं वा यदि वाक्षतम्। हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च ॥ इति। ननु हिंसाद्यर्थ-ग्रहणं देवादीनां कुतो ज्ञायत इत्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्र त्रिविधप्रयोजनेषु। तमसाध्यमिति हिंसार्थं ग्रहणमसाध्यम्। इतरौ विपर्य्ययलक्षणौ ॥ १६ ॥

पुनश्चतुष्पथवचनं, निशि पुनश्चतुष्पथगमनप्रदर्शनार्थम्। एकस्येत्यादौ तु दिवाप्येकस्य चतुष्पथ-गमनं ब्रुवते। धर्म्माख्यानव्यतिक्रम इत्यविधिना धर्म्मप्रकाशने ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—रतिः क्रीड़ा, अभ्यर्च्चनं पूजा, उन्मादाचारविशेषलक्षणैर्विद्यादिति उन्मत्तस्य आचारविशेषरूपैर्लक्षणैः हिंसार्थिनोन्मादितं विद्यात्, तत्र हिंसार्थिनोन्मादितो हिंसानुगुणमग्नि-प्रवेशाद्याचरति। रत्यर्थिना चोन्मादितः क्रीड़ार्थं प्रचरति। पूजार्थिना गृहीतो पूजां चेष्टते,

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च विभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः। तौ च परस्परमनुबध्नीतः कदाचिद् यथोक्तहेतुसंसर्गात्। तयोः संसृष्टमेव पूर्व्वरूपं भवति संसृष्टमेव लिङ्गञ्च। तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं वा असाध्यं विद्यात्, साध्यन्तु साध्यसंयोगम्। तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—पञ्चविधोन्मादानां भेदान्तरमाह—ते त्वित्यादि। ते वातादिभेदेन पञ्च सन्तोऽपि निजागन्तुभेदेन द्वौ भवतः। साध्यासाध्यभेदेन च द्वौ भवतः। तौ निजागन्तू साध्यासाध्यौ चोन्मादौ परस्परमनुबध्नीतः। निजम् आगन्तुरनुबध्नाति आगन्तुश्च निजोऽनुबध्नाति। तत्र साध्यासाध्यौ च परस्परम् अनुबध्नीत इति साध्योऽसाध्यमनुबध्नाति असाध्यः साध्यमनुबध्नाति असाध्यश्चासाध्यं साध्यश्च साध्यमिति तात्पर्य्यम्। ननु निजागन्त्वोः परस्परानुबन्धः कैर्ज्ञायते इत्यत आह—तयोरित्यादि। तयोर्निजागन्त्वोः साध्यासाध्ययोश्च। इति संसृष्टैः पूर्व्वरूपैर्लिङ्गैश्च निजागन्तुसंसज्जनं तयोश्च साध्यासाध्यसंसज्जनं ज्ञेयमित्यर्थः। एतेन निदानसंसर्गात् संसृष्ट एव निजागन्तून्मादो भवतीति सूचितम्। असंसृष्टनिदानादसंसृष्टतया तु जातो निजो वागन्तुर्वाभिप्रवृद्धो यदि स्यात् तदा तु मिथोऽनुबन्धित्वं पूर्व्वमेव व्याख्यातं, सर्व्वव्याधिव्याख्याने आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमति प्रवृद्धः इति वचनेन। ननु साध्यासाध्यसंसर्गे साध्यमसाध्यं वा कृच्छ्रं वा कथं विजानीम इत्यत आह—तत्रेत्यादि। असाध्ययोर्द्वयोर्निजागन्त्वोः परस्परं संयोगमसाध्यं विद्यात्। साध्यस्य निजस्यासाध्येनागन्तुना संयोगं साध्यस्यागन्तोः

इह च देवादिवचनेन देवाद्यनुचरा देवादिसधर्म्माणो ग्राह्याः, देवादयस्तु न मानुषानाविशन्ति, उक्तं हि सुश्रुते—"न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति। ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात् ते भूतविद्याविषयादपोह्याः॥ इत्यादि। हिंसार्थिगृहीतस्य असाध्यत्वेन तद्विज्ञानार्थं सामान्योक्तान्यपि लक्षणानि भङ्गग्राहिकतया ब्रूवते। तद् यथेत्यादौ 'गमनम्' देवतीर्थादिगमनम्॥ १६॥

चक्रपाणिः—ताविति तौ निजागन्तू, परस्परमनुबध्नीतः कदाचिदिति न सर्व्वदा। यथोक्तहेतुसंसर्गादिति निजागन्तुहेतुमेलकात्। तत्रेति निजागन्तुसंसर्गे, असाध्यसंयोगमिति यदा

भवन्ति चात्र।

नैव देवा न गन्धर्व्वा न पिशाचा न राक्षसाः।
न चान्ये स्वयमुत्क्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मानवम्॥
ये त्वेनमनुवर्त्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्म्मणा।
न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता॥
प्रज्ञापराधात् सम्भूते व्याधौ कर्म्मज आत्मनः।
नाभिशंसेद् बुधो देवान् न पितॄन् नापि राक्षसान्॥

असाध्येन निजेन संयोगं वा असाध्यं विद्यात्। इति वाशब्दव्यवस्था। साध्ययोः निजागन्त्वोर्मिथः संयोगन्तु साध्यं विद्यादिति। तस्य निजागन्तु संसर्गस्य साधनसंयोगं निजस्य साधनानां स्नेहस्वेदादीनामागन्तोः साधनै मन्त्रौषधिमण्यादिभिः सह संयोगम्॥ १७॥

गङ्गाधरः—ननु देवादयः किं पुरुषमुन्मादयन्ति तेषामनिष्टमकुर्व्वन्तमनिष्ट करं हि हिंस्यादित्याशङ्कायामाह—भवन्तीत्यादि। नवेत्यादि। देवादयो मानवमुपक्लिश्यन्ति क्लेशयन्ति; यतस्तु मानवं स्वयं प्रज्ञापराधात् पूर्व्वकृता प्रशस्तकर्म्मणा स्वतः क्लिष्टं। ननु तत् कथमुन्मादयन्तीत्यत आह—ये त्वेनमिति ये तु देवादयः स्वकर्म्मणा क्लिश्यमानमेनं पुरुषमनुवर्त्तन्ते तस्य पुरुषस्यास क्लेशो न तन्निमित्तस्तत्तद्देवादिनिमित्तो न ज्ञेयः। ननु देवादय ए उन्मादयन्ति इति दृश्यते तत्तल्लिङ्गदर्शनात् कथं तत्तद्देवादिनिमित्तो नास क्लेश इत्यत आह—न ह्यस्तीत्यादि। आत्मनः प्रज्ञापराधात् कृतकर्म्मजे व्या

त्रिदोषजोन्मादे हिंसार्थिना देवादिनानुबन्धो भवति, तदा असाध्यसंयोगो भवति, असा साध्यसंयोगस्तु एकदोषोन्मादे हिंसार्थिनोन्मादयोगात् तथा हिंसार्थिनोन्मादे हि दोषोन्मादा बन्धाच्चेत्यादिर्ज्ञेयः, साध्यसंयोगस्य साध्यरूपतयैव साध्यताया सिद्धायां पुनः 'साध्य इति वचनं साध्यरूपविकारान्तरसम्बन्धे विकारभूयस्त्वेनासाध्यशङ्काप्रतिषेधार्थम्, साध संयोगमेवेति निजागन्तुसाधनमेलकमित्यर्थः॥ १७॥

चक्रपाणि—सम्प्रति देवाद्युन्मादहेतुपरिग्रहार्थं देवेष्वपि कृतमेव कर्म्म कारणं दर्शयति-नैवेत्यादि। 'अनुवर्त्तन्ते' इतिवचनात् दुष्कृतकर्म्मप्रेरिता एव देवादयोऽशुभकर्म्मणर्मा निविशन्तीति दर्शयति, यदि हि एवमेव देवादयः कर्म्मनिरपेक्षा उन्मत्तं कुर्य्युः, तदा सर्व्वा कुर्य्युरिति भावः, स तद्धेतुकः क्लेश इति नासौ देवादिकृत उन्माद इत्यर्थः। अथ

आत्मानमेव मन्येत कर्त्तारं सुखदुःखयोः ।
तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नोत्त्रसेत् * ॥
देवादीनामुपचितिर्हितानाञ्चोपसेवनम् ।
ते च तेभ्यो विरोधाश्च सर्व्वमायत्तमात्मनि ॥ १८ ॥

सम्भूते सति स्वकृतकर्म्मणा कृतस्य तस्य क्लेशस्य परेण कृत्यता कर्त्तव्यता यतो नास्ति, तस्मात् तन्निमित्तो नासौ क्लेशः। नन्वस्त्वेवं, देवादयश्च निन्दार्हा भवन्ति, इति चेदुच्यते नाभीत्यादि। बुधस्तत्त्वज्ञो देवादीन् स्वकृताप्रशस्तकर्म्मणा उन्मादाय प्रवृत्तान् नाभिशंसेत् न निन्देत्। यतो बुधः सुखदुःखयोः कर्त्तारमात्मानमेव मन्येत न स्वपरमिति, तस्मादात्मन एव सुखदुःखकर्त्तृत्वात् श्रेयस्करं शुभकरं मार्गं बुधः प्रतिपद्येत नोत्त्रसेत् नोल्लङ्घयेत्। ननु कुतो नोत्त्रसेदित्यत आह—देवादीनामित्यादि। उपचितिः प्रीणनं, तेभ्यश्च देवादिभ्यश्च ते विरोधा उपचितिविरोधहितसेवनविरोधा एवमन्यच्च सर्व्वम् आत्मनि आयत्तमधीनं चिकीर्षश्चेद्भवति कर्त्तुश्चालं भवति न चेन्न भवति ॥ १८ ॥

देवाद्यावेशजनितोऽप्ययं न देवादिकृत इत्याह—न ह्यस्ति कृतकृत्यतेति, न यस्मादशुभकर्म्मणा कृते उन्मादे पुनर्दैवादिकृत्यत्वमस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते, देवादयश्च कर्म्मपराधीना एवेति भावः। किंवा 'न ह्यस्य कृतकृत्यता' इति पाठः, तत्र कृतेनैव प्राक्तनकर्म्मणा उन्मादितो न कृत्यः करणीयः पुरुषो भवति, अन्यथा, सर्व्वथा सर्व्वेषामेवाविशेषेण देवाद्युन्मादः स्यात्, तस्यैव उन्मादः स्यात्, येनैवोन्मादफलजनकं कर्म्म कृतम्, स एव देवादिभिः कर्म्मपराधीनैरभिगम्यते। अनेनाभिप्रायेणाह—न ह्यस्य कृतकृत्यता इति, अकृतपापकर्म्मणो न देवाद्यभिगमनीयतास्तीत्यर्थः। यस्माद् देवादयोऽत्र पराधीनास्तस्माद् देवादयो नोपलभ्याः। न च देवादिभ्यो भेतव्या इत्याह—प्रज्ञापराधादित्यादि। नाभिशसेदिति नोपलभेत। आत्मानमित्यादौ आत्मैव शुभाशुभकर्म्मकरणात् सुखदुःखयोर्यथासंख्यं कारणं भवतीति वाक्यार्थः, नो त्रसेदिति देवादिभ्यः, एवमेवामी शुभकर्म्माणमपि गृह्णन्तीति कृत्वा नो त्रसेत्। अपचितिः पूजा, ते चेत्यादौ ते चेति देवापचितिः हितोपसेवनञ्च, तेभ्यो विरोधश्चेति तेभ्यो देवादिभ्यो विरोधो यथा भवति

* नो त्रसेदित्यपि पाठः।

तत्र श्लोकः।

सङ्ख्या निमित्तं प्राग्रूपं लक्षणं साध्यता न च।
उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितम् ॥ १९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोक इति। सङ्ख्येत्यादि। चकाराद् असाध्यं मिथोऽनुबन्धश्च। उन्मादानामिति निजानामागन्तोश्च। अस्मिन् उन्मादनिदानेऽध्याये ॥ १९ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ द्वितीयस्कन्धे
निदानस्थानजल्पे उन्मादनिदानजल्पाख्या सप्तमी शाखा ॥ ७ ॥

अशुभकर्मभ्यः, तत्सर्व्वमात्मन्यायत्तम् एतेन, आत्माधीनमेवेदमुन्मादकारणस्य परिवर्ज्जनं परिषेवणञ्च दर्शयति ॥ १८।१९ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां निदानस्थानस्य
व्याख्यायाम् उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः। त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्व्वर्त्तन्ते; तद् यथा—रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसाम्, उद्भ्रान्तविषमवहुदोषाणां, समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यवहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां, तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतामन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसाम् अन्तरात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसंगृह्योपरि तिष्ठन्ते,

गङ्गाधरः—अथ मानसविकारत्वसाधर्म्म्यादेकविधकारणत्वाच्चोन्मादानन्तरम् अपस्मारनिदानमाह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहत्यादि। चत्वार इति संख्यानिर्द्देशः। तद्विवरणं वातेत्यादि। त इति चत्वारोऽपस्माराः। किंविधानामित्यत आह—तद् यथेति। रजस्तमोभ्यामुपहतं क्षीणीभूतं सत्त्वं यत्र तादृशं चेतो येषां तेषां तथा। रजश्च तमश्च द्वौ मानसदोषौ। उद्भ्रान्ता उद्धता हृदयादूर्द्ध्वं भ्रमणशीला विषमा वृद्धा बहवोऽधिकमानेन सञ्चिता दोषाः शारीरदोषा वातादयः येषां तेषां तथा। समलेत्यादि पूर्व्ववद् व्याख्येयम्; दोषा वातादयः; रजस्तमोभ्यामुपहतं चेतः क्षीणसत्त्वं मनो येषां तेषां तथा। अन्तरात्मनः आभ्यन्तरेन्द्रियस्य मनसः श्रेष्ठतममन्य-

चक्रपाणि—उन्मादानन्तरं प्रागुत्पत्तौ अपस्मारोत्पादादपस्मारनिदानमुच्यते। चत्वार इति वचनमागन्तुसम्बन्धेऽप्यपस्माराणा चतुष्टयत्वप्रतिपादनार्थम्, अपस्मारो हि नोन्मादवत् स्वतन्त्रेणागन्तुना क्रियते। उद्भ्रान्तविषमबहुदोषाणामित्यत्रोद्भ्रान्तत्वेनोन्मादित्वम्, विषमत्वेन कदाचिदपस्मारवेगकर्त्तृत्व दर्श्यते, समलेत्यादि उन्मादव्याख्यानतुल्यम्, अत्युपक्षीणदेहानां वेति अत्युपक्षीणदेहत्वादित्यर्थः, उन्मादनिदानेऽपि समलविकृतादिग्रन्थे 'अत्युपक्षीण-

तथेन्द्रियायतनानि । तत्र तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः कामक्रोधलोभमोहहर्षभयशोकचिन्तोद्वेगादिभिः भूयः सहसाभिपूरयन्ति तदा जन्तुः अपस्मरति ॥ २ ॥

अपस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवाद् बीभत्सचेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ३ ॥

स्थानापेक्षयातिशयेन श्रेष्ठतमाधिष्ठानत्वात् । तथेन्द्रियायतनानि श्रोत्रादीनां स्थानानि चोपगृह्य उपरि तिष्ठन्ते, तत्र तत्र मनःस्थाने हृदये श्रोत्रादिस्थाने च कर्णादौ अवस्थिताः सन्तो वातादयः भूयः पुनरपि कामादिभिरीरिता यदा हृदयम् इन्द्रियायतनानि च कर्णादीनि सहसा पूरयन्ति, तदा प्राणी अपस्मरति । रजस्तमोभ्यामुपहतसत्त्वमात्रे पुरुषो नापस्मरति पुनर्वातादिदूषितत्वेऽपस्मरतीति मानसोऽपि शारीरः ॥ २ ॥

नन्वपस्मरणं किं तावदित्यत आह—अपस्मारमित्यादि । स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवात् दोषजन्यस्मृतिबुद्धिमनःसमावृतिजन्यां, बीभत्सा नेत्रमुखादिवैकृतफेनोद्वमनादिरूपा चेष्टा यत्र तं, तथा आवस्थिकं न सार्व्वकालिकं तमःप्रवेशमन्धकारे मग्नोऽहमिति स्वस्थस्यामावस्यारात्र्यादिषु यस्तमःप्रवेशो जातान्धस्य वा यस्तस्य वारणायावस्थिकपदं, मूर्च्छायितामन्धकारप्रवेशस्य वारणाय बीभत्सचेष्टपदं, कस्यचिन्निद्रितस्य निद्रावस्थायां बीभत्सचेष्टा हि दृश्यते तस्य निद्रावस्थिकतमःप्रवेशवारणाय स्मृत्यादिसंप्लवपदम् । अत्र सत्त्वं मनः स्मृत्यादित्रयप्लवनं स्वरूपलक्षणम् । तमःप्रवेशपदेन उन्मादस्य व्यवच्छेदः उन्मादश्चोक्तः मनोबुद्ध्यादिविभ्रमः । सुश्रुतेऽपि स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तत्परिवर्ज्जने । अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥ इति । ननून्मादे भक्तिशीलाचारचेष्टाविभ्रमोऽप्यधिकोऽस्ति तेन तद्व्यावृत्तिः

देहानाम्' इत्युक्तम्, श्रेष्ठतमायतनमिति, अन्योऽपि शरीरदेशोऽन्तरात्मनः स्थानम्, हृदयन्तु श्रेष्ठतमम्, तत्रैव चेतना, विशेषेण पूरयन्ति यदा, तदा अपस्मरति अपस्मारवेगयुक्तो भवतीति वाक्यार्थः ॥ १—२ ॥

चक्रपाणिः—अपस्मारप्रत्यात्मलक्षणमाह—अपस्मारं पुनरित्यादि । संप्लवादिति विकृतिगमनात्, बीभत्सा फेनवमनाङ्गभङ्गादिरूपा चेष्टा यस्मिन्, तद् बीभत्सचेष्टम्, आवस्थिकं

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। तद् यथा—भ्रूव्युदासः सततमक्ष्णोर्वैकृतमशब्दश्रवणं लालासिंघाणकस्रवणम्, अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ हृदयग्रहः कुक्षेराटोपो दौर्ब्बल्यमङ्गमर्दो मोहस्तमसो दर्शनम् मूर्च्छा भ्रमश्चाभीक्ष्णं स्वप्ने च मदनर्त्तनव्यधनव्यथनवेपनपतनादीनि, इत्यपस्मार-पूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

ततोऽनन्तरमपस्माराभिनिर्वृत्तिरेव। तत्रेदमपस्मारविशेष-विज्ञानं भवति। तद् यथा—अभीक्ष्णमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमुत्पिण्डिताक्षमसाम्ना विलपन्तमुद्वमन्तं फेनम्

भवति इति चेन्न, भक्तिशीलचेष्टाचारविभ्रमस्य बीभत्सचेष्टान्तर्गतत्वेन लाभात् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—सम्प्राप्तिमुक्त्वा पूर्व्वरूपाण्याह—तस्येमानीत्यादि। तद् यथेति। भ्रूव्युदासः भ्रूभङ्गः। अक्ष्णोः सततं वैकृतं कुटिलता। अशब्दश्रवणं शब्दा-भावेऽपि शब्दस्येव श्रवणम्। कुक्षेराटोपो गुड़गुड़ाशब्दस्तनतनिश्च। मोहो मन-इन्द्रियमोहः। तमोदर्शनमकस्मादन्धकारदर्शनं न च पतनम्। मूर्च्छा इन्द्रियमोहः। भ्रमश्चक्रस्थितस्येव गात्रभ्रमणं गृहादिभ्रमणञ्च। मदो मत्तता पूगकोद्रवादिभक्षणेन यथा स्यात् तथा। स्वप्ने च मदादीनि ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—ततोऽनन्तरमिति। ततोऽनन्तरं पूर्व्वरूपानन्तरम्। तत्रा-पस्माराभिनिर्वृत्तौ सत्याम्। इदं किमत आह—तद् यथेत्यादि। अभीक्ष्णं वारंवारमपस्मरन्तं स्मृत्यादिसंप्लवात् भूमिपतनपूर्व्वकबीभत्स-चेष्टावस्थिकतमःप्रवेशवन्तम्, संज्ञां चैतन्यं क्षणे क्षणे प्रतिलभमानम् अर्थात् क्षणे क्षणे च संज्ञाहीनम्, उत्पिण्डिताक्षम् ऊर्द्धीभूतपिण्डाकाराक्षम्, असाम्ना

तमःप्रवेशमिति कादाचित्कं तमःप्रवेशम्, तमःप्रवेश इति तमःप्रवेशोऽज्ञानसाधर्म्म्यात्, अपस्मारवेगवान् हि तमःप्रवेश इव न किञ्चिद् बुध्यते। अशब्दश्रवणमिति शब्दविशेषो वात-जन्यः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३।४ ॥

चक्रपाणि—तत्रेदमित्यादि। विशेषविज्ञानं वाताद्यपस्मारलिङ्गमित्यर्थः, क्षणेन संज्ञां

अति आखात-*-ग्रीवमाविद्धशिरस्कं विषमविनताङ्गुलिमनवस्थितसक्थिपाणिपादम् अरुणपरुषश्यावनखनयनवदनत्वचम् अनवस्थितचपलपरुषरूपदर्शिनं वातलानुपशयं विपरीतोपशयं वातेनापस्मारितं विद्यात्॥ ५॥

अभीक्ष्णमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमवकूजन्तम् आस्फालयन्तं भूमिम्, हरितहारिद्रताम्रनखनयनवदनत्वचं रुधिरोक्षितोग्रभैरवप्रदीप्तरुषितरूपदर्शिनं पित्तलानुपशयं विपरीतोपशयञ्च पित्तेनापस्मारितं विद्यात्॥ ६॥

चिरादपस्मरन्तं चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमानं पतन्तम् अनतिविकृतचेष्टं लालामुद्वमन्तं शुक्लनखनयनवदनत्वचं

विलपन्तमप्रीत्या रुदन्तम्. अति चाखातग्रीवमिति ग्रावाभङ्गेण खननमिव ग्रीवायाः, आविद्धशिरस्कं सूच्यादिभिरिव, विषमविनता वैषम्ये नम्रा अङ्गुलयो यस्य तं तथा। अनवस्थितमवस्थातुमशक्यं सक्थिपाणिपादं यस्य तं तथा। अनवस्थितं चपलं विद्रुदिव परुषञ्च रूपं मूर्त्तिर्यस्य सन्दर्शिनम् अपस्मारकाले वातलैर्वातवर्द्धनैर्भावैरनुपशयो यस्य तं तथा। विपरीतं वातहरणैरुपशयो यस्य तं तथा। अपस्मारितमित्यपस्मारेः कर्म्मणि क्तः॥ ५॥

गङ्गाधरः—अभीक्ष्णमित्यादि। रुधिरोक्षितं शोणितोपसिक्तगात्रश्चोग्रश्च क्रुद्धश्च भैरवं भयजनकश्च दीप्तं ज्वलितं रुषितं गूढ़क्रुद्धश्च द्रष्टुं शीलं यस्य तं तथा॥ ६॥

प्रतिलभमानमिति वातापस्मारे शीघ्रं प्रबोधो भवतीति दर्शयति, आध्मातग्रीवमिति पूरितस्तब्धग्रीवम्, आविद्धशिरस्कमिति वक्रशिरस्कम्, अनवस्थितचपलरूपदर्शनञ्च पतनकाले ज्ञेयम्, पतितस्तु न बुध्यत एव, एवमन्यत्रापि रूपदर्शनं ज्ञेयम्, सुश्रुतेऽपि पतनकाल एव रूपदर्शनमुक्तम्, यथा—"यो ब्रूयात् विकृतं सत्वं कृष्णं मामनुधावति। ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः"॥ इत्यादि॥ ५॥

चक्रपाणिः—पित्तापस्मारे यद्यपि विशेषलक्षणे क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानमित्युक्तम्, तथापि वातापेक्षया कालप्रकर्षोऽत्र ज्ञेयः, पित्तादपि हि वायुः शीघ्रकारी भवति। उग्रं हिंसकमिव,

* आखातेत्यत्र आध्मातेति चक्र० पठति।

शुक्लगुरुस्निग्धरूपसन्दर्शिनं * श्लेष्मलानुपशयं विपरीतोपशयञ्च श्लेष्मणापस्मारितं विद्यात् ॥ ७ ॥

समवेतसर्व्वलिङ्गमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यात्, तम् असाध्यम् आचक्षते । इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥८॥

तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचित्, स उत्तरकालम्

गङ्गाधरः—चिरादित्यादि । पतन्तं भुवि पतन्तम् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—अथ सन्निपातजापस्मारस्य प्रकृतिसमसमवायारब्धस्य द्वन्द्वजानाञ्च प्रकृतिसमसमवेतानां दोषभेदविकल्पैर्लाभेऽपि यत् सन्निपातजस्य गणनं कृतं तेन विकृतिविषमसमवायारब्धत्वं सन्निपातजस्य लभ्यते तन्निरासाय पृथग्जलिङ्गातिदेशेन सान्निपातिकापस्मारमाह—समवेतसर्व्वलिङ्गमित्यादि। वातादिजानां सर्व्वेषां त्रयाणामपस्माराणां लिङ्गानि समवेतानि मिलितानि यत्र तं तथा। एतेन प्रकृतिसमसमवेतद्वन्द्वजानां विकृत्यारब्धसन्निपातस्य च निरासः। तमसाध्यं प्रभावात्। केचित् तु व्याधिप्रभावात् द्वन्द्वजा न भवन्ति सन्निपातजस्तु प्रकृतिसमसमवायाद् भवति तस्यासाध्यत्वाद् गणनमाचार्य्येण क्रियते यत्र साध्यत्वं तत्र न गणनमित्यतः पृथग्वातादिलिङ्गानि समवेतानि मिलितानि यत्र तं तथेत्येवं द्वन्द्वजानामनुक्तौ सन्निपातस्य उक्तौ व्याचक्षते ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—नन्वपस्मारोऽप्युन्मादवदशुचिभोजनविषमतन्त्रप्रयोगादितो भवति देवादयश्च भूता दोषजमुन्मादमनुबध्नन्ति न कथमस्मारमित्यत आह—तेषामित्यादि। तेषां चतुर्णां दोषजानामपस्माराणामनुबन्ध आगन्तुदेवादिग्रहो भवत्येव कदाचित् न तु सर्व्वदा न वागन्तून्मादवद्देवादिभ्योऽपस्मारः पृथक् पञ्चमो भवति। अत एव सुश्रुते भूतविद्याख्येऽङ्गेऽपस्मारः पठितश्चिकित्सा चोन्मादीयातिदिष्टा। तस्य कार्य्यो विधिः सर्व्वो य

भैरवन्तु अहिंसकमपि भयजनक श्मशानादि, आदीप्तं ज्वलितम्। चिरादपस्मरन्तमिति भूयसा कालेनापस्मारवेगवन्तम् ॥ ६—८ ॥

चक्रपाणिः—भवत्येवेत्यत्र 'एव'कारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदः, यथा—नीलं सरोजं भवत्येव, न च न भवति। 'कदाचित्'पदन्त्वत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थतामेव द्योतयति, एतेन सर्व्वापस्मारे

* शुक्लगुरुरूपदर्शिनमिति वा पाठः ।

उपदेक्ष्यते। तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तैर्लिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यं दोषलिङ्गाननुरूपं किञ्चित् ॥ ६ ॥

उन्मादेषु वक्ष्यते इति। न च केवलं हेतुसामान्यात् दोषदूष्यसामान्याच्च अयम् अतिदेश आगन्त्वनुबन्धादपि च। नन्वागन्त्वनुबन्धमपस्मारे कुतो जानीम इत्यत आह—स इत्यादि। विज्ञानैरिति शेषः। नन्वागन्त्वनुबन्धस्य किं विज्ञानम् इत्यत आह—तस्येत्यादि। किञ्चिल्लिङ्गमिति शेषः। चतुर्णामपस्माराणां सामान्यलक्षणं चिकित्सिते वक्ष्यते। सुश्रुतेऽपि सनिदानं सामान्यविशेष-लिङ्गमुक्तम्। मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थ-कर्म्मणामतिसेवनात्। विरुद्धमलिना-हार-विहारैः कुपितैर्मलैः। वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम्। रज-स्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम्। तथा कामभयोद्वेग-क्रोधशोकादिभिः भृशम्। चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते। संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोष-व्याप्तेषु मानवः। रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा। विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचनः। दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ। अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः संज्ञां लभेत सः। सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्व्विधः। वातपित्तकफैर्नृणां चतुर्थः सन्निपाततः। हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढ़ता। निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवत्यथ। वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि। यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति। ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारो-ऽनिलात्मकः॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छार्त्तो धुन्वन्नङ्गानि विह्वलः। यो ब्रूयाद विकृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति। ततो मे चित्तनाशः स्यात् स पित्तभव उच्यते॥ शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम्। यो ब्रूयात् विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति। ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारः कफात्मकः॥ हृदि तोदस्तृड्तृक्लेशस्त्रिष्वप्येतेषु सङ्ख्यया। प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह। सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे॥ अनिमित्तागमाद् व्याधेः

भूतसम्बन्धो भवति, न च स्वतन्त्रापस्मारो भौतिको भवतीति दर्शयति। उत्तरकालमिति चिकित्सिते। यद्यपि चापस्मारचिकित्सितेऽपि प्रपञ्चो न वक्तव्यः, तथापि तत्रोन्मादविंश्यति-देशात् उन्मादोक्तविस्तार एवेति कृत्वा इहोक्तम्,—'तमुत्तरकालमुपदेक्ष्याम' इति, उक्तं हि—"यस्यानुबन्धन्त्वागन्तुं दोषलिङ्गाधिकाकृतिम्। पश्येत् तस्य भिषक् कुर्य्यात् आगन्तून्माद-भेषजम्" ॥ इति। यथोक्तलिङ्गैरिति पञ्चमीस्थाने तृतीया, तेन यथोक्तलिङ्गेभ्यो लिङ्गाधिक्यं लिङ्गातिरिक्तत्वम्, तच्चादोषलिङ्गानुरूपं दोषलिङ्गासदृशमित्यर्थः, किञ्चिदिति न सर्व्वम्, किन्तु

* हितान्यपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि चैव संशोधनान्युपशमनानि यथास्वं मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १० ॥

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां नानादिक्षु विद्रवताम् अभिद्रवणतरणधावनलङ्घनप्लवनाद्यैर्देहविक्षोभणैः पुरा गुल्मोत्-

गमनादकृतेऽपि च। आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम्। क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणिकत्वात् तथैव च। आगमाद् वैश्वरूपाच्च स तु निर्व्वर्ण्यते बुधैः। देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित्। शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः। स्थायिनः केचिदन्येन कालेनापि प्रवर्द्धिताः। दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान् निसर्गतः। अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद् दोषज एव तु। इति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—लिङ्गान्युक्त्वा चिकित्सासूत्राण्याह—हितानीत्यादि। तीक्ष्णानि तीक्ष्णवीर्य्यद्रव्यकृतानि संशोधनानि वमनादीनि उपशमनानि च तीक्ष्णानि यथास्वं यथादोषं तीक्ष्णानि सन्ति संशोधनानि संशमनानि च यथादोषं तीक्ष्णान्येवेत्यर्थः। मन्त्रादीनि चेति आदिना बलिमङ्गलादीनि चकारात् तीक्ष्णसंशोधनोपशमनानि च। आगन्तुसंयोगे देवादिग्रहानुबन्धे ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अथ गुल्मादीनाञ्चास्य च ज्वररक्तपित्तवत् प्रागुत्पत्तिमाह—तस्मिन् हीत्यादि। तस्मिन् शास्त्रे प्रसिद्धत्वेन श्रुते दक्षाध्वरध्वंसे। ज्वराखत्र-वाणभयाद् विद्रवतां नानाविधविध्वस्तत्वादिविद्रवशालिनां दशसु दिक्षु अभिद्रवणं पलायनं तरणं नद्यादिषु सन्तरणं धावनमध्वादिना द्रुतगमनं लङ्घनम्

स्तोकम्। दोषलिङ्गविलक्षणलिङ्गागन्तुरनुबन्धो भवतीत्यभिप्रायः, एतेन स्वातन्त्र्येणागन्त्वपस्मारसम्भवो न भवतीति दर्शयति, यदि हि स्वतन्त्र एवागन्तुः स्यात्, तदा न स्तोकमागन्तुलिङ्गं स्यात्। 'सर्व्वमेवं हितम्' इत्यादिना चिकित्सासूत्रमाह, उपशमनानि च हितानीति योजना ॥ ९—१० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युक्तानां गदानामुत्पत्तिमाह—तस्मिन्नित्यादि। यद्यपि च ज्वर एव तत्र प्रथम उत्पन्नस्तथाप्यसौ पृथगेव बहुक्रोधरूप उत्पन्न इति कृत्वा पश्चादुच्यते, गुल्मादयस्तु यज्ञध्वंसानन्तरकालभूता एकसामग्रीजातत्वेन प्रथममुच्यन्ते, ज्वरस्य तु सर्व्वप्रथमोत्पत्तिर्ज्वरनिदान

* अत्र सर्व्वमेव हितमित्यधिकः पाठः क्वचित्।

पत्तिरभूत्। हविःप्राशात् प्रमेहकुष्ठानाम्, भयोत्त्रासशोकैः उन्मादानाम्, नानाविधभूताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणाम्। ज्वरस्तु खलु महेश्वरललाटप्रभवः, तत्सन्तापात् तु रक्तपित्तम्, अतिव्यवायान्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकाः।

अपस्मरति वातेन पित्तेन च कफेन च।
चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥
साध्यांस्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥
यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः।
तदा साधारणं कर्म्म प्रवदन्ति भिषग्वराः ॥
सर्व्वरोगविशेषज्ञः सर्व्वौषधविशेषवित्।
भिषक् सर्व्वामयान् हन्ति न च मोहं समृच्छति।
इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ॥ १२ ॥

उपवासः प्लवनं जले उत्प्लवनम्। आद्यपदेन पतनादिदेहविक्षोभणदेहक्षोभकरैः। पुरा कृतयुगे। तस्मिन्नेव दक्षाध्वरध्वंसेऽतिशयहविःप्राशात् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अस्य चोपसंहारार्थमाह—अपस्मरतीत्यादि। तथाविधः सान्निपातिकोऽपस्मारः। साधारणं मन्त्रादितीक्ष्णसंशोधनसंशमनरूपम्। इत्येतदित्यादिना प्रतिज्ञाताष्टव्याधिनिदानादिव्याख्यानोपसंहारः ॥ १२ ॥

एवोक्तेति भावः। पुरा इत्यादुत्पत्तौ, ललाटप्रभव इति क्रोधाग्निप्रभव इत्यर्थः। अन्वयोऽनुबन्धः; साधारणमिति दोषप्रत्यनीकं रसायनादि, देवादिप्रत्यनीकं बलिमङ्गलादि। निदानस्थानोक्तसर्व्वरोगज्ञानफलमाह—सर्व्वेत्यादि। न च मोहं निगच्छतीति निदानस्थानानुक्तेऽपि प्रमेये सूक्ष्मेऽपि बहुद्रष्टव्यत्वेन न मोहं गच्छति, किन्तु तदप्यूह्यत इत्यर्थः। अखिलेनेति यावन्निदानस्थानतया व्याध्यष्टकं प्रतिज्ञातम्, तावदखिलेनोक्तम्, तेन चिकित्सास्थानवक्तव्यनिदानाभिधानात् न न्यूनत्वम्, यच्च ज्वरादिनिदानमपि पुनर्वक्तव्यम्, तदस्यैव प्रपञ्च इति भावः ॥ ११। १२ ॥

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ।
तद् यथा ज्वरसन्तापाद् रक्तपित्तमुदीर्य्यते ।
रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥

गङ्गाधरः—ननु असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामा इति त्रिविधा रोगहेतव उक्ता न चोक्ता दृश्यन्ते रोगा ये रोगहेतव इत्यसमग्रवचनमित्याशङ्कायामाह—निदानार्थेत्यादि। निदानस्यार्थः प्रयोजनं रोगाभिनिर्व्वृत्तिस्तं करोतीति निदानार्थकरो रोगोऽपि रोगकर इत्यकरणादिदं ज्ञापितं प्रज्ञापराधादिना लब्धबलः सन् रोगोऽपि रोगान्तरस्याप्यभिनिर्व्वृत्तिकर उपलभ्यते न तु सर्व्वो रोगः सर्व्वरोगकर इति। अत्र रोगोऽसात्म्येन्द्रियार्थयोगादिनिदानसम्भूतवातादिवैषम्यनिमित्तो वाताद्यात्मको विशिष्टो ज्वरादिर्न तु धातुवैषम्यमात्रम्, तस्य सर्व्वरोगप्रकृतित्वेनोक्तत्वात्। यथा प्रज्ञापराधादिना वातादय ज्वराद्युक्तनिदानेन वा सञ्चिताः प्रकुपिताश्च ज्वरादिरूपेण परिणम्यन्ते तथा ज्वरादिरूपेणोत्पन्नाः पुनः प्रज्ञापराधादिरूपैरेव रक्तपित्ताद्युक्तनिदानैर्लब्धबलाः सर्व्वांशेन कियदंशेन वा रक्तपित्तादिनानारूपेण परिणम्यन्ते इति दोषवद्विशिष्टरोगा अपि रोगान्तरहेतवो न दोषातिरिक्ता हेतवो वलयस्वर्णकृतकुण्डलवत् ज्वरादयो हि यावदसात्म्येन्द्रियार्थादिनिदानैर्लब्धबला न भवन्ति तावन्न रक्तपित्तादिकरा भवन्ति इति।

एके तु प्रज्ञापराधादिकं यत् त्रिविधनिदानमुक्तं तत् सर्व्वव्याधिविषयम्, इदन्तु प्रतिनियतरोगविषयम्। सर्व्वे हि रोगा रोगान्न जायन्ते किन्तु कश्चित् रोगः कुतश्चित् रोगाद्भवतीति रोगाख्यं चतुर्थनिदानमिदमूचुः। तन्न मनोरमम्; उक्तयुक्त्या त्रिविधनिदानादतिरिक्तनिदानाभावात् नवद्रव्यवत्। नवैव द्रव्याणि, तत्र पाञ्चभौतिकानि ताम्रसीसादीनि। तन्मयानि च कांस्यपित्तलादीनि न तु नवातिरिक्तानि। अस्योदाहरणं दर्शयति—तद् यथेत्यादि। रक्तपित्ताज्ज्वरश्चेति ज्वररक्तपित्तयोः परस्पर-

चक्रपाणिः—सम्प्रति निदानप्रकरणाद् रोगाणामपि केषाञ्चिद् व्याधिं प्रति कारणत्वं यत् सम्भवति, तदनुक्तमाह—निदानार्थेत्यादि। निदानस्यार्थः प्रयोजनं व्याधिजननम्, तत् करोतीति निदानार्थकरो व्याधिजनक इति भावः, निदानरूप इति वक्तव्ये यन्निदानार्थकर इति ब्रूवते तेन, व्याधिना व्याध्यन्तरे क्रियमाणेऽपि मूलभूतव्याधिजनक एव हेतुः, व्याधिजन्येऽपि व्याधौ मूलव्याधिजननारम्भकापरं निदानमिति दर्शयति, तेन रोगजन्येऽपि रोगे

प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एव च।
अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते॥
प्रतिश्यायादथो कासः कासात् संजायते क्षयः।
क्षयोरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते *॥
ते पूर्व्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः।
उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः॥

कार्य्यकारणभावः। ताभ्यां रक्तपित्ताज्ज्वराच्च शोषो राजयक्ष्मा। जठरमिति प्लीहाख्यजठरमन्यज्जठरं वा। शोफः श्वयथुः। अर्शोभ्यो जठरम् अर्शोभ्यश्च गुल्मः। क्षय इति ओजःप्रभृतीनां क्षयः। क्षयोरोगस्य क्षयो रसक्षयः शुक्रक्षयश्च, उरोग उरःक्षतं तयोः समाहारस्तस्य, तथा शोषो राजयक्ष्मा। ननु रोगो रोगान्तरस्य यन्निदानं भवति तत् किमुत्पन्नमात्रं किमुतोत्तरकालं, तदा किं रोगत्वेन गृह्यते किं हेत्वर्थकरत्वेन इति? आह—ते पूर्व्वमित्यादि। ते इति ज्वरादयः पूर्व्वं प्रज्ञापराधादुपबृंहककारणलाभात् पूर्व्वं केवला रोगा रोगाख्यमात्राणि पश्चाद्रक्तपित्तादिजनकरूपोपबृंहकहेतुतो लब्धबला हेत्वर्थकारिणः तत्तद्रक्तपित्तादिस्वस्ववाह्यनिदानाद् विषमपित्तादिवत्तुल्यरक्तपित्तादिरूप कार्य्यकारिणः स्युर्न तु तत्तद्रक्तपित्तादिजनकवाह्यहेत्वर्थकारिणः। असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादयो हि वाह्यहेतवो ज्वरादिव्याधिजनकवातादिवैषम्यजननम् अन्तरेण न ज्वरादीनुत्पादयितुं शक्नुवन्ति।

ननु ज्वरादिकरत्वस्वभाववत्तया तु दोषान् कोपयित्वैव ज्वरादीन् जनयन्ति यथा वाह्यहेतवः, तथात्रापि रक्तपित्तादिजनकत्वस्वभाववत्तया

मूलभूतासात्म्येन्द्रियार्थादि कारणत्रयमेव कारणं भवतीति, न च चतुर्थकारणापत्तिरिति प्रसङ्गो वाच्यः, ज्वरकारणान्येव हि उष्णादीन्यतिमात्राणि ज्वरमभिनिर्व्वर्त्त्य रक्तपित्तमपि कारणान्तरवर्द्धितशक्तीनि जनयन्तीत्याद्यनुसरणीयम्। गुल्मश्चाप्युपजायते इति अर्शोभ्य एव। कासात् सञ्जायते क्षय इति कासाद्धातुक्षयो जायते, स च धातुक्षयो रोगः शोषाभिधानस्य हेतुरुपलभ्यत इति योजना।

ननु यत्र रोगस्य कारणं रोगो भवति, तत्र किं कारणभूतरोगोऽप्रधानमेवेदमाशङ्क्याह—ते पूर्व्वमित्यादि। ते ज्वरादयो रक्तपित्ताद्युत्पादात् प्राक् पूर्व्वं केवला सन्तः

* क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते इति द्वितीयः पाठः।

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च॥

ज्वरादीनुपष्टंह्य रक्तपित्तादिकरा वाह्यहेतवो रक्तपित्तादिकं जनयन्तीति। ज्वरादौ वातादिवैषम्यवद्रक्तपित्तादौ ज्वरादिसन्तापो योनिः कथं हेत्वर्थकारिणो भवन्तीति चेत्? न, ज्वरादयो हि यत्किञ्चिदुपष्टंहक-हेतुलाभमात्रे रक्तपित्तादिकरा न भवेयुः, किन्तु वृद्धिमाप्नुवन्ति। अन्यथा प्रतिनियतरोगारम्भानुपपत्तिः स्यात् सर्व्वव्याध्यारम्भश्च भवितुमर्हति। इत्थञ्च यथा यद्व्याधिजनकनिदानमासेवते ज्वरी तदा तेन निदानेनोपष्टंहितबलः सन् ज्वरस्तद्व्याधिमेवारभते नान्यं रोगम्। न च तदा रक्तपित्तारम्भाय ज्वरारम्भदोषकोपो भवति। यो हि दोषो रक्तपित्तादिकं कुर्य्यादिति ज्वरादिः कार्य्यरूपो व्याधिर्न हेतुरूपो व्याधिरित्यतो रोगान्तर-कारी। ननु रोगो ज्वरादिर्व्याध्यन्तरहेतुर्भवतु तच्च व्याध्यन्तरं स्वकार्य्यं करोतु हेतुरूपश्च ज्वरादिः किं रक्तपित्तरूपकार्य्यंकरः, स्वकार्य्य-देहेन्द्रियमनस्तापकरादिर्न स्यादित्यत आह—उभयार्थेत्यादि। उभयमर्थं व्याध्यन्तरारम्भमर्थं स्वं स्वं कार्य्यञ्चाथ कुर्व्वन्तीत्युभयार्थकराः रक्तपित्तादि-व्याधिरूपं देहेन्द्रियमनस्तापादिरूपञ्च ते ज्वरादयः कुर्व्वन्तीत्युभयार्थकरा दृश्यन्ते केचिद् व्याधयः। तथैव तेन प्रकारेण एकमर्थं व्याध्यन्तरारम्भमेवार्थं कुर्व्वन्ति इत्येकार्थकारिणो दृश्यन्ते। तत्र स्वस्वकार्य्यंकरा व्याख्याताः स्वस्वाधिकारे ये त एव बोध्याः।

प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या हेत्वर्थकारिणो द्व्यर्थकारिणश्चोपदर्श्यन्ते—कश्चिद्धी-त्यादि। हि यस्मात् कश्चित रोगो न सर्व्व एव, रोगो रोगान्तरस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यतीति हेतुमात्रार्थकरत्वरूपैकार्थकरत्वप्रदर्शनं, न प्रशाम्यतीत्यनेन

रोगा एव रुजाकर्तृत्वेन स्वयमेव प्रधाना इति, पश्चाद्धेत्वर्थकारिण इति पश्चाद्रक्तपित्ताद्युत्पादका भवन्तीत्यर्थः। प्रकारान्तरमाह—तथैवैकार्थकारिण इति, एकस्यैव हेतोरर्थं कुर्व्वन्ति एकार्थ-कारिणः। एतदेव पक्षद्वयं प्रातिलोम्येन विवृणोति—कश्चिद्धीत्यादि। अत्र यो हेत्वर्थं व्याधिजननं कृत्वा प्रशाम्यति, स एकार्थकारी, यस्तु हेत्वर्थं व्याध्यन्तरजननं कृत्वापि स्वयमप्यनु-वर्त्तते, स उभयार्थकारी, यदा कासं समारभ्यापि स्वयमनुवर्त्तते, तदा प्रतिश्याय स्वयञ्च रुजा-कर्तृत्वेन रोगार्थकर, कासजनकत्वेन च हेत्वर्थकरश्च भवति, यदा तु कासं जनयित्वा स्वयं

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्कराः।
प्रयोगापरिशुद्धत्वात् तथा चान्योन्यसम्भवात्॥
प्रयोगः शमयेद् व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत्।
नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद् यो न कोपयेत्॥ १३॥
एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि।
व्याधेरेकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च॥

उभयार्थकरत्वोपदर्शनम्। एवमनेन प्रकारेण व्याधिसङ्कुले स पुरुषः कीदृशव्याधित उच्यते, इत्यत आह—एवमित्यादि। नन्वेवं व्याधिसङ्कराः कुतो भवन्तीत्यत आह—प्रयोगापरीत्यादि। प्रयोगाणामौषधयोगानाम् अपरिशुद्धत्वात् तथोक्त प्रकारेण व्याधीनामन्योन्यसम्भवाच्च व्याधिसङ्करा भवन्तीति। ननु प्रयोगस्यापरिशुद्धत्वं किं तावदित्यत आह—प्रयोग इत्यादि। य प्रयोग औषधान्न-विहारदेशकालादीनामुपयोग एकं व्याधिं शमयेदन्यमन्यं व्याधिमुदीरयेत् सोऽसौ प्रयोगो न विशुद्धो न परिशुद्धः। ननु कः प्रयोगः परिशुद्ध इत्यत आह—शुद्धस्त्वित्यादि। यस्तु प्रयोग एकमुदीर्णं दोषं शमयेदपरमुदीर्णमनुदीर्णं दोषं न कोपयेत् सोऽसौ प्रयोगः शुद्धः परिशुद्धः उच्यते। एतेनैकैकशो द्विशश्च दोषाज्जाते ज्वरादौ तदनारम्भकदोषकोपजव्याधिमिश्रणेऽपि व्याधिसाङ्कर्य्यं ख्यापितं भवति, न च केवलं हेतूपद्दंहितबलव्याधिजव्याधिमिश्रणैर्व्याधि साङ्कर्य्यमिति॥ १३॥

<u>गङ्गाधरः</u>—ननु कुतो रोगा उभयार्थकरा एकार्थकरा निदानार्थकरा वा भवन्ति, येन व्याधिसाङ्कर्य्यं भवत्यन्योन्यसम्भवाद्व्याधीनामित्यत आह—

निवर्त्तते, तदा कासकाले निवृत्तत्वात् हेत्वर्थमात्र करोतीत्युदाहार्य्यम्। व्याधिसङ्करा व्याधिमेलका। कुतः पुनरेवं भवतीत्याह—प्रयोगेत्यादि। प्रयोगापरिशुद्धत्वात्, यथा—आमातीसारे स्तम्भनं कृतं दोषं संस्तभ्य शूलानाहाध्मानादि जनयति। हेत्वन्तरमाह—अन्योन्यसम्भवादिति परस्परकारणस्वरूपत्वादित्यर्थः, प्रतिश्यायो हि स्वरूपेणैव कासकारणम्, स च राजयक्ष्मण इत्यादि ज्ञेयम्। प्रयोगापरिशुद्धिं विवृणोति—प्रयोग इत्यादि। न प्रकोपयतीति व्याध्यन्तरं न कुर्य्यादित्यर्थः, अन्योन्यसम्भवश्च ज्वरसन्तापाद् रक्तपित्तमुदीर्य्यते इत्यादिनैवोक्तो न विव्रियते॥ १३॥

<u>चक्रपाणिः</u>—हेतुप्रकरणाद्धेतुधर्म्मान्तरमाह—एको हेतुरित्यादि। एतत्पञ्चचतुष्टयोदाहरणानि

ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।
रूक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥
हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।
रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः सम्भवन्ति हि ॥
लिङ्गञ्चैकमनेकस्य तथैकस्यैकमुच्यते ।
बहून्येकस्य च व्याधेर्बहूनां स्युर्बहूनि च ॥

एको हेतुरित्यादि। अनेकस्य व्याधेरेको हेतुर्हि यस्मादस्ति यथा ज्वर-भ्रमप्रलापाद्या रूक्षादेकस्माद्धेतोर्जायन्ते इति दृश्यते। अत्रेदमवधातव्यं, ज्वरभ्रमप्रलापादिजनने विनिगमनाभावस्तु रूक्षस्य भ्रमप्रलापादिकानां यदा यदीयकारणान्तरसहकारः स्यात् तदा तत्तद्व्याधिजनकत्वं स्यादित्यनुगमवचनेन निरसनीयः, कारणान्तरसहकाराभावे तु ज्वर एव स्यादित्यभिप्रायेण। तथैकस्य एक एव व्याधेर्हेतुरिति सूत्रस्योदाहरणं दर्शयति—रूक्षेणैकेन चेत्यादि। एकेन चापि अपिशब्दस्याल्पार्थत्वेन तत्तद्व्याधिजनककारणान्तरसहकाराभावे त्वेकेन तु रूक्षेण एक एव ज्वर उपजायते न तु भ्रमादिः। व्याधेरेकस्य चानेको हेतुरस्ति यथा हेतुभिर्बहुभिरेव रूक्षादिभिरिति रूक्षशीतादिभिरेको ज्वरो भवेत्। बहूनां व्याधीनां बहवोऽपि हेतवः सन्ति यथा—रूक्षादिभिर्ज्वररक्त-पित्तगुल्मादुरुक्तैः स्वैः स्वैर्बहुभिर्हेतुभिर्ज्वररक्तपित्तादयो बहवो व्याधयः सन्ति, अत एवात्रायं भावः—यस्मात् तु यो जायते तच्चेदन्यस्यापि कारणं स्यात् तदा यद्यपरहेतुसहकारः स्यात् तद्व्याधिस्तस्मान्निदानाद्भवेत् तस्य चोत्पन्नव्याधे-र्येन वृद्धिः स्यात् तस्माद् यदपरव्याधिसम्भवः स्यात् स व्याधिस्तेन व्याधिना जन्यते स्वयञ्च न प्रशम्यते। यदा स्वप्रशमनहेत्वपरजननहेतूभयसेवनं स्यात् तदा स व्याधिरन्यं व्याधिं जनयित्वा स्वयं शाम्यति इति। यद्यन्यव्याधिहेतुसेवनं न स्यात् तदा व्याध्यन्तरं न जनयति स्वयं केवलं वर्द्धते इति बोध्यः।

एवं व्यवस्थिते सति लिङ्गञ्चैकमनेकस्य व्याधेर्भवति, यथा हि

आह—ज्वर इत्यादि। यद्यपि रूक्षं बहूना कारणम्, तथापि देशकालादिवशात् कदाचिदेकस्य एव ज्वरस्य कारणं भवतीति ज्ञेयम्, रूक्षादिभिरिति रूक्षोष्णादिभिर्लवणादिभिः, ज्वराद्या इति ज्वररक्तपित्तगुल्माद्याः।

लिङ्गस्यापि हेतोरिव चातुर्व्विध्यमाह—लिङ्गमित्यादि। तथैवैकस्य लक्ष्यत इति एकं

विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते॥
विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते।
लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वास-हिक्काद्याः सन्ति चामयाः॥

समानं यन्निदानं तन्निदानेन प्रतिनियतकारणान्तरसहकारेण यो रोगो जन्यते तस्मिन् व्याधौ समानकारणकुपितदोषजानि लिङ्गानि, तानि च तत्-समाननिदानजान्यरोगेऽपि भवन्ति, इति समाननिदानत्वेन समानलिङ्गत्वं, यथा विषमारम्भमूलानां व्याधीनां सर्व्वेषामेव लिङ्गं ज्वर एकः स्यात्, तथा तेनैव प्रकारेण एकस्य व्याधेरेकमेव लिङ्गमुच्यते विभिन्ननिदानत्वात्; यथा ज्वरस्यैकस्याप्येकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते। न ह्यन्येषां व्याधीनां सन्तापोऽस्ति लिङ्गं तज्ज्वरनिदाने व्याख्यातम्। एवमेकस्य व्याधेर्बहूनि लिङ्गानि भवन्ति विभिन्नबहुहेतुत्वात्, यथा विषमारम्भमूलैर्विषमारम्भविसर्गादिलिङ्गैर्ज्वर एको निरुच्यते। एकस्यैव ज्वरस्य विषमारम्भविसर्गादीनि बहूनि लिङ्गानि इत्यर्थः। तथा बहूनां व्याधीनां बहूनि लिङ्गानि स्युः समानबहुहेतुत्वात् यथा लिङ्गैरेतैर्विषमारम्भमूलैर्विषमारम्भविसर्गादिभिः बहुभिर्लिङ्गैर्ज्वरश्वास-हिक्काद्या आमयाः सन्ति। नन्वेवं चेदेकस्य ज्वरस्य कथं विषमारम्भमूलानि बहूनि लिङ्गानि श्वासादीनामपि च तानि भवन्तीति चेन्न, रूक्षादिना कुपित-वायोश्चलत्वगुणेन कोपे श्वासादयो न भवन्ति नातो विषमारम्भविसर्गमात्राणि बहूनि विषमारम्भकवायुमात्रजानि भवन्ति श्वासादिषु श्वासादीनां कार णान्तरसहकारेण तु वायोः कफस्य च कोपे श्वासादयः स्युस्तत्र तल्लिङ्गान्तर-सहितविषमारम्भविसर्गादीनि विषमारम्भकवातजानि लिङ्गानि भवन्ति। ज्वरे तु केवलरूक्षादिसेवनेन चलत्वगुणेन कुपितवातात् ज्वरीयकारणान्तर सहकाराभावेऽपि ज्वरो भवति, तत्र च वातलिङ्गातिरिक्तलिङ्गव्यतिरेकेण विष-मारम्भविसर्गादिवातलिङ्गानि भवन्तीति विनिगमनयोपपत्तेः।

लिङ्गमिति सम्बन्धः। विषमारम्भमूलानामिति विषमारम्भप्रमाणानां विषमारम्भ-विसर्गित्वमुष्मणो वैषम्यमित्याद्युक्तज्वरलिङ्गानामित्यर्थः। ज्वरमेकं सन्तापात्मकं दृष्ट्वा विषमा-रम्भविसर्गित्वादयोऽस्य भूता भविष्यन्ति वर्त्तन्त इति लिङ्ग्यते। ज्वर एको निरुच्यत इति ज्ञायत इत्यर्थः। लिङ्गैरेतैरित्यादि। एतैर्विषमारम्भविसर्गित्वाद्यैर्ज्वरादयः सन्ति युक्ता इति शेषः।

एका शान्तिरनेकस्य तथैकैकस्य लक्ष्यते।
व्याधेरेकस्य चानेका बहूनां बह्वय एव च॥
शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लङ्घनक्रिया।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते॥
तथा लघ्वशनाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः।
एताश्चैव ज्वरश्वास-हिक्कादीनां प्रशान्तयः॥

एका शान्तिरित्यादि। एवं व्यवस्थिते च एका शान्तिरनेकस्य व्याधेरस्ति समानहेतुजत्वात्, यथा शान्तिरामाशयोत्थानां ज्वरातिसारच्छर्द्यादीनां बहूनां व्याधीनां शान्तिरेका लङ्घनक्रिया वह्निमान्द्ये तद्दीपकत्वात्। तथा तेन प्रकारेण एका शान्तिरेकस्य व्याधेर्लक्ष्यते विभिन्नहेतुकत्वात्। यथैकस्य ज्वरस्य लङ्घनमेका शान्तिरुच्यते।

ननु ज्वरातिसारादीनां बहूनां व्याधीनां शान्तिर्लङ्घनमुक्तं कथमेकस्य ज्वरस्येति चेन्न। ज्वरातिसारादीनां समानं यन्निदानं केवलात् तस्मान्नातिसारादयः स्युः, किन्त्वतिसारादीनां कारणान्तरसहकारेण तेन ज्वरसमाननिदानेन तेऽतिसारादयो भवन्ति तत्र सर्व्वेषु लङ्घनक्रिया क्रियान्तरसहकारेण विहिता। ज्वरे तु निदानान्तरसहकाराभावेऽपि यत् समाननिदानाज्जातस्तत्र क्रियान्तरसहकाराभावेन लङ्घनमात्रमेव विहितमिति युक्त्या तदुपपत्तेरिति। एवं व्याधेरेकस्य चानेकाः शान्तयः सन्ति विभिन्नबहुहेतुकत्वात्। यथा तदाह—तथेत्यादि। लघ्वशनाद्याश्च बह्व्यो ज्वरस्यैकस्य शान्तयः। नानाविधबहुकारणैर्नानागुणैः कुपितदोषाणां नानाक्रियासाध्यत्वात्। तथा बहूनां व्याधीनां बह्वय एव च शान्तयः सन्ति समानबहुहेतुकत्वात्। यथा—एताश्चैव लघ्वशनाद्याः क्रिया ज्वरश्वासहिक्कादीनां शान्तयः स्युः समानबहुकारणैः कुपितवातादिजन्यत्वाज्ज्वरादीनाम्। श्वासादिकारणान्तरयोगेण समानबहुतत्तत्कारणजेषु श्वासादिषु बहुषु व्याधिषु च लघ्वशनाद्या बह्व्यः शान्तयः श्वासादिकारणातिरिक्तस्वकीयकारणयोगं विनापि श्वासादिसमानबहुकारणतः सम्भूते त्वेकस्मिन् ज्वरे

विषमारम्भादयो हि वातज्वरे तथा वातश्वासे वातहिक्कायां वा यथासम्भवं दृश्यन्त एव।

लघ्वशनाद्या बह्व्यः क्रियाः शान्तय इति बोध्यम्। अथान्यैरेको हेतुरनेकस्य इत्यारभ्य प्रशान्तय इत्यन्तो ग्रन्थो व्याख्यातः। तद् यथा। नन्वेवं प्रयोगा-परिशुद्धत्वात् तथा चान्योन्यसम्भवाद् व्याधिसङ्करा भवन्तु, उत्तरकालन्तु युगपच्च व्याधिसङ्करा दृश्यन्ते; ते च कुतो भवन्तीत्यत आह—एको हेतुरित्यादि। यथा। एकस्माद्रूक्षाद्धेतोर्ज्वरभ्रमप्रलापाद्या जायन्ते इति। अत्रायं भावः। समान-कारणं यदातिसेवितं भवति तदा युगपदेव व्याधिसङ्करो भवति। भवति च तस्य समानहेतुजानेकव्याधेरेकं लिङ्गं शान्तिश्चैकैव रूक्षादिविपरीता स्नेहादिक्रिया। तद्व्यभिचारं दर्शयति—तथैकस्यैव व्याधेरेक एव हेतुः। यथा। रूक्षेणैकेन ज्वरादीनां विनापि स्वकीयकारणान्तरमेक एव ज्वरोऽपि च भ्रमादेरेकश्चोपजायते न तु व्याधिसङ्करः स्यात्। यदा पुरुषो रूक्षमेकं कारणं नातिसेवते ज्वरभ्रमादिसाधारणजनकमपि तदनति-परिमितरूक्षं दुर्ब्बलत्वात् सर्व्वान् ज्वरादीन् न जनयित्वा ज्वरादीनामन्यतमं जनयति। तदा च युगपद्व्याधिसङ्करो न स्यात्। तस्यैव चैकस्य व्याधेर्लिङ्गम् अप्येकमेका च शान्तिः स्नेहादिरूपा तदेकमात्रहेतुजत्वादिति भाव। ननु समानासमानकारणेन सङ्करासम्भवः किं न स्यादित्यत आह—व्याधेः एकस्य चानेको हेतुरस्ति, यतस्तस्मान्न युगपद्व्याधिसङ्करः स्यात्। तद यथा। हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् इति। तस्यानेकहेतुजस्य लिङ्गानि अपि बहूनि भवन्ति बहुहेतुत्वाच्च शान्तिरपि स्नेहादिरूपैवानेका क्रियेति। नन्वस्तु बहूनामेककारणत्वे व्याधिसङ्करः परन्तु बहूनां बहुहेतुकत्वेऽपि किं व्याधिसङ्करो न स्यादित्यत आह—बहूनां बहवोऽपि चेति। यथा रूक्षादिभिः बहुभिः समानैः कारणैर्ज्वराद्याः सम्भवन्ति हि यस्मात् तस्माच्च युगपद्व्याधि-सङ्करः स्याद् बहुहेतुजत्वाद् बहूनामपि तेषां व्याधीनां बहून्येव लिङ्गानि भवन्ति शान्तिश्च तेषां बहुधा भवतीति। इत्थञ्चैकहेतुकज्वरभ्रमाद्यनेको व्याधि अप्येकक्रियत्वात् सुखोपायः स्वल्पकालसाध्यत्वात् सुखसाध्य एवमेकहेतुक एकै कश्च ज्वराद्यन्यतमो व्याधिरेकक्रियत्वात् सुखोपायः स्वल्पकालसाध्यत्वाच्च सुखसाध्यः। तथा बहुहेतुक एकस्तु व्याधिर्बहुहेतुजत्वाद् बहुलिङ्गत्वाद् बहु शान्तित्वाच्च कृच्छ्रसाध्यः। तथा बहुहेतुको बहुव्याधिः कृच्छ्रसाध्यो याप्य प्रत्याख्येयो वा स्यादित्यभिप्रायेणाह—लिङ्गञ्चैकमित्यादि। एवं शान्तिरपि व्याख्येया।

सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते।
साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात्॥
याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः।
परोऽसाध्यः क्रियाः सर्व्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्त्तते॥
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्।
पादापचाराद् दैवाद्वा यान्ति भावान्तरं गदाः॥ १४॥
वृद्धिस्थानक्षयावस्थां दोषाणामुपलक्षयेत्।
सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहाग्निबलचेतसाम्॥

अथ शान्तिप्रसङ्गसङ्गत्या सुखसाध्यत्वादेः कारणमाह—सुखसाध्य इत्यादि। सुखोपाय एकक्रिययानेकरोगप्रशान्तिर्यदि स्यात् तदा सङ्करोऽपि सुखोपायः सन् सुखसाध्यः स्यात् इत्यभिप्रायेण सूत्रमिदमुक्तम्। अल्पक्रिययाल्पयत्नेन प्रशमो यस्य स सुखोपायः। अल्पेन कालेनाल्पेन च यत्नेन यः साध्यते स सुखसाध्यः, महता यत्नेन चिरेण च कालेन यः साध्यते स कृच्छ्रसाध्य, यस्तु महता यत्नेन चिरादपि कालादशेषतां निःशेषतां न याति शान्तिञ्च नैति किञ्चिद्वैति न च मारयति स याप्यसंज्ञितोऽसाध्यः, परो यो महता यत्नेन चिरादपि कालाच्छान्तिं नैति सर्व्वाश्च क्रिया अतिवर्त्तते स प्रत्याख्येयोऽसाध्यः स्यात्। तस्मात् नासाध्यः साध्यतां याति साध्यस्त्वसाध्यतां याति। कस्मात्? पादापचारात्; भिषगादिपादचतुष्टयस्य अयथावद्भावेन योगात्। दैवाद् वा गदा भावान्तरं यान्ति॥ १४॥

गङ्गाधरः—पादेषु भिषजो मुख्यत्वात् वैद्यस्य साधनयोग्यतोपायमाह—वृद्धीत्यादि। वृद्ध्यादुपलक्षणात् तिर्य्यगादिगत्यवस्थाश्च लक्षयेत्।

चिकित्साभिधानप्रसङ्गेन चिकित्साप्रवृत्तिविषयं साध्यभेदं तथा चिकित्सानिवृत्तिविषयमसाध्यभेदमाह—सुखेत्यादि। सुखोपाय इति सुखलभ्यवैद्याद्युपायः, किंवा सुखोपायः सन् साध्यत्वमल्पेनैव यत्नेनैव साध्यत इत्यर्थः। याति नाशेषतामिति न सर्व्वथा निवर्त्तते। परोऽसाध्य इति याप्यापेक्षया उत्कृष्टोऽसाध्य; अस्यैव विवरणम्—प्रत्याख्येय इति। क्रियाश्चिकित्सा। भावान्तरमिति सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो भवति, कृच्छ्रश्च याप्यः, याप्यश्च प्रत्याख्येयो भवति॥ १४॥

चक्रपाणिः—व्याधेः सुखसाध्यत्वाभिधानप्रसङ्गेन वृद्ध्याद्यवस्थान्तरमाह—वृद्धीत्यादि।

व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तच्छ्रेयः * प्रपद्यते ॥
प्रायस्तिर्य्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम्।
तेषान्तु † त्वरया कुर्य्यात् देहाग्निबलकृत्क्रियाम् ॥
प्रयोगैः क्षपयेद् वा तान् सुखं वा कोष्ठमानयेत्।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांस्तान् यथास्वं तं हरेद् बुधः ॥ १५ ॥

तेन दोषाणां सूक्ष्मामपि वृद्ध्याद्यवस्थां देहाग्निबलचेतसामपि च सूक्ष्मामवस्थां प्राज्ञो वैद्य उपलक्षयेत् तत्तल्लिङ्गैरिति शेष। कस्मादित्यत आह—व्याध्यवस्थेत्यादि। हि यस्माद् विचक्षणो यदि व्याध्यवस्थाविशेषं जानाति तदा तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तदवस्थाश्रेयो यत् कर्म्म तत् प्रतिपद्यते जानीते। जानन् हि तात्तदवस्थिककर्म्मणा तत्तद्व्याधिं शमयितुं समर्थं स्यादिति। अवस्थाज्ञाने प्रयोजनार्थमुदाहरणं दर्शयति—प्राय इत्यादि। देहस्य चाग्नेश्च बलकरीं क्रियां, देहबलकरीमग्निबलकरीञ्च क्रियां त्वरया कुर्य्यात्। तांस्तिर्य्यग्गतान् दोषान् प्रयोगैः शमनैर्वा क्षपयेत्। यदि संशमनैः क्षपयितुमशक्याः स्युस्तथा सुखं यथा स्यात् तथा तांस्तिर्य्यग्गतान् दोषान् कोष्ठं वा आनयेत्। ननु कोष्ठानयनेन किं स्यादित्यत आह—ज्ञात्वेत्यादि। यथास्वं वमनविरेचनादिना कफपित्तादुग्रप्रयोगिना निर्हरणेन तमातुरं हरेत् तान् कोष्ठप्रपन्नान् दोषान् हारयेत् इत्यन्तर्भावितो णिजर्थः ॥१५

न केवल रोगाणाम्, किन्तु देहाग्निबलचेतसामपि वृद्धिस्थानक्षयमुपलक्षयेदिति योजना। एतद्व्याध्यवस्थाज्ञानप्रयोजनमाह—व्याध्यवस्थेत्यादि। चतुःश्रेय इति चतुःश्रेयःकारकं चिकित्सितं प्रपद्यते बुध्यत इत्यर्थः।

व्याधिप्रकारानभिधाय चिकित्सोपयुक्तान् दोषप्रकारानाह—प्राय इत्यादि। तिर्य्यग्गताश्च दोषा उन्मार्गगतत्वेन न सम्यक् शीघ्रं वा भेषजेन योजयितुं पार्य्यन्ते, तेन चिरं क्लेशयन्तीति युक्तम्। देहाग्निबलविदित्यनेन तिर्य्यग्गतदोषे त्वरया भूरिप्रयोगे भेषजप्रयोगेण क्रियमाणा चिकित्सा देहाग्निबलञ्च हन्तीति सूचयति। प्रयोगैरिति अल्पमात्रदीर्घकालप्रयोगैः। सुखं वेति सुखं यथा भवति तथा मलं हरेदित्यर्थः, यच्छोधनं वमनादि तच्चामाशयगते दोषे आसन्नं हरणयोग्यतया भवति, तेन हरेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

---

* चतुःश्रेय इति पाठान्तरम्। † 'तेषु न' इति पाठः साधुः।

ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।
व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥
विकारः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्व्वं समासतः ।
तद्धेतुवशगं हेतोरभावान्नानुवर्त्तते ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—ननु ज्वरादीनां लिङ्गानि यानि कम्पतृष्णादीन्युक्तानि तानि च पृथग्व्याधयो दृश्यन्ते इति सर्व्वेषामेव व्याधिसङ्कर एकान्तेन भवतीत्यत आह—ज्ञानार्थमित्यादि। व्याधेर्ज्ञानार्थं यानि लिङ्गानि व्याधिरूपाणि चोक्तानि ते व्याधिसंग्रहे व्याधिपरिसङ्ख्यावचनसङ्क्षेपे व्याधय एवोक्ताः तदात्वे तु व्याध्यन्तरज्ञानार्थोक्तत्व तु लिङ्गानीष्टानि न पृथगामया इष्यन्ते, इति न व्याधिसङ्कर एकान्तेन स्यादिति। ननु कुतस्त तदात्वे पृथगामया नेष्यन्ते इत्यतस्तत्र हेतुरुन्नेयः प्रधानतया तद्व्याधेर्ज्ञेयत्वेन तद्व्याधिविज्ञानतया तेषामप्राधान्यादिति सङ्क्षेपः। प्रकृतिविकारप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुं दर्शयन्नाह—विकार इत्यादि। विकारो धातुवैषम्यं प्रकृतिर्धातुसाम्यमिति। द्वयमेव समासतः सर्व्वं प्रकृतिविकारव्यतिरिक्तञ्च न हि किञ्चिदस्ति। तद्विकारप्रकृतिरूपं द्वयं हेतुवशगं, न हि कारणमन्तरेण विकारो वा प्रकृतिर्वा निखिलेन तन्त्रेणोपदिश्यते ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति निदानेनोक्तानाञ्च व्याधीनां पृथग्व्याधित्वमपि भवतीत्याह—ज्ञानार्थमित्यादि। संग्रह इति व्याधिनिदानादिसंग्रहे, ये निदानस्थाने ज्ञानार्थं प्रधानभूतज्वरादिज्ञानार्थं व्याधयः सन्ति, तेऽविपाकारुच्यादयः स्वातन्त्र्येणोत्पद्यमाना व्याधय एव व्याधित्वेनैव व्यपदेष्टव्या इत्यर्थः, तदात्वे तु लिङ्गानीति, यदा ज्वरादिपरतन्त्रा जायन्तेऽरुच्यादयः, तदा पारतन्त्र्याल्लिङ्गान्येव ते, नामयाः, आमयो हि स्वतन्त्रः स्वचिकित्साप्रशमनीयो भवतीत्यायुर्व्वेदस्थितिः, ज्वरलिङ्गरूपास्त्वरुच्यादयो ज्वरचिकित्साप्रशमनीया एवेति भावः।

सम्प्रति निदानाधिकृतस्य हेतोर्विभावमाह—विकार इत्यादि। विकारो वैषम्यम्, प्रकृतिः साम्यम्। सर्व्वमित्यनेन शारीरं भावं बाह्यञ्च तथाध्यात्मिकञ्च त्रयं गृह्णाति, हेतुवशगमिति हेत्वधीनोत्पादात्, एतेन आरोग्यरूपप्रकृत्यर्थिना साम्यहेतुः सेवनीयः, रोगे विकाररूपरोगपरिहारार्थिना च विकारहेतुः वर्ज्जनीयः, न च वाच्यम्—यद्—दध्यादिशो

तत्र श्लोकाः।

हेतवः पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा।
सम्प्राप्तिः पूर्व्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितम्॥
ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च।
पृथगेकैकशश्चोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः॥
हेतुपर्य्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च।
निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थं पूर्व्वं संगृह्णन् स्थानार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि। चिकित्सितमित्यन्तेनाध्यायार्थसंग्रहः। ज्वरादीनामित्यादिना

जननहेतोरुपरमेऽपि तत्तज्जनितदोषादिदर्शनात् मृषैतद्वचनम्—'हेतोरभावान्न प्रवर्त्तते' इति, यद्, उपरतेऽपि दध्यादौ दध्यादिजनितो दोषसन्तानः शोथानुजनकस्तत्र प्रवर्त्तते॥ १६॥

चक्रपाणि—सग्रहे 'सूत्रमात्र चिकित्सितम्' इत्यन्तेनापस्माराध्यायार्थसग्रह उक्त इति बोद्धव्यम्। 'ज्वरादीनाम्' इत्यादिग्रन्थेन तु निदानस्थानोक्तसंग्रहं करोति। यद्यपि ज्वरस्य ज्वरनिदानेऽसाध्यता नोक्ता, तथापि 'अष्टानाम्' इतिपद "छत्रिणो गच्छन्ति' इति न्यायेन बोध्यम्, किंवा अष्टाना हेतुलिङ्गोपशान्तय इति योजनीयम्, असाध्यता यथायोग्यतयैव बोद्धव्या। पृथक्त्वेन चैकैकशश्चेति पृथगेकैकश, तेन, पृथक्त्वेन सर्व्वसाधारणहेत्वादयो निदानस्थानादावुक्ता, तथैवैकशश्च ज्वरादीना हेतुलिङ्गोपशान्तय स्वे स्वे अध्याये उक्ता। अत्र च लिङ्गग्रहणेन पूर्व्वलिङ्गग्रहणम्, उपशान्तिग्रहणेन चोपशयग्रहणम्, सम्प्राप्तेस्तु प्रतिरोगम् अभिधानाद् ग्रहण व्याख्येयम्। हेतुपर्य्यायनामानीति "हेतुर्निमित्तम्" इत्यादिना, व्याधिपर्य्यायनामानीति तथा लक्षणपर्य्यायनामानीति चाध्यायोक्तान्येव ज्ञेयानि। सम्प्राप्तेस्तु "सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः" इति नामकथनं लक्षणप्रयोजकमेव प्राय, तेन इह न संगृहीतम्, किंवा, हेतव इत्यादि स्थानसग्रह एव, अपस्माराध्यायार्थसग्रहस्तु, स्थानसंग्रहेणैवाव्यवहितत्वेन कृतत्वान्न पृथक् कृत, तत्र हेतव इत्यादि सर्व्वरोगे हेत्वादिसंग्रहणम्, अस्मिन् सम्पर्के पृथक्त्वेनेति ज्वरादीनामिति सम्बध्यते। संग्रहेणेतिवचनात् चिकित्सितप्रपञ्चनीयं निदानं सूचयति। केचिदत्र निदीयते निबध्यते हेत्वादि-

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
द्वितीयन्तु निदानस्य स्थानमेतत् समन्वितम् ॥ १७ ॥

इति निदानस्थानेऽपस्मारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

निदानस्थानार्थसंग्रहः । अध्यायसमापनच्छलेन स्थानं समापयति इतीत्यादि ।
स्थानमेतन्निदानस्य श्लोकपञ्चशती मतम् ॥ १७ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ द्वितीयस्कन्धे
निदानस्थानजल्पेऽपस्मारनिदानजल्पाख्याष्टमी शाखा ॥ ८ ॥

पञ्चकमनेनोत निदानमिति 'निदान शब्दव्युत्पत्तिं कुर्व्वन्ति, 'निदान'शब्देन च गवां दोहनकाल-
निबन्धनरज्जुरुच्यते, ज्वरनिदाने च निदानशब्दो व्याकृत एव ॥ १७ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्त-विरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकाया निदानस्थानस्य
व्याख्यायाम् अपस्मारनिदानं नाम अष्टमोऽध्याय' ॥ ८ ॥

समाप्तमिदं निदानस्थानम् ।

॥ श्रीः ॥

चरक-संहिता।

विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्थानोद्देशक्रमाद् विमानस्थानमारभते—अथात इत्यादि। विशेषेण यथायोग्यता मीयतेऽनेनेति विमानं, रसस्य विमानं रसविमानमधिकृत्य कृतोऽध्यायस्तं तथा। शेषं सर्व्वं पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—निदानज्ञानहेत्वादिपञ्चकस्य चिकित्सोपयोगितया दोषभेषजादिविशेषज्ञानमपेक्षितं भवत्यतो वक्ष्यमाणदोषभेषजादिविशेषज्ञापकं विमानं ब्रूते। तत्रापि च दोषभेषजयोः प्राधान्यात् तद्विशेषज्ञापकं रसविमानं प्रथमं ब्रूते। तत्रापि इमञ्च स्थानसम्बन्धमध्यायसम्बन्धञ्च दर्शयिष्यति,—विशेषेण मीयते ज्ञायते दोषभेषजाद्यनेनेति विमानं, दोषभेषजादीनां प्रभावादिविशेष इत्यर्थः। एवम्भूतं विमानमभिधेयतया यत्र तिष्ठति तद्विमानस्थानम्। रसविमानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रसविमानम्। इह खल्वित्यादिना स्थानसम्बन्धमाह ॥ १ ॥

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्व्वरूपरूपोपशयसंख्याप्राधान्य-विधिविकल्पबलकालविशेषानभिनिविश्य, रसद्रव्यदोषविकार*-भेषजदेशकालबलशरीरसाराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां, मानम् अवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा दोषादि†मान-ज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः। न ह्यमानज्ञो दोषादीनां ‡ भिषग् व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति, तस्माद् दोषादिमानज्ञानार्थं § विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु किमर्थं विमानं व्याख्यातव्यमित्यत आह—इहेत्यादि। संख्यादयः सम्प्राप्तिभेदाः पृथगुक्ताः स्फुटतया ज्ञापनार्थम्। व्याधीनां निमित्तादीन् सर्व्वानशेषविशेषेण व्याधिज्ञानार्थमभिनिविश्य विविच्य, अनन्तरमवहित-मनसा भिषजा तद्व्याध्यारम्भकदोषादीनां मानं यथावत् ज्ञेयं भवति। कस्मात्? दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः। तद्व्याधिप्रतिकारक्रियाया तद्व्याध्यारम्भकदोषस्य तस्य विकारस्य तद्व्याधिप्रशमार्थं भेषजस्य तद्-व्याध्युत्पत्तेर्देशस्य कालस्य च तद्व्याधिमतः पुरुषस्य बलस्य शरीरस्य त्वगादि-साराणामाहारद्रव्याणामाहारविहाराभ्यां सात्म्यानां सत्त्वस्य ब्राह्मादिमनोभेद-बलाबलतो मनसः, प्रकृतेः समपित्तानिलकफप्रकृतिवातलादिप्रकृतेः बाल्यादि-वयसश्च मानज्ञानाधीनत्वात्। ननु कस्मात् क्रियाया दोषादिमानज्ञानायत्तत्वम् इत्यत आह—न हीत्यादि। हि यस्मात्। दोषादीनाम् अमानज्ञो मानानभिज्ञो भिषक् व्याधिनिग्रहसमर्थो न भवति। स हि दोषाल्पाधिकादिमाने तद्-भेषज्ञादीनामननुरूपेण प्रयोगं करोति। तस्माद् दोषभेषजादीनां मानज्ञानार्थं विमानस्थानं व्याख्यास्याम इति ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—इह सम्प्राप्तिभेदसंख्याप्राधान्यादिग्रहणेनैव सम्प्राप्तिमुपदिशन् संख्यादिभेदेन सव्वैव सम्प्राप्तिः कथिता भवतीति दर्शयति। निमित्तादीनान्तु न तादृशोऽल्पग्रन्थो वक्तव्योऽस्ति, येन भेदेन तेऽपीह कथ्यन्ते, अतस्ते सामान्येनोक्ताः। अनुप्रविश्येति बुद्ध्वा। दोषादय सूत्रस्थान एव प्रपञ्चिता। मानमिति प्रभावविशेष। एतज्ज्ञाने हेतुमाह—दोषादीत्यादि। क्रियाया इति चिकित्सायाः ॥ २ ॥

* अनुप्रविश्यानन्तरं दोषभेषजेत्यादिपाठः चक्रसम्मतः। † रसादीति वा पाठः। ‡ रसादीनामित्यपरः पाठः। § रसादिमानज्ञानार्थमिति पाठान्तरम्।

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः। रसास्तावत् खलु षट् मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायाः। ते सम्यगुपयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते। दोषाः पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः। ते प्रकृतिभूताः शरीरोपकारका भवन्ति। विकृतिमापन्नाः खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति। तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो

गङ्गाधरः—तत्र विमानोपदेशे कर्त्तव्ये त्वादौ रसादिप्रभावान् वक्ष्याम इति प्रतिज्ञा। अत्र रसशब्देन रसाश्रयद्रव्यं विवक्षितं, रसोपदेशेन तद्द्रव्यमुपदिश्यते। रसास्तावदित्यादि। प्रभवन्ति प्रभवो भवन्ति भावा कर्म्मसमर्था भवन्त्येतैः स्वभावैर्वा गुणैर्वा कर्म्मभिर्वेति प्रभावाः। तत्र रसाः षट् मधुरादयः, ते सम्यगुपयुज्यमानास्तत्तद्रसद्रव्याण्युपयुज्यमानानि समयोगतः उपयुज्यमानाः शरीरमारोग्येण कालं यापयन्ति गमयन्ति। मिथ्योपयुज्यमानास्तु ते रसाः तत्तद्रसवन्ति द्रव्याणि खलु असम्यगुपयुक्तानि दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते प्रक्लृप्तानि भवन्ति। दोषविकारप्रभावानाह—दोष इत्यादि। त्रय इति सङ्ख्यामानम्। प्रकृतिभूता इत्यविषमाः। शरीरोपकारकाः आरोग्याय क्लृप्ता भवन्ति। विकृतिम् आपन्नास्तु विषमा वातपित्तश्लेष्माणः खलु नानाविधैर्ज्वरादिभिर्विकारैः शरीरम् उपतापयन्ति। कथमेवं रसाः कुर्व्वन्तीत्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्र वातादीनां त्रयाणां शरीरस्य यापनायामुपतापने च खल्वेकैकं दोषं वाताद्यन्यतमं षण्णां मधुरादीनां रसानामन्यतमास्त्रयस्त्रयो रसास्त्रित्रिरसवद्द्रव्याणि

चक्रपाणिः—अध्यायार्थं वक्तुं प्रतिजानाति—तत्रादावित्यादि। यद्यपि च दोषभेषजेत्यादौ दोषापेक्षत्वाद् भेषजस्य, दोष आदौ कृतः, तथापीह रसद्रव्यरूपभेषजस्यापेक्षितरोगप्रशमकत्वेन तथा दोषस्यापि रसद्रव्ययोरेव कारणत्वेन भेषजशब्दसूचितेन रसद्रव्ये एवाग्रे कृते, पश्चात् तु दोषग्रहणगृहीतौ दोषविकारौ, प्रकृष्टो भावः प्रभावः शक्तिरित्यर्थः, स चेहाचिन्त्यश्चिन्त्यश्च ग्राह्यः। येन, "तत्र खल्वनेकरसेषु" इत्यादिना द्रव्यविकारयोः प्रभावः रसदोषद्वारा च चिन्त्यमपि वक्ष्यति। यापयन्तीति साम्येनावस्थापयन्ति। 'मिथ्या'शब्द इहातियोगायोगमिथ्यायोगेषु वर्त्तते। दोषा इति शारीरदोषाः। 'पुनः'शब्दो मानसदोषं व्यावर्त्तयति।

रसानामसंसृष्टानां कर्म्माह—तत्रेत्यादि। अनेन च रसकर्म्मोपदेशेन दोषाणाम्

रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति । तद् यथा— कटुतिक्त-कषाया वातं जनयन्ति मधुराम्ललवणास्तं शमयन्ति, कट्वम्ललवणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरतिक्तकषायाः पुनरेनत् शमयन्ति । मधुराम्ल-लवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटुतिक्तकषायास्त्वेनञ्च शमयन्ति ।

तैस्तै रसैर्जनयन्ति. त्रयस्त्रयो रसास्तत्तत्त्रित्रिरसवद्द्रव्याणि तैस्तै रसैश्चोप-शमयन्ति। तत्र उदाहरति—तद् यथेत्यादि। तं वातम्। एनत् पित्तम्। पुनरेनं श्लेष्माणम्। इति रसानां प्रभावाः, एवम्प्रभावाश्च वातपित्तश्लेष्माणः प्रभावसामान्यात् तेषां वृद्धिः, प्रभाववैशेष्यात् तेषां प्रशान्तिः। तद् यथा—कटु-तिक्तकषाया रसा यादृशप्रभावाः तादृशप्रभाव एव वायुः, तैः रसैः जन्यते वायोर्वृद्धिः; मधुराम्ललवणास्तु यादृशप्रभावा न तादृशप्रभावो वायुः. अतः प्रभाववैशेष्यात् तैः रसैर्वातस्य ह्रासः क्रियते। एवं कट्वम्ललवणा यादृशप्रभावास्तादृशप्रभावं पित्तं, प्रभावसामान्यात् तैः रसैः पित्तं वर्द्धते। मधुरतिक्तकषायास्तु यादृशप्रभावास्तादृशप्रभावं न पित्तमतः प्रभाव-वैशेष्यात् पित्तस्य तैः रसैर्ह्रासः क्रियते। एवं मधुराम्ललवणा यादृशप्रभावाः तादृशप्रभाव एव श्लेष्मा. प्रभावसामान्यात् तं ते वर्द्धयन्ति। कटुतिक्तकषायास्तु यादृशप्रभावा न तादृशप्रभावः श्लेष्मा ततः प्रभाववैशेष्यात् ते रसाः श्लेष्मणो ह्रासं कुर्व्वन्ति। न हि कटुरसस्य गुणा लघूष्णरूक्षत्वानि, तिक्तस्य रूक्षशीतलघुत्वानि। कषायस्य रौक्ष्यशैत्यगौरवाणि। मधुरस्य स्निग्धत्वगुरुत्वशैत्यानि। अम्लस्य लघुत्वोष्णत्वस्निग्धत्वानि। लवणस्य गुरुत्वस्निग्धत्वोष्णत्वानि। कार्य्यगुणे गुणाभावात्। तत्तद्रसाश्रयाणान्तु द्रव्याणां ते गुणाः; अतो न गुणसामान्य-विशेषौ वातादीनां कट्वादिरसैः सह विद्येते. न वा कर्म्मसामान्यविशेषौ

अपि तत्तद्रसोपशमनीयत्वविशेष उक्तो भवति। कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्तीति असति परिपान्थनीति ज्ञेयम्. तेन शर्करागुरुगुडूच्यादीनां तिक्तानामपि वाताजनकत्वे न दोष । तत्रोष्ण-वीर्य्यता परिपन्थिनी विद्यते, तेन न ते वातं जनयन्तीत्याद्यनुसरणीयम्। एतमितिपदेन, यश्च कट्वादिजो वायुस्तमेव मधुरादयः सर्व्वात्मवैपरीत्यविशेषेण शमयन्तीति दर्शयति। जागरणादिजे हि वायौ जागरणादिविपरीताः स्वप्नादय एव पथ्या। एव पित्तश्लेष्मणोरपि एतदेनं'-शब्दयो-स्तात्पर्य्यं दर्शयति।

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समानगुणाः समानगुण-भूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिवर्द्धयन्ति, विपरीतगुणास्तु विपरीत-गुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमाना इति। एतद्‌व्यवस्थाहेतोः

गुणेषु कर्म्माभावात्। तस्मात् प्रभावसामान्यविशेषाभ्यां रसा द्रव्यमाश्रिताः वातादीनां वृद्धिह्रासौ कुर्व्वन्तीति द्रव्याणि तै रसैः कुर्व्वन्तीत्युच्यते। द्रव्याणि हि स्वप्रभावात् किञ्चित् कुर्व्वन्ति किञ्चित् गुणप्रभावात् किञ्चित् कर्म्म-प्रभावाच्च। प्रभावो ह्यचिन्त्य उक्त। स खलु भावानामुत्पत्तिकाले तद्भावा-रम्भकद्रव्यसंयोगे तद्‌द्रव्यनिष्ठकर्म्मभिर्यद्विजातीयं कर्म्मारभ्यते तदचिन्त्यं कर्म्म. तस्य कार्य्यस्य द्रव्यस्य गुणस्य कर्म्मणो वा प्रभाव उच्यते सा शक्तिर्न तु कर्म्मातिरिक्तेति।

इति पृथग् रसदोषप्रभावानुक्त्वा संसृष्टरसदोषप्रभावान् वक्ति—रस-दोषसन्निपाते त्वित्यादि। रससन्निपाते दोषसन्निपाते च। रसानां षण्णामन्यतमद्वित्रिचतुःपञ्चानां संसर्गे प्रकृतिसमसमवाये आत्रेयभद्रकाप्यीयोक्ते षट्पञ्चाशद्विधे, दोषाणां वातपित्तकफानां द्वित्रिदोषसंसर्गे प्रकृति-समसमवाये कियन्तःशिरसीयोक्ते चैकोनषष्टिविधे। ये रसा द्विकास्त्रिका-श्चतुष्काः पञ्चका वा यैर्दोषैर्द्विकैस्त्रिकैर्वा सह समानगुणा समानप्रभावाः कार्य्यगुणे गुणाभावात् समानगुणभूयिष्ठा वा समानप्रभावभूयिष्ठा वा भवन्ति ते रसास्तान् समानप्रभावान् दोषान् क्षीणान् वा समान् वा वृद्धान् वाभि-वर्द्धयन्ति। समपरिमाणेन रसानां दोषाणाञ्च मेलने हि विरोधिनां नास्ति विरोधः समबलत्वात्। विषममानेन मेलने तु विरोधिनां रसानां दोषाणाञ्च बलीयसा यावद्बलेनाल्पबलस्यावजये न्यूनमध्याद्यंशावशेषे हीनमध्यादि-रूपेण मेलनं भवति, तत्रापि हीनमध्यादिदोषाणां समानप्रभावा समान-प्रभावभूयिष्ठा वा हीनमध्यादिरसास्तान् हीनमध्यादिदोषान् वर्द्धयन्ति। विपरीतगुणास्त्विति। ये रसा द्विकास्त्रिकाश्चतुष्काः पञ्चका वा यैर्दोषैर्द्विकैः त्रिकैर्वा विपरीतप्रभावा विपरीतप्रभावभूयिष्ठा वा ते रसा अभ्यस्यमानास्तान् दोषान् शमयन्ति। तत्रापि हीनमध्यादिदोषाणां प्रभावविपरीता हीनमध्यादि-

अथ कया युक्त्या रसा दोषान् जनयन्ति शमयन्ति चेत्याह—रसदोषेत्यादि। सन्निपात इत्यन्त शरीरमेलके। 'तु'शब्दो विशेषे, तेन विपरीतगुणा एव विशेषेण विपरीतगुण-भूयिष्ठापेक्षया शमयन्तीति दर्शयति। रसानान्तु यथा उपचारात् गुणा भवन्ति तदभिहित

षट्त्वमुपदिश्यते रसानां परस्परेणासंसृष्टानाम्, त्रित्वञ्चैव दोषाणाम्। संसर्गविकल्पविस्तरो ह्येषामपरिसंख्येयभेदो भवति विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात्।

रसास्तान हीनमध्यादिदोषान् शमयन्त्यभ्यस्यमाना इत्येतद्व्यवस्थाहेतोः षट्त्वं रसानां मधुरादीनां परस्परेणासंसृष्टानां तथा परस्परेणासंसृष्टानां दोषाणां त्रित्वञ्चोपदिश्यते।

ननु संसर्गस्तु किल आत्रेयभद्रकाप्यीयोक्त एव रसानां षट्पञ्चाशद्विध एव कियन्तःशिरसीयोक्त एकोनषष्टिविध एव दोषाणां नातिरिक्तो भवतीत्यत आह—संसर्गेत्यादि। हि यस्मादेषां रसानां षण्णां त्रयाणाञ्च दोषाणां संसर्गविकल्पस्य विस्तरोऽपरिसङ्ख्येयो भवति। कस्मात्? तेषां विकल्पभेदस्यापरिसङ्ख्येयत्वात् परिसङ्ख्यातुमशक्यत्वात्। रसस्य रसान्तरेण दोषस्य दोषान्तरेण संसर्गेऽंशांशत परिमाणविशेषतश्च कर्म्मविशेषतश्च विकल्पस्य भेदानां परिसङ्ख्या नास्तीति। ननु एवञ्चेत् रसदोषसंसर्ग-विकल्पभेदपरिसङ्ख्या नास्ति तर्हि कथं रसानां षट्त्वस्य दोषाणां त्रित्वस्योप-देशेन रसदोषसंसर्गे विकल्पभेदे व्यवसायबुद्धिः स्यादित्यत आह—तत्र खल्वित्यादि। तत्र रसदोषसंसर्गविकल्पभेदानामपरिसङ्ख्यायामपि अनेक-रसेषु द्रव्येषु तथैवानेकदोषात्मकेषु विकारेषु प्रकृतिसमसमवेतेषु रसदोष-प्रभावम्, अनेकरसद्रव्येषु रसानामेकैकश्येन प्रभावमभिसमीक्ष्य सर्व्वथा पर्य्या-लोच्य दोषाणाञ्चैकैकश्येन प्रभावमभिसमीक्ष्य ततोऽनन्तरं तत्तद्रसवद्-द्रव्याणां तत्तद्दोषप्रकृतिकज्वरादिविकाराणां प्रभावस्य शक्तिविशेषस्य तत्त्वं याथार्थ्यं व्यवस्येत् कुशलः।

"गुणा गुणाश्रया नोक्ताः" इत्यादिसूत्रेण। अभ्यस्यमाना इति न सकृदुपयुज्यमानाः। अथ कस्मात् रसदोषसंसर्गभूयस्त्वं परित्यज्य रसषट्त्वं दोषत्रित्वञ्च उच्यते? इत्याह—इत्येतदित्यादि। व्यवस्थेति रसदोषसंसर्गप्रपञ्चसंक्षेप। परस्परेणासंसृष्टानामितिपदं दोषाणामित्यनेनापि योज्यम्।

रसदोषसंसर्गप्रपञ्चानभिधाने हेतुमाह—संसर्गेत्यादि। यस्मात् संसर्गभेदविस्तरो-ऽपरिसंख्येयस्तस्मात् षट्त्वं त्रित्वञ्चोच्यते। विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वादिति संसर्गस्य विकल्पस्य भेदो विजातीयप्रकारस्तस्यापरिसंख्येयत्वात्। एतेन, यथा रसानामवान्तरव्यक्ति-भेदेऽपि मधुरत्वादिसामान्ययोगात् मधुरादिव्यपदेशेन षट्त्वमुच्यते, तथा मधुराम्लमधुरलवणादि-

तत्र खल्वनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकश्येन * अभिसमीक्ष्य ततो द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्वं व्यवस्येत्। न त्वेवं खलु सर्व्वत्र। न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां परस्परेण चोपहतप्रकृति-

ननु रसदोषसन्निपाते खलु रसानां संसर्गो दोषाणाञ्च संसर्गः, तत्र किं कारणसमानरूपेणैव कार्य्ये कारणसमवायः स्यान्न कारण-गुणकर्म्मवैषम्येण भवतीत्यत आह—न त्वेवं खलु सर्व्वत्रेति। सर्व्वत्र रससंसर्गे सर्व्वत्र दोषसंसर्गे च खलु नैवमुक्तप्रकारेण व्यवस्येत्। कस्मात्? न हीत्यादि। हि यस्मात् विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां नानारसात्मकानां रसानां नानादोषात्मकानां ज्वरादिविकाराणां परस्परेणोप-हतानां नानारसानामारम्भकाणां कार्य्यारम्भे तदाश्रयद्रव्यस्थकर्म्माणि कालदेशादिवशात् प्रकृतिस्थान् रसान् विकृत्य परस्परेणोपहत्य तत्तद्रस-प्रभावतो विषमरूपेणापूर्व्वविशिष्टस्वरूपेण कार्य्यरसेषु समवायिनः कुर्व्वन्तीत्येवं परस्परेणोपहतरसजानां, तथा नानादोषाणामारम्भकाणां ज्वरादिकार्य्या-रम्भे तत्तद्दोषस्थकर्म्माणि कालदेशनिदानविशेषवशाद् विकृत्य प्रकृतिस्थस्वरूपं विहाय परस्परेणोपहत्य विषमकर्म्मरूपेणापूर्व्वविशिष्टस्वरूपेण परिणम्य क्रिय-माणे ज्वरादौ समवायीनि भवन्तीति परस्परेणोपहतकर्म्मवातादिदोषजानां

संसर्गाणामपि मध्यावान्तरभेदे सामान्येनोपसंग्रहं कृत्वा त्रिषष्टित्वसंख्यानियमो भविष्यतीति निरस्यते। यत, मधुराम्लादिसंसर्गोऽपि विजातीयो मधुरतरमधुरतमादिभेदकृतभेदोऽपरिसंख्येयो भवति। वचनं हि—"रसास्तरतमाभ्यस्ता संख्यामतिपतन्ति हि" इति।

अथ कथं तर्हि रसानां संसृष्टानां दोषाणाञ्च प्रभावो ज्ञेय इत्याह,—तत्र खल्वित्यादि। तत्र चानेकरसद्रव्यस्यानेकदोषविकारस्य च प्रत्येकरसदोषप्रभावमेलकेन प्रभावं कथयन् रससंसर्गदोषसंसर्गयोरपि तादृशमेव प्रभावं कथयति, यतः रसदोषसंसर्गप्रभावावस्था द्रव्यविकारप्रभावाश्रयित्वात् रसदोषजद्रव्यविकारप्रभावत्वेनोच्येते। अनेन न्यायेन साक्षादनुक्तोऽपि एकरसद्रव्यैकदोषविकारयोरपि प्रभावः संसृष्टदोषप्रभावकथनादुक्त एव ज्ञेयः। एकैकत्वेनाभि-समीक्ष्येति प्रत्येकयुक्तरसादिप्रभावेणानेकरसं द्रव्यम् अनेकदोषञ्च विकारं समुदितप्रभावमभि-समीक्ष्य।

अयञ्च रसदोषप्रभावद्वारा द्रव्यविकारप्रभावनिश्चयो न सर्व्वत्र द्रव्ये विकारे चेत्याह—

---

* एकैकत्वेनेति द्वितीय पाठः।

कानाम्*, अन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव

ज्वरादीनाञ्च अत्र विकल्पनैरेकैकरसप्रभावकर्म्मविकल्पनैरेकैकदोषप्रभाव-विकल्पनाभ्यां भिन्नविकल्पनैर्गुणकृतगुणविकल्पनैर्विकल्पितानां कार्य्य-रसानां कार्य्यज्वरादीनामवयवप्रभावानुमानेन तदारम्भकरसाश्रयद्रव्यस्थकृतैः गुणैरवयवैस्तदारम्भकदोषस्थगुणकृतैर्गुणैश्चावयवैरनुमानेन समुदायस्य विकृति-विषमसमवेतस्य नानारसात्मकरसस्य विकृतिविषमसमवेतस्य नानादोषात्मकस्य ज्वरादेश्च प्रभावाणामारम्भकद्रव्याणां कर्म्मातिरिक्तकर्म्मणां तत्त्वं भिषग्भिः अध्यवसातुं शक्यं न भवतीति। सर्व्वे हि भावा द्विविधमारभ्यन्ते समवायिभिः कारणैर्देशकालकारणविशेषवशात् प्रकृतिसमसमवायेन विकृति-विषमसमवायेन च। यैर्द्रव्यैर्यो भाव आरभ्यते तद्भावमारभमाणानि द्रव्याणि चेतनप्रयुक्तानि स्वस्वकर्म्मभिः परस्परं संयुज्यमानानि पुनः पुनः विभज्यमानानि खलु संयोगविभागाभ्यामावर्त्तमानानि देशकालकारणादि-वशात् स्वाश्रयद्रव्यतद्गुणान् स्वानि चानुरूपेण मेलयित्वैकीकृत्य प्रकृत्यैव जायमाने भावे समवायीनि कुर्व्वन्तीति प्रकृतिसमसमवेतः स भावो जायते। तत्र द्रव्याणि सजातीयानि द्रव्यान्तराण्यारभन्ते गुणाश्च सजातीयानि

न त्वेव खलु सर्व्वत्रेति। अत्रैव हेतुमाह—न हीत्यादिना अध्यवसातुं शक्यमित्यन्तेन। विकृतिविषमसमवेतानामिति विकृतिसमवेतानां तथा विषमसमवेतानाम्, समवेतानामिति मिलितानां रसानां दोषाणाञ्च। तत्र रसस्य विकृतिसमवायो यथा,—मधुरे तण्डुलीयके, मधुरो हि प्रकृत्या स्नेहवृष्यत्वादिकरः, तण्डुलीयके विकृतिसमवेतत्वेन तन्न करोति। विषमसमवेतास्तु तिले कषायकटुतिक्तमधुराः। यदि हीमे रसा अमात्रया समवेता न स्युस्तदा तिलोऽपि पित्तश्लेष्म-हरस्त्रिदोषहरो वा स्यात्, पित्तकफकरस्त्वयं, तेन, अत्र रसानां क्वचित् कर्त्तृत्वमकर्त्तृत्वञ्च क्वचिदिति वैषम्यमुन्नीयते। 'नानात्मकानाम्'' इत्यादि हेतुत्रयन्तु विकृतिसमवायविषम-समवाययोरेवोपलम्भकम्, तेन 'नानात्मकत्वाद्'' इत्यादिभिर्विकृतिसमवायविषमसमवायौ भवतः। नानात्मकानामिति नानारूपहेतुजनितानां, तेन हेतुबलादेव रसदोषयोर्विकृतो विषमो वा मेलको भवतीत्यर्थः। किंवा, नानात्मकानामिति नानाप्रमाणानाम्। एवञ्च नाना-प्रमाणत्वं विषमसमवाये हेतुः। परस्परेण चोपहतानामित्यन्योन्यमुपघातितगुणानाम्। परस्पर-गुणोपघातस्तु यद्यपि दोषाणां प्रायो नास्त्येव, तथाप्यदृष्टवशात् क्वचिद्भवतीति ज्ञेयम्, रसानान्तु प्रबलेनान्योपघातो भवत्येव। अन्यैश्च विकल्पनैरिति अन्यैश्च भेदकैः। तत्र रसस्य भेदकाः

* उपहतप्रकृतिकानामित्यत्र उपहतानामिति वा पाठः।

गुणान्तराणि आरभन्ते कर्म्माणि च सजातीयानि कर्म्मान्तराण्यारभन्ते विरोधीनि च। यैस्तु द्रव्यैर्योऽपरो भाव आरभ्यते तानि द्रव्याणि चेतन-प्रयुक्तानि स्वस्वकर्म्मभिर्देशकालकारणविशेषवशेनैकीभूतैर्विजातीयरूपमापद्य-मानैः संयुज्यमानानि विभज्यमानानि च पुनःपुनरावर्त्तमानानि कारणानु-रूपद्रव्यान्तररूपेण परिणम्य कारणानुरूपगुणान्तररूपेण गुणाश्च परिणम्य स्वस्वानुरूपविशिष्टापूर्व्वविजातीयाचिन्त्यरूपेण च स्वयं स्वयं परिणम्य जायमाने कार्य्ये समवायीनि भवन्ति सन्ति द्रव्याणि गुणांश्च समवायिनः कुर्व्वन्तीति विकृतिविषमसमवेत स भावो जायते। तत्र द्रव्याणि सजातीय-द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरं सजातीयमेवारभन्ते कारणगुणपूर्व्वको हि कार्य्यगुणो भवति। कर्म्माणि तु सजातीयविजातीयं विरोधि कर्म्म आरभन्ते। तत् तु कर्म्मभावाणां संहतरूपाणां प्रभाव उच्यते। इति।

ननु च भो द्रव्याणि यदि विकृतिविषमसमवेतानि ज्वरादीनि गुणाश्च रसा-दयो विकृतिविषमसमवेता कर्म्माणि च विकृतिविषमसमवेतानि प्रभावा उच्यन्ते, तर्हि कथं सजातीयारम्भकत्वं द्रव्यगुणयोर्न कर्म्मण इति चेन्न। यतः कार्य्य-द्रव्यारम्भे तत्कार्य्यस्य कारणानां द्रव्याणां पृथिवी पृथिव्यन्तरं मूर्त्तिविशेषम् आरभते न तु जलादिकम्, आपश्च शारीररसादि जलान्तरमारभन्ते, तथा तेजः शारीरतेजोऽन्तरमारभते, इत्येवं सजातीयद्रव्यान्तरमारभन्ते द्रव्याणि न तु विजातीयद्रव्यान्तरम्। तथा गुणाश्च रसादयस्तत्तद् द्रव्यस्थाः सजातीय-

स्वरसकल्कादयः। एकस्यैव हि द्रव्यस्य विकल्पनविशेषेण गुणान्तराणि भवन्ति। दोषस्य तु दूष्यान्तराण्येव गुणान्तरयोगाद् भेदकानि भवन्ति। यदुक्तं,—"स एव कुपितो दोषः समुत्थान-विशेषतः। स्थानान्तरगतश्चैव विकारान् कुरुते बहून्॥" अस्मिन् व्याख्याने रसानां दोषाणाञ्च यदुत्कर्षापकर्षकृतो विषमसमवायः पृथगुच्यते, स न युज्यते, यतः विषमसमवाये उत्कृष्टस्य रसस्य तथा दोषस्य चोत्कृष्टा गुणा अपकृष्टस्य चापकृष्टा गुणा भवन्तीति कृत्वा अवयवप्रभावानुमाने-नैव समुदायप्रभावानुमानं शक्यम्। अथोच्येत—विषममेलके रसस्य दोषस्य च न त एव गुणा उत्कृष्टा अपकृष्टा वा भवन्ति, किन्तु गुणान्तरमेव भवति। तत् तर्हि विकृत एवायं समवायो विसदृशकार्य्यकारणत्वात्। तदेव दूषणदर्शनादन्यथोच्यते। यत्र द्विविधो मेलको भवति रसानां दोषाणाञ्च प्रकृत्यनुगुणः प्रकृत्यननुगुणश्च, तत्र यो मिलितानां प्रकृतिगुणानुपमर्द्देन मेलको भवति, स 'प्रकृतिसमसमवाय'-शब्देनोच्यते, यस्तु प्राकृतगुणोपमर्द्देन भवति, स विकृतिविषमसमवायो-ऽभिधीयते, विकृत्या हेतुभूतया विषमः प्रकृत्यननुगुणः समवायो विकृतिविषमसमवाय इत्यर्थः। विकृतिविषमसमवाये नानात्मकत्वादिहेतुत्रयं यथाविवृतमेव योजनीयम्। यत् तु विकृतिविषम-

समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यम्। तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं

गुणान्तरमारभन्ते न तु विजातीयगुणान्तरम्। यथा साधारणो रसोऽप्सु पृथिव्याञ्च भूतान्तरसंयोगेऽभिव्यज्यमानो मधुरादिरसान सजातीयानारभते। मधुरादिरसवद्द्रव्यारभ्यमाणे पुनरन्यस्मिन् द्रव्ये प्रकृतिसमसमवेते विकृति-विषमसमवेते वा ते मधुरादयो रसा सजातीयमेव प्रकृतिसमसमवेतं रसान्तरं विकृतिविषमसमवेतं वा रसान्तरमारभन्ते, न तु रूपान्तरं गन्धान्तरं वा विजातीयगुणान्तरम्। एवं रूपादयो गुणा व्याख्येया। कर्म्माणि तु खलूत्-क्षेपणावक्षेपणादीनि द्रव्यस्थानि सजातीयं कर्म्मान्तरं प्रकृतिसमसमवेतमारभन्ते सर्व्वाणि चैकीभूय विकृतिविषमसमवेतं विजातीयमचिन्त्यं कर्म्मारभन्ते यदुच्यते प्रभाव इति। विजातीयेन कर्म्मणा सह मिलित्वा कर्म्म यथा विशिष्टापूर्व्वं विजातीयकर्म्माण्यारभते न तथा द्रव्याणि गुणा वा विजातीय-द्रव्यान्तरेण विजातीयगुणान्तरेण वा मिलित्वा विजातीयं द्रव्यान्तरं गुणान्तरं वारभन्ते इति।

नन्वेवञ्चेत् तर्हि नानारसात्मकं विकृतिविषमसमवेतं रसं नाना-दोषात्मकं ज्वरादिकञ्चावयवेनानुमाय तत्समुदायरूपरसविकारयोः प्रभावतत्त्वम् अध्यवस्येत्। कस्मादिति? अत आह—तथायुक्ते हीत्यादि। तथा कारणविशेषाद् विकृतिविशेषेण परस्परोपघातादारम्भकप्रकृतिभूतकारणानां विकृत्या स्वकर्म्मा-ननुरूपकर्म्मवत्तया समवायेन युक्ते रसे विकारसमुदाये एकीभूतरूपे समुदाय-प्रभावतत्त्वं तथाविधमिलिततयैकीभूतरूपस्यैव प्रभावतत्त्वं तत्तदननुरूपकर्म्म-प्रभावतत्त्वमुपलभ्य ततोऽनन्तरं समुदायप्रभावतत्त्वोपलम्भाद् द्रव्यविकारप्रभाव-

समवायौ पृथगेव कुर्व्वन्ति, विषमसमवायस्य वैषम्यतारतम्येनातिबहुप्रपञ्चितत्वात् विषमावयव-गुणानुमानं दुःशक्यमिति कृत्वा तदपि द्रव्यविकारप्रभावेणैव व्यपदिशन्ति।

अथ कथं तर्हि विकृतिविषमसमवायप्रभावज्ञानमित्याह—तथायुक्ते हीत्यादि। तथायुक्ते समुदाय इति विकृतिविषमसमवाये। समुदायप्रभावतत्त्वमिति मेलकप्रभावतत्त्वम्। समधृते हि मधुसर्पिषी सूर्य्यावर्त्ताख्ये वा व्याधौ दोषसमुदाये न संयुज्यमानमधुघृतगुणक्रमागतं मारकत्वं, न च वातादिदोषप्रभावगतं सूर्य्यवृद्ध्या वर्द्धिष्णुत्वं किन्तु संयोगमहिमकृतमेवेत्यर्थः। यत्र गतिद्वयं दोषस्य मेलकस्य, तेन, प्रकृतिसमसमवायरूपं सन्निपातं ज्वरनिदाने दोषलिङ्गमेलके-नैवोक्तवान्,—यदुक्तं "पृथक् लक्षणसंसर्गात् द्वान्द्विकं सान्निपातिकम् ज्वरं विद्याद्" इति। यस्तु विकृतिविषमसमवेतो ज्वरस्तस्य, चिकित्सिते—"क्षणे दाहः क्षणे शीतम्" इत्यादिना लक्षणमुक्तम्।

व्यवस्येत्। तस्माद् रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः। तत्रैष रसप्रभाव उपदिष्टो भवति॥ ३॥

तत्त्वं तत्समुदायकार्य्यरूपद्रव्यविकारयोः प्रभावस्य स्वस्वकर्म्मकरत्वस्वभावस्य तत्त्वं याथार्थ्यं व्यवस्येत्। तस्मादुक्तरूपेण विना द्रव्यविकारयोर्ज्ञानाभावात् प्रकृतिसमसमवेतद्रव्यमानज्ञानार्थं रसप्रभावतश्च विकृतिविषमसमवेतभूतारब्ध-द्रव्यमानज्ञानार्थन्तु द्रव्यप्रभावतश्च प्रकृतिसमसमवेतदोषारब्धविकारमानज्ञानार्थं दोषप्रभावतश्च विकृतिविषमसमवेतदोषारब्धरोगमानज्ञानार्थं विकारप्रभावतश्च तत्त्वं द्रव्यविकारयोर्याथार्थ्यमुपदेक्ष्याम इत्यर्थः। तत्रैष इति उक्तरूपो रस-प्रभाव इति। यो रसो यत् कर्म्म करोति तस्य रसस्य तत्कर्म्मकरत्वेन प्रभावः शक्तिरुपदिष्टो भवति॥ ३॥

न हि श्यावरक्तकोठोत्पत्त्यादि तत्रोक्तं वातादिज्वरे क्वचिदस्ति। एवं रसेऽपि यत्राम्नाते मधुरत्वं प्रकृतिसमसमवेतम्, तत्राम्नातं मधुरमेतन्मात्रमेवोक्तं तेन मधुरसामान्यगुणागतं तस्य वातहरत्वं पित्तहरत्वमपि लभ्यते। यत्र वार्त्ताके कटुतिक्तत्वेन वातकरत्वं प्राप्तमपि च विकृतिविषम-समवायात् तन्न भवति। तत्राचार्य्येण, 'वार्त्ताकं वातघ्नम्' इत्युक्तमेव। एवमित्यादि तत्तदुदाहरणशास्त्रप्रसूतमनुसरणीयम्। यत् तु प्रकृतिसमसमवायकृतरसदोषगुणद्वारा प्राप्तमपि द्रव्यगुण विकारलक्षणञ्च ब्रूते, तत् प्रकर्षार्थं स्पष्टार्थञ्चेति ज्ञेयम्।

उपसंहरति तस्मादित्यादि। तत्त्वमिति प्रभावतत्त्वम्। यत् तु पूर्व्वं "तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावानुपदेक्ष्यामः" इत्यनेन रसादिप्रभावव्याख्यानप्रतिज्ञानं कृतम्, तत्र रसप्रभावानुमानेनैव द्रव्यप्रभावकथनात्, तथा दोषप्रभावेण च विकारप्रभावकथनाच्चरितार्थम्। इह तु विकृतिविषमसमवायात्मके द्रव्ये विकारे वा रसदोषप्रभावानुमानेन न द्रव्यविकारप्रभावानु-मानमस्तीति कृत्वा पृथक् पृथग् रसादिप्रभावतत्त्वाभिधानप्रतिज्ञानमिति न पौनरुक्त्यम्, इह द्रव्याणां वीर्य्यप्रभावविपाकप्रभावौ च द्रव्यप्रभावे रसप्रभावे चान्तर्भावनीयौ। तत्र यौ रसानु-गुणौ वीर्य्यविपाकप्रभावौ, तौ रसे, यौ तु रसक्रमोक्तवीर्य्यविपाकविपरीतौ वीर्य्यविपाकौ, तौ द्रव्य-प्रभावौ बोद्धव्यौ। उपदेक्ष्यामो निखिलेन तन्त्रेण रसादिप्रभावतत्त्वं पृथगुपदेक्ष्याम इति रसादि-प्रभावः प्रपञ्चेन निखिले तन्त्र एव वक्तव्य इत्यर्थः। सङ्क्षेपाभिधानमेतदेवेति दर्शयन्नाह—तत्रैष इत्यादि। एष इति "रसाः षड्" इत्यादिना "तत्त्वमुपदेक्ष्यामः" इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्त इत्यर्थः। उपदिष्टो भवतीति सङ्क्षेपेण कथितो भवति। अन्ये तु 'तत्रैष रसप्रभाव उद्दिष्टो भवति' इति पठन्ति। अस्मिन् पक्षे द्रव्यदोषविकारप्रभावोऽपि योऽत्रानुद्दिष्टः सोऽपि रसद्वारा, तेन, रसस्यैव प्रपञ्चाभिहितत्वात् तस्यैव अभिधानमुपसंहरति न द्रव्यादीनामिति ज्ञेयम्॥ ३॥

द्रव्यप्रभावं पुनरुपदेक्ष्यामः। तैलसर्पिर्मधूनि वातपित्त-श्लेष्मप्रशमनानि द्रव्याणि। तत्र तैलं स्नेहौष्ण्यगौरवोप-पन्नत्वाद्वातं शमयति सततमभ्यस्यमानम्। वातो हि रौक्ष्यशैत्य-लाघवोपपन्नो विरुद्धगुणो भवति, विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसा अल्पमवजीयते। तस्मात् तैलं वातं जयति सततमभ्यस्यमानम्।

गङ्गाधरः—द्रव्यप्रभावमिति यद् द्रव्यं यत् कर्म्म कर्त्तुं यथा प्रभवति तत्-कर्म्मकरत्वेन तस्य प्रभुत्वं प्रभावस्तम्। तैलेत्यादि। तैलादीनि त्रीणि द्रव्याणि वातादीनां त्रयाणां क्रमेण प्रशमनानि समुदायप्रभावेण न त्वेकैकरसादि-प्रभावेण। तद् विवृणोति—तत्रेत्यादि। तत्र तैलसर्पिर्मधुषु मध्ये तैल तिल-प्रभवं स्नेहरूपं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमपि तिलप्रकृतिकत्वात् यत् स्नेहौष्ण्य-गौरवोपपन्नत्वं स्वप्रभावस्तस्मादेव वातं शमयति। ननु कस्माद् वातं शमयतीत्यत आह—वातो हीत्यादि। रौक्ष्यशैत्यलाघवोपपन्नत्वप्रभावो हि वातस्तस्मात् स्नेहादिस्वभावात् तैलाद् विरुद्धगुण इति वातप्रभावात् तैल-प्रभावो विशेषो ह्रासहेतुश्च विशेषस्तस्मात् तैलं वातं शमयति। ननु रुक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खर इत्यनेन वातस्यापि सूक्ष्मत्वं कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि चेत्यनेन तैलस्यापि कषायानुस्वादुरसत्वं सूक्ष्मत्वञ्चोक्तम् इत्यतो वातस्य सूक्ष्मगुणस्य सौक्ष्म्यगुणेन च तैलेन समानत्वात् कषायरसेन च तैलस्य वातवर्द्धकत्वं कथं न स्यादित्यत आह—विरुद्धेत्यादि। येन गुणेन यो या गुणो विरुध्यते ते ते गुणास्तत्तद्गुणविरुद्धगुणास्तेषां गुणानां सन्निपाते संसर्गे तदन्तर्गतेन भूयसा बहुतमेन मानाधिकतमेन च गुणेनाल्पं गुणरूपम् अवजीयते। इति न पाठः इति कश्चित्। न ह्येकस्मिन् द्रव्ये विरुद्धगुणाः

चक्रपाणिः—द्रव्यप्रभावमित्यादौ पुनरिति सामान्येन द्रव्यप्रभावकथनात् पुनः शृङ्गग्राहिकतया तैलादिद्रव्यप्रभावं कथयिष्याम इत्यर्थः। प्रशमनार्थानि इति प्रशमनप्रयोजनानि।

सततमभ्यस्यमानमित्यविच्छेदेनोपयुज्यमानं, विरुद्धगुण इति तैलगुणेभ्यो विपरीतगुणः। विरुद्धगुणसन्निपात इति विरुद्धगुणयोर्मेलके। ननु विरुद्धगुणयोर्मध्ये भूयसाल्पं जीयते, तत् कथं तैलं वातं जयति? न हि अस्य वात प्रति भूयस्त्वं युक्तमित्याह—सततमभ्यस्यमानमिति। सततोपयोगेन हि तैलं वातादधिकं भवति, तेन वातं जयतीत्यर्थः।

सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति माधुर्य्यात् शैत्यान्मन्दवीर्य्यत्वाच्च, पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णञ्च। मधु च श्लेष्माणं जयति रौक्ष्यात्

सम्भवन्ति—यत्र च शैत्यं न तत्रौष्ण्यं, यत्र गुरुत्वं न तत्र लघुत्वं, यत्र स्निग्धत्वं न तत्र रुक्षत्वमित्येवमादि हि दृश्यते तस्मात् यस्यैकस्य द्रव्यस्य यैर्गुणैर्यदपरद्रव्यस्य ये गुणा विरुध्यन्ते ते विरुद्धगुणा ये च गुणा न विरुध्यन्ते तेऽविरुद्धगुणा इति। तेषां विरुद्धाविरुद्धगुणानां सन्निपाते सम्यगकस्मिन् द्रव्ये निपतनेऽर्थात् प्रकृत्या चोत्तरकाले वा वर्त्तने तदन्तर्गतेन विरुद्धाविरुद्धान्यतरेण भूयसा मानतो वा संख्यया वाऽधिकतमेन गुणेनाल्पं तदन्तर्गतं विरुद्धाविरुद्धान्यतरत् संख्यया वा मानतोऽल्पं गुणात्मकं वस्तु अवजीयते इति। विरुद्धाविरुद्धगुण-सन्निपाते हि भूयसाल्पमवजीयते इति पाठः साधुरिति तन्न। जैमिनिनाप्युक्तस्य विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्म्मकत्वमिति सूत्रस्य दर्शनेन यदि गुणानां विरुद्धत्वं यस्य द्रव्यस्य यो यः समानोऽसमानश्च गुणो यत्रापरद्रव्ये वर्त्तते ते समानासमाना गुणा एव तेषां गुणविरुद्धगुणास्तेषां सन्निपाते तयोर्मध्ये भूयसाल्पमवजीयते इति व्याख्यानाद् विरुद्धगुणसन्निपाते हीत्येव पाठस्य साधुता। भूयसा इतीयसुना यत्किञ्चित् वाहुल्ये तु जयावजयत्वं न कल्पते इति ज्ञापितं, तस्मात् तैलं सततमभ्यस्यमानं न तु कदाचिदुपसेव्यमानं वातं जयति न तु अनुरसकषायेण सौक्ष्म्येण च वातं वर्द्धयति, पित्तस्य स्नेहद्रवत्वौष्ण्यगौरव-समानानां तैलस्य स्नेहौष्ण्यगौरवाणाञ्च मानतः संख्यया च भूयस्त्वेन कषाय-सूक्ष्मत्वयोरवजये तैलं पित्तं वर्द्धयतीति तैलद्रव्यप्रभावः। वातस्य दोषस्य च प्रभाव उपदिष्टो भवति।

सर्पिरित्यादि। अमधुरमिति मधुरविपरीतं तिक्तं विदग्धमम्लं तीक्ष्णञ्चेति विरुद्धगुणम्। सस्नेहमपि द्रवमपि च सर्पिस्तुल्यमिति समाना-समानतया विरुद्धगुणसन्निपातात् सर्पिर्भूयसा माधुर्य्यशैत्यमान्द्यगुणत्रयेण पित्तस्य। माधुर्य्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यविरोधिना समानमप्यल्पं सङ्ख्यया स्वीयं स्नेहद्रवगुणद्वयमवजित्य न बर्द्धयित्वा। तस्मात् सर्पिः पित्तं जयति। इति सर्पिषः स्वप्रभावः पित्तस्य च दोषस्य प्रभाव उपदिष्टो भवति।

सर्पिः खल्वेवमेवेति। सर्पिरपि सततमभ्यस्यमानमित्यर्थः। अमधुरमिति रौक्ष्य-लाघवावृष्यत्वादिना मधुरविपरीतं कटुरसमित्यर्थः। इह च प्रभावशब्देन सामान्येन द्रव्यशक्ति-रुच्यते, तेनात्राचिन्त्यशक्तिः, तेन तैलादीनां स्नेहौष्ण्यादिगुणादपि वातादिशमनं द्रव्यप्रभावादेव

तैक्ष्ण्यात् कषायत्वाच्च. श्लेष्मा हि स्निग्धो मन्दो मधुरश्चेति विपरीतगुणः। यच्चान्यदपि किञ्चिद् द्रव्यमेवं वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विपरीतं स्यात् तच्चैतान् जयत्यभ्यस्यमानम्॥ ४॥

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नाभ्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो

मधु चेत्यादि। रौक्ष्यादिकस्तु मधुन प्रभाव। स्निग्धादिकस्तु श्लेष्मदोषस्य प्रभाव इति श्लेष्मगुणेभ्यो विपरीतगुणं मधु। शीतं गुरु मधुरञ्चेति श्लेष्मसमानमपि पुरातनं चेद् भवति तदातितीक्ष्णरौक्ष्यकषायत्वेनाल्पं गुरुत्वशीतत्वमाधुर्य्यमादधत् भूयसा रौक्ष्यादिनाल्पं स्वगुरुत्वादिकम् अवजित्य श्लेष्मगुरुत्वादिकं न वर्द्धयति। तस्मात् मधु च श्लेष्माणं जयतीति मधुप्रभाव श्लेष्मदोषप्रभावश्चोपदिष्टो भवति।

अथ तैलादिद्रव्यत्रयप्रभावान् दोषत्रयप्रभावांश्च दर्शयित्वा यावद्द्रव्यप्रभावमुपदर्शनार्थमुपसंहरति—यच्चान्यदित्यादि। एतेन विकाराणाम् अपरिसङ्ख्येयत्वेन सर्व्वत्र शारीरव्याधिषु निजागन्तुषु पूर्व्वोत्तरकालौ दोषाणामव्यभिचारेण सम्बन्धात् तदात्मकत्वेन संगृह्य दोषप्रभावोपदेशेनैव सर्व्वविकारप्रभावोऽप्युपदिष्टो भवतीति बोध्यम्॥ ४॥

गङ्गाधर—रसद्रव्यदोषविकारप्रभावानुपदिश्य द्रव्यप्रभावप्रसङ्गात् प्रभावोपदर्शनार्थं केषाञ्चिद् द्रव्याणामतिमात्रोपयोगे दोषमाह द्रव्याणां समुदायप्रभावोपदेशप्रसङ्गेन—अथेत्यादि। अधिकमिति क्रियाविशेषणं, तेन सततमित्यर्थो

भवति। सर्पिषि च यद्यपि मधुरो रस पित्तप्रशमे व्याप्रियते, तथापि माधुर्य्यशैत्यमन्दत्वैः पित्तशमनं सर्पिःकार्य्यमेव, तेन द्रव्यप्रभाव एव वाच्य.। यदा तु रसद्वारा कार्य्यं द्रव्यस्य चिन्त्यते, तदा रसप्रभाव इति व्यपदेशो भवति। एवं कषायानुरसे मधुनि समाधानं वाच्यम्। अन्ये तु ब्रुवते—यत् तैलादीनां वातादिशमनत्वं प्रत्यचिन्त्य एव प्रभावोऽयमुच्यते, तत्र च तैलवातयोर्विरुद्धगुणयोर्मेलके तैलमेव वातं जयति, न तु वातस्तैलमिति तैलस्याचिन्त्यप्रभावः। एवं सर्पिर्मधुनोरपि पित्तश्लेष्महरणे प्रभावाज् ज्ञेये। एतच्चान्ये नेच्छन्ति। यतस्तैलादीनां "सततमभ्यस्यमानम्" इति पदेनाधिक्यमेव वातादिजयकारणमुक्तम्, तथा, "यच्चान्यदपि किञ्चिद् द्रव्यम्" इत्यादिग्रन्थेन द्रव्याचिन्त्यप्रभावं परित्यज्य सामान्येन गुणवैपरीत्यमेवाभ्यासात् वातादिजयहेतुरुच्यते॥ ४॥

चक्रपाणिः—अभ्यस्य द्रव्यं प्रभावोदाहरणार्थमभिधायानभ्यस्यानाह—अथेत्यादि। अधिकम्

द्रव्येभ्यः। तद् यथा—पिप्पलीः क्षारं लवणमिति। पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्व्यो नात्यर्थं स्निग्धोष्णाः प्रक्लेदिन्यो भेषजाभिमताश्च, ताः सद्य एव शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति आपातभद्राः प्रयोगसमसाद्गुण्याद्द दोषसञ्चयानुबन्धाः। सततम् उपयुज्यमाना हि गुरुप्रक्लेदित्वात् श्लेष्माणमुत्क्लेशयन्ति, औष्ण्यात् पित्तम्। न च वातप्रशमनाय कल्पन्ते अल्पस्नेहोष्णभावात् योगवाहिन्यस्तु खलु भवन्ति, तस्मात् पिप्पलीर्नाभ्युपयुञ्जीत॥ ५॥

न त्वधिकपरिमितमित्यर्थः। त्रयाणां द्रव्याणामुदाहरणमाह—तद् यथेत्यादि। पिप्पलीरित्यादेर्नाभ्युपयुञ्जीतेत्यादिनानुवृत्तेनान्वयः। कटुका इत्यारभ्य दोषसञ्चयानुबन्धा इत्यन्तेन प्रभावप्रदर्शनम्। प्रयोगस्य समं साद्गुण्यं यस्य तत्त्वात् आपातभद्राः, दोषसञ्चयोऽनुबन्धो याभिः, कस्मादाभिः किं दोषसञ्चयानुबन्धो भवतीत्यत एवंप्रभावाणां पिप्पलीनां सततोपयोगतः प्रभावमाह—सततमित्यादि। गुरुक्लेदित्वादिति गुरुत्वात् प्रक्लेदित्वाच्च। औष्ण्यात् पित्तमुत्क्लेशयन्तीत्यन्वयः। न चेत्यादि। अल्पस्नेहोष्णभावान्न च वातप्रशमनायोपकल्पन्ते इत्यन्वयः। नन्वेवञ्चेत् सततोपयोगार्थमौषधेऽपि पिप्पलीर्नोपयुञ्जीतेत्याशङ्कायामाह—योगवाहिन्य इत्यादि। तस्मादित्यादि। अत्राधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्य इत्यनुसार्य्यम्॥ ५॥

अन्येभ्य इति वचनादन्यदपि चित्रकभल्लातकादेरवजातीय नात्युपयोक्तव्यम्, पिप्पल्यादिद्रव्यन्तु अन्येभ्योऽप्यधिकमत्युपयोगे वर्ज्जनीयमिति दर्शयति। "कटुका सत्यो मधुरविपाका" इत्यादि पिप्पलीगुणकथनम्। अनभ्यासप्रयोगे दोषवैपरीत्येन दोषप्रशमनोपदर्शनार्थं तथा अत्यभ्यासाद "गुरुप्रक्लेदित्वात श्लेष्माणमुत्क्लेशयन्ति" इत्यादिग्रन्थवक्तव्यदोषकरणयोग्यतोपदर्शनार्थञ्च "भेषजाभिमता" इति। सद्य इति च्छेद, सद्य इत्यनभ्यासे शुभकारिण्यः, अत्यभ्यासप्रयोगे तु अशुभकारिण्य। एतदेव शुभाशुभकारित्व दर्शयति 'आपातभद्रा" इत्यादिना। प्रयोगसमसाद्गुण्यादिति समस्य प्रयोगस्य सद्गुणत्वात्, समेऽल्पकाले अल्पमात्रे च पिप्पल्याः प्रयोगे सद्गुणा भवन्तीत्यर्थ। दोषमञ्चयानुबन्धो दुरुपयोगो यासा ता दोषसञ्चयानुबन्धा। एतदेव दोषसञ्चयानुबन्धत्व विवृणोति—सततमित्यादि। पिप्पलीधर्म्मकथनप्रस्तावात् गुणान्तरमाह—योगवाहिन्यस्त्विति। योगवाहित्वेन कटुकानामपि पिप्पलीना वृष्यप्रयोगेषु योग., तथा ज्वरगुल्मकुष्ठ-

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलवणोपपन्नः क्लेदयति त्वादौ पश्चादुपशोषयति दहति पचति भिनत्ति सङ्घातम्। स पचनदहनभेदनार्थमुपयुज्यते। सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः सम्पद्यते। ये ह्येनन्तु ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते, तेऽप्यान्ध्यषाण्ड्यखालित्यभाजो हृदयापकर्त्तिनश्च भवन्ति। तद् यथा—प्रायः प्राच्याश्चीनाश्च। तस्मात् क्षारं नाभ्युपयुञ्जीत * ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—क्षार इत्यादि। क्षार इति भस्मप्रस्रुतोदकनिर्य्यासः सारभागः। औष्ण्यतैक्ष्ण्यलवणास्त्रयो गुणा प्रभावा, क्लेदयत्यादौ पश्चात् शोषयतीति क्रियारूपः प्रभाव क्षारद्रव्यस्य स्वस्यैव न तु तद्गुणौष्ण्यादेः। औष्ण्यादिगुणप्रभावजक्रियारूपान् प्रभावानाह—दहतीत्यादि। पचनदहनभेदनानि त्रीणि गुणप्रभावजानि कर्म्माणि क्षारस्य प्रभावाः। तदुपयोगार्थमाह—स इत्यादि। तस्य सततोपयोगे दोष उक्तः, स यत स्यात् तत्प्रभावमाह—सोऽतीत्यादि। केशोपघातोऽकालपालित्यं खालित्यञ्च, अक्ष्युपघात आन्ध्यं, हृदयोपघातो वक्षसि कर्त्तनवत्पीड़ा पुंस्त्वोपघातः पाण्ड्यम्। एतस्य सततोपयोगे केशोपघातादिष्वव्यभिचारं दर्शयति—ये ह्येनमित्यादि। जनपदा जनसमूहाः ग्रामीणा जनपदा वा नागरिका जनपदा वा निगमवासिनो जनपदा वा ये त्वेनं क्षारं सततमुपयुञ्जते तेऽपीत्यपिशब्दात् ग्रामादिवासिनः सर्व्वे वा अल्पे वा ये सततं क्षारमुपयुञ्जते ते सततोपयोजितक्षाराः सर्व्वे वाल्पे वाप्यान्ध्यादिभाजो भवन्ति हृदयोपकर्त्तिनश्च भवन्ति। पाण्ड्यं क्लैब्यं खालित्यमिन्द्रलुप्तरोगः केशस्य च्यवनादपुनर्भावः। पालित्यमकाले केशपक्वता।

ज्वरादिप्रयोगेषु ज्वरादीन् हन्ति पिप्पली। अयञ्च पिप्पल्यतियोगनिषेधोऽपवादः परित्यज्य ज्ञेयः। तेन, न पिप्पलीरसायनप्रयोगस्तथा गुल्मादिषु वर्द्धमानपिप्पलीप्रयोगो विरोधमावहतीति। उक्ते हि विषये यथोक्तविधानेन निर्दोषा एव पिप्पल्य इति ऋषिवचनादुन्नीयते। अन्ये तु, अन्नसंस्करणे पिप्पल्यादीनामतिप्रयोगो निषिध्यते, न तु स्वातन्त्र्येणेति ब्रुवते। स ह्युपयोगोऽतिमात्रत्वेन तथा सततप्रयोगेण चेति ज्ञेयम्॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—हृदयापकर्त्तिन इति हृदयपरिकर्त्तनरूपवेदनायुक्ताः।

---

* नात्युपयुञ्जीतेति चक्रः।

लवणं पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्योपपन्नमनतिगुर्व्वनतिस्निग्धम् * उपक्लेदि विस्रंसनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरमापातभद्रं प्रयोगसमसाद्गुण्याद् दोषसञ्चयानुबन्धं, तद्रोचनपचनोपक्लेदनविस्रंसनार्थमुपयुज्यते। तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशैथिल्यदौर्बल्याभिनिर्वृत्तिकरं शरीरस्य भवति। ये ह्येतद् ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते, ते भूयिष्ठं ग्लास्नवः शिथिलमांसशोणिता अपरिक्लेशसहाश्च भवन्ति। तद् यथा—वाह्लीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः, ते हि पयसापि सह सदा लवणमश्नन्ति। येऽपीह भूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वोषधिवीरुद्वनस्पतिवानस्पत्या न जायन्ते,

नतु कस्मिन् देशे तथा स्यादित्यत उदाहरणार्थमाह—तद् यथेत्यादि। प्राच्याः कामरूपादिवासिनः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—लवणमित्यादि। औष्ण्यतैक्ष्ण्यानतिगौरवानतिस्निग्धत्वानि गुणाः प्रभावाः। उपक्लेदित्वादीनि तत्तद्गुणजानि कर्म्माणि प्रभावाः। औष्ण्यजमुपक्लेदित्वं तैक्ष्ण्यजं विस्रंसनसामर्थ्यं लवणरसजमन्नद्रव्यरुचिकरत्वम्। मध्यगुरुस्नेहत्वाभ्यां मध्यमवातहरत्वं मध्यमकफकरत्वम्। आपातभद्रत्वं प्रयोगसमसाद्गुण्यतो दोषसञ्चयानुबन्धत्वञ्च लवणद्रव्यस्य स्वप्रभावाः लवणस्य प्रयोगकर्त्तव्यतायां प्रयोजनकरफलमाह—तद्रोचनेत्यादि। अस्य सततोपयोगे दोषजनकप्रभावानाह—तदत्यर्थेत्यादि। शैथिल्यमिति शरीरे मांसादिश्लथभावः। अव्यभिचारेण दोषोपदर्शनार्थमाह—ये ह्येतदित्यादि। ग्रामः प्रसिद्धः, नगरं महावसतिः भूपालाद्याढ्यसमूहवासस्थानं, निगमो नगरपुरोवर्त्तिग्रामः। ग्लास्नवो ग्लानिशीलाः, दौर्ब्बल्याद् देहशैथिल्याच्च सुतराम् अपरिक्लेशसहाः। उदाहरणार्थं देशवासिनामुपदर्शनमाह—तद् यथेति। वाह्लीका वाह्लीकदेशवासिनो जनपदाः। वाह्लीकादीनां लवणाशनेऽतिशयत्वमाह—ते हीत्यादि। लवणस्यातिमात्रसम्बन्धे दोषान्तरमपि दर्शयति—परिहारप्रवृत्तये येऽपीत्यादि। इह भूलोके

ग्लानिर्मांसापचयो हर्षहानिर्वा। न केवलं लवणातियोगः शरीरोपघातकरः, किन्तु भूमेरप्युपघातकर इत्याह—येऽपीह इत्यादि। ऊषरा इति लवणप्रधानाः। लवणं नात्युपयुञ्जीतेति नातिमात्रं लवणं सततमुपयुञ्जीत, अन्नद्रव्यसंस्कारकन्तु स्तोकमात्रमभ्यासेनाप्युपयोजनीयमेव। वाह्लीकादिव्यतिरिक्ते-

* अतिस्निग्धमिति चक्रः।

अल्पतेजसो वा भवन्ति लवणोपहतत्वात्। तस्माल्लवणं नाभ्युपयुञ्जीत। ये ह्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्यपालित्यानि * तथा बलयश्चाकाले भवन्ति। तस्मात् तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः। सात्म्यमपि हि क्रमान्निवर्त्तमानमदोषमल्पदोषं वा भवति॥ ७॥

सात्म्यन्तु नाम तत् यदात्मन्युपशेते, सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः। तत् त्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन, सप्तविधन्तु रसैकैकत्वेन स र्व्वरसोपयोगाच्च। तत्र सर्व्वरसं प्रवरम्, अवरमेकरसम्, मध्यमन्तु

भूमेर्ये देशाः प्रदेशा अत्यूषराः जायन्ते चेत् तदा अल्पतेजस इति बोध्यम्। अतिलवणसात्म्यत्वे ग्लानिकरदौर्ब्बल्यदेहशैथिल्यवदपरेऽपि रोगा भवन्ति, तदाह—ये ह्यतिलवणेत्यादि। तस्मादिति श्लेष्मोत्क्लेशादिषाण्ड्यान्ध्यादिदेहशैथिल्यदौर्ब्बल्याकालखालित्यबलिपलितरोगप्रवर्त्तनात् तेषां पिप्पलीक्षारलवणसात्म्यानां तत्सात्मतः पिप्पलीक्षारलवणसात्म्यतः क्रमेणापगमनं निवृत्तिः श्रेयः, न तु हठात् निवृत्तिः। ननु हठात् सात्म्यतो निवर्त्तने बहवो दोषा दृश्यन्ते कथं तन्निवृत्तिः श्रेयसी भवतीत्यत आह—सात्म्यमपीत्यादि॥७॥

गङ्गाधरः—ननु सात्म्यत्वं किं तावदित्यत आह—सात्म्यन्त्वित्यादि। तदिति सात्म्यम्। त्रिविधमिति विवृणोति प्रवरेत्यादि। सप्तविधन्त्विति। सप्तधात्वं विवृणोति रसैकैकत्वेनेत्यादि। रसानामेकैकत्वेन षड् विधं सर्व्वरसोपयोगात् तु एकमिति सप्तविधं सात्म्यम्। प्रवरादित्वं विवृणोति, तत्रेत्यादि। सर्व्वरसं सर्व्व-

ऽपि देशे येऽतिलवणमश्नन्ति तेषामपि दोषानाह—ये हीत्यादि। एतेन चान्यत्रापि देशेऽतिमात्रलवणसात्म्याना लवणाद्युपयोगकृत एव शैथिल्यादिदोष उन्नीयते, न देशस्वभावकृत। तेषामिति अतिक्षारलवणसात्म्यानां, ततः सात्म्यत इति अतिमात्रक्षारादतिमात्रलवणाच्च सात्म्यात्। क्रमेणेति नवेगान्धारणीयोक्तसात्म्यपरित्यागक्रमेण। इह च सात्म्यशब्देन ओकसात्म्यमभिप्रेतम्। अल्पदोषमदोष वेति पक्षद्वयेऽत्यर्थसात्म्यमल्पदोष भवति, अन्यत त्वदोषमिति व्यवस्था॥ ६।७॥

चक्रपाणि—सात्म्य नामेति ओकसात्म्यं नामेत्यर्थ, उपशयार्थ इति उपशयशब्दाभिधेय इत्यर्थ। तदित्योकसात्म्यम्, त्रिविधमिति प्रवरावरमध्यभेदेन। सप्तविधन्तु—एकैकरसेन षट्, संसृष्टरसोपयोगात् एकमेवं सप्तविधम्। संसृष्टशब्देन द्विरसादय. षड् रसपर्य्यन्ता गृह्यन्ते। प्रवरावरमध्यस्थम्

* खालित्येन्द्रलुप्तपालित्यानीत्यन्य पाठ।

प्रवरावरमध्यस्थम्। तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां सेविताभ्यां क्रमेणैव प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम्। सर्व्वरसमपि द्रव्यं सात्म्यम् उपपन्नं * सर्व्वाण्याहारविधिविशेषायतनानि अभिसमीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ॥ ८ ॥

तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति। तद् यथा—प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तृष्टमानि भवन्ति ॥ ९ ॥

रससात्म्यं प्रवरम्, एकैकरससात्म्यमवरं, मध्यन्तु द्वित्रिचतुःपञ्चरससात्म्यम्। प्रवरावरमध्यस्थं मध्यमसात्म्यं तच्चाष्टमं नाशङ्क्यं मिश्रत्वात्। सर्व्वरसमिश्रत्वे सप्तमत्वं षट्त्वानतिरिक्तत्वेऽपि प्रवरार्थं सप्तमोपदेशः। नन्वेवमस्तु कथं सात्म्यीकुर्य्यादित्यत आह—तत्रावरमध्याभ्यामित्यादि। क्रमेणेति यस्य यो रसो नोपशेते स च तं रसं पूर्व्वमल्पाल्पमुपसेवेत। तस्य रसस्य सात्म्यीभावे सत्यपरो रसः सात्म्यीकार्य्यः, क्रमेण तस्मिन् सात्म्यीभूतेऽप्यपरः, इत्येवं द्वित्र्यादिषु मध्येषु रसेषु सात्म्यीभूतेषु प्रवरं षड्रसं सात्म्यीकुर्य्यात्। एवं द्वौ रसौ त्रयो वा रसाश्चत्वारो वा पञ्च वा रसाः क्रमेण सात्म्यीकार्य्याः, ततः सर्व्वरससात्म्यं कुर्य्यात्। नन्वेवमेव सर्व्वरसे सात्म्यीभूते किं शुभमुत्पद्यते एवाहारजं न त्वशुभमित्यत आह—सर्व्वरसमपीत्यादि। आहारविधिविशेषायतनसाकल्यानुसारेणाभ्यवहृतं सर्व्वरससात्म्यं हितमेवानुरुध्येत न अहितमन्यथात्वे हितमेवानुरुध्येत ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—तानि सर्व्वाण्याहारविधिविशेषायतनानि विवृणोति—तत्रेत्यादि। इमानि अत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणानि आहारविधेर्विशेषस्यायतनानि कारणानि। प्रकृतीत्यादि। उपयोक्ता चासौ अष्टमश्चेत्युपयोक्त्रष्टमः। प्रकृतिश्चेत्यादिद्वन्द्वः ॥ ९ ॥

इति द्विरसादिपञ्चरसपर्य्यन्तम्। अवरमध्यमाभ्यां लक्षितः पुरुषः। प्रवरमिति सर्व्वरसम्, सात्म्यम् उपपादयेदभ्यस्येदित्यर्थः। क्रमेणेति यथोक्ताभ्यासक्रमेण। उपपादितसर्व्वरससात्म्येनापि चाहारः प्रशस्तप्रकृत्यादिसम्पन्नः कर्त्तव्य इत्याह—सर्व्वरसमित्यादि। अभिसमीक्ष्येति हिताहितं विचार्य्य। हितमेवेति पदेन यदेव प्रकृत्यादिना हितम्, तदेवानुरुध्येत सेवेतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

* प्रकृत्याद्युपयोक्त्रष्टमानि इत्यधिकः पाठो दृश्यते क्वचित्।

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्व्वादिगुणयोगः। तद् यथा—माषमुद्गयोः शूकरैणयोश्च। करणं पुनः स्वाभाविकद्रव्याणामभिसंस्कारः। संस्कारो हि गुणाधानमुच्यते। ते गुणास्तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेश-

गङ्गाधरः—तत्राष्टसु प्रकृत्यादिषु मध्ये स्वभावो य इति यो भावो याद्रूप्येण भवति स स्वः तस्य ताद्रूप्येण भवनं भाव इति स्वभावः। ननु किं ताद्रूप्यं विना तत्र भवनमात्रं स्वभावः किमथ ताद्रूप्यञ्च तद्भवनञ्च स्वभाव इत्यत आह—स पुनः इत्यादि। स च स्वभाव पुनराहाराणामौषधानाञ्च द्रव्याणां स्वाभाविकः स्व-भावात् स्वस्यैव तदसाधारणभवनाज्जातो गुर्व्वादिगुणयोग। समुदायत्वेऽपूर्व्वं ये गुर्व्वादयोऽसाधारणा गुणा आनुलोमिकादीनि च यानि कर्म्माणि युज्यन्ते यत् स गुर्व्वादिगुणयोग इति। तत्तदसाधारणं भवनं प्रभाव स्वभावो मुख्यस्तज्जास्तु कर्म्मगुणाश्च तद्वस्तुनिष्ठाः स्वभावा इष्यन्ते। तद्वस्तुना तु क्रियन्ते तैः कर्म्मगुणैः स्वभावैर्यानि विरेचनदहनादीनि कर्म्माणि तानि कर्त्तव्यस्य निष्ठानि न तस्य वस्तुनः स्वभावा इति, तत् तद्वस्तुनः कार्य्यस्थकर्म्मवारणाय योग इति पदम्। गुणशब्दोऽत्र निश्चेष्टकारणानां गुणीभूतानां गुर्व्वादीनाम् आनुलोमिकादीनाञ्च कर्म्मणां वाचक इति बोध्यम्। उदाहरणमाह—तद् यथेत्यादि। माषमुद्गयोरिति यथा व्रीहिर्गुरुर्लघवो लाजा इति गुर्व्वादि-लघ्वादि-यथास्वगुणयोग इत्यर्थः। एवं शूकरैणयोरित्यत्रापि बोध्यम्। प्रकृतिम् उक्त्वा करणमाह—करणं पुनरित्यादि। स्वाभाविकानां स्वभावसिद्धगुणानां न तु कृत्रिमाणां तेषां पुनःसंस्काराद् यद् गुणान्तराधानं कथितकृतासवादिषु भवति तदपि स्वाभाविकद्रव्याव्यतिरिक्तानामेवेति न दोषः। गुणाधानमिति ये गुणा न स्वाभाविकास्तेषां योग आधानमित्युत्तरकालं गुणयोगः करणम्। गुणानामाधानमाह—ते गुणाश्चेत्यादि। तोयादिव्यस्तसमस्तानां वशेन यथासम्भवं बोध्यम्। तोयसन्निकर्षवशेन कठिनखरादिगुणवतां द्रव्याणां

चक्रपाणिः—आहारस्य विधिः प्रकारो विधानं वा इत्याहारविधिः, तस्य विशेषो हितत्व-महितत्वञ्च, तस्यायतनानि हेतून् इत्याहारविधिविशेषायतनानि, आहारप्रकारस्य हितत्वमहितत्वञ्च प्रकृत्यादिहेतुकमित्यर्थः। उपयोक्ता अष्टमो येषां तान्युपयोक्त्रष्टमानि। उक्तानि प्रकृत्यादीनि विभजते—तत्रेत्यादिना। स्वाभाविक इति संस्काराद्यकृतः। माषमुद्गयोरिति प्रकृत्या माषे गुरुत्वं, मुद्गे लघुत्वं, शूकरे गुरुत्वं, एणे च लघुत्वम्। द्रव्याणामिति वक्तव्ये स्वाभाविकानामिति यत् करोति,

कालवशेन, भावनादिभिः * कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते।

मृदुमसृणादिगुणाधानं स्यात्। अग्निसन्निकर्षवशेन शीतमृदुद्रवमसृणादिगुणवतामुष्णकठिनसान्द्रखरत्वादिगुणाधानं यथा व्रीहेर्गुरोर्लघवो लाजा भञ्जनादिति। शौचवशेन तु द्रव्याणां शोधनेन यथा विषतुल्यगुणानां ताम्रादीनां गुणान्तराधानम् अशुचिद्रव्यवस्त्रादीनां धौतादिना शौचगुणाधानम्। मन्थनवशेन दध्यादीनां मन्थनेन तक्रादिरूपेण परिणामे स्वादुसौगन्ध्यादिगुणाधानम्। देशवशेन तु जाङ्गलानूपसाधारणादिदेशवशेन शरीराहारौषधिद्रव्याणां काठिन्यार्द्रसान्द्रतीक्ष्णत्वादिगुणाधानं भवति। कालवशेन पुनः सम्वत्सरावयवर्त्तु दिनरात्र्यादिवशेन स्थावरजङ्गमानां गुणविशेषाः फलादीनामामपक्वादीनामम्लमधुरादिगुणाधानं भवति। एवं बाल्ययौवनवार्द्धक्यावस्थाकालवशेन रूपप्रमाणबुद्ध्यादिगुणानामाधिक्यादि प्रमाणादि गुणाधानञ्च भवति। भावनादिभिः गुणा आधीयन्ते। द्रव्याणां द्रवेणालोड़नात् दिवा दिवातपे शोषणं निशि निशि स्थापनमित्येवंविधानं भावना तया गुणान्तराधानं स्यादेवमादिना क्वथनफाण्टशीतीकरणादिर्मन्त्रादिना च गर्भाधानादिक्रियाभिस्तत्तत्कर्म्माधिकारयोग्यतादि गुणाधानं भवति। यथोपनयनेन वेदाध्ययनादिष्वधिकारयोग्यता स्यात्। विवाहेन गृहाश्रमकर्म्मयोग्यताधीयते। ब्राह्मादिदानाद्यष्टविधः स्त्रीविवाहः, पुंविवाहस्तद्ग्रहणपूर्व्वकसप्तपदीगमनान्तव्यापारः। ताभ्यामाधीयते गृहस्थाश्रमोक्तक्रियाधिकारो दम्पत्योः इति। भाजनेन चित्रकादिलिप्तोदरकुम्भादिपात्रेणारिष्टानां गुणाधानं दशरात्रं कांस्यपात्रस्थघृतस्य विषवद्गुणाधानं मरकतवद्रूपाधानमेवमादिः। आदिना धान्यराश्यादिषु स्थापनादिभिश्च गुणविशेषाधानमेवमुन्नेयम्।

तेन उत्पत्तिकाले जनकभूतैः स्वगुणारोपणम्, संस्कारः किन्तूत्पन्नस्यैव तोयादिना गुणान्तराधानमिति दर्शयति, तच्च प्राकृतगुणोपमर्द्देनैव क्रियते। यतो तोयाग्निसन्निकर्षशौचैस्तण्डुलस्थं गौरवमुपहत्य लाघवमन्ने क्रियते। यदुक्तम्—"सुधौतः प्रस्रुतः स्विन्नः सन्तप्तश्चौदनो लघुः"। भावनया च स्वरसादिकृतया स्थितस्यैवामलकादेर्गुणोत्कर्षो भवति, तथा रक्तशाल्यादेर्लघोरपि अग्निसंयोगादिना लाघवं वर्द्धते। मन्थनाद् गुणाधान यथा—शोथकृद् दधि शोथघ्नं सस्नेहमपि मन्थनादिति। देशेन यथा—भस्मराशेरधः स्थापयेद् इत्यादौ। वासनेन गुणाधानं यथा—अपामुत्पलादिवासनेन सुगन्धानुकरणम्। कालप्रकर्षाद् यथा—"पक्षाज्जातरसं पिबेत्" इत्यादि। भाजनेन यथा—"त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेत्" इत्यादौ। आदिग्रहणात् पेषणाभिमन्त्रणादि गृह्यते। ननु

* देशकालवासनभावनादिभिरित्यपरः पाठः।

संयोगस्तु पुनर्द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः। स विशेषमारभते, यं पुनर्नैकैकद्रव्याण्यारभन्ते। तद् यथा—मधुसर्पिषोर्मधुमत्स्यपयसाञ्च संयोगः।

राशिस्तु सर्व्वग्रहपरिग्रहौ मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः।

क्रमिकं संयोगमाह—संयोगस्त्वित्यादि। द्रव्याणामित्यनेन समवायेनापि द्रव्यगुणानां संहतत्वं स्यात् तद्वारणम् न स संयोगः। विशेषं विवृणोति—यमित्यादि। उदाहरणान्याह—तद् यथेत्यादि। मधुसर्पिषोः संयोगस्तु विषवद् गुणकर्म्माण्यारभते तानि च न मधु न वा सर्पिरारभते एवं मधुमत्स्यादीन संयोग इत्यादि व्याख्यातव्यम्। एवं सर्व्वत्रापि यथायथं बोध्यम्।

क्रमिकं राशिमाह—राशिस्त्वित्यादि। द्विवचनात् सर्व्वग्रहपरिग्रहौ राशिर्न तु राशी, सर्व्वग्रहश्च राशिः परिग्रहश्च राशिरिति नार्थः। स च किमर्थं प्रक्रियते इत्यत आह—मात्रेत्यादि। मात्रा चामात्रा च तयो फलस्य प्रयोजनस्य, विनिश्चयोऽर्थः प्रयोजनं चरमफलं यस्य स तथा।

संस्काराधेयेन गुणेन कथं स्वाभाविकगुणनाशः क्रियताम्, यत "स्वभावो निष्प्रतिक्रियः" इत्युक्तम् यदि संस्कारेण स्वाभाविकगुणत्वं प्रतिक्रियते, तदा "स्वभावो निष्प्रतिक्रिय" इति कथं ? ब्रूमः,—"स्वभावो निष्प्रतिक्रिय." इति स्वभावो भावोत्पत्तौ नान्यथा क्रियते। तेन जातिसम्बन्धं माषादीनां गुरुत्वं न जातौ स्फोटयितुं पार्य्यते, संस्कारेण तु तदन्यथाकरणमनुमतमेव दृष्टत्वात्। कश्चित् तु गुणो द्रव्याणा संस्कारादिनापि नान्यथा क्रियते, यथा—वह्नेरौष्ण्यं वायोश्चलत्वं तैलस्य स्नेह इत्यादि। एते हि यावद्द्रव्यभाविन एव गुणाः। गौरवादयस्तु पुराणधान्यादिष्वप्यपगम दर्शनान्न यावद्द्रव्यभाविनः। उक्तं हि "गुणो द्रव्यविनाशाद्वा विनाशमुपगच्छति। गुणान्तरोपघाताद् वा" इति। यत्र तु संस्कारेण व्रीहेर्लाजलक्षणं द्रव्यान्तरमेव जन्यते, तत्र गुणान्तरोत्पाद सुष्ठ्वेव।

संयोगमाह—संयोगस्त्वित्यादि। स विशेषमारभत इति संयुज्यमानद्रव्यैकदेशेऽदृष्ट कार्य्यमारभत इत्यर्थः। यन्नैकैकश इति यं विशेषं प्रत्येकमसंयुज्यमानानि द्रव्याणि नारभन्त इत्यर्थ.,—मधुसर्पिषी हि प्रत्येकममारके, मिलिते तु मारके भवतः, क्षीरमत्स्यादिसंयोगश्च कुष्ठादिकरो भवति। संयोगस्त्विह प्राधान्येनैवोपलभ्यमानद्रव्यमेलको विवक्षित.। तेन भावनादिष्वपि यद्यपि संयोगोऽस्ति, तथापि तत्र भावनाद्रव्याणां प्राधान्येनानुपलब्धेर्न संयोगेन ग्रहणम्।

राशिः प्रमाणम्। मात्रामात्राफलनिश्चयार्थं इति मात्रावदाहारस्यौषधस्य च यत

तत्र सर्व्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणम् एकपिण्डेन सर्व्वग्रहः। परिग्रहश्च पुनः प्रमाणग्रहणमेकैकत्वेनाहारद्रव्याणाम्। सर्व्वस्य ग्रहः सर्व्वग्रहः सर्व्वतो ग्रहः परिग्रह उच्यते।

देशः पुनः स्थानं, द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यञ्च आचष्टे।

राशेः प्रयोजनं मात्रामात्रयोः फलविनिश्चय इति। राशिः प्रकृतः। ननु सर्व्वग्रहः परिग्रहश्च कस्तावानित्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्र सर्व्वग्रहपरिग्रहयोर्मध्ये सर्व्वस्य मूर्त्तामूर्त्ततावदाहारस्य एकपिण्डेन समुदायरूपेण प्रमाणग्रहणं परिमाणग्रहणं सर्व्वग्रहः। परिग्रहश्चेति पुनस्तस्यैकपिण्डेन गृहीतस्याहारस्य द्रव्याणां मूर्त्तामूर्त्तानामेकैकत्वेन प्रत्येकेन प्रमाणग्रहणं परिमाणज्ञानं परिग्रहः। ननु कथमयमर्थो न लभ्यते सर्व्वग्रहपरिग्रहपदाभ्यां? किं सर्व्वतो ग्रहो हि सर्व्वग्रहः स एव परिग्रह इत्यर्थाभेद इत्यत आह—सर्व्वस्येत्यादि। सर्व्वस्य ग्रह इत्यनेन सर्व्वतो ग्रह इति सर्व्वग्रह इति नात्र विवक्षितमिति ख्यापितं सर्व्वतोग्रह इत्यर्थे परिग्रहशब्दो विवक्षित इति भेदः।

क्रमिकं देशमाह—देशः पुनरित्यादि। स्थानं तच्चाहारद्रव्याणां किंप्रयोजनकमित्यत आह—द्रव्याणामित्यादि। स्थानन्तु द्रव्याणामुत्पत्तिमाचष्टे प्रचारश्चाचष्टे देशसात्म्यञ्चाचष्टे इति ज्ञापयत्येतानि द्रव्याणां स्थानम् इत्यर्थः। आनूपजाङ्गलादिस्थानं तत्तत्स्थानजौषधीनां मृदुतीक्ष्णादिकं ज्ञापयति उत्पत्त्या। प्रचारेण पुनर्देशान्तरं द्रव्याणां कालविप्रकर्षात् गुणान्तरं ज्ञापयति। जाङ्गलदेशीयस्तु बहुभुक् प्राच्या मत्स्यसात्म्या इत्यादि। तज्ज्ञानेन बलाबलादिकं देहदोषादीनां बुध्यते।

फलं शुभम्, अमात्रस्य हीनमात्रस्यातिरिक्तस्य च यत् फलमशुभम्। यदुक्तम्—"तस्य ज्ञानार्थमुचितप्रमाणमनुचितप्रमाणञ्च राशिसञ्ज्ञं भवति"। सर्व्वग्रहं विवृणोति—तत्रेत्यादि। सर्व्वस्येति मिश्रीकृतस्यान्नमाससूपादेरेकपिण्डेन। परिग्रहं विवृणोति—परिग्रहः पुनरित्यादि। एकैकत्वेनेति अन्नस्य कुडवः, सूपस्य पलं, मासस्य द्विपलमित्याद्यवयवमानपूर्व्वकं समुदायमानम्। सर्व्वग्रहे प्रत्यवयवमाननियमो नास्ति। तेन येन केनचिदाहारेणास्यानियतमानेन सम्पूर्णाहारमात्रानियमनं सर्व्वग्रहः। एतदेव शब्दव्युत्पत्त्या दर्शयति—"सर्व्वस्य हि" इत्यादि, सर्व्वत इति प्रत्येकावयवतः।

देशं विभजते—देश इत्यादि। स्थानग्रहणेन चाहारद्रव्यस्य तथा भोक्तुश्च स्थानं दर्शयति। आचष्ट इति द्रव्यस्योत्पत्तिप्रचारादिज्ञानहेतुर्भवति। तत्रोत्पत्त्या—हिमवति स्थाने जातं गुरु भवति,

कालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च। तत्रावस्थिको विकारम् अपेक्षते, नित्यगस्तु खल्वृतुसात्म्यापेक्षः।

उपयोगसंस्था उपयोगनियमः, स जीर्णलक्षणापेक्षः।

क्रमिकं कालमाह—काल इत्यादि। नित्यगः प्रातरादिः स्वस्थस्य आवस्थिको रोगिणां कालादीनाञ्च तत्र प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या कालद्वयं विवृणोति—तत्रेत्यादि। तत्र नित्यगावस्थिकयोर्मध्ये आवस्थिकः कालः प्रातर्मध्याह्नादिस्त्रिपश्चाहादिश्च, आतुर्य्यं विना हि नावस्था भवति तेनातुराणां ज्वरितादीनां विकारज्वरादिकमपेक्षते। यथा नवज्वरी नाश्नीयात्। आमे तु स्तम्भनं नाचरेत् इत्येवमादिविकाराणामवस्थाविशेषापेक्षित्वमावस्थिककालत्वमिति। संवत्सरस्य नित्यगस्यावस्थिककालस्य ज्वराद्यात्तावस्थासम्बन्धिनः प्रयोजनमुक्तमाहारोपयोगे। नित्यगस्य तु प्रयोजनमाह—नित्यगस्त्वित्यादि। नित्यगः संवत्सररूपः कालो हि स्वस्थस्यर्त्तुसात्म्यं यस्मिन् ऋतौ यत् सात्म्यं तस्मिन् ऋतौ स्वस्थेन तदाहार्य्यमित्यपेक्षा यस्य स तथा। इति संवत्सररूपकालस्याहारोपयोगे प्रयोजनमुक्तम्।

क्रमिकत्वादुपयोगसंस्थामाह—उपेत्यादि। उपयोगेति प्रकरणादाहारोपयोगे नियमस्तदितराभावः। तस्य प्रयोजनमाह—स इत्यादि। स उपयोगनियमो जीर्णलक्षणापेक्षः, जीर्णलक्षणानि—उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः। लघुता क्षुत् पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्॥ इत्यपेक्षते यः स तथा। वक्ष्यते चात्र उष्णं स्निग्धमित्यादिना, तस्माज्जीर्णेऽश्नीयादिति।

मरौ जातं लघु भवति इत्यादि। प्रचारेण लघुभक्ष्याणां प्राणिनां तथा धन्वप्रचारिणाञ्च बहुक्रियाणाञ्च लाघवं, विपर्य्यये च गौरवं गृह्यते। देशसात्म्येन च देशविपरीतगुणं सात्म्यं गृह्यते। यथा—आनूपे उष्णरूक्षादि, धन्वनि तु शीतस्निग्धादि। ओकसात्म्यन्तु उपयोक्तृग्रहणेन गृहीतम्।

नित्यग इत्यहोरात्रादिरूपः। आवस्थिक इति रोगित्वबाल्याद्यवस्थाविशेषित इत्यर्थः। विकारमपेक्षत इति बाल्यादिकृतन्तु श्लेष्मादिविकारं ज्वरादिकञ्चाहारनियमार्थमपेक्षत इत्यर्थः। ऋतुसात्म्यं हि ऋत्वपेक्षितमिति ऋतुसात्म्यापेक्षः।

एवमाहारोपयोगः कर्त्तव्य एवं न कर्त्तव्य इत्युपयोगनियमः, स जीर्णलक्षणापेक्ष इति प्राधान्येनोक्तः। तेनेह "अजल्पन्नातिद्रुतं नातिविलम्बितम्" इत्याद्यपि उपयोगनियममपेक्षत एव, अजीर्णभोजने तु महांस्त्रिदोषकोपलक्षणो दोषो भवतीत्ययमेवोदाहृतः।

उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुङ्क्ते, यदायत्तमोकसात्म्यम्। इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति। एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्परोपकारका भवन्ति, तान् बुभुत्सेत, बुद्ध्वा च

क्रमिकमुपयोक्तारमाह—उपयोक्तेत्यादि। यः पुरुषस्तमाहारं प्रवरसात्म्यमुत्पाद्य प्रकृत्याभिगम्य द्रव्याणि पुरुषप्रकृत्यग्निबलाद्यनुरूपेण करणेन तत्पुरुषप्रकृत्यनुरूपमुत्पाद्य संयोगेन विरुद्धाविरुद्धत्वं विचार्य्य राशिना परिमाय मात्रां देशेन द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारदेशसात्म्यान्यनुगम्य कालेनावस्थिकेनावस्थां विचार्य्य तदनुरूपमण्डादिकमुपकल्प्य नित्यगेन तु ग्रीष्मादिसमुचितत्वेनाभिसमीक्ष्य उपयोगसंस्थया जीर्णाजीर्णलक्षणमभिसमीक्ष्य यस्य यदुचिततया युज्यते तस्य तत्तद्द्रव्यं योग्यतया विकल्पितमाहारमुपयुङ्क्ते स उपयोक्ता। ननु तस्य किं प्रयोजनमाहारोपयोगे इत्यत आह—यदायत्तमित्यादि। ओकसात्म्यं यस्य यदुचिततया सहात्मना युज्यते तदोकसात्म्यं, तत् तु यो विचारयति तस्यायत्तं तदिति प्रकृत्यादीनामष्टानां व्याख्यानमुपसंहरति इत्यष्टावित्यादि।

नन्वेषां प्रकृत्यादीनां व्यस्तानां किमाहारोपयोगित्वं किमथ समस्तानाम्? फलञ्च किं शुभमेव न चाशुभमित्यत आह—एषामित्यादि। एषां प्रकृत्यादीनामष्टानाम् आहारविधिविशेषकारणानां विशेषाः प्रकृत्याद्यन्यतमानां स्वाभाविकगुर्व्वादिगुणादीनां शुभाशुभानां शुभश्चाशुभश्च फलं स्वजन्यं येषां ते तथा, पुरुषाणां देहाग्निदोषरोगबलप्रकृत्याद्यनुरूपेण गुरुलाघवादिमुत्पाद्य प्रयोगात् शुभं फलं स्वास्थ्यारोग्यलक्षणं जनयन्ति। अन्यथा त्वशुभमातुर्य्यं जनयन्तीत्यतो न केवलं शुभफलाः, न वा व्यस्ताः शुभाशुभफलाः परन्तु परस्परोपकारकाः परस्परं प्रकृतिः करणस्य करणञ्च प्रकृतेरित्येवमादि परस्परोकारं कुर्व्वन्तीति तान् प्रकृत्यादीनां विशेषान् प्रकृतेर्विशेषान् गुरुलाघवादीनां प्रत्येकं करणस्य विशेषान् तोयाग्न्यादिप्रत्येकेन गुणविशेषान् नानारूपान्। संयोगस्य विशेषान् मधुसर्पिषोः संयोग इत्येवमादि विरुद्धं तदितरम् अविरुद्धमित्येवमादीन्। राशेर्विशेषान् शरावप्रस्थादिकान्। देशस्य विशेषान् जाङ्गलानूपसाधारणो-

यदायत्तमोकसात्म्यमिति भोक्तृपुरुषापेक्षं ह्यभ्याससात्म्यं भवति। कस्यचिद्धि किञ्चिदेवाभ्यासात् पथ्यमपथ्यं वा सात्म्यं भवति। एषामित्यादौ शुभफला विशेषा अशुभफलाश्च परस्परोपकारका भवन्तीति

हितेप्सुः स्यात्। न च मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोदर्कम् उपसेव्यं किञ्चिदाहारजातमन्यद्वा ॥ १०।११ ॥

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणाञ्च केषाञ्चित् काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां भवति।

पत्यकादीन। कालस्य विशेषान् हेमन्तादीन् ज्वरितलाघवस्थाश्रयांश्च। उपयोगसंस्थाया विशेषान् जीर्णाजीर्णलक्षणान् मण्डादिकांश्च उपयोक्तृविशेषान् प्राणाभिसरवैद्यप्रभेदान् बुभुत्सेत बोद्धुमिच्छेत्। तद्बुभुत्सया किं स्यादित्यतस्तत्र हेतुमाह—बुद्ध्वा चेत्यादि। हितेप्सुरेव स्यान्न च मोहात् प्रमादाद्वा, मोहोऽत्र प्रकृत्याद्यष्टकाज्ञानं, प्रमादोऽत्र प्रकृत्याद्यष्टकानवधानं तदन्यतरस्मात् प्रियम् आपाततः स्वादनादिना प्रियम्, असुखोदर्कम् औत्तरकालिकं फलमसुखं दुःखं यस्य तत् तथाभूतमहितमाहारजातमन्यद्वा विहारजातमुपसेव्यं, तेषां विशेषबुद्ध्या तत्प्रकृत्यादिषु मोहप्रमादसम्भवाभावात्। दोषादीनां मानविज्ञानहेतुत्वमष्टानां प्रकृत्यादीनां विमानत्वं बोध्यम् ॥ १०।११ ॥

गङ्गाधरः—नन्वाहारविधिरन्नपानचतुष्के उक्तः, उक्तान्यत्राहारविधिविशेषायतनानि कस्तत्र तावदाहारविधिविशेष इत्यत आह—तत्रेदमित्यादि। इदं वक्ष्यमाणमुष्णमित्यादिना आहारस्य विधेरन्नपानादिकोक्तगुरुलाघवादिविधिभिर्विधानं करणप्रकारोऽरोगाणां स्वस्थानामातुराणामपि व्याधितानाञ्च केषाञ्चित् सम्भवादसम्भवात् तु न सर्व्वेषामातुराणां स्वस्थानां वा काले आहारकाले प्रकृत्यैव स्वभावेनैव हिततमं हितातिशयम्।

ज्ञेयम्, तत्र प्रकृत्या लाघवादिः शुभफलो गुर्व्वादिश्चाशुभफलः। करणाद्यभिधेयोऽपि विशेष शास्त्रोक्तः शुभो निषिद्धस्त्वशुभः। देशासात्म्य निन्दितदेशजादेश्च द्रव्यस्याशुभ फलम्। एवं कालासात्म्यम् अशुभफलञ्चाजीर्णभोजनादि, तथा ओकसात्म्यञ्चाशुभफलमिति ज्ञेयम्, विपरीतन्तु शुभफलम्। मोहादित्यज्ञानतः, प्रमादादिति ज्ञात्वा रागादित्यर्थः। प्रियमिति तदात्वमात्रप्रियम्। अहितम् इत्यस्य विवरणम्—असुखोदर्कमिति असुखं दुःखरूपम् उदर्कमुत्तरकालीनं फलं यस्य स तथा। अन्यद्वेति भेषजविहारादि ॥ ९—११ ॥

चक्रपाणिः—तत्रेत्यादाविदमिति वक्ष्यमाणम्। आहारविधिर्विधीयते येनोष्णस्निग्धादिना वक्ष्यमाणेन तदाहारविधिविधानम्। आतुराणाञ्च केषाञ्चिदितिपदेन रक्तपित्तिनो शीतमेव, कफरोगिणामुष्णमेव हितमित्यादि विपर्य्ययं दर्शयति। केषाञ्चिद् भुञ्जानानामिदमाहारविधिविधानं

उष्णं स्निग्धं मात्रावज्जीर्णे वीर्य्याविरुद्धमिष्टे देशे इष्ट-सर्व्वोपकरणं नातिद्रुतं नातिविलम्बितमजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत आत्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् । तस्य च साद्गुण्यमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

उष्णमश्नीयात् । उष्णं हि भुज्यमानं स्वदते भुक्तञ्चाग्निमनुदीर्णमुदीरयति क्षिप्रं जरां गच्छति वातञ्चानुलोमयति श्लेष्माणञ्च परिशोषयति*, तस्मात् उष्णमश्नीयात् ॥ १३ ॥

स्निग्धमश्नीयात् । स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते भुक्तञ्चानुदीर्णम्† अग्निमुदीरयति क्षिप्रं जरां गच्छति वातमनुलोमयति दृढ़ीकरोति शरीरोपचयं बलाभिवृद्धिञ्चोपजनयति वर्णप्रसादञ्चाभिनिर्व्वर्त्तयति । तस्मात् स्निग्धमश्नीयात् ॥ १४ ॥

कस्तावदन्नपानविध्युक्तविधिभिराहारस्य करणप्रकार इत्यत आह—उष्णमित्यादि । इष्टे स्वमनोऽनुकूले । वीर्य्याविरुद्धं संयोक्तुं यद्द्रव्य यद्द्रव्यस्य वीर्य्येण स्ववीर्य्यतो न विपरीतं भवति, तेन द्रव्येण तदद्रव्यं संयुक्तम् । तन्मनाः भोजनमनाः । एषामुष्णादीनामन्यतमैकादिकमन्तरेण न भुञ्जीत । भुङ्क्ते चेत् तदा किं स्यादित्यत आह—तस्येत्यादि । तस्याहारविधिविधानस्य सादगुण्यं सद्गुणत्वं व्यतिरेकेणासद्गुणत्वञ्च बोध्यम् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—सद्गुणमाह—उष्णमश्नीयादित्यादि । तत्र हेतुमाह—उष्णं हीत्यादि । उष्णं नात्युष्णम्, शीतञ्चात्युष्णञ्च भुज्यमानं न स्वदते भुक्तम्, अग्निमुदीर्य्यं नोदीरयति इत्येवमादि उन्नयेत् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—स्निग्धमश्नीयादिति । स्निग्धं नातिस्निग्धम् । अतिस्निग्धमस्निग्धञ्च भुज्यमानं हि न स्वदते । भुक्तमित्येवमादि उन्नेयम् ॥ १४ ॥

हिततमं भवतीति योजना । प्रकृत्यैवेति स्वभावेनैव हिततमं वक्ष्याम इति भावः । उष्णमित्यादौ सम्यगिति च्छेदः । तस्येत्युष्णादिगुणयुक्तस्यान्नस्य । साद्गुण्यमिति प्रशस्तगुणयोगिताम् । परिह्रासयतीति भिन्नसङ्घातं करोति । दृढ़ीकरोति शरीरोपचयमिति शरीरोपचयं स्थायिनं करोति ॥ १२—१४ ॥

* परिशोषयतीत्यत्र परिह्रासयतीति चक्रसम्मतः पाठः । † भुक्तमुदीर्य्यमित्यन्यः पाठः ।

मात्रावदश्नीयात् । मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तकफानप्रपीड़यदायुरेव विवर्द्धयति केवलम् । सुखं गुदमनु पर्य्येति नोष्माणमुपहन्त्यव्यथश्च परिपाकमेति । तस्मान्मात्रावदश्नीयात् ॥ १५ ॥

जीर्णेऽश्नीयात् । अजीर्णे हि भुञ्जानस्याभ्यवहृतमाहारजातं पूर्व्वस्याहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणाहाररसेनोपसृजत् सर्व्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु । जीर्णे भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेषु अग्नौ चोदीर्णे जातायाञ्च बुभुक्षायां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषूद्गारे विशुद्धे हृदये विशुद्धे वातानुलोम्ये विसृष्टेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेषु अभ्यवहृतमाहारजातं सर्व्वशरीरधातून् अप्रदूषयदायुरेवाभिवर्द्धयति केवलम् । तस्माज्जीर्णेऽश्नीयात् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—मात्रावदश्नीयादिति । मात्रावद् भुक्तं हि वातपित्तकफान् अप्रपीड़यत् न प्रपीड़यत् सदायुरेव केवलं कृत्स्नं विवर्द्धयति । सुखं यथा स्यात् तथा गुदमनुपर्य्येति सम्यक्पक्वं विड्भूतं सुखे गुदमनु लक्ष्यीकृत्य पर्य्येति न चोष्माणं जाठराग्निम् उपहन्ति समश्चानुवर्त्तते । यतोऽव्यथं सुखं परिपाकमेति । अमात्रावद् भुक्तं वातादीन् प्रपीड़यदायुर्न वर्द्धयतीत्येवमादि उन्नयेत् ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—जीर्णेऽश्नीयादिति । अजीर्णे हीत्यादि । व्यतिरेकेण साद्गुण्यं मुक्तकण्ठेनोक्तम् अपरिणतम् ईषत्परिणतं सशेषं परिणतमित्यर्थः । अन्वयमुखेन साद्गुण्यमाह—जीर्णे इत्यादि । जीर्णे सत्याहारे स्वस्थानस्थदोषादीनि भवन्ति । तेषु सर्व्वेषु सत्सु ज्ञाते जीर्णे भुञ्जानस्य प्रकरणाद्धितं भुञ्जानस्य पुंसोऽभ्यवहृतं भुक्तं तावदाहारजातं सर्व्वशरीरधातून् वातादीन् मलधातून् रसादीन् प्रसादधातून् वसादीनुपधातूंश्चाप्रदूषयत् दूषितान न कुर्व्वत् ॥ १६ ॥

चक्रपाणि—मात्रावदिति प्रशंसायां मतुप्, तेन प्रशस्तमात्रमित्यर्थः, अपीड़यदिति अनतिमात्रत्वेन स्वस्थानस्थितं सत् वातादीन् स्थानापीड़नादप्रकोपयत् । गुदमनु पर्य्येतीति परिणतं सदनुरूपतया निःसरतीत्यर्थः । उष्माणं वह्निम् ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वस्येति दिनान्तरकृतस्य, अपरिणतमित्यसम्यगजातम्, आहाररसेनेत्याहार-

वीर्य्याविरुद्धमश्नीयात् । अविरुद्धवीर्य्यमश्नन् हि विरुद्ध-वीर्य्याहारजैर्विकारैर्नायमुपसृज्यते । तस्माद् वीर्य्याविरुद्धम् अश्नीयात् ॥ १७ ॥

इष्टे देशे चेष्टसर्व्वोपकरणञ्चाश्नीयात् । इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति । तथेष्टैः सर्व्वोपकरणैस्तस्मादिष्टे देशे तथेष्टसर्व्वोपकरणञ्चाश्नीयात् ॥१८

नातिद्रुतमश्नीयात् । अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्य तत्स्नेहन * स्वादनभोजनस्याप्रतिष्ठानं भोज्यदोषसाद्गुण्योपलब्धिश्च न नियता । तस्मान्नातिद्रुतमश्नीयात् ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—वीर्य्याविरुद्धमश्नीयादिति । अविरुद्धवीर्य्यमाहारं विरुद्धवीर्य्याहारजै रक्तपित्तादिभिः । विरुद्धवीर्य्यमश्नन् पुनस्तैरुपसृज्यतेऽयं पुरुष इति ॥१७

गङ्गाधरः—इष्टे देशेऽश्नीयादिति । मनोविघातकरैर्बीभत्सादिभिर्न मनोविघातं प्राप्नोति, अनिष्टदेशे तु प्राप्नोति । तथेष्टसर्व्वोपकरणमश्नीयादित्यत्रापि तथाशब्देन अनिष्टोपकरणजैर्मनोविघातं न प्राप्नोति अनिष्टसर्व्वोपकरणैस्तु प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—नातिद्रुतमश्नीयादिति । तत्स्नेहनस्य भुक्तद्रव्याणां स्वाभाविकस्नेहस्य स्वादस्य भोजनस्य च यथावस्थानं न भवति । अतिद्रुतं भुक्तमाहारजातं न यथावत् स्निह्यति न च यथावत् स्वदते न वा यथावत् प्रतितिष्ठते कोष्ठे । भोज्यानां द्रव्याणां दोषस्य तत्रासत्पाकजमन्दरसगन्धादिकस्य

परिणामगतेन मधुरादिना, किंवा आहारजेन रसेन । स्वस्थानस्थेषु दोषेषु इत्यादि जीर्णाहारस्य लक्षणम् । विरुद्धवीर्य्याहारजैरिति कुष्ठान्ध्यविसर्पादैरात्रेयभद्रकाप्यीयोक्तैः ॥ १६।१७ ॥

चक्रपाणि—मनोविघातकरैर्भावैरिति त्रिविधकुक्षीये वक्ष्यमाणैः कामादिभिश्चित्तोपतापकरैः चित्तविकारैरित्यर्थः । तथेष्टैश्च सर्व्वोपकरणैर्भुञ्जानो मनोविघातं न प्राप्नोतीति योजना, अनिष्टभोजनादेर्मनोविघातो भवति ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—उत्स्नेहनमुन्मार्गगमनम्, अवसदनमवसादः, अप्रतिष्ठानं हृदयस्थत्वेन कोष्ठा-

* उत्स्नेहनेति चक्रधृतः पाठः ।

नातिविलम्बितमश्नीयात्। अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति बहु भुङ्क्ते शीतीभवत्याहारजातं विषमपाकञ्च भवति। तस्मान्नातिविलम्बितमश्नीयात् ॥ २० ॥

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत। जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भवन्ति, य एवातिद्रुतमश्नतः। तस्मादजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत ॥ २१ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक्। इदं ममोपशेते इदं

साद्गुण्यमनिष्टभावरूपं नियतं नोपलभ्यते तदुपलब्ध्यनियमेन। असत्-पक्वमाहारजातं भुक्तं मन्दरसगन्धादिजन्यरोगान जनयतीति भावः। नाति-द्रुतं भुञ्जानस्य भुक्तं यथावत् स्नेहयति स्वदते यथावदाशये च प्रति-तिष्ठते ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—नातिविलम्बितमश्नीयादिति। कालप्रकर्षात् किञ्चित् पक्तुमार-भ्यते किञ्चिदाशयमापद्यते एवंविधमपाकत्वं स्यात्। नातिविलम्बितं भुञ्जानन्तु तृप्तिमधिगच्छति न बहु भुङ्क्ते न च शीतीभवत्याहारजातं समपाकञ्च भवति ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अजल्पन्नित्यादि। य एवातिद्रुतमश्नतो जल्पतो भुञ्जानस्य हसतो भुञ्जानस्य च अतन्मनसो भुञ्जानस्य चापि तत्स्नेहनास्वादन-भोजनस्याप्रतिष्ठानं न च नियता भोज्यदोषसाद्गुण्योपलब्धिरित्येते ये दोषास्त एव हि भवन्ति ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति। इदं ममोपशेते इदं

प्रवेशः, भोज्यगतानां दोषाणां केशादीनां साद्गुण्यस्य च स्वादुत्वादेरुपलब्धिर्न नियता भवति कदाचिदुपलभ्यते कदाचिन्नेति। तत्र दोषानुपलब्ध्या सदोषस्यैव भक्षणं, साद्गुण्यानुपलब्ध्या च प्रीत्यभावः। विषमञ्च पच्यत इति चिरकालभोजनेनाग्निसम्बन्धस्य वैषम्यादिति भावः। ये हि द्रुतमश्नतो दोषा इति उत्स्नेहनादय ॥ १९—२१ ॥

नोपशेते इत्येव विदितं ह्यस्यात्मन आत्मसात्म्यं भवति । तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥ २२ ॥

भवति चात्र ।

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।
वेद यो देशकालौ च शरीरञ्च स ना * भिषक् ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विमानार्थो रसद्रव्य-दोषरोगाः प्रभावतः ।
द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥

नोपशेते इति विदितमाहारजातं भुञ्जानस्यास्य पुंसस्तदाहारजातम् आत्मनः स्थूलदेहिनो यथायथं शरीरसत्त्वात्मनामात्मसात्म्यं स्वस्वसात्म्यं स्वेन स्वेन सहात्मतां सरूपतामितं भवति। इति आहारस्य विधिभिर्विधानस्य दोष-भेषजादिमानज्ञाने हेतुत्वात् यथासम्भव विमानत्वं बोध्यम्। इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथ रसद्रव्यदोषविकाराणां प्रभावज्ञानं प्रशंसति—भवतीत्यादि ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—विमानार्थ इत्यादि। विमानार्थ इति इह खल्विस्यारभ्याग्निवेशेत्यन्तेन विमानार्थ उक्तः। तत्रेत्याहारस्य त्रीणीत्यस्मात् प्राक् रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावन उक्ताः। नातिसेव्यानि त्रीणि द्रव्याणि। अथ त्रीणीत्यारभ्योक्तानि ततस्तस्मात् तेषामित्यारभ्य सात्म्यमित्यन्तेन त्रिविधं सात्म्यमुक्तं सर्व्वरसमपि चेत्यारभ्य तत्रेदमित्यस्मात् पूर्व्वम्

चक्रपाणिः—नोपशेत इतीत्यत्र 'इति'शब्देन सात्म्यासात्म्यविधानोपदर्शकेन विचारफलम् ओकसात्म्यसेवनं दर्शयति। आत्मन इतिपदेनात्मनैवात्मसात्म्यं प्रतिपुरुषं ज्ञायते, न शास्त्रोपदेशेनेति दर्शयति ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—अध्यायोक्तरसप्रभावादिज्ञानं स्तौति—रसानित्यादि। स नो भिषगिति नोऽस्माकं सम्मत इत्यर्थः। दोषविकारौ च यद्यपि त्रिविधकुक्षीये प्रभावविस्तारेण वक्तव्यौ तथापीह

* स नः इति चक्रसम्मतः पाठः ।

आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाद्गुण्यमेव च।
विमाने रससंख्याते सर्व्वमेतत् प्रकाशितम्॥ २४॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

आहारायतनान्यष्टौ उक्तानि। तत्रेदमित्यारभ्य यावदन्तं भोज्यसाद्गुण्यमुक्तम्। रससंख्याते रसाख्ये विमाने रसविमाने इत्यर्थः॥ २४॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ
तृतीयस्कन्धे विमानस्थानजल्पे रसविमानजल्पाख्या
प्रथमशाखा॥ १॥

संक्षेपेणोक्तावेव। तेन, दोषविकारप्रभावावप्युक्ताविति यदुच्यते, तत् साधु। तैलादिद्रव्यत्रय-कथनञ्च द्रव्यप्रभाव इति कृत्वा न संग्रहे पठितम्॥ २३।२४॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां विमानस्थान-व्याख्याया रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः। तद् यथा—एकमवकाशांशं मूर्त्तानामाहारविकाराणामेकं द्रवाणामेकं पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम्। एतावतीं ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति। न च केवलं

गङ्गाधरः—अथाहारविधिविधाने मात्रावदश्नीयादिति यदुक्तं, तदाहारमात्रामानविज्ञानार्थं त्रिविधकुक्षीयं विमानमारभते—अथात इत्यादि। अध्यायादौ त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदित्यादिवाक्यार्थमधिकृत्य त्रिविधकुक्षीयोऽध्यायः कृतः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—त्रिविधमित्यादि। कुक्षौ आमाशयेऽवकाशांशमाहारस्य सम्बन्धः त्रिविधं स्थापयेत् कल्पयेदाहारमुपयुञ्जानः पुरुषः। नन्वाहारस्य त्रिविधं कुक्ष्यवकाशांशं कुतः स्थापयेदित्यत आह—तद् यथेत्यादि। मूर्त्तानामिति कठिनानां, द्रवाणामिति दध्यादीनाम्। वातादिसञ्चरणायैकमवकाशांशस्थापनं प्रयोजनं बोध्यम्। ननु मात्रावदाहारमात्रेणैव किमाहारफलसौष्ठवं भवति,

चक्रपाणि—रसविमाने राशिरुक्तस्तस्य राशेर्मात्रा वक्त्वामात्रावत्त्वस्य। फलप्रपञ्चदोषविकारप्रपञ्चं दर्शयितुं त्रिविधकुक्षीयोऽभिधीयते। त्रिविधमिति त्रिप्रकारम्। अवकाशांशमिति कोष्ठावकाशभागम्। आहारस्येत्याहारनिमित्तमित्यर्थः। तेन, द्वाववकाशावाहारस्य वक्तव्यौ, एकस्तु दोषाणामिति त्रिविधं वक्ष्यमाणम्। उक्तं दोषावकाशस्थानं हि आहारोपकारकत्वादाहारस्येत्युच्यते, दोषावकाशस्थाने हि आहार दोषैर्दूष्यत इति वक्तव्यम्। किंवा, आहारस्यावकाशांशमामाशयरूपं कुक्षौ वक्ष्यमाणविभागेन त्रिविधं स्थापयेदित्यर्थः। कुक्ष्यंशभागं यथा कर्त्तव्यमाह—तद् यथेत्यादि। मूर्त्तानामित्याद्यखाद्यानाम्, द्रवाणामिति लेह्यपेयानाम्। इह चांशशब्दो न समविभागे वर्त्तते, किन्तु यथोचितविभागे। तेन मूर्त्तानां बहुभागो भवतीति ज्ञेयम्। वातपित्तश्लेष्मणां यद्यपि भिन्नानि स्थानानि, तदपि मूर्त्ताहारादिभागापेक्षया मिलितानां किञ्चित् स्थानं भवतीत्यैकत्वेनाध्यारोप्यात्र "एकम्" इति कृतम्। ननु कुक्ष्यंशविभागेन कृतेऽप्याहारे प्रकृतिगुर्वादिदुष्टद्रव्यजदोषो दृश्यत इत्याह—नामात्राहारजमिति। प्रकृत्यादिदोषकृतन्तु प्राप्नोत्येव

मात्रावत्त्वादेव आहारस्य कृत्स्नमाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यम्। प्रकृत्यादीनाम् अष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलकत्वात्। तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः। एतावानेव ह्याहारराशिविधिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वम् अमात्रावत्त्वञ्च ॥ २ ॥

तत्र मात्रावत्त्वं पूर्व्वमुद्दिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन, तद् भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः। तद् यथा—कुक्षेरप्रपीड़नम् आहारेण, हृदयस्यानवरोधः, पार्श्वयोरविपाटनम्, नातिगौरवम् उदरस्य, प्रीणनमिन्द्रियाणाम्, क्षुत्पिपासोपरमः, स्थानासनशयनगमनोच्छ्वास-*-हास्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः, सायं प्रातश्च

इत्याकाङ्क्षायामाह—न चेत्यादि। विभक्तफलत्वात् विभिन्नफलत्वात् न त्वेकैकशः सर्व्वफलत्वात्। तत्र प्रकृत्यादिष्वष्टस्वाहारविधिविशेषायतनेषु मध्ये आहारस्य राशिमधिकृत्य मात्रामात्रयोः शुभाशुभफलविनिश्चयार्थोऽयं त्रिविधकुक्षीयावकाशांशस्थापनोपदेशः। प्रकृतः करणारम्भ प्रशब्दस्यारम्भार्थकत्वात्। ननु राशि सर्व्वग्रहपरिग्रहावुक्त· कथं मात्रामात्रा चात्रोच्यते, इत्यत आह एतावानेव इत्यादि। हि यस्मादाहारस्य राशिरूपविधेर्विकल्प एतावानेव मात्रावत्त्वम् अमात्रावत्त्वञ्चेति न त्वधिक· ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तत्रेत्यादि। तन्मात्रावत्त्वम् अप्रपीड़नमाहारेण कुक्षिपीड़नाभाव·। स्थानं स्थितिरासनमुपवेशनं शयनं स्पष्टं संकथा संलाप· सम्यग्बहु-

इत्यर्थ·। तदेव स्फारयति—न चेत्यादि·। सौष्ठव सुष्ठुत्व आढ्यक्यमित्यर्थ·। विभक्तफलत्वादिति विभिन्नफलत्वात्। कुक्ष्यंशविभागेनेति "एकमवकाशांशं मूर्त्तानाम्" इत्यादिना। उद्दिष्टमिति सङ्क्षेपकथितम्। सायं प्रातश्चेति वचनात् सायं भोजने कृते यदि प्रात, प्रातश्च

---

* प्रश्वासेत्यधिकः पाठः क्वचित्।

सुखेन परिणामनम्, बलवर्णोपचयकरत्वञ्चेति मात्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ३ ॥

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते हीनमधिकञ्चेति। तत्र हीनमात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरम् अतृप्ति-करमुदावर्त्तकरम् अनायुष्यमवृष्यमनौजस्यं मनोबुद्धीन्द्रियोप-घातकरं * सारविधमनमलक्ष्म्यावहम् अशीतेश्च वातजानां विकाराणामायतनमाचक्षते ॥ ४ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्व्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः। यो हि मूर्त्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा द्रवैस्तृप्तिमापद्यते, भूयस्तस्या-माशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्य-मानाः सर्व्वे युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते। ते प्रकुपितास्तमेवाहार-राशिम् अपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमाश्रिताः विष्टम्भयन्तः

व्याख्यानं वा सुखानुवृत्तिन तु क्लेशः परिणमनं विण्मूत्रोत्सर्गानुमेय आहारस्य परिपाकः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अमात्रावत्त्वं व्याख्यातुमाह—अमात्रेत्यादि। सारविधमनं वक्ष्य-माणाष्टविधसारस्य समस्तस्य व्यस्तस्य वा विधमनं ह्रासकरम्, अलक्ष्म्यावहं लक्ष्म्या अनावहम् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अतिमात्रमित्याहारराशिमित्यनुवर्त्तमानेनान्वितम्। अति-मात्राया लक्षणमाह—यो हीत्यादि। सौहित्यमुदरपरिपूर्णतां तृप्तिमभ्यव-हारायानिच्छां सर्व्वदोषप्रकोपणमिति यदुक्तं तद् विवृणोति—भूयस्तस्येत्यादि। ते अतिमात्राहारप्रपीड़िता वातपित्तश्लेष्माणः सञ्चरणायावकाशांशाभावात् कुक्षेरेकदेशमाविश्य तमेवातिमात्रं भुक्तमाहारराशिमपरिणतमपक्वं विष्टम्भयन्तः

कृते यदि सायं सुखेन परिणमन तथा स्थानासनादिषु सुखानुवृत्तिर्भवति, तदा मात्रावद् भोजनं कृतमिति ज्ञेयम् ॥ १—३ ॥

चक्रपाणिः—सारविधमनमिति रोगभिषग्जितीये वक्ष्यमाणत्वक्सारादिविधमनम्। आहार-

* शरीरमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरमिति चक्र.।

सहसा वाप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारान् अभिनिर्व्वर्त्तयन्त्यतिमात्रभोक्तुः। तत्र वातः शूलानाहाङ्गमर्दमुखशोष-मूर्च्छाभ्रमाग्निवैषम्यसिराकुञ्चनसंस्तम्भनानि करोति, पित्तं पुनर्ज्वरातिसारान्तर्दाहतृष्णामदभ्रमप्रलपनानि, श्लेष्मा तु च्छर्द्यरोचकाविपाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाणि ॥ ५

न खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमामप्रदोषकारणमिच्छन्ति। अपि तु खलु गुरुरुक्षशीतशुष्क*विष्टम्भिविदाह्यशुचिविरुद्धानाम् अकालेऽन्नपानानामुपसेवनम्, कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याह्रीशोकमानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयुज्यते तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ६ ॥

सहसा वापीत्यपिशब्दात् क्रमेण वा उत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां मुखगुदाभ्यां प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथक् दोषा अतिभोक्तुः पुरुषस्य, इमान् वक्ष्यमाणान्। ननु को दोषः कं विकारमभिनिर्व्वर्त्तयतीत्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्र त्रिषु दोषेषु मध्ये करोतीत्यस्य परत्रापि द्वाभ्यामन्वयः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—ननु केवलमेवातिमात्राहारेणामप्रदोषो जन्यते किमथान्यैरपीत्यत आह—न खल्वित्यादि। आममभ्यवहृतमपक्वं तेन कृतः प्रदोष इत्यामप्रदोषः। तदप्याममेवान्नपानं कर्त्तृ प्रदूषयतीति, अनेनातिमात्राहारं विनापि मात्रावदाहारजातमपि गुरुरुक्षादिरूपं वा कामक्रोधाद्युपतप्तमनसा वोपयुक्तं पथ्यमपि न जीर्णं भूत्वा आममेव सत् प्रदूषयति देहमित्याख्यातम् ॥ ६ ॥

विकाराणामिति करणे सौहित्ययोगात् षष्ठी। द्रवैस्तृप्तिं 'भूयः'पदविशेषणात् अतितृप्तिम् इत्यर्थः। आमाशयगता इत्यनेन अग्निसहायसमानस्यैव वायो कोपो भवति, न पक्वाशयगतस्य इति दर्शयति। कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रिताः सह दूषितेनाहारेणेत्यर्थः ॥ ४।५ ॥

चक्रपाणिः—अतिमात्राशनजन्यत्वेनामप्रदोषे वक्तव्ये अन्यतश्च यत आमप्रदोषो भवति तमाह—न खल्वित्यादि। कामादिभिर्मनस उपघातः प्रभावादेवान्नं दूष्यति। एवमशुच्यप्यन्नम् अशुचित्वेन ज्ञातं मनस उपघातकत्वादामदूषकं भवति। आमस्यापक्वस्याहारस्य प्रदोष· आम-

---

* इत परं द्विष्टेति चक्रः पठति।

भवति चात्र ।

मात्रयाप्यभ्यवहृतं पथ्यञ्चान्नं न जीर्य्यति ।
चिन्ताशोकभयक्रोध-दुःखमोहप्रजागरैः ॥ ७ ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजो विसूचिकामलसञ्च । तत्र विसूचिकामूर्द्ध ञ्चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात् । अलसकमुपदेक्ष्यामः । दुर्ब्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्र-पुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरुक्षशीतशुष्कान्नसेविनः तदन्न-पानमनिलप्रपीड़ितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्र-प्रलीनम् अलसत्वान्न वहिर्म्मुखि भवति । ततश्छर्द्यतीसार-

गङ्गाधरः—तदेवार्थं श्लोकेनाह—भवति चात्रेत्यादि । मात्रयापीत्यपि-शब्दादमात्रया वा । पथ्यञ्चेति चकारेणापथ्यम् । तेनातिमात्रयाभ्यवहृतं पथ्यं न जीर्य्यति मात्रया चाभ्यवहृतमपथ्यमुक्तगुरुरुक्षादिकं न जीर्य्यति, पथ्यमप्यन्नमभ्यवहृतं चिन्ताशोकादिभिर्न जीर्य्यति । तमतिमात्राहारजं मात्रया च गुरुरुक्षाद्याहारजं चिन्तादिभिरजीर्णीभूतपथ्यान्नजञ्च ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तं द्विविधमित्यादि । तमामप्रदोषम् । प्रवृत्त आममन्नं दोषो यत्र तां तथा । यथोक्तरूपां तत्र वातः शूलानाहाङ्गमर्देत्यादिभिरुक्ताम्नदोष-लिङ्गां विसूचिकां वायुना सूचीभिरिव तोदवती भवतीति विसूचिकासंज्ञां विद्यात् । सुश्रुते हि विसूचिकासंज्ञार्थ उक्तः—सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ॥ इति । तदन्नपानं स्थिरगुर्व्वादिकमन्नपानम् अनिलप्रपीड़ितं विबद्धौ मार्गौ यस्य तत् तथा श्लेष्मणा बद्धमार्गत्वात् । अतिमात्रमलीनत्वाच्चालसत्वं तस्माच्च न वहिर्म्मुखि

प्रदोषः, आममेव प्रदूषयतीति अत्र कर्म्मकर्त्तृत्वे 'अच्' तेन दुष्टं भवतीत्यर्थः । किंवा, आमम् अपक्वं सद् दुष्टं दोषसम्पर्कात् शरीरं दूषयतीति ज्ञेयम् ॥ ६।७ ॥

चक्रपाणिः—द्विविधमित्यादौ अलसक एव दण्डालसकामविषयोरवरोधः । तयोरपि हि दोषो विबद्धमार्गत्वादलसीभूतो भवति "अलसकमुपदेक्ष्यामः" इत्यादिना पुनर्विशेषहेतुः प्रायोऽभि-निर्व्वर्त्तक उच्यते, सामान्येन त्वतिमात्राहाररूप उक्त एवेति ज्ञेयम् । अनिलप्रपीड़ितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमिति दोषद्वयव्यापारवचनात् वातश्लेष्मणोरलसके प्राधान्यमुच्यते, पित्तन्तु सामान्य-

वर्ज्जान्यामप्रदोषलिङ्गानि * अभिसंदर्शयत्यतिमात्राणि। अति-मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्य्यग् गच्छन्तः कदाचि-देव केवलमस्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति, अतस्तमलसक-मसाध्यं ब्रुवते। विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरेवं दोषम्

ऊर्द्ध्वमधो वा मार्गं न प्रवर्त्तते। इत्यतोऽलसकसंज्ञा। उक्तं ह्यन्यत्र—पीड़ितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा। अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम्। शूलादीन् कुरुते तीव्रान् छर्द्द्यतीसारवर्ज्जितानिति। तन्त्रान्तरेऽपि—प्रयाति नोर्द्ध्वं नाधस्तान्नाहारोऽपि विपच्यते। आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसक स्मृतः, इति। अलसकलक्षणान्याह—तत्र इत्यादि। तत्र वात शूलानाहाङ्ग-मर्द्देत्यादिनोक्तामप्रदोषलिङ्गानि तत्र कफलिङ्गं छर्द्दिं पित्तलिङ्गमतीसारं वर्ज्जयित्वा शेषाणि लिङ्गानि विमूच्यपेक्षयाऽतिमात्राणि दर्शयत्यलसकः। सुश्रुतेऽप्युक्तं—कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यति च कूजति। निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति। वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि। तस्या लसकमाचष्टे हिक्कोद्गारौ च यस्य तु॥ इत्यलसकमुक्त्वा अलसकात् तीव्र-शूलादिमत्त्वात् भेदमादायालसकतुल्यलक्षणामतीव्रशूलादिमत्त्वात् विलम्बिकापि अतिरिक्तैवोक्ता। तद यथा—दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यस्य। विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः। यत्रस्थमामं विरुजेत् तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः। दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च॥ इति। तन्त्रे त्वस्मिन् शूलादीनां तीव्रत्वा तीव्रत्वयोर्द्दोषबलापेक्षत्वान्न ताभ्यां व्याध्यन्तरं विलम्बिकेति मनसि कृत्वा नोक्ता विलम्बिका। सा चालसकस्यैव नामान्तरमिति बोध्यम्।

अथालसकस्यासाध्यत्वमाह—अतिमात्रेत्यादि। केवल कृत्स्नम्। अपरम् असाध्यत्वमाह—विरुद्धाध्यशनेत्यादि। एवं दोषमतिप्रदुष्टप्रदुष्टामविबद्धमार्ग

वचनसिद्धमप्रधानम्, अस्त्येव तृष्णामदभ्रमादिलिङ्गमिति ज्ञेयम्। प्रदुष्टामबद्धमार्गा इत्यत्रापक्काहारो ऽन्नरसो वा अपक्क आम उच्यते। केवलं कृत्स्नम्। विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनमिति—विरुद्धाशनम् अध्यशनम्, अजीर्णाशनञ्च, अजीर्णस्यापक्कस्याशनमजीर्णाशनम्, अजीर्णे भोजनस्याध्यशनशब्दैः

---

* यथोक्तानीत्यधिकः पाठः क्वचित्।

आमविषमित्याचक्षते भिषजो विषसदृशलिङ्गत्वात्। तत् परम् असाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ८ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि। ततश्छेदन-*-वर्त्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेत् उपवासयेच्चैनम् ॥ ९ ॥

विसूचिकायान्तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्तवच्चानुपूर्व्वी। आम-

तिर्य्यग्गतकृत्स्नदेहदण्डवत्स्तम्भकरदोषमलसकमामविषमाचक्षते; विषसदृशमारकलिङ्गत्वादित्यथः। एषोऽन्नविषाख्य आमप्रदोषोऽलसकस्यैव प्रभेदो न त्वतिरिक्तः। तस्मादेव तत्तथाविधमलसकं परमुत्कृष्टमसाध्यमाशुकारित्वादाशुकारित्वं व्याधिस्वभावात्। विरुद्धोपक्रमत्वाच्च विरुद्धोपक्रमत्वमतिप्रदुष्टदोषाणां तिर्य्यग्गतत्वात्। सुश्रुते त्वसाध्यलक्षणान्तरमुक्तं—यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्द्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः। क्षामस्वरः सर्व्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय। इति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—तयोः क्रियासूत्राण्याह—तत्रेत्यादि। उल्लेखयेत् वामयेत्। ततो लवणोष्णोदकेन वमनानन्तरं छेदनं श्लेष्मच्छेदनीयरसकट्वादिना श्लेष्मच्छेदनं वर्त्तिरुदावर्त्तोक्तफलवर्त्तिस्तत्प्रणिधानं गुदे प्रवेशनं पूर्व्वमाभ्यां दोषनिर्हरणं कृत्वा तत उपवासयेच्च। एनमलसिनम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—विसूचिकायामित्यादि। लङ्घनमेवाग्रे ततो विरिक्तवदानुपूर्व्वी, तद् यथा विसूच्यान्तु लङ्घनमग्रे ततः परं विरेचनं ततः सायाह्ने परे वाह्नि सुखोदकपरिषेकं बुद्ध्वा दोषगतिमातुरस्य विधाय पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां

लब्धत्वात्। आमदोषमामविषमाचक्षत इत्यत्र विषसदृशलिङ्ग एवामदोषोऽभिप्रेतः। अत एव 'विषसदृशलिङ्गत्वात्' इत्युक्तम्। विरुद्धोपक्रमत्वादिति आमापेक्षया यदुष्णं क्रियते तद्विषविरुद्धम्, यच्च विषापेक्षया शीतं क्रियते तदामविरुद्धम्। विषसदृशता चामस्यामजननहेतुप्रभावाद् भवति मधुघृतयोग इव विषत्वम्। वर्त्तिः इति फलवर्त्तिः ॥ ८।९ ॥

चक्रपाणिः—आनुपूर्व्वीति पेयादिक्रम इत्यर्थः। जीर्णाहारमिति विसूचिकालसकयोरिव

* स्वेदनेति चक्रः।

प्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलिप्तामाशयं स्तिमितगुरु-कोष्ठम् अनन्नाभिलाषिणमभिसमीक्ष्य पाययेद् दोषशेषपाचना-र्थमौषधम् अग्निसन्धुक्षणार्थञ्च। न त्वेवाजीर्णाशनम्। आम-प्रदोषदुर्ब्बलो ह्यग्निर्न युगपद्दोषमौषधमाहारजातञ्च शक्तः पक्तुम्। अपि च आमप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतकायाग्निं

स्ववक्लिन्नां मण्डपूर्व्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य चैवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले। चतुर्थे चान्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डुलानाम् उत्स्विन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत्। एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले। सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डुलानाम् द्विःप्रसृतं सुस्विन्नमोदनम् उष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्ग-यूषेण भोजयेत्। एवमष्टमे नवमे चान्नकाले। दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जला-दीनाम् अन्यतममांसरसेनौदकलावणिकेनातिसारवता भोजयेदुष्णोदकानुपानम् एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले। अत ऊर्द्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानं सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति। अत्रान्तरे पुनरामप्रदोषेषु सत्सु द्वितीयाद्यन्नकाले जीर्णाहारं विसूचिकार्त्तं पुरुषं दोषावलिप्तामाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमन्नाभिलाष-रहितमभिसमीक्ष्य शेषदोषपाचनार्थमग्निसन्धुक्षणार्थञ्चौषधं पाययेत्। न तु अजीर्णाशनम् अजीर्णाहारम्। ननु कस्मादन्नकाले जीर्णाहारमेवं तं तादृशार्थम् औषधं पाययेदित्यत आह—आमप्रदोषदुर्ब्बल इत्यादि। अजीर्णे पूर्व्वाहारे सति यदि दोषशेषपाचनार्थमग्निसन्धुक्षणार्थञ्चौषधं पायितं भवति, तदा तं दोषशेषं तच्चौषधं तदेवाजीर्णीभूतमाहारजातञ्च युगपदेव पक्तुं न शक्तः स्यादामप्रदोष-दुर्ब्बलाग्निस्तस्मादन्नकाले जीर्णाहारमेवौषधं पाययेत्। तदा हि शेषदोषं तत्पाचनार्थमग्निसन्धुक्षणार्थञ्चौषधं पक्तुं शक्तः स्याद् दुर्ब्बलोऽप्यग्निः। अजीर्णाहारे तु दोषशेषे च पीते च तदौषधे किं स्यादित्यत आह—अपि च

आहारस्याजीर्णतां दर्शयति। दोषावलिप्तामाशयस्य स्तिमितकोष्ठत्वादि पुरुषविशेषणमपि लक्षणं ज्ञेयम्। न त्वजीर्णाशनमिति पुनर्निषेधकरणेनाजीर्णाशनेन प्रमादादजीर्णप्रशमनाभिप्रायेण क्रिय-माणभेषजस्य महात्ययतां "दुर्ब्बलो ह्यग्नि." इत्यादिना वक्ष्यमाणां दर्शयति। कृतापतर्पणानामित्यनेन दोषाणामामताश्रयं सूचयति। सम्यक्कृते ह्यपतर्पणे न आमानुबन्धोऽस्ति। ततश्च निरामदोषारब्धे

सहसैवातुरमबलमतिपातयेत्। आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणाम् अपतर्पणेनैवोपरमो भवति। सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौषधमातङ्कविपरीत-मेवावचारयेद् यथास्वम्। सर्व्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतु-व्याधिविपरीतमहौषधमिच्छन्ति कुशलास्तदर्थकारि वा। अनुद्रिक्तामप्रदोषस्य * पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते चाग्नौ अभ्यञ्जनास्थापनानुवासनं विधिवत् स्नेहपानञ्च युक्त्या प्रयोज्यं

आमेत्यादि। आमप्रदोषस्याजीर्णाहारस्य तत्कालपीतौषधस्य च परस्परं मेलने-नावर्त्तनं विभ्रमः अतिवलत्वात् प्रवलत्वात् तेन च विभ्रमेणोपरतकायाग्निम् अवलञ्चातुरं सहसैवातिपातयेत्।

नन्वन्नकाले जीर्णाहारं दोषावलिप्तामाशयं पुरुषं न भोजयित्वा दोषशेषपाचनार्थमग्निसन्धुक्षणार्थञ्चौषधपाने तस्याभोजनेन देहक्षयः स्यादित्यत आह—आमप्रदोषजानामित्यादि। नन्वामदोषशालिनं सम्यग लङ्घितं दोषावलिप्तामाशयं दोषशेषपाचनार्थमग्निसन्धुक्षणार्थञ्चौषधं पाययित्वा दोष-शेषे पक्वे सन्धुक्षिते चाग्नौ पुनश्चेत् तदामप्रदोषानुवन्धस्तिष्ठति तदा किमौषधं पाययेदित्यत आह—सति त्वित्यादि। अनुवन्धेऽर्थादामदोषस्यावशेषे सति कृतापतर्पणानां सम्यग् लङ्घितानां पुंसां व्याधिनिग्रहे व्याधिप्रशमने निमित्तविपरीतमतिमात्राहारविपरीतं तत्कुपितदोषविपरीतञ्चौषधमपास्य त्यक्त्वाथान्न दत्त्वा यथास्वमातङ्कविपरीतं शूलाङ्गमर्द्दादिवातजाद्यातङ्कविपरीत-मेवौषधमवचारयेत् भक्षयेत्। प्राङ् नातिसञ्चितो हि तत्रासञ्चितो वा वातादि-दोषः।

ननु किमस्मिन्नेव विसूचिकारोगे एवमौषधं किमन्यस्मिन् सर्व्व-विकारे वेत्यत आह—सर्व्वेत्यादि। सर्व्वविकाराणामपि चेति प्रागेव दोष-सञ्चयात् जातानां दोषजानां व्याधीनाम्। तदर्थकारि वेति हेतुव्याधि-

विसूचिकालसकव्यवस्थितशूलज्वरादौ आतङ्कविपरीतं निरामशूलज्वरहरमेव युज्यते। यथास्वमिति यद् यस्य शूलादेरातङ्कविपरीत तत् तत्र कार्य्यमित्यर्थः। आतङ्कविपरीतशब्देन च 'तदर्थकारि' गृहीतं मन्तव्यम्। अत एवोत्तरत्र "तदर्थकारि वा" इति सर्व्वविकारभेषजकथने उपपन्नं भवति।

* विमुक्तामप्रदोषस्येति पाठान्तरम्।

प्रसमीक्ष्य दोषदेशभेषजकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृति-वयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ १० ॥

भवति चात्र।

अशितं खादितं पीतं लीढञ्च क्व विपच्यते।
एतत् त्वां धीर पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन्॥
इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्व्वसुः।
आचचक्षे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते॥
नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः।
अशितं खादितं पीतं लीढञ्चात्र प्रपच्यते॥
आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम्।
पक्वः सर्व्वाशयं * पश्चाद् धमनीभिः प्रपद्यते ॥ ११ ॥

विपरीतार्थकारि वा औषधम्। अनुद्रिक्तामदोषस्याप्रबलामदोषस्य परिपक्वदोषस्य पक्वतावस्थायाम् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अथामदोषप्रतिक्रियार्थं क्रियाक्रममुक्त्वाहारस्य पाकस्थानमाह—भवतीत्यादि। क्व कस्मिन् शारीरस्थाने, हे धीर पुनर्व्वसो गुरो, नोऽस्मान्। इतीत्यादि। इति अशितादिचतुर्व्विधाहारपाकस्थानम्, तेभ्यः शिष्येभ्यः। किम् आचचक्षे तदाह—नाभीत्यादि। अत्रामाशयेऽशितमित्यादिकं प्रपच्यते जाठराग्निना पक्तुमारभ्यते। ननु कथं तत्र विपच्यते इत्यत आह—आमाशयगत इत्यादि। आमाशयगत आहारः पाकं प्राप्य पक्तुमारब्धः सन पश्चात् पच्यमानाशये केवलं कृत्स्नं परिसमाप्तं पाकं प्राप्य पश्चात् पक्वः किट्टमूत्रपुरीषयोः पृथग्भावेन पक्वाशये गमनात् पृथग् भूत्वा सारभूतो रसाख्यो द्रवरूपः सन् रसादिवाहिनीभिः धमनीभिः स्रोतोभिः पश्चात् सर्व्वाशयं रसरक्तादिधात्वाशयं प्रपद्यते ॥ ११ ॥

अन्यथा कथमिहानभिहितं 'तदर्थकारि' तत्राप्रस्तुतम् उच्यते। विमुक्तामदोषस्येत्यादिनाभ्यङ्गादिविधानं व्याधिजन्यानिदौर्व्वल्यादिदोषप्रशमनार्थम् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—आमाशयप्रमाणोपदर्शनार्थञ्च पृच्छोत्तरग्रन्थमाह—अशितमित्यादि। सर्व्वाश्रयम्

---

* सर्व्वाश्रयमिति चक्रः पठति।

तत्र श्लोकौ।

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलञ्चोक्तं यथायथम्।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलञ्चोक्तं विभागशः॥
आहारविध्यायतनानि चाष्टौ सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विदध्यात्।
अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो हितोपयोगेषु भजेत तञ्च॥१२

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने त्रिविध-
कुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

गङ्गाधर —अध्यायार्थमाह—तस्येत्यादि। तस्येत्याहारस्य त्रिविधं कुक्षावित्यादिना कुक्षेरप्रपीड़नमाहारेणेत्यादिना च मात्रावत आहारस्य लिङ्गं तस्य च फलञ्च एतावतीम् आहारमात्रेत्यादिना उक्तम्। अमात्रस्य हीनमात्रस्यातिमात्रस्य च अमात्रावत्त्वमित्यादिना चिह्नं फलञ्चोक्तम्। विभागश इति। तत्रापि तत्र हीनमात्रमाहारराशिमित्यादिना फलरूपं लिङ्गं हीनमात्रस्याहारस्योक्तम्। अतिमात्रं पुनरित्यादिनातिमात्रस्याहारस्य प्रागभिहितं लिङ्गं फलञ्चेति विभागं विभागं कृत्वोक्तमिति। अध्यायार्थसंग्रहश्लोक एकः। प्रकृत्यादीनाम् अन्यश्च य इत्यनुक्तो यदि कश्चिद्धितोपयोगे मार्गो वर्त्तते तमपि मार्गं भजेतेति आहारविधिविशेषाणामुपसंहारः॥ १२॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ तृतीय-
स्कन्धे विमानस्थानजल्पे त्रिविधकुक्षीयविमाननाम-
द्वितीयाध्यायजल्पाख्या द्वितीया शाखा॥ २॥

इति सर्व्वंशरीरम्। अनुक्तविध्युपग्रहार्थमाह—अन्यश्चेत्यादि। अन्यश्चेति, ग्रहण्यतिसारादिवक्ष्यमाणामदोषक्षयकरो भेषजरूपो मार्ग इहामप्रदोषे हित इति सम्बन्धः॥ ११।१२॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां विमानस्थान-
व्याख्यायां त्रिविधकुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथातो जनपदोद्ध्वंसनीयं विमानं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराध्युषिते काम्पिल्य-राजधान्यां भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगणपरिवृतः पश्चिमे घर्म्ममासे गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरन् शिष्यमग्निवेशम् अब्रवीत्। दृश्यन्ते हि खलु सौम्य नक्षत्रग्रहगणचन्द्रसूर्य्या-निलानलानां दिशाञ्च प्रकृतिभूतानाम् * ऋतुवैकारिका भावाः।

गङ्गाधरः—अथ विभिन्नप्रकृत्यादीनां विभिन्नरूपव्याधीनां क्रियाविधानार्थं रसविमानत्रिविधकुक्षीयविमाने उक्त्वा विभिन्नप्रकृत्यादीनां जनपदानामुद्-ध्वंसकराणामेकविधविकाराणां क्रियाविधानार्थं तेषाञ्च दोषभेषजादिमान-विज्ञानाय जनपदोद्ध्वंसनीयं विमानमाह—अथात इत्यादि। जनपदानां जनसमूहानामुद्ध्वंसनमधिकृत्य कृतं विमानं तं तथा। विमीयतेऽनेनेति विमानम्। रसादीनां मानज्ञानहेतुरिति तत्तद्विमानमस्त्यस्मिन्नध्याये इत्य-ध्यायार्थे छस्य लुक् अध्यायानुवाकयोरिति ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—जनपदेत्यादि। अन्तेवासिगणैः शिष्यगणैः परिवृतः। पश्चिमे घर्म्ममासे ग्रीष्मर्त्तुशेषमासे आषाढ़े, वनविचारं वनविहारं विचरन् विहरन्। किमब्रवीदित्यत आह—दृश्यन्ते हीत्यादि। सौम्य हे वत्स हि यस्मात् नक्षत्रादीनामृतुवैकारिका भावास्तदग्रीष्मर्त्तुलक्षणविपरीतलक्षणसूचका भावा

चक्रपाणिः—द्विविधो हेतुर्व्याधिजनकः प्राणिनां भवति साधारणोऽसाधारणश्च। तत्र साधारणं प्रतिपुरुषनियतं वातादिजननमाहाराद्यभिधाय बहुजनसाधारणवातजलदेशकालरूपमसाधारणरोग-कारणमभिधातु जनपदोद्ध्वंसनीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—जनपदोपलक्षितं मण्डलं जनपदमण्डलं, पञ्चालक्षेत्र इति तस्य विशेषणम्। द्विजातिभिरध्युषित इति वचनेन महाजनसेवितेऽपि देशे अधर्म्मवशाज्जनपदोद्ध्वंसो वक्ष्यमाणो भवतीति दर्शयति। पश्चिमे घर्म्ममास इति ज्यैष्ठे। वनविचारमनुविचरन्निति वनं विचर्य्य विचर्य्यानु-

* अप्रकृतिभूतानामिति चक्रः।

अचिरादितो भूरपि न यथावद्रसवीर्य्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति, तद्वियोगाच्चातङ्कप्रायता नियता। तस्मात् प्रागुद्ध्वंसात् प्राक् च भूमेर्विरसीभावादुद्धर * सौम्य भैषज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणि भवन्ति। वयञ्चैषां

अत्र ग्राह्यास्ते दृश्यन्ते। अचिरात् क्षिप्रमितो नक्षत्रादीनामृतुविकारकरभावाद् हेतोरियं भूरपीदं भूखण्डं तद्वोपदूषिता सती यथावद्रसवीर्य्यविपाकप्रभावं निधास्यति चकारात् तेन च भूरियं ओषधीनां तद्भूम्यां जातानां रस-वीर्य्यादिकं यथावत् यस्या ओषधेर्यद्यद्रसादिकं प्रसिद्धं तत् तथाविधं न प्रतिविधास्यति न स्वानुरूपेण विधास्यति। ननु तत किं स्यादित्यत आह—तद्वियोगाच्चेत्यादि। तेषाम् ओषधीनां स्वाभाविकरसादीनामोषधिषु वियोगाच्च यस्मादातङ्कप्रायता रोगबहुलता नियता अवधारिता, तस्मात् नक्षत्रादीनामृतुवैकारिकभावैर्भूमेर्विरसीभावित्वे नौषधीनां यथावद्रसादेः स्वानुरूपेण विधानाभावेनातङ्कबहुलता भाविताावधारणात्। प्रागुद्ध्वंसात् जनपदानामुद्ध्वंसात् पूर्व्वं भूमेश्च विरसीभावात् पूर्व्वञ्च भैषज्यानि उद्धर हे सौम्याग्निवेश। ननु कस्माद् भूमेर्विरसीभावात् पूर्व्वमित्यत आह—यावन्नोपेत्यादि। भैषज्यानि भूमेरुत्पत्त्याकरस्य विरसीभावादुपहतरसादीनि भवन्ति ततो यावन्नोपहतरसादीनि तावान् कालस्तु भूमेर्विरसीभावात् पूर्व्व-काल इति भावः। नन्वस्माकं किं प्रयोजनमोषधीनामुद्धरणमित्यत आह—

विचरन्तीत्यर्थं। ऋतुविकाराय भूता ऋतुवैकारिका। ऋतुविकारश्चोपलक्षणम्। तेन जन-पददेशवातविकाराय भूता इति मन्तव्यम्। यतो भूम्यादीनामपि विकृतिं वक्ष्यति। किंवा, ऋत्वननुरूपा ऋतुवैकारिकाः। तेन ऋत्वननुरूपलक्षणमेव नक्षत्रादीनां विकृतिरित्युक्तं भवति,—ग्रीष्मे हि नक्षत्राणि निर्म्मलानि भवन्ति, तानि यदि तु तुषारच्छन्नानि ग्रीष्मे भवन्ति, तदा विकृतानि भवन्तीति मन्तव्यम्। भूरपि चेति 'अपि' वचनात् जलानिलौ च ग्राहयन्ति। तेन भूस्तावदोषधीनां प्रधानकारणम्, सा रसादीन् न प्रतिविधास्यति, जलवातावपि चौषधीनां रसादीन् न प्रतिविधास्यत इति वचनं भवति। प्रतिविधास्यतीति जनयिष्यति। उद्धरध्वमिति बहुवचनं बह्वन्तेवासियुक्ताग्निवेशाभिप्रायेण। अग्निवेशस्तु प्रधानत्वेनैक एव हि, 'अग्निवेश' इतिपदेन तथा 'सौम्य' इतिपदेन सम्बोध्यते। भेषजोद्धरणन्तु बहुभिरेव कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण बहुवचनम्। भवति हि प्रधानं सम्बोध्य गणसम्पाद्यक्रियायां बहुवचनम्। यथा—पत्ते।

---

*. उद्धरध्वमिति चक्रः।

रसवीर्य्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे। ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः। न हि सम्यगुद्धृतेषु सौम्य भैषज्येषु सम्यग्विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्ध्वंसकराणां विकाराणां किञ्चित् प्रतीकारगौरवं भवति॥ २॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच। उद्धृतानि खलु भगवन् भैषज्यानि सम्यग् विहितानि च सम्यगवचारितानि च।

वयन्त्वेषामित्यादि। एषामत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणपुरुषाणाम्। के च ते पुरुषा इत्यत आह—ये चेत्यादि। ये च पुरुषा अस्मान् अनुकाङ्क्षन्ति अन्विच्छन्ति यांश्च पुरुषान् वयं अनुकाङ्क्षामोऽन्विच्छामः। तेषां पुरुषाणां रसादीनुपयोक्ष्यामहे। इति प्रजाहितैषित्वमात्रमात्मन ख्यापितम्। नन्वेवमस्तु व्याध्युत्पत्तौ सत्यां प्रतिकारस्तेषां विधास्यतेऽस्माभिः. कस्मादधुना ओषधीनामुद्धरणं कार्य्यमित्यत आह—न हीत्यादि। हि यस्मात् सम्यक् भूमेर्विरसीभावात् यथाविधि चौषधिषूद्धारितासु सतीषु सम्यक् च जनपदोद्ध्वंसकररोगोत्पत्तेः पूर्व्वं सत्याश्चोत्पत्तौ तथाविधरसादिमत्सु भैषज्येषु विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु आहारविधिना भक्षितेष जनपदोद्ध्वंसकराणामेकविधानां विकाराणां ज्वरातीसारादीनां प्रतीकारगौरवं प्रतीकारभेषजवाहुल्योपयोगकर्त्तव्यता न भवति. स्वल्पेन प्रतीकारेण तेषां प्रशमो भविष्यतीति भाव॥ २॥

गङ्गाधरः—एवंवादिनमित्यादि। उद्धृतानीत्यादिनाग्निवेशेनात्मनस्तद्बोध

युध्यध्वमिति। अन्ये तु 'सौम्य' पद भेषजविशेषण कुर्व्वन्ति। ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति ये चास्मान् भिषजोऽनुकाङ्क्षन्तीत्यर्थ। यांश्च वयमनुकाङ्क्षामश्चिकित्स्यत्वेन। एतेन, ये वैद्यप्रियत्वेन साध्याः। असाध्या हि वैद्यद्विष उक्ताः। वैद्याश्च यानिच्छन्ति, ते साध्यरोगा एव। असाध्यान् हि वैद्या नेच्छन्ति। एतेन, येऽन्येऽपि भेषजसाध्या रोगास्ते आसामोषधीनां रसादीनुपयुञ्जन्तीत्यर्थः। यदि, ये अस्मद्गताः, यांश्च वयं प्रयोजनवशादनुगता, ते उपयोक्ष्यन्तीति व्याख्यायते, तदा आत्रेयस्य पक्षरागित्वेनाप्तत्वं न सम्भवतीति "सर्व्वत्र प्रजाना पितृवत् शरण्य" इतिवचनाच्चास्य नीरागत्वमुक्तम्॥ २॥

चक्रपाणिः—उद्धतानीति वचनममृते भृतवच्चेति प्रयोगाद्बोद्धव्यम्, यथा,—अचिरकर्त्तव्ये

अपि च खलु जनपदोद्ध्वंसनमेकेनैव व्याधिना युगपदसमान-प्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयसां मनुष्याणां कस्माद् भव-तीति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । एवमसामान्यवतामप्येभिरग्निवेश प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्त्तमाना जनपदम् उद्ध्वंसयन्ति । ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति, तद् यथा—वायुरुदकं देशः काल इति ॥ ४ ॥

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात् । तद् यथा—ऋतु-विषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमति-

ख्यापितः । अत्रास्माभिरिति शेषः । स्वगतं जनपदोध्वंसनविषये प्रश्नमाह—अपि चेत्यादि । अन्यच्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—तमित्यादि । तमित्यग्निवेशम् । एवमित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण प्रकृत्याद्यसामान्यवतां विभिन्नप्रकृत्यादिकानामपि एभिरुक्तैः प्रकृत्यादिभिः प्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयोभिर्भावैरन्ये ये सामान्या मनुष्याणां भावाः तद्वैगुण्यात् तेषां सामान्यानां भावानां वैगुण्यात् समानकालाः क्षणमुहूर्त्त-संवत्सरादिरूपकालेन समानकालाः प्रायेण युगपदनेकजनमरणात् । ननु के ते प्रकृत्यादिभिन्नाः सामान्यरूपा भावा इत्यत आह—ते त्वित्यादि । वायुरिति वहिश्चरो वायुर्न तु शारीरः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तद् यथेत्यादि । अतिस्तिमितमत्यार्द्रमिव लक्ष्यते अतिशीतं वा

'कृतम्' इति वदन्ति । न हि वचनकाल एव औषधीनामुद्धरणं सम्भवतीति । एकेनेत्येक-जातीयेन । असमानप्रकृत्यादीनां समानकारणत्वाभावान्न तुल्यरूपो व्याधिर्भवितुमर्हतीति प्रश्नार्थः ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—समानलिङ्गा इति तुल्यलिङ्गाः । यथर्त्तु विषममिति ऋत्वननुरूपम् । अपगत-

रुन्नमत्यभिष्यन्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहत-परस्पर-गतिमति-कुण्डलिनमसात्म्यगन्धवाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति ॥ ५ ॥

उदकन्तु खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत् क्लेदबहुलम् अपक्रान्त-जलचरविहङ्गमुपक्षीणजलाशयमप्रीतिकरमपगत-गुणं विद्यात् ॥ ६ ॥

देशं पुनः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहुलमुपसृष्टं सरीसृप-व्याल-मशक-शलभ-मक्षिका-मूषिकोलूक-श्माशानिक-शकुनिजम्बूकादिभिः तृणोलुपोपवनवन्तं प्रतानादिबहुलम् अपूर्ववदवपतितशुष्कनष्टशस्यं धूम्रपवनञ्च प्रध्मातपतत्रिगणम् उत्क्रुष्टश्वगणमुद्भ्रान्तव्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घम् उत्सृष्ट-

अत्युष्णं वेति विकल्प उन्नेय, अत्यभिष्यन्दिनं बहिर्द्रवाभिस्रावणेन लक्ष्यम्. अतिभैरवारावं झञ्झारूपत्वात् सुतरां तस्मादेवातिशयेन प्रतिहता प्राणिनां परस्परं गतिर्येन तं तथा, असात्म्यमनुपशयिनं गन्धादिकं सिकतादिकञ्च तैरुपहतम् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—उदकन्त्वित्यादि। अपक्रान्ता जलचरादयो यस्मात् तत् तथा। उपक्षीणं प्रायेण शुष्काल्पजलाशयम् अपगतगुणम् अनारोग्यकरम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—देशं पुनरित्यादि। प्रकृतितो विकृता वर्णगन्धादयो यत्र तं तथा, सरीसृपादिभिरुपसृष्टमुपसर्गीकृतम्, श्माशानिकशकुनिगृध्रादिः, आदिना कुक्कुरादिभिश्च। तृण दूर्वादिकम् उलूपं उलुकम् उलुय इति ख्यातम्। प्रतानं लतातः प्रभवलतासमूहः, आदिना तत्पर्णादिग्रहणं तैर्बहुलम्। अपूर्ववत् पूर्वं यथा नावपतितं न शुष्कं न नष्टशस्यं यत्र तत्र पश्चात् तथावपतितं रोपितं शुष्कञ्च नष्टञ्च शस्यं भवतीति भावः। धूम्रवर्णइव पवन उपलक्ष्यते यत्र तं, तथा। प्रध्मातं निरन्तरं शब्दित पतत्रिगणो यत्र तं तथा। उत्क्रुष्ट उच्चैः शब्दं कुर्व्वन् श्वगणः

गुणमिति "जीवनं पिपासाहरम्" इत्याद्युक्तगुणरहितम्। विकृता वर्णादयो यस्य देशस्य तं विकृतवर्णगन्धरसस्पर्शम्, श्माशानिकशकुनिगृध्र। अपूर्ववदिति परिचितमप्युपहतत्वेनापूर्वमिव

नष्टधर्म्म-सत्य-लज्जाचारशीलगुण-जनपदं शश्वत्क्षुभितोदीर्ण-सलिलाशयं प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पञ्च प्रतिभयावार-रूपम् * रुक्षताम्रारुणसिताभ्रजालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभीक्ष्णं सम्भ्रमोद्वेगमिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितम् इवाक्रन्दितशब्दबहुलञ्च अहितं विद्यात् ॥ ७ ॥

कालन्तु खलु यथर्त्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीन-लिङ्गञ्चाहितमेव व्यवस्येत् ॥ ८ ॥

इमानेवंदोषयुक्तान् चतुरो भावान् जनपदोद्ध्वंस-करान् वदन्ति कुशलाः। अतोऽन्यथाभूतांस्तु हितानाचक्षते। विगुणेष्वपि तु खलु जनपदोद्ध्वंसकरेषु भावेषु भेषजेनैवोप-पाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्यः। इति ॥ ९ ॥

कुक्कुरगणो यत्र तं तथा। उद्भ्रान्त ऊर्द्ध देशे भ्रमणशीलो व्यथितश्च विविध-मृगादिसंघो यत्र तं, तथा। उत्सृष्टाश्च नष्टाश्च धर्म्मसत्यलज्जाचारशीलगुणा येन तदुत्सृष्टनष्टधर्म्मसत्यलज्जाचारशीलगुणं तादृशं जनपदं यत्र तं, तथा। शश्वत् निरन्तरं वातादिभि क्षुभितं तरङ्गबहुलमुदीर्णं जलाशयं यत्र तं, तथा। निर्घातो वज्रादिपातः। प्रतिभयं भयङ्करमप्यवारं रूपं मूर्त्तिर्यत्र तं, तथा। रुक्षैस्ताम्रैर्वाऽरुणैर्वा सितैर्वाऽभ्रजालैर्मेघजालैः संवृता अर्कचन्द्रतारका यत्र तं, तथा। अभीक्ष्णं सम्भ्रमेण त्वरया व्यग्रतया लोकानामुद्वेगो यत्र तमिव लक्ष्यते। सत्रासं रुदिता लोका यत्र तमिव लक्षितं, सतमस्कम् अन्धकारयुक्त-मिव गुह्यकैराचरितमिव आक्रन्दितशब्दैर्बहुलमिव च ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—कालन्त्वित्यादि स्पष्टम्। इमानित्यादि। इमान् वायूदकदेश-कालान्। एवमुक्तप्रकारेण वैगुण्ययुक्तान् अतोऽन्यथाभूतानिति ऋतुसमास्तिमित-मित्यादिरूपान् वायूदकदेशकालान्। ननु पूर्व्वमुक्तं प्रागुद्ध्वंसात् प्राक् च भूमे-र्विरसीभावादुद्धर सौम्य भैषज्यानीत्यादि। वाय्वादिवैगुण्येन भूमेर्विरसत्वात्

दृश्यते, उत्सृष्टाश्च नष्टाश्च धर्म्मसत्यलज्जागुणा जनैर्यत्र स तथा, यत्र ये धर्म्मादियुक्तास्ते उत्सृजन्ति

* प्रतिभयारावेति वा पाठः।

भवन्ति चात्र।

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम्।
गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत्सु प्रचक्षते॥
वाताज्जलं जलाद् देशं देशात् कालं स्वभावतः।
विद्यादपरिहार्य्यत्वाद्गरीयः पर-*-मार्थवित्॥

तत्रोद्भूतौषधीनामपि अयथावद्रसादित्वेन कार्य्याकरत्वात् वातादिवैगुण्ये जाते किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—विगुणेष्वपीत्यादि॥ ८।९॥

गङ्गाधरः—एतदेव वक्तुमाह—भवन्तीत्यादि। स्वभावत इति स्वाभाविकादपरिहार्य्यत्वात्। ननु देशादिषु चतुर्षु कुतः कस्य कस्माद् हेतोर्गरीयस्त्वमित्यत आह—वाताज्जलमित्यादि। वाताज्जलम् अपरिहार्य्यत्वात् गरीयो विद्यात्। वायुर्हि निवातगृहेऽवस्थानात् परिहार्य्यः, जलन्तु जीवनं पानाशनादिविधौ प्रायेणापेक्ष्यते, तस्माद्वायुरिव न परिहर्तुं शक्यते जलमिति भावः। जलाद्देशमपरिहार्य्यत्वाद्गरीयांसं विद्यात्। उदकन्तु पानाशनादिविधाववश्यापेक्ष्यं पानाशनादिकं हित्वा दुग्धादिकं त्रपुषनारिकेलोदकादिकञ्च पीत्वा जीवितुमर्हति यतस्तेन पुंसाप्युदकं परिहर्त्तुं शक्यं यथा न तथा देशः परिहर्त्तुं शक्यते वासार्थं देशस्यावश्यापेक्ष्यत्वात्। तस्मादुदकादपरिहार्य्यत्वाद्देशो गरीयान्। देशात् कालमपरिहार्य्यत्वात् गरीयांसं विद्यात्। देशो ह्युक्तरूपः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धादिर्न सर्व्वदेशः सम्भवति तेन यो देशो न तथाविधस्तद्देशे विगुणदेशं विहाय वासः सम्भवति, कालस्तु ऋतुरूपः स्वलक्षणविपरीतः प्रायेण वहुदेशे भवतीति देश इव न परिहार्य्यस्तस्माद् देशादपरिहार्य्यत्वात् कालो गरीयान्। गरीय इति नपुंसकनिर्द्देशः प्रथमतो वाताज्जलमित्यस्य नपुंसकजलशब्दस्यान्वयानुरोधात्,

धर्म्मादीनि, सर्व्वथा अज्ञा न धर्म्मादीन्याचरन्ति, तान् प्रति नष्टान्येव धर्म्मादीनि। गुह्यकाक्रान्तो हि देशो यथा क्रन्दनशब्दबहुलो भवति, तादृशम्॥ ४—९॥

चक्रपाणिः—वैगुण्यमित्यादिना दुष्टानां वातादीनां यस्य यदुत्कर्षो येन हेतुना तदाह। स्वभावतो विद्याद्दुष्परिहार्य्यत्वादिति स्वभावादेव वातापेक्षया जलं दुष्परिहरं भवति, जलाच्च देशः, देशाच्च कालः। वातो हि निवातदेशसेवया दुष्टः परिह्रियते, न तथा जलम्, तद्धि देहवृत्त्यर्थमवश्यं सेव्यम्। जलमपि च यदि महता प्रयत्नेन परिहर्त्तुं युज्यते, देशस्तु जलापेक्षया दुष्परिहरो

* गरीयस्तरमिति पाठान्तरम्।

वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणान्तु विशेषवित् ।
प्रतिकारस्य सौकर्य्ये विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥
चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।
भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥
येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्म्मणाम् ।
कर्म्म पञ्चविधं तेषां भेषजं परमुच्यते ॥

पश्चाल्लिङ्गविपरिणामेनान्वेतव्यम् । नन्वेवंरूपेण वातादेरुत्तरोत्तरतो गौरव-वचनेन किं प्रयोजनमित्यत आह—वाय्वादिष्वित्यादि । प्रतिकारस्य सौकर्य्ये सुकरत्वे गुरुलाघवलक्षणं विद्यात् । हेतुलाघवलक्षणविद्धि सुकरतया प्रति-कर्त्तुं क्षमः स्यादिति भावः । कालान्तेषु वायूदकदेशकालेषु । ननु केन भेषजेनोपपाद्यन्ते इत्यत आह—येषामित्यादि । मृत्युसामान्यं मृत्युजनकदैव-साम्यम् । ननु मृत्युसामान्यं केन ज्ञायते इत्यत आह—सामान्यं न च कर्म्मणामिति । कर्म्मणामिति दैवजनकसदसत्कर्म्मणां न तु पानाशनासन-शयनजागरणविण्मूत्रोत्सर्ज्जनादिकानाम्, तेनापि च विधिनाविधिनासदसद्रूपत्वे-ऽपि कर्म्मत्वेन ग्रहणं बोध्यं ; कर्म्म पञ्चविधं स्नेहस्वेदपूर्व्वकवमनविरेचना-

भवति, तद्व्यतिरेकेणावस्थातुमशक्यत्वात् । देशोऽपि यदि देशान्तरगमनेन परिहर्त्तुं युज्यते, कालस्तु सर्व्वथा त्यक्तुमशक्य इति सर्व्वेष्वेव गरीयान् । गरीयः परमिति पाठे, यद्यतः परम्, तत् ततो गरीयो विद्यादिति योजना । एतद्विपर्य्यये लाघवमाह—वाय्वादिष्वित्यादि । प्रती-कारस्य सौकर्य्यं इति यथोक्तविधया वातादिपरित्यागस्य सुकरत्वेनेत्यर्थः । येषां न मृत्युसामान्यमिति न मृत्युजनकदैवसाम्यं येषामस्तीत्यर्थः । सामान्य न च कर्म्मणामिति न च मारककर्म्म-सामान्यं येषामस्तीत्यर्थः । केचिद्धि सम्भूयैव जन्मान्तरे ग्रामदाहादि कुर्व्वते स्म, तत्कर्म्मबलात् संहतमृत्यव एव भवन्ति । किंवा, पृथगपि मारकं कर्म्म कृतं केषाञ्चिदेककालं विपच्य-मानं भवति । तेऽपि समकालमृत्यवो भवन्ति । तत्र 'न मृत्युसामान्यम्', इत्यनेन नोत्पन्न-रिष्टत्वादेव केचित् साध्या इति दर्शयति, 'न कर्म्मसामान्यम्' इत्यनेन केचिच्चाजातरिष्टा अपि नियतमारककर्म्मवशादसाध्या भवन्तीति दर्शयति । किंवा, 'न मृत्युसामान्यम्' इत्यनेन मारकव्याधिः साधारण उच्यते । 'न कर्म्मसामान्यम्' इत्यनेन च मारकव्याधिजनकं कर्म्मोच्यते ।

रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।
शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्व्वमुद्धृतैः ॥
सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्च्चनम् ।
सद्वृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥
हितं जनपदानाञ्च शिवानामुपसेवनम् ।
सेवनं ब्रह्मचर्य्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
संकथा धर्म्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
धार्म्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसम्मतैः ॥
इत्येतद् भेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥ १० ॥

स्थापनानुवासनशिरोविरेचनानीति पञ्चविधम् । ननु तादृशविगुण-वाय्वादिके समये कर्म्मसामान्येनानुमितमृत्युसामान्यमस्ति येषां तेषां किं भेषजेन नोपपत्तिर्भवतीत्यत आह—रसायनानामित्यादि । देहवृत्तिर्भोजनादिना यापनम् । भेषजैः पूर्व्वमुद्धृतैः भूमेर्विरसीभावात् पूर्व्वमुद्धृतैः शालिप्रभृति-कान्नमूपादियोनिद्रव्यैस्तथा वनजलतागुल्मादिकैरोषधिद्रव्यैश्च । बलयः पूजोप-हाराः । सद्वृत्तस्य इन्द्रियोपक्रमोक्तस्यानुवृत्तिरुपसेवनम्, प्रशमः शान्तरसाश्रयणम्, आत्मनो गुप्तिर्देशान्तरे गमनं, शिवानां मङ्गलकराणां स्वस्त्ययनवृद्धसिद्धादि-जनपदानां सङ्गादीनामुपसेवनमेतत् सर्व्वं जनपदानामुद्ध्वंसने हितं भवति । संकथा सम्यग् व्याख्यया परस्परमालापः । सहास्या सार्द्धमुपवेशनं वृद्ध-सम्मतैर्वृद्धानामपि मान्यैः सहास्या । केषामायुषः परिपालनमित्येतत् भेषजं प्रोक्तमित्यत आह—येषामित्यादि । दैवपुरुषकारयोर्दैवस्य पुरुषकारस्य वा प्राधान्याद् येषां पुरुषाणाम् । तस्मिन् विगुणवाय्वादिके सुदारुणे काले येषां मृत्युर्न नियतोऽस्ति तेषामायुषः परिपालनमित्येतद् भेषजं प्रोक्तमित्यर्थः ॥१०॥

पूर्व्वमुद्धृतैरिति व्यापत्तेः पूर्व्वं गृहीतैः । गुप्तिर्मन्त्रादिना रक्षा । अनियत इति वचनेन दुर्व्वलकर्म्मारब्धोऽपि मृत्युः प्रार्थ्यत एवैवं प्रतिकर्त्तुमिति दर्शयति ॥ १० ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणानि * पुनश्चापि भगवन्तम् आत्रेयमग्निवेश उवाच। अथ भगवन् कुतो मूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते येनोपपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति॥ ११

तमुवाच भगवानात्रेयः। सर्व्वेषामप्यग्निवेश वाय्वादीनां वैगुण्यम् उत्पद्यते यत्, तस्य मूलमधर्म्मः। तन्मूलश्चासत् कर्म्म पूर्व्वकृतम्, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव। तद् यथा—यदा वै देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्म्ममुत्क्रम्याधर्म्मेण प्रजां प्रवर्त्तयन्ति, तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तम् अधर्म्मम् अभिवर्द्धयन्ति। ततः सोऽधर्म्मः प्रसभं धर्म्ममन्तर्द्धत्ते,

गङ्गाधरः—इति श्रुत्वेत्यादि स्पष्टम्। अथेत्यादि। हे भगवन् जनपदोद्ध्वंसने मूलं कारणमेषां वाय्वादीनां कुतो वैगुण्यमुत्पद्यते इत्यन्वयः। येन वैगुण्येनोपपन्ना वातादय इत्यर्थः॥ ११॥

गङ्गाधरः—तमुवाचेत्यादि। सर्व्वेषां वाय्वादीनाम्। तद् यथेत्यादि। देशनगरनिगमेषु वासिनां जनपदानां मध्ये प्रधाना वेदादिशास्त्रोक्तविधिसद्वृत्ताद्यनुशास्तारः प्रज्ञातियोगमिथ्यायोगायोगैर्धर्म्ममुत्क्रम्यातिक्रम्य प्रजाम् अधर्म्मेण वर्त्तयन्ति यदा, तदा आश्रितोपाश्रिताः आश्रिता भृत्यादयोऽधीनाः, उपाश्रिता सामीप्येन वासिनोऽपि धर्म्मशासनेनाधीना ये पौरजनपदा नाधीनाः। किन्तु शास्त्रविज्ञानरहितत्वेन सतां व्यवहारानुरूपेण व्यवहरन्त उपजीवितुं शीलशालिनः। ततस्तस्माद् व्यवहारात् वर्द्धितोऽधर्म्मस्तेभ्यो जनपदेभ्यः

चक्रपाणिः—कुतोमूलं किंमूलमित्यर्थः। तस्य मूलमधर्म्म इति ऐहिकाधर्म्मं दर्शयति। तन्मूलं वेति तस्य वातादिवैगुण्यस्य मूलं पूर्व्वकृतं वा कर्म्म। तेन हि, कोऽप्यधर्म्मो जन्मान्तरकृतो वातादिवैगुण्यस्य कारणमिति ब्रुवते। तद्—'यदा देश' इत्यादिना त्वैहिकमेवाधर्म्मं यद्वक्ष्यति। एतत्तया प्रत्यक्षत्वेन स्फुटसिद्धान्तार्थम्, न तु जन्मान्तरकृताधर्म्मस्याकारणत्वेनेति ज्ञेयम्। तयोरित्यैहिकजन्मान्तरीययोः। योनिरिति कारणम्। स्पृश्यास्यवहार्य्यदोषादिति

* आत्रेयस्य भगवत इत्यधिकः पाठः दृश्यते क्वचित्।

ततस्तेऽन्तर्हितधर्म्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते। तेषां तथाविधान्तर्हितधर्म्माणामधर्म्मप्रधानानामपक्रान्तदेवतानाम् ऋतवो व्यापद्यन्ते। तेनापो यथाकालं देवो वर्षति न वा वर्षति विकृतं वा वर्षति, वाता न सम्यगभिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्युपशुष्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विकृतिं, तत उद्ध्वंसन्ते जनपदाः स्पर्शाभ्यवहार्य्यदोषात्॥ १२॥

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म्म एव हेतुर्भवति। येऽतिप्रवृद्धलोभरोषमानास्ते * दुर्ब्बलानवमत्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति, परान् वाभिक्रामन्ति,

प्रसभं हठात् धर्म्ममन्तर्द्धत्ते धर्म्ममन्तर्द्धापयति, ततोऽधर्म्मात् ते जनपदा अन्तर्हितधर्म्माणः। तेषां जनपदानामन्तर्हितधर्म्मत्वादधर्म्मप्रधानत्वात् अपक्रान्तदेवताकत्वाच्च ऋतवो व्यापद्यन्ते। तेन ऋतुव्यापादेन धर्म्मान्तर्द्धानेनाधर्म्मस्य प्राधान्येन प्रजानां देवतात्यागेन च देवो जलानां देव इन्द्रादिरपो न यथाकालं वर्षति। स्पर्शाभ्यवहार्य्यदोषादिति ऋतोः स्पर्शदोषात् जलादेः स्पर्शाभ्यवहारदोषात् वातस्य क्षितेश्च स्पर्शदोषात् ;ओषधीनां स्पर्शाभ्यवहारदोषात्॥ १२॥

गङ्गाधरः—एवं वातादीनां वैगुण्यमुक्त्वा युद्धादिप्रवृत्तितोऽपि जनपदोद्ध्वंसनं दर्शयति—तथेत्यादि। शस्त्राणां प्रभवनमस्मात् स शस्त्रप्रभवस्तत्र अयथावत् शस्त्रचारणप्रवृत्तिहेतुशरीरप्रवर्त्तनस्याप्यधर्म्म एव हेतुस्तस्याधर्म्मस्य मूलञ्चासत् कर्म्म पूर्व्वकृतं तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एवेति। प्रज्ञापराधासत्कर्म्माधर्म्मतोऽतिप्रवृद्धलोभादयस्ते दुर्ब्बलानवमत्य अवज्ञाय परैर्वाभिक्रम्यन्ते।

स्पृश्यस्य व्यजनादेरभ्यवहार्य्यस्य च कृत्स्नस्य दुष्टत्वात्। एतच्च प्राधान्येन ज्ञेयम्। तेन, दुष्टपवनगन्धदोषेऽपि ज्ञेयम्, असात्म्यगन्धोऽपि दुष्टवात उक्तः॥ ११। १२॥

चक्रपाणिः—शस्त्रप्रभवस्यापीति बहुजनमारकशस्त्रप्रभवस्येत्यर्थः। आत्मस्वजनपरोपघातायेति

* अतिप्रवृद्धलोभरोषमोहमाना इति पाठान्तरम्।

परैर्वाभिक्रम्यन्ते रक्षोगणादिभिर्वा। त्रिविधभूतसंघैस्तमधर्म्म-मन्यद्वाप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ १३ ॥

तथाभिशापप्रभवस्याप्यधर्म्म एव हेतुर्भवति। ये लुप्तधर्म्माणो धर्म्मादपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धर्षिपूज्यानवमत्याहितान्याचरन्ति। ततस्ताः प्रजा गुर्व्वादिभिरभिशप्ता भस्मतामुपयान्ति। प्रागप्य-भूदनेकपुरुषकुलविनाशाय। नियतप्रत्ययोपलम्भान्नियताश्च परे-ऽनियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्च परे। प्रागपि चाधर्म्माहते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् ॥ १४ ॥

रक्षोगणादिभिरित्यन्तश्छेदः। भूतसंघैर्विविधैः कर्त्तृभिर्वा। अन्यद्वेति अशु-च्यादि भावादिकं भूतोन्मादोक्तकारणमिति भूताभिघातेऽप्यधर्म्मासत्कर्म्मणो-र्योनिः प्रज्ञापराधो हेतुः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—एवमभिशापस्याप्याह—तथेत्यादि। अत्रापि अधर्म्मस्य मूलम् असत्कर्म्म पूर्व्वकृतं तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एवेति बोध्यम्, ते जनपदाः लुप्त-धर्म्माण इति धर्म्मादनिप्रत्ययो बाहुल्यात्। अकृतधर्म्माः धर्म्मादपेता धर्म्मेण त्यक्ताः। अभिशापेन प्राक्कालेऽपि पुरुषाणां कुलक्षये पुरावृत्तिमाह—प्रागे-वेत्यादि। प्राक् अतः पूर्व्वकालमेवानेकपुरुषाणां कुलविनाशाय। नियताश्च परे केचित् नियतप्रत्ययेनोपलम्भात्। नियतकालायषः कारणोप-लब्धेस्तत्र जीवन्ति। अपरे केचिच्चानियतप्रत्ययोपलम्भादनियतायुषः कारणोपलब्धेर्म्रियन्ते। ननु किं धर्म्मस्यान्तर्द्धानं देवतानां प्रजात्यागः वाय्वादीनां वैगुण्यं शस्त्रादिप्रभवश्च रक्षोगणादिभूतानामभिघातः गुरुवृद्ध-सिद्धादीनामभिशापश्चेति सर्व्वमेवाधर्म्मादुपजायते किमन्यस्मादपि किमधु-नैव न च पूर्व्वकालञ्चेत्यत आह—प्रागपीत्यादि ॥ १४ ॥

आत्मनः स्वजनस्य परस्य चोपघातो भवति प्राय इत्यर्थः। राक्षसाद्यत्सादोऽपि जनानामधर्म्मकृत एव भवतीत्याह—रक्षोगणेत्यादि। अन्यद्वेत्यधर्म्मकारणमशौचादीत्यर्थः ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः—प्रागेवेति झटिति, अनेकपुरुषकुलविनाशायाभिशप्ता भस्मता यान्तीत्यर्थः। नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे भस्मता यान्तीति योजना। अनियता अनिमित्ता इत्यर्थः।

आदिकाले ह्यदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्म्मयज्ञविधिविधानाः शैलसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवनसमबलजवपराक्रमाः चारुस्फिचोऽभिरूपप्रमाणाकृतिप्रसादोपचयवन्तः सत्यार्ज्जवानृशंस्यदानदमनियमतप-उपवासब्रह्मचर्य्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमक्लमालस्यपरिग्रहाश्च पुरुषा बभूवुः अमितायुषः। तेषामुदारसत्त्वगुणे कर्म्मणां धर्म्माणामचिन्त्यत्वात् * रसवीर्य्यविपाकप्रभावगुणसमुदितानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्व्वगुणसमुदितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—ननु कदा कथं किमशुभमधर्म्माज्जातमित्यत आह—आदिकाले इत्यादि। हि यस्मादादिकाले कृतयुगेऽष्टचत्वारिंशच्छतदिव्यवर्षमाने कालस्वभावादधर्म्माभावाददितिसुताः शक्रादयो देवास्तत्समौजांसि येषां ते तथा। शैलः शैलेन्द्रः हिमवान् तस्येव सारैस्त्वक्सारादिभिरष्टभिः संहतं दृढ़ीभूतं स्थिरं शरीरं येषां ते तथा। कथमीदृशा इत्यत आह—सत्येत्यादि। आनृशंस्यं लोकानामनिन्दा, परिग्रहः प्रतिग्रहः। एवंभूतत्वात् पुरुषाः कृतयुगे बभूवुः अमितायुषः। ननु तेषां कस्मादमितायुष्ट्वमित्यत आह—तेषामित्यादि। तेषामुदारसत्त्वगुणे कर्म्मधर्म्मयोरचिन्त्यत्वात् पृथिव्यादीनां सर्व्वगुणसमुदितत्वात् रसवीर्य्यादिसमुदितानि शस्यानि बभूवुः। कृतयुगस्यादौ एतेन तादृशसत्त्वगुणेऽचिन्त्यकर्म्मधर्म्मवत्त्वात् तादृशरसवीर्य्यादिमत्सम्यगाहाराच्चामितायुष्ट्वं पुरुषाणां कृतयुगे इति ख्यापितम् तदा चाधर्म्मो नासीत्। न च बभूव अशुभम् ॥ १५ ॥

प्रतिनियतपुरुषाभिशापात् प्रतिनियता एव भस्मता यान्ति सर्व्वत्र जना इत्यर्थः। आद्याविर्भावे रोगाणामधर्म्म एव कारणमित्याह—प्रागपि चेत्यादि ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—यज्ञो यज्ञदेवता। विधिर्यज्ञविधायको वेद, विधानं यज्ञकर्म्म, जवो वेगः। परिग्रहो ममता। अमितमिवातिबहुत्वेनायुर्येषां ते अमितायुषः। सत्ये हि चतुर्व्वर्षशतायुः। यदुक्तं भगवता

* उदारसत्त्वगुणकर्म्मणामचिन्त्यरस—इति पाठ चक्रसम्मतः।

भ्रश्यति तु कृतयुगे केषाञ्चिदत्यादानात् साम्पन्निकानां शरीरगौरवमासीत् । सत्त्वानां गौरवात् श्रमः, श्रमादालस्यम्, आलस्यात् सञ्चयः, सञ्चयात् परिग्रहः, परिग्रहाल्लोभः प्रादुरासीत् कृते । ततस्त्रेतायान्तु लोभादभिद्रोहोऽभिद्रोहादनृतवचनम् अनृतवचनात् कामक्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघात-भयतापशोक-चिन्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः । ततस्त्रेतायां धर्म्मपादोऽन्तर्द्धानमगमत् । तस्यान्तर्द्धानाद् युगवर्षप्रमाणस्य पादह्रासः, पृथिव्यादेर्गुणपादप्रणाशोऽभूत् । तत्प्रणाशकृतश्च शस्यानां स्नेहवैमल्य-रसवीर्य्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः । ततस्तानि प्रजाशरीराणि हीनगुणपादैर्हीयमानगुणैश्चाहारविकारैरयथापूर्व्वमुपष्टभ्यमानान्नि-

गङ्गाधरः—ननु कदा पुनरधर्म्मः कदा चाशुभमासीदित्यत आह—भ्रश्यति इत्यादि । कृतयुगे तु भ्रश्यति कियत्कालात्यये केषाञ्चित् पुंसां न सर्व्वेषाम् । अत्यादानेन साम्पन्निका भूत्वा केचिद् देहगौरवमापुः । सत्त्वानां देहरूपद्रव्याणां सञ्चयो धनानामालस्याददानात् परिग्रहः सर्व्वभावेण ग्रहणम् कृतयुगे गते गमन-मात्रे ततः कृतयुगगमनानन्तरं त्रेतायां प्रवृत्तायां सत्याम् । अभिद्रोहो जिघांसा । ततस्त्रेतायाः प्रवर्त्तनादनन्तरं सम्यक्प्रवृत्तायां त्रेतायां धर्म्मपादो धर्म्मस्य चतुर्थांशः । तेन चाधर्म्मस्य पादप्रवर्त्तनमभूत् ततस्तु तस्य धर्म्मपादस्यान्तर्द्धानात् कृतयुगस्य तावद्वर्षप्रमाणस्य पादह्रासः षट्त्रिंशच्छतदिव्यवर्षमानमभूत् गुणानां रसादीनां पादस्य प्रणाशः । तस्य पृथिव्यादिगुणपादस्य प्रणाशेन कृतः । ततः शस्यानां स्नेहवैमल्यरसादिभ्रंशाच्चानन्तरं हीनगुणपादैः शस्यैः सुतरां तद्-योनिकैराहारविकारैर्हीयमानगुणैरयथापूर्व्वं पूर्व्वं कृतयुगे यथा सम्पूर्ण-

व्यासेन—"पुरुषाः सर्व्वसिद्धाश्च चतुर्व्वर्षशतायुषः । कृते" इति । साम्पन्निकानामीश्वराणाम् । कृत इति कृतयुगस्य शेषे ।

हीयमानगुणैश्चेति, यथा यथा त्रेताया क्षयो भवति, तथा तथा आहारविहारगुणपादह्रासो भवन्नास्त इति दर्शयति । विहारो हि धर्म्मवर्द्धीनगुणो भवति, तेन न यथावत् शरीरोपष्टम्भनं करोति । उपष्टभ्यमानानीति धातुसाम्येन पाल्यमानानि ।

मारुतपरीतानि * प्राग् व्याधिभिर्ज्वरादिभिः आक्रान्तान्यतः प्राणिनो ह्रासमवापुरायुषः क्रमश इति ।

भवतश्चात्र ।

युगे युगे धर्म्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।
गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥
संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ १६ ॥

रसादिभिराहारविकारैः तानि प्रजाशरीराणि उपष्टभ्यमानाग्निमारुताभ्यां परीतानि न तथाविधानि भवन्ति प्राक् प्रथममेव । व्याधिभिरित्यादि स्पष्टम् ।

इममर्थं श्लोकाभ्यामाह—भवतश्चात्रेत्यादि । युगे युगे प्रतियुगे । तेन कृते चतुष्पाद्धर्म्मः त्रेतायां त्रिपाद्धर्म्मः द्वापरेऽर्द्धं धर्म्मः कलौ पादधर्म्मः ; एवंक्रमेण धर्म्मपादविनाशानुरूपेण भूतानां युगानां भूम्यादीनां मनुष्यादीनां शस्यादीनाञ्च गुणपादो हीयते । एवं कलियुगान्ते धर्म्मपादचतुष्टयनाशात् भूतानां गुणपादचतुष्टयक्षयाद्देहिनां निःशेषेणायुःक्षयाच्च लोको देही प्रलीयते प्रलयं याति ।

कथं देहिनां निःशेषेणायुषः क्षयो भवतीत्यत उच्यते—संवत्सरेत्यादि । यत्र काले कृतत्रेताद्वापरकलियुगानां यस्मिन् युगे दिव्यमानेन नरमानेन वा यद्वर्षमानं युगानां देहिनामायुषश्च यद्यन्मानमिष्यते तस्य तस्य युगस्य तत्तत्परिमितानां संवत्सराणां शते शतकृत्वो विभक्तानामेकैकभागे सम्पूर्णे जाते तद्युगोत्पन्नानां देहिनां तत्तत्परिमितस्यायुष एकैकः संवत्सरः क्षयं याति । इत्येवं कलियुगावसाने देहिनामायुषो निःशेषेण परिमाणक्षयात् सर्व्वलोकः प्राणी प्रलीयते । एवं पुनःपुनश्चतुर्युगावसाने सर्व्वप्राणिप्रलयात् लोकः परमात्मलोकपर्य्यन्तः सर्व्वो लोकः प्रलीयते शक्तिब्रह्ममात्रमवशिष्यते । तद् यथा । कृतयुगस्य मानं स्वभावसिद्धं दिव्यसंवत्सराणामष्टशताधिक-

संवत्सरशते पूर्णे इति संवत्सरेण शततमेऽशे पूर्णे । यत्र यन्मानमिष्यत इति यत्र युगे यन्मानमिष्यते, तत्र शततमेऽशे पूर्णे वर्षं एकं क्षयं याति । तेन कलौ शतवर्षायुरिति । यदा शततमोऽशो याति क्षयम्, तदा नवनवति परमायुर्भवतीत्याद्यनुसरणीयम् ॥ १५।१६ ॥

* उपष्टभ्यमानान्यग्निमारुतपरीतानीत्यपरः पाठः ।

चतु॰सहस्रम्। देहिनामायुषश्च कालस्वभावसिद्धं नरमानेन संवत्सराणां चतुः-शतम्। तत्र कृतयुगस्य संवत्सराणां दिव्यानामष्टशताधिकचतुःसहस्रमानस्य शतकृत्वो विभक्तस्यैकैकभागोऽष्टचत्वारिंशद्दिव्या संवत्सरा भवन्ति। तदे-कैकभागे सम्पूर्णे देहिनां चतु॰शतसंवत्सरमितस्यायुष संवत्सर क्षयं याति। तेन तद्भागशते सम्पूर्णे देहिनां कृतयुगोत्पन्नानामायुष॰ संवत्सरशतं क्षयं याति इत्येवं कृतयुगावसाने। अथ प्रवर्त्तमानायां त्रेतायां धर्म्मपादक्षयात् कालस्वभावाच्च कृतयुगमानस्य पादक्षयो भवति। त्रेतायुगमानश्च दिव्यषट्त्रिंशच्छतवर्षं भवति। भूम्यादीनां गुणपादक्षयश्च भवति, तेनायुष॰ शतवर्षक्षये देहिनाञ्च त्रेतायुगोत्-पन्नानामायुषः प्रमाणं त्रिशतवर्षं भवति। तत्रापि क्रमेण धर्म्मक्षयात् त्रेतायुग-मानस्य दिव्यषट्त्रिंशच्छतस्य संवत्सरस्य शतकृत्वो विभक्तस्यैकैको भागः खलु दिव्यसंवत्सरषट्त्रिंशद्भवति। तत्रैकैकस्मिन् भागे दिव्यषट्त्रिंशत्-संवत्सरे पूर्णे जाते त्रेतायुगोत्पन्नानां तेषां देहिनां त्रिशतवर्षस्यायुषः एकैक-संवत्सरः क्षयं यातीत्येवं शतभागे पूर्णे संवत्सरशतमायुष क्षयं याति त्रेतावसाने। अथ प्रवर्त्तमाने द्वापरे द्विपादधर्म्मक्षयात् कालस्वभावाच्च त्रेतायुग-मानस्य दिव्यषट्त्रिंशच्छतवर्षस्य पादक्षयो भवति। ततो द्वापरयुगमानश्च दिव्यचतु॰शताधिकद्विसहस्रवर्षं भवति भूम्यादिगुणपादक्षयश्च भवति तेनायुषः शतवर्षक्षये देहिनाञ्च द्वापरयुगोत्पन्नानामायुष॰ प्रमाणं द्विशतवर्षं भवति। तत्रापि धर्म्मस्य क्रमश॰ क्षयात् कालस्वभावात् द्वापरयुगमानस्य दिव्य-चतुर्व्विंशतिशतवर्षस्य शतकृत्वो विभक्तस्यैकैको भाग॰ खलु दिव्यचतुर्व्विंशति-संवत्सरो भवति। तदैकैकस्मिन् भागे दिव्यचतुर्व्विंशतिसंवत्सरे पूर्णे जाते तेषां द्वापरयुगोत्पन्नानां देहिनां द्विशतसंवत्सरस्यायुष एकैकसंवत्सरः क्षयं याति, इत्येवं शतभागे पूर्णे द्वापरयुगस्यावसाने देहिनामायुष॰ संवत्सरशतं क्षयं याति। तत॰ प्रवर्त्तमाने कलियुगे धर्म्मस्य पादत्रयक्षयात् कालस्वभावात् कृतयुगमानस्य त्रिपादक्षये द्वापरस्यार्द्धक्षयाद् द्वादशदिव्यवर्षशतं कलियुगस्य मानं भवति। भूम्यादिगुणपादत्रयक्षयश्च भवति, देहिनामायुषश्च त्रिपादक्षये कलियुगोत्पन्नानामायुष॰ प्रमाणं वर्षशतं भवति। तत्रापि धर्म्मपादस्य क्रमेण क्षयात् कालस्वभावाच्च कलियुगमानस्य दिव्यद्वादशवर्षशतस्य शतकृत्वो विभक्तस्यैकैको भागो॰ द्वादश दिव्यसंवत्सरा भवन्ति। तस्मिन् एकैकस्मिन भागे दिव्यद्वादशसंवत्सरे पूर्णे सति कलियुगोत्पन्नानां देहिनामायुष॰ शत-वर्षस्यैकैकसंवत्सर॰ क्षयं याति, इत्येवं शतभागे पूर्णे कलियुगं संपूर्णं भवति।

तत्र देहिनां शतवर्षमायुर्निःशेषेण क्षयं याति। भूम्यादिगुणपादचतुष्टयस्य च क्षयो भवति, धर्म्मपादचतुष्टयक्षयश्च जायते, चतुर्युगस्य च क्षयो भवति, इत्येवं लोकः प्रलीयते। प्रलयस्तु चतुर्व्विध उक्त आग्नेयेऽग्निना वसिष्ठाय—नित्यो नैमित्तिकः प्राकृत आत्यन्तिकश्चेति। तद् यथा—चतुर्व्विधस्तु प्रलयो नित्यं यः प्राणिनां लयः। सदा विनाशो जातानां ब्राह्मो नैमित्तिको लयः। त्रिविधस्त्रिविधायान्तु प्राकृतः प्रकृतौ लयः। लयस्त्वात्यन्तिको ज्ञानादात्मनः परमात्मनि। नैमित्तिकस्य कल्पान्ते वक्ष्ये रूपं लयस्य ते। चतुर्युगसहस्रान्ते क्षीणप्राये महीतले। अनावृष्टिरतीवोग्रा जायते शतवार्षिकी। इत्यादिभिः नैमित्तिकः कल्पान्तप्रलयः उक्तः तत्र। आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन् मधुसूदनः। कल्पं शेते प्रबुद्धोऽथ ब्रह्मरूपी सृजत्यपि। द्विपरार्द्धं ततोऽव्यक्ते प्रकृतौ लीयते द्विज। स्थानात् स्थानं दशगुणमेकस्माद्गुण्यते मुने। ततोऽष्टादशमे भागे परार्द्धमभिधीयते। परार्द्धद्विगुणं यत्र प्राकृतः स लयः स्मृतः। एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्ब्बुद एव च। खर्व्वश्चैव निखर्व्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्योत्तरोत्तरम्। अनावृष्ट्याग्निसम्पर्कात् कृत्स्ने संज्वलिते द्विज। महदादिविकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये। आपो ग्रसन्ति वै पूर्व्वं भूमेर्गन्धादिकं गुणम्। इत्यादिना स्वस्वप्रकृतौ भूम्यादीनां लयमुक्त्वा उक्तं पुनर्महान्तञ्च प्रकृतिर्ग्रसति द्विज। व्यक्ताव्यक्ता च प्रकृतिर्व्यक्तस्याव्यक्तके लयः। इत्येवं महाप्रलयाख्य एकविधः प्राकृतः प्रलय उक्त। ततः परं निर्व्वाणाख्यः प्राकृतः प्रलय उक्तो यथा। पुमानेकोऽक्षरः शुद्धः सोऽप्यंशः परमात्मनः। प्रकृतिः पुरुषश्चैतौ लीयेते परमात्मनि। न तत्र सन्ति सर्व्वेषां नामजात्यादिकल्पनाः। इति प्रधानक्षेत्रज्ञादिवेदविद्यान्तानां परमात्मनि शिवे लयो निर्व्वाणाख्यः प्राकृतः प्रलय उक्तः। ततः परं महानिर्व्वाणाख्यः प्राकृतः प्रलय उक्तो यथा। सत्तामात्रात्मकेऽज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे। इति। आत्मन इति परमात्मनः परव्योमरूपस्य चतुष्पाद्ब्रह्मणश्चतुर्थपादगायत्रीसहितत्रिपात्पुरुषस्य शिवस्य सत्तामात्रात्मके ज्ञानात्मनि चेतनास्वरूपे परे ब्रह्मणि शक्तौ लय इति शक्तिमात्रब्रह्मणोऽवशेषो महानिर्व्वाणाख्यः प्राकृतः प्रलयस्तृतीय। इति। विष्णुसंहितायाञ्चोक्तम्। यदुत्तरायणं तदहर्देवानां दक्षिणायनन्तु रात्रिः, संवत्सरोऽहोरात्रः, तत्त्रिंशता मासो, मासास्ते द्वादश वर्षम्। द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि तु कलियुगम्, तद्द्विगुणानि द्वापरं, त्रिगुणानि त्रेता, चतुर्गुणानि तु

कृतयुगम्, द्वादश वर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगं, चतुर्णां युगानामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम्, चतुर्युगसहस्रश्च कल्पः, स च पितामहस्यैकमहस्तावती चास्य रात्रिः, ते च द्वे अस्याहोरात्र, एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया, सर्व्वस्यैव हि ब्रह्मणो वर्षशतमेव खल्वायु, ब्रह्मायुषा परिच्छिन्नः, कालः पौरुषो दिवसः, तस्यान्ते महाकल्पः, तावत्येव चास्य निशा, पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां सङ्ख्यैव नास्ति न च भविष्याणामनाद्यन्तता कालस्य, एवमस्मिन् निरालम्ब काले सततयायिनि। न तद्भूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद् ध्रुवा। गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे। शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहा। चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः। सर्व्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश। बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च। विनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा। इति।

अस्य प्रलयस्य वादप्रतिवादाभ्यामक्षपादगौतमेन न्यायशासने स्थापना कृता। तद् यथा—अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात्। न प्रलयोऽणुसद्भावात्। परं वा त्रुटेः। आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः। आकाशासर्व्वगतत्वं वा। अन्तर्वहिश्च कार्य्यस्य कारणान्तरवचनादकार्य्ये तदभावः। सर्व्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्व्वगतम्। अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्म्माः। मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः। संयोगोपपत्तेश्च। अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः। बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धेस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपपत्तेर्यदवशिष्यते। व्याहतत्वादहेतुः। तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम्। प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्।

इति षोड़शभिः सूत्रैः प्रलयस्थापना वार्त्तिकेन व्याख्याता। तद् यथा—अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयादिति। एवमुक्तप्रकारेणावयविसिद्धौ सत्याञ्चावयवावयविभावप्रसक्तिरा प्रलयात् प्रलयपर्य्यन्तं भवति। प्रलये तु तद्विनाशात्। चतुर्व्विधो हि प्रलयो नित्य-नैमित्तिक-त्रिविधप्राकृत-निर्व्वाणमोक्षभेदात्। तत्र प्राणिनस्त्वेते यदविरतमहरहर्म्रियन्ते स नित्यप्रलयः, सर्व्वदाविनाशः कल्पान्तो नैमित्तिकः, प्राकृतस्तु महाप्रलयो निर्व्वाणप्रलयो महानिर्व्वाणप्रलय इति त्रिविधो निर्व्वाणमोक्ष आत्यन्तिकप्रलयः। तत्र यावज्जीवति तावद् देवदत्तादिरवयवावयविभावापन्नो यदा म्रियते तदा नावयवी इति। १। तत्राह वादी। न प्रलयोऽणुसद्भावात्। २। आ प्रलयादवयवावयविभावप्रसङ्ग इति यदुक्तं तत्र प्रलयो नास्ति, अणुसद्भावात्। प्राणिनां मरणे

स्थूलदेहात्मसंयोगनाशे नित्यानुबन्धपञ्चमहाभूतसहित-सूक्ष्मशरीरि-पुरुष-सद्भाव एव। तस्मात् नित्यप्रलयो नास्तीति। तत्रोत्तरमाह प्रलयवादी। कृतादिषु चतुर्षु युगेषु क्रमेण धर्म्मपादक्षये भूम्यादीनां गुणपादक्षयस्ततः प्राणिनामायुःक्षयः कलिशेषे निःशेषेण भवति ततो न प्राणी जायते इत्येवं त्रुटिः स्यात् तस्मादस्ति प्रलयश्चतुर्युगान्ते पुनश्च कृतप्रवृत्तौ ब्रह्मा पूर्व्ववत् सम्पूर्णायुषं सर्व्वं सृजतीति। २। तत्राह वादी—परं वा त्रुटेः। ३। तथाविध-चतुर्युगान्ते प्राणिनां त्रुटेः परं वाणुसद्भावान्न प्रलयो न हि स्रष्टा सूक्ष्मशरीरिणं सृजति स च वर्त्तत एवेति। ३। तत्राह प्रलयवादी—आकाशव्यतिभेदात् तदनुप-पत्तिः। ४। तस्याणौ सद्भावस्यानुपपत्तिराकाशव्यतिभेदात्। तेषामणूनाम् अन्तर्वहिश्चाकाशेन सम्प्रवेशाद्विनाशित्वात्। तेषामणूनामारम्भकाणामन्त-र्वहिश्चाकाशोऽस्ति ततस्तेषामवयवानां विभागेन त्रुटिः स्यात् तत प्रणाश इति। ४। यद्याकाशेनान्तर्वहिश्च व्यतिभेदः समावेशोऽणूनां नेष्यते तदा खलु।०। आकाशासर्व्वगतत्वं वा। ५। अणूनामन्तर्वहिराकाशाभावे ह्याकाशस्य असर्व्वगतत्वं वा प्रसज्यते। ५। तत्राह वादी—अन्तर्वहिश्च कार्य्यस्य कारणान्तर-वचनात् अकार्य्ये तदभावः। ६। कार्य्यद्रव्यस्य शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञस्य कारणान्त-रस्य पृथिव्यादिभूतवचनादन्तर्वहिश्चास्त्याकाशः। अकार्य्ये प्राण्यप्राणिनां कारण-भूते द्रव्ये पञ्चमहाभूतमनोदिक्कालात्मनि वहिरन्तश्चाकाशस्याभाव इति। ६। न चाकाशस्यासर्व्वगतत्वं ततो भवति, कथम् सर्व्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्व्वगतत्वम्। ७। सर्व्वगतञ्चाकाशं सर्व्वसंयोगशब्दविभवात्। परमाणुभि-स्तत्कार्य्यैश्च सह संयोगा आकाशे विभवन्ति। यत्र क्वचिदुत्पन्नाश्च शब्दा आकाशे विभवन्ति तदाश्रयाश्च भवन्तीति। ७। अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्म्माः। ८। अव्यूहादयश्चाकाशधर्म्माः। संयुतप्रतिघातिना द्रव्येणाकाशो न व्यूह्यते काष्ठेनेवोदकं निरवयवत्वात्। सर्व्वं प्रतिघातिद्रव्यञ्च नाकाशं विष्टभ्नाति नास्य क्रियाहेतु गुणं शब्दं प्रवध्नात्यस्पर्शत्वात्। अण्ववयवस्य अणुतरतमत्वप्रसङ्गादणोः कार्य्यत्वप्रतिषेधः। कार्य्यकारणद्रव्ययोः परिमाण-भेददर्शनात्। एवं तर्हि मरणोत्तरकालमणुसद्भावान्न प्रलयः इति। ८। तत्राह प्रलयवादी।—कार्य्यकारणद्रव्ययोः परिमाणभेदादेव। मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोप-पत्तेरवयवसद्भावः। ९। कार्य्यकारणद्रव्ययोः परिमाणभेदाद् व्याकृताव्याकृत-मूर्त्तिमतां त्रिकोणादिसंस्थानोपपत्तेरारम्भकावयवसद्भावः। त्रिकोणं चतुष्कोणं परिमण्डलमित्येवं संस्थीयते यत् तत् संस्थानं सोऽवयवसन्निवेशः। परि-

मण्डलाश्चाणवः। तर्हि चाणवः पारिमाण्डल्यात् कार्य्ये सावयवा हेतवः स्युस्ततः कार्य्याणां त्रिकोणादिसंस्थानदर्शनादवयवसद्भावः ।९। कस्मात् ? ।०। संयोगोपपत्तेश्च । १० । बहूनामणूणां संयोगमन्तरेण नोत्पद्यते त्रिकोणादिसंस्थानं तस्मात् संयोगोपपत्तेश्चाणूनामवयवसद्भावः । १० । एवं तर्हि चावयवसंस्थानस्यानवस्था भवतीति। तत्राह—अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्च अप्रतिषेधः । ११ । अनवस्थाकारित्वात् तेषामणूनां संयोगाप्रतिषेधः। यावत् मूर्त्तिमल्लोकेऽस्ति तावत् स्वणव संयुज्यन्ते। अनवस्थानुपपत्तेश्चाणूनां संयोगस्याप्रतिषेधः। यावद्धि मूर्त्तिमत् प्रसिद्धं तावतोऽन्यन्नाभून्न कचिद् वा भावि ।११। इत्येवं वदन्तं प्रलयवादिनं प्रति पुनराह वादी ।०। एवमपि मरणोत्तरकालं चतुर्युगान्तकाल इवाणुसद्भावान्न प्रलयोऽस्तीति। नव हि द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि मनोदिक्कालात्मानश्चेति। रूपादीनि च सप्तदश गुणा उत्क्षेपणादीनि पञ्चकर्म्माणि समवायश्चेति चतुष्कं नित्यं मरणादुत्तरं सूक्ष्मदेहिषु वर्त्तते। इति ।०। तत्राप्युत्तरमाह प्रलयवादी ।०। अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात्। इति। यावत् कल्पान्तप्रलयं तावदेवावयवावयविप्रसक्तिरेवं भवति। पूर्णे हि कल्पान्तकाले तेषामणूनामसद्भाव आकाशव्यतिरेकात्। तद् यथाग्निरुवाच वशिष्ठाय। नैमित्तिकस्य कल्पान्ते वक्ष्ये रूपं लयस्य ते। दैवयुगसहस्रान्ते क्षीणप्राये महीतले। अनावृष्टिरतीवोग्रा जायते शतवार्षिकी। ततः सत्त्वक्षयः स्याच्च ततो विष्णुर्जगत्पतिः। स्थिरो जलानि पिबति भानोः सप्तसु रश्मिषु। भूपातालसमुद्रादि-तोयं नयति संक्षयम्। ततस्तस्यानुभावेन तोयाहारोपबृंहिता। त एव रश्मयः सप्त जायन्ते सप्त भास्करा। दहन्त्यशेषं त्रैलोक्यं सपातालतलं द्विज। कूर्म्मपृष्ठसमा भूः स्यात् तत कालाग्निरुद्रक। शेषाहिश्वाससम्पातात् पातालानि दहत्यधः। पातालेभ्य परं विष्णुर्भुवं स्वग दहत्यत। अशरीरमिवाभाति त्रैलोक्यमखिलं तथा। ततस्तापपरीतास्तु लोकद्वयनिवासिन। गच्छन्ति च महर्लोकं महोर्लोकाज्जनं तत। रुद्ररूपी जगत् दग्ध्वा मुखनिश्वासतो हरेः। उत्तिष्ठन्ति ततो मेघा नानारूपाः सविद्युत। शतं वर्षाणि वर्षन्तः शमयन्त्यग्निमुत्थितम्। सप्तर्षिस्थानमाक्रम्य स्थितेऽम्भसि ततो मरुत्। अथ निश्वासजो विष्णोर्नाशं नयति तान् घनान्। वायुं पीत्वा हरिः शेते शेषे चैकार्णवे प्रभुः। ब्रह्मरूपधरः सिद्धैर्जनस्थैर्मुनिभिस्ततः। आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः। आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन् मधुसूदन। कल्पं शेते प्रबुद्धोऽपि ब्रह्मरूपी सृजत्यथ। इति। इत्येवं कल्पान्तप्रलयपर्य्यन्तमवयवावयविप्रसक्तिरिति।

तत्राह पुनर्वादी। न प्रलयोऽणुसद्भावात् ।०। तथाविधे विनाशेऽप्यणवो हि सन्ति यैः पुनः सृज्यते इति चेत् तत्राह प्रलयवादी। पूर्णे कल्पान्तकाले तेषामणूनां सद्भावानुपपत्तिराकाशव्यतिभेदात्। यदि तेषामन्तर्वहिश्चाकाशसमावेशो नास्ति तदाकाशस्यासर्व्वगतत्वं प्रसज्यते। आकाशव्यतिभेदात् तु तेषां विनाशित्वमतः प्रलयावसाने तेषां सूक्ष्मभूतानां पुनः सर्ग उक्तः। तद् यथा मनुना। अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्द्धानाञ्च याः स्मृताः। ताभिः सार्द्धमिदं सर्व्वं सम्भवत्यनुपूर्व्वशः। तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते। प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम्। मनःसृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया। आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं विदुः। आकाशात् तु विकुर्व्वाणात् सर्व्वगन्धवहः शुचिः। बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः। वायोरपि विकुर्व्वाणाद् विरोचिष्णु तमोनुदम्। ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत् तद्रूपगुणमुच्यते। ज्योतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः। अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः। इति। यथा पुनः लोकसर्गे पञ्चमहाभूतसर्गः कल्पान्ते तेषां नाशात् तथा पुरुषेऽपि पुनर्ज्जन्मनि पञ्चमहाभूतानां पुनः सर्गो वक्ष्यते शारीरे। यथा—प्रलयात्यये सिसृक्षुः भूतान्यक्षरभूतः पूर्व्वतरमाकाशं सृजति। ततः प्रव्यक्ततरगुणांश्चतुरो वाय्वादीन् भावान्। तथा देहग्रहणेऽपि सत्त्वकरणो गर्भाशयमनुप्रविश्य सत्त्वोपादानः पूर्व्वतरमाकाशं सृजति ततः प्रव्यक्ततरगुणान् वाय्वादींश्चतुरो भावानिति। कल्पान्तेऽणूनां त्रुटिर्भवति लोके मरणे तु पुरुषे च। तस्मादस्ति प्रलयः।०। तत्राह पुनर्वादी। परं वा त्रुटेरिति।०। कल्पान्ते पूर्व्वपूर्व्वानुप्रविष्टानां वाय्वादीनामणूनां त्रुटेः परश्चाकार्य्याणामणूनां गन्धतन्मात्रादीनां पृथिव्यादीनां सद्भावान्न प्रलयः।०। तत्राह प्रलयवादी। आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः आकाशासर्व्वगतत्वं वा। इति। तत्राप्याह वादी। अन्तर्व्वहिश्चाकाशः कार्य्यस्य कारणान्तरवचनादकार्य्ये तदभाव। नव हि द्रव्याणि गन्धमात्रादीनि।०। रूपादयः सप्तदश गुणाः पञ्च चोत्क्षेपणादीनि कर्म्माण्येतत् सर्व्वं सन्नित्यम् अद्रव्यवत् कारणं सामान्यविशेषवच्चेति नैषामन्तराकाशव्यतिभेदो वहिस्तु तत्राकाशं सर्व्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्व्वगतम्। अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्म्माः। अण्ववयवस्यानुतरतमत्वप्रसङ्गादणोः कार्य्यत्वप्रतिषेधः। कार्य्यकारणद्रव्ययोः परिमाणभेददर्शनात्।०। तत्राह प्रलयवादी। कार्य्यद्रव्याणां कारणद्रव्यतः परिमाणभेददर्शनादेव। मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेः कारण-

द्रव्यस्यावयवसद्भावः। स चावयवो व्याकृतोऽव्याकृतो वास्ति यमन्तरेण कार्य्यद्रव्याणामवयवारम्भो न सम्भवति। संयोगोपपत्तेश्च। बहूनामणूनां संयोगमन्तरेण कार्य्यद्रव्याणां त्रिकोणाद्यवयवादिसंस्थानं नोपपद्यते तस्मात् संयोगोपपत्तेरणूनामवयवसद्भावः। तथा चावयवसंस्थानस्यानवस्था। अनन्तं हि वस्तु तत्तद्वस्तुनश्चावयवसंस्थानमनन्तं प्रत्येकभेदात्। तथा चावयवानाम् अनवस्थाकारित्वादणूनामनवस्थानुपपत्तिस्ततस्तेषां संयोगप्रतिषेधो न भवतीत्यत उक्तं द्रव्यगुणकर्म्माणीति सर्व्वं सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवच्चेति कार्य्यत्वादाकाशव्यतिभेदोऽस्ति। तस्मादस्ति प्रलय इति।

तत्राह वादी। सत्यं तावद् द्रव्यं गुणाः कर्म्माणीत्येतत् सर्व्वं सन्नित्यमद्-द्रव्यवत् कार्य्यं कारणञ्चेति तत्राहङ्कारस्य कार्य्यं तत् सर्व्वमद्रव्यारब्धं ततो नित्यमिति तेषामणूनां सद्भावान्न प्रलय इति।०। तत्राह प्रलयवादी च। अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात्। इति। यावत् प्राकृतप्रलयं तदेवावयवा-वयविप्रसक्तिरेवंप्रकारेण भवति। प्राकृतप्रलये हि तेषां नवानां द्रव्याणां गुणानां कर्म्मणां विनाशात्। तद् यथा मनुनोक्तम्। युगपत् तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि। तदाय सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः। तमोऽयन्तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः। न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः। यदाणुमात्रिको भूत्वा वीजं स्थास्नु चरिष्णु च। समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति। इति। इत्येवं महाब्रह्मणि नारायणेऽस्मिन्नादित्ये स्थावरजङ्गमपरमाणुलये द्विपरार्द्धेऽयं नारायणो ब्रह्मादित्यो मूर्त्तिं मुञ्चति चतुर्म्मुखश्चतुर्भुजश्च पञ्चाननश्चेत्येवं यावती मूर्त्तिमती सर्व्वं मूर्त्तिं विमुञ्चति, तदा यथा भवति तदुक्तमग्निना वशिष्ठाय। द्विपरार्द्धे ततोऽव्यक्ते प्रकृतौ लीयते द्विज। परार्द्धद्विगुणं यत्र प्राकृत स लयः स्मृतः। अनावृष्ट्याग्निसंपर्कात् कृते संज्वलिते द्विज। महदादिविकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये। ईशेच्छाकारिते तस्मिन् सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। आपो ग्रसन्ति वै पूर्व्वं भूमेर्गन्धादिकं गुणम्। आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयायैव कल्पते। रसात्मिकाश्च तिष्ठन्ति ह्यापस्तासां रसो गुणः। पीयते ज्योतिषा तासु नष्टास्वग्निश्च दीप्यते। ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुर्ग्रसति भास्वरम्। नष्टे ज्योतिषि वायुश्च बली दोधूयते महान्। वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशो ग्रसते ततः। वायौ नष्टे खस्य शब्दं भूतादिर्ग्रसते ततः। अभिमानात्मकं तञ्च भूतादिं ग्रसते महान्। भूमि-र्याति लयञ्चाप्सु आपो ज्योतिषि यान्ति तत्। वायौ वायुः खे च खञ्च

अहङ्कारे लयं स च। महत्तत्त्वे महान्तश्च प्रकृतिर्ग्रसते द्विज। व्यक्ताव्यक्ता च प्रकृतिर्व्यक्तस्याव्यक्तके लयः। अव्यक्तं स्यात् तमोलीनं रजसि स्याद्रजस्ततः। सत्त्वे लीनमेवमेव गुणसाम्यात्मकन्तु तत्। अव्यक्तं स्यात् प्रधानाख्यं तत्रस्थाः पुरुषास्तदा। पुमानेकोऽक्षरः शब्दः सोऽप्यंश परमात्मनः। इति। इत्येवं द्विपरार्द्धसंवत्सरेषु पूर्णेषु खल्वेतदाद्यव्यक्तान्मान्तं सर्व्वं प्रलीयते। तावत् कालं सर्व्वं तदव्याकृताव्याकृतावयवावयवितया प्रसज्यते। इति एष महाकल्पो महाप्रलयो नाम।

तत्राह वादी। न प्रलयोऽणुसद्भावात्। इत्येवं भूम्यादीनामव्यक्तान्तानां विनाशेऽपि प्रलयो न भवति तेषामणुसद्भावात्। नैवं गन्धमात्रादिलक्षणा हि भूम्यादयोऽव्यक्तान्ता अणवस्तेषां स्वस्वप्रकृतौ लये त्रुटिर्भवति नैवाणवः सन्ति।०। तत्राह वादी। परं वा त्रुटेरिति। तथैव स्वस्वप्रकृतौ भूम्यादेर्लये त्रुटेः परं वाणुसद्भावान्न प्रलयः। यदुपादानं पुनरव्यक्तं भवति अव्यक्तान्महानित्यवमादि स्यात् तत्तदुपादानन्त्वणु वर्त्तत एव।०। तत्राह प्रलयवादी। आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः। तेषामणूनां सद्भावस्यानुपपत्तिराकाशव्यतिभेदात् परमव्योम्नस्तेषामन्तर्वहिःसमावेशात् तेषां काले प्रलयात्। नैवञ्चेत् तदाकाशस्य असर्व्वगतत्वं वा स्यात्।०। तत्राह वादी। अन्तर्वहिश्च कार्य्यस्य कारणान्तरवचनादकार्य्ये तदभावः। कार्य्यस्य वस्तुनो ह्यन्तश्च वहिश्चाकाशव्यतिभेदोऽस्ति कारणान्तरवचनात् वहूनामुपादानकारणानां वचनात्। वहुभिरारब्धे वस्तुनि ह्याकाशमन्तर्गतमाविशति। अकार्य्ये तु कथमाकाशमन्तरा विशेदतस्तु अकार्य्येऽन्तःप्रवेशो नाकाशस्य। अव्यक्तादीनामुपादानमकार्य्यं तन्नित्यं न तदन्तराकाशसमावेशस्तस्मात् तत्सद्भावो न प्रलयः। न चाकाशस्यासर्व्वगतत्वम्। सर्व्वसंयोगशब्दविभावाच्च सर्व्वगतत्वम्। अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्म्माः। तथाप्यवयवस्याणुतरतमत्वप्रसक्तेरणो कार्य्यत्वप्रतिषेधः।

तत्राह प्रलयवादी। अव्यक्तस्याप्युपादानं भूतो योऽणुस्तस्य मूर्त्तिमताश्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः। यथा खल्वव्याकृतमूर्त्तिमदव्यक्तं यदणुभिरारब्धं सद्भवति तेषाम् अणूनामपि पृथक् पृथगव्याकृतमूर्त्तिमत्त्वेन संस्थानमुपपद्यते ततोऽवयवसद्भावः तदवयवावयविप्रसक्तिरा प्रलयात्। तदवयवसद्भावस्त संयोगोपपत्तेश्च। नान्तरेणानेकोपादानम् अवयवो भवति ततोऽनेकोपादानानां संयोगोपपत्तेश्चावयवसद्भावः। तेषामणूनामव्यक्तस्योपादानानां नैकविधा ह्यवस्था। तत्तत्पृथक्पृथगवस्था त्वनवस्था तत्कारित्वात् तदनवस्थानुपपत्तेश्च

तेषामणूनामवयवप्रतिषेधो न भवति इत्युक्तम्। अनवस्थाकारित्वात् अनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेध इति। तस्मादस्ति प्रलयः। संवत्सराणां द्विपरार्द्धं प्राकृतसर्गस्थितिकालस्ततः परं प्राकृतप्रलयस्तावत्कालं वर्त्तते। इति संवत्सराणां चतुःपरार्द्धं प्रधानक्षेत्रज्ञपुरुषादीनामेकोऽहोरात्रस्तथाविधाहोरात्राणां षष्ठ्युत्तरत्रिशतमहोरात्राः संवत्सरस्तत्संवत्सरशतं तेषामायुरिति संवत्सरपरार्द्धानां चतुर्द्दश शतानि चत्वारिंशच्च परार्द्धानि वर्षमेकं भवति, तेषां वर्षाणां शतं संवत्सरापरार्द्धानां चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राधिकलक्षमेकं भवति, तेन षट्त्रिंशत्सहस्राणि ब्रह्मणो भवन्ति। तावति काले सम्पूर्णे प्रकृतिपुरुषकालाश्चत्वारो वेदा विद्याश्चापराः पराविद्या च वेदान्तपुरुषः सदाशिवश्चेत्येते परमात्मनि परव्योम्नि व्योमकेशे शिवे लीयन्ते। स निर्व्वाणाख्यः प्राकृतः प्रलयः। तदुक्तमग्निना वशिष्ठाय। प्रकृतिः पुरुषश्चैतौ लीयेते परमात्मनि। न तत्र सन्ति सर्व्वेषां नामजात्यादिकल्पना। इति। श्वेताश्वतरोपनिषदि मन्त्रश्च। यदा तमस्तान्न दिवा न रात्रिः न सन्न चासच्छिव एव केवलः। तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पूराणी। इति।०। इत्यवयवावयविप्रसक्तिश्चैवमा प्रलयादित्युक्तम्।

तत्राप्याह वादी। न प्रलयोऽणुसद्भावादिति। तत्र परमात्मनि सर्व्वेषां विनाशेऽपि न प्रलयो भवति तेषामारम्भकाणुसद्भावात्।०। नैवं ते ह्यणवस्तेषां विनाशे पार्थिवादिपरमाणुवदणुसद्भावाभावात्।०। तत्राह वादी। परं वा त्रुटेरिति। तेषां त्रुटेः परं वा तदुपादानानामणूनां सद्भावान्न प्रलय इति।०। तत्राह प्रलयवादी। आकाशव्यतिभेदात तदनुपपत्तिः। प्रधानपुरुषादीनामुपादानभूता येऽणवस्तेषां सद्भावानुपपत्तिः परमाकाशव्यतिभेदात्। यदि परमाकाशसमावेशस्तेषामन्तर्वहिर्न स्यात् तदा आकाशासर्व्वगतत्वं वा।०। तत्राप्याह वादी। अन्तर्वहिश्च कार्य्यस्य कारणान्तरवचनादकार्य्ये तदभावः। कार्य्यस्य वस्तुनोऽनेककारणान्तरवचनात् तैः कारणान्तरैरारभ्यमाणे कार्य्ये त्वाकाशमन्तर्गतं वहिश्च भवति। न चैषां प्रधानपुरुषादीनामुपादानस्य कारणान्तरवचनमस्ति प्रसिद्धत्वादकार्य्यत्वं ततस्तदणूनामन्तराकाशं परव्योमापि नास्ति ततो न सद्भावानुपपत्तिः। परव्योम्नश्चाकाशस्य नासर्व्वगतत्वम्। सर्व्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्व्वगतम्। अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्म्माः। अण्ववयवस्याणुतरतमत्वप्रसक्तेरणो कार्य्यत्वप्रतिषेधः कार्य्यकारणवस्तुनोः परिमाणभेददर्शनात्। इति चेन्न कार्य्यकारणयोः परिमाणभेदादेव हि। मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवासद्भावः। परमविद्यादिप्रधानान्तानामुपादानं गायत्री-

स्थानि तेजोऽबन्नानि तेषामव्याकृतमूर्त्तिमतां संस्थानस्य विभिन्नस्योपपत्तेरवयव-सद्भावः। संयोगोपपत्तेश्च। तेषां त्रयाणां संयोगश्चोपपद्यते ततस्तदवयव-सद्भाव। अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः। तैस्तेजोऽबन्नैस्त्रिवृत्-त्रिवृद्भूतै परमविद्यादीनामवस्थाविभिन्नताकारित्वादन्यथा परमविद्यादीना-मवस्थाभेदानुपपत्तिः स्यात् तस्माच्च तेषां तेजोऽबन्नानां संयोगप्रतिषेधो न भवतीति। यावान् संवत्सराणां परार्द्धकालः प्रधानादिपरमविद्यान्तानामायुरुक्त-स्तावद्वर्षं परमात्मन शिवस्यैकमहस्तावती रात्रिरित्येवमहोरात्राणां षष्ट्युत्तर-शतत्रयं वर्षमेकं तथाविधवर्षाणां शतमायुः परमात्मन शिवस्य तावत्कालं शिवस्य परमव्योमलक्षणावयवावयविप्रसक्ति शिवायाश्च गायत्र्या लोहितशुक्लकृष्ण-वल्लक्षणाया अवयवावयविप्रसक्तिरा प्रलयात्। महानिर्व्वाणाख्यप्राकृत-प्रलयपर्य्यन्तम्। पूर्णे च तथाविधवर्षशते पूर्व्वमेतदादिपरमविद्यासदाशिवान्तं परमात्मनि लीयते तत्परमात्मा शिवो गायत्र्यां शिवायां लीयते गायत्री-स्थानां तेजोऽबन्नानामन्नमप्सु लीयते आपस्तेजसि लीयन्ते तेजः परमाकाश-रूपायां शक्तौ ब्रह्मणि लीयते इति गायत्री तेजोऽबन्नलक्षणहीना शक्तिरूपा अवतिष्ठते। इति महानिर्व्वाणाख्यः प्राकृत प्रलयः। इत्येतदुक्तं श्वेताश्वतरोप-निषदि मन्त्रे। यत्रकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद् वर्णाननेकान् विहितार्थो दधाति। विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु। इति। अग्निना चोक्तं वशिष्ठाय। सत्तामात्रात्मकेऽज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे। आत्यन्तिकं लयं वक्ष्ये ज्ञानादात्यन्तिको लयः। इति। सत्तामात्रे ज्ञानात्मके परे ब्रह्मणि खल्वज्ञेये शक्तिमात्रे परमस्यात्मनः शिवगायत्र्य-भयात्मकस्य लय इति प्रकरणात्। ज्ञानात् तत्त्वज्ञानादर्व्वागेभ्यः प्रलयेभ्यो निर्व्वाणमुक्तिरात्यन्तिक प्रलयो भवतीति।

तत्राह वादी—न प्रलयोऽणसद्भावात्। नैवं प्रलयो भवत्यणुसद्भावात्। एत-दादीनामणवो हि शक्तौ वर्त्तन्ते। इति।०। तत्राह प्रलयवादी। एतदादीनां येऽणवस्तेषां तदा त्रुटि स्यात् ततो नाणुसद्भावः।०। तत्राह वादी। परं वा त्रुटे-रिति। तेषाम् अणूनां त्रुटेर्वापरमसद्रूपाणामणूनां सद्भावात्। तदुक्तं तैत्तिरी-योपनिषदि। असद् वा इदमग्र आसीदिति।०। तत्राह प्रलयवादी। आकाशव्यति-भेदात् तदनुपपत्तिः। परममहाकाशरूपायाः शक्तेस्तेषामणूनामन्तर्वहिश्च समा-वेशात् सद्भावानुपपत्तिः। आकाशासर्व्वगतत्वं वा।०। तत्राह वादी। अन्तर्वहिश्च कार्य्यस्य कारणान्तरवचनादकार्य्ये तदभावः। न हि तेऽसद्रूपा अणवः

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति। एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच, किं नु खलु भगवन् नियतकाल-प्रमाणमायुः सर्व्वं न वेति ॥ १७ ॥

कार्य्यास्तेषामन्तने शक्तिराकाशरूपास्ति। न चासर्व्वगतत्वं शक्तेराकाशरूपायाः। सर्व्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्व्वगतत्वम्। अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाश-धर्म्मास्तेन तेषामणूनां कार्य्यत्वप्रतिषेधः।०। तत्राह प्रलयवादी। मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः। तैरणुभिर्हि कार्य्यं मूर्त्तिरारभ्यते ततस्ते मूर्त्तिमन्तस्तस्मात् तेषामवयवाः सन्ति। संयोगोपपत्तेश्च। तैरनेकैर्मिलित्वा यतः कार्य्यं मूर्त्तिरारभ्यते ततः संयोग उपपद्यते तस्मात् तेषामवयवाः सन्ति। अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः। तेषां परस्परमेलनेन कार्य्येषु अवस्थाविभिन्नत्वकारित्वम्। न चेदवस्थाभेदस्य कार्य्येष्वनुपपत्तिस्तस्मात् संयोगस्य प्रतिषेधो न भवतीति प्रलयोऽस्त्येव न नास्तीति। ११।

तत्राप्याह वादी। बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धेस्तन्त्वप-कर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः। १२। बुद्ध्या विवेचनात् तु गायत्र्यन्तानां प्रलये भावानां याथात्म्यस्यानुपलब्धिर्यदवशिष्यते। यथा—पटस्य तन्तूनामपकर्षणे पटस्य यदवशिष्यते तस्यानुपलब्धिः, परन्तु किमपि वर्त्तत एव। तस्मादणुसद्भावान्न प्रलयः। उक्तञ्च। असद् वा इदमग्र आसीदिति। तत्राह प्रलयवादी। व्याहतत्वादहेतुः। तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवदुक्त-रूपेण प्रलये यदवशिष्यते तस्यानुपलब्धिरित्यहेतुः। व्याहतत्वात्। पटस्य तन्त्वपकर्षणेऽवशेषाभावात् ततोऽवशिष्टं वर्त्तते इत्युक्तं व्याहतम्। १३। तदाश्रय-त्वादपृथग्ग्रहणम्। १४। कार्य्यं कारणाश्रितं तन्त्वाश्रितः पटस्तन्त्वपकर्षणे पटो नास्ति। यतः कार्य्यकारणयोर्न पृथग्ग्रहणम्। कस्मात्? प्रमाणतश्चार्थ-प्रतिपत्तेः। १५। प्रत्यक्षादिप्रमाणतो हि पटस्यासद्भावप्रतिपत्तिः। प्रमाणानुप-पत्त्युपपत्तिभ्याम्। १६। भावानामस्तित्वं नास्तित्वं प्रमाणैश्चोपपद्यते प्रमाणैश्च नोपपद्यते इति। इत्येवं महानिर्व्वाणे या शक्तिर्ब्रह्म वर्त्तते सा मूला प्रकृतिः। सा तु न सर्गावस्था। येषां सर्गस्तेषां प्रलय इति॥ १६॥

गङ्गाधरः—इतीत्यादि। एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—किन्नु खल्वित्यादि। नु भो भगवन् नियतकालप्रमाणमायुः किमनियतकाल-प्रमाणम्? इति संशयः॥ १७॥

तं भगवानुवाच—

इहाग्निवेश भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते।
दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम्॥
दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म्म यत् पूर्व्वदैहिकम्।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम्॥
बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्म्मणोः।
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म्म हीनं मध्यममुत्तमम्॥

गङ्गाधर—तं भगवानात्रेय उवाच—इहेत्यादि। इह कर्म्मक्षेत्रे भूर्लोके भूतानामायुर्युक्तिं तर्कमपेक्षते। यौक्तिककालप्रमाणमायुः। युक्तिमाह—दैव इत्यादि। दैवमिति पूर्व्वदैहिकं पूर्व्वजन्मनि देहवता खल्वात्मना यच्छुभमशुभं वा कर्म्म कृतं तत्फलं धर्म्माधर्म्मरूपं दैवम्। इह तु जन्मनि यच्च शुभमशुभं वा कर्म्म क्रियते तत्कर्म्मफलं धर्म्माधर्म्मरूपं पुरुषकारः स्मृतः। ननु दैवपुरुषकारौ सर्व्वे कुर्व्वन्ति न कथं सर्व्वेषां समानमायुः प्रमाणं भवतीत्यत आह—बलाबलेत्यादि। तयोः शुभाशुभरूपदैवपुरुषकारयोर्बलाबलविशेषोऽप्यस्ति। कुतो बलाबलमित्यत

चक्रपाणि—युक्तिमपेक्षत इति दैवपुरुषकारयोर्युक्तिमपेक्षते नियतत्वेऽनियतत्वे वेत्यर्थः। बलञ्चाबलञ्च बलाबलम्, तत्रायुषो नियतत्वेन बलमनियतत्वेनाऽबलं ज्ञेयम्। यद्यपि पौर्व्वदैहिकं कर्म्मास्थिरत्वेन गतम्, तथापि तज्जनितादृष्टस्य विद्यमानत्वात्, तद्द्वारा तत् कर्म्म कारणं भवत्येवेहजन्मन्यपि। पुरुषकारस्त्विह जन्मन्यपि कृतं कर्म्म सामान्येनोच्यते। तत्र बलिमङ्गलादि अदृष्टजननत्वाद् व्याप्रियते, तथा भेषजादि रसरुधिरादिद्वारा। उदारयोरिति प्रशस्तत्वेनोत्तमयोः। दीर्घस्येति रसायनादिना शतादपि दीर्घस्य। सुखस्येति नीरोगत्वेन। नियतस्येति युगनियतस्य, कलौ वर्षशतप्रमाणस्येत्यर्थः। शतादूर्द्ध्वं नियतमपीह नियतशब्देनोच्यते, तेन न तत्र तस्य दैवपुरुषकारजन्यत्वं घटते, तथापि, तस्याऽप्रशस्तदैवपुरुषकारजन्यत्वात् दैवपुरुषकारजन्यत्वं भवतीति युक्तम्, किञ्च अनियतायुष एव पुरुषा रसायनाधिकारिणो भवन्ति नियतायुषं प्रति रसायनस्याकिञ्चित्करत्वात्। रसायनादिकृतञ्चायुरनियतं प्रशस्तत्वेन प्रशस्तदैवपुरुषकारजन्यं भवतीति युक्तम्। किंवा, दीर्घत्वे सति नियतस्यायुषो हेतुरिति योजना। तेन, युगनियतञ्च शतवर्षम्, तथा तदधिकञ्चानियतं महता कर्म्मणैव क्रियते। पुरुषकारेण तु महतास्य सुखित्वं रोगोपघातात् क्रियते। रसायनेन च जरादिव्याधिप्रतिघातः क्रियते। रसायनलभ्यमप्यायुर्बलवत् कर्म्मनियतमेवेति भावः।

तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य ससुखस्य च।
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा॥
मध्यमा मध्यमस्येष्टा———————।
———————कारणं शृणु चापरम्॥
दैवं पुरुषकारेण दुर्ब्बलं ह्युपहन्यते॥
दैवेन चेतरत् कर्म्म विशिष्टेनोपहन्यते।
दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः॥

आह—दृष्टमित्यादि। तयोश्च का युक्तिरित्यत आह—तयोरित्यादि। तयोर्दैवपुरुषकारयोरुत्तमयोर्धर्म्मयोर्दैवपुरुषकारयोर्युक्तिर्योगो दीर्घस्य सुखान्वितस्य नियतस्यहितस्य चायुषो हेतुर्भवति। धर्म्मो हि सर्व्वत्र शुभस्य हेतुरधर्म्मो नाशस्य चेति। यथाधर्म्मश्च वृद्धिह्रासावायुषः सर्व्वत्र। विपरीतस्य ह्रस्वस्य दुःखान्वितस्यानियतस्य चायुषो हेतुरितरा हीनयोर्दैवपुरुषकारयोः पुण्ययोः पापयोश्चोत्तमयोर्युक्तिर्योगः। एवं मध्यमस्यादीर्घाह्रस्वस्य सुखदुःखान्वितस्य नियतानियतस्य चायुषो हेतुर्मध्यमामध्यमयोर्दैवपुरुषकारयोः पुण्ययोर्युक्तिः पापयोश्च मध्यमयोः पुण्यहीनयोर्युक्तिस्तन्मध्यमादल्पमध्यमस्यायुषो हेतुरिति। ननु दैवपुरुषकारयोः पुण्यपापयोस्त्रिविधयोर्मिश्रणे कीदृशम् आयुः स्यादित्यत आह—कारणं शृणु चापरमिति। तद् यथा। दैवमित्यादि। दुर्ब्बलं दैवं पुण्यं पापं वा पुरुषकारेण प्रबलेन विरोधिना यत उपहन्यते। दुर्ब्बलं दैवं पुण्यं प्रबलेन पुरुषकारेण पापेनोपहन्यते पापञ्च दैवं दुर्ब्बलं प्रबलेन पुण्येन पुरुषकारेणोपहन्यते। तस्मादुभयं दृश्यते इति। इह जन्मनि पापकारी स्वल्पायुर्दुःखान्वितोऽनियतायुष्कश्च दुर्ब्बलदैवाख्यपुण्योपघातात्। इह जन्मनि पापकारी दीर्घायुश्च सुखान्वितश्च नियतायुष्कश्च दैवाख्यप्रबलपुण्येन दुर्ब्बलपुरुषकारपापोपघातादिति। एवं दैवेन विशिष्टेन प्रबलेन

विपरीतस्य दीर्घत्वेनानियतस्य तथा रोगयुक्तत्वेनासुखस्य। इतरेति हीनयोर्दैवपुरुषकारयोर्युक्तिः इत्यर्थः। मध्यमा मध्यमस्य दीर्घत्वेनादीर्घत्वेनानियतस्य, तथा सुखासुखत्वेनानियतस्यायुषो मध्यमयोः कर्म्मणोर्युक्तिरित्यर्थः। कारणमिति दैवपुरुषकारयोः परस्परबाधने उपपत्तिम् इत्यर्थः।

दैवमित्यादि। दुर्ब्बलमायुर्जननं दैव बलवता मारकेण दृष्टाऽपथ्यभोजनादिना विपरीत-

कर्म्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत्।
किञ्चित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ १८ ॥

पुण्येन पापेन वा तदितरत् पुरुषकाराख्यं कर्म्म पापं पुण्यं वा विरोधिनोपहन्यते। तस्माच्चोभयं दृश्यते। इह जन्मनि विपुलपापकारी दीर्घायुः सुखान्वितो नियतायुष्कश्च। प्रबलदैवेन पुण्येनेह कर्म्मकृतपापोपघातात्। इह जन्मनि पुण्यकारी स्वल्पायुर्दुःखान्वितोऽनियतायुष्कश्च। प्रबलेन दैवेन पापेनेह जन्मनि कृतकर्म्मपुण्योपघातात् इति। अत्रापरमुनिमतमाह—दृष्ट्वेत्यादि। इत्येवमुक्तप्रकारां युक्तिं दृष्ट्वा खल्वेके मुनयो यदायुषो नियतं मानं मन्यन्ते, तत् खलु किञ्चित् किमपि कर्म्म महत् महाफलं क्वचित् काले विपाके परिणामे नियतं भवति। तस्मान्नियतमायुः स्यादिति। किञ्चित्तु महत् कर्म्म विपाके परिणामे अकालनियतं कालनियतं न भवति तस्मादनियतकालप्रमाणमायुरिति द्वयं प्रत्ययैः प्रतीतिहेतुभिरुपदेशप्रत्यक्षानुमानयुक्तिभिः प्रतिबोध्यते इति॥ १८ ॥

मरणकार्य्यजननादुपहन्यते। विशिष्टेन बलवता, इतरत् कर्म्म दृष्टं पुरुषकाराख्यम्, उपहन्यते पराभूयते। एतद्दैवकर्त्तृकदृष्टपराभवदर्शनाद् दैवनियतमेव सर्व्वमायुरिति केचिन्मन्यन्त इत्याह—दृष्ट्वेत्यादि। यदि दृष्टमायुःकारणं स्यात्, न तदा भेषजैः सम्यगुपपादितानां मृत्युः स्यात्। यतश्च सत्यपि चिकित्सिते कर्म्मवशात् तु मृत्युर्भवति। तेन यत्रापि चिकित्सा जीवयतीति मन्यन्ते, तत्रापि कर्म्मैवास्ति जीवनकारणमिति दृष्टशक्तित्वादवधारयाम इति भावः।

दैवपुरुषकारयोरुभयोरपि बाध्यत्व दर्शयन्नेकान्तेन नियतायुःपक्षं व्युदस्यति—कर्म्मेत्यादि। न क्वचित् कर्म्म न भवति। यदुच्यते—"नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म्म शुभाशुभम्॥" इति। किञ्चित्त्वकालनियतमिति, यथा—इद मारकं कर्म्म न तु क्वचित काले पञ्चविंशवर्षादौ नियतम्, तेन यस्मिन् काले पुरुषकाराख्यं दृष्टकर्म्मानुगुण प्राप्नोति, तस्मिन् काले सहकारिसान्निध्योपबृंहितबलं मारयति यदा तु दृष्टमपथ्यसेवादि न प्राप्नोति, न तदा मारयति। प्रत्ययै प्रतिबोध्यत इति दृष्टकारणैरुद्रिक्तं क्रियते। ये तु ब्रुवते—किञ्चित् कर्म्म कालनियतम्, यदा पच्यते, तस्मिन् काले पच्यत एवेति कालनियमः। विपाकनियतन्तु—इदं कर्म्म विपच्यत एव, न तु विपच्यत इति न। कालविपाकनियतन्तु यथा—इदं कर्म्म अस्मिन्नेव काले विपच्यत एवेति। एतच्च कालविपाकनियतत्वात् बलवदुच्यते। एतदेव दृष्टाबाधनीयमिति। तेषा मते अभुक्तमपि क्षीयते दुर्व्वलकर्म्म प्रायश्चित्तादिनेति बोद्धव्यम्, पर विपर्य्ययेऽपि तदा किञ्चित्त्वकालविपाकनियतमिति वक्तव्यं स्यात्। किञ्चित्त्वकालनियतवचनात् तु अकालनियतमिति ॥ १७।१८ ॥

तस्मादुभयदृष्टत्वात् तदेकान्तग्रहणमसाधु, निदर्शनमपि चात्रोदाहरिष्यामः।

यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्व्वं स्यात्, तदायुष्कामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातनगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयुज्येरन्। नोद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्ट्रखरतुरङ्गमहिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्य्याः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गाम्बुवेगास्तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयः, नारयो न प्रवृद्धोऽग्निर्न च विविधविषाश्रयाः सरीसृपोरगादयः, न साहसम्, नादेशकालचर्य्या, न च नरेन्द्रप्रकोपः ; इत्येवमादयो भावा नाभावकराः स्युः, आयुषः सर्व्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात्।

गङ्गाधरः—अत्र नियतकालप्रमाणमायुरिति मतं दूषयितुमाह—तस्मादित्यादि। तस्मात् कस्यचित् कर्म्मणो महतो विपाके क्वचित् काले नियमात्। कस्यचिन्महतः कर्म्मणो विपाके कालानियमादुभयदृष्टत्वादुभयस्य नियतकालप्रमाणस्यानियतकालप्रमाणस्य चायुषो दृष्टत्वात् तदेकान्तग्रहणं तन्नियतकालप्रमाणमेवायुरित्यवधारणेन ग्रहणमसाधु। तदुभयस्यायुषो निदर्शनमपि चोदाहरिष्यामः।

ननु कस्मादुभयथायुर्भवतीत्यत आह—यदि हीत्यादि। हि यस्माद् यदि नियतकालप्रमाणमेव सर्व्वमायुः स्यात् तदायुष्कामाणां सम्बन्धे मन्त्राद्याः क्रिया इष्टयश्च याज्ञिकादिभिर्न प्रयुज्येरन्। उद्भ्रान्तचण्डचपलगवादयश्च परिहार्य्या न स्युः। इत्येवमादयो भावा उद्भ्रान्तचण्डचपलगवादयो भावाः सन्निहितस्यापि पुरुषस्याभावकरा न स्यु, सर्व्वस्यैवायुषो नियतकालप्रमाणत्वात्।

चक्रपाणिः—अत परमुत्तरमुपसंहरति,—तस्मादित्यादि। उभयदृष्टत्वादिति दैवस्य पुरुषकारेण तथा पुरुषकारस्य दैवेन बाधदर्शनात्। एकान्तग्रहणमिति नियतमेवायु सर्व्वमिति चेत्यर्थः। निदृश्यतेऽभिमतः पक्षः साध्यतेऽनेनेति निदर्शनं युक्तिरित्यर्थः। अत्रेत्यनैकान्तिकपक्षे, यदीत्यादिना प्रकरणेनायुर्जनकस्य दृष्टस्य हेतोः सेवा, तथा आयुर्व्विरोधकस्य हेतोरसेवा

न चानभ्यस्ताकालमरणभयनिवारकाणामकालमरणभयमागच्छेत् एव प्राणिनाम्। व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युः सर्वेषां महर्षीणां रसायनाधिकारे।

नापीन्द्रो नियतायुष्कं शत्रुं वज्रेणाभिहन्यान्नाश्विनावेनं भेषजेनोपचरेताम् ※, न वर्षयो यथेष्टमायुस्तपसा प्राप्नुयुर्न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः पश्येयुरुपदिशेयुराचरेयुर्वा,

अपरश्चाह—न चेत्यादि। य पुरुषैरकालमरणभयनिवारकाः प्रयोगा नाभ्यस्तास्तेषामकालमरणभयं नागच्छेत्। नैवागच्छेदिति चेत्, तदा महर्षीणां रसायनाधिकारे खल्वकालमरणवारणार्थं चिकित्सादिक्रियारम्भकथाप्रयोग-बुद्धयश्च व्यर्थाः स्युरिति।

नापीत्यादि स्पष्टार्थम्। व्यथा एव चेति चेत् तदोच्यते। इन्द्रोऽपि नियतायुष्कं वज्रेण नाभिहन्तुं शक्नुयान्नियतायुष्कत्वात् सर्व्वेषाम्। अश्विनौ चानियतायुष्कमायुर्वृद्ध्यर्थं भेषजेन नोपचरेताम्। ऋषयश्च तपसा यथेष्ट-मायुर्यदापुस्तन्नाप्नुयुः। विदितवेदितव्या महर्षयः सुरेशश्चायुर्वर्द्धनानि रसायना-दीनि विदित्वा सम्यक् दृष्ट्वा चोपदिश्योपचेरुर्न तानि सम्यक् पश्येयुरुप-दिशेयुराचरेयुर्वा इति। अत्र एके त्वाहुः। चतुष्पात् सकलो धर्म्मः सत्यञ्चैव कृते युगे। नाधर्म्मेणागमः कश्चित् पुरुषं प्रतिवर्त्तते। अरोगाः सर्व्व-सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः। इति मनुना प्रतियुगं धर्म्मपादह्रासाच्चतुर्वर्षशतायुषः पादपादह्रासः प्रतियुगमुक्त्वा नियतप्रमाणमायुरुक्तं, तत् पुनर्नियतानियतायुर्वचनेनानेन विरुध्यते इति। तत्रोच्यते मनुनापि प्रतियुगं धर्म्मपादह्रासादायुषश्च चतुर्वर्षशतस्य पादह्रासवचनेनैवानियतायुरुक्तं प्रतियुगमायुःप्रमाणभेदात्। तत्रापि प्रतियुगं य आयुषः प्रमाणनियमः स खलु धर्म्मपादनिबन्धन एव सामान्यत उक्तस्तेनैव यो यथा धर्म्माधर्म्मावाचरेत् तस्य तथायुर्भवेदिति च ज्ञापितमिति

सर्व्वप्रामाणिकजनानामविवादसिद्धत्वाद् दर्श्यते, सा च, यदि नियतमायुः स्यात्, तदा अकिञ्चित्करी स्यात्, अनियते चायुषि किञ्चित्करी च स्यात्। तस्मादनियतमप्यायुर्भवतीति भावः। न च सर्व्वत्रैवादृष्टमेव कारणम्, दृष्टस्यापि तृवृतादेर्विरेकादिकर्तृत्वं व्यक्तमेव। अदृष्टस्यैव कारणत्वं

※ नाश्विनावार्त्तं भेषजेनोपपादयेतामिति चक्रः।

अपि च सर्व्वचक्षुषामेतत् परं यद्दिव्यचक्षुः * इद-श्चाप्यस्माकं तेन प्रत्यक्षम्। यथा पुरुषसहस्राणा-मुत्थायोत्थायाहवं कुर्व्वतामकुर्व्वताञ्चातुल्यायुष्ट्वम्। तथा जातमात्राणामप्रतिकारात् प्रतीकाराच्चाविषविषप्राणिनाञ्चापि अतुल्यायुष्ट्वमेव। न च तुल्यो योगः क्षेमः उदपानघटानां चित्रघटानाञ्चोत्सीदताम्। तस्माद्धितोपचारमूलं जीवितम्, अतो विपर्य्ययान्मृत्युः। अपि च देशकालात्मगुणविपरीतानाञ्च कर्म्मणाम् † आहारविकाराणाञ्च क्रमोपयोगः सम्यक्। त्यागः सर्व्वस्य चायोगमिथ्यायोगातियोगानां सन्धारणमनुदीर्णानामसन्धारणम् उदीर्णानाञ्च गतिमताम्। साहसानाञ्च वर्ज्जनमारोग्यानुवृत्तौ हेतुमुपलभामहे सम्यगुपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ १६ ॥

न विरोध इति। न हीन्द्राश्विनमहर्षयो मन्वादयो वा नासम्यक् पश्यन्ति कस्मादित्यत आह—अपि चेत्यादि। सर्व्वचक्षुषां ज्ञानानां मध्ये यदिदं दिव्यं चक्षुर्योगसिद्धावाविर्भूतं दिव परमव्योम्नः परमात्मतस्तत् तु परं चक्षुः तेन दिव्यचक्षुषेन्द्रादयो मन्वादयश्च दृष्ट्वा नियतानियतमायुरुपदिदिशुः। तथा-स्माकञ्च प्रत्यक्षमपीदमित्यादि स्पष्टार्थम्। न च तुल्ययोग क्षेम सर्व्वेषाम् उदपानघटानां यथोत्सीदतां योग क्षेमो न तथा योगश्चित्रघटानां क्षेम इति। तस्मादित्यादि स्पष्टम् ॥ १९ ॥

दृष्टकार्य्यानुपपत्ते कल्पनीयम्। तेनादृष्टस्य कारणत्वं दृष्टकारणमूलमित्यर्थ। तेन, न च दृष्टकारणोच्छेद कल्पयितुमपि पार्य्यते। इष्ट्यो यज्ञा। उरसा अत्यर्थसर्पणशीला उरगा। आचरेयुर्भेपजमिति शेष। चक्षुषा परमिति अत्यर्थाभ्रान्तत्वेन। अतुल्यायुष्ट्वमिति, ये आहवं कुर्व्वते, ते शस्त्रेण म्रियन्ते ये तु न कुर्व्वते, ते शस्त्रेण प्रायो न म्रियन्ते। प्रती-कारादप्रतीकाराच्चातुल्यायुष्ट्वमिति योजना। न च तुल्यमित्यादौ चित्रघटोऽयं चित्रित एव स्थाप्यते, स हि पानीयवहनादिप्रत्यवायहेत्वभावात् चिरं तिष्ठति। उदपानघटस्तु जलसम्बन्धात् तथा वहनसमये पतनादिना च शीघ्रमुत्सीदति। हितोपचारमूलमपि क्रियोपयोगं सम्यगिति योजना। सर्व्वातियोगसन्धारणं सर्व्वातियोगाना वर्ज्जनम् ॥ १९ ॥

* ऐन्द्रं चक्षुरिति पाठान्तरम्।

† आहारविहाराणाञ्च क्रियोपयोगं सम्यक् सर्व्वातियोगसन्धारणमसन्धारणमिति पाठश्चक्रसम्मत।

अतः परमग्निवेश उवाच—एवं सत्यनियतकालप्रमाणायुषा भगवन् कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवतीति ॥ २० ॥

अथ तमुवाच भगवानात्रेयः—श्रूयतामग्निवेश, यथा यान-

गङ्गाधरः—एवं गुरुणायुषो नियतकालप्रमाणत्वानियतकालप्रमाणत्वे द्वे स्थापिते श्रुत्वा अतः परं संशयानोऽग्निवेश उवाच—अत परमित्यादि। एवं सतीति नियतकालप्रमाणायुषां कालसम्पूरणे मृत्युः कालमृत्युर्भवति अनियत-कालप्रमाणायुषां कथं कालाकालमृत्युर्भवतीति ॥ २० ॥

गङ्गाधर—तं पृष्टवन्तमुवाचात्रेय—श्रूयतामित्यादि। अत्र शरीरविचय-शारीरे वक्ष्यमाणं स्मर्त्तव्यम्। तद् यथा—य कश्चित् म्रियते स सर्व्वः काल एव म्रियते। न हि कालच्छिद्रमस्तीत्येके भाषन्ते। तच्चासम्यक् न ह्यच्छिद्रता च्छिद्रता वा कालस्योपपद्यते, कालस्वलक्षणभावात्। तथाहुरपरे। यो यदा म्रियते, स तस्य नियतो मृत्युकाल। सर्व्वभूतानां हि कालः सत्य समक्रियत्वादिति। तदपि चान्यथार्थग्रहणम्। न हि कश्चिन्न म्रियत इति समक्रियः कालस्त्वायुषः प्रमाणमधिकृत्योच्यते। यो यदा म्रियते स तस्य नियतो मृत्युकाल इति यस्येष्टं तस्य सर्व्वे भावा यथास्वं नियत-काला भविष्यन्ति, तच्च नोपपद्यते। प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्म्मणां फलमनिष्टं विपर्य्यये चेष्टम्। प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते खलु कालाकालयुक्ति-स्तासु तास्ववस्थासु तं तमर्थमभिसमीक्ष्य। तद् यथा—कालोऽयमस्य व्याधे-राहारस्यौषधस्य प्रतिकर्म्मणो विसर्गस्य चाकाले वा। लोकेऽप्येतद् भवति। काले देवो वर्षत्यकाले च वर्षति। काले शीतमकाले च शीतम्। काले तपत्यकाले च तपति। काले पुष्पफलमकाले च पुष्पफलमिति तस्माद् उभयमस्ति काले मृत्युरकाले च नैकान्तिकमत्र। यदि ह्यकालमृत्युर्न स्यान्नियत-कालप्रमाणमायुः सर्व्वं स्यादेवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यादित्युक्तम्।

चक्रपाणिः—एव सतीत्यादि। यत् तावत् कालनियतम्, तस्याकाले मरणाभावादेव नाकालमृत्युरस्ति। यत्त्वकालनियतम्, तस्यानियतत्वात् कथ कालमृत्यु अकालमृत्युर्वा भवति? अनियते ह्यायुषि कालनियमो नास्ति, नियमाच्चार्व्वाक् अकालमृत्युरिति तु पृच्छार्थः ॥ २० ॥

चक्रपाणि—यथाकालमिति यावता कालेन प्रत्यवायशून्यस्याक्षस्य क्षयो भवति, तस्मिन्

समायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स्यात्, स च सर्व्वगुणोपपन्नो वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवाऽवसानं गच्छेत्, तथायुः शरीरोपगतं बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्य्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छति, स मृत्युः काले। यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वात् विषमपथादपथादक्षचक्रभङ्गाद् वाह्यवाहकदोषादणिमोक्षादनुपाङ्गात् पर्य्यासनात् * चान्तरावसानं गच्छति, तथायुरप्ययथाबलमारम्भाद् अयथाग्न्यभ्यवहाराद् विषमाभ्यवहाराद् विषमशरीरन्यासात् असतुसंश्रयाद् भूतविषवाय्वग्न्युपतापात् अभिघातात् आहारप्रतीकारवर्ज्जनाच्चान्तरा अवसानमेवाप्यते, स मृत्युरकाले। तथा ज्वरादीनप्यातङ्कान् मिथ्योपचरितान् अकालमृत्यून् पश्याम इति॥ २१॥

अथाग्निवेशः पप्रच्छ—किं नु खलु भगवन् ज्वरितेभ्यः

यथा हीत्यादि कालमृत्योर्दृष्टान्त। अक्षो धुरीति लोके। प्रकृत्या स्फुटितत्रुटितक्रिमिभक्षणादिदोषाभावेन वर्त्तुलत्वदृढ़त्वादिभिरक्षगुणैः। यथा चेत्यादिना त्वकालमृत्योर्दृष्टान्तः। अणिमोक्षात् चक्रस्थापनकीलमोक्षात्। उपाङ्गानामङ्गसमीपस्थानामङ्गानाम्। पर्य्यासनाद्विपर्य्यासात्। अन्तरा त्वर्वाग् यथाकालात्॥ २१॥

गङ्गाधरः—अथ ज्वरादीनां मिथ्योपचारादकालमरणप्रसङ्गेन ज्वरितेभ्य

एवेत्यर्थः। स्वप्रमाणक्षयादेवेति युगानुरूपवर्षशतक्षयादित्यर्थः। अपथादिति सर्व्वथा अमार्गगमनात्। अणिमोक्षादिति कीलमोक्षात्। पर्य्यसनं परिक्षेप, अनुपाङ्गादिति स्नेहादानात्। मिथ्योपचारितानित्यसम्यक्चिकित्सितान्। अकालमृत्यूनिति अकालमृत्युकरान्॥ २१॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति मिथ्योपचारश्रुत्या उष्णतोय ज्वरेऽप्याग्नेये मिथ्योपचारः स्यादिति

---

* पर्य्यसनादिति चक्रः।

† विषमाभ्यवहरणात् अतिमैथुनात् उदीर्णवेगविनिग्रहात् इत्यधिकपाठो दृश्यते ग्रन्थान्तरेषु।

पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठं न तथा शीतम्? अस्ति च शीतसाध्योऽपि धातुर्ज्वरकर इति।

तमुवाच भगवानात्रेयः। ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेश-कालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजः। ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः, प्रायशो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां विरेचनवमनापतर्पणसंशमनान्येव * भवन्ति। पाचनार्थञ्च पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठम्। तद्धि तेषां पीतं वातमनुलोमयत्यग्निञ्चानुदीर्य्यमुदीरयति क्षिप्रञ्च जरां गच्छति श्लेष्माणं परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनायोपकल्पते। तथा युक्तमपि चैतत् नात्यर्थोत्-सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा देयम्। उष्णेन हि दाहभ्रमप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्द्धन्ते, शीतेन चोपशाम्य-न्तीति ॥ २२ ॥

उष्णपानीयदानं मिथ्योपचारं संशयानः पप्रच्छ। तदाह—अथेत्यादि। यत् पप्रच्छ तद् यथा किं नु खल्वित्यादि।

तमुवाचेति तमग्निवेशम्। ज्वरितस्येत्यादि। ज्वरितस्य नवज्वरिणः। समुत्थानं निदानम्। पाचनार्थं रसदोषपाचनार्थम्। पानीयमुष्णं न तु शृतशीतम्। तद्धीत्यादि। तदुष्णं पानीयं पीतं तेषां नवज्वरिणाम्। तथायुक्तमित्यादि। तथा वातानुलोमनादिगुणयुक्तमप्येतदुष्णं पानीय-मत्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे सदाहादिके वा न देयं भवति। कस्मात्? उष्णेन हीत्यादि। अत्यर्थोत्सन्नपित्त इति वचनादल्पोत्सन्नपित्ते देयम्, तेन दाहादयो न भूयोऽभिवर्द्धन्ते इति ख्यापितम् ॥ २२ ॥

आशङ्कयाह—किं न्वित्यादि। शीतसाध्योऽपि धातुः पित्तमुष्णरूपमित्यर्थः। पानीय यस्मात् सर्व्वज्वरेभ्यो दीयते। तस्मात् पानीयमेवात्र पृच्छति। उत्सन्नपित्ते प्रवृद्धपित्ते :

भवति चात्र ।

शीतेनोष्णकृतान् रोगान् शमयन्ति भिषग्विदः ।
ये तु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम् ॥ २३ ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेषजं भवति । यथापतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेणापतर्पणमिति । अपतर्पणमपि च त्रिविधं लङ्घनं लङ्घनपाचनं दोषावसेचनञ्चेति । तत्र लङ्घनमल्पबलदोषाणाम्, लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः प्रशोषमापद्यते । लङ्घनपाचनं तु मध्यबलदोषाणाम् लङ्घनपाचनाभ्यां हि सूर्य्यसन्तापमारुताभ्यां पांशुभस्मावकीर्णैरिव चानतिबहूदकं मध्यबलदोषः

गङ्गाधरः—भवतीत्यादि । शीतेनोष्णकृतानित्यादि । भिषग्विदो वैद्याः । उष्णकृतान् वाह्यहेतुना तूष्णेन कृतान् रोगान् शीतेन भेषजेन शमयन्ति । एवं शेषार्द्धं व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—एतन्निदर्शनेन सर्व्वव्याधिषूपसंहरति—एवमितरेषामित्यादि । निदानविपरीतमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामानां यस्मात् निदानाज्जायते यो व्याधिस्तस्य शान्त्यर्थं तन्निदानविपरीतं भेषजं भवति । तद् उदाहरति—तथापतर्पणेत्यादि । पूरणं सन्तर्पणम् । किं नु खल्वपतर्पणमित्यत आह—अपतर्पणमपीत्यादि । अल्पबलदोषाणां लङ्घनमपतर्पणम् । तत्र हेतुर्लङ्घनेनेत्यादि । लङ्घनपाचनन्त्विति मध्यबलदोषाणां लङ्घनपाचने अप-

न केवलं ज्वर एव शीतोष्णसमुत्थत्वभेदेन उष्णशीतोपचारः, किन्तु सर्व्वत्रैव व्याधावेवमित्याह—शीतेनेत्यादि । भिषजश्च ते ज्ञानवन्तश्चेति भिषग्विदः ॥ २२ । २३ ॥

चक्रपाणिः—न केवलं शीतोष्णसमुत्थयोरेव परं हेतुविपर्य्ययेण चिकित्सा, किन्त्वपतर्पणादिजेऽपि हेतुविपरीतेनेत्याह—एवमित्यादि । अपतर्पणसन्तर्पणाभ्याञ्च सर्व्वचिकित्सितं गृहीतम् । न ह्यपतर्पणसन्तर्पणाभ्यां विना अन्यद्विधानान्तरमस्ति चिकित्सायाः, येन सर्व्व एवोपक्रमाः सन्तर्पणापतर्पणभेदा एव । अत एव विशेषज्ञानार्थमपतर्पणभेदानाह—अपतर्पणमित्यादि । लङ्घनपाचनमितिवचनेन यत्र पाचनं क्रियते तत्रावश्यं स्तोकमात्रया लङ्घनं क्रियत इति दर्शयति,

प्रशोषमापद्यते । बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्य्यं, न ह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्वलाप्रसेकोऽस्ति तद्वद्दोषावसेचनम् ॥ २४

दोषावसेचनन्त्वन्यद्वा भेषजं प्राप्तकालमप्यातुरस्य नैवंविधस्य कुर्य्यात् । तद् यथा अल्पवाद-*-प्रतिकारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिनश्चण्डस्यासूयकस्य तीव्रधर्म्मारुचेरतिक्षीणबलमांसशोणितस्यासाध्यरोगोपहतस्य मुमूर्षुलिङ्गान्वितस्य

तर्पणम् । तत्र हेतुर्लङ्घनेत्यादि । बहुदोषाणामित्यादि बहुदोषाणां बलवद्व्याधीनामपतर्पणं दोषावसेचनं वमनविरेचनादिकम् । तत्र हेतुर्न ह्यभिन्न इत्यादि । यथा हि भिन्ने केदारे पल्वलस्याल्पसरसः प्रसेको भवति न त्वभिन्ने, तद्वद्दोषावसेचनम् । वमनविरेचनादिना दोषे भिन्ने वहिर्निःसृते शेषः प्रशोषमापद्यते ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—ननु तद्दोषावसेचनमन्यद् वा भेषजं सर्व्वेषां किं कुर्य्यादित्यत आह—दोषावसेचनन्त्वित्यादि । दोषावसेचनमन्यद् वा किमपि भेषजं प्राप्तकालमपि कर्त्तव्यकालप्राप्तमपि खल्वेवंविधस्य वक्ष्यमाणरूपस्यातुरस्य न कुर्य्यात् । कस्य कस्येत्यत आह—तद् यथेति । अल्पवादप्रतिकारस्य यो जनो जनैः सहाल्पवादे प्रतिकारानर्हः स्वभावात् तस्य प्रकारो यस्य स चेदातुरः स्यात् तदा तस्यौषधं दोषावसेचनमन्यद् वा न कुर्य्यात् । स हि चिकित्सायां छलं गृहीत्वा वैद्यस्यायशःकीर्त्तनं करोति । एवमधनस्य चापचारकस्य च वैद्यमानिनश्च । यः स्वयं चिकित्सकाभिमानी स वैद्यं प्रत्येवमाह—नेदं भेषजमत्रोपयुक्तं नेदं पथ्यमित्येवमादिदूषणवाक्यम् । तथा चण्डस्य क्रोधनस्वभावस्य च वैद्यानामसूयकस्य च तीव्रधर्म्मारुचिजनस्य । अतिक्षीणबलमांसादेश्च तथैवासाध्यरोगोपहतस्य मुमूर्षुलिङ्गान्वितस्य च

पाचनकाले हि यदि बृंहणं क्रियते तदा बृंहणेनागते प्रतिकूलेन पाचनं न स्यादित्यर्थः । अवकीर्णैरिवेत्यत्र 'इव'शब्दोऽनतिबहूदकमिवेत्येवंरूपो ज्ञेयः । अन्यद्वेति लङ्घनादि बृंहणादि च ॥ २४

चक्रपाणिः—अनपवादप्रतीकारो वाच्यप्रतीकारः, अधनस्यानुपकरणत्वेन न चिकित्सा पार्य्यते कर्त्तुमित्यर्थः, वैद्यमानीत्यभिमानाद् वैद्योपदेशं न करोति, तीव्रधर्म्मारुचे प्रतिक्रियायामधर्म्मो

---

* अनपवादेति वा पाठः ।

चेति। एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् भिषक् पापीयसाऽयशसा योगम् ऋच्छतीति ॥ २५ ॥

भवति चात्र।

तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम्।
कर्म्मणस्तन्न कर्त्तव्यमेतद् बुद्धिमतां मतम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोका।

पूर्व्वरूपाणि सामान्या हेतवः सस्वलक्षणाः।
देशोद्ध्वंसस्य भेषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥

भेषजं न कुर्य्यादिति। कस्मादिति? अत आह—एवंविधमित्यादि। हि यस्मात् एवंविधमल्पवादप्रतिकारस्वभावादिकमुक्तमातुरमुपचरन् चिकित्सन् भिषक् पापीयसा लोके निन्दाजनकेनायशसा युक्तो भवति ॥ २५ ॥

गङ्गाधर—भवतीत्यादि। तदात्वे चेत्यादि। तदात्वे तत् कर्म्मकरणकाले। अथानुबन्धे उत्तरकाले वा यस्य कर्म्मण फलमशुभं स्यात् तत् कर्म्म न कर्त्तव्यमिति बुद्धिमतां मतमिति ॥ २६ ॥

गङ्गाधर—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इति। पूर्व्वरूपाणीति प्रथमाबभ्युपक्रमं कृत्वा दृश्यन्ते हीत्यादिना जनपदोद्ध्वंसनस्य पूर्व्वरूपाणि। अपि त्वित्यारभ्य देशोद्ध्वंसस्य सामान्या हेतवस्तेषां लक्षणानि च। विगुणेष्वित्यारभ्य देशध्वंसस्य भेषजम्। अथ खल्वित्यादिना हेतूनां वाय्वादीनां

भवति, न च चिकित्सा सिध्यत्यधर्म्मप्रतिबन्धात् मुमूर्षुलिङ्गान्वितस्येति रिष्टयुक्तस्य, पापीयसेति पापहेतुना पापजनकेनायशसा ॥ २५ ॥

चक्रपाणि—अनुबन्धे वेत्युत्तरकालम्। सग्रहे पूर्व्वरूपाणीति नक्षत्रादिविकार, सस्वलक्षणा·

· अधिकमिदं श्लोकद्वयं चक्रपाणिसम्मतं यथा—

अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रवात· प्रचुरातप·।
ज्ञेय स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥
प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः।
अनूपो बहुदोपश्च सम· साधारणो मत· ॥

चक्रपाणिकृता टीका यथा—केचिदल्पोदकद्रुमो यस्त्वित्यादिग्रन्थमत्र पठन्ति।

प्रागविकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः।
मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः॥
यथा चाकालमरणं यथा युक्तञ्च भेषजम्।
सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्य्याद्‌ येन हेतुना॥
तदात्रेयोऽग्निवेशाय निखिलं सर्व्वमुक्तवान्।
देशोद्ध्वंसनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमः॥ २७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने जनपदोद्ध्वंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

मूलम्। प्रागेवानेकेत्यादिना सर्व्वविकाराणां प्रागुत्पत्तिरायुषः क्षयक्रमश्च। किं नु खल्वित्यादिना भूतानां मरणं प्रति कालाकालविनिश्चयः। ततः परमित्यादिना भूतानां कालाकालमरणम्। चकाराज्ज्वरे चोष्णजलं शीतेनोष्णेत्यादिना भेषजं यथायुक्तं सिद्धिं याति तत्प्रकारः। दोषावसेचनन्त्वित्यादिना येषां भेषजं न कुर्य्यात् तत्। एवंविधमित्यादिना येन हेतुना तेषां भेषजं न कुर्य्यात् तत्॥ २७॥

अध्यायं समापयति। अग्नीत्यादि।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ तृतीयस्कन्धे विमानस्थानजल्पे जनपदोद्ध्वंसनीयविमानजल्पाख्या तृतीया शाखा॥ ३॥

सर्व्वविकृतिलक्षणा, तच्च लक्षणम् "तत्र वातमेवंविधम्" इत्यादिना प्रोक्तम्। 'यथा युक्तञ्च भेषजं सिद्धिं याति' इत्यनेनोष्णपानीयदानोपपत्त्या सर्व्वं सगृहीतम्॥ २६।२७॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां विमानस्थानव्याख्यायां जनपदोद्ध्वंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्यामः

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं भवति, तद् यथा—उपदेशः प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति ॥ २ ॥

तत्रोपदेशो नामाप्तवचनम्। आप्ता ह्यवितर्कस्मृतिविभाग-

गङ्गाधर—अथैवं रसादिविमानजनपदोद्ध्वंसविमाने उक्त्वा व्याधिज्ञान-हेतुप्रमाणरूपं त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीयं विमानमाह—अथेत्यादि। अध्यायस्य आदौ निर्दिष्टे त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानं भवतीति वाक्यार्थे त्रिविधं रोग-विशेषविज्ञानमित्यर्थमधिकृत्य कृतो विमानाध्यायः। इति ग्रन्थेऽर्थे छ ॥ १ ॥

गङ्गाधर—त्रिविधमित्यादि। रोगेति विषमधातवो रोगास्तज्जाश्च ज्वरा-दयो देहादिकार्य्यद्रव्यवत्। रोगाणां ज्वरादीनां विशेषा वातादिजत्वादिना जातानां रूपाणि, तेषां विज्ञानं विशेषेण ज्ञायन्ते प्रमीयन्तेऽनेन तद्विज्ञानं प्रमाणम्। तद् द्विविधमप्राप्यार्थग्रहणलक्षणं प्राप्यार्थग्रहणलक्षणञ्चेति। तत्पुन-स्त्रिविधं तदाह तद् यथेति ॥ २ ॥

गङ्गाधर—तत्रेति। आप्ता हीत्यादि। हि यस्मात्। अवितर्केण वितर्क ऊहापोहात्मकस्तं वितर्कं विना सदैवाविच्छेदेन युक्तज्ञानेन त्रैकालिकानां

चक्रपाणि—जनपदोद्ध्वंसनीयेऽविशेषेण सर्व्वेऽपि रोगा उक्ताः, तेषां विशेषो यथा ज्ञातव्य-स्तदुपदेष्टुं त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥

चक्रपाणि—रोगाणां विशेषो यथा वक्ष्यमाणो ज्ञायते येन, तद्रोगविशेषविज्ञानमुपदेश-प्रत्यक्षानुमानरूपं प्रमाणत्रयम्। अत्र तु युक्तेरनुमानान्तर्गतत्वादेव न पृथक्करणम्। एतच्च प्रमाणत्रयं क्वचिद्रोगे मिलितम्, क्वचिद्द्वयम् क्वचिदेकं परीक्षायां वर्त्तते। येन, नान्तरे वह्नि-मान्द्यादौ प्रत्यक्षमवश्यं व्याप्रियते ॥ २ ॥

चक्रपाणि—तिस्रैषणीये प्रथममनुमानादिलक्षणान्युक्तानि, पुनरिह 'तत्रोपदेशो नाम' इत्यादिना आप्तोपदेशादिलक्षणाभिधानं प्रकरणागतत्वात् क्रियते। प्राकरणिको ह्यर्थोऽनुच्यमानो

विदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनः। तेषामेवंगुणयोगाद् यद्वचनं तत् प्रमाणम्, *अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खवक्तृदृष्टादृष्टवचनमिति *।

सर्व्वेषामेव भावानां तत्त्वेन स्मृत्या विभागं सदसद्रूपत्वं विदन्ति ये ते अवितर्कस्मृतिविभागविद आप्ता इति चेत् तदा देवग्रहजुष्टा अप्यवितर्कस्मृतिविभागविदः किमाप्ता इत्यत आह—निष्प्रीत्युपतापदर्शिन इति। प्रीत्युपतापाभ्यां निर्गता निष्प्रीत्युपतापा ये द्रष्टुं शीलवन्तस्ते त्वाप्ताः। देवग्रहजुष्टा उपतप्ता देवग्रहेण यदुच्यते त्रैकालिकं ते तद्वदन्ति। ये चावितर्कस्मृतिभ्यां प्रीत्या वदन्ति ते च नाप्ता। ईदृशास्तु पुरुषास्ते भवन्ति ये तपोज्ञानबलेन रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तास्त्रैकालिकाव्याहतनिर्म्मलज्ञानवन्त स्युः। एवमुक्तरूपगुणयोगात् तेषां वाङ्मनसाभ्यां त्रैकालिकार्थस्य प्राप्यग्रहणाद् यद्वचनं तत् प्रमाणमेव न त्वप्रमाणम्। रजस्तमोविनिर्म्मुक्तत्वेनानृतवक्तृत्वाभावात्। वाङ्मनसाभ्याम् अलौकिकार्थस्याप्राप्यग्रहणादलौकिकार्थवचनमात्रमर्थप्राप्त्यभावात् सत्यमपि न प्रमाणं लौकिकार्थोपदेशो हि प्रमाणम् अत ईश्वरादिरप्रमेय उक्त। ननु कस्य वचनमप्रमाणमित्यत आह—अप्रमाणं पुनरित्यादि। मत्ता आसवमद्यादिकृतमदाभिहताः। उन्मत्ता उन्मादादिव्याधिभिरुन्मत्ताः। मूर्खा वेदादिशास्त्राध्ययनादिभिर्जनितावितर्कस्मृतिविभागज्ञानाद्धीनास्ते च ते वक्तारश्चेति ते मत्तोन्मत्तमूर्खवक्तारस्तेषां दृष्टादृष्टयोर्वस्तुनोर्विषये यद्वचनं तदप्रमाणं तेषां दृष्टविषये वचनमपि न प्रमाणं यद्धि तैर्दृष्टं तदुपदेशे तत्त्वतो वक्तुमशक्तत्वात् मत्तत्वादुन्मत्तत्वान्मूर्खत्वाच्च। एतच्चाप्तवचनमलौकिकार्थानामप्राप्यार्थग्रहणन्यूनं भवति। अवितर्केत्यादि। वितर्क कथन्ताऽनिश्चितज्ञानमिति यावत्। स्मृति स्मरणज्ञानम्। विभाग एकदेश। एतद्विपर्य्ययान्निश्चयेनानुभवेन च कार्त्स्न्येन च ये भावान् जानते, तेऽवितर्कस्मृतिविभागविद, वितर्कवेदी तु नाप्त प्रतिपाद्यवस्त्वशेषविशेषाविज्ञानात्। स्मृतिज्ञानञ्च यद्यपि प्रमाणमूलमेव, तथापि वर्त्तमानलक्षणे स्मृतिज्ञानविषयार्थस्य नावश्यंविद्यमानतेति न तत् प्रमाणमिति भाव। किंवा, स्मृतिज्ञान स्मृतिशास्त्रज ज्ञानं गणितज्ञानञ्च। एतच्च ज्ञानद्वयं साक्षादर्थादर्शक दुरवबोधेन मिथ्याज्ञानत्वसम्भवादप्रमाणमपीति नोपादेयम्। अथ सम्यग्ज्ञानवन्तोऽपि रागादिवशादन्यथा व्याहरन्तीत्याह—निष्प्रीत्युपतापदर्शिन इति, निष्प्रीत्या निरुपतापेन च द्रष्टु शील येषां ते तथा। एतेन यथार्थदर्शी निर्द्दोषश्चाप्तो भवतीति उक्त भवति। एवम्भूतश्चाप्तत्व कश्यचिद् ब्रह्मादे सर्व्वत्रैव भवति। लौकिकस्य तु यस्मिन्नेव तु विषये वितर्कादि न भवति तत्रैवोपदेश प्रमाणमिति ज्ञेयम्। अप्रमाणं नावश्य प्रमाणतयाऽव

* रक्तदृष्टादृष्टवचनमितीति चक्रसम्मत. पाठः।

प्रत्यक्षन्तु नाम खलु तद् यत् स्वयमिन्द्रियैरात्मना * चोप-लभ्यते।

लक्षणमलौकिकेषु न प्रमाणम्। योगिभिर्हि योगे प्रज्ञया प्राप्यालौकिकार्थ उपदिश्यते वाग्भिरप्राप्यैव। तस्मादलौकिकार्थवचनं तेषां सत्यमपि न प्रमाणम्, प्राप्यार्थग्रहणलक्षणं हि ज्ञानं प्रमाणम्। लौकिकार्थानान्तु योगेन प्रज्ञया प्राप्य पुनर्वाङ्मनसाभ्याञ्च प्राप्य योगिभिर्वचनं प्रमाणमिति। अलौकिकार्थप्रत्यक्षन्तु योगजं प्रज्ञया प्राप्यैव तदलौकिकमप्रमाणमेवेति गौतमादिभिर्लौकिकप्रमाणवक्तृभिः प्रमाणेषु योगजप्रत्यक्षं नोक्तमिति। विस्तरेण तिस्रैषणीये व्याख्यातम्।

क्रमिकं प्रत्यक्षं लक्षयति—प्रत्यक्षन्त्वित्यादि। तिस्रैषणीये प्रागुक्तम्। आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्त्तते। व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते॥ इति। तदिह व्याख्यानप्रसङ्गेन पुनरुच्यते। प्रत्यक्षन्तु खलु तद् यत् स्वयमिन्द्रियैरात्मना चोपलभ्यते। अत्र तु इन्द्रियैरिति पृथग्वचनात् ख्यापितं श्रवणादिपञ्चबुद्धीन्द्रियप्रत्यक्षं प्रमाणम् स्वतन्त्रे पञ्चबुद्धीन्द्रियाणीत्युक्ते। आत्मनेति आत्मशब्देन बुद्धिः बुद्ध्याश्रयत्वान्मनश्चेति द्वयं विवक्षितम्। स्वयमितिपदेन त्रिधा आत्मा विवक्षितः। आत्मनो नित्यं बुद्धियोगाद् बुद्धिरपि त्रिविधा। यत्पदेन शब्दादयः पञ्चेन्द्रियार्थाश्चिन्त्य-विचार्य्यो ह्यधिकं मनोऽर्थः। बोद्धव्यं सुखादिकं बुद्धेरर्थश्चेति सर्व्वं विवक्षितम्। तत्र स्वयं खलु जागरितस्थानेन वैश्वानरेणात्मना स्वप्नस्थानेन तैजसेनात्मना सुषुप्तिस्थानेन प्राज्ञेनात्मना पञ्चभिरिन्द्रियैर्यत् सन्निकृष्टं वस्तूपलभ्यते मनसा यदुपलभ्यते बुद्ध्या च यदुपलभ्यते तदुपलब्धि-र्ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तेन सप्तविधं प्रत्यक्षं भवति। रोगभिषग्जितीयेऽपि वक्ष्यते। आत्मना चेन्द्रियैश्च यत् स्वयमुपलभ्यते तत् प्रत्यक्षं तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुख-दुःखेच्छादयः शब्दादयः पुनरिन्द्रियप्रत्यक्षा इति। कणादेनाप्युक्तम् आत्म-

धार्य्यते रागादिदुष्टत्वादित्यर्थः। दुष्टश्चायमदुष्टश्चेति दुष्टादुष्टः। तेन पिता हि पुत्रस्य दुष्टोऽपि अदुष्टत्वादाप्त एव भवति। किंवा दुष्टो वञ्चकः।

स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चेत्यनेन यदात्मनेन्द्रियैश्चक्षुरादिभिरव्यवधानेन गृह्यते रूपादि, तत् प्रत्यक्षमिति वाह्यप्रत्यक्षं गृह्णाति। मनसा चेत्यनेन मनसाऽव्यवधानेन यदुपलभ्यते सुखादि,

* मनसेति वा पाठः।

गुणानां सुखादीनामात्मप्रत्यक्षं न मन प्रत्यक्षम्। तद् यथा वैशेषिके सूत्रे द्वे। परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणा मनसो गुणा। अप्रत्यक्षत्वाच्च। व्याख्यातश्च। बुद्धीच्छादयो ये प्रत्यगात्मगुणा न ते मनसो गुणा। कस्मात्? परत्र समवायात्। प्रत्यगात्मन परत्र समवायात्। परस्याव्यक्ताख्यस्य क्षेत्रज्ञस्यात्मनो गुणा एव सुखादय प्रत्यगात्मन्यभिव्यक्ता करणानां बुद्धिमन-प्रभृतीनां योगात् प्रत्यगात्मन परत्राव्यक्ते समवायात्। अस्तु तर्हि मन आत्म-संयोगान्मनस एव गुणास्तेऽभिव्यज्यन्ते इति चेन्न प्रत्यक्षत्वात्। प्रत्यगात्म-प्रत्यक्षा हि बुद्धिसुखादय इति। अस्त्वेवं मनःप्रत्यक्षा बुद्धिसुखादय इति चेत् न, अप्रत्यक्षत्वात्। मनो हि बुद्ध्यादीन् गुणान्न जानातीति मन-प्रत्यक्षत्वाभावान्नात्मगुणा मनसो गुणा इति। गौतमेनापि सुखादेरात्मप्रत्यक्षम् उक्त फलपरीक्षायाम्। तत्र सूत्रम्। प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति। तत्र वात्स्यायनभाष्यम्। प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रयेति। तस्मात् प्रीतेरात्म-गुणत्वाप्रतिषेध इति। तथा च। सुषुप्तिस्थान आत्मा प्रज्ञया बुद्ध्योपाहित खल्वव्यक्ताख्यः स खलु स्वयं सुषुप्तौ समाधौ जीवन्मुक्तौ न प्रज्ञया शुद्ध-सत्त्वात्मकमहत्तत्त्वाख्यबुद्ध्या परमात्मानं तुरीयं शिवं रसं लब्धानन्दमुप-लभते। तदुपलब्धिस्तत्र तत्रात्मप्रत्यक्षम्। सा प्रज्ञा बुद्धिस्त्रिगुणात्मकस्तु महान् तस्यात्मनो मन उक्तं साङ्ख्ये कपिलेन। तन्मन। इति सूत्रम्। तच्च न देवदत्तादिपुरुषाणां मनस्तस्मान्न मानसप्रत्यक्षम्। तेनोपलब्धिज्ञानेन प्रत्यक्षेण सा च प्रज्ञा प्रत्यक्षा भवति। एवं तदव्यक्तात्मना त्रिगुणात्मकेन महत्तत्त्वेन मनसाहमिति मन्यत इति तन्महान्तं विकुर्व्वाण आत्माहङ्कारम् अविद्याख्यां बुद्धिं सृजति। तस्मादहङ्काराज्जातानि महाभूतानि पश्चादनु-प्रविश्य तैजस आत्मांशेन भवति। तदाहङ्कारिकदशेन्द्रियमनोऽर्थपञ्चकपञ्च-प्राणयुक्तः स्वप्नस्थानः स्वप्ने सुखदुःखादिकमुपलभते तयाहङ्कारबुद्ध्या तदुप-लब्धिः स्वप्ने प्रत्यक्षम्। स चैव तैजस आत्मा देवनरादियोनिषु शुक्रशोणितादि-वीजसंयोगमुपेत्य पञ्चमहाभूतानि सृष्ट्वा तदुपाहितः सन् वैश्वानरो नाम जागरितस्थान आत्मा भवति तैर्भूतैराहङ्कारिकदशेन्द्रियानुप्रविष्टैरेकैकाधिकै-र्जातानि भौतिकानि गृहीत्वा तथा त्रीन् गुणान् सृष्ट्वाहङ्कारिकमनोऽनुप्रविष्ट-तत्त्रिगुणात्मकं सत्त्वगुणवहुलं स्थूलमनो गृहीत्वा तथार्थान् शब्दादीन् पञ्च स्थूलान् प्राणांश्च पञ्च गृहीत्वा चतुर्विंशतिको भवति। स तु जागरणावस्थायां

स्थूलान् विषयान् सुखादीन् स्थूलयाहङ्कारिकया बुद्ध्यात्रोपलभते। इत्यात्म-प्रत्यक्षा बुद्धिसुखदुःखेच्छादय। अत्रादिशब्दे मनःप्रत्यक्षाश्चिन्त्यादयोऽर्थाः। तत्र सुषुप्तिस्वप्नयोः सन्धौ त्वात्मा महत्तत्त्वेन मनसा यच्चिन्तनीयं तर्क्यं विचार्य्यञ्चोपलभते, तन्मनःप्रत्यक्षम्। स्वप्नस्थानस्तैजसो यदाहङ्कारिकेण मनसोपलभते चिन्तनीयादिकं तन्मनःप्रत्यक्षम्। जागरितस्थानो वैश्वानरोऽप्यात्मा स्वयम् आत्मकृतसत्त्वादिगुणमयेन स्थूलमनसा यच्चिन्तनीयादिकमुपलभते तल्लोके मनः-प्रत्यक्षमिति। स्वप्नसुषुप्त्योः सन्धौ चाहङ्कारिकपञ्चेन्द्रियपञ्चार्थाभावान्नास्ति चेन्द्रियप्रत्यक्षम्। अथ स्वप्नस्थानस्तैजसो यद्यदाहङ्कारिकेण श्रोत्रादिना स्वप्ने शब्दादीनुपलभते तदिन्द्रियप्रत्यक्षं स्वप्ने। जागरितस्थानो वैश्वानर आत्मा स्वयं वाह्ये लोके सन्निकृष्टं यच्छब्दादिकं भौतिकेन श्रोत्रादिनेन्द्रियेण उपलभते तदिन्द्रियप्रत्यक्षम्। तत्रेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्ष उक्तस्तिस्रैषणीये। अतिविप्रकर्षातिसन्निकर्षमनोऽनवस्थानकरणदौर्व्वल्यातिसौक्ष्म्याभिभवावरण-समानाभिहारवर्ज्जं सान्निध्यमिति। तत्र श्रोत्रेन्द्रियेण समानयोनिमर्थं शब्दं तद्विपरीतञ्च शब्दस्य निवृत्त्याख्यं गुणमुपलभते न तु शब्दवद्द्रव्यं तत्स्वभावात्। स्पर्शनेन्द्रियेणात्मा समानयोनिमर्थं स्पर्शं शीतोष्णस्निग्धरूक्षखरमसृणविशद-पिच्छिलस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवमृदुकठिनादिकं तद्विपरीतञ्चास्पर्शमप्रतीघातमुप-लभते तत् समवायात्तद्वच्च द्रव्यमाकाशादिकमिति। चक्षुरिन्द्रियेणात्मा स्वयं समानयोनिकमर्थं रूपं लोहितशुक्लकृष्णादिकं तद्विपरीतञ्चारूपमाकाशस्य तद्रूपारूपसमवायात् तद्वद्द्रव्यमरूपमाकाशमुपलभते न त्वरूपं वायुं तत्-स्वभावात् इति। सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वकर्म्माणि रूपवद्द्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणीति रूपहीनेष्वचाक्षुषाणीति कणादः। एवं रसनेन्द्रियेणात्मा स्वयं समानयोनिकमर्थं रसं मधुरादिकं सविपरीतमुपलभते, तत्समवायाच्च तद्वद्द्रव्यं घ्राणेन्द्रियेणात्मा स्वयं समानयोनिकमर्थं गन्धं सौरभा-दिकं सविपरीतमुपलभते, तत्समवायाच्च तद्वद्द्रव्यमिति साक्षात् परम्परया पञ्चेन्द्रियप्रत्यक्षं व्याख्यातं यत् प्रमाणमुच्यते। इत्येतदात्मप्रत्यक्षादिकं सप्तविधं प्रत्यक्षं प्राप्यार्थग्रहणलक्षणं द्विविधं क्षणिकं निश्चयात्मकञ्च। तत्र क्षणिकमप्रमाणं निश्चयात्मकन्तु प्रमाणम्। तत्र यत् पञ्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमात्ममनः-संयोगजपूर्व्वकमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणं पञ्चविधमिन्द्रियज्ञानम्। आत्मप्रत्यक्षन्तु यदप्राप्य ग्रहणमाप्तोपदेशाद् भवति तल्लौकिकमप्रमाणमप्यलौकिकेषु न प्रमाणमप्राप्त्यर्थत्वात्। मानसप्रत्यक्षन्तु

अनुमानं खलु तर्को युक्त्यपेक्षः।

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदयेन पूर्व्वं परीक्ष्य रोगं सर्व्वथा सर्व्वमेवोत्तरकालमध्यवसानमदोषं भवति। न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते। त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदये पूर्व्वमाप्तोपदेशाद्धि ज्ञानम्। ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां

सर्व्वं न प्रमाणं तस्माद् यत् प्रमाणं तस्य प्रत्यक्षसंज्ञामुत्सृज्यापवदत्यनुमानसंज्ञाम्।

अनुमानं खल्वित्यादि। तत्रापवादविषये क्वचिदुत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तते। तेन प्रत्यक्षपूर्व्वं त्रिविधं त्रिकालञ्चानुमीयत इत्यत्र प्रत्यक्षपदेन सर्व्वप्रमाणं विवक्षितमिति। तदेवेह पुन प्रकारान्तरेण भाष्यते। तर्को युक्त्यपेक्ष इति। युक्त्यपेक्षस्तर्कोऽनुमानं तर्कापेक्षस्तर्कस्तिस्रै षणीये युक्तिरेव तर्क उक्त, बुद्धि पश्यतीत्यादिना। गौतमेनाप्युक्तम्। अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति। व्याख्यातञ्चैतत् पूर्व्वम्। तर्कापेक्षतर्कस्यानुमानत्ववचनात्। केवलतर्कस्याप्तोपदेशे त्वाप्तस्येवानुमानेनान्तरीयकत्वेन प्रामाण्ये सिद्धे प्रमाणान्तरत्वं न भवति न चाप्रामाण्यम्। उपमानसम्भवार्थापत्त्यभावानामत्रानुमानेऽन्तर्भावान्नासमग्रवचनस्यैतिह्यस्याप्तोपदेशेऽन्तर्भावाच्च।

ननु त्रिविधविज्ञानेनात्र रोगविशेषज्ञानं किमर्थमुक्तमुक्तञ्च निदानादिभिर्यज्ज्ञानं ततो निर्व्वाहादित्यत आह—त्रिविधेनेत्यादि। ज्ञानसमुदयेन न त्वन्यतमव्यतिरेकेण। सर्व्वं गुरुमुखात् सर्व्वथा सर्व्वरोगं ज्ञात्वा कर्म्मकाले प्रत्यक्षानुमानाभ्यां सर्व्वथा सर्व्वं रोगं निदानादिभि परीक्ष्य चरमकालमध्यवसानमदोषं भवति। कस्मात्? न हीत्यादि। किञ्चिदेव प्रत्यक्षेण किञ्चिदेवानुमानेन ज्ञायते न तु कृत्स्नमेकेन ज्ञातुं शक्यते। त्रिविधे तु ज्ञानसमुदये खलु कृत्स्नं साध्यत्वादिवातजत्वादिबलवदादिरूपेण ज्ञानं भवति, न तु प्रत्यक्षेणान्यैर्वा। आप्तोपदेशेन पूर्व्वं हि रोगतत्त्वं बुद्ध्वा ततः क्रियाकाले

तच्च मानस प्रत्यक्षं गृह्णाति। तर्कोऽप्रत्यक्षज्ञानम्। युक्ति सम्बन्धोऽविनाभाव इत्यर्थः। तेनाविनाभावज परोक्षज्ञानमनुमानमित्यर्थः।

ज्ञानसमुदायेनेति। ज्ञानसमुदाय प्रमाणसङ्घातस्तेन समुदायेन 'अयमेव रोग' एवम्भूतनिश्चयोऽध्यवसानम्। त्रिविधे त्वित्यादि। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान प्रमाणम्। प्रथममाप्तोप-

परीक्षोपपद्यते। किं ह्यनुपदिष्टं * पूर्व्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षमाणो विद्यात्। तस्माद् द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षम् अनुमानञ्च। त्रिविधां वा सहोपदेशेनेच्छन्ति बुद्धिमन्तः॥ ३ ॥

† रोगमेकैकमेवंप्रकोपणमेवंयोनिम् ‡ एवमात्मानमेवमधि-

पुनरातुरगतानां शब्दादीनां प्रत्यक्षेण रसानान्तु अनुमानेन जाठराग्न्यादीना-ञ्चानुमानेन परीक्षोपपद्यते, तत् कथमाप्तोपदेशादेवैकैकेन कृत्स्नज्ञानं भवतीति भाव.। ननु कस्मादाप्तोपदेशस्य ज्ञानहेतुत्वं क्रियाकाले हि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव परीक्ष्यते इत्यत आह—किमित्यादि। हि यस्मात् पूर्व्वमाप्तोपदेशेनानुपदिष्टं भावं तत. परं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां किं विद्यादपि तु न विद्यात्। तस्मात् पूर्व्वम् आप्तोपदेशाज्ज्ञानं ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते। तस्माद् द्विविधा परीक्षा क्रियाकाले आतुराणां व्याधेर्ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च। तयोराप्तोप-देशपूर्व्वकत्वात् क्रियाकालिकत्वाच्च पृथगुपादानम्। आप्तोपदेशस्य तु तयो-रादित्वात् क्रियाकाले स्मृतरूपत्वाच्च पृथगुपादानं त्रिविधां वेत्यादिना कृतम्॥३

गङ्गाधरः—नन्वाप्तोपदेशात् कीदृशं ज्ञायते इत्यत आह—रोगमेकैकमित्यादि। एकैकं प्रत्येकं रोगं ज्वरादिकम् एवंप्रकोपणमित्येवं निदानम् एवंयोनिं वाताद्येकद्वित्र्यादिप्रकृतिम् एवमात्मानं शीतात्मकं वोष्णात्मकमेवमादि।

देशो व्याधिं बोधयति, ततश्चाप्तोपदिष्टं व्याधिं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां यथोक्तलिङ्गादिपरीक्षा निश्चिनोति, आगमानुपदिष्टे च व्याधौ अवैद्य इव न प्रत्यक्षेणानुमानेन च व्याधिमुपलभत इत्याह—किं ह्यनुपदिष्ट इत्यादि। एवं मन्यते—व्याधिविशेषास्तावद् दुरधिगमनीया नोपदेशमन्तरेण शक्या विज्ञातुम्। येन अधिगतवैद्यकशास्त्रा. प्रतिपादयन्त्येव व्याधिविशेषान्। तस्मादागमेन ये व्याधीना हेत्वादिविशेषाः प्रतिपादितास्तान् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभमानो व्याधिं निश्चिनोति, अनुपदेशवास्तानुपलभमानोऽपि हेत्वादिविशेषानशिक्षितवत् कुपरीक्षको यथा रत्नानां विशेषं पश्यन्नपि नावधारयति विशेषमिति भाव.। ज्ञानवतामित्याप्तोपदेशवताम्। त्रिविधां वेत्यनेन, व्याधिपरीक्षासमये ह्याप्तोपदेशोऽपि व्याप्रियते तथा दुरधिगमस्थानसंश्रयादिप्रतिपत्तौ कोष्ठमृदु दारुणत्वादिपरीक्षायाञ्चातुरवचनरूपाप्तोपदेशोऽपि व्याप्रियत इति दर्शयति॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—तत्रेत्यादिना आप्तोपदेशमाह। प्रकोपणं वायो रूक्षत्वादिहेतुः। योनिर्वातादय.।

---

* अनुपदिष्टे इति वा पाठ.। † तत्रेदमुपदिशन्तीत्यधिकः पाठः चक्रसम्मत.।

‡ एवमुत्थानमित्यधिक. पाठो दृश्यते क्वचित्।

ष्ठानमेवंवेदनमेवंसंस्थानम् एवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदर्कमेवंनामानमेवंयोगं विद्यात्। तस्मिन् इय प्रतीकारार्था प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज्ज्ञायते ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षन्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुत्समानः सर्व्वैरिन्द्रियैः सर्व्वान् इन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेतान्यत्र रसज्ञानात्। तद्‌-यथा—अन्त्रकूजनं सन्धिस्फुटनमङ्गुलीपर्व्वणां स्वरविशेषांश्च ये चान्येऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्तान् श्रोत्रेणैव परीक्षेत।

वर्णसंस्थानप्रमाणच्छायाशरीरप्रकृतिविकारौ चक्षुर्वैषयिकाणि यानि चान्यानि कानि च, तानि चक्षुषैव परीक्षेत। रसन्तु खल्वातुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमप्यनुमानादवगच्छेत्। न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमुपपद्यते। तस्मादातुरपरिप्रश्नेनैव आतुरमुखरसं विद्यात्। यूकोपसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यम्

एवमधिष्ठानं शारीरं वा मानसं वा तत्रापि शरीरावयवविशेषाधिष्ठानमेवं-स्थानं वाह। एवंशब्दादिकमेवमुदर्कमेवंविधोत्तरकालिकफलकम् एवंयोगम् एवंविधप्रयोगयोग्यम्। इत्याप्तवचनाज ज्ञानोपदर्शनम् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—प्रत्यक्षन्त्वित्यादि। प्रत्यक्षं परीक्षेतेत्यन्वयः। वर्णेत्यादि। यद्यपि रूपमेव चक्षुरर्थस्तथापि वर्णाश्रितत्वेन तदुपलक्षितत्वात् संस्थानादीनाम् अपि चक्षुरर्थत्वं बोध्यम् एवं रसगन्धस्पर्शाश्रयाणामपि बोध्यम्। चक्षुषो बहु-विषयत्वात् प्राक् स्पर्शनोपदेशादित उपदेशः। न ह्यस्य प्रत्यक्षग्रहणमुपपद्यते-ऽनौचित्यादिति शेषः। ननु कुतोऽनुमीयेत कस्य रस इत्यत आह—

आत्मा स्वभाव, यथा—रोहिण्या दारुणत्वं, सन्न्यासस्य शीघ्रोपक्रमणीयत्वादि। अधिष्ठान शरीरमवयवा मनश्च। इय प्रतीकारार्था प्रवृत्तिः, यथा—ज्वरे लङ्घनपाचनाद्यर्था प्रवृत्तिः। निवृत्तिः प्रतीकारार्था, यथा—नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानादौ निवृत्तिरित्यादि मन्तव्यम् ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—अङ्गुलीपर्व्वणाञ्च स्फोटनमिति सम्बन्धः। अन्येऽपि चेति कासहिक्काशब्दादयः। 'यानि चान्यानि' इत्यनेन लक्षणप्रभादीनि गृह्यन्ते। यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यमिति, विरसाद्धि

मक्षिकोऽसर्पणेन शरीरमाधुर्य्यम् लोहितपित्तसन्देहे तु किं धारि-लोहितं लोहितपित्तं वेति, श्वकाकभक्षणाद् धारिलोहितम् अभक्षणाल्लोहितपित्तमित्यनुमातव्यम्। एवमन्यानप्यातुरशरीर-गतान् रसाननुमिमीत। गन्धांस्तु खलु सर्व्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान् घ्राणेन परीक्षेत। स्पर्शञ्च पाणिना प्रकृति-विकृतियुक्तमिति प्रत्यक्षतश्चानुमानैकदेशतश्च परीक्षणमुक्तम् ॥५

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयश्चानुमानज्ञेया भवन्ति भावाः। तद् यथा—अग्निं जरणशक्त्या परीक्षेत बलं व्यायामशक्त्या श्रोत्रादीनि च शब्दाद्यर्थग्रहणेन मनोऽर्थाव्यभिचारेण विज्ञानं* व्यवसायेन रजः सङ्गेन मोहमविज्ञानेन क्रोधमभिद्रोहेण शोकं

तस्मादित्यादि। यूको बाह्यमलक्रिमिः। धारिलोहितमिति जीवितरक्तं येन रक्तेन जीव्यते लोकैः। अनुमानैकदेशत इति आतुरशरीरगतरसस्यानु-मानतः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—प्रत्यक्षतः परीक्षणमुपदर्श्यानुमानेन परीक्षणमुपदर्शयति—इमे त्वित्यादि। इमे इत्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणाः अन्येऽपीत्यनुक्ता अपि चात्र ज्वरा-दयः। अग्निं जरणशक्तेरिति सर्व्वं वक्ष्यमाणं विद्यादित्यनेनान्वीयते। कैश्चित् प्रागुक्तं परीक्षेतेत्यनेन। जरणशक्तिर्भुक्तजीर्णकरी शक्तिः। अर्थाव्यभि-चारेणेति अव्यभिचरितस्मृत्यादिना व्यवसायेन शास्त्रादिषु विकल्पबुद्ध्या।

शरीराद् यूका अपसर्पन्ति। एवं यूकाद्यनपसर्पणेन प्राकृतरसयुक्तशरीरमनुमातव्यम्। धारि-लोहितमिति जीवनलोहितमित्यर्थः। श्वकाकभक्षणादिज्ञेयं यत्, तत् पित्तादुष्टत्वेनाविरसात् श्वादयो भक्षयन्ति, न तु पित्तदुष्टरक्तमिति भावः। अत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इत्युपदेशं कृत्वा शब्दानन्तरं चक्षुर्ग्राह्यं रूपं दर्शयन् शब्दादिपरीक्षायाश्च क्रमनियमाभावं सूचयति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—भूयोऽनुमानज्ञेया इत्यनेनानुमानगम्यतया वक्ष्यमाणाः केचिदग्निबलादय आतुरोप-देशगम्या भवन्तीति सूचयति। मनोऽर्थाव्यभिचरणेनेति सतीन्द्रियाणामर्थनिबन्धे यदिद कदाचिच्छब्दं प्रत्येति, कदाचिद्रसमित्याद्ययौगपद्येन सर्व्वार्थान् प्रत्येति। तेन तु इन्द्रियार्थ-संयोगानन्तरमिन्द्रियार्थग्राहकं मन इत्यनुमीयते। ज्ञानं व्यवसायेनेति व्यवसायः प्रवृत्तिः।

* ज्ञानमिति वा पाठः।

दैन्येन हर्षमामोदेन प्रीतिं तोषेण भयं विषादेन धैर्य्यम् अविषादेन वीर्य्यमुत्साहेन * अवस्थानमविभ्रमेण श्रद्धामभि-प्रायेण मेधां ग्रहणेन संज्ञां नामग्रहणेन स्मृतिं स्मरणेन ह्रियम् अपत्रपेण शीलमनुशीलनेन द्वेषं प्रतिषेधेनोपाधि † मनुबन्धेन धृतिम् अलौल्येन वश्यतां विधेयतया वयोभक्तिसात्म्यव्याधिसमु-त्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण गूढ़लिङ्गं व्याधिमुप-

सङ्गेन प्राप्तार्थे प्रीत्यसम्पूर्णत्वतदासक्त्यभयरूपेण। मोहमविज्ञानेनेति वचनेन तमो मोहेनेत्युक्तं भवति मोहस्य तमोजत्वात्। मेधां ग्रहणेन मनसा धारणेन। स्मृतिं स्मरणेन स्मृतार्थानां प्रकाशनेन। अपत्रपेण लज्जाजनकपरकीय-व्यापारेण। शीलं तच्छीलता सतताभ्यसनमनुशीलनेन पश्चात् शीलनव्यापा-रेण। प्रतिषेधेन निषेधेन। उपाधिमनुबन्धेनेति उपाधिराधुनिकसङ्केतः सङ्केतकर्त्तृभिः कृतः, अनुबन्धेनोत्तरकालमनुवर्त्तनेन। धृतिर्नियमात्मिका बुद्धिः। अलौल्यमचञ्चलत्वम्। विधेयतया यद्यस्मिन्नाज्ञाप्यते तस्य तत्कर्त्तव्यत्वेन। वय इत्यादि वयः कालेन भक्तिं देशेन सात्म्यमुपशयेन सुखावहव्यापारेण व्याधिसमुत्थानं वेदनाविशेषेण इत्येवं यथाक्रमं नान्वयः, परन्तु यथायोगं

यथा—पेयजले पानार्थां प्रवृत्तिः। तेनानुमीयते जलज्ञानमस्य जातम्, कथमन्यथा ज्ञानकार्य्यार्थं-क्रियायां प्रवर्त्तत इति। रजः सङ्गेनेति नार्य्यादिसङ्गेन, तत्कारणरजोऽनुमीयते। अभिद्रोह. परपीड़ार्थप्रवृत्तिः। दैन्यं रोदनादि। आमोदो गीतवादित्रादुत्सवकरणम्। तोषो मुखनयन-प्रसादादिः। तेन प्रीतिस्तोषमात्रम्, हर्षस्तु प्रीतिविशेषो मनउद्रेककारक इत्युक्त भवति। धैर्य्यं विपद्यपि मनसोऽदैन्यम्। वीर्य्यमारब्धदुष्करकार्य्येष्वव्यावृत्तिर्मनसः। उत्थानेनेति क्रियारम्भेण। अवस्थानं स्थिरमतित्वम्। अविभ्रमेणेत्यभ्रान्त्या। श्रद्धामिच्छाम्। अभि-प्रायेणेति अभ्यर्थनेन। ग्रहणेनेति ग्रन्थादिधारणेन। स्मृतिमिति स्मृतिजनकं संस्कारम्। स्मरणेनेति तत्कारणं संस्कारोऽनुमीयते। ह्रियमिति लज्जाम्। अपत्रपेणेति लज्जिताकारेण। शीलमिति सहजं वस्तुषु रागम्। अनुशीलनेनेति अनुशीलनं सततशीलनम्, तेन सततं यमर्थं सेवते तच्छीलोऽयमित्यनुमीयते। प्रतिषेधेनेति व्यावृत्त्या। उपेत्य धीयते इति उपधिः छद्म इत्यर्थः, अनुबन्धेनेत्युत्तरकालं हि आज्ञादिवधेन फलेन ज्ञायते,— यद्दत्युन्मत्तच्छद्मप्रचारी चन्द्रगुप्त इति। विधेयतयेति विधेयप्रचारेण। वयःप्रभृतीनि व्याधिसमुत्थानान्तानि चत्वारि यथासंख्यं कालादिविशेषेण ज्ञायन्ते। तत्र कालविशेषेण षोडशवर्षादिना वयो बाल्यादि ज्ञायते।

* उत्थानेनेति पाठान्तरम्। † उपधिमिति चक्रः।

शयानुपशयाभ्यां दोषप्रमाणविशेषमपचारविशेषण। आयुषः क्षयमरिष्टैरुपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभिनिवेशेन अमलं सत्त्वम् अविकारेण। ग्रहण्यास्तु मृदुत्वं दारुणत्वञ्च स्वप्नदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टेष्वसुखसुखानि * चातुरपरिप्रश्नेनैव विद्यादिति ॥ ६ ॥

व्यस्तसमस्तकालादिभिर्वयःप्रभृतीन विद्यादित्यर्थः। अमलं सत्त्वं मनसो नैर्म्मल्यमविकारेण मनसो विकाराभावेन अद्वैधेनेत्यर्थः। आतुरस्य स्वप्नदर्शनं आतुरस्यैवाभिप्रायं आतुरस्यैव द्विष्टेषु चेष्टेषु चाभिमतेषु सुखदुःखानि। अत एव सुश्रुतेनाप्युक्तं विशिखानुप्रवेशनीयेऽध्याये। अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्म्मणा कृतयोग्येन शास्त्रार्थं निगदता राज्ञानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रपरिहितेन च्छत्रवता दण्डहस्तेन सोपानोत्केन अनुद्धतवेशेन सुमनसा कल्याणाभिव्याहारेणाकुहकेन बन्धुभूतेन भूतानां सुसहायवता वैद्येन विशिखाऽनुप्रवेष्टव्या। ततो दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोम्येनातुरगृहमभिगम्योपविश्यातुरमभिपश्येत् स्पृशेत् पृच्छेच्च। त्रिभिरेतैर्विज्ञानोपायैः प्रायशो रोगा वेदितव्या इत्येके। तत्तु न सम्यक्। षड्‌विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः। तद् यथा—पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति। तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु व्रणास्रावविज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छतीत्येवमादयः। स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णश्लक्ष्णकर्कशमृदुकठिनत्वादयो स्पर्शविशेषा ज्वरशोफादिषु। चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणबलवर्णविकारादयः। रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहा-

देशेन तु भक्तिरिच्छा ज्ञायते, यथा त्वयं मध्यदेशीयस्तेनास्य गोधूममाषादिषु इच्छानुमीयते। यस्माच्चेदमस्योपशेते, तेनेदमस्य सात्म्यमिति ज्ञायते, वेदनाविशेषेण व्याधिसमुत्थानं ज्ञायते, यथा—यस्मादयं सन्तापवेदनावान्, तस्मादस्य ज्वरव्याधिसमुत्थानं भूतमित्यादि ज्ञेयम्। गूढलिङ्गमिति विशेषेण गूढलिङ्गव्याधौ लिङ्गैरेवानवधारिते तु उपशयानुपशयाभ्यां परीक्षा करणीयेति दर्शयति। अपचारविशेषेणेति महत्तापचारेण भूरिदोषा भवन्ति, स्वल्पेन स्वल्प इति। कल्याणाभिनिवेशेनेति श्रेयस्करमार्गानुष्ठानेन,—एतदाचरतो निःश्रेयस एव भवति। सत्त्वमिति सत्त्वगुणोद्रेकमविकारेण। परिप्रश्नेन वेतिवचनेन, यद्यपि ग्रहणीमार्द्दवाद्यनुमानादपि पार्य्यते ज्ञातुम्, तथाप्यनुमानस्य बुद्धिप्रयासबहुत्वेनातुरपृच्छयैव सुखोपचाररूपतया विद्याद ग्रहणीमार्द्दवादीनीति दर्शयति। मृद्वित्यादि। अभिप्रायो भोजनादीच्छा। द्विष्टेष्टशब्देन तु द्विष्टेप्सितप्रेप्स्यादिग्रहणम् ॥६॥

---

* द्विष्टेष्टसुखदुःखानीति पाठान्तरम्।

भवन्ति चात्र ।

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।
अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ।
सर्व्वथा सर्व्वमालोच्य यथासम्भवमर्थवित् ॥
अथाध्यवस्येत् तत्त्वे च कार्य्ये च तदनन्तरम् ।
कार्य्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ॥
अमूढ़ः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥
ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति योगवित् * ।
आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ ७ ॥

दिषु रसविशेषाः । घ्राणेन्द्रियविज्ञेया अरिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामव्रणानाञ्च गन्धविशेषाः । प्रश्नेन च विजानीयाद्देशं कालं जातिं सात्म्यमातङ्कसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलं दीप्ताग्नितां वातमूत्रपुरीषरजसां प्रवृत्त्यप्रवृत्ती कालप्रकर्षादींश्च विशेषान् । आत्मसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु तत्स्थानीयैर्जानीयात् । भवति चात्र । मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च । तथा दुष्परिमृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकम् ॥ इति । अत्र प्रश्नेनेत्युपलक्षणादनुमानमपि ज्ञापितं तथा रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषा मक्षिकापिपीलिकादिभिः इति शेषः । तेन न विरोधः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथैवं परीक्ष्य चिकित्सायां फलमाह—भवन्तीत्यादि । आप्तत इत्यादि । यथासम्भवमर्थविदित्यन्त एकश्छेदः सार्द्धश्लोकेन । न मुह्यतीति च्छेदो द्वितीयः । अमूढ़ो मोहाभाववान् अमोहनिमित्तजम् अज्ञानाभावजं सम्यग्-

यथासम्भवमित्यनेन सर्व्वत्र परीक्षणीये सर्व्वप्रमाणासम्भव इति दर्शयति—अथेत्यादि । अथ प्रत्येकशब्दादिविषयपरीक्षानन्तरम् । तत्त्वे व्याधितत्त्वे, तथा कार्य्ये च तत्र साध्ये व्याधौ कर्त्तव्यलक्षणे । तदनन्तरम् अध्यवस्येत्, यदुक्तम्—"तत्त्वं भवति यच्च कार्य्यं युक्तम्," तत्तावदयं निश्चय कुर्य्यादित्यर्थः, अनन्तरमिति अविद्यमानान्तरयोग्यमित्यर्थः । कार्य्यतत्त्वविशेषाध्यवसायफलमाह—कार्य्येत्यादि । प्रतिपत्तिः कर्म्मणां यथार्हतयाऽनुष्ठानम् । अमूढ़

---

* तत्त्वविदिति वा पाठः ।

तत्र श्लोकौ ।

सर्व्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।
यथा चोपदिशन्त्याप्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥
ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः ।
भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ ८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ज्ञानादेव जातम् इति तृतीयश्छेदः । अज्ञानजं फलमयशःप्रभृतिकं फल नाप्नोतीति भावार्थं व्याकरोति ज्ञानेत्यादि इति चतुर्थश्छेदः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोकावित्यादि । त्रिविधमित्यारभ्य बुद्धिमन्त इत्यन्तेन सर्व्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् । रोगमेकैकमित्यारभ्य ज्ञायते इत्यन्तेनाप्ता यथोपदिशन्ति तत्प्रकारम् । ततः प्रत्यक्षन्त्वित्यारभ्य परीक्षणमुक्तमित्यन्तेन यथा प्रत्यक्षं गृह्यते तत्प्रकारम् । इमेस्त्वित्यारभ्य चिकित्सतीत्यन्तेन ये यथानुमानेन ज्ञेयास्तान् भावान् उदारधीर्मुनिरात्रेयपुनर्वसुस्त्रिरोगविज्ञाने त्रिविधरोगविशेषविज्ञाने विमाने उक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ तृतीयस्कन्धे
विमानस्थानजल्पे त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयजल्पाख्या
चतुर्थी शाखा ॥ ४ ॥

इति प्रतिपत्तावमूढ इत्यर्थः । ज्ञानं शास्त्रं, तत्कृता बुद्धिर्ज्ञानबुद्धिः । आविशति बुद्ध्यावगाहत इत्यर्थः । अन्तरात्मानमिति वैद्यपक्षे अन्तःशरीरम् ॥ ७।८ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां विमानस्थानव्याख्यायां त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः स्रोतसां विमानं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यावन्त एव पुरुषे मूर्त्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एव अस्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः । सर्व्वभावा हि पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्व्वर्त्तन्ते क्षयं वाप्यधिगच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन ।

गङ्गाधरः—अथ शारीरभावाणां मानविज्ञानार्थं स्रोतोविमानमाह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—यावन्त इत्यादि मूर्त्तिमन्त इत्यनेन वातादिवहस्रोतसां प्रकारविशेषो नास्तीति ख्यापितं सर्व्वेषामेव हि स्रोतसां वाताकाशवहत्वात् । ननु कुतो यावन्तो मूर्त्तिमन्तो भावविशेषाः पुरुषे तावन्तः प्रकारविशेषाः स्रोतसामस्मिन् पुरुषे इत्यत आह—सर्व्वभावा हीत्यादि । पुरुषे हि यस्मात् स्रोतांसि अन्तरेण विना सर्व्वभावा मूर्त्तिमन्त सर्व्वभावा रसरक्तादयः स्वेदादयः श्लेष्मपित्तपुरीषमूत्रादयश्च नाभिनिर्व्वर्त्तन्ते न वा क्षयमधिगच्छन्ति । ननु कुतो न सर्व्वभावाः पुरुषे स्रोतांसि विनाभिनिर्वर्त्तन्ते न वा क्षयन्तीत्यत आह—स्रोतांसीत्यादि । धातूनामिति रसादीनाम् अयनार्थेन गमनहेतुना । आहारपरिणामरसो हि स्रोतसां छिद्ररूपं पन्थानं विना गन्तुं न शक्नोति, न च स्रोतश्छिद्रपथेन गमनं विना तदुत्तरोत्तरधातुत्वेन परिणमति । उत्तरोत्तरधातवो हि विभिन्नरूपास्तस्माद्यावन्तो मूर्त्तिमन्तो भावाः पुरुषे तावन्तः स्रोतसामस्मिन् प्रकारविशेषा इति भावः ।

चक्रपाणिः—पूर्व्वस्मिन्नध्याये परीक्षामभिधाय तत्परीक्षणीयं शरीरं दृष्टादृष्टस्रोतोविभागेन वक्तुं स्रोतसां विमानमुच्यते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—मूर्त्तिमन्त इत्यसर्व्वगतद्रव्यपरिमाणवन्तः, असर्व्वगतपरिमाणं हि मूर्त्तिरुच्यते । भावविशेषा इत्युत्पत्तिमन्तो विशेषाः । अत्र हेतुमाह—स्रोतांसीत्यादि । खलुशब्दो हेतौ । परिणाममापद्यमानानामिति पूर्व्वपूर्व्वरसादिरूपतापरित्यागेनोत्तरोत्तरं रक्तादिरूपतामापद्यमानानाम् । अयनार्थेन' इतिवचनान्न स्थिराणां धातूनामभिवाहीनि भवन्ति स्रोतांसि, किन्तु देशान्तरप्रापणेन

अपि चैके महर्षयः स्रोतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति सर्व्वगतत्वात् सर्व्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनानाम्। न त्वेतदेवम्। यस्य च हि स्रोतांसि यच्च वहन्ति यथा वहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्व्वं तदन्यत् तेभ्यः॥ २॥

अत्र मतभेदं दर्शयति—अपीत्यादि। एके मुनयः। स्रोतसामेव समुदायं पुरुषमिच्छन्ति दोषप्रकोपणप्रशमनानामाहारपरिणामेन रसरूपाणां सर्व्वगतत्वात् सर्व्वशरीरगतत्वात्, सर्व्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनानामित्यन्वयः। रसादिसर्व्वधातूपधातुमलधातुदुष्टिकराणां दोषाणां सर्व्वदेहसरणात्। आत्ममनोवहान्यपि स्रोतांसि सन्तीति स्रोतःसमुदायात्मकः पुरुष इति भावः। मतमेतद् दूषयति—न त्वेतदेवमित्यादि। एतदिति पुरुषलक्षणमेवं स्रोतसामेव समुदायः पुरुष इति न तु। कस्मादित्यत आह—यस्येत्यादि। हि यस्मात् यस्य च मूर्त्तिमतो भावस्य स्रोतांसि यानि यच्च वहन्ति तद् यथा वहन्ति तत्प्रकारः यत्र चावस्थितानि तच्च स्थानं तदेतत् सर्व्वं तेभ्यः

अभिवाहीनि भवन्ति। एवं मन्यते—रक्तस्य वृद्धिः शोणितरूपतया परिणमता रसेन मिलितेन कर्त्तव्या। स च स्थानान्तरस्थस्य रसस्य रुधिरेण समं मेलको न गमनमार्गं स्रोतःसञ्ज्ञकमन्तरा भवति। एवं तावदभिनिर्व्वृत्तिः स्रोतःकारणिको धातूनां प्रायो रक्तस्योत्तरधातुपोषकभागपरिणामो भवति। तच्चाप्युत्तरधातुपोषणं नान्तरेण स्रोतो भवति। यश्च रक्ते न्यायः, स सर्व्वत्र शारीरे भावे। न चान्यस्रोतसा चान्यधातुपुष्टिः सम्भवति, सर्व्वपोष्याणां भिन्नदेशत्वात्। न ह्यभिन्नेन स्रोतसा भिन्नदेशवृक्षयोः सेचनमस्ति। मनस्तु यद्यपि नित्यत्वेन न पोष्यं, तथापि तस्येन्द्रियप्रदेशगमनार्थं स्रोतोऽस्त्येव। तच्च मनःप्रभृतीनामतीन्द्रियाणां कृत्स्नमेव शरीरं स्रोतोरूपं वक्ष्यति। दोषाणान्तु सर्व्वशरीरचरत्वेन यथास्थूलस्रोतोऽभिधानेऽपि सर्व्वस्रोतांस्येव गमनार्थं वक्ष्यन्ते। सूक्ष्मजिज्ञासायान्तु वातादीनामपि प्रधानभूताः धमन्यः सन्त्येव। यदुक्तं सुश्रुते—"तासां वातवाहिन्यो दश सिरा भवन्ति" इत्यादि। न च चरके सुश्रुत इव धमनीसिरास्रोतसां भेदो विवक्षितः।

सर्व्वगतत्वादिति स्रोतसां सर्व्वशरीरावयवगतत्वादित्यर्थः। सर्व्वसरत्वादित्युत्तरेण सम्बध्यते। दोषप्रकोपणमपथ्यं दोषप्रशमनं वा पथ्यं सर्व्वस्मिन् शरीरप्रदेशे दोषरूपं सत् तथा भेषजरूपं सद् गच्छति। तेन सर्व्वत्र स्रोतो विद्यते। तेन स्रोतोमयः पुरुष इति पूर्व्वपक्षं निषेधयति—न त्वित्यादि। यस्य हि स्रोतांसि यदघटितानीत्यर्थः, यच्च वहन्तीति

अतिवहुत्वात् तु खलु केचिदपरिसंख्येयान्याचक्षते स्रोतांसि परिसंख्येयानीत्यन्ये। तेषान्तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित् प्रकारान् मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः, ये भविष्यन्त्यलमनुक्तज्ञानाय ज्ञानवतां विज्ञानाय चाज्ञानवताम्। तद्यथा—प्राणोदकान्नरसरुधिर-मांसमेदोऽस्थिमज्ज-शुक्रमूत्रपुरीष-स्वेदवहानि। वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्व्वशरीरचराणां सर्व्वाणि स्रोतांस्ययनभूतानि। तत्तदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वा-

स्रोतोभ्योऽन्यत् न तु स्रोतांस्येव तस्मात् न स्रोतःसमुदाय एव पुरुष इत्यर्थः॥२॥

गङ्गाधरः—मतान्तरमाह—अतिवहुत्वात् त्वित्यादि। मतान्तरमाह—परिसंख्येयानीत्यादि। तन्मतद्वयमप्रतिषिद्धत्वादनुमतम् कात्स्न्यादपरिसंख्येयानि स्थूलतः परिसङ्ख्येयानि इत्यभिप्रायात्। कतिचिदेव न तु सर्व्वान्। ननु के प्रकारा व्याख्यास्यन्ते इत्यत आह—तेषान्त्वित्यादि। स्रोतसां ये प्रकारा ज्ञानवतामनुक्तज्ञानाय पुनर्ज्ञानाय अज्ञानवतां स्रोतसां प्रकारा ज्ञानवतां विज्ञानाय चालं समर्था भवन्ति तान् कतिचित् तेषां स्रोतसां प्रकारान् यथास्थूलं तथा मूलतश्च तत्प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्याम इत्यर्थः। तद्व्याख्यायते। तद् यथेत्यादि। प्राणोदकादिकानामसर्व्वशरीरचराणां वहानि सर्व्वस्रोतांसि अयनभूतानि सच्छिद्राणि पथिरूपत्वात् तथा सर्व्वशरीरचराणां वातपित्तश्लेष्मणां वहानि सर्व्वस्रोतांसि चायनभूतानि सच्छिद्राणि वर्त्मरूपत्वात्। न त्वधिष्ठानादिभूतानि। तत्तदतीन्द्रियाणामिन्द्रियागोचराणान्तु सत्त्वा-

यत्र पुष्यन्तीत्यर्थं, यत्र चावस्थितानीति यत्र मांसादौ सम्बद्धानीत्यर्थः, तत् सर्व्वं धमनीभ्योऽन्यत्। तस्मान्न स्रोतोरूप एव पुरुष इत्यर्थः॥२॥

चक्रपाणिः—प्रकोपविज्ञानतश्चेति यथा स्रोतसां प्रकोपो विज्ञायते तथा व्याख्यास्याम इति योजना। अनुक्तार्थज्ञानायेत्यनुक्तस्रोतोज्ञानाय। ज्ञानवतामित्यनुक्तार्थज्ञानसमर्थानाम्। ज्ञानवन्तो ह्यनुक्तमपि स्रोतोऽनुमीमते। विज्ञानाय चाज्ञानवतामिति यथोक्तमानज्ञानाय च मन्दबुद्धीः

दीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतञ्च । तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वात् न विकारैरुपसृज्यने शरीरम् ॥ ३ ॥

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च । प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति ; तद् यथा—अतिसृष्टं प्रतिबद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहानि स्रोतांस्यस्य प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

उदकवहानाञ्च स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च । प्रदुष्टानाञ्च

दीनां मन आत्मश्रोत्रस्पर्शननयनरसनघ्राणबुद्ध्यहङ्कारादीनां केवलं चेतनावत् सजीवं शरीरस्रोत अयनभूतमधिष्ठानभूतञ्च । तदेतत् स्रोतसां तेषां प्राणादिवहानाम् एषां सत्त्वादीनामतीन्द्रियाणामभिवाहिस्रोतसां प्रकृतिभूतत्वाद्विकाराभावादिदं शरीरं विकारैर्वैषम्यैर्नोपसृज्यते । एतेन प्राणादिसत्त्वादिवहस्रोतसां विकृतिभूतत्वे शरीरं विकारैरुपसृज्यत इति ख्यापितम् । इति प्रकारव्याख्यानम् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—मूलतो व्याख्यायते—तत्रेत्यादि । तत्र प्राणादिवहेषु स्रोतःसु मध्ये हृदयं वक्षः, महास्रोतश्च महासरणं महाच्छिद्रमित्यर्थः । प्राणवहानां स्रोतसां प्रकोपविज्ञानतस्तु व्याख्यानं करोति । प्रदुष्टानान्त्वित्यादि । एषां प्राणादिवहानाम् । तद् यथेत्यादि । अतिसृष्टमित्यादि । सर्व्वमुच्छ्वासक्रियाविशेषणम् । यः पुमानति आयत्या दीर्घमुच्छ्वसिति किंवा प्रतिबद्धमुच्छ्वसिति अथवा प्रकुपितं वृद्धमुच्छ्वसिति किंवा अल्पाल्पमुच्छ्वसिति किंवा अभीक्ष्णमुच्छ्वसिति किंवा सशब्दशूलमुच्छ्वसिति तादृशमुच्छ्वसन्तं पुरुषं दृष्ट्वा अस्य पुरुषस्य प्राणवहानि स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् अनुमीयेत । क्रमिकत्वादुदकवहस्रोतांसि मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्च व्याख्यायन्ते । उदकवहानाञ्चेत्यादि । मूलं तालु क्लोम च । क्लोम कण्ठोरसोः सन्धिः । तेषां प्रकोपविज्ञानमाह—प्रदुष्टाना-

नाम् इत्यर्थः । तद्वदित्यादि । चेतनावच्छरीरमित्यनेनाचेतनकेशनखादिप्रदेशं सत्त्वादिगमने निषेधयति, दोषास्तु तत्रापि यान्तीति । अयनभूतमिति मार्गभूतम् । अधिष्ठानभूतमिति स्थालरूपम् ॥ ३ ॥

चक्रपाणि—प्राणवहानामिति प्राणसञ्ज्ञकवातवहानाम् । एतच्च प्राणाख्यविशिष्टस्य वायो विशिष्टस्रोतः । सामान्येन तु वायोः सर्व्वा एव धमन्य इति न विरोधः । मूलमिति प्रभवस्थानम् ।

खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति ; तद् यथा—जिह्वाताल्वोष्ठ-कण्ठक्लोमशोषं पिपासाञ्चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा भिषगुदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।

अन्नवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामञ्च पार्श्वम्। प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति ; तद् यथा—अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ च्छर्दिञ्च दृष्ट्वान्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश धमन्यश्च। शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं प्लीहा च। मांसवहानां स्रोतसां स्नायुर्मूलं त्वक् च। मेदोवहानां स्रोतसां वुक्कौ मूलं वपावहनञ्च। अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनञ्च। मज्जवहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्धयश्च। शुक्रवहाणां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेफश्च। प्रदुष्टानान्तु खल्वेषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशीतपीतीये। यान्येव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि, तान्येव हि यथास्वं दुष्टानां धातुस्रोतसाम्।

न्वेत्यादि। जिह्वेत्यादि स्पष्टम्। क्रमत्वादन्नवहानां व्याख्यानमाह—अन्नवहानामित्यादि। आमाशयो वामपार्श्वञ्च मूलमित्यर्थः। प्रकोपविज्ञानव्याख्यानन्तु स्पष्टम्। क्रमिकत्वाद्रसवहानि व्याख्यायन्ते। रसवहानाम् इत्यादि। हृदयं हृदयमूला दश धमन्यश्च मूलमिति यकृत् प्लीहा च मूलम्। स्नायुस्त्वक् च मूलम्। वुक्कौ अग्रमांसद्वयं वपावहनं वसावहनं मूलम्। मेदो जघनञ्च मूलम्। अस्थीनि सन्धयश्चास्थिवहानां मूलम्। वृषणावण्डकोषौ शेफः शिश्नश्चेति मूलम् शेफ इति पुरुषाभिप्रायेण पुंसः शुक्रप्रधानत्वात्। प्रकोपविज्ञानान्येषामाह—प्रदुष्टानामित्यादि। विविधाशितपीतीयोक्तलिङ्गतोऽधिकानि लिङ्गान्यस्य प्रकोपस्याह—यान्येव हीत्यादि। धातूनां प्रदोष-

मूत्रवहाणां स्रोतसां वस्तिर्मूलं वङ्क्षणौ च। प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद् यथा—अतिसृष्टं प्रतिबद्धं वा कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा वहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहाण्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।

पुरीषवहाणां स्रोतसां पक्काशयो मूलं स्थूलगुदश्च। प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद् यथा—कृच्छ्रेणाल्पाल्पं सशब्दशूलमतिद्रवमतिग्रथितमतिबहु चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहाण्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकूपाश्च। प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद् यथा—अस्वेदमतिस्वेदनं वा पारुष्यमतिश्लक्ष्णतामङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षञ्च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्॥ ४॥

विज्ञानानि विविधाशितपीतीयोक्तानि। क्रमिकत्वान्मूत्रवहाणि व्याख्यायन्ते—मूत्रेत्यादि। वस्तिर्वङ्क्षणौ च मूलं प्रकोपविज्ञानमतिसृष्टमित्यादि। सर्व्वं मूत्रणक्रियाविशेषणम्। पुरीषेत्यादि स्पष्टम्। पक्काशयो नाभेरधः स्थूलगुदं त्रिबलिरूपम्। प्रकोपविज्ञाने अल्पाल्पमित्यादि उपवेशक्रियाविशेषणम्।

"अतिसृष्ट वा अतिबद्ध वा" इति विकल्पेन बोद्धव्यम्, अतिसृष्टातिबद्धयोरेकत्रासम्भवात्। अल्पाल्पं वा तथाभीक्ष्ण वेति विकल्प.। क्लोम हृदयस्थपिपासास्थानम्। वपावहनं, वपा उदरस्था स्निग्धवर्त्तिका यामाहुर्जनाः "तैलवर्त्तिका" इति। सुश्रुते तु "मेदोवहाना मूलं वुक्कौ कटी च" इत्युक्तम्। तदत्रातीन्द्रियार्थदर्शिगम्ये नास्मद्विधाना बुद्धय. प्रभवन्ति। अस्थ्यपि द्रवरूपमस्त्येव स्रोतोग्राह्यम् इति कृत्वा 'अस्थिवहानाम्' इत्युक्तम्। यद्यपि विविधाशितपीतीये रसादीनां दुष्टिलक्षणमुक्तं न रसादिस्रोतसाम्, तथापि रसादिदुष्ट्या रसादिवहधमनीनामपि दुष्टेः साधारणत्वेनोक्तं—"रसादिस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि" इति। ये तु ब्रुवते—रसादिदुष्टिरभिन्नैव तद्वहधमनीदुष्टेरिति, तेषां मते, पृथग्धमनीदुष्ट्या धातुदुष्टिं वक्ष्यति "तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव" इत्यादिना, तदनुपपन्नम्, धमनीदुष्ट्या तु तद्वाह्यदुष्टिरवश्यं भवतीति कृत्वा धातुदुष्टिलक्षणैरेव इह धमनीदुष्टिरुक्ता, धातुदुष्ट्यनतिरिक्तन्तु धमनीदुष्टिलक्षणम् "अतिप्रवृत्ति." इत्यादिनात्रैव वक्ष्यति।

स्रोतांसि सिरा धमन्यो रसायन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि भवन्ति। तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव मार्गगाश्च शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते इतरेषाञ्च प्रकोपादितराणि च। स्रोतांसि च स्रोतांस्येव धातवश्च सर्व्वधातूनेव प्रदूषयन्ति च प्रदुष्टाः। तेषां

उपविशन्तं विड् विसृजन्तम्। स्वेदेत्यादि। मेदो लोमकूपाश्च स्वेदवहानां मूलम्। प्रकोपलक्षणं स्पष्टम्। अस्वेदमित्यादि ॥ ४ ॥

गङ्गाधर—वातादीनां स्रोतोमूलानि न सन्ति सर्व्वशरीरचरत्वात् उक्तानि वा। वायोः पक्वाशयः पित्तस्यामाशयः कफस्य हृदयं स्थानं तदेव तद्वह-स्रोतसां मूलं प्रदोषलक्षणानि च तेषां प्रकोपलक्षणानीत्यतस्तानि नोक्त्वा स्रोतसां पर्य्यायानाह—स्रोतांसीत्यादि। रसादिकत्वात् सर्व्वेषां रसायनीति रसावाहिनीति च संज्ञा संवृतासंवृतेत्येकं नाम। शरीरधात्ववकाशानां शरीरधातूनां प्राणादीनां चलनार्थमवकाशा आकाशाश्छिद्राणि च तेषां तथा। लक्ष्यालक्ष्याणामिति केचिद्धात्ववकाशा लक्ष्यन्ते केचिन्न लक्ष्यन्ते इति लक्ष्या-लक्ष्यास्तेषां तथा। नन्वेषां स्रोतसां प्रकोपात् किं स्यादित्यत आह—तेषा-मित्यादि। स्थानस्थाः स्वमानस्था मार्गगाः स्वस्रोतोगा अपि शरीरधातवः प्राणादयो रसादयश्च। इतरेषां प्राणाद्यन्यतमस्य स्रोतसां प्रकोपात् तदितरेषां स्रोतांसि प्रकुप्यन्ति। स्रोतांसि प्रकुपितानि स्रोतांस्येवान्यवहानि प्रदूषयन्ति, न तु तद्वाह्यान् धातून्। धातवश्च प्रकुपिताः सर्व्वधातूनेव दूषयन्ति न त्वन्यधातुवहानि

अस्वेदनादिकं स्वेदवहदुष्टिलक्षणं कुष्ठपूर्व्वरूपेऽप्यस्ति। तेन, यत्रान्यकुष्ठपूर्व्वरूप-दर्शनं भवति, तत्र कुष्ठपूर्व्वरूपता निश्चेतव्या, एतावन्मात्रलक्षणोदये तु स्वेदवहधमनीनाम्। इह मूलज्ञान यद्यपि साक्षात्प्रयोजनं नोक्तं, तथापि मूलोपघाताद् वृक्षाणामिव धमनीनां महानुप-घातो भवतीति ज्ञेयम्, अत एव सुश्रुते स्रोतोमूलविद्धलक्षणान्युक्तानि ॥ ४ ॥

चक्रपाणि:—स्रोतसा पर्य्यायानाह—स्रोतांसीत्यादि। संवृतासंवृतानीत्येका सञ्ज्ञा, तत्राग्रे संवृतानि, मूलेऽसंवृतानि। 'स्थानानि' पर्य्यायान् केचिद्धमनीमूलस्य पर्य्यायानाचक्षते। अन्ये तु एतानपि धमनीपर्य्यायानाहु, धमन्योऽपि हि रसादिस्थान भवन्त्येवेति कृत्वा। स्थानस्था इति आशयस्था। मार्गगाश्चैवेति धमनीभिर्गच्छन्त, इतरेषाञ्चेत्यादिना विवृणोति। स्रोतांसि

सर्व्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दूषयितारो भवन्ति दोष-
स्वभावादिति ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र ।

क्षयात् सन्धारणाद् रौक्ष्याद् व्यायामात् क्षुधितस्य च ।
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः ॥
औष्ण्यादामाद्भयात् पानादतिशुष्कान्नसेवनात् ।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीड़नात् ॥
अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात् ।
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च ॥
गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्नताम् ।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानाञ्चातिचिन्तनात् ॥
विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च ।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजताञ्चातपानलौ ॥

स्रोतांसि । (ननु कस्कस्तेषां दूषयिता) । तेषामित्यादि । प्रदुष्टवातपित्तश्लेष्माणः तु तेषां स्रोतसां धातूनाञ्च सर्व्वेषामेव दूषयितारो भवन्ति, न तु स्रोतांसि धातूनां न वा धातवः स्रोतसामिति । कस्मादित्यत आह—दोषस्वभावात् इतीति ॥ ५ ॥

गङ्गाधर—अथैषां दूषणे प्रकोपनिदानान्याह—भवन्तीत्यादि । अन्यैश्च दारुणैर्वातवर्द्धनैरित्यर्थः । औष्ण्यादित्यादि । अम्बुवहस्रोतःकोपनिदानम् । तत्र आममपक्वं भुक्तम् । अतिमात्रस्य भोजनात् अकाले च मात्रावद्भोजनात् । अहि-

धातवश्च दुष्टा प्रत्यासन्नानि स्रोतांसि धात्वन्तराणि च स्वदोषसङ्क्रान्त्या दूषयन्तीत्यर्थः । दोष-स्वभावादिति दोषाणामेवायं स्वभावो यद् दूषकत्व न धात्वन्तराणाम् । तेन, धातुना दुष्टिर्धातुदुष्टि-र्धातुगतदोषकृतैव ज्ञेया ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—यथाक्रमस्रोतसां दुष्टिकारणमाह—क्षयादित्यादि । दारुणैरित्यत्र कर्म्मभिरिति

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरूणि च।
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा॥
अव्यायामाद्दिवास्वप्नान्मेध्यानाञ्चातिसेवनात्।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात्॥
व्यायामादतिसंक्षोभादस्थ्नामतिविघट्टनात्।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानाञ्च सेवनात्॥
उत्पेषादत्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीड़नात्।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानाञ्च सेवनात्॥
अकालयोनिगमनान्निग्रहादतिमैथुनात्।
शुक्रवाहीणि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा॥
मूत्रितोदकभक्ष्यस्त्री-सेवनान्मूत्रनिग्रहात्।
मूत्रवाहीणि दुष्यन्ति क्षीणस्यातिकृशस्य * च॥
विधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात् तथा।
वर्च्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्ब्बलाग्नेः कृशस्य च॥
व्यायामादतिसंक्षोभाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात्।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा॥

तस्य यज्ज:पुरुषीयोक्तस्य। मांसवहस्रोत:प्रकोपनिदाने स्थूलानि संहतानि लड्डुकादीनि। मेदोवहस्रोत:प्रकोपनिदाने मेध्यानां स्निग्धत्वात्। अकालयोनिगमनादिति रजस्वलागमनात्। निग्रहादिति शुक्रवेगनिग्रहात्। मूत्रितस्य मूत्रवेगवतः उदकभक्ष्यस्त्रीणां सेवनात्। विधारणादिति वर्च्चोवेगविधारणात्। दुर्ब्बलोऽग्निर्यस्य तस्य तथा। शीतोष्णाक्रमसेवनादिति अक्रमेण शीतोष्ण-

शेषः। गुरूणि च भजतामिति पूर्व्वोक्तेन सम्बन्धः। मेध्यानां मेदुराणाम्। अकालयोनिगमनादिति अहर्यकालगमनात् तथाऽनुचितयोनौ गमनात्। निग्रहादिति शुक्रवेगनिग्रहात्। मूत्रितेत्यादौ मूत्रवेगयुक्तस्य उदकादिसेवनादिति ज्ञेयम्।

* अभिक्षतस्य चेति चक्रधृत. पाठ।

आहारश्च विहारश्च यः स्याद् दोषगुणैः समः।
ऋतुभि-*-र्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः॥ ६॥
अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा।
विमार्गगमनञ्चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम्॥ ७॥
स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च॥
प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया।
कार्य्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी॥

सेवनात्। दोषगुणैर्वातादीनां रुक्षादिभिर्गुणैः। ऋतुभिर्विगुणश्चाहारो विहारश्च यस्मिन्नृतौ यद्विहितं तद्विपरीत आहारश्च विहारश्च ऋतुभिर्विगुणः स्यात्। स्रोतसामिति दोषवहाणां स आहारो विहारश्च॥ ६॥

गङ्गाधरः—दोषस्रोतोदुष्टिलक्षणमाह—अतीत्यादि। सिराणामतिप्रवृत्तिर्वा सिराणां सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा सिराणां विमार्गगमनञ्चापि स्रोतसां वातादिदोषवहस्रोतसाम्॥ ७॥

गङ्गाधरः—अथ स्रोतसामाकारमाह—स्वधात्वित्यादि। यानि स्रोतांसि यं धातुं वहन्ति स धातुस्तेषां स्रोतसां स्वधातुस्तस्य धातोर्यो वर्णस्तत्समवर्णानि तद्धातुवहानि तानि स्रोतांसि। वृत्तानि च तानि स्थूलानि चेति वृत्तस्थूलानि। अणूनि च वृत्तसूक्ष्माणि च। दीर्घाणि लम्बानि। लतानां प्रतानं अग्रलता तत् सदृशानि। स्रोतसां प्राणादिवहानां प्रकारमूलप्रकोपप्रकोपणाकारानुक्त्वा

आहारश्चेत्यादिना सामान्येन सर्व्वस्रोतोदुष्टिमाह। दोषगुणैः सम इत्यनेन दोषातिवर्द्धकं दर्शयति। क्षीणाश्च दोषा नान्यदुष्टिं कुर्व्वन्ति, किन्तु स्वयमेव क्षीणलिङ्गा भवन्ति इत्यादि वेदितव्यमत्र। धातुभिर्व्विगुण इति धातुविगुणस्वभाव इत्यर्थः न तु विपरीतगुणो धातुविगुणः। दिवास्वप्नमेध्यादयो हि मेदसा सामान्यगुणा एव मेदोदूषका एवोक्ताः॥ ६॥

चक्रपाणिः—अतिप्रवृत्तिरित्यादिना सामान्यस्रोतोदुष्टिलक्षणमाह। अतिप्रवृत्तिरिह स्रोतोवाह्यस्य रसादेर्वोद्धव्या। एवं सङ्गोऽपि रसादेर्विमार्गगमनञ्च, यथा—मूत्रवहाणां स्रोतसां वस्तिमूलमित्यादौ॥ ७॥

चक्रपाणिः—स्वधातुसमवर्णानीति वाह्यधातुतुल्यवर्णानि। प्रतानो लताप्रपञ्चः। प्राणोदक-

* धातुभिरिति चक्रसम्मतः पाठः।

विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम्।
रसादिस्रोतसां कुर्य्यात् तद् यथास्वमुपक्रमम्॥
मूत्रविट्स्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी।
तथातिसारिकी कार्य्या तथा ज्वरचिकित्सिकी॥ ८॥

तत्र श्लोकाः।

त्रयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम्।
सामान्यं नामपर्य्यायाः कोपनानि परस्परम्॥
दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च।
स्रोतोविमाने निर्दिष्टं तथा चादौ विनिश्चयः॥

तेषां दुष्टिप्रतिक्रियामूत्राण्याह—प्राणोदकेत्यादि। श्वासिकी श्वासरोगे विहिता या क्रिया सा कार्य्या। तथा तृष्णारोगोपशमनी या क्रिया विहिता तत्राध्याये सा कार्य्या। आमप्रदोषिकी विसूचिकालसकयोर्विहिता या च क्रिया सा च कार्य्येति प्राणोदकान्नवहस्रोतोदुष्टिप्रतिक्रिया वोध्या। विविधाशितपीतीयेऽध्याये यद्रसादीनामौषधमुक्तं रसादिवहस्रोतसामपि तदौषधं तच्च यथास्वमुपक्रमं कुर्य्यात्। आदिपदेनात्र रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणां ग्रहणम्। मौत्रकृच्छ्रिकी मूत्रकृच्छ्राध्यायोक्ता क्रिया या, या चातिसारिकी अतीसाररोगे विहिता, तथा या क्रिया ज्वरचिकित्सिकी ज्वररोगे विहिता सा सा क्रिया मूत्रविट्स्वेदवहानां दुष्टौ कार्य्येत्यर्थः। वातादिवहस्रोतोदुष्टिप्रतिक्रिया तु निखिलेन तन्त्रेण वाच्या॥ ८॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्रेत्यादि। त्रयोदशानां प्राणो-

इत्यादिना चिकित्सामाह—प्राणवहाना श्वासिकी, उदकवहाना तृष्णोपशमनी, अन्नवहानामामप्रदोषिकी इति बोद्धव्यम्। मूत्रादिवहानामपि त्रयाणां मूत्रकृच्छ्रादयो यथासंख्य निस्तिस्रश्चिकित्सा ज्ञेयाः॥ ८॥

चक्रपाणि—संग्रहे दुष्टिलक्षणं सामान्य वाताद्यविशेषितं दुष्टिलक्षणमित्यर्थः। स्रोतोदुष्टिलक्षणानीह वातादिदोषभेदेन नोक्तानीत्यर्थः। वातादिविशेषेण चेह विस्तरभयाद् दुष्टिर्नोक्ता, तेन वातादिविशेषलिङ्गाभिव्यक्त्यात् दुष्टिर्निर्णेतव्या। आदौ विनिश्चय इत्यध्यायादौ पुरुषस्य भ्रमनी-

केवलं विदितं यस्य शरीरं सर्व्वभावतः।
शारीराः सर्व्वरोगाश्च स कर्म्मसु न मुह्यति॥ ९॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
स्रोतसां विमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

दकान्नादिवहानां प्रकारावच्छिन्नानाम्। स्रोतःप्रभृतिशारीरज्ञानफलमाह—केवलमित्यादि। केवलं कृत्स्नं शरीरं शरीरतत्त्वं शारीरा शरीरावयवाः सर्व्वरोगाश्च। एतत् केवलं कृत्स्नं यस्य विदितं, छन्दसि बहुलत्वात् षष्ठी, स कर्म्मसु चिकित्साक्रियासु न मुह्यति॥ ९॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ तृतीय-
स्कन्धे विमानस्थानजल्पे स्रोतसांविमाननाम-
पञ्चमाध्यायजल्पाख्या पञ्चमी शाखा॥ ५॥

मयत्वादिवादनिश्चय इत्यर्थः। केवलमित्यादिना अत्रोक्तधमन्यादिभेदेन शरीरज्ञानस्योपादेयतामाह॥ ९॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां विमानस्थान-
व्याख्यायां स्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

षष्ठोऽध्यायः।

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

द्वे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन साध्यमसाध्यञ्च, द्वे रोगानीके बलभेदेन मृदु दारुणञ्च। द्वे रोगानीके अधिष्ठान-भेदेन मनोऽधिष्ठानं शरीराधिष्ठानञ्च, द्वे रोगानीके निमित्त-भेदेन धातुवैषम्यनिमित्तञ्चागन्तुजञ्च, द्वे रोगानीके आशय-भेदेन आमाशयसमुत्थञ्च पक्वाशयसमुत्थञ्च ॥ २ ॥

एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयभेदात् द्वैधं सद् भेद-प्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानं वा सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं वा।

गङ्गाधरः—अथ रोगमानविज्ञानार्थं स्रोतोविमानानन्तरं रोगानीकं विमानम् आरभते—अथात इत्यादि। रोगाणामनीकं समूहस्तमधिकृत्य कृतं विमानम् इति रोगानीकं तत् तथा ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—द्वे रोगानीके द्विविधं रोगानीकमित्यर्थः। प्रभावः प्रभवनं भवनमुत्पत्तिर्यद्रूपं यस्य तत्र येन भवनेन यत् द्रव्यं स्वकर्म्मणि प्रभुर्भवति तत् प्रभवनं प्रभावः। प्रभावं विवृणोति। साध्यमसाध्यञ्चेति। साध्यत्वमसाध्यत्वञ्चेति द्वे स्वप्रभावजे। मृदुत्वं दारुणत्वं द्वे बले। अकष्टकारित्वं मृदुत्वम् आशुकारित्वादि-रूपत्वं दारुणत्वम् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवमेव भेदो रोगानीकस्य न त्वधिकोऽस्तीत्यत आह—एव-मित्यादि। द्वैधं द्विविधं सत् भेदप्रकृत्यन्तरेण एभ्यः प्रभावादिभ्योऽप्यधि-

चक्रपाणिः—पूर्व्वाध्याये स्रोतोरूपाधिष्ठानभेदेन रोगानभिधाय प्रभावादिभेदेन रोगानभिधातुं रोगानीकं विमानमुच्यते। रोगानीकमिति रोगसमूहः। बलभेदेनेत्यत्र मृदुरल्पबलम्, दारुणन्तु महाबलं ज्ञेयम्। दारुण किञ्चित्कालानुपातादेव बलवत्त्वान्मारयति। यदुक्तम्—"सन्ति ह्येवंविधा रोगा साध्या दारुणसम्मताः। ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुन ॥" इति। आमाशयसमुत्थत्वेन आमाशयाश्रयिकफपित्तजाः सर्व्वे गदा गृह्यन्ते। पक्वाशयसमुत्थग्रहणेन सर्व्वे वातजाः। एवं सर्व्वविकारावरोधः। द्वैध सदिति द्वैविध्यं सत्। भेदप्रकृत्यन्तरेणेति

एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं रुक्सामान्याद् * बहुत्वन्तु दश रोगानीकानि प्रभावभेदादिना भवन्ति। बहुत्वमपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा स्यात्। तत्र संख्येयं तावद् यथोक्तमष्टोदरीये। अपरिसंख्येयं पुनर्यथा महारोगाध्याये—रुग्वर्णसमुत्थानादीनाम् अपरिसंख्येयत्वात्। न च संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र प्रतिज्ञा काचित्, न चाविगीतिः

काभिरपराभिर्भेदस्य प्रकृतिभिर्भेदकधर्म्मैर्भिद्यमानमपि सन्धीयमानं संक्षिप्य-माणमेकत्वं स्याद्रोगानीकस्य अथवा व्यस्यमानं बहुत्वं स्यात्। तत्र केन भेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमपि सन्धीयमानमेकत्वं स्यादथवा व्यस्यमानं बहुत्वं स्यादित्यत आह—एकत्वमित्यादि। रुक्सामान्यात् रोगत्वसामान्यात्। प्रभाव-भेदादिनेति साध्यासाध्य-मृदुदारुण-मानसशारीर-धातुवैषम्यजागन्तुजामाशय-समुत्थपक्काशयसमुत्थानीत्यर्थः। ननु बहुत्वं किं त्रित्वादिकमपरिसङ्ख्येयं वेत्यत आह—बहुत्वमपीत्यादि। द्विविधं बहुत्वं सङ्ख्येयमसङ्ख्येयञ्च। अष्टोदरीये अष्टावुदराणीत्यादिरूपेण संख्येयं बहुत्वमुक्तम्। महारोगाध्याये इति वात-विकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमत्वेनाशीतिर्वातविकारा व्याख्याता भवन्तीति वातविकारस्यैवमेव पित्तकफविकारयोश्चत्वारिंशत्त्वविंशतित्वे उक्त्वा अप्यपरिसंख्येयं बहुत्वमुक्तं रुग्वर्णादीनां भेदप्रकृत्यन्तराणामपरिसंख्येयत्वात्। न चेत्यादि। ननु संख्येयानां भेदकधर्म्मभेदैः परिसंख्यातुं विषयाणां रोगानीक-स्यैकत्वादीनां संख्यानां मध्येऽग्रेषु श्रेष्ठेषु भेदकधर्म्मान्तरेणाग्नेयत्वसौम्यत्व-वायव्यत्वराजसत्वतामसत्ववातिकत्वादिना कृतेषु रोगानीकस्यैकत्वादिष संख्या-नेषु विगीतिर्विरुद्धा गीतिरैकान्तिकवचनं न भवतीत्यतो हेतोरत्र सर्व्वप्रतिज्ञा एकत्वादिरूपा दोषवती स्यात् भेदकधर्म्मास्थैर्य्यादित्येवं सर्व्वैव प्रतिज्ञा अत्रा-स्थिरतया न च व्यभिचार दोषवती स्यात्। कस्मादित्यतस्तद्दोषं परिहरति—

भेदकारणान्तरेण। तथापि सन्धीयमाने सति एकीक्रियमाणे एकबुद्धिकारकानुगतधर्म्मान्तरेणेति बोद्धव्यम्। दुःखसामान्यादिति दुःखकर्तृत्वेन सर्व्वरोगानुगतेन साधारणेन रूपेण सर्व्वरोगा एक-

---

* दुःखसामान्यादिति चक्र।

इत्यतो दोषवती स्यात्, भेत्ता हि भेद्यमन्यथा भिनत्ति। अन्यथा पुरस्तात् * भिन्नं भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेष-मापादयत्यनेकधा, न च पूर्व्वं भेदाग्रमुपहन्ति ॥ ३ ॥

न चाविगीतिरित्यादि। भेदकश्रेष्ठधर्म्मान्तरेण वायव्यत्वादिना रोगानीकस्य भेदानाञ्चाविगीतिरविरुद्धा गीतिरित्यत काचिदपि द्वित्र्यादिप्रतिज्ञा न च दोपवती स्यात् सर्व्वा हि साध्वी प्रतिज्ञा। ननु कुतोऽसौ सर्व्वा प्रतिज्ञा साध्वीत्यत आह—भेत्ता हीत्यादि। हि यस्यात् भेत्ता भावानां भेदोपदेष्टा भेद्यं भेदविषयभावमन्यथा भिन्नमन्यप्रकारेण भिनत्ति। कथं भिनत्तीति भेदकरणं विवृणोति—अन्यथेति। पुरस्तात् पूर्व्वमन्यथा धर्म्मविशेषेण। पूर्व्वकृतभेदकधर्म्मातिरिक्तधर्म्मेण भिन्दन्नपरभेदं कुर्व्वन् भेदसंख्याविशेषं भेदेन सङ्ख्याविशेषं पूर्व्वकृतभेदादपरभेदेन सङ्ख्याप्रभेदं पूर्व्वसङ्ख्यातोऽपरसङ्ख्यामनेकधापादयति। न च पूर्व्वं कृतं भेदाग्रं भेदश्रेष्ठमुपहन्ति व्याहतं न करोति। एकानेकदोषभेदेन द्विधा राजसतामसभेदेन द्विधा शीतोष्णभेदेन द्वौ ज्वरावित्येवं

रूपा भवन्ति। बहुत्वमपीत्युक्तं प्रभावभेदादिकृतत्वादपि बहुत्वमित्यर्थः। संख्येयत्वमष्टौदरीये "अष्टचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे" इत्यादिनोक्तम्। असंख्येयत्वं महारोगाध्याये तु "तत्र तत्र वापरिसंख्येया भवन्ति रुजावर्णस्थानसंस्थाननामभिः" इत्यनेनोक्तम्।

ननु संख्येयत्वमसख्येयत्वञ्च विरुद्धावेतौ धर्म्मौ, तथैकत्वमनेकत्वञ्चेति विरुद्धौ। तत् कथं विरुद्धत्वेन ख्यातौ धर्म्मावेकस्मिन् रोगे घटेतामित्याह—न चेत्यादि। सख्येयाग्रेष्विति सख्येयरोगपरिमाणेषु, अग्रशब्दः परिमाणे वर्त्तते। तथैकैकस्य भेदाग्रमपरिसख्येय भवति, भेदसंख्यारूपं परिमाणमित्यर्थः। भेदप्रकृत्यन्तरीयेष्विति भेदकारणान्तरभवेषु। विरुद्धा गीतिः विगीतिः, यथा—एकञ्चानेकञ्च तद् इत्यादिका विरुद्धा गीतिः। अत इति यथोक्तविगीतियोगात्, न दोपवती काचित् प्रतिज्ञा, यथा—'अनेकरूपा ह्यल्परूपा'। अत्रोक्ता स्यादिति योजना। विगीतौ दोषाभावं दर्शयित्वा भेदकारणान्तरकृतायामविगीतावपि दोषो भवतीति दर्शयन्नाह—न चाविगीतिरित्यादि। यदि ह्येकं रोगानीकं रुजासामान्यादित्यभिधाय पुनरेकं रोगानीकं प्रभावभेदादित्यविरुद्धा एकताख्यायिकाऽविगीतिः क्रियते, तथापि सा विरुद्धैव स्यात्। यतो न प्रभावभेदेन रोगाणामेकत्वमुपपन्नम्, किन्तु द्वैधमेवेति भावः। विगीतौ दोपाभावे हेतुमाह—भेत्ता हीत्यादि। भेत्ता पुरुष, भेद्यं रोगम्। अन्यथा त्वेकत्वादिना भिनत्ति, अन्यथा एकत्वेन पुरुष तावत् भेद्यञ्च अन्यथा भिनत्तीति। अस्यार्थं व्याकरोति भेदप्रकृत्यन्तरेणेत्यादिना। अनेकधेति

* पुरुषास्तावदिति चक्रसम्मतः पाठः।

समानायामपि तु भेदप्रकृतौ प्रकृत्यनु*प्रयोगान्तरमपेक्ष्यम्। सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चानर्थान्तराणि पर्य्यायशब्दाभिहितानि। समानो हि रोगशब्दो दोषेषु

द्वित्वमुक्तं पुनः प्रभावादिभेदेन द्वित्वं यत् कृतं तच्च तत्पूर्व्वकृतं तद्द्वित्वं न व्याहन्तीत्यर्थः॥३॥

गङ्गाधरः—ननु द्वे रोगानीके इति प्रतिज्ञाय त्रीणि रोगानीकानीति पुनर्वचने प्रतिज्ञाहानिरेव भवति न चाविगीतिः स्यादित्यत आह—समानायामित्यादि। समानायामपि समानायामसमानायाञ्च भेदप्रकृतौ रोगादौ भिद्यमाने प्रकृतेरनुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यं तदर्थबोधकानुप्रयोगोऽपेक्ष्यते। यथा द्वे रोगानीके प्रभावभेदेनेत्युक्त्वा पुनर्द्वे रोगानीके इत्युक्तौ त्रीणि रोगानीकानीत्युक्तौ च तद्भेदकधर्म्मस्य प्रकृतेरनुप्रयोगान्तरं मृदुदारुणबलभेदेन निजागन्तुमानसभेदेनेत्यनुप्रयोगापेक्षा स्यात्।

ननु कुतः प्रकृत्यनुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यमित्यत आह—सन्तीत्यादि। एकशब्दाभिहिता अनेकार्थाः सन्ति। सन्ति च एकविधार्था अनेकशब्दवाच्याः। उदाहरणमाह—समानो हीत्यादि। एको रोगशब्दो दोषवाचको व्याधिवाचक-

द्वे रोगानीके तथा दश रोगानीकानीत्यादि। न च पूर्व्वं भेदाग्रं भेदप्रमाणमुपहन्ति। एवं मन्यते—यद्धर्म्मयोगविवक्षया एकत्वमुक्तं, तद्धर्म्मयोगविवक्षयैव यदि बहुत्वमप्युच्यते रोगाणाम् ततो विरोधो भवति। न हि तदेवैकञ्चानेकञ्चेत्युपपन्नम्। यदा तु धर्म्मान्तरयोगविवक्षया बहुत्वमुच्यते, न तदा विरोधः, बहुत्वाभिधानकाले बहूनामेव रोगधर्म्माणां विवक्षितत्वात्। रोगाणामेकत्वमेकधर्म्मविषयम्, बहुत्वञ्च बहुधर्म्मविषयमिति न विरोधः। ननु यत्रासमानभेदकारणं तत्र कारणान्तरकृतत्वादुक्तन्यायेन विगीतिः साध्वी भवतु, यत्र तु दश रोगानीकानि प्रभावादिद्वैविध्यादुच्यन्ते, तत्र कथं द्वे रोगानीके इति द्वित्वं कृतम्, द्वैविध्यमभिधाय पुनर्द्वित्वाद् भेदेनैव दशत्वमुच्यते। सामान्यो ह्ययं द्विधाशब्दो द्वित्वे दशत्वे च रोगाणां हेतुरित्याह—समानायामपीति, समानशब्दाभिधेयत्वेनापातत समानायामित्यर्थः। प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यमिति, प्रकृतस्य समानशब्देनाभिहितस्य यद्भेदख्यापकं पश्चात् प्रयोगान्तरम्, तदपेक्षणीयं विगीतिसमानार्थमित्यर्थः। एतेनैतद् दर्शयति—यद्यपि द्विशब्दो रोगप्रभावे तथा रोगबलादौ च समानः तथाप्येकत्र प्रभावभेदानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य प्रभावद्वैविध्ये वर्त्तते, तथा बलभेदानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य च द्विशब्दो बलद्वैविध्ये वर्त्तत इत्यादि। तदेवोपपादयति सन्तीत्यादिना। अर्थान्तराणि पर्य्याय-

* प्रकृतानुप्रयोगान्तरमिति पाठान्तरम्।

च व्याधिषु च। दोषा ह्यपि रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दञ्च लभन्ते। व्याधयश्च रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दञ्च लभन्ते। तत्र दोषेषु च व्याधिषु च रोगशब्दः समानः शेषेषु तु विशेषवान्। तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्त्यतिबहुत्वात् दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्त्यनतिबाहुल्यात्। तस्माद् यथोचितं * विकारानुदाहरणार्थमनवशेषेण च दोषान् यथावदनुव्याख्यास्यामः॥ ४॥

इचेति रोगशब्दाभिहिता अनेकार्थाः। दोषा अपि रोगादिनानाशब्दाभिहिता अर्था इति। व्याधयश्चापि रोगादिनानाशब्दाभिहिता अर्थाः। तेन द्वे रोगानीके इत्युक्तौ ज्वरादिबोधने दोषबोधने च प्रकृत्यनुप्रयोगान्तरमपेक्षते। तत्रेत्यादि। शेषेषु ज्वरादिषु विशेषवानित्यसमान इति। तत्रेत्यादि। तत्र रोगशब्देन व्याधावभिधेये प्रकृतौ रोगा अपरिसङ्खेयया अतिबहुत्वात्। दोषेऽभिधेये रोगाः परिसंख्येयाश्चानतिबहुत्वात् इति। प्रकृते रोगस्य पूर्व्वप्रयोगस्य प्रकृत्यनुप्रयोगान्तरं व्याधय इत्यादि। दोषास्त्वित्यादिकञ्च। तस्माद्व्याधीनामपरिसङ्खेयत्वात् दोषाणां परिसङ्खेयत्वाच्च। उदाहरणार्थमिति विकाराणां यथोचितमुदाहरणार्थम्। यथोचितमिति प्रायोभाविनो रोगस्य। सशेषेणेति अनिःशेषेण कियदवशेषं विकाराननुव्याख्यास्यामः। दोषाणामुदाहरणार्थमनवशेषेण च निःशेषेण च दोषाननुव्याख्यास्याम इति प्रतिजानीते॥ ४॥

शब्दानभिहिता अर्था। तत्रोदाहरणमाह— समानो हीत्यादि। दोषेषु व्याधिषु च समान उभयवाचकत्वेन तुल्यो रोगशब्दः, तेन रोगदोषसमानत्वेनाभिधेयसमानाना रोगातङ्कयक्ष्मादिशब्दाना सर्व्वेषामेव वक्ष्यमाणाना ग्रहणम्। शेषेष्विति हेत्वादिषु, विशेषवानित्यभिधानरूपविशेषवानित्यर्थः। तत्रापि रोगशब्दाभिधेयतासमानेऽपि दोषे तथा विकारे च परिसंख्येयाऽपरिसंख्येयरूपा विप्रतिपत्तिरस्त्यथ चादोष इत्यभिप्रायेणाह— तत्रेत्यादि। एकैकस्मिन् दोषे बहवो विकारा भवन्तीत्यभिप्रायेण विकारापेक्षया दोषाणामनतिबहुत्व ज्ञेयम्। यथाचित्रमिति यथाविन्यासम्, तेन यानेव पूर्व्वाचार्य्या विकारानधिकृतमत्वेनोक्तवन्तस्तानेव व्याख्यास्याम, न तु

* यथाचित्रमिति चक्र.।

रजस्तमश्च मानसौ दोषौ, तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहमानमदशोकचिन्तोद्वेगभयहर्षादयः। वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषास्तेषामपि विकारा ज्वरातिसारशोथशोषश्वासमेहकुष्ठादय इति। दोषाः केवला व्याख्याता विकारैकदेशश्च। तत्र तु खल्वेषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपणम्। असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति। प्रकुपितास्तु खलु प्रकोपणविशेषाद्दूष्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्व्वर्त्तयन्त्यपरिसंख्येयान्। ते खलु विकाराः परस्परमनुवर्त्तमानाः कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च। नियतस्त्वनुबन्धो

गङ्गाधरः—तत्रादौ प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या दोषान् निःशेषेण व्याख्यानयति—रजस्तमश्चेत्यादि। आदिना द्वेषादयश्च। वातेत्यादि आदिना कासादयश्च। दोषाः केवला इति कृत्स्नाः। तत्र त्वित्यादि। प्रकोपणमिति वैषम्यकारणम्। परिणामश्चेत्यतोऽनन्तरमुक्तं प्रागिति शेषस्तेन न पुनरुक्तम्। अनुवादोऽयं विकारापरिसंख्येयत्वकथने हेतूपदेशार्थम्। प्रकुपितास्त्विति दोषा इत्यनुवर्त्तते। अपरिसङ्ख्येयान् विकारविशेषानित्यन्वयः। ते च शारीरदोषजा ज्वरादयो विकारा मानसदोषजाः कामादयश्च विकारा अनुवर्त्तमाना जातोत्तरमधिककालं वर्त्तमानाः परस्परमनुबध्नन्ति कदाचिन्नैकान्ततः। नियतस्तु

सर्व्वान् अशक्यत्वात्। किंवा यथोचितमिति पाठः। अनवशेषेण च दोषा इत्यनेन दोषा अनतिबहुत्वेनानवशेषेणाप्यभिधातुं शक्यन्त इति प्रकाशयति॥ १—४॥

चक्रपाणिः—तत्र मानसदोषविकारयोरनल्पवक्तव्यतयाऽग्रेऽभिधानम्। ननु परिमिताद्दोषरूपात् कारणात् कथमपरिमिता विकारा भवन्तीत्याह—प्रकुपितास्त्वित्यादि। हेतुविशेषदुष्टो हि स एव दोषो दूष्यान्तरगतश्च विभिन्नशक्तियोगाद् बहून् विकारान् करोतीति युक्तमेव। उक्तञ्च—"स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः। स्थानान्तरगतश्चैव विकारान् कुरुते बहून्॥" इति।

विकाराणां शारीरमानसानां परस्परं संसर्गमाह—ते खलु विकारा इत्यादि। अनुवर्त्तमाना इत्यनेन यदैव ज्वरादयः कामादयो वाऽबलत्वेन च चिरकालमनुवर्त्तन्ते, तदैवानुबध्नन्ति प्रायः। यदा तु स्तोककालावस्थायिनो भवन्ति, न तदा प्रायोऽनुबध्नन्तीत्यर्थः। किंवा अनु-

रजस्तमसोः परस्परम्, न ह्यरजस्कं तमः। प्रायः शारीरदोषाणाम् एकाधिष्ठानीयानां सन्निपातः संसर्गो वा समानगुणत्वात्।

ऐकान्तिकस्त्वनुवन्ध। रजस्तमसोर्मानसदोषयो कुतो नियतोऽनुवन्धस्तयोरित्यत आह—न हीत्यादि। अरजस्कं रजो विना तमो वर्त्तते न, तमो विना रजो न वर्त्तते इत्यर्थात्। रागेण हि प्राप्याप्राप्त्या मोहो भवति तमसा च रागवृद्धिः स्यादिति। शारीरदोषाणां वातपित्तकफानामेकाधिष्ठानानां समानगुणत्वात् वातपित्तकफानां यावन्तो गुणाः समानास्तावद्गुणैः प्रायः सन्निपातस्त्रयाणां समवाय। प्राय संसर्गो वा तेषामन्यतमयोर्द्वयो। प्राय इति पदेन कचित् पृथक् दोषाणामप्यभिपातः स्यादिति सूचितं तेन च न रोगोऽप्येकदोषज इति मतमनादृतं कृतमिति। तथा हि ईषत्स्निग्धत्वेऽपि पित्तस्य यत्किञ्चिद्रौक्ष्यं वातस्य च रौक्ष्यं पित्तस्य मध्यलघुत्वं वातस्यातिलघुत्वं पित्तस्य च सूक्ष्मत्वं वातस्य च चलत्वं वातस्य पित्तस्य सरत्वं कटुत्वं पित्तस्य तेन रौक्ष्यं वातस्य सयोनिकं वातस्य दारुणत्वं पित्तस्य तीक्ष्णत्वं सयोनिकमिति पित्तगुणसामान्यं वातस्य। वातस्य शीतत्वं कफस्य च वातकफयोर्गुणसामान्यम्। पित्तस्येषत्स्निग्धत्वं कफस्य स्निग्धत्वं पित्तस्य मध्यगुरुत्वं कफस्य गुरुत्वं पित्तस्य द्रवत्वं कफस्य द्रवत्वं पित्तस्य किञ्चित् पैच्छिल्यं कफस्य पैच्छिल्यं पित्तस्याम्लत्वे मध्यस्निग्धत्वं कफस्य मधुरत्वेन स्निग्धत्वमिति पित्तकफयोर्गुणसामान्यमिति। ननु वातस्य शीतत्वं पित्तस्योष्णत्वं शीतविरोधि, वातस्य रुक्षत्वं पित्तस्येषत्स्निग्धत्वं रुक्षविरोधि, वातस्य लघुत्वं पित्तस्यावरलघुत्वम् अम्लत्वे मध्यलघुत्वं कटुत्वे ततो विदग्धपित्तस्य व्याधिकर्त्तृत्वेनाल्पलघुत्वमेवाल्पगुरुत्वं तल्लघुत्वविरोधिवातस्यामूर्त्तत्वं पित्तस्य द्रवमूर्त्तत्वममूर्त्तत्वविरोधि तत् कथं मिथो नोपघातः? तथा वातस्य रुक्षत्वं तद्विरोधि स्निग्धत्वं कफस्य, लघुत्वं वातस्य गुरुत्वं कफस्य सूक्ष्मत्वं वातस्य स्थूलत्वं सान्द्रत्वं कफस्य चलत्वं वातस्य स्थिरत्वं कफस्य वैशद्यं वातस्य पैच्छिल्यं कफस्य खरत्वं वातस्य

वर्त्तमाना परस्पर बलमभिवर्द्धयन्त। अत्र च परस्परशब्देन शारीराणां शारीरेण, मानसानां मानसेन, शारीराणां मानसेन, मानसानां शारीरेण चानुबन्धो ज्ञेय।

विकारानुबन्धं दर्शयित्वा दोषानुबन्धमाह—नियतस्त्वित्यादि। शारीरदोषानुबन्धमाह—शारीरेत्यादि। एकाधिष्ठानीयानामित्यनेनैकशरीराधिष्ठानप्रन्यामस्या संसर्गो दोषाणां

दोषा हि दूषणैः समानाः। तत्रानुबन्ध्यानुबन्धकृतो विशेषः। स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्ध्यः,

मसृणत्वं कफस्य दारुणत्वं वातस्य मृदुत्वं कफस्यामूर्त्तत्वं वातस्य द्रवमूर्त्तत्वं कफस्य नीरसत्वं वातस्य मधुरत्वं कफस्येति वातकफयोर्न कथं मिथो भवत्युपघातः। पित्तस्येषत्स्निग्धत्वेनैवेषद्रूक्षत्वं कफस्य स्निग्धत्वं पित्तस्योष्णत्वं कफस्य शीतत्वं पित्तस्य तीक्ष्णत्वं कफस्य मृदुत्वं पित्तस्याम्लत्वे हीनगुरुत्वं हीनलघुत्वं वा कटुत्वेन मध्यलघुत्वं कफस्य गुरुत्वं पित्तस्याम्लत्वं कटुत्वं वा कफस्य लवणत्वं मधुरत्वं वा पित्तस्य सरत्वं कफस्य स्थिरत्वं पित्तस्येषत्पिच्छिलत्वेनेषद्वैशद्यं कफस्य पैच्छिल्यमिति तत् कथं पित्तकफयोर्न मिथो भवत्युपघात इत्याशङ्का दृढ़बलेन निरस्तव्या। विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम्। दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्घोरं विषमहीनिवेति वचनेन सर्व्वथोच्छेदकत्वाभावाथकेन। तद्वचनेन सर्व्वगुणतो दोषाणां सन्निपातसंसर्गासम्भवमाशङ्क्याह—दोषा हीत्यादि। वातपित्तकफास्त्रिशो दूषणैर्द्रव्यविशेषैः पाटलधान्यादिभिः स्वप्रभावात् त्रिदोषकरैस्तथा द्विशो निष्पावादिभिर्द्रव्यविशेषैः स्वप्रभावाद्वातपित्तादिद्विद्विदोषकरैः प्रकोपे सर्व्वगुणत समाना इत्यर्थः, एतेन पूर्व्वाशङ्का निरस्ता। ननु तथाविधे सन्निपाते संसर्गे वा दोषाणां किं तुल्यबलत्वमतुल्यबलत्वं वेत्यत आह—तत्रानुबन्ध्येत्यादि। तत्र दोषाणां सन्निपाते संसर्गे वा। अनु अल्पबलेन येन यो बलवान् बध्यते सोऽल्पबलोऽनुबन्धः प्रबलस्त्वनुबन्ध्यस्ताभ्यां कृतो विशेषो वर्त्तते। ननु कस्त्वनुबन्ध्यः को वानुबन्ध इत्यत आह—स्वतन्त्र इत्यादि। त्रयाणां दोषाणां सन्निपाते तेषां मध्ये यो दोषः स्वतन्त्रः स्वेतरदोषयोः प्रयोजको न च प्रयुज्यः, सोऽनुबन्ध्यः। कुतोऽयं ज्ञायते इत्यत आह—

भवन्तीति दर्शयति। समानगुणत्वादिति हेतु विवृणोति—दोषा हीत्यादि। दूषणैरिति हेतुभिः। प्रायो हि शारीराणां वातादीना समानो हेतुर्भवति। तथा ह्यम्ल लवणं कटु च पित्तं कफं वातञ्च करोति, तत्राम्ल सकफं पित्त करोति, लवणञ्च सपित्तं कफं करोति, कटु तु सवातं पित्तं करोति,—तथा वसन्त श्लेष्मकारकोऽप्यादानत्वेन वातपित्ते च करोति, तथा वर्षास्वपि पित्तं चीयमानं शरदि प्रकुप्य कफानुगतमेव कुप्यति। तथा ग्रीष्मो वातचयं रूक्षत्वेन कुर्व्वन् उष्णत्वेन मनाक् पित्तचयमपि करोतीत्यनुसरणीयम्।

एवमेव दोषानुबन्धमनुबन्ध्यानुबन्धभेदेन दर्शयितुमनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणमेवाह—तत्रेत्यादि। अनुबन्ध्यस्य अनुबन्धस्य च विशेषोऽनुबन्ध्यानुबन्धविशेषः। स्वतन्त्र इति

तद्विपरीतलक्षणश्चानुबन्धः। अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणसमन्विता* यदि तत्र दोषा भवन्ति तत् त्रिकं सन्निपातमाचक्षते द्वयं वा संसर्गम्। अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोषभेदः।

व्यक्तलिङ्ग इति। व्यक्तानि लिङ्गानि यस्य स व्यक्तलिङ्ग इति व्यक्तैर्लिङ्गैरनुमीयतेऽनुबन्ध्य। तानि लिङ्गानि यदि गूढानि भवन्ति तदा कथं ज्ञायते इत्यत आह—यथोक्तसमुत्थानप्रशम इति। यस्य व्याधेयद्यत् समुत्थानमुत्पत्तिकारणमुक्तं यश्च यस्य व्याधे प्रशमनहेतुरुपशय उक्तस्तत् समुत्थानं तदुपशयै प्रशमश्च यस्य स यथोक्तसमुत्थानप्रशम इत्यर्थं। तद्विपरीतलक्षण परतन्त्रोऽनुबन्ध्यसमुत्थानप्रशमाभ्यामेव समुत्थानप्रशमश्चानुबन्ध इति। नन्वेवं किं सन्निपातो बहुविधः संसर्गश्चानेकविधः स्यादित्यत आह—अनुबन्ध्येत्यादि। अनुबन्ध्यानुबन्धरूपत्रिदोषसमन्वये सन्निपातमाचक्षते न त्वनुबन्ध्यमात्ररूपत्रिदोषसन्निपाते, तत्र पुनर्यो यो दोषोऽनुबन्ध्यरूप एको भवति तदा एकदोषमाचक्षतेऽनुबन्धस्याप्राधान्येन तद्व्यपदेशाभावात्। पृथक् पृथगेकदोषाभिपाते तु एकदोषो न व्याहन्यते तेन। न च पूर्व्वं भेदाग्रमुपहन्तीति वचनात्। द्वयं वा संसर्गम् अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणौ द्वौ दोषौ यदि तत्र समन्वितौ भवतस्तदा तद् द्वयं वा संसर्गमाचक्षते इत्यर्थः। ननु तथाविधस्त्वेकदोषद्विदोषाश्च कतिधा भवन्तीत्यत आह—अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषेत्यादि। बहुविधो दोषभेद इति वृद्धावस्थायां त्रयाणां सन्निपाते

यथोक्तो दोषो लक्षणीय, स्वतन्त्र इत्यस्यैव विवरणम्—व्यक्तलिङ्ग इत्यादि। यथोक्तसमुत्थानप्रशम इति स्वहेतुसमुत्थित स्वचिकित्सयैव प्रशमनीय। किंवा, स्वतन्त्र इत्यनेनापि स्वविकारकरणे प्राधान्यमुच्यते, स्वतन्त्रो हि दोष प्रकोपकाले विकारान् करोति। अस्वतन्त्रस्त्वप्रकोपकाल एव विकार ज्वरातिसारादिरूप तथाऽनुबन्ध्यानुबन्धाकार प्रधानदोषेरित सन् करोति। तद्विपरीतलक्षण इत्यनेनाव्यक्तलिङ्गोऽस्वहेतुप्रकुपित परचिकित्साशमनीयश्चानुबन्ध इति लभ्यते, अनुबन्धो ह्यबलवत्त्वेन न लिङ्गं व्यक्त करोति, तथा परहेतुना किञ्चिदनुगुणेन प्रकुपित परचिकित्सयैव किञ्चिदनुगुणतया शाम्यति। यथा—शरदि श्लेष्मा पित्तहेतुना जलाद्यम्लविपाकेन जन्यते, स च पित्तचिकित्सयैव तिक्तसर्पिरादिकया कफोऽप्यनुगुणतया शाम्यति। द्वयं वानुगुणलक्षणं प्राप्त संसर्गमाचक्षत इति योजना। अनुबन्ध्यशब्दश्चाय व्यक्तलिङ्गतादिधर्म्मयुक्ते दोषे वर्त्तते। तेनाप्रधानानुगमनीये सन्निपाते अनुबन्धाभावेऽप्यनुबन्ध इति व्यपदेशो

---

* अनुबन्ध्यलक्षणसमन्वितेति चक्रसम्मत पाठ।

एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु चैव व्याधिषु च नाना-प्रकृतिविशेषाद् व्यूहः ॥ ५ ॥

अग्निषु तु शारीरेषु चतुर्व्विधो विशेषो बलभेदेन भवति। तद् यथा—तीक्ष्णो मन्दः समो विषमश्चेति। तत्र तीक्ष्णोऽग्निः

एकोल्वणास्त्रिविधा एकदोषा हीनमध्याधिका षड्विधा एकदोषा. द्विदोषसमन्वये षड् विधा एकदोषा इति पञ्चदशविधोऽनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतो भेदः। तथा त्रिदोषवृद्धौ द्व्युल्वणा द्विकाः त्रिविधा इत्यनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतस्त्रिविधो भेद इति अष्टादशविध एवानुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतो भेद। द्विदोषाभिपाते त्रिविधाश्च द्विका अनुबन्ध्यरूपकृतो भेदस्त्रिविध। पृथक् दोपाभिपाते एकदोषास्त्रय इति अनुबन्ध्यकृतस्त्रिविधो भेद। समत्रिदोषसन्निपाते एक सन्निपात. इत्यनुबन्ध्यकृत एकविधो भेद इति पञ्चविंशतिविधो वृद्ध्यवस्थायां भेद। अनुबन्ध्यानुबन्धाभ्यां व्यपदिश्यते भेद इति। एवं क्षयावस्थायां पञ्चविंशतिविधो भेद। क्षयस्थानवृद्ध्यवस्थायान्तु द्वादशविधो भेद इति द्विषष्टिविधेषु भेदेषु मध्ये द्वाचत्वारिंशद्विधो भेदोऽनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतः, शेषास्तु अनुबन्ध्यकृता अष्टौ द्वादशधा च मिश्ररूपा। उपसंहरति—एवमेष इत्यादि। एवं प्रकारेण दोषेषु चैव भिषजां एष बहुविधो भेदः संज्ञाप्रकृतः, न तु व्याधिषु। व्याधिषु च पुन नानाप्रकृतिविशेषात् दोषागन्तुरूपनानाप्रकृतिप्रभेदात् भिषजां संज्ञा प्रकृतो व्यूहः समूह इत्यर्थ। ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्राणिनां कायाग्निजीवितत्वात् दोषप्रभवत्वाच्च कायाग्निषु भिषजां संज्ञाप्रकृतो भेदः कीदृश इत्यत आह—अग्निषु त्वित्यादि। शारीरेषु इत्यनेन भौताग्निधात्वग्नीनां निरासः। चतुर्व्विधो विशेषोऽग्निषु तु भिषजां संज्ञाप्रकृत इत्यन्वयः। बलभेदेनेति बलं समं विषमं तीक्ष्णं मन्दञ्चेति। तद्भेदेन कीदृशश्चतुर्व्विध इत्यत आह—सम इत्यादि। तत्र प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या लक्षयति

भवत्येव अनुबन्ध्यानुबन्धरूपसंसर्गविशेषेण कृत। सञ्ज्ञाप्रकृत इत्यनुबन्ध्यानुबन्धसन्निपात-संसर्गज्वरातिसारादिसंज्ञाकृत इत्यर्थ। नानाप्रकृतिविशेषव्यूह इति यथोक्तनानाकारणविशेष-कृतो ज्वरातिसारादिरूपो व्याधीना दोपाणाञ्च समूह इत्यर्थ। भिषजामितिपदेन च वैद्या-नामप्येवं समयसिद्धाऽनुबन्ध्यादिसञ्ज्ञेति दर्शयति ॥ ५ ॥

चक्रपाणि.—दोषभेदविकारभेदमभिधाय शरीरस्थिते प्रधानकारणस्याग्नेर्भेदमाह—अग्निषु इत्यादि। शारीरेष्विति सामान्यवचनेन सर्व्वशरीरगतानग्नीन् आहयति, विवरणे तु जठराग्नि.

सर्व्वापचारसहस्तद्विपरीतलक्षणस्तु मन्दः, समस्तु खल्वपचारतो विकृतिमापद्यते अनपचारतस्तु प्रकृतावेवावतिष्ठते। समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषमः॥ ६॥

अनुमानार्थं प्रागभिहितम् अग्निं जरणशक्त्येति। सर्व्वापचारसहः सदसद्भोजनमात्रामात्रातिशयसहः। एतेन प्रभूतमप्युपयुक्तमाहारं शीघ्रं पचतीति ख्यापितम्. स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निराख्यायते इति परे। स एव भस्मक इत्यन्यैराख्यायते इति। तद्विपरीतलक्षणस्तु अल्पापचारस्याप्यसहः। समस्त्वित्यादि प्रकृतावेवावतिष्ठते। एतेन यथाकालं मात्रावदुपयुक्तमाहारं सम्यक् पचतीति ख्यापितम्। समलक्षणविपरीतलक्षणस्त्विति अपचारानपचाराभ्यां न वा प्रकृतिं न वा विकृतिं भजते. कदाचित् सम्यक् पचति कदाचिदाध्मानादिकं कृत्वा पचतीति भावः। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः। स चतुर्व्विधो भवति, दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति। विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्व्वसाम्यादिति। तत्र यो यथाकालमन्नमुपयुक्तं सम्यक् पचति स समः समैर्दोषैः। यः कदाचित् सम्यक् पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः। यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते; स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति, पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति। यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्द्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः। विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान्। करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्॥ इति। अत्र वातजानिति महारोगाध्याये उक्तानशीतिर्वातविकारान्। एवं चत्वारिंशतः पित्तविकारान् विंशतिं कफविकारान्। अन्यत्रातितीक्ष्णाग्निः पठितः। अतिमात्र-

एव "तीक्ष्ण सर्व्वापचारसह." इत्यादिना यच्चातुर्व्विध्यमुक्तम्, तज्जठराग्नितीक्ष्णतादिमूलत्वगग्न्यादितीक्ष्णत्वादिरेवेति ज्ञेयम्। वचनं हि—'तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः." इति। यद्यपि समोऽग्नि शस्तत्वेनाग्रेऽभिधातुं युज्यते, तथापि समतश्च तीक्ष्णस्यैव प्राधान्योपदर्शनार्थमिहाग्रेऽभिधानम्। समस्य हि प्राधान्यं निर्व्विकारत्वेनैव सुस्थितम्, तीक्ष्ण सर्व्वोपचारसहत्वेन प्रधानम्। तेन तद्विपरीतलक्षण सिध्यति,—स्वल्पापचारमपि यो न सहते, स मन्द इत्यर्थः। समलक्षणविपरीतलक्षण इति कदाचिद्विषमोऽपचारादपि न विक्रियते, कदाचिद

इत्येते चतुर्व्विधा भवन्त्यग्नयश्चतुर्व्विधानामेव पुरुषाणाम्। तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः। वातलानान्तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः। पित्तलानान्तु पित्ताभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः। श्लेष्मलानान्तु श्लेष्माभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः॥ ७॥

मजीर्णेऽपि गुरु चान्नमथाश्नतः। दिवापि स्वपतो यस्य पच्यते सोऽग्निरुत्तमः॥ इति। अस्यातिवृद्धो भस्मकसंज्ञा तल्लक्षणञ्च तत्रान्तरेऽप्युक्तम्—नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम्। स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्ने प्रयच्छति। तदा लब्धबलो देहं विरुक्षेत् सानिलोऽनलः। अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्म्मुहुः। पक्त्वान्नं सततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि। ततो दौर्ब्बल्यमातङ्कान् मृत्युञ्चोपनयेन्नरम्। भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति। तृट्कासदाहमूर्च्छाः स्युर्व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः॥ इति। नैतावत्यग्निभस्मकौ विषमाग्न्यादिवत् सहजौ, किन्तु जातोत्तरकालं जातौ व्याधिविशेषौ॥ ६॥

गङ्गाधरः—नन्वेते चतुर्व्विधा अग्नय केषां भवन्तीत्यत आह—इत्येत इत्यादि। ननु केषां चतुर्व्विधानामित्यत आह—तत्रेत्यादि। प्रकृतिस्थानां वातादीनां साम्ये समा भवन्त्यग्नय इति न कृत्वा समवातेत्यादिकरणात् प्रकृतिस्थानां गर्भात् प्रभृति येषां समा वातपित्तश्लेष्माणस्ते प्रकृतिस्थाः पुरुषाः, तेषां समा भवन्त्यग्नय इत्यर्थः। न तु गर्भारम्भे वृद्धा वा क्षीणा वा वातपित्तश्लेष्माणो येषां तेषां भवन्ति समा अग्नय इति विकृतत्वात्। गर्भात् प्रभृति वातादीनां समत्वं याद्रूप्येण तद्विस्तरेण समपित्तानिलकफा इत्यादि वचनव्याख्यानेनोक्तम्। वातलानान्त्विति गर्भात् प्रभृति वातबहुलानां अग्न्यधिष्ठाने ग्रहणीनाड्यां गर्भात् प्रभृति वाताभिभूतत्वात् वातलानां विषमा भवन्त्यग्नयः। एवं पित्तलानां श्लेष्मलानाञ्च व्याख्येयम्॥ ७॥

विक्रियते। समवातपित्तश्लेष्मणामित्युक्तेऽपि 'प्रकृतिस्थानाम्' इतिपदम्, वृद्धानां समवातपित्तश्लेष्मणां प्रतिषेधार्थम्। 'प्रकृति'शब्दस्य कारणाद्यनेकार्थताव्युदासार्थं समवातपित्तश्लेष्मणाम् इति कृतम्। वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठान इतिवचनेन वातलानामपि यदेवाग्न्यधिष्ठानोपघातो वातेन क्रियते, तदेव वैषम्यं भवति। एवं पित्ताभिभूत इत्यादावपि व्याख्येयम्॥ ६।७॥

तत्र केचिदाहुर्न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति विषमाहारोपयोगित्वान्मनुष्याणाम्। तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित् पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयश्च भवन्तीति । तच्चानुपपन्नम्, कस्मात् कारणात्? समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यरोगम् इच्छन्ति भिषजः । यतः प्रकृतिश्चारोग्यमारोग्यार्था च भेषज-प्रवृत्तिः, सा चेष्टरूपा । तस्मात् सन्ति समवातपित्तश्लेष्मप्रकृतयः ; न तु खलु सन्ति वातप्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा । तस्य तस्य हि दोषस्याधिकभावात् सा सा दोषप्रकृतिः

गङ्गाधरः—मतान्तरमत्राह—तत्रेत्यादि । केचिन्मुनयस्तत्र चतुर्व्विधेषु अग्निषु इदमाहुः ; तद् यथा—विषमाहाराणां समसर्व्वरसद्रव्याणामसम्भवाद् विषम-रसद्रव्याणामाहाराणामुपयोगशीलत्वात् गर्भात् प्रभृति समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवो न सन्ति । तस्मात् समा अग्नयोऽपि न सन्ति इति भावस्तस्माच्च वातप्रकृतिकादयस्त्रिविधा एव पुरुषाः सन्ति वह्नयश्च विषमास्तीक्ष्णा मन्दाश्चेति त्रिविधा इति भावः । अत्राप्येके वातादिप्रकृतय इव द्वन्द्वप्रकृतयस्त्रिधा अपि पुरुषा भवन्ति, वह्नयश्च तेषां दोषानुरूपाः, तद् यथा—वातपित्तप्रकृतीनां वह्नयोऽतितीक्ष्णा वातश्लेष्मप्रकृतीनां न विषमा न च मन्दा मन्दविषमाः । कदाचित् स्वल्पमपि भुक्तं न सम्यक् पचन्ति कदाचिदाध्मानादिकं कृत्वा स्वल्पं भुक्तं सम्यक् पचन्ति । पित्तश्लेष्मप्रकृतीनान्तु वह्नयो न तीक्ष्णा न मन्दाः, मध्यमा एव भवन्ति । मध्यममात्रमन्नं सुखं पचन्ति इति भाषन्ते । मतमेतत् सर्व्वतन्त्रेषु चतुर्व्विधाग्निव्यतिरेकेण दर्शनाभावादितरेषामग्नीनामस्वीकाराद् अमूलकत्वमभिप्रेत्य नोपन्यस्य वातादिप्रकृतिवादं दूषयति—तच्चेत्यादि । स्पष्टम् । तस्य तस्य हीत्यादि । हि यस्मात् तस्य तस्य दोषस्य वातप्रकृतिषु पुरुषेषु गर्भात् प्रभृति वातस्य पित्तप्रकृतिषु पित्तस्य कफ-प्रकृतिषु कफस्य दोषस्याधिकत्वादितरदोषापेक्षया मानाधिक्यात् । सा सा

चक्रपाणि.—विषमाहारोपयोगित्वादिति, नायं पुरुषस्तुलाधारधृतमिवाहारमुपयुङ्क्ते, तेना-वश्यमत्र वातादिष्वन्यतमोऽपि दोषो विकृतो भवतीति भाव । "समवातपित्तश्लेष्माणम्" इत्यादिना, अस्ति तावदारोग्य पुरुषेषु वैद्यव्यवहारसिद्धमिति दर्शयति । तेन यादृगिद दोषाणा

एवोच्यते मनुष्याणाम्। न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते तस्मान्नैताः प्रकृतयः सन्ति। सन्ति तु खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्चाप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः॥ ८॥

तेषान्तु खलु चतुर्व्विधानां पुरुषाणां चत्वार्य्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति। तत्र समसर्व्वधातूनां सर्व्वाकारसममधिकदोषाणान्तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य

वातादिदोषस्याधिक्यरूपा विकृतिः प्रकृतिरुच्यते, उक्तश्च प्रागेतत्—दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते। नन्वस्तु तथाविधा दोषविकृतिरूपैव प्रकृतिः का हानिस्तेनेत्यत आह—न चेत्यादि। गर्भात् प्रभृति विकारेषु प्रकृतिस्थत्वं नोपपद्यते स्फुटितकरचरणादिविकारकत्वात्। समास्तु यथा यथा मानेन वातपित्तश्लेष्माणो येषां भवन्ति तथा तथा मानेन वृहन्मध्यह्रस्वादिरूपाः पुरुषाः सन्तस्तथा तथा बलवत्समाग्नयो भवन्तीति मानाधिक्याल्पत्वाभ्यां सममानत्वे वातादीनां न क्षतिरिति भावः। तस्मात् विकृतित्वेन प्रकृतिस्थत्वानुपपत्त्या एता वाताद्याधिक्यरूपा न प्रकृतयः सन्ति, सन्ति तु खलु वातला इत्यादि। ननु ते किं नारोगाः इत्यत आह—अप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः न तु स्वस्था ज्ञेयाः॥ ८॥

गङ्गाधरः—नन्वेवञ्चेत् तदा उत्तरकालं तत्प्रतिक्रियया विषमा वा तीक्ष्ण वा मन्दा वाग्नयः किं समा न भवन्ति भवन्ति वा। समाश्च गर्भात् प्रभृति कि विषमा वा तीक्ष्णा वा मन्दा वा भवन्ति किं न वेत्यत आह—तेषान्तु खल्वित्यादि। अनुप्रणिधानानि अनु उत्तरकालं प्रकर्षेण प्रकृतिरूपेण निधीयन्ते वाताद्याधिक्यसाम्यानि यैस्तान्यनुप्रणिधानानि। तानि कीदृशानि इत्यत आह—तत्रेत्यादि। सर्व्वाकारसमं रसतो गुणतो वीर्य्यतो विपाकतः प्रभावतश्च मात्रातश्च कालतश्च देशतश्च सत्त्वतश्च सात्म्यतश्च समवातपित्तश्लेष्मभिः समं यत् प्रतिकर्म्म तद्विधानं श्रेयस्करम्। समाग्ने रक्षणकरम्। वातलाद्यननुप्रणिधानन्तु न श्रेयस्करं किन्तु वैषम्यादिकरमिति भावः। अधिक-

कलाकाष्ठादिवैषम्य परित्यज्याविर्भूतविकाराकारित्वेनादूरान्तर साम्यमिष्यते, तादृगेव प्रकृतावपि साम्यमस्त्येवेति भाव। अन्ये तु वैषम्यं नाद्रियन्त एव व्यपदेश्यरोगाजनकत्वात्। दोषप्रकृति·

दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति, यावदग्नेः समीभावात्। समे तु सममेव कार्य्यम्, एवञ्चेष्टा भेषजप्रयोगाश्चापरे। तानि * विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

दोषाणां त्रयाणां वातलानां पित्तलानां श्लेष्मलानाञ्च यथास्वं वातलस्य वाताधिक्यं पित्तलस्य पित्ताधिक्यं श्लेष्मलस्य श्लेष्माधिक्यमभिसमीक्ष्य। दोषप्रतिकूलयोगीनीति वातलस्य वातप्रतिकूलयोगीनि मधुराम्ललवणादीनि। पित्तलस्य पित्तप्रतिकूलयोगीनि मधुरतिक्तकषायादीनि। श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रतिकूलयोगीनि कटुतिक्तकषायादीनि। यावदग्नेः समीभावात् समत्वप्रादुर्भावपर्य्यन्तम्। ततस्तेन तेन समे तु वह्नौ सममेव समसर्व्वाकारमनुप्रणिधानं कार्य्यमित्यर्थः। ननु सुश्रुते—प्रकोपो वान्यथाभावः क्षयो वा नोपजायते। प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषीति वचनं वचनेनानेन विरुध्यते वातलादीनां विषमाद्यग्नीनां साम्यकरवचनेन। समाग्नेर्वातलाद्याहारादिना वैषम्याद्याशङ्कायां पालनवचनेन चेति चेन्न। अप्रकृतिभूतानां कालप्रकर्षेण वृद्धिक्षयान्यथाभावा यथा जायन्ते तथा गर्भात् प्रभृति प्रकृतिभूतानां कालेनापि न क्षयवृद्ध्यन्यथाभावा भवन्ति इत्यभिप्रायेण सुश्रुतवचनम्, न च कारणोपसेवनेन तु क्षयवृद्ध्यन्यथाभावास्तेन प्रतिषिद्धा इत्यविरोधात्। अथ वातलादीनां धातुसाम्यापादनेन विषमाद्यग्नीनां मन्त्ररूपेण समत्वकरणानुरक्षणोपायान उक्त्वा निःशेषेण तदुपायं वक्तुमाह—एवञ्चेष्टा इत्यादि। एवञ्च वातलादीनां विषमाद्यग्निसाम्यकरणार्थं दोषप्रतिकूलयोगीन्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि निषेव्य समाग्निमापन्नस्य समसर्व्वरससात्म्यं श्रेयस्करं तथा परे च वातलादीनां विषमाद्यग्निसाम्यकरणानन्तरं समाग्निपालका रसायनविशेषा भेषजप्रयोगा इष्टाः प्रभावात्। वातलादीनां विषमाद्यग्निसाम्यकरणोपायं वक्तुमभिप्रेत्याह—तानीत्यादि। दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यनुप्रणिधानानि ॥ ६ ॥

इति दुष्टदोषभाविता प्रकृतिरित्यर्थः। दोषे प्रवृद्धे प्रतिकूलतया योगीनि दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीणि वातपित्तश्लेष्मप्रतिकूलानि च। समे त्विति समता गते वह्नौ। यथोचितविधानेन वातप्रकृत्यादीना सममेवानुप्रणिधानं कर्त्तव्यम्। एवमित्यनेन प्रकारेण चेष्टाभेषजयोरपि प्रयोगा वातादीना भवन्ति। ये तु एवमित्यनेन चतुर्व्विधेनोक्तेन प्रकारेणेति वदन्ति, ते समप्रकृतीनाञ्च

* तान् इति चक्रः।

त्रयः पुरुषा भवन्त्यातुरास्ते त्वनातुरास्तन्त्रान्तरीयाणां भिषजाम् । तद् यथा—वातलश्च पित्तलश्च श्लेष्मलश्चेति ॥१०

तेषामिदं विशेषविज्ञानम् । वातलस्य वातनिमित्ताः पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः स्युर्बलवन्तश्च । तत्र वातलस्य वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते । न तथेतरौ दोषौ । स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति । बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनं स्नेहस्वेदौ विधियुक्तौ, मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोष्णमधुराम्ललवणयुक्तानि । तद्वदभ्यवहार्य्याणि

गङ्गाधरः—त्रय इत्यादि । भिषजामिति मते इति शेषः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—विशेषस्य विज्ञानं लिङ्गम् । वातलस्येत्यादि बलवन्तश्च भवन्तीत्यन्तमेकं लिङ्गम्, अत एवोक्तं न दोषप्रकृतिर्भवेदिति सुखसाध्यलक्षणम् । तत्र वातलस्येत्यादिना द्वितीयं लिङ्गं वातलादीनां वातप्रकोपणोपसेवनेन क्षिप्रं वातादिप्रकोपवचनेन तत् दूषितं येन तु विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते । तद्वत् प्रकृतिभिर्देहस्तज्जातत्वान्न बाध्यते इति सुश्रुतवचनात् प्रकृतिरपथ्यसेवनेन नात्यर्थं बाधते इत्युक्तं तदयुक्तम् । सुश्रुतस्य कुपथ्यसेवनेनातिबाधकत्वाभावाभिप्रायाभावात् । परन्तु वाताद्याधिक्येऽपि प्रकृतिभूतदोषैरप्रकृतिभूतदोषाधिक्ये बाधावन्न बाधा भवतीत्यभिप्रायात् । न तथेतरौ दोषाविति अप्रकृतिभूतावपरौ द्वौ दोषौ तयोः प्रकोपणोपसेवनेन प्रकृतिभूतदोषवत् क्षिप्रं न प्रकुप्यत इति तृतीयलक्षणम् । स तस्येत्यादिना शरीरमुपतपतीत्यन्तेन चतुर्थं लिङ्गम्, यथोक्तैर्विकारैरशीतिविधादिवातविकारैः । बलादुग्रपघातायेति पञ्चमं लिङ्गम् । तस्य वातलस्य वाताधिक्यावजयनं स्नेहादिकं मृदूनि स्नेहादियुक्तानि च संशोधनानि वमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनानीति चत्वारि । तद्वदिति स्नेहोष्ण-

समभ्यायामादिचेष्टा भेषजञ्च ऋतुचर्य्याविधेयं वमनादिकारकं सूच्यतेऽनेनेति व्याख्यानयन्ति ॥ ८—१० ॥

चक्रपाणिः—न तथेतरौ दोषाविति सत्यापि हेतुसेवयेत्यर्थ , अन्यथा वातप्रकोपणसेवया पित्त-

अभ्यङ्ग्यानुप्रपनाहोद्वेष्टनोन्मर्द्दन-परिषेकावगाह-संवाहनावपीड़न-वित्रासनविस्मापनविस्मारणानि च सुरासवविधानं स्नेहाश्चानेकयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरवैरेचनीयोपहिताः। तथा शतपाकाः सहस्रपाकाः सर्व्वशश्च प्रयोगार्था वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता चेति॥ ११॥

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य पित्तं क्षिप्रं प्रकोपमापद्यते। न तथेतरौ दोषौ। तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति। बलवर्णसुखायुषामुपघाताय। तस्यावजयनं सर्पिष्पानं सर्पिषा च स्नेहनमधश्च दोषहरणं

मधुराम्ललवणयुक्तान्यभ्यवहार्य्याणि तथा स्नेहादियुक्तान्यभ्यङ्ग्यानि तैलादीनि। तथा स्नेहादियुक्तानुप्रपनाहादीनि स्नेहादियोगेन संवाहनवित्रासनयोर्वातहन्तृत्वं नानुपपन्नम्। स्नेहाश्चानेकयोनय इति स्थावरतिलसर्षपातसीकुसुम्भादियोनिका दुग्धसम्भवा एवं देहसम्भवा वसा अस्थिसम्भवो मज्जा च ते च स्नेहा दीपनीयादिद्रव्योपहिताः तथा शतपाकाः स्नेहाः सहस्रपाकाश्च स्नेहाः शतवारपाकैः संस्कृता इत्यर्थः। सर्व्वशश्च अप्रकृतिभूतानामविरोधेन प्रयोगार्था वस्तयोऽनुवासनवस्तयः। वस्तिनियमो दिनद्वयादिप्रतिनियमेन वस्तेः प्रयोगः। सुखशीलता प्रायेण सुखानुशीलनम्॥ ११॥

गङ्गाधरः—पित्तलस्यापीत्यादिकं पूर्व्ववत् व्याख्येयम्। तदस्येति तत् पित्तमस्य पित्तस्य यथोक्तैश्चत्वारिंशता पित्तविकारैः। सर्पिषा स्नेहनं स्नेहन-

श्लेष्मणोवृद्धिरेव नास्ति। वित्रासनादयो यद्यपि वातकारकास्तथापि वातजनितोन्मादविनाशकत्वेन चोक्ता इति ज्ञेयम्। उन्मादे हि वित्रासनादि भेषजमभिधायोक्तम्—'तेन याति शमं तस्य सर्व्वतो विप्लुतं मन इति। सर्व्वश' प्रयोगार्था इति पानाभ्यङ्गवस्त्यादिभि प्रयोजनीया इत्यर्थः। वस्तिनियम इति वस्तौ यथोक्तनियमसेवेत्यर्थः। किंवा 'वस्तिनियम'शब्देन सिद्धौ वक्ष्यमाणकर्म्मकालयोगरूपं वस्तिसंख्यानियम कर्त्तव्यतया दर्शयति। वक्ष्यति हि—"त्रिंशन्मता' कर्म्मसु वस्तियोगा' कालास्ततोऽर्द्धेन" इति। सुखशीलता सततसुखसेवित्वम्॥ ११॥

मधुरतिक्तकषायशीतानामौषधाभ्यवहार्य्याणामुपयोगः । मृदु-मधुरसुरभिशीतहृद्यानां गन्धानाञ्चोपसेवा, मुक्तामणिहारा-वलीनाञ्च पवनशिशिरवारिसंस्थितानां धारणमुरसा, क्षणे क्षणे स्रक्चन्दन-*-प्रियङ्गुकालीयमृणालशीतवातवारिभिरुत्पलकुमुद-कोकनदसौगन्धिकपद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणम्, श्रुतिसुख-मृदुमधुरमनोऽनुगानाञ्च गीतवादित्राणां श्रवणं, श्रवणञ्चाभ्यु-दयानाम्, सुहृद्भिश्च संयोगः, संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितांशुकस्रग्दामहारधारिणीभिः, निशाकरांशुशीतलप्रवात-हर्म्म्यवासः शैलान्तरपुलिनशिशिरसदनवसनव्यजनपवनसेवा, रम्याणाञ्चोपवनानां सुखशिशिरसुरभिमारुतोपवातानामुपसेवनम्,

कर्म्म, न तु तैलादिना। अधश्चेति विरेचनेन। हारावली हारश्रेणिः। मुक्तादीनां विशेषणं पवनादिस्थितानामिति शैत्यार्थम्। धारणमुरसा वक्षसि धारणम् इत्यर्थः। क्षणे क्षणे प्रतिक्षणे स्रक्चन्दनादीनां योगेन शीतैर्वारिभिरभि-प्रोक्षणमभ्युक्षणमुत्पलाद्यनुगतैश्च वारिभिरभ्युक्षणम्। श्रुतिसुखानि श्रवणसुखानि मृदूनि मधुराणि हृदयङ्गमानि मनोऽनुगानि च न हि मधुरमपि सर्व्वेषां सर्व्वं मनोऽनुगमतोऽस्य मधुरस्य वारणाय मनोऽनुगेतिपदम्, स्वस्वमनोऽनुकूलानी-त्यर्थः। अभ्युदयानां परममङ्गल्यानां वेदादीनाम् इष्टाभिरभिमताभिः स्वमनो-ज्ञाभिः शीतोपहितानामंशुकादीनां धारिणीभिः, अंशुकं चीनवसनं स्रग्दाम मालाबाहुल्यम्। निशाकरांशुभिः शीतलं प्रवातञ्च वातप्रकृष्टञ्च हर्म्म्यं तत्र वासः। शैलान्तरं पुलिनं तोयोत्थबालुकामयद्वीपं शिशिरं सदनं शिशिरं वसनं शिशिरं व्यजनं शिशिरः पवनस्तेषां सेवा भजनम्। सुखानां सुखजनकानां शिशिराणाञ्च

---

* अगुरुचन्दनेति वा पाठः।

सेवनञ्च पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रहस्तानां सौम्यानां सर्व्वभावाणामिति ॥ १२ ॥

श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। न तथेतरौ दोषौ। स तु तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति। वलवर्णसुखायुषाम् उपघाताय। तस्यावजयनं विधियुक्तानि * संशोधनानि रुक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्य्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि। तथैव धावन-लङ्घनप्लवनपरिसरण-जागरण-युद्धव्यवाय-व्यायामोन्मर्द्दन-स्नानोत्सादनानि विशेषतस्तीक्ष्णानाञ्च दीर्घकालस्थितानां

सुरभीणाञ्च मारुते उपवातानाम् उपगतानाञ्चोपवनानां रम्याणां सेवनञ्च, सेवनञ्च पद्मादिहस्तानां पुरुषाणाम्, सौम्यानाम् उदकगुणवहुलानाम् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—श्लेष्मलस्येत्यादि। पूर्व्ववद्व्याख्येयम्। यथोक्तैर्विंशत्या कफविकारैः। संशोधनानि चत्वारि रुक्षप्रायाणि तथा रुक्षवहुलानि चाभ्यवहार्य्याणि कट्वाद्युपहितानि चाभ्यवहार्य्याणि तथा कट्वाद्युपहितानि यथासम्भवं धावणादीनि। धावनं दोलाश्वादिभिः। प्लवनं जलेषु सन्तरणं परिसरणं

चक्रपाणिः—यथोक्तैरिति महारोगाध्यायोक्तैः। अधश्च दोषहरणमिति विरेचनादित्यर्थः। अग्र्यं चन्दनं धवलचन्दनम्। हस्तानामिति कलापानाम् ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—श्लेष्मविजयार्थं रुक्षस्यैव हितत्वेन रुक्षाणीति वक्तव्ये यद्रुक्षप्रायाणीति करोति, तेनात्यर्थरुक्षान्नस्य वातानुगुणत्वेन तथा धात्वपोषकत्वेन चासेव्यत्वं दर्शयति। उक्तं हि रसविमाने—"स्निग्धमश्नीयात् स्निग्धमुक्तं हि स्वदते भक्तञ्चाग्निमुदीरयति" इत्यादि। लङ्घनमुत्प्लुत्य गमनम्। परिसरणं कुण्डलरूपभ्रमणम्। सर्व्वशश्चोपवास इति सर्व्वलङ्घनानि। यदुक्तम्—"चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥" इति।

---

* इतः परं तीक्ष्णोष्णानीत्यधिकः पाठः।

मद्यानामुपयोगः । सधूमपानः सर्व्वशश्चोपवासस्तथोष्णं वासः सुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ १३ ॥

भवति चात्र ।

सर्व्वरोगविशेषज्ञः सर्व्वकार्य्यविशेषवित् ।
सर्व्वभेषजतत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्भवेत् ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम् ।
परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥
दोषसंख्याविकाराणामेकदोषप्रकोपणम् ।
जरणं प्रति चिन्ता च देहाग्ने रक्षणानि च ॥

सर्व्वतोगमनम् । तीक्ष्णानां गवादिमूत्राणां पुराणानाम् । सधूमपान इति धूपपानञ्चेत्यर्थः । उष्णं वासो वस्त्रं सुखार्थमेव न दुःखार्थं सुखप्रतिषेधः । क्लेशकरश्रमादिकं नातिदुःखकरं यथा स्यात् तथा सेवेत ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—एतद्विज्ञानफलमाह—भवन्तीत्यादि । सर्व्वरोगेत्यादि ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति । तत्र श्लोका इत्यादि । द्वे रोगानीके भवत इत्यारभ्य दशप्रकृत्यन्तरभेदेन दशरोगानीकस्य विकल्पना । संख्येयाग्रेष्वित्यारभ्य पूर्व्वप्रकृत्यन्तरेण परप्रकृत्यन्तरस्य परस्परमविरोधः । समानो हीत्यादिना रोगदोषयोः सामान्यं विशेषश्च । दोषसंख्या विकाराणाञ्च संख्या रजस्तमश्चेत्यादिना मानसदोषसंख्या । कामेत्यादिना मानसविकाराणां संख्या । वातपित्तेत्यादिना शारीरदोषसंख्या । ज्वरातिसारेत्यादिना शारीरविकाराणां संख्या । तत्र हीत्यादिना दोषप्रकोपणम् । अग्निष्वित्यादिना जरणं जाठराग्निं प्रति चिन्ता चतुर्व्विधवलेन । तेषान्त्वित्यादिना देहाग्ने रक्षणं समाग्निकरणं

उपवासशब्दो ह्यत्र लङ्घने वर्त्तते । सुखार्थमित्यायतिसुखार्थम् । सुखप्रतिषेधाद्धि श्लेष्मक्षये भूते श्लेष्मविकाराभावलक्षण सुख भवति ॥ १३ ॥

चक्रपाणि —यथोक्ताध्यायज्ञानादेव स्वय सर्व्वरोगाभिज्ञं स्तौति—सर्व्व इत्यादिना । प्राणान्

नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च।
रोगानीकविमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥ १५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगानीकं विमानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

रक्षणञ्चेति चकारात्। तानीत्यादिना वातलादीनां प्रकृतिस्थापनं विकृत्यात्मकप्रकृतिप्रशमनेन समवातपित्तश्लेष्मरूपप्रकृतिकरणम् ॥ १५ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ तृतीय-
स्कन्धे विमानस्थानजल्पे रोगानीकविमाननामषष्ठाध्याय-
जल्पाख्या षष्ठी शाखा ॥ ६ ॥

पाति रक्षतीति प्राणपति। सग्रहे जरयतीति जरणो वह्निस्त प्रति चिन्ता "अग्निषु" इत्यादिना कृता। प्रकृतिस्थापनानीति भेषजानि ॥ १४। १५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां विमानस्थान-
व्याख्यायां रोगानीकविमान नाम षष्ठोऽध्याय. ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः, गुरुव्याधितो लघुव्याधितश्च । तत्र गुरुव्याधित एकः सत्त्वबलशरीरसम्पदुपेतत्वाल्लघुव्याधित इव दृश्यते । लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामल्पत्वाद्-*-गुरुव्याधित इव दृश्यते । तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वाध्यवस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रति-

गङ्गाधरः—अथ पुरुषाणां प्रकृतिमानविज्ञानार्थं व्याधितरूपीयविमानमारभते—अथात इत्यादि । व्याधितरूपौ भवत इत्यस्यार्थं व्याधितरूपमधिकृत्य कृतं विमानम् तत् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहेत्यादि । व्याधितस्यान्योन्यस्येव रूपं ययोर्व्याधितयोस्तौ व्याधितरूपौ । तत्रेत्यादि । गुरुव्याधितस्तु वस्तुत स च सत्त्वादुपेतत्वाल्लघुव्याधित इव दृश्यते इति । लघुव्याधितरूपो गुरुव्याधित सत्त्वस्य मनसो बलं शरीरस्य सम्पत् ताभ्यामुपेतत्वात् । लघुव्याधितोऽपरो वास्तविकः, स च सत्त्वबलशरीरसम्पदभावाल्लघुव्याधितोऽपि गुरुव्याधित इव दृश्यते । इति गुरुव्याधितरूपो लघुव्याधितो द्वितीय इति द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ । नन्वेवमुपदेशस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—तयोरित्यादि । चक्षुषैवेति

चक्रपाणिः—पूर्व्वाध्याये व्याधिं प्रतिपाद्य व्याधितस्य पुरुषस्य भेदं चिकित्सोपयोगितया प्रतिपादयितुं तथा तत्प्रसङ्गाच्च क्रिमीन् प्रतिपादयितुं व्याधितरूपीयोऽभिधीयते । द्वावित्यादौ व्याधिरितो जातो यस्य स व्याधितस्तस्येव रूप ययोस्तौ व्याधितरूपौ व्याधितसदृशावित्यर्थः । यो हि गुरुव्याधि सम्पन्नसत्त्वादिना लघुव्याधिर्दृश्यते, नासावपि लघुना व्याधिना व्याधितः, किन्तु गुरुव्याधित एवासौ । तेन व्याधितरूपावित्यनेन लघुव्याधियुक्तसदृशो बोद्धव्यः, स तु गुरुणैव व्याधिना व्याधितो गुरुव्याधिरदूरदर्शिना लघुव्याधिरिव दृश्यते । एवं विपर्य्यासाल्लघुव्याधितोऽपर इत्यादावपि व्याख्येयम् । अधमत्वादिति अवरत्वादित्यर्थः । चक्षुषैवेति इतरज्ञानसाध-

* अधमत्वादिति चक्रः ।

पद्यन्ते। न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये विज्ञानमुत्पद्यते। विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने चोपक्रमयुक्तिज्ञाने चापि विप्रतिपद्यन्ते। ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासादयन्ति तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदुसंशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषानुदीरयन्ति। यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति तं महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिर्हृत्यैव * शरीरमस्य क्षिण्वन्ति। एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमभिमन्यमानाः परिस्खलन्ति। विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्व्वं सर्व्वथा यथासम्भवं परीक्ष्यं परीक्ष्याध्यवस्यन्तो

रूपं पुरुषस्य गुरुव्याधितं लघुव्याधितवद्रूपं लघुव्याधितं गुरुव्याधितवद्रूपं केवलं चक्षुषैव दृष्ट्वा सत्त्वादिबलं न दृष्ट्वा व्याधेर्गौरवे लाघवे च विप्रतिपद्यन्ते प्रतिपत्तिं न लभन्ते। ननु चक्षुरादेरेकेनैव रोगज्ञानं भवति कथं विप्रतिपद्यन्ते इत्यत आह—न हीत्यादि। ज्ञानावयवेन प्रत्यक्षणानुमानेन वा विना ज्ञानसमुदयेन ज्ञातव्ये कृत्स्ने भावे विज्ञानं नोत्पद्यते। तस्मात् सत्त्वबलशरीरसम्पत्ती विज्ञातुमवश्यं भवतः व्याधिगुरुलाघवज्ञानार्थमिति भावः। ननु किमर्थं व्याधिकार्त्स्न्येन ज्ञातव्यः स्वरूपतो ज्ञानमात्रेणैव उपक्रान्तुमर्हति इत्यत आह—विप्रतिपन्नास्त्वित्यादि। रोगज्ञाने च विप्रतिपन्ना वैद्या रोगस्योपक्रमस्य युक्तेश्च ज्ञाने च विप्रतिपद्यन्ते प्रतिपत्तिं न लभन्ते। ननु तथाविप्रतिपत्तौ का च हानिरित्यत आह—ते यदेत्यादि। स्पष्टम्। ज्ञानावयवतो ज्ञानवादिनं

नोपलक्षणम्। तेन स्पर्शादिनापि विशेषानवगाहकेनेति बोद्धव्यम्। रूपमिति विरूपम्। अध्यवस्यन्त इति निश्चयं कुर्व्वन्तः। गुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्त इति गुरुलघुत्वे न प्रतिपद्यन्ते।

अत्रैव विरुद्धप्रतिपत्तौ हेतुमाह—न हीत्यादि। ज्ञानावयवेनेति एकदेशज्ञानेन। विप्रतिपत्तिफलमाह—विप्रतिपन्नास्त्वित्यादि। उपक्रमस्य भेषजप्रयोगस्य विकारेण समं योजना उपक्रमयुक्तिः, तस्या ज्ञाने विरुद्धप्रतिपत्तिमन्तो भवन्ति। एतदेव व्याकरोति—ते यदेत्यादि। आसादयन्तीति बुध्यन्ते। उदीरयन्तीति प्रकोपयन्त्येव परं न त्वल्पबलत्वाद् हरन्तीत्यर्थः। अति-

* अतिहृत्यैवेति पाठान्तरम्।

न क्वचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्व्वर्त्तयन्ति चेति॥ २॥

भवन्ति चात्र।

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधीनां रूप-*-मातुरे।
दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिबलाबले॥
ते भेषजमयोगेन कुर्व्वन्त्यज्ञानमोहिताः।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा॥
प्राज्ञास्तु सर्व्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्व्वथा।
न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन॥ ३॥

इति व्याधितरूपाधिकारे श्रुत्वा व्याधितरूपसंख्याग्रसम्भवं

-दूषयति—एवमित्यादि। एवमनेन प्रकारेण। विदितेत्यादि। विदिता· सर्व्वथा विज्ञाता वेदितव्या ज्ञेया यैस्ते तथा—यथेष्टमर्थं अभिमतप्रयोजनम्॥ २॥

गङ्गाधर—पूर्व्वोक्तमर्थं तद्द्विव्यवसायार्थं पद्यैनाह—भवन्ति चात्रेत्यादि। सत्त्वादीनामित्यादि श्लोकत्रयं स्पष्टम्॥ ३॥

गङ्गाधर—अत ऊर्द्ध्वं क्रिम्युपदेशस्य सङ्गतिमाह—व्याधितरूपाधिकारे श्रुत्वेत्यादि। व्याधितरूपसंख्याग्रसम्भवमिति व्याधितरूपस्य पुरुषस्य संख्याया अग्रस्याधिक्यस्य गुरुव्याधिते लघुव्याधितरूपत्वं लघुव्याधितस्य गुरुव्याधित-रूपत्वमिवान्यादृशव्याधितस्य तदन्यादृशव्याधितरूपत्वस्य सम्भवं श्रुत्वा। अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणं परस्य च। आलम्बने समूहे च प्रान्तरे स्यात् नपुंस-

हत्येति अतियोगेन हत्वेत्यर्थः। ज्ञानस्येति ज्ञानसाधनस्य। यथासम्भवमिति यानि यत्र ज्ञान-साधनानि भवन्ति, तैस्तत्र। परीक्ष्यं सत्त्वादि। न क्वचिदपीति गौरवलाघवादौ॥ १।२॥

चक्रपाणि—एतदेव सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—सत्त्वेत्यादि। व्याधिरूपमिति व्याधेर्गति-रूपमित्यर्थः। व्याधितरूपमिति तु पाठः सुगमः। बाला इत्यल्पज्ञाः, अयोगेनेत्यसम्यग्-योगेन। तेनातियोगमिथ्यायोगयोर्ग्रहणं भवति॥ ३॥

चक्रपाणि—सम्प्रति व्याधिगुरुलाघवस्य दुर्ज्ञेयताप्रसङ्गेन दुर्ज्ञेयक्रिमिव्यापकमपि प्रकरण-मारभते—व्याधित इत्यादि। संख्याग्रसम्भवमिति संख्याप्रमाणसम्भवमित्यर्थः। अग्रशब्दो

* व्याधिरूपमिति चक्रधृत· पाठः।

व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं संप्रतिपत्तिकारणञ्च अनपवादं भगवन्तमात्रेयमग्निवेशोऽतःपरं सर्व्वक्रिमीणां पुरुष-संश्रयाणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशे-षान् पप्रच्छोपसंगृह्य पादौ ॥ ४ ॥

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः। इह खल्वग्निवेश, विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजभ्यः। ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्व्विधा भवन्ति। तद् यथा—पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति। तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च। तत्र बाह्यमलजातान् मलजान्

कम्। अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्। अस्रकोणे कचे पुंसि क्लीव-मश्रणि शोणिते। इत्यभिधानादधिकार्थेऽग्रशब्द। एवं पूर्व्वपरस्मिंश्च व्याख्या-तम्। व्याधितरूपस्य हेतोर्विप्रतिपत्तौ प्रतिपत्त्यभावे कारणं ज्ञानावयवरूपं साप-वादं सदोषं श्रुत्वा व्याधितरूपस्य हेतो· सम्प्रतिपत्तिकारणं ज्ञानसमुदायमनपवादं निर्दोषं श्रुत्वा अग्निवेशोऽतः परं द्विविधव्याधितरूपस्योपदेशानन्तरं पुरुषाणां क्रिमिव्याधितानामक्रिमिव्याधितरूपत्वेन विज्ञानं सदोषं क्रिमिप्रतीकाराकरणेन रोगानुच्छेदात् क्रिमिव्याधितहेतुज्ञानन्तु निरपवादं तत्प्रतिकारेण क्रिम्यु-च्छेदादत· पुरुषसंश्रयाणां सर्व्वक्रिमीणां समुत्थानादिविशेषान् पप्रच्छ ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अथास्मा इत्यादि। इहेत्यादि उत्तरमाह—पूर्व्वमष्टोदरीये। नानाविधेन यूकादिनामभेदेन बाह्यमलजत्वेन द्विधा शोणितजत्वेन केशादादिनाम्ना षट्कफजत्वेनान्त्रादादिनाम्ना सप्त पुरीषजत्वेन ककेरुकादिनाम्ना पञ्चप्रविभागेन विंशतिः क्रिमिजातय उक्ता अत्र तन्त्रे सहजक्रिमिभ्योऽन्यत्र सहजाः क्रिमियस्तु तत्र नोक्ता अवैकारिकत्वात्। ते पुनश्चतुर्विधेति स्पष्टम्। तत्रेत्यादि। बाह्यमल·

परिमाणवाची। व्याधितरूपस्य हेतुः सत्त्वादिबलवत्त्वाबलवत्त्वे, तत्कृतो विप्रतिपत्तिर्व्याधितरूप-हेतुविप्रतिपत्तिस्तत्र। कारण एकदेशेन ज्ञानम्। सापवादमिति सदोषम्। सम्यक् प्रतिपत्ति संप्रतिपत्तिः ॥ ४ ॥

चक्रपाणि—पूर्व्वमुद्दिष्टा इत्यष्टोदरीये सञ्ज्ञामात्रकथिता। अन्यत्र सहजेभ्य इत्यनेन शरीर-सहजास्त्ववैकारिका क्रिमयो विंशतेरप्यधिका भवन्तीति दर्शयति। प्रकृतिभिरिति कारणैः। मलजा

व्याचक्ष्महे। तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं स्थानं केशश्मश्रुलोम-पक्ष्मवासांसि। संस्थानमणवस्तिलाकृतयो बहुपादाश्च। वर्णास्तु कृष्णाः शुक्लश्च। नामानि चैषां यूकाः पिपीलिकाश्च। प्रभावः कण्डूजननं कोठपिड़काभिनिर्व्वर्त्तनञ्च। चिकित्सितन्तु खल्वेषा-मपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुपसेवन-मिति ॥ ५ ॥

शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानम्। स्थानं रक्त-वाहिन्यो धमन्यः। संस्थानम् अणवो वृत्ताश्चापादाश्च। सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः। वर्णस्तेषां ताम्रः। नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औड़ुम्बरा जन्तुमातरश्चेति। प्रभावः केशश्मश्रुलोमपक्ष्मापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोद-संसर्पणानि। अतिप्रवृद्धानाञ्च त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थि-भक्षणमिति। चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानम्, तदुत्तरकालम् उपदेक्ष्यामः ॥ ६ ॥

शरीरकेशादिस्थ, आभ्यन्तरः पुरीषादि, मृजावर्ज्जनं गात्रमार्ज्जनाविधानम् स्थानं केशादि स्पष्टम्। संस्थानमाकारः। अणवः सूक्ष्मा। पिपीलिकास्त्वन्यै-र्लिख्या उच्यन्ते। अपकर्षणमाकर्षणं कङ्कत्यादिभिः। मलोपघातो मलाप-हरणविधानम् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—शोणितेत्यादि। कुष्ठैः समानं समुत्थानं निदानं कुष्ठाधिकारे कुष्ठानां यद्यन्निदानमुक्तं तत्तन्निदानं तत्कुष्ठकरक्रिमीणां निदानमित्यर्थः। संस्थानं शरीरस्याकारः। वृत्ता वर्त्तुलाः। सूक्ष्मत्वादेके भवन्त्यदृश्या इत्यनेनान्ये केचिद् दृश्याश्च भवन्त्यनतिसूक्ष्मत्वात्। नामानि स्पष्टानि। व्रणगतानां प्रभावो हर्षादीनि, अतिप्रवृद्धानाञ्च प्रभावस्त्वगादिभक्षणम्। कुष्ठैः समानं समुत्थान-

इति वाह्यमलजाः। पिपीलिका लिक्षा केचिदाहुः। क्रिमीणां संज्ञा स्वशास्त्रव्यवहारसिद्धा देशान्तर-

श्लेष्मजाः क्षीरगुड़तिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्न-कुसुम्भस्नेहाजीर्ण-पूति-क्लिन्न-संकीर्ण-विरुद्धासात्म्यभोजन-समुत्थानाः। तेषामामाशयः स्थानम्। प्रभावस्तु ते प्रवर्द्धमानास्तूर्द्ध्व-मधो वा विसर्पन्त्युभयतो वा। संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद् वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयः श्वेतास्ताम्रावभासाश्च। केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः, तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि— अन्त्रादा उदरादा हृदयचराश्चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महा-गुदाश्चेति। प्रभावो हृल्लास आस्यसंस्रवणमरोचकाविपाकौ ज्वरो मूर्च्छा जृम्भा क्षवथुरानाहोऽङ्गमर्दश्छर्द्दिः कार्श्यं पारुष्यम् इति ॥ ७ ॥

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः। तेषां पक्वाशय एव

मिति वचनेन एषां कुष्ठकरत्वं कुष्ठेष्वेव सद्भावश्च न पृथगिति ख्यापितम्। कुष्ठे समानं कुष्ठोक्तं चिकित्सितं तदुत्तरकालं कुष्ठाधिकारे उपदेक्ष्याम ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—श्लेष्मजा इत्यादिना श्लेष्मजक्रिमीणां निदानम्। अजीर्णादिभि प्रत्येकं भोजनेनिपदं योज्यम् वर्णोपदेशमहिताकृतिवचनात् पृथ्वाद्याकारा श्वेता नान्ये वर्णा। परीणाहेन वृत्ताश्च गण्डूपदाकृतयश्च ये ते श्वेता एकदेशे ताम्रावभासा अपरदेशे। ये च केचित् तन्तुसमाकृतयः दीर्घा अणवश्च ते श्वेता एवेति त्रिविधा आमाशये कफाद् भवन्ति। ते त्रिविधा सप्तनामान। उदरादा इत्यादि। उदरमदन्ति इत्युदरादा इत्येवमादिकस्वकर्त्वेन संज्ञा। प्रभाव इति प्रभावजकार्य्यमित्यर्थ कारणे कार्य्योपचारात् एवं पूर्व्वे परे च बोध्यम्। एषां चिकित्सितं वक्ष्यति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—पुरीपजास्त्वित्यादि। पुरीपजास्तु तुल्यसमुत्थाना श्लेष्मजैः

प्रसिद्धा च बोद्धव्या। प्रभावमिति स्वशक्तिसम्पाद्यमित्यर्थः। हर्षकण्ड्वादयो व्रणदेश एव ज्ञेया, परमान्न पायसम्। सकीर्णभोजन घृणाविपर्यमिश्रितव्यञ्जनादिभोजनम्। ब्रध्नो मासपेशी ॥५–७॥

स्थानम्। प्रभावास्तु प्रवर्द्धमानास्तेऽधो विसर्पन्ति, यस्य पुन-रामाशयोन्मुखाश्च स्युर्यदन्तरम्, तदन्तरं तस्योद्गारनिश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः। संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घोर्णांशुसङ्काशाः *, केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्त-परीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः। तेषां नामानि—ककेरुका मके-रुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति। प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं रोमहर्षाभिनिर्वर्त्तनञ्च। त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते। ते जातहर्षा गुदनिष्क्रमणमतिवेलं कुर्व्वन्ति। इत्येवमेष श्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च समुत्थानादिविशेषः॥ ८॥

ठान। पक्काशयो नाभेरधः। प्रभाव इति पूर्व्ववत् प्रभावकार्य्यमित्यर्थः। यस्य पुन प्रवर्द्धमानास्तु ते यदन्तरं यन्मध्ये आमाशयोन्मुखाः स्युस्तदन्तरं तस्य पुरुषस्य उद्गारनिश्वासा। संस्थानेत्यादि। सूक्ष्मा वृत्ता परीणाहाः चतु-ष्पार्श्वा येषां ते तथा। दीर्घोर्णांशुसङ्काशा दीर्घमेषलोमसदृशाः। स्थूला वृत्ताः परीणाहा येषां ते तथा। श्यावनीलहरितपीता एकदेशे श्यावा अपरदेशे नीला अन्यदेशे हरिता इतरदेशे पीता इति चतुर्वर्णाः। तेषां द्विविधानां नामानि ककेरुकादीनि पञ्च प्रभाव. प्रभावजं कार्श्यं पुरीषभेदादिकम्। त एव ककेरुकादय पर्य्यासते परिवसन्ति। ते इति पुरीषजक्रिमय गुदनिष्क्रमणं गुदनिःसरणमतिवेलमतिमात्रं समुत्थानादि सम्प्राप्त्यादिविशेषो भेद. न तु निदानादिविशेष। सुश्रुते तु—असात्म्याध्यशनाजीर्णविरुद्धमलिनाशनैः। अव्यायामदिवास्वप्न-गुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः। माषपिष्टान्नविदल-विसशालूकसे-रुकैः। पर्णशाकसुराशुक्त-दधिक्षीरगुड़ेक्षुभिः। पललानूपपिशित-पिण्याक-पृथुकादिभिः। स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति। क्रिमीन् बहु-

चक्रपाणि —यदन्तरमिति यस्मिन् काले, तदन्तर तत्कालमेव। ऊर्णांशुसङ्काशा इति मेषलोमतुल्या। पर्य्यासत इति क्षिपन्ति किंवा गुद परिवार्य्यासते। अतिवेलमिति पुन पुन॥ ८॥

* दीर्घा ऊर्णांशुसङ्काशा इति पाठान्तरम्।

चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेण उपदेक्ष्यामः। तत्र क्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कर्त्तव्यम्; ततः

विधाकारान् करोति विविधाश्रयान्। आमपक्काशये तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः। विंशतेः क्रिमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः। पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। अथवा वियवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा। चुरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः। श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रति सरन्ति च। तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि। शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्व-विष्टम्भबल-संक्षयाः। प्रसेकारुचिहृद्रोग-विड्भेदास्तु पुरीषजैः। रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुद-कण्डूनिपातिनः। शूलाटोपशकृद्भेद-पक्तिनाशकराश्च ते। दर्भपुष्पाः महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा। पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः। रोमशा रोम-मूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः। रूढ़धान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा। मज्जादा नेत्रलेढ़ारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा। शिरोहृद्रोगवमथु-प्रतिश्यायकराश्च ते। केशलोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा। कुष्ठजाश्च परीसर्पा ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः। ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा। रक्ताधिष्ठान-जान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते। माषपिष्टान्नलवण-गुड़शाकैः पुरीषजाः। मांसमाषगुड़क्षीर-दधिशुक्तैः कफोद्भवाः। विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि। ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः। भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम्। दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु क्रिमीणां परिकीर्त्तिताः। केशा-दाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत्॥ इति। अत्र पुरीषशब्देन मला उच्यन्ते। तत्र मला द्विविधा वाह्या आभ्यन्तराश्च चरकेणोक्ता, तदाभ्यन्तरमलजास्तु पञ्च ककेरुकादय उक्ता वाह्यमलजा द्विविधा यूकाः पिपीलिकाश्चेति सप्त। सुश्रुते मलत्वसामान्येन पुरीषपदेन मलद्वयमभिप्रेत्य सप्त पुरीषजा उक्ता इत्यविरोधः। कफजास्तु सप्तान्त्रादादयश्चरकेणोक्ता। सुश्रुते तु दर्भपुष्पादयः षट् कफजा उक्ताः परन्तु शोणितजाः सप्त चोक्ता मज्जादा नेत्रलेढ़ारः तालुश्रोत्रभुजः केश-लोमनखादा दन्तादाः किक्किशाः कुष्ठजाश्चेति। चरके तु षट् शोणितजाः केशादादयः उक्ता इति विंशतित्वव्याघातो नोभयमते किन्तु नामभेदः। अपि चैषां नामानि कानिचित् सान्वयानि कानिचिन्निरन्वयानि जानीयात्॥ ८॥

गङ्गाधरः—चिकित्सितमित्यादि। तत्र क्रिमीणामित्यादिना सूत्ररूपतया

प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति। तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्य विमृश्योपकरणवता वाप्यपनयनम् अनुपकरणवता वा। स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणम्। न्यायतस्तच्चतुर्विधम्; तद् यथा—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनम् आस्थापनमित्यपकर्षणविधिः। प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुकतिक्त-कषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः। यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत् स्यादिति प्रकृतिविघातः। अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथाविधप्रयोगाणाञ्चापरेषां द्रव्याणाम्। इति लक्षणतः चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ॥९॥

अथैनं क्रिमिकोष्ठमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्याम् उपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति क्षीरगुड़-

समासेन चिकित्सितम्। प्रकृतिविघात इति मलकफशोणितपुरीषाणां प्रकृतीनां निर्हरणादिना प्रतीकार। तत्रापकर्षणमित्यादिना भाष्यरूपतया च सङ्क्षेप-चिकित्सितम्। हस्तेनेति ऊर्द्धमधश्च किञ्चिन्निःसृताभिप्रायेण उपकरणं हस्त-लग्नवस्तुविशेष आहरणार्थं ग्रहणयोग्य। स्थानगतानामिति मलादुक्तस्वस्वस्थान-स्थितानाम्। न्यायत इति यथाविधित। अपकर्षणं विवृणोति। तच्चेत्यादि। अनन्तरमिति अपकर्षणानन्तरं प्रकृतिविघातस्ततः परम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथैनमित्यादि। षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्या-

चक्रपाणि—अपकर्षणं हस्तादि संशोधनानि च, प्रकृते कारणस्य श्लेष्मरूपस्य। विघात. प्रकृतेरित्यर्थ.। उपकरणवतेति सन्दंशाद्युपकरणयुक्तेन। तत् स्यादिति विघात स्यादिति योजना। निदानोक्ताना भावानामनुपसेवनमिति विवरणानुवाद। अस्य विवरणम्—'यदुक्तम्' इत्यादि। तथाप्रायाणामिति श्लेष्मजपुरीषजक्रिमिनिदानसदृशानामित्यर्थं। लक्षणत इति सक्षेपत.। संक्षेपो हि विस्तरस्य ग्राहक लक्षण भवति ॥ ९ ॥

दधि-तिल-मत्स्यानूप-मांस-पिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसंप्रयुक्तैः भोज्यैः सायं प्रातश्चोपपादयेत्, समुदीरणार्थञ्च क्रिमीणां कोष्ठाभिसरणार्थञ्च भिषक्। अथ व्युष्टायां रात्र्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तञ्च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत् उपपादनीयश्चेत् स्यात्, सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १० ॥

अथाहरेति ब्रूयात् मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रु मधुशिग्रु-खरपुष्पाभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालपर्णासक्षवक-फणिज्झकानि। सर्व्वाण्यथवा यथालाभं तान्याहृतान्यभि-समीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन, सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभिषिच्य साधयेत्, सततम्

नन्तरमष्टमे दिने क्षीरगुड़ादिसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं प्रातरिति प्राह्णे चापराह्णे च तादृशानि भोज्यानि भोजयित्वा रात्र्यां व्युष्टायां वासं कारयित्वा ततो नवमे दिने सुप्रजीर्णभक्तं सुखोषितञ्च ज्ञात्वा सर्व्वानास्थापनादियोग्यत्वादिकान् सम्यक् परीक्ष्य विशेषान् सुकुमारत्वादीन् सम्यक् परीक्ष्य चेद् यदि स पुरुष आस्थापना-दिभिः उपपादयितुमर्हः स्यात्, तदास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेव तस्मिन नवमं एव दिने उपपादयेदिति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—नन्वास्थापनादिकं कथमुपकल्पयेदित्यत आह—अथाहरेत्यादि। आहर आहरणं कुर्व्विति ब्रूयात्। कानीत्यत आह—मूलकेत्यादि। करञ्जो गोकरञ्जः, शिग्रुः शोभाञ्जनः, मधुशिग्रुः रक्तशोभाञ्जनः, खरपुष्पा यमानी, सुमुखः शाकभेदः, गण्डीरं दूर्व्वाभेदः। सर्व्वाणि यथालाभं वा मूलकादीनि कुट्टयित्वा

चक्रपाणि—कोष्ठाभिसरणार्थमिति क्षीरगुड़ादिलोभेन देशान्तर परित्यज्य कोष्ठगमनार्थम्। तदहरेवेत्येकस्मिन् दिने, एतच्चैकदिन एव भूरिकर्म्मकरण व्याधिप्रभावाद् बोद्धव्यम्। एतच्चैकाहेन सर्व्वकरण यदि शरीरबलादिसम्पद्युक्तः पुरुषो भवति, तदैव पर कर्त्तव्यम्, नान्यथेत्याह—उपपादनीयश्चेत् स्यादित्यादिना ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—मधुशिग्रुः शोभाञ्जनम् अत्र क्वाथ्यद्रव्यजलादिमानं क्वाथपरिभाषया कर्त्तव्यम्।

अवघट्टयन् दर्व्व्या। तस्मिन् शीतीभूते तूपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविड़ङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्ज्जिकालवणितमभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्। तथार्कालर्ककुटजाढ़कीकुष्ठकैटर्य्यकषायेण वा, तथा शिग्रुपीलुकुस्तुम्बुरुकटुकासर्षपकषायेण, तथामलकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचुमर्द्दकषायेण मदनफलादिसंयोगयोजितेन त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा * स्थापयेत्। प्रत्यागते च पश्चिमे वस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदहरेवोभयतोभागहरं

अष्टगुणेऽर्द्धोदकगोमूत्रे सततमेव दर्व्व्या घट्टयन् उत्तोलननिवारणाय पक्त्वा कल्केषु तेषु मूलकादिषु औषधेषु सत्सु उपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि चतुर्थावशेषे तस्मिन् क्वाथेऽष्टांशशेषे वा सति स्थालीमवतार्य्य तं सुखोष्णं कषायं सुपूतं मदनफलवीजविड़ङ्गकल्कतैलयुक्तं स्वर्ज्जिकालवणयुक्तं वस्तौ अभ्यासिच्य पूरयित्वा आस्थापयेत् निरूहयेत्। एवं त्रिरात्रं सप्तरात्रं वास्थापयेत्। आस्थापनान्तरयोगमाह—तथार्केत्यादि। अर्को रक्तार्कः अलर्को धवलार्कः कैटर्य्यं कट्फलम्। एषां क्वाथो द्वितीयमास्थापनम्। तथा तृतीयास्थापनयोगमाह—तथा शिग्रित्यादि। चतुर्थास्थापनयोगमाह—तथामलकेत्यादि। मदनफलतण्डुलविड़ङ्गकल्कतैलस्वर्जिकालवणयुक्तेनैषामन्यतमेन क्वाथेन क्वाथविधिः पूर्व्ववत्। ननु त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा यद्येवमास्थापयेत् तदा तदहरेव न वमनविरेचनयोः उपयोगः सम्भवतीत्यत आह—प्रत्यागते च पश्चिमे वस्तावित्यादि। शेषदिने उपयोजितवस्तौ प्रत्यागते गुदतो निःसृते सति पुनस्तं पुरुषं प्रत्याश्वस्तं प्रत्याश्वासेन सम्पाद्य तदहरेव उभयतोऽध ऊर्द्धञ्च भागहरं वमनविरेचनोभय-

उपयुक्तभूयिष्ठे प्रक्षीणभूयिष्ठे इत्यर्थः। गतरसेष्वौषधेष्विति जले सङ्क्रान्तरसेषु। अनेन कषायसिद्धिलक्षणेन यावता जलेन पाकेन चौषधानि गतरसानि भवन्ति तावदेव जलं देयम्, तावांश्च पाकः कर्त्तव्यः, नावश्य परिभाषया सर्व्वत्र क्रमं दर्शयति। परिपूतमिति वस्त्रगालितम्। वस्तौ चरकादिमानं सिद्धौ वक्ष्यमाणेन ज्ञेयम्। अलर्को मन्दारः।

* त्रिरात्रं सप्तरात्रं वेत्यत्र त्रिवारमिति चक्रधृतः पाठः।

संशोधनं पाययेत् युक्त्या। तस्य विधिरुपदेक्ष्यते—मदनफल-पिप्पलीकषायस्याद्धाञ्जलिमात्रेण त्रिवृताकल्काक्षमात्रमालोड्य अनुपातुमस्मै प्रयच्छेत्, तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि प्रतिसंसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्व्वविशेषानवेक्षमाणो भिषक्॥ ११॥

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्। तेन चैव कषायेण वाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत्। तदभावे कटुतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तञ्चैनं निर्वातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरैः सह सिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपचरेत्। विलेप्याः क्रममागतञ्चैनमनुवासयेद्विड़ङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्वा। यदि पुनरस्याभिवृद्धान्

करमौषधं पाययेत्। उभयतोभागहरमौषधमाह—मदनफलेत्यादि। पिप्पलीशब्दो वीजवाची, न तु ऊषणावाची अत्र बोध्या। उभयतोभागहरणयोगकल्पनार्थं युक्तिं दर्शयित्वा शेषानुभयतोभागहरयोगान कल्पयितुमाह—एवमेवेत्यादि। प्रतिसंसृज्य संसृष्टानि कृत्वा॥ ११॥

गङ्गाधरः—अथेत्यादि। सम्यग्विरिक्तं वान्तञ्च विज्ञायेत्यर्थः। शैखरिकोऽपामार्गः। सर्व्वोदकार्थान स्नानाचमनादिविधानायोदकार्थान्, न त्वन्यदुदकम्। तदभावे अपामार्गाभावे कट्वादिरसद्रव्याणां (क्वाथैः)। मूत्रक्षारैरिति मूत्रमिश्रक्षारैः यवक्षारादैश्च। सह सिद्धेनेति पिप्पल्यादिकल्कसिद्धेन पेयादिना क्रमेणोपाचरणतस्तु विलेपीक्रमं प्राप्तमेनं विड़ङ्गतैलेनानुवासयेत्। एकान्तरं द्वौ वारौ त्रीन् वारान् वानुवासयेदित्यन्वयः। त्रिविधसंशोधनविषयमुक्त्वा शिरो-

पश्चिमे तृतीयपुटके। संसृज्येति मिश्रीकृत्य। शैखरिककषायेणेति विड़ङ्गकषायेण, विड़ङ्गकषायो

शीर्षादान् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्, ततः स्नेहस्वेदाभ्यां शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ १२ ॥

यस्त्वभ्यवहार्य्यो विधिः प्रकृतिविघातायोक्तः क्रिमीणाम्, अथ तमनुव्याख्यास्यामः । मूषिकपर्णीं ❀ समूलाग्रप्रतानामाहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीड़यित्वा रसं गृह्णीयात् । तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टमालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषु विपाच्य † विड़ङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत् । तदनन्तरञ्चाम्लकाञ्जिकमुदश्वित् पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत् । तां खलु एतेन कल्पेन मार्कवार्कसहचरनीपनिगुण्डीसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालपर्णासक्षवकफणिज्झकवकुलकुटजसुवर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतमे कारयेत् । तथा किणिही किराततिक्तसुवहा-

विरेचनविषयक्रिमिव्याधितमाह—यदीत्यादि । शीर्षादान् शिरोजातान् शिरोभक्षकान स्नेहस्वेदाभ्यां शिर उपपाद्य शिरसि स्नेहस्वेदौ कृत्वा ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—आकर्षणमुक्त्वा ततोऽस्य प्रकृतिमलादिविघातायोक्तो यो विधिः तम् । अभ्यवहार्य्यमाह—मूषिकपर्णीमित्यादि । पूपलिकां शष्कुलीं निर्द्धूमेषु अङ्गाराग्निषु उदश्वित् अर्द्धोदकतक्रं (उदकीकृत्य उदकतया कल्पयित्वा) पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंसृष्टं पञ्चकोलचूर्णसंयुक्तं सलवणं ससैन्धवमनुपाययेत् । शेषं भक्ष्यविधिमाह—ताम् इत्यादि । एतेन उक्तेन । मार्कवं भृङ्गराजः, अर्कः श्वेतः, सुमुखः शाकविशेषः, कालमालः कासमर्द्दः । तथेत्यादिना शेषानाह—किणिहीत्यादि ।

हि वैद्यकव्यवहारात् शैखरिककषाय उच्यते । विलेप्या क्रमागतमिति कृतयवाग्वादिक्रममित्यर्थः । अपामार्गतण्डुलादिनेत्यपामार्गतण्डुलीयोक्तेन ॥ ११।१२ ॥

चक्रपाणिः—मूलकपर्णी शोभाञ्जनम् । उपकुड्यति पाचयित्वा, 'कुड दाहे' इति धातुः पठ्यते ।

❀ [illegible]पर्णीमिति चक ।

† उपकुड्येति वा पाठः ।

मलकहरीतकीविभीतकस्वरसेषु कारयेत् पूपलिकाः स्वरसांश्च एषामेकैकशो द्वन्द्वशः सर्व्वशो वा मधुविलुलितान्* प्रातरनन्नाय पातुं प्रयच्छेत् ॥ १३ ॥

अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जके प्रस्तीर्य्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृशदि पुनः सूक्ष्मचूर्णानि कारयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वाष्टकृत्वो दशकृत्वो वातपे सुपरिभावितानि दृशदि पुनः सूक्ष्मचूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समावाप्यानुगुप्तं निधापयेत्। तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं चूर्णं यावद्वा साधु मन्येत, तत् क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठिने लेढुं प्रयच्छेत्। तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलसप्रमाणेन चापोथ्य स्नेहभाविते दृढ़े कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने† मृदाव-

क्रिणिही अपामार्गः, सुवहा शेफालिका, पूपलिका इति कारयेदिति पूर्व्वेणापि चान्वेतव्यम्। भक्ष्यविधिमुक्त्वा भक्षणविधिना औषधविधिमाह—स्वरसांश्चैषामित्यादि। एषां मूषकपर्ण्यादीनाम्, अनन्नाय अभुक्तवते शून्यकोष्ठायेत्यर्थः ॥१३

गङ्गाधरः—अथाश्वशकृदित्यादि। किलिञ्जकः पिटोटोक, चुवड़ीति लोके। अष्टकृत्वोऽष्टवारान दशकृत्वो दशवारान् वा आतपे सुपरिभावितानि यावता विड़ङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा तानि चूर्णान्यार्द्रीभूयैकतां व्रजेत् तावता तेन कषायेण भावयित्वा शुष्कीकृतानि पुनरार्द्रीकृत्य शोषणं भावना अनुगुप्तं तं कलसमुखमाच्छाद्य वातादीन् निवार्य्य निधापयेत्। पाणितलं कर्षमात्रम्। यावद्वेति व्याध्यादिबलानुसारेणाल्पाधिकाभ्याम्। योगान्तरमाह—तथा भल्लातकेत्यादि। कलसप्रमाणेन द्वात्रिंशच्छरावमानेन आपोथ्य कुट्टयित्वा

पिप्पल्यादिपञ्चवर्गोऽत्रैव पेयादिक्रमोक्तपञ्चकोलम्। सहचरो झिण्टिकी। मधुविलिखितानिति मधुनालोड़ितान् ॥ १३ ॥

चक्रपाणि—सुपरीत्यादि। यथा सुपरिभावितानि भवन्ति, तथा भावयित्वेत्यर्थः। अनुगुप्तमिति वाताद्यनुगमनीयं कृतरक्षञ्च यथा भवति। ब्रध्नो गुद, इह तु कलशाधोभागे। शरीरमुप-

* मधुविलिखितानिति वा पाठः। † शरीरमुपवेष्टेत्यधिकः पाठः क्वचित्।

लिप्ते समावाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेह-भावितस्यैवान्यस्य दृढ़स्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ताद् गोमयैरुपचित्य दाहयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि, गलितस्नेहानि भल्लातकास्थीनि ततस्तं कुम्भम् उद्धरेत्। अथ तस्माद् द्वितीयादेव कुम्भात् तं स्नेहमादाय विड़ङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते, विरिक्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता। एवमेव भद्रदारु-सरलकाष्ठस्नेहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ॥ १४ ॥

अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले। अथाहरेति ब्रूयात् शारदान् नवांस्तिलान् सम्पदुपेतान् आहृत्य सुनिष्पूतान् * शोधयित्वा

उदूखले स्नेहभाविते तैलादिभाविते कलसे सूक्ष्माणि अनेकच्छिद्राणि व्रध्ने गुददेशेऽर्थात् तलदेशे यस्य तस्मिन् तथा। मृदा सर्व्वतो लिप्ते तानि कुट्टितभल्लातकास्थीनि समारोप्य उडुपेन कदलीवृक्षपटलेन शरावाद्याच्छादनेन मुखमस्य पिधाय धूमो यथा न निर्गच्छेत्। भूमौ गर्त्तं कृत्वा स्नेहभावितदृढ़-कुम्भान्तरमाकण्ठं निखातीकृत्य तस्य कुम्भस्योपरि तं भल्लातकास्थिपूरित-कुम्भमारोप्य समन्तात् चतुर्दिक्षु गोमयैः कारीषैरुपचित्य आचितं कृत्वा दहेत्। द्वितीयादिति तलस्थकुम्भात्। स्नेह स एव भल्लातकस्नेहोऽर्द्धमात्रं यत्र तैर्विड़ङ्ग-चूर्णैः विड़ङ्गचूर्णस्य द्वौ भागौ भल्लातकस्नेहस्य चैकभाग इत्येवं मिश्रयित्वा सर्व्वं चतुःप्रहरदिनं स्थापयित्वा यथोक्तेऽपि उपकल्पनीये विरेचनाधिकारोक्ता। योगान्तरमाह—एवमेवेत्यादि। स्पष्टम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अनुवासयेदित्यादि। शारदानित्यादिना योगान्तरम्। सम्पद्-उपेतान् जन्तुजग्धत्वादिदोषरहितान् निष्पूय धौतादिकं कृत्वा निस्तुषीकृत्य

वेष्टेयति वेष्टयित्वा। उलुप पिधानम्। स इति भल्लातकस्नेहसाधकः। द्वितीयादिति अध-

---

* निष्पूय सुशुद्धानिति पाठान्तरं क्वचित् दृश्यते।

विड़ङ्गकषाये सुखोष्णे निर्वापयेदा दोषगमनात् । गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रशूनान् प्रलुच्य पुनरेव निष्पूतान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुभावितानातपे शोषयित्वोदूखले संक्षुद्य दृशदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विड़ङ्गकषायेण मुहुर्म्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्द्दमेव मर्द्दयेत् । तस्मिंस्तु खलु प्रपीड्यमाने यत् तैलमुदियात् तत् पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढ़े कलसे न्यस्यानुगुप्तं निधापयेत् ।

अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ विल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विड़ङ्गकषायेण तदर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोरतोऽर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतोऽर्द्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरित्येतं सम्भारं विड़ङ्गकषायस्याढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य, तत्तैलप्रस्थं समावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्यगे समासिच्याग्नावधिश्रित्य आसने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेत्

निर्व्वापितान् शीतीकृतान् आ दोषगमनात् तिलानां दोषगमनपर्य्यन्तं सुप्रशूनान् सुप्रस्फीतान् प्रलुच्य अपनीय त्रिःसप्तकृत्व एकविंशतिवारान् । एवंप्रकारेण निष्पन्नतिलतैलं प्रस्थमितम् । तिल्वकं लोध्रम् उद्दालको बहुवारः ; अनयोः प्रत्येकं द्विपलं विड़ङ्गकषायेण पिष्टाविति तदर्द्धमात्रावित्यादौ सर्व्वत्र योज्यम् । तेन तिल्वकस्य पलद्वयम् उद्दालकस्य पलद्वयं श्याममूलत्रिवृन्मूलस्य पलम् अरुणमूलत्रिवृन्मूलस्य पलं दन्तीमूलस्यार्द्धपलं नागदन्तीमूलस्यार्द्धपलं चव्यस्य कर्षश्चित्रकमूलस्य कर्षं इत्येतत्सम्भारं कल्कं विड़ङ्गकषायेणार्द्धाढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य पेषयित्वा तस्मिन् पूर्व्वोक्तविड़ङ्गक्वाथतिलसम्पीड़िते प्रस्थे तैले गर्भं दत्त्वा तद्विड़ङ्गकषायस्याष्टशरावैः प्रतिसंसृज्य समालोड्य सर्व्वं महति

स्थात् घटात् । निष्पूयेति मृत्तिकाद्यवकरान्निचित्य । शोधयित्वेति प्रक्षाल्य । आ दोषगमनादित्यत्र तिलदोषगमनं तिलत्वग्लग्नमलादिगमनं ज्ञेयम् । प्रलुच्य निस्तूषीकृत्य । अभ्यवधायेति आरोप्य । पाणिभ्यां पर्य्यादायेति पाणिलग्नं पुनः पुनर्गृहीत्वा ।

उद्दालको बहुवारः । विल्वमात्रौ पलप्रमाणौ । पर्य्यगं कटाहः । यथास्वमिति

दर्व्या सततमवघट्टयन् । स यदा जानीयात् विरमति शब्दः प्रशाम्यति च फेनः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च गन्धवर्ण-रसोत्पत्तिः संवर्त्तते च भेषज्यमङ्गुलीभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनति-दारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति स कालस्तस्यावतारणाय । ततस्तम् अवहृत्य * शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् । ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते । सम्यगपहृतदोषस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता । ततश्चैनमनुवासयेत् तु काले ।

एतेनैव च पाकविधिना सर्षपातसीकरञ्जकोषातकीस्नेहान् उपकल्प्य पाययेत् सर्व्वविशेषानवेक्षमाणस्तेनागदो भवति । एवं द्वयानां श्लेष्मपुरीषसम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानसंस्थान-स्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः । विशेषतस्तु खल्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु क्रिमीणां पुरीषसम्भवानां चिकित्सितं कार्य्यम् ।

कटाहे समासिच्य पचेत् । ततस्त्ववतारणार्थं स्नेहपाकसिद्धिविज्ञानमाह—विरमतीत्यादि । संवर्त्तते वर्त्तितो वर्त्तिः स्यात् । सम्यगपहृतदोषस्य तत्तैल-पानेन विरेकानन्तरं विरेचनोक्तानुपूर्व्वी विहाराहारयोरिति । ततो विरेकात् परमनुवासनस्य कालेऽनुवासयेत् ।

तिलतैलकल्पेन सर्षपादिस्नेहानतिदिशति—एतेनैवेत्यादि । तेनागदो निष्क्रिमिरोगो भवतीत्यर्थः । एवमित्यादि । समुत्थानं निदानं संस्थानमाकृतिः चिकित्सितं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं प्रकृतिविघातश्च अपकर्ष-णादि । विशेषतस्त्वित्यादि । अल्पमात्रमित्यादि तेपूक्तेषु औषधेषु मध्ये

यावन्मात्रं यद्द्रव्यं तैलसंस्कारकम्, तदानुरूप्येण वर्णादिसम्पत्तिरित्यर्थः । संवर्त्तते इति

* अवतीर्णमिति चक्रः ।

मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तैष्वौषधेषु क्रिमीणां श्लेष्मजानां चिकित्सितं कार्य्यम्। इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति। तमनुतिष्ठता यथास्वं हेतु-वर्ज्जने प्रयतितव्यम्। यथोद्देशमेवमिदं क्रिमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्याख्यातं भवतीति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र।

अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां भेषजं भवेत्।
ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्ज्जनम् ॥
एष एव विकाराणां सर्व्वेषामपि निग्रहे।
विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं क्रिमीनुद्दिश्य कीर्त्तितः ॥
संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्ज्जनम्।
एतावद्भिषजा कार्य्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥ १६ ॥

यदौषधमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तदौषधमल्पमात्रमल्पपरिमाणं पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यम्। तेषूक्तेषु औषधेषु मध्ये यदौषधं शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तदौषधम् अधिकमात्रमधिकमानं श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यमिति पुरीषजश्लेष्मजयोश्चिकित्सि-तस्य विशेषः ॥ १५ ॥

गङ्गाधर—सूत्रार्थं व्यवसायाय श्लोकेनाह—भवन्तीत्यादि। अपकर्षण-मित्यादि। सर्व्वरोगाणामिदं चिकित्सितमतिदिशति। एष एवेत्यादि। भिषजां सङ्क्षेपेण कर्म्माण्याह—संशोधनमित्यादि। संशोधनमपकर्षणमेव व्याख्यातं चतुर्व्विधम्। संशमनन्तु, न शोधयति यद्दोषान् समान् नोदीरय-त्यपि। समीकरोति च क्रुद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥ स च प्रकृतिविघात एव। ननु संशोधनसंशमनाभ्यामेव रोगजयो भवति, व्याधीनामपुन-र्भवश्च कथं स्यादित्यत आह—निदानस्य च वर्ज्जनमिति। निदानवर्ज्जनस्य प्रयोजनद्वयं व्याधौ सति क्रियालाघवं विनष्टे चापुनर्भव इति ॥ १६ ॥

वर्त्तिवद् भवति। अल्पमात्रमिति आस्थापनानुलोमहरणद्रव्यातिरिक्तं भेषजमल्पमात्रं कर्त्तव्यम्

तत्र श्लोकौ।

व्याधितौ पुरुषौ ज्ञाज्ञौ भिषजौ सप्रयोजनौ।
विंशतिः क्रिमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः॥
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा।
शिष्यसम्बोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च॥ १७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
व्याधितरूपीयं विमानं नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्रेत्यादि। सप्तको गण इति सप्त योगा॥ १७॥

अध्यायं समापयति। अग्नीत्यादि।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ तृतीय-
स्कन्धे विमानस्थानजल्पे व्याधितरूपीयविमान-
जल्पाख्या सप्तमी शाखा॥ ७॥

इत्यर्थः। एतदेवापकर्षणादित्रय रोगान्तरे शब्दान्तरेणोच्यत इत्याह—अयमेवेत्यादि। अत्र संशोधनमपहरणम्, सशमन विघात। निदानवर्ज्जनन्तु शब्देनापि समानम्॥ १४—१७॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकाया विमानस्थान-
व्याख्यायां व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्याय॥ ७॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो रोगभिषग्जितीयं विमानं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

बुद्धिमानात्मनः कार्य्यगुरुलाघवे कर्म्मफलमनुबन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाच्च भिषग्बुभूषुः शास्त्रमेवादितः

गङ्गाधर — अथ व्याधिविज्ञाने रसादिविमानानां दोषादिमानज्ञानहेतुत्वेऽपि विना भिषग्भावं न तैर्व्याधिविज्ञानं भवतीत्यत शेषं रोगभिषग्जितीयं विमानमाह—अथात इत्यादि। रोगाणां भिषग्जितं भेषजं युक्तियुक्तं चतुष्पादमाह स्म। तत्र भिषक् प्रधानतया उक्त इत्यत एवात्र भिषग्जितशब्देन भिषगेवोच्यते तदधिकृत्य कृतं विमानमिति ॥ १ ॥

गङ्गाधर — बुद्धिमानित्यादि। बुद्धिमान् पुरुष आत्मनः स्वस्य कार्य्याणां त्रिविधैषणीयानां गुरुलाघवे बह्वायासाल्पायासाभ्यां क्रियानिष्पत्तौ वृत्तिकरं लोकानां यद्यत् कर्म्म राजसेवादिकमस्ति तस्य तस्य कर्म्मणः फलनिष्पत्तिः किं बह्वायासतः किमल्पायासतः सिध्यतीति कार्य्यगुरुलाघवे विदित्वा तस्य च कर्म्मणः फलं किं धर्म्ममात्रं किमर्थमात्रं किं काममात्रं किं मुक्तिमात्रं किं द्विफलं त्रिफलं चतुःफलं वा तद्विदित्वा अनुबन्धं तस्य कर्म्मणः फलस्य उत्तरकालं कियन्त सम्बन्धस्तञ्च विदित्वा देशकालौ च कस्मिन् दशे कस्मिन्

चक्रपाणि — पूर्व्वाध्याये व्याधितरूपभ्रान्तिज्ञानमुक्तम्, तच्च बुद्धिदोषाद् भवति, तेन विशुद्धबुद्ध्युत्पादहेतूनामध्ययनाध्यापनतद्विद्यसम्भाषाणां रोगभिषग्जितीयोऽभिधीयते। रोगभिषग्जितं चिकित्सितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रोगभिषग्जितीयः। रोगचिकित्साकारित्वञ्चास्य, चिकित्सोपयुक्तस्य सम्यग्ज्ञानसाधनसाध्यस्याध्ययनविध्यादेः तथा करणकारणादेश्चाभिधानाद ज्ञेयम् ॥ १ ॥

चक्रपाणिः— इहाध्ययनविध्यादिषु कर्त्तव्येषु यादृक् शास्त्रमध्येयम्, तदेवायुर्व्वेदार्थिपुरुषमुपदर्श्य दर्शयन्नाह— बुद्धिमानित्यादि। कार्य्यं कर्त्तव्यम्, तस्य गौरवञ्च बहुप्रयाससाध्यत्वेन लाघवं वा स्वल्पप्रयाससाध्यत्वेनेति कार्य्यगुरुलाघवम्। कर्म्मफलमिति कार्य्यफलम्, एतच्च तादात्विकं फलमीप्सितम्। अनुबन्धमिति कार्य्यस्यैवायतीयं फलम्। देशकालाविति कर्त्तव्यकार्य्यानुगुणौ देशकालावित्यर्थः। एतत् सर्व्वं विदित्वा। युक्तिदर्शनादुपपत्तिदर्शनात्। यदि भिषग-

परीक्षेत। विविधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोकेषु। तत्र यन्मन्येत महद्‌यशस्विधीरपुरुषासेवितमर्थबहुलमाप्तजनपूजितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्षं सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रहक्रमं स्वाधारमनवपतितशब्दमकष्टशब्दम्

काले च वृत्तिकरं किं कर्म्म युक्तं किं कर्म्म न युक्तं पूजितमपूजित वा तद्विदित्वा युक्तिदर्शनात् यद्वृत्तेस्तद्देशकालोचितत्वेन श्रेष्ठतमत्वं मन्यते तद् दृष्ट्वा भिषग्बुभूषुर्भिषग्भवितुमिच्छुः सन्नादितः शास्त्रमायुर्व्वेदीयेषु बहुषु तन्त्रेषु मध्ये किं तन्त्रमध्येतव्यं मयेति परीक्षेत। नन्वायुर्व्वेद एक एव तस्य कस्मात् हेतोः परीक्षा कार्य्येत्यत आह—विविधानि हीत्यादि। भिषजां शास्त्राणि आयुर्व्वेदीयानि। तत्र तेषु तन्त्रेषु मध्ये यत् तन्त्रं महदादिकं मन्येत तच्छास्त्रं तन्त्रमभिप्रपद्येतेत्यर्थः। यशस्विभिर्धीरैः पुरुषैरासेवितमित्यनेन तत्तन्त्रसेविनां तत्पुरुषवद्‌यशस्वित्वादयः ख्यापिता। अर्थबहुलमित्यनेनाल्पकालेनाध्येयत्वेन सम्पूर्णविद्याजनकत्वं ख्यापितम्। आप्तजनपूजितमित्यनेन निर्दोषं सिद्धान्तवचनशालि च तत् तन्त्रमासेवितवतः श्रुतपर्य्यवदातता स्यादिति ख्यापितम्। त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमित्यनेन सर्व्वजनाध्येयत्वमुक्तम्। अपगतपुनरुक्तदोषमित्यनेनाध्ययने पुनरुक्तार्थाध्ययनाय यः श्रमस्तस्य वृथात्वं तस्याभावः ख्यापितः। आर्षमित्यनेनाध्ययनेऽपि धर्म्मादिफलं ख्यापितम्। सुप्रणीतं सुष्ठु रचितं सूत्रस्य भाष्यसंग्रहस्य च क्रमो यत्र तत् तथा। सूत्रं सङ्क्षेपेण

भवितुमिच्छुः स्यात्, तदा शास्त्रं तावदादितः परीक्षेत। एवं मन्यते—य आयुर्व्वेदाध्ययनलक्षणे कार्य्ये स्वशक्त्यपेक्षया गौरवं मन्यते, स न वर्त्तते, यश्चायुर्व्वेदफलेनारोग्यादिना अर्थी न भवति, स च, तथा यश्चानुपादेयायुर्व्वेदज्ञाने देशे स्थितः, स च, तथा यस्य च वपुषो वार्द्धक्यलक्षणः कालः, स चायुर्व्वेदाध्ययनान्तगमनाशक्तत्वादेव यथोक्तानुपपत्तिदर्शनाद् भिषग्भवितुं नेच्छति। अतो न तान् प्रति आयुर्व्वेदशास्त्रपरीक्षा अप्युपदिशामः। यस्तु यथोक्ताविपरीतधर्म्मयोगी, स चायुर्व्वेदाध्ययनोपादानाद् भिषग्बुभूषुः शास्त्रं परीक्षेत। विविधानीत्यगुण[illegible]न्ति। सुमहद् यशस्वि च धीरपुरुषासेवितञ्च। किंवा, सुमहद्‌यशस्विधीरपुरुषैरासेवितमिति [illegible]ग्रहः। आप्तजनपूजितमिति बहुविधैराप्तैर्यथार्हमनुमतम्। उत्कृष्टमध्याल्पबुद्धयः त्रिविधाः [illegible]ष्याः। अनपगतपुनरुक्तमिति कर्त्तव्ये यद् दोषपाठं करोति, तेनाधिकरणवशप्राप्तं यत् करोति, [illegible]नापि पुनरुक्तमदोषं भवति। वचनं हि—"अधिकरणवशाद् दीर्घाद् गुणदोषप्राप्तितोऽर्थसम्बन्धात्। [illegible]यर्थं संशयतः शिष्यधियाज्ञातिवृद्ध्यर्थञ्च। अल्पतोऽन्तरितत्वात् विशेषणेष्वपि च तन्त्रकृ[illegible]'तु [illegible]त-

पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वविनिश्चयप्रधानं संगतार्थमसङ्कुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवच्चोदाहरणवच्च तदभिप्रपद्येत शास्त्रम्। शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय प्रकाशयति सर्व्वम्॥ २॥

तत्तदर्थानां ग्रन्थनं येन तत्। भाष्यं तेन सूत्रेण यत् अभिधेयं मुक्तकण्ठेन विस्तरेण पुनस्तद्वचनं भाष्यम्। तदपि संक्षेपेणातिविस्तरेण च कर्त्तुं सम्भवति। तत्र संग्रहेण यत् तद्भाष्यं भाष्यसंग्रह तयो· क्रम· पूर्व्वं सूत्र ततः सङ्क्षेपेण भाष्यं न त्वतिविस्तरेण सुप्रणीतं यत्र तथाभूतं तन्त्रं सूत्रार्थस्यान्यथा व्याख्यानसामर्थ्यं व्याख्यातुः ख्यापितं येन फलापलापः स्यात्। स्वाधारं सुष्ठ्वधिकरणम् अधिकरणं तत्तदर्थाधिकार· परिच्छेद इत्यर्थ·। एतेनान्योन्यमिश्रत्वाद्दुर्ब्बोधत्वं नास्तीति ख्यापितम्। अनवपतितशब्दमित्यनेनाधुनिकत्वाशङ्कानिरासः। अकष्टशब्दं कष्टशब्दं हि श्रुतकटूच्चारणाभ्यासकष्टम्। तदभावे तु बहुप्रकारशब्दरूपं श्रुतसुखत्वाभ्याससुखत्वार्थं भवति। तत्र चान्यादृशशब्दरूपत्ववारणायाह—पुष्कलाभिधानमिति। पुष्कलेन प्रायेण वर्णावृत्त्याभिधानम्। क्रमागतार्थं क्रमेण यदर्थादुत्तरं यदर्थ उद्दिष्टस्तदर्थादुत्तरमागतः प्राप्तस्तदर्थो यत्र तत् तथा। एतेन प्रकरणशृङ्खलया धारणसुखत्वं सूचितम्। अर्थतत्त्वविनिश्चयप्रधानमित्यनेन नि·सन्दिग्धार्थतत्त्वविद्याजनकत्वं ख्यापितम्। सङ्गतार्थं पूर्व्वाध्यायव्याख्याने दर्शितषड्विधसङ्गत्या प्रणीतार्थमसङ्कुलप्रकरणम् अमिश्रितप्रकरणम्, एतेनाधिकारसौष्ठवेऽपि तत्र प्रकरणपार्थक्यं येनाप्यसन्देहार्थः स्यात्। आशुप्रबोधकं श्रुतमात्रमर्थबोधजनकशब्दवत्। लक्षणवच्चोदाहरणवच्च इत्यनेनाध्ययनसुगमत्वमर्थतत्त्वावबोधे ख्यापितम्। तथाविधतन्त्रं कुतो हेतोः प्रपद्येतेत्यत आह—शास्त्रं ह्येवमित्यादि॥ २॥

तन्त्रे स्यात् पुनरुक्तम् नेष्यते तद् विभाव्य विवरणम्।" स्वाधार[illegible]मिति [illegible]भिधेयम्। अनवपतितमित्यग्राम्यशब्दम्। अकष्टशब्दमिति अकृच्छ्रोच्चार्य्यशब्दम्, किंवा अप्रसिद्धाभिधेयशब्दम्। पुष्कलाभिधानमिति सम्यगर्थसमर्पकवाक्यम्। क्रमागतार्थमिति पारिपाट्यागतार्थम्। सङ्गतार्थमिति प्रतिपादितार्थम्। असङ्कुलप्रकरणमिति मिश्रीभूतप्रकरणम्। लक्षणवदिति आयुर्व्वेदप्रभानार्थहेतुलिङ्गार्थासाधारणधर्म्मकथनवत्। किंवा प्रशस्तशास्त्रलक्षणवत्। [illegible]दृष्टान्तवत्॥ २॥

ततोऽनन्तरमाचार्य्यं परीक्षेत । तद् यथा—पर्य्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्म्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्व्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमुपस्कृतविद्यम् * अनहङ्कृतम् अनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं

गङ्गाधरः—तन्त्रपरीक्षानन्तरं तन्त्राध्ययननिमित्तमाचार्य्यपरीक्षणमाह— ततोऽनन्तरमित्यादि । पर्य्यवदातश्रुतमित्यादिकरूपेणाचार्य्यं जानीयात् । पर्य्यवदातश्रुतत्वादिका हि गुणा आयुर्व्वेदाचार्य्याभिप्रायेणोक्ताः प्रस्तुतत्वात्, न तु सर्व्ववेदाचार्य्याभिप्रायेण । यः पूर्व्वं गुरुतोऽधीतायुर्व्वेदीये तत्तन्त्रे पर्य्यवदातः शास्त्रार्थतत्त्वनिश्चये सन्देहशून्यः । परिदृष्टकर्म्माणं सर्व्वतोभावेन गुरोः कृतचिकित्साकर्म्म स्वकृतकर्म्म च फलाफलतो दृष्टवन्तम् । दक्षं वमनादिसर्व्वक्रियासु कुशलम् । दक्षिणमनुकूलस्वभावम् । शुचिम् । जितहस्तं हस्तेन यत् कर्म्म चिकित्सार्थं करोति तत् कर्म्म झटिति सिध्यतीति तं जितहस्तम् । उपकरणवन्तं वस्तिनेत्रशस्त्राद्युपकरणवन्तम् । सर्व्वेन्द्रियोपपन्नं न तु हीनेन्द्रियम् हीनेन्द्रियत्वे हि न परीक्षोपपद्यते न वाध्यापनमुपयुज्यते । प्रकृतिज्ञमिति व्याधितानां व्याधिप्रतिकारे स्वस्थानां वा स्वास्थ्यरक्षणे पुंसां प्रकृतिज्ञानमन्तरेण न क्रियोपयोगः सम्पद्यते । प्रकृतिर्हि स्वास्थ्ये पुंसां स्वभावः सत्त्वशरीरयोः सात्त्विकादिरूपा समवातपित्तकफात्मकत्वरूपा च । प्रतिपत्तिज्ञमिति यस्य स्वस्थस्यातुरस्य वा यादृशी प्रतिपत्तिः क्रियादिषु प्रवृत्तिराहारविहारयोः तां हि न ज्ञात्वा चिकित्सितुं नोपयुज्यते पुमान् । उपस्कृतविद्यं तदायुर्व्वेदीयतन्त्रविद्या येन तदर्थपर्य्यवदातत्वेनोपार्ज्जिता पुनरुपस्कृता शास्त्रान्तरसमूहाध्ययनेन संहतीकृता वा भूषणीकृता वा दृढ़तायां पुनःपुनः प्रतियतिता वा तर्कान्वितीकृता वा तञ्चाचार्य्यतयैवोरीकुर्य्यात् इत्युपस्कृतविद्यमाचार्य्यं विद्यात् । अनुपस्कृतविद्यमिति पाठे तु अविकृतीभूता यस्य विद्या तमाचार्य्यं विद्यात् । अनहङ्कृतमित्यमत्सरं मात्सर्य्यन्तु लोके महितं शिष्याणामध्यापनेऽपि तुच्छत्वसम्भवात् । अनसूयकं परगुणेषु दोषारोपणेन

चक्रपाणिः—अध्येतव्यं शास्त्रं परीक्ष्य यस्मात् तत् शास्त्रमध्येतव्यम्, तस्याचार्य्यस्य परीक्षामाह—तत इत्यादि । दक्षमिति अवामबुद्धिम् उपकरणवन्तमित्यनेनानुपकरणे गुरौ चिकित्सा-

* अनुपस्कृतमिति चक्रः ।

ज्ञापनसमर्थश्च। इत्येवंगुणो ह्याचार्य्यः सुक्षेत्रमार्त्तवो मेघ इव शस्यगुणैराशु सुशिष्यं वैद्यगुणैः सम्पादयति। तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्त्तृवच्चाप्रमत्तः। ततस्तत्प्रसादात् कृत्स्नं शास्त्रमवगम्य

सततशीलनं यस्य तं नाचार्य्यं विद्यात्। शिष्याणां गुणेष्वपि दोषारोपणसम्भवे तत्त्वार्थप्रवचनाकरणे तत्प्रवृत्तिसम्भवात्। अकोपनमिति कोपशीलस्य शिष्याणामध्यापने दुर्ब्बोधवाक्यप्रवचनार्थबहुवादप्रतिवादे कोपसम्भवे तदर्थप्रवचनाभावात्। क्लेशक्षमं शिष्याणामध्यापनं हि न क्लेशं विना भवतीति क्लेशक्षममाचार्य्यं विद्यात्। शिष्यवत्सलं शिष्येषु विना वात्सल्यं न गुरोर्विद्यातत्त्वं लभ्यते शिष्यैरिति। अध्यापकं प्रागध्यापककल्पं पश्चात् तु शिष्याणामध्यापनेनाध्यापकम्, न हि पूर्व्वमेवाध्यापकता सम्भवति। ज्ञापनसमर्थं शिष्याणां तदर्थज्ञापनेऽशेषविशेषेण व्याख्यानसामर्थ्येवन्तम्। नन्वेवंविधैः आचार्य्यैः किं प्रयोजनमन्यादृशे चाचार्य्ये को दोष इत्यत आह—एवंगुणो ह्याचार्य्य इत्यादि। यथार्त्तवो मेघः सुक्षेत्रं शस्यगुणैः सम्पादयति तथा तथाविध आचार्य्यः शिष्यमाशु वैद्यगुणैः पर्य्यवदातश्रुततादिभिः सम्पादयति।

ननु तथाविधत्वेनाचार्य्यं परीक्ष्य किं कुर्य्यादित्यत आह—तमित्यादि। तमुपसृत्य उपगम्य तमाचार्य्यमाराधयितुमिच्छुराराद्धुमिच्छुरित्यर्थः। स्वार्थे णिच् छान्दसत्वात्। अग्निवदित्यनेन नित्यापेक्षित्वं सूचितम्। देववच्चेत्यनेन पूज्यतमत्वं सूचितम्। राजवच्चेत्यनेन शासितृत्वं ख्यापितम्, तच्छासने सभयं तिष्ठेदिति सूचितम्। पितृवच्चेत्यनेन वात्सल्यात् पितृवदपरिहार्य्यत्वं ख्यापितम्। भर्त्तृवच्चेत्यनेन यथा प्रतिपालकस्याधीनत्वं तद्वदधीनत्वमुरीकुर्य्यादित्यर्थः ख्यापितः। अप्रमत्तः प्रमादशून्यः सन्, न तु प्रमादेनान्यथा तमुपाचरेत्। तथा तदुपचरणेन किं स्यादित्यत आह—तत इत्यादि। तत्प्रसादात् तस्य गुरोः प्रसन्नत्वात्। कृत्स्नं निखिलं तत् तन्त्रमधिगम्येत्यनेन कृत्स्नतन्त्राधिगममात्रलाभः स्यादिति ख्यापितम्।

वृत्त्यभावात् कर्म्मदर्शनं न भवति। अनुपस्कृतविद्यमिति शास्त्रान्तरज्ञानेन नास्त्येवोपस्कृता विद्या यस्य स तथा। यश्चायुर्व्वेदज्ञः सन् शास्त्रान्तरेणापि संस्कृतो भवति, स तु नितरामुपादेयः। आर्त्तव इति यथोचितकालभवः। अग्न्यादिबहुदृष्टान्तदर्शनेन, येन येन भावेनाग्न्यादयः सेव्यन्ते,

शास्त्रस्य दृढ़तायामभिधानस्य सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने वचनशक्तौ च भूयोभूयः प्रयतेत सम्यक् ॥ ३ ॥

तत्रोपायाननुव्याख्यास्यामः। अध्ययनमध्यापनं तद्विद्य-सम्भाषेत्युपायाः ॥ ४ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः—कल्यकृतक्षणः* प्रातरुत्थायोपव्युषं वा कृत्वावश्यकमुपस्पृश्योदकं देवर्षिगोब्राह्मणगुरुसिद्धवृद्धाचार्य्येभ्यो नमस्कृत्य समे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरःसरीभिर्वाग्भिः सूत्रमनुपरिक्रामन् पुनःपुनरावर्त्तयेत्। बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्य

ननु कृत्स्नं तन्त्रमधिगम्य किं कुर्य्यादित्यत आह—तत्तन्त्रस्य दृढ़तायाम् अच्युतधारणे विषये अभिधानस्य प्रवचनस्य सौष्ठवे सौन्दर्य्ये अथविज्ञाने अध्ययनकाले संशयितार्थस्य निःसंशयविज्ञाने निःसंशयार्थस्य स्थिरतायाञ्च वचनशक्तौ अनर्गलवचने च ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु कथं प्रयतेत इत्यत आह—तत्रोपायानित्यादि। तत्र भूयो-भूयोऽधीतशास्त्रप्रयत्ने। उपायान् विवृणोति—अध्ययनमित्यादि ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—नन्वध्ययनादयस्तावन्तः कीदृशा इत्यतोऽध्ययनादींस्त्रीन् क्रमेण विवृणोति—तत्रायमित्यादि। कल्यः प्रातःकालस्तत्र कृतः नियतरूपः क्षणो येन स कल्यकृतक्षणः। प्रातररुणोदयकालमुपव्युषं तदुत्तरकालं वा उत्थाय आवश्यकं मलमूत्रोत्सर्गमुखधौतदन्तधावनादिकं कर्म्म कृत्वा उदकम् उपस्पृश्य स्नात्वा अशक्तौ वस्त्रं त्यक्त्वा पूतो भूत्वा चोदकेनाचम्य वा आचमन-विधिः सद्वृत्तेषूक्तः। देवादिभ्यो नमस्कृत्य समे शुचौ देशे अनीचोच्चदेशे शुचिरूपे सुखेन उपविष्टो मनःपुरःसरीभिर्मनोयोगपूर्व्विकाभिः सूत्रमनुपरिक्रामन् सूत्रानुपूर्व्वीकक्रमेण पुनःपुनरावर्त्तयेत्। आवर्त्तनमभ्यासः शीलनं सततक्रियेति आत्रेयभद्रकाप्यीये प्रोक्तम्। मनःपुरःसरीभिरित्यनेन मनोयोगं विनावर्त्तनेन

तथा तथा गुह सेऽयत इति दर्शयति। दृढ़तायामिति शास्त्रग्रहणस्य स्थैर्य्ये। अभिधानस्येति शास्त्राभिधानस्य। वचनशक्तौ अर्थकीर्त्तनसामर्थ्ये ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—तत्रेति शास्त्रदृढतादौ, तद्विद्यसम्भाषा तच्छास्त्राध्यायिना सह उदग्राहिका। कल्यो नीरोगः। कृतक्षण इत्यनन्यव्यापारत्वेनाध्ययनाय कृतकालपरिग्रह। प्रातर्वा उत्थाय,

* कल्यः कृतक्षण इति चक्रसम्मतः पाठः।

अर्थतत्त्वं स्वदोषपरिहाराय परदोषप्रमाणार्थम्। एवं मध्यन्दिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहापयन्नध्ययनमभ्यस्येत्। इत्यध्ययनविधिः ॥ ५ ॥

अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्य्यः शिष्यमेव आदितः परीक्षेत। तद् यथा—प्रशान्तमार्य्यप्रकृतिकमक्षुद्रकर्म्माणम् ऋजुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिह्वमविकृतदन्तौष्ठम्

स्थिरतया धारणं न स्यादित्युक्तम्। ननु किं वर्णावलिवाक्योच्चारणत एवावर्त्तयेदुत किमन्यथेति? अत आह—बुद्धेरित्यादि। अर्थतत्त्वे बुद्ध्यानुप्रवेशपूर्व्वकावर्त्तनफलमाह—स्वदोषेत्यादि। ननु केवलं प्राह्णे एवाध्ययनं कुर्य्यात् न चात ऊर्द्ध्वमित्यत आह—एवं मध्यन्दिने इत्यादि। एवमनेन प्रकारेण मध्यन्दिनादौ चाध्ययनं शश्वन्नित्यमभ्यस्येत्। ननु तत् किं न प्राह्णे कदाचिदभ्यस्येदित्यत आह—अपरिहापयन्नध्ययनमिति। प्रातरादिकाले यदध्ययनमुक्तं तदध्ययनमपरिहापयन् न परित्यजन्। एतेन तत्कालमध्ययनं सर्व्वदैव, मध्यन्दिनादौ तु कदाचिदनध्ययनेऽपि न क्षतिरिति ख्यापितम् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्वितीयमुपायमध्यापनं विवृणोति—अथेत्यादि। अध्यापने इति। शिष्यचिह्नमाह—तद् यथेत्यादि। प्रशान्तमचञ्चलरूपम्। आर्य्यप्रकृतिं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्ययोनिं षड्जातिम्। अक्षुद्रकर्म्माणं नीचकर्म्माकर्त्तारम्। ऋजवः सरलाश्चक्षुषी च मुखञ्च नासावंशश्च ते यस्य तं तथा। तनुरस्थूला रक्तवर्णा च विशदा चापिच्छिला जिह्वा यस्य तं तथा। अविकृता यथावज्जाता दन्ता

उपव्युष वा उत्थायेति योजना। उपव्युषमिति किञ्चिच्छेषाया रात्रौ। मन पुर सरीभिरिति एकाग्रमन प्रगीताभि। स्वदोषपरिहारपरदोषप्रमाणार्थमिति स्वकीयाध्ययनदोषपरिहारार्थं परकीयाध्ययनदोषप्रमाणार्थं परकीयाध्ययनदोषज्ञानार्थमित्यर्थ। प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाण ज्ञानमात्रमीप्सितम्। सम्यग् बुद्ध्वार्थतत्त्व बुद्धा चाधीयानो निर्दोषाध्ययनो भवति, सम्यगध्ययनज्ञानाच्च परस्य सदोषमध्ययन प्रतिपद्यते। इत्यध्ययनविधिरिति पूर्व्वप्रतिज्ञाताध्ययनविधेरुपसंहरणम्। यथोक्तेन विधिनाध्ययन क्रियमाण सुसंगृहीत भवति। दृष्टादृष्टसम्पत्त्याध्ययनकालवर्जनम्, वेदाध्ययने निषिद्धमेवात्रापि तज्ज्ञेयम्, इति न विशेषेणोक्तम् ॥ ४।५ ॥

चक्रपाणिः—इह शिष्यगुणेषु ऋजुचक्षुर्मुखनासावंशत्वादयो गुणा सहजलक्षणत्वेनोपादेयाः।

अमिन्मिणम् धृतिमन्तमलङ्कृतं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसम्पन्नम् उदारसत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिनम् अव्यङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं निभृतमनुद्धतमर्थतत्त्वभावकम् अव्यसनिनमकोपनम् शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यदाक्षिण्योपपन्नम् अध्ययनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्म्मदर्शने चानन्यकार्य्यमलुब्धम् अनलसं सर्व्वभूतहितैषिणमाचार्य्यसर्व्वानुशिष्टिप्रतिपत्तिकरम् अनुरक्तम् एवंगुणसमुदितमध्याप्यमाहुः ॥ ६ ॥

ओष्ठौ च यस्य तं तथा। अमिन्मिणं सानुनासिकवाक्यवचनशीलरहितम्। धृतिमन्तं कार्य्ये मनोनियमात्मिका बुद्धिर्यस्य तम्। अलङ्कृतं भूषायुक्तम्। मेधाविनं धारणावती बुद्धिर्यस्य तम्। वितर्कस्मृतिसम्पन्नं ऊहापोहाभ्यां स्मृत्या च सम्पन्नम्। उदारसत्त्वं मनस औदार्य्यं महत्त्वं यस्य तम्। तद्विद्यकुलजं तदायुर्व्वेदीयतन्त्रव्यवसायिनां कुले जातम्। अथवा तद्विद्यवृत्तं तस्मिन् तन्त्रेऽधीते जायते या विद्या सा विद्या यस्य स तद्विद्यस्तेन वृत्तम् उपार्ज्जितार्थेनावर्त्तत यस्तम्, तत्त्वाभिनिवेशिनं यथार्थत्वेऽभिनिवेशो मृषार्थे त्वन्यथात्वं यस्य तं तथा। अव्यङ्गम् अङ्गेनाहीनम्। अव्यापन्नेन्द्रियम् इन्द्रियव्यापद्रहितं, सुष्ठु सर्व्वेन्द्रियमित्यर्थः। निभृतं गुप्तरूपम्। अनुद्धतमप्रगल्भरूपम्। अर्थतत्त्वभावकमर्थतत्त्वस्य स्वभावतश्चिन्ताशीलमव्यसनिनं द्यूतादिव्यवहाररहितम्। अकोपनम्। शीलं सच्चरितं दाक्षिण्यं सर्व्वत्रानुकूलशीलता। अथविज्ञाने अध्याप्यतन्त्रार्थविज्ञाने अन्यकार्य्यरहितम्, कर्म्मदर्शने चिकित्साक्रियादर्शनेऽन्यकार्य्यरहितञ्च। अलुब्धं भोजनादिष लोभहीनम् आचार्य्यसर्व्वानुशिष्टिप्रतिपत्तिकरम् आचार्य्येण यद्यदनुशिष्यते तत्तत् सर्व्वमनुशासनं प्रतिपन्नं करोति यस्तमित्यर्थः। अनुरक्तमाचार्य्यानुरक्तम्। एवंविधं शिष्यं परीक्षेत। नन्वेतद्गुणान्यतमगुणहीनं किं नाध्यापयेदित्यत आह—एवंगुणसमुदितमिति। अन्यतमगुणाभावे हि न

अतो विपरीतलक्षणो हि जड़ो भवति। तद्विद्यवृत्तमित्यायुर्व्वेदज्ञाचारम्। निभृतमिति विनीतम्। अनुद्धतमित्यनहङ्कृतम्। अनुरागशब्देनाध्ययनानुराग उच्यते। अनुरक्तमित्यनेन च गुरावनुरक्तत्वमुच्यते। दाक्ष्यं दर्शयित्वाप्यनलसमिति यत् करोति, तेन दाक्ष्यादारब्धेऽपि कार्य्ये बहुप्रयाससाध्येऽनलसमित्याह। अनुशिष्टिप्रतिकरमित्याज्ञाकरम् ॥ ६ ॥

एवंविधमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिराधयिषुमाचार्य्यश्चानुभाषेत। अथ उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिष्यहस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्त्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः कषायवस्त्रसंवीतः सन् समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपनमुदकुम्भांश्च सुगन्धिहस्तो माल्यदामदीपहिरण्यरजतमणिमुक्ताविद्रुमक्षौमपरिधींश्च कुशलाजसर्षपाक्षतांश्च शुक्लाश्च सुमनसो ग्रथिताग्रथिता मेध्यांश्च भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठस्व इति। अथ सोऽपि तथा कुर्य्यात् ॥ ७ ॥

तमुपस्थितमाज्ञाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलं गोमयोदकोपलिप्तं

सर्व्वथा तत्तत्रविद्यालाभः स्याद् यथा यथा गुण स्यात् तथा तथा विद्यालाभः स्यादिति तु हृदयम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—ननु किमेवम्भूतं शिष्यमन्विष्य परीक्ष्य स्वयमानीयाध्यापयेदित्यत आह—एवंविधमित्यादि। एवंविधं विद्यार्थिनं गुरुमारिराधयिषु स्वयमुपस्थितमनुभाषेताचार्य्यः। किं भाषेतेत्यत आह— अथोदगयने इत्यादि। उदगयने उत्तरायणे माघादिषण्मासाभ्यन्तरे प्रशस्तेऽहनि ज्योतिःशास्त्रोक्ततिथियुक्तवारे शशिनि कल्याणे शुभे मुण्डः मुण्डितशिराः उपतिष्ठस्वेति अनुभाषेत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तमित्यादि। चतुरश्रं चतुष्कोणं चतुष्किष्कुमात्रं तथा चैकैकदिशि

चक्रपाणिः—तिष्यः पुष्यानक्षत्रम्। अश्वयुगश्विनी। शशिनि कल्याण इति उक्तनक्षत्रेष्वध्ययनार्थिनो यत्र शशी कल्याणकरो भवति, उदित एव शशिन्यध्ययनं कर्त्तव्यम्। मैत्रे मुहूर्त्ते इत्यनुकूले मुहूर्त्ते, मुहूर्त्तोदयश्च शिवभुजगादयः। मुण्डः कृतवापनः। गन्धेन हस्त पञ्चाङ्गुलो गन्धहस्त। हिरण्यशब्देनाघटित हेम गृह्यते, हेमशब्देन च घटितम्। परिधयो हस्तप्रमाणा होमकुण्डचतुःपार्श्वे स्थाप्याः पालाशादिदण्डा उच्यन्ते। अत्र चोपार्जितवस्तुसान्निध्यमेव फलप्र मति ऋषिवचनादुन्नीयते, तेन अन्योपाहृतमपीष्टगन्धाद नोद्भावनीयम् ॥ ७ ॥

कुशास्तीर्णं सूपविहितं * परिधिभिश्चतुर्द्दिशं यथोक्तचन्दनोद-कुम्भक्षौमहेमरजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतम् मेध्यभक्ष्यगन्ध-शुक्लपुष्पलाजसर्षपाक्षतोपशोभितं कृत्वा तत्र पालाशीभिरैङ्गुदीभि-रौडुम्बरीभिर्माधूकीभिर्वा समिद्भिरग्निमुपसमाधाय प्राङ्मुखः शुचिरध्ययनविधिमनुविधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिस्त्रिर्जुहुयात् अग्निम्, आशीःसंप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरिं प्रजापतिम् अश्विनाविन्द्रमृषींश्च सूत्रकारानभिमन्त्रयमाणः पूर्व्वं स्वाहेति।

हस्तमात्रं सूपविहितं सुष्ठुरूपेणोपविहितमुपस्कृतं भूषितम्। यथोक्तचन्दना-दिभिः सज्जां विधाय तैश्चन्दनादिभिर्गणेशादीन् देवान् पूजयित्वा विमान भिषजश्चोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वा तत्र स्थण्डिले अध्ययनविधियुक्तं पश्चात् कर्त्तव्यतया विधायाग्निमुपसमाधाय पालाशाद्यन्यतम-काष्ठैरग्निं प्रज्वाल्य सुश्रुतसंवादात् खदिरदेवदारुविल्वन्यग्रोधाश्वत्थान्यतम-काष्ठैर्वाग्निं प्रज्वाल्य प्राङ्मुखः शुचिः सन्नाचार्य्यो ब्राह्मणो ब्राह्मण-मूर्द्धाभिषिक्तक्षत्रियादीन् उपनेतुं मूर्द्धाभिषिक्तो मूर्द्धाभिषिक्तक्षत्रियादीन् न तु ब्राह्मणं क्षत्रियोऽम्बष्ठक्षत्रियमाहिष्यवैश्यान् अम्बष्ठः क्षत्रियाम्बष्ठमाहिष्यवैश्यान् माहिष्यो माहिष्यवैश्यौ वैश्यो वैश्यमिति समानाधमानुपनेतुमर्हति। आपदि तु ब्राह्मणादुत्तमाभावेऽवरश्च द्विजो वरमुपनेतुमर्हति। पूर्व्वं दधिमधुघृताक्ताभिः पूर्व्वोक्ताभिः समिद्भिर्दार्व्वीहोमिकविधिना हुत्वा स्रुवेण मधुसर्पिर्भ्यां ॐ भूः स्वाहा इति मन्त्रेण त्रिर्जुहुयात्। ततः ॐ भुवः स्वाहेति त्रिर्जुहुयात् ततः ॐ स्वः स्वाहेति त्रिर्जुहुयात् इति। एवं व्याहृतिभिस्त्रिस्त्रिर्जुहुयात्। स्रुवेण त्रिस्त्रि-राज्याहुतिं वा दद्यात् तैर्मन्त्रैः। ततः परम् अग्निमाशीःसम्प्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माण-मभिमन्त्रयमाणः स्वाहेति त्रिर्जुहुयात्। ततस्तैरेव मन्त्रैरग्निमभिमन्त्रयमाणः स्वाहेति त्रिर्जुहुयात्। ततो धन्वन्तरिं ततः प्रजापतिं ततोऽश्विनौ ततः

चक्रपाणिः—किष्कुरिह हस्तप्रमाणम्। सुपरिहितमिति सुवेष्टितम्। उपधायेत्यारोप्य। जुहुयादित्यध्यापक इत्यभिप्रायः। ब्रह्मादीन् स्वाहेति मन्त्रेण मन्त्रयमाण आचार्य्यः पूर्व्वमग्निं

* सुपरिहितमिति चक्र०।

शिष्यश्चैनमन्वालभेत। हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत्। परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् भिषजश्चाभिपूजयेत्॥ ८॥

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चानुशिष्यात्,—ब्रह्मचारिणा श्मश्रुधारिणा सत्यवादिना अमांसादेन मेध्यसेविना निर्म्मत्सरेणाशस्त्रधारिणा च ते भवितव्यम्। न च ते मद्वचनात् किञ्चिदकार्य्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद् विपुलादधर्म्मादनर्थसंप्रयुक्ताद्वाप्यर्थात्। मदर्पणेन मत्प्रधानेन मदधीनेन मत्प्रियहितानुवर्त्तिना च त्वया शश्वद्भवितव्यम्। पुत्रवद्दासवदर्थिवच्चोपचरतानुवस्तव्योऽहम्। अनुत्सुकेनावहितेनानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्यकारिणानसूयकेन चाभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यम्। अनुज्ञातेन चाननुज्ञातेन च प्रविचरता पूर्व्वं

सूत्रकारानात्रेयादीन् त्रिस्त्रिर्जुहुयात्। शिष्यश्च एनं होमं कुर्य्यात्। हुत्वा शिष्यस्तमग्निं प्रदक्षिणं दक्षिणभागे कृत्वा त्रिः परिक्रामेत्। परिक्रमानन्तरं ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा भिषजश्च पूजयित्वा॥ ८॥

गङ्गाधरः—अथेत्यादि। ततः परमेनं वर्त्तमानं शिष्यमनुशिष्यात्। अनुशासनमाह—ब्रह्मचारिणेत्यादि। निर्म्मत्सरेण मात्सर्य्यरहितेन ते भवितव्यमिति कृद्योगेऽनभिहिते कर्त्तरि षष्ठी तु न सङ्गच्छते श्मश्रुधारिणेति तृतीयान्तविशेषणानुपपत्तेः। छन्दसि बहुलत्वात्तु त्वयेति। न चेति ते तव मद्वचनात् किञ्चित् अकार्य्यं न स्यात्। मद्वचनतः सर्व्वं कर्त्तव्यमेव तवेत्यर्थः। अन्यत्र राजद्विष्टादिभ्यः। राजद्विष्टादिषु मद्वचनतो न ते कार्य्यमकर्त्तव्यम्। मदर्पणेन यत् किञ्चित् प्राप्यं भिक्षया तत् पुनर्मह्यमर्पितुं शीलवता। अनुत्सुकेन औत्सुक्यवर्ज्जनेन।

जुहुयादिति योजना। तेन ब्रह्मादिऋग्भिराशी प्रयुक्ताभिर्ब्रह्मणे स्वाहेत्यन्ताभिर्होमः कर्त्तव्यः। शिष्यश्चैनमन्वालभेतेति शिष्योऽपि गुरुहोमानन्तरमेव जुहुयादित्यर्थः॥ ८॥

चक्रपाणिः—ते भवितव्यमिति त्वया भवितव्यम्। प्रविचरितव्यमिति चिकित्सार्थं व्यव-

गुर्व्वर्थोपान्वाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यम् । कर्म्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभं प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता भिषजा त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्व्वप्राणभृतां शर्म्माशासितव्यम् अहरहरुत्तिष्ठता चोपविशता च । सर्व्वात्मना चातुराणामारोग्ये प्रयतितव्यम्, जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोग्धव्यम् । मनसापि च परस्त्रियो नैवाभिगमनीयास्तथा सर्व्वमेव परस्वम् । निभृतवेशपरिच्छदेन भवितव्यम् अशौण्डेनापापेनापापसहायेन च, श्लक्ष्णशुक्लधर्म्म्य-*-धन्यसत्यहितमितवचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरणसम्पत्सु नित्यं यत्नवता । न च कदाचिद् राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वा औषधमनुविधातव्यम् । एवं सर्व्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामल्पवाद-†-प्रतिकारा-

मदनुज्ञातेन त्वया मदननुज्ञातेन वा त्वया प्रविचरता पूर्व्वं गुरुणामर्थानामुपान्वाहरणे प्रयतितव्यं पश्चान्निजार्थोपान्वाहरणे । कर्म्मसिद्धिमिच्छतार्थसिद्धिमिच्छता यशोलाभमिच्छता प्रेत्य च मृत्वा च स्वर्गमिच्छता भिषजा त्वया भिषक्त्वं गतेन अहरहरुत्तिष्ठता चोपविशता च आदौ गोब्राह्मणं कृत्वा प्रथमतो गोब्राह्मणयोः शर्म्म सुखमाशासितव्यम्, ततः सर्व्वप्राणभृतां शर्म्म चाशासितव्यम् । सर्व्वात्मना सर्व्वांशेनातुराणां रोगिणाम् । अपि च जीवितहेतोरातुरेभ्यो मित्रेभ्यो वा शत्रुभ्यो वा नाभिद्रोग्धव्यं मनसापि चेति चकारात् वाचा कायेनापि इत्यर्थः । परस्वं परस्वामिकं वस्तु निभृतौ निश्चयेन भृतौ वेशपरिच्छदौ येन तेन तथा । अशौण्डेनामत्तेन । स्मृत्यादिषु नित्यं यत्नवता भवितव्यमिति पूर्व्वेणान्वयः । एवमित्यादौ च अल्पवादप्रतिकारादीनामिति जनपदोद्ध्वंसनीयाल्प-

हर्त्तव्यम् । गोब्राह्मणमादौ कृत्वेति प्रथमं गोब्राह्मणानाञ्च शर्म्माऽऽशासितव्यम्, ततश्चेतरेषां प्राणिनाम् । उपविशता चेति च्छेदः । शुण्डा मद्यशाला, तत्प्रचारी शौण्डः । अशौण्डस्तु तदप्रचारी । शुक्लमिव शुक्लम्, निर्द्दोषत्वादेतद्वचनम् । यत्नवता भवितव्यमिति सम्बन्धः । राज्ञो

* श्लक्ष्णशुक्लधर्म्म्यशर्म्म्येति वा पाठः । † अनपवादेति चक्रः ।

दीनां मुमूर्षताञ्च तथैवासन्निहितेश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा। न च कदाचित् स्त्रीदत्तमामिषम् आदातव्यमननुज्ञातञ्च भर्त्त्राथवाध्यक्षेण। आतुरकुलञ्चानुप्रविशता विदितेनानुमतप्रवेशिना सार्द्धं पुरुषेण सुसंवीतेन अवाक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्व्वमाचरता सम्यगनुप्रवेष्टव्यम्। अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धीन्द्रियाणि न क्वचित् प्रणिधातव्यानि, अन्यत्रातुरात् आतुरोपकारार्थाद्वा आतुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु। न चातुरकुलप्रवृत्तयो वहिर्निश्चारयितव्याः। ह्रसितञ्चायुषः प्रमाणमातुरस्य जानतापि न त्वया तत्र च खलु वर्णयितव्यम्, यत्रोच्यमानमातुरस्य अन्यस्य चाप्युपघाताय सम्पद्यते। ज्ञानवतापि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञानेन विकत्थितव्यम् आप्तादपि हि विकत्थमानादत्यर्थमुद्विजन्त्यनेके ॥ ६ ॥

वादप्रतिकारस्याधनस्येत्यादुरक्तानां न चोपधमनुविधातव्यमित्यस्यान्वयः। न कदाचिदित्यादि। भिषग्भूते मांसादलप्रतिषेधाभावेन भर्त्त्राथवाध्यक्षेणाननुज्ञातञ्च स्त्रीदत्तमामिषं कदाचिन्नादातव्यं न ग्राह्यम्। आतुरकुलञ्चेत्यादिना विशिखानुप्रवेशः। आतुरकुलप्रवृत्तय इति आतुरपुरुषस्य कुलाचाराः सन्तो वाप्यसन्तो वा न वहिरन्यत्र न निश्चारयितव्याः गोपितव्या इत्यर्थः। ननु कुत्र न वर्णयितव्यमित्यत आह—तत्र न वर्णयितव्यं यत्रोच्यमानमातुरस्यायुषो-ह्रसितं प्रमाणमातुरस्यान्यस्य वाप्युपघाताय भवति। यत्र वर्णनेन न कस्योपघातः स्यात् तत्र तु वर्णनं न प्रतिषिध्यते। ज्ञानवतापि न चात्मनो ज्ञानवत्तयात्यर्थं श्लाघितव्यम्। कुतो नेत्यत आह—आप्तादपि हीत्यादि। आप्तपुरुषोऽपि

द्विष्टो राजद्विष्टः। यस्तु राजान द्वेष्टि, स राजद्वेषी। आचारस्योपचरणमाचारोपचार। अनध्यक्षाणा वा न प्रतिकर्त्तव्यमिति योजना। प्रवृत्तय इति वार्त्ताः। तत्रेति न वर्णयितव्यमिति सम्बध्यते। अन्यस्य आतुरपुत्रपित्रादेः। अन्यत्र उदासीने जीवितह्रासकथन यशस्करमेव,

न चैव ह्यस्त्यायुर्व्वेदस्य पारम्, तस्मादप्रमत्तः शश्वदभियोग-मस्मिन् गच्छेत् । एतच्चैवंकार्य्यमेवं भूयः प्रवृत्तस्य सौष्ठवम् अनसूयता परेभ्यो वाप्यागमयितव्यम् । कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्य्यः, शत्रुश्चाबुद्धिमताम् अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमताऽमित्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकम् अभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यञ्चेति ॥ १० ॥

अतः परमिदं ब्रूयात् । देवताग्निद्विजगुरुवृद्धसिद्धाचार्य्येषु ते नित्यं सम्यग् वर्त्तितव्यम् । तेषु ते सम्यगवर्त्तमानस्यायमग्निः

यत्रात्मश्लाघां करोति तदा तेन अनेके उद्विजन्ते सुतरामनाप्तपुरुषो नात्मश्लाघां कुर्य्यात् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—ननु कुत आप्तोऽपि नात्मश्लाघां कुर्य्यात् इति ? अत आह—न चैव हीत्यादि । हि यस्मादायुर्व्वेदस्य पारं न चैवास्ति सुतरामाप्तोऽपि नात्म-श्लाघां चिकित्सायां कर्त्तुं शक्नोतीति भावः । तस्मादायुर्व्वेदपाराभावादात्म-ज्ञानेन ज्ञानवत्तया श्लाघां न कृत्वा अप्रमत्तः प्रमत्तो न भूत्वा शश्वत् नित्यम् अप्रमादेनाभियोगमसर्व्वचित्ततयास्मिन्नायुर्व्वेदे योगं गच्छेत् । एतच्च उक्तं यद्-यदेवं कार्य्यमुक्तकार्य्यमुक्तरूपेण भूयः प्रवृत्तस्य परस्य सौष्ठवमनसूयता त्वया परेभ्यो वापि शिष्येभ्य आगमयितव्यमुपदेशो ग्रहीतव्यः । हि यस्मात् कृत्स्नो लोकः सर्व्वो जनो बुद्धिमतामाचार्य्यः । अबुद्धिमतान्तु सर्व्वो जनः शत्रुरित्यतो बुद्धिमता पुरुषेणामित्रस्य शत्रोरपि धन्यादिकं वचः श्रोतव्यमनुविधातव्य-मिति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अत परमित्यादि । अनुशासनानन्तरम् । तेषु देवतादिषु

तत्र श्लाघा कर्त्तव्या । आप्तादपि हीत्यत्राप्त सत्यवागुच्यते, अन्यत्रापि सत्यमेवाप्तं वक्ष्यति, यथाकालप्राप्तमेव ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—न चैव हीत्यादि । यस्मादायुर्व्वेदोऽपि ज्ञातु न शक्यते प्रायस्तेनायुर्व्वेद-ज्ञानार्थमुद्यम गच्छेत् । अस्मिन्निति दुस्तरे आयुर्व्वेदे । अनुक्तसद्वृत्तकरणार्थमाह—एत-च्चेत्यादि । एतच्चेति "अथैनमग्निसकाशे" इत्यादिग्रन्थोक्तमनुष्ठेयम् । एवम्भूयश्च वृत्तसौष्ठव-मिति उक्तसदृशञ्च साधुवृत्तमित्यर्थः । लौक्यं लोकानुमतम् । 'इति'शब्दोऽवधारणे । तेन

सर्व्वगन्धरसरत्नवीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युरतोऽन्यथा वर्त्तमानस्याशिवाय। इति।

एवं ब्रुवति चाचार्य्ये शिष्यस्तथेति ब्रूयात्। तद् यथोपदेशञ्च कुर्व्वन्नध्याप्योऽतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः। अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्य्यो यथोक्तैश्चाध्यापनफलैर्योगमवाप्नोत्यन्यैश्चानुक्तैः श्रेयस्करैर्गुणैः शिष्यमात्मानञ्च युनक्ति। इत्युक्तावध्ययनाध्यापनविधी॥ ११॥

ते नव अयमग्निरिति प्रत्यक्षं वर्त्तमानोऽयमग्नि। तथेति स्वीकारार्थे। यथोक्तैरध्यापनफलै शास्त्रस्य दृढ़ता अभिधानसौष्ठवार्थं विज्ञानवचनशक्तिरूपैरन्यैर्धर्म्मादिभिश्च श्रेयस्करैः फलैः शिष्यमात्मानञ्च युनक्तीति। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम्। विधिनाधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि॥ एतदवश्यमध्येयमधीत्य च कर्म्माप्यवश्यमुपासितव्यमुभयज्ञो हि भिषग्राजार्हो भवति। भवन्ति चात्र। यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म्मस्वपरिनिष्ठितः। स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम्। यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धाष्ट्र्यात् शास्त्रवहिष्कृतः। स सत्सु पूजां नाप्नोति वधञ्चार्हति राजत। उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्म्मणि। अर्द्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ। यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने। आहवे कर्म्म निर्व्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा। अत्रायमध्यापनविधिः सङ्क्षेपेण शिष्योपनयनारम्भविधिरुक्तः पूर्व्वं ब्राह्मणादिवर्णविशेषोक्तोपनयनानन्तरं सर्व्वेषामायुर्व्वेदाध्ययनसामर्थ्यं ततश्च अध्यापनप्रकारस्त्वन्यत्रोक्तस्तद्यथा मनुनोक्तम्। उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः। आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च। अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथा शास्त्रमुदङ्मुखः। ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः। ब्रह्मारम्भेऽवसाने तु पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा। संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः। व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः। सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः। अध्येष्यमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः। अधीष्व भो इति ब्रूयात् विरामोऽस्त्विति चारमेत्। ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यात् आदावन्ते च सर्व्वदा। स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति। प्राक्

यदेवाऽमित्रस्य धन्यादिगुणयुक्तं वचस्तदेवानुविधातव्यं श्रोतव्यञ्च। यथोक्तैरिति शास्त्रान्तरेण, न ह्यखिलशास्त्रेऽध्ययनफलं साक्षात् क्वचिदुक्तम्॥ १०।११॥

सम्भाषाविधिमत ऊर्द्ध्वं व्याख्यास्यामः। भिषक् भिषजा सह
कुलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावित । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति। अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् निरदुहद्भूर्भुव स्वरितीति च। त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्। तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः। एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम्। सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते। सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत् त्रिकं द्विजः। महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते। एतयर्च्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया। ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु। ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः। त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्। योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः। स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः स्वभूतिमान्। एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामं परन्तपः। सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते। क्षरन्ति सर्व्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः। अक्षरन्त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः। इत्यारभ्य वहून्युक्त्वा। अनेन क्रमयोगेण संस्कृतात्मा द्विजः शनैः। गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः।तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः। वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना। वेदमेव सदाभ्यस्येत् तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः। वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते। आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः। यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्। योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः। इत्यादि। सुश्रुते च—अथ शुचये कृतोत्तरासङ्गायाव्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत्। पदं पादं श्लोकं वा। ते च पदपादश्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एवमेकैकशो घटयेदात्मना चानुपठेत्। अद्रुतमविलम्बितमविशङ्कितमननुनासिकं व्यक्ताक्षरमपीड़ितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च स्वरैः पठेन्न चान्तरेण कश्चिद् व्रजेत् तयोरधीयानयोः। भवतश्चात्र। शुचिर्गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्ज्जितः। पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात्। वाक्सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्म्मनैपुणे। तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्ययनान्तगः। इति उक्तावित्यादि ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वादत ऊर्द्ध्वं सम्भाषाविधिर्व्याख्यायते—भिषगित्यादि।

सम्भाषेत ; तद्विद्यसम्भाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिर्व्वर्त्तयति, वचनशक्तिमपि चाधत्ते, यशश्चाभिदीपयति, पूर्व्वश्रुते च सन्देहवतः पुनःश्रवणात् संशयमपकर्षति, श्रुते चासन्देहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्व्वर्त्तयति अश्रुतमपि कञ्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति। यच्चाचार्य्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थजातम्। तत् परस्परेण सह जल्पन् पण्डेन * विजिगीषुराह संहर्षात् तस्मात् तद्विद्यसम्भाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः॥ १२॥

सम्भाषेतेति परस्परं शास्त्रं भाषेत। भिषक् भिषजा सहेत्यनेन सम्भाषणमत्र तद्विद्यस्य तद्विदेत्रन सहेति गम्यते। कस्माद्भिषक् भिषजा सह सम्भाषेत इत्यत आह—तद्विदेत्यादि। तद्विदेति यो येन सह सम्भाषते तस्य यस्मिन् शास्त्रे यस्मिन् तन्त्रे वा विद्या तस्मिन् शास्त्रे तन्त्रे वा विद्या यस्य स तद्विद्य एकशास्त्रविद्य एकतन्त्रविद्यो वेति यावत्। तयो सम्भाषा परस्परं तच्छास्त्रस्य तत्तन्त्रस्य वा वादः सम्भाषा। ज्ञानाभियोगः सर्व्वतोभावेन ज्ञानयोगः संहर्षश्च तौ कर्त्तुं शीलं यस्याः सा तथा। वैशारद्यं पाण्डित्यं तत्त्वाभिनिवेशः। वचनशक्तिः शब्दतश्चार्थतश्चोक्तौ सामर्थ्यम्। पूर्व्वश्रुते च अध्ययनकाले गुरुत श्रुतेऽर्थे यदि सन्देहो वर्त्तते तर्हि पुनश्चापरस्मात् तस्य शब्दतश्चार्थतश्च श्रवणात् संशयमपकर्षति। श्रुते चार्थे शब्दतश्चार्थतश्च यदि सन्देहो न वर्त्तते तदा भूयोऽध्यवसायोऽधिकव्यवसायस्तं जनयति। अश्रुतं गुरुमुखादश्रुतम्। यश्चार्थं पण्डेन स्वपाण्डित्यप्रकाशनेन विजिगीषुर्विजेतुमिच्छुराह, विजयो हि संहर्षकर इत्यत आह संहर्षात्। तस्मात् ज्ञानाभियोगादिफलकत्वात्॥ १२॥

चक्रपाणिः—संहर्षः स्पर्द्धा। ज्ञानार्थमभियोगसंहर्षौ करोतीति ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी। वैशारद्यमिति परवचनाभिभवपाण्डित्यम्, एतच्च सभायामभ्यासाद् भवति। भूयोऽध्यवसायमिति दृढ़निश्चयम्। अथ कथं श्रुतत्वमपि कस्यचिद् गुह्यस्यार्थस्य स्यात् तदाह—जल्पन् पिण्डनेति। पिण्डेनेति सारोद्धारेण। ननु गुह्यश्चेन् सारतस्तत् कथमयं विजिगीषुस्तमाहेत्याह—संहर्षादिति, स्पर्द्धया तु गुह्योऽप्यर्थो विजयार्थमभिधीयत इति भावः॥ १२॥

---

* पिण्डेनेति चक्र.।

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसम्भाषा भवति। सन्धाय-सम्भाषा विगृह्य-सम्भाषा च। तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नेनाकोपनेनानुपस्कृतविद्येनानसूयकेनानुनेयेनानुनयकोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसम्भाषणेन च सह सन्धाय सम्भाषा विधीयते। तथाविधेन सह संकथयन् विस्रब्धः कथयेत् पृच्छेदपि च विस्रब्धः,

गङ्गाधरः—ननु केन प्रकारेण सम्भाषत इत्यत आह—द्विविधेत्यादि। सन्धाय सन्धिं कृत्वा सम्भाषा सन्धाय-सम्भाषा, विगृह्य विग्रहं कृत्वा सम्भाषा विगृह्य-सम्भाषा। तत्र द्वयोः सम्भाषयोर्मध्ये ज्ञानविज्ञानादिमता या सम्भाषा विधीयते परेण सह सा सम्भाषा सन्धायसम्भाषा। ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानं विज्ञानं तदर्थनिश्चयस्ताभ्यां वचनं पूर्व्वपक्षोक्तिः प्रतिवचनमुक्तरोक्तिस्तयोर्द्वयोः शक्त्या सम्पन्नोऽक्रोधी यः पुमान तेन सम्भाषा च विगृह्यापि सम्भाष्यते इति तद्वारणायाहाकोपनेनेति। अकोपशालिना इत्यर्थः। ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नस्त्वकोपनश्च यः पण्डितः स यदि विकृतविद्यो विस्मृतिसंशयादिभिर्भवति तदा सुतरां विग्रहं कर्त्तुं न समर्थः स्यादित्यकोपनोऽपि कोपमापद्यते इति तादृशेन सह विगृह्यसम्भाषावारणायानुपस्कृतविद्येनेति। भ्रमसंशयादिविरहेण स्मृत्यादिभिर्न भूषितीकृता विद्या येन तेन। तथा ज्ञानादिसम्पन्नश्चाकोपनश्चानुपस्कृतविद्यश्चासूयां कृत्वा यः सम्भाषते तत्सम्भाषावारणायानसूयकेनेति। अनुनेयेनेति यो हि सम्भाष्यस्तेन ज्ञानविज्ञानादितस्तस्य निजस्य विद्यया बुद्ध्यादिभिश्च तुलातुलाभ्यामनुमेयेन। अनुनये विनये पण्डितस्तेन इति केचिद् व्याख्यानयन्ति तन्न, सन्धायसम्भाषाया हि नेदं लक्षणं, परन्तु येन सह सन्धायसम्भाषा कर्त्तव्या विगृह्यसम्भाषा चाकर्त्तव्या तदुपदेशोऽयमिति। तथा च यस्तु ज्ञानं विज्ञानं वचनं प्रतिवचनशक्तिश्चेत्येताभिः सम्पन्नस्तथा च अकोपनः स्मृत्यादिभिर्भूषितविद्यश्च न चासूयकः अनुनेतुमर्हश्चानुनये कोविदश्च क्लेशं सम्भाषासु कटुवचनादिजनितं धैर्य्यगाम्भीर्य्यादिगुणैः क्षमितुं शीलं यस्य स क्लेशक्षमः प्रियसम्भाषणश्च भवति तादृशेन महाजनेन सह सन्धायसम्भाषा विधीयते कुशलेन न तु विगृह्यसम्भाषा कर्त्तव्या। ननु तेन सह केन प्रकारेण सन्धाय-

चक्रपाणिः— सन्धायसम्भाषा, नये 'वादः' इत्युच्यते। विगृह्यसम्भाषा तुल्यव्यक्तिजल्प-

पृच्छंश्चास्मै विस्रब्धाय विशदार्थजातं ब्रूयात् । न च निग्रह-भयादुद्विजेत । निगृह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकत्थेत । न च मोहादेकान्तग्राही स्यान्न चानुविदितमर्थमनुवर्णयेत् । सम्यक् चानुनयेनानुनीयेत । अनुनयाच्च परं तत्र चावहितः स्यादित्यनु-लोमसम्भाषाविधिः ॥ १३ ॥

अत ऊर्द्ध्वमितरेण सह विगृह्य सम्भाषेत श्रेयसा योगम्

सम्भाषा कार्य्येत्यत सन्धायसम्भाषाप्रकारमुपदिशति—तथाविधेनेत्यादि । तथाविधेन निरुक्तेन ज्ञानादिसम्पन्नादिना महाजनेन सह संकथयन् शास्त्रार्थं संलपन् पुरुषः विस्रब्धो विश्वस्त सन् कथयेत् विस्रब्धश्च सन् शास्त्रार्थं पृच्छेत् । अथास्मै ज्ञानादिसम्पन्नादिमहाजनाय विस्रब्धाय विश्वस्ताय पृच्छंश्च सम्भाषमाण पुरुषो विशदार्थजातं ब्रूयात् न त्वविशदार्थम् । न च निग्रहभयादुद्विजेत । अयं महाजनो यदि मां स्खलितार्थवचनेन निगृह्णीया-दित्युद्वेगं न कुर्य्यात् तन्महाजनकर्त्तृकनिग्रहे हि नायश इति भावः । अयं महाजनो यदि कथञ्चित् स्मृत्यादिविरहेण निग्रहमापद्यमान स्यात् तथाप्येनं निगृह्य न च हृष्येत् । महाजनो हि प्रथितविद्याकीर्त्तिपौरुषादिः कथञ्चित् स्मृत्याद्यभावेन न निग्रहीतुमर्हति तन्निग्रहं कर्त्तुमशक्तेन विद्यादिभिरल्पेन कथञ्चिन्निग्रहेऽपि तस्य विद्याद्यतिशयित्वेनायश प्रतिपद्यते । अत एव परेषु अन्यत्र न विकत्थेत न श्लाघेतेति । मोहादेकान्तग्राही न च स्यात् एकान्तं निरन्तरं तदुत्तराशक्यविषये पुन पुनर्ग्रहणं न कुर्य्यात् । अनुविदितमुत्तर-कालं विदितमर्थं नानुवर्णयेत् ॥ १३ ॥

गङ्गाधर—विगृह्यसम्भाषाविधिमाह—अत ऊर्द्ध्वमित्यादि । इतरेण ज्ञान-

वितण्डारूपा ज्ञेया । तत्रेत्यादिना सन्धायसम्भाषाविधिमाह—विस्रब्धः कथयेदिति जल्पवितण्डोक्त-निग्रहाभीत । कथयेदिति ब्रूयात् । निगृह्य चैनं न हृष्येदिति अनुलोमसम्भाषारूपवादे च यानि सम्भवन्ति निग्रहस्थानानि तत्त्वविघातीनि हेत्वाभासापसिद्धान्तानि न्यूनाधिकरूपाणि, तैरपि निगृह्य न हृष्येत् । जल्पोक्तनिग्रहस्थानानि त्वत्र ग्राह्याण्येव । अविदितमिति प्रतिवादिनो ऽविदितम् । अनुनयेच्च सम्यगनुनयेनेति सम्बन्ध । तेन चात्र च्छलजातिप्रयोगो न कर्त्तव्य इति शिक्षयति । तत्र चावहित स्यादिति सम्यगनुनयेऽवधानं कुर्य्यात् ॥ १३ ॥

चक्रपाणि—इतरेणेति अविशिष्टेन । वादैस्तु विशिष्टो गुरुर्ब्रह्मचारी वाधिकृतः, उक्त

आत्मनः पश्यन्। प्रागेव च जल्पाज्जल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च परीक्षेत सम्यक्। परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्य्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति। तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति कुशलाः। परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान् जल्पक-गुणान् श्रेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत सम्यक्। तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं वचनशक्तिरित्येतान् गुणान् श्रेयस्करान् आहुः। इमान् पुनर्दोषवतः। तद् यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं

विज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिभिरसम्पन्नेन कोपनेन उपस्कृनविद्येनानसूयकेन अननुनेयेनाननुनयमूर्खेण क्लेशासहिष्णुना चाप्रियसम्भाषणेन सह विगृह्य सम्भाषेत विगृह्यसम्भाषां विदध्यादिति। आत्मनः श्रेयसा परस्मादुत्कृष्टविद्या-बुद्ध्यादिना योगं पश्यन् कुशलः। अश्रेयसा योगं पश्यंस्तु न विगृह्य सम्भाषेतेत्यर्थः। कथं श्रेयसा योगायोगौ दृश्यौ स्यातामित्यत आह—श्रेयसा योगप्रकारम्। प्रागेवेत्यादि। स्वेन सह सम्भाष्यपुरुषस्य जल्पात् पूर्व्वमेव विगृह्य सम्भाष्यपुरुषस्य जल्पान्तरमपरेण सह जल्पस्तेन परस्य विगृह्य सम्भाष्यस्यावान्तरं श्रेष्ठत्वमवरत्वं समत्वं निजात् तेषामन्यतमं परीक्षेत। परिषदां सभानां विशेषांश्च पण्डितसभादिरूपान् परीक्षेत सम्यक्। ननु कस्मात् परीक्षेतेत्यत आह—परीक्षा हीत्यादि। परीक्षा हि यस्मात् बुद्धिमतां कार्य्येषु प्रवृत्तौ अयमेव कालः श्रेयस्करः अयमेव कालस्त्वश्रेयस्कर इत्यतस्तेषु कार्य्येषु निवृत्तौ स कालः श्रेयस्कर इति शंसति व्यनक्ति। ननु केन प्रकारेण तद्द्वयं परीक्षेतेत्यत आह—परीक्षमाणस्त्वित्यादि। परावरान्तरं परीक्षमाणस्तु जल्पके सम्भाष्यपुरुषे इमान् वक्ष्यमाणान् दोषवतः सदोषान्। परीक्षाप्रकारमाह—श्रुतमित्यादि। श्रुतमध्ययनं विज्ञानं विज्ञत्वं धारणं शब्दतः शास्त्राभ्यासः प्रतिभानं बुद्धिप्रकाशः परोक्तौ द्रुतावबोधशक्तिः वचन-शक्तिर्वाचनाशक्तिः। दोषवतो गुणांस्तु कोपनत्वमित्यादिकान्। अधारणत्वं

हि न्याये—"तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयाद" इति। सम्भाषेति प्रवृत्तकथोपलक्षणम्। तेन सा वितण्डेति च ज्ञेयम्। परावरान्तरमिति प्रतिवादिन आत्मनश्च

भीरुत्वमधारणात्वमनवहितत्वमिति। एतान् द्वयानपि गुणान् गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तुलयेत् ॥ १४ ॥

तत्र त्रिविधः परः सम्पद्यते, प्रवरः प्रत्यवरः समो वा गुणविनिक्षेपतः, न त्वेवं कार्त्स्न्येन। परिषत् तु खलु द्विविधा, ज्ञानवती मूढ़ा परिषच्च। सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन। सुहृत्परिषदुदासीनपरिषत् प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति ॥ १५।१६ ॥

तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नायां मूढ़ायां वा न कथञ्चित् केनचित् सह जल्पो

शब्दतोऽभ्यासविरहः। अनवहितत्वमवधानविरहः। एतानित्यादि। परस्य सम्भाष्यस्य आत्मनो निजस्य तुलयेत् तौलं कुर्य्यात् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—प्रवरः श्रेष्ठः प्रत्यवरः कनिष्ठः। गुणविक्षेपतः परस्य श्रेयस्करसदोषान्यतरेषु गुणेषु स्वगुणविनिक्षेपत श्रुतत्वादीनां केषाञ्चिदाधिक्यन्यूनत्वाभ्यां न पुनरेवंगुणानां कार्त्स्न्येन। परिषत् त्वित्यादिना सैव परिषत् ज्ञानवती मूढ़ेति द्विधा सती त्रिविधा पुनर्भवति प्रत्येकम्। अनेककारणभेदात्। तथा च विवृणोति—सुहृदित्यादि। ज्ञानवती सुहृत्परिषत्, ज्ञानवती उदासीनपरिषत्, ज्ञानवती प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति त्रिधा ज्ञानवती सभा। मूढ़ा सुहृत्परिषत्, मूढ़ोदासीनपरिषत्, मूढ़ा प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति त्रिधा मूढ़परिषदित्येकीभूय षोढ़ा परिषत्। अत्र उदासीना न सुहृन्न च शत्रुर्यत्र सा प्रतिनिविष्टा स्वसौहार्द्याभावेन सभ्या निविष्टा यत्र सा तथा ॥ १५।१६ ॥

गङ्गाधरः—तत्र कस्यां सभायां कथं सम्भाषेतेत्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्र षट्सु परिषत्सु मध्ये ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नायां प्रति-

प्रतिभादिविशेषमित्यर्थः। जल्पान्तरमिति सामयिकसर्व्वार्थादिविशेषितं जल्पविशेषमित्यर्थः ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—गुणविनिक्षेपत इति उत्कृष्टगुणत्वेन प्रवर इत्यर्थः, प्रत्यवरो हीनगुण, समगुणः समो वाद्यपेक्षयेत्यर्थ। न त्वेव कार्त्स्न्येनेति न कुलशीलधर्म्मादिनापि प्रवरादिरिहाभिप्रेत इत्यर्थ। मूढपरिषदित्यत्र मूढेव मूढा किञ्चित्कृत्ये, सर्व्वथा मूढायान्तु न कश्चिद ब्रूते। न

विधीयते । मूढ़ायान्तु सुहृत्परिषदि वोदासीनायां वा ज्ञान-विज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तीरन्तरेणापि दीप्तयशसा * महाजन-विद्विष्टेनापि सह जल्पो विधीयते । तथाविधेन च सह कथयता त्वाविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम् । अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुपहसता परं निरूपयता च परिषदमाकारैर्ब्रुवतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः । कष्टं शब्दञ्च ब्रुवता वक्तव्यो नोच्यते

निविष्टायां परिषदि । मूढ़ायां वा प्रतिनिविष्टायां परिषदि कथञ्चित् केनापि प्रकारेण केनचित् सभ्येन सह न जल्पो विधीयते न कार्य्य इत्यर्थः । प्रति-निविष्टत्वेन सुजल्पितमपि सदोषं वर्णयित्वा पराजयकरणस्य सम्भवात् । मूढ़ायां सुहृत्परिषदि मूढ़ायामुदासीनपरिषदि वा स्वस्य ज्ञानविज्ञानादिकं विनापि अधिकारात् ज्ञानादिसद्भावे किं वचनं दीप्तयशसा महाजनविद्विष्टेनापि दुरात्मना सह जल्पो विधीयते । महात्मना नु किं वचनं विग्रहे का कथा । ननु केन प्रकारेण दीप्तयशसा महाजनविद्विष्टेन दुरात्मना सह सम्भाषेतेति तदुपदिशति—तथाविधेनेत्यादि । तथाविधेन मूढ़ायां सुहृत्परिषदि मूढ़ाया-मुदासीनपरिषदि वा निविष्टेन दीप्तयशसा महाजनविद्विष्टेन दुरात्मना सह कथयता सम्भाषमाणेन पुंसा तु आविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैरितरेण ईषद्-विद्धं दीर्घं सूत्रं यत् तेन सङ्कुला मिश्रिता ये वाक्यांशका दण्डास्तैः कथयि-तव्यम् । आकारैराकृतिभिर्मुहुर्मुहुरतिहृष्टं यथा स्यात् तथा परिषदम् उपहसता परमुत्कृष्टं यथा स्यात् तथा परिषदं निरूपयता च ब्रुवतश्चास्य परस्य वाक्यावकाशो न देय इत्यविच्छेदेनाविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयि-तव्यमित्यर्थः । कष्टशब्दञ्च वाक्यावकाशाभावेऽप्यवान्तरं कष्टशब्दात्मकं वाक्यं

केनचिदिति नाधमेनापीत्यर्थः । आविद्धं वक्रम् । कथयितव्यमिति वक्तव्यम् । उपहसता परमाकारैरिति योजना । तथा परिषद् रूपयता आकारैरिति सम्बन्धः । कष्टशब्दमिति नाति-प्रसिद्धार्थम् । नोच्यत इत्येवं नोच्यत इति वक्तव्यम् । कष्टशब्दस्य ह्यर्थं मूढपरिषत् न जानात्येव । ततश्च कष्टशब्दस्यानर्थकतायाः परिषदं प्राप्य सुखसाध्यमिति भावः । तथा कष्टशब्द वदंश्चैवं

---

* अदीप्तयशसेति चक्र ।

अथवा पुनर्हीना ते प्रतिज्ञेति। पुनश्चाह्वयमानः प्रतिवक्तव्यः परिसंवत्सरो भवान् शिक्षस्व तावद्गुरुमुपासितो नूनम्। अथवा पर्य्याप्तमेतावत् ते। सकृदेव हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति न्यासयोगः * कर्त्तव्यः कथञ्चित्। एवमेव श्रेयसा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके। न त्वेवं ज्यायसा सह विग्रहञ्च प्रशंसन्ति कुशलाः॥ १७॥

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतेन वा विगृह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम्। अथवाप्युदासीनपरिषद्यवधान-श्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नायां कथयता

ब्रुवता परं सम्भाव्यमाणः सो भवता नोच्यत इति वक्तव्यः। अथवा पुनश्चाह्वयमानं भोः पुरुषेत्याह्वयमानं आह्वयमानं स भो ते तव प्रतिज्ञा हीनेति प्रतिवक्तव्यः। अथवा परिसंवत्सरः संवत्सरं परिमाणस्तावत् गुरुमुपासितो नूनं शिक्षस्वेति वक्तव्यः। अथवा ते तव एतत् सर्व्वं मयि पर्य्याप्तं परिगतम्। सकृदेकवारमेव हि निश्चितम्। परिक्षेपिकमुद्रिक्तसत्त्वगुणेन शान्तो भूत्वा जल्पजन्यक्लेशसाधनात् विरतः सन् आनन्दसाधनेषु भावेषु निरतिर्विक्षेपः स एव परिक्षेपः तदीयं यद्यत् कर्म्म तत् तत् परिक्षेपिकं निहतं निहतं तव मतमित्याहुरेवं केचिन्मौनं कोविदास्त्यपित्येवमादि न्यासयोगः कथञ्चिदपि कर्त्तव्यः। एवमित्यादि। एवं श्रेयसा श्रेष्ठेन ज्यायसा ज्येष्ठेन। अप्रतिषिद्ध-त्वादनुमतमेकेषां मतम्॥ १७॥

गङ्गाधरः—प्रत्यवरेणेत्यादि। सुहृत्परिषदीति। ज्ञानवत्यां मूढ़ायां वा प्रत्यवरेण समेन वा सह विगृह्य जल्पता कथयितव्यमुक्तरूपेण। अथेत्यादि। अवधानादिसम्पन्नायामर्थात् ज्ञानवत्याम् उदासीनपरिषदि परस्परं सम्भाष्य

वाच्यम्—हीना ते प्रतिज्ञेति। परिसंवत्सराऽ-यन्तं स्वयमुपसंस्कृत्य पुनरन्येता पर्य्याप्तमेतावत् ते इति पश्चात्त्वमादायेति शेषः। परिक्षेपिकमिति प्रतिक्षेपिकशब्दम्। नास्य योगः कर्त्तव्य इति न सकृत् पराकृतस्य पक्षस्य पुनः प्रतिक्षेपकहेतुना योगः कर्त्तव्य इत्यर्थः। कथञ्चिदित्यादिना श्रेयसा समं विगृह्य सम्भाषायामेकीयमतमाह, न त्वेवेत्यादिना आत्ममतमाह॥ १५—१७॥

* नास्य योग इति वा पाठः।

चावहितेन परस्यात्मनश्च साद्गुण्यदोषबलमवेक्षितव्यम्। समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत, नास्य तत्र जल्पं योजयेदनाविष्कृतमयोगं कुर्व्वन्। यत्र त्वेनमवरं मन्येत, तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् ॥१८॥

तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशुनिग्रहे भवन्त्युपायाः। तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैः वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनानेकविधेनानेकार्थ-वाचिना, वचनशक्तिहीनमर्द्धोक्तस्य वाक्यस्याक्षेपणेन, अवि-

पुरुषस्यात्मनश्च साद्गुण्यं दोषश्च तयोर्बलञ्च। श्रेष्ठं साद्गुण्येन श्रेष्ठम् न तु दोषबलेन। यत्र तु एनं सम्भाष्यं पुरुषमनाविष्कृतं जल्पेनालपितमप्रशंसितम् अयोगं कुर्व्वन् अवरं मन्येत, तस्य जल्पेनाशुनिग्रहं कुर्य्यात् ॥ १८ ॥

गङ्गाधर—तत्रेत्यादि स्पष्टम्। तद् यथेत्यादि। श्रुतहीनं तच्छास्त्रेऽनधीतम्। विज्ञानहीनं तच्छास्त्रार्थतत्त्वज्ञानहीनं कष्टशब्देन दुर्ब्बोधार्थकशब्दात्मकेन वाक्येन। वाक्यधारणाहीनमल्पमेधसमाविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैः। प्रतिभाहीनं श्रुत-मात्रमर्थबोधः प्रतिभा। अनेकविधेन नानार्थकशब्दात्मकवचनेन। अर्द्धोक्त-वाक्यस्याक्षेपेण व्यङ्ग्यार्थकशब्दात्मकेन वाक्येन। अविशारदं पाण्डित्यहीनम्,

चक्रपाणि—साद्गुण्यस्य विद्यमानगुणतायाम्नायः दोषस्य बलं साद्गुण्यदोषबलम्। श्रेष्ठं मन्येतेति यत्र वादविषये प्रतिवादिनमधिकं पश्येदित्यर्थः, तत्र परस्य पुरः स्ववादविषये तथा वादो निवर्त्तनीयः, यथा आविष्कृतः प्रकटीकृतः सभाया नायोगः। तत्र वादो निवृत्तलक्षणो न स्यात्। अनभीष्टविषये तथा वादनिवृत्तिः कर्त्तव्या यथा कोऽपि न जानात्येवं तत्र वक्तुमक्षममित्यर्थः। तत्रैवेति तत्रैव हीनपक्षे प्रवृत्तः निगृह्णीयादिति योजना। महता सूत्रपाठेनेति श्रुतहीनो ह्यपरि-चयाद्दीर्घसूत्रपाठं कर्त्तुमक्षमः, विज्ञानहीनमिति अज्ञातार्थम्। नानार्थवाचिनेत्यनेकार्थवाचिना। एकविधेनेत्येकविधेन शब्देन प्रतिभाहीनो ह्यनेकार्थं नावधारयति—यत—केनाभिप्रायेणायं प्रयुक्तो-ऽनेन शब्द इति। वचनशक्तिहीनोऽर्द्धोक्तवाक्याक्षेपान्न पुनर्वक्तुं क्षमो भवतीति दृष्टम्। अवि-

शारदमपत्रपणेन *, कोपनमायासेन, भीरुं वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेनेति। एवमेतैरुपायैरवरमभिभवेत्॥ १९॥

तत्र श्लोकौ।

विगृह्य कथयेद् युक्त्या युक्तञ्च न निवारयेत्।
विगृह्य भाषा तीव्रं हि केषाञ्चिद् द्रोहमावहेत्॥
नाकार्य्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यमपि विद्यते।
कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम्॥ २०॥

एवं प्रवृत्ते तु वादे †। प्रागेव कार्य्याद्वादात् तावदिदं कर्त्तुं यतेत। सन्धाय परिषदाऽयनभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयि-

अपत्रपणेन लज्जाजनकवचनेन। कोपनमायासेन क्लेशजनकवचनेन। भीरुं वित्रासनेन त्रासजनकवचनेन। अनवहितमवधानहीनं नियमनेन नियतवचनेन। परं प्रतिपक्षम्। अवरमधमम्॥ १९॥

गङ्गाधरः—श्लोकेनेममर्थमाह—तत्र श्लोकावित्यादि। विगृह्येत्यादि। उक्तप्रकारेण युक्त्या विगृह्य अवरं कथयेन् जल्पेत्। युक्तं श्रेष्ठं परं विगृह्य न निवार्य्येत्। ननु कुतो युक्तं न विगृह्य निवार्य्येदित्यत आह—विगृह्येत्यादि। यतः केषाञ्चिद् विगृह्यसम्भाषा तीव्रं द्रोहमावहेत्। तत् केषामित्यत आह—नाकार्य्यमित्यादि। क्रुद्धस्य किञ्चिदपि अभिशापकलहादिकमकार्य्यं नास्ति। सर्व्वमेव क्रुद्धस्य कार्य्यं भवति तथा क्रुद्धस्य किञ्चिदप्यवाच्यं मातापित्रादीनां दुर्व्वचनेन कलहादिवचनादिकं न वर्त्तते, अपि तु सर्व्वमेव वाच्यं भवति। तस्मात् कुशला सज्जनाः पण्डिताः सतां संहिताः कलहं नाभिनन्दन्ति तस्माद् युक्तं विगृह्य न निवारयेत्॥ २०

गङ्गाधरः—एवं कर्त्तव्ये वादे पूर्व्वं यत् कर्त्तव्यं तदाह—एवमित्यादि। कार्य्यादिति वादादित्यन्वयः। इदं वक्ष्यमाणं परिषदा पारिषदेन सह सन्धाय

शारदमित्यदृष्टसभम्। अदृष्टसभो हि ह्रेपणेनातीव लज्जितः सन् न किञ्चित् प्रतिपद्यते। एवमिति "तद् यथा श्रुतहीनम्" इत्यादिग्रन्थोक्तम्। प्रवृत्ते वादे कुर्य्यादिति च्छेदः।

तथाऽप्रवृत्ते वादे किं कुर्य्यादित्याह—प्रागेवेत्यादि। अयनभूतमिति अभ्यासात्

* अपह्रेपणेनेति वा पाठः।

† कुर्य्यात्। इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

तव्यम्। यद्वा परस्य भृशदुर्गं स्यात् पक्षं परस्य वा भृशं विमुखम् आनयेत्। परिषदि चोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुम्, एषैव ते परिषत् यथेष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं वादं वादमर्य्यादाञ्च स्थापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णीमासीत ॥ २१ ॥

तत्रेदं वादमर्य्यादालक्षणं भवति। इदं वाच्यमिदमवाच्यम् एवं सति पराजितो भवतीति। इमानि तु पदानि खलु भिषग्भिर्वादमार्गज्ञानार्थमधिगन्तव्यानि भवन्ति। तद् यथा—वादो

सन्धिं कृत्वात्मनो निजव्यायनभूतं परस्य जयार्थं यत् प्रकरणं वत्मरूपं भवति. तत् सम्भाषणात् पूर्व्वमादेशयितव्यमादेशेन ज्ञातव्यम्। यः पक्ष परस्य सम्भाष्यस्य दुर्गं स्यात् तं वा पक्षं वादात् पूर्व्वं आनयेत्। पूर्व्वपक्षेण कौशलेन वा उपस्थापयेत। अथवा परस्य यदतिशयविमुखजनककर्म्म तद्वा कर्म्मानयेत्। परिषदि सभायामुपसंहितायां सन्निकृष्टायां त्वया सहास्माभिः वक्तुं न शक्यमिति काल्पनिकवचसा तूष्णीमासीत, एष ते इत्यादुक्त्वा च तूष्णीमासीत ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—तत्रेदमित्यादि। वादमर्य्यादा वादस्य सीमा तस्या लक्षणम्। ननु वादे कर्त्तव्ये कः पन्थाः कुतो वा वादस्य वर्त्म ज्ञायते इत्यत आह—इमानीत्यादि। पदान्यर्थवन्ति वर्णात्मकाः शब्दाः अधिगन्तव्यानि अर्थतो विधितश्च ज्ञातव्यानि। ननु कानि पदानि इत्यत आह—तद् यथेत्यादि।

मार्गीभूतमिव अभ्यस्तमित्यर्थः। परस्य भृशदुर्गमिति प्रतिवादिनोऽविदितत्वेन दुर्गमिव दुर्गम्, तत् पूर्व्वं सन्धिततया परिषदादेशयेत्। पक्षान्तरमाह—पक्षमथवेत्यादि। परस्य प्रतिवादिनः पक्ष भृशमत्यर्थं सभाया यथा विमुखं भवति, तथा वाद प्रवर्त्तयेत। एतेन नास्ति परलोकः, नास्ति कर्म्मफलमित्यादि यदि परस्य पक्षे भवति, तदैतस्य पक्षस्य स्वाभाविकद्विष्टत्वेन यत्किञ्चित् स्वपक्षसाधनमुच्यते, तदेव परिषदपि गृह्णातीत्युक्त भवति। उपसंहितायामिति संहितादियुक्तायां तूष्णीमासीतेति योजना। उपसंहिता हि परिषत् परोक्षेणाभिमतत्वेन उपदर्शितमेव सर्व्वं करिष्यति, तदर्लमहात्यर्थवचनेन माहात्म्यखण्डकेनेति भावः ॥ १८—२१ ॥

चक्रपाणिः—वादमर्य्यादालक्षणमाह—तत्रेदमित्यादि। वादशब्देन चेह विगृह्य पक्षप्रतिपक्षवचनमात्रमुच्यते। सन्धायसम्भाषयैव तत्त्वबुभुत्सोर्वाद उक्तः।

द्रव्यं गुणाः कर्म्म सामान्यं विशेषः समवायः प्रतिज्ञा स्थापना प्रतिष्ठापना हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमनमुत्तरं सिद्धान्तः शब्दः प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यम् औपम्यं संशयः प्रयोजनं सव्यभिचारं जिज्ञासा व्यवसायोऽर्थप्राप्तिः सम्भवोऽनुयोज्यम् अननुयोज्यमनुयोगः प्रत्यनुयोगो वाक्यदोषो वाक्यप्रशंसा

वाद इत्यादि। निग्रहस्थानमितीत्यन्तेन चतुश्चत्वारिंशत्पदानि। गोतमेन षोड़शपदान्युक्तानि। तद् यथा—प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति। तत्र प्रमाणशब्देन चतुश्चत्वारिंशतपदानां मध्ये प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानीति सूत्रेण प्रत्यक्षानुमानोपमानैतिह्याप्तोपदेशार्थापत्तिसम्भवानां संग्रहः कृत। प्रमेयशब्देनात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रेण द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां संग्रहः कृतस्तत्रोक्तशरीरस्य चेष्टेन्द्रियार्थाश्रय शरीरम्। घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य पृथिव्यापतेजोवाय्वाकाशमिति भूतानि। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इत्येतैः सूत्रैर्विवृतत्वात् तेनैवेति। अवयवपदेन प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानां संग्रहः कृतः। परस्परं हि वादे स्वस्वपक्षं स्थापयितुमेव प्रतिज्ञायते। तेन प्रतिज्ञावचनेनैव स्थापनाप्रतिष्ठापनयो संग्रह ख्यापित· पृथङ्नोक्ते। गौतमेनावयवेषूदाहरणोपदेशार्थं दृष्टान्त· पृथगुक्त इह च तथैवेति। शब्दस्याप्तोपदेशैतिह्यप्रमाणवचनस्याप्रमाणवचनस्य च सर्व्वस्यैव वादमार्गज्ञानहेतुत्वेन ग्रहणं कृतम्। गौतमेन तु वेदादिशास्त्रात्मकाप्तोपदेशवचनस्य लौकिकैतिह्यवचनस्य च शब्दस्य दृष्टादृष्टार्थस्य सत्यार्थस्य च संग्रह· कृतो नानृतार्थशब्दस्याप्रामाण्यात् निःश्रेयसाधिगमहेतुत्वाभावाच्च। व्यवसायस्य निर्णयशब्देन गौतमेनोपादानं कृतम्। निग्रहस्थानपदेनाननुयोज्यानुयोगादीनां ग्रहणञ्च कृतम्। तत्र गौतमेन निरनुयोज्यानुयोगशब्देनाननुयोज्यानुयोग· संगृहीत। तत्राननुयोज्यस्य नान्तरीयकत्वेन सिद्धत्वान्न पृथग्वचनं कृतम्। एवं पर्य्यनुयोज्याक्षेपणशब्देनानुयोज्याननुयोगस्य संग्रहः। स हि प्रत्यनुयोग उच्यते। तत्र चावान्तरीयकत्वादनु-

सम्प्रति वादमार्गज्ञानार्थं वादाभिज्ञेयानि द्रव्यगुणादीन्युपदर्शयन्नाह--इमानीत्यादि। भिषजा

च्छलम् अहेतुरतीतकालमुपालम्भः परिहारः प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञा हेत्वन्तरमर्थान्तरं निग्रहस्थानमिति ॥ २२ ॥

तत्र तु वादो नाम स यत् परः परेण सह शास्त्रपूर्व्वकं विगृह्य कथयति। स च द्विविधः—संग्रहेण जल्पो वितण्डा च,

---

योऽयस्य न पृथग्वचनं कृतमिति। तन्त्रेऽस्मिन वाक्यदोषनाम्ना न्यूनाधिकानर्थकापार्थकविरुद्धानां पञ्चानामुक्तया गोतमोक्तानां न्यूनाधिकपुनरुक्तनिरर्थकापार्थकाप्राप्तकालापसिद्धान्तानां हेत्वाभासान्तर्गतविरुद्धस्य च संग्रह कृतः। गोतमेन तु हेत्वाभासशब्देन सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालानामुक्त्या प्रकरणसमवर्ण्यसमसंशयसमानामहेतूनां त्रयाणामतीतकालस्य सव्यभिचारस्यात्र संग्रह कृतः। अभ्यनुज्ञाया मतानुज्ञाशब्देन गोतमेन संग्रह कृतः। अविज्ञातार्थाप्रतिभाननुभाषणाज्ञानविक्षेपाणामत्रोक्तनिग्रहस्थाननाम्ना संग्रह कृत। वाक्यदोषाणां निरर्थकादीनां ग्रहणेन वाक्यप्रशंसा नाम न्यूनाधिकार्थवदनपार्थकविदितार्थानां लाभान्न पृथगुक्तिः गोतमेन कृता। कृतश्चार्थापत्तिसम्भवयोरनुमानेऽन्तर्भावः। जिज्ञासामन्तरेण वादप्रवृत्तिर्न स्यादित्यतो जिज्ञासा च न पृथगुक्ता तेन। उपालम्भपरिहारयो गोतमेन जातिशब्देन संग्रहः कृतः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथोद्दिष्टानां वादादीनां मध्ये वादस्वरूपज्ञानमन्तरेण न वादमार्गज्ञानं सम्भवतीति प्रथमतो वादस्योक्तस्य स्वरूपलक्षणमाह—तत्र वादो नामेत्यादि। तत्र वादादिषु मध्ये स वादो नाम यत् परः परेण सह विगृह्य कथयतीति विगृह्यसम्भाषाया वादविशेषस्य लक्षणम्, न तु वादस्य सामान्यलक्षणम्। तत् तु सम्भाषाशब्देनान्वर्थकेन परस्परं प्रमाणेन स्थापना प्रतिषेधाभ्यां पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति ख्यापितम्। सा सम्भाषा द्विधा सन्धायसम्भाषा विगृह्यसम्भाषा चेत्युक्तम्। गोतमेन तु वादलक्षणमुक्तम्। तद् यथा—प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्ध पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति। व्याख्यातञ्चैतद्वात्स्यायनेन तत् प्रतिसंस्कृत्य प्रदर्श्यते।

वादमार्गा भिषग्वादमार्गा। वादादयः स्वयमेवाचार्य्येणाग्रे विव्रियन्त इति नेह संज्ञाकथने विव्रियन्ते ॥ २२ ॥

चक्रपाणि तत्रेत्यादिना वादलक्षणम्। इह 'वाद'शब्देन विगृह्य वादोऽभिप्रेतः, तस्य

प्रत्यक्षादिप्रमाणेष्वनुमानघटकत्वेन प्रामाण्यसिद्धावपि तर्कस्य प्रमाणोपसंगृहीतत्वाद्गौतमेन प्रमाणान्तरत्वाभावाच्च प्रमाणानामनुग्राहकत्वात् तु पृथगुक्तिः कृता। तेन प्रमाणैस्तर्केण च यत्र पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे साधनोपालम्भौ क्रियेते स प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः सिद्धान्ताविरुद्धः स्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तैरविरुद्धः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धो न चेद्भवति। पञ्चावयवोपपन्नश्च भवति तदा स वाद उच्यते। तत्र सिद्धान्ताविरुद्ध इति वचनेन हेत्वाभासनिग्रहस्थानानामभावो वादे ज्ञापितः। पक्षप्रतिपक्षयोः परिग्रहो ह्यभ्युपगमव्यवस्था। पक्षः प्रतिज्ञा। वादिनोर्द्वयोः पक्षयोरेकाधिकरणयोर्धर्म्मयोः परस्परोपघातिभावे प्रतिपक्षता। तौ च द्वौ पक्षौ परस्परं प्रतिपक्षौ। तत्र यः पूर्व्वः पक्षः स खलु वादप्रवर्त्तकत्वात् पक्ष उच्यते, परस्तु पक्षस्तद्विरोधित्वात् प्रतिपक्ष उच्यते। यथा पूर्व्वमेकः प्रतिजानीते। वह्निरुष्ण इति। अपरः प्रतिजानीते वह्निरनुष्ण इति। इत्येवं पक्षप्रतिपक्षयोः परिग्रहे प्रमाणेन तर्केण च साधनं स्वपक्षस्थापनापरपक्षस्योपालम्भः प्रतिषेध एवं ताभ्यां विधीयते। तद् यथा—सिद्धान्ताविरोधेन पञ्चभिरवयवैश्च न न्यूनाधिकैः पञ्चभ्योऽवयवेभ्यः। तत्र पूर्व्वपक्षं वह्निरुष्ण इति स्वप्रतिज्ञातं वादी हेतूदाहरणोपनयनिगमनैः स्थापयति सिद्धान्तचतुष्टयाविरोधेन। तत्र वह्निरुष्ण इत्यत्राह प्रतिवादी—कस्मात्? तत्राह वादी—दहनात्। क इवेत्याह प्रतिवादी। तत्राह वादी—आतपवत्। कथमित्याह प्रतिवादी। तत्राह वादी यथातप उष्णः स च दहति—तथा वह्निर्दहति; तस्मादुष्णो वह्निरिति प्रत्यक्षेण प्रमाणेन तर्केण च स्वपक्षसाधनमतोऽनुष्णत्वप्रतिषेधो लभ्यते। इत्येवं पक्षपरिग्रहः सर्व्वसिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नश्च। प्रतिवादी तु तत्प्रतिषिध्य स्वपक्षं स्थापयति। न वह्निरुष्ण इति प्रतिषिध्याह वह्निरनुष्णः। तत्राह वादी कस्मादिति। रूपमात्रलिङ्गत्वादित्याह प्रतिवादी। तत्राह वादी क इवेति। तत्र प्रतिवादी चाह यथा वायुः। कथमित्याह वादी। प्रतिवादी चाह वायुर्यथा स्पर्शमात्रलिङ्गः स चानुष्णस्तथा वह्निश्च रूपमात्रलिङ्गः, तस्मादनुष्ण इति। आप्तोपदेशप्रमाणेन तर्केण च वह्नेः रूपमात्रलिङ्गत्वं सर्व्वसिद्धान्तसिद्धं निर्णीयानुष्णत्वमनुमानेन तर्केण च स्थापयित्वा प्रतिषिद्धमुष्णत्वं वह्नेः प्रतिवादिनेति प्रतिपक्षपरिग्रहोऽपि सर्व्वसिद्धान्ताविरुद्धः

बुभुत्सुवादस्तु सन्धायसम्भाषयैवोक्तः। शास्त्रपूर्व्वकमित्यनेनार्थादिकलहवादं निषेधयति। तत्र वादे विगृह्य सम्भाषारूपत्वादेव च्छलजातिनिग्रहस्थानानां विजिगीषाप्रवृत्तानां प्रयोगो लभ्यते।

तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः, जल्पविपर्य्ययो वितण्डा।

पञ्चावयवोपपन्नः। नावयवैर्हीनोऽधिको वेति। परस्परमप्रतिघातिनौ त्वेकाधिकरणौ धर्म्मौ न प्रतिपक्षौ। तौ हि पक्षौ न प्रमाणतर्काभ्यां परस्परं स्थापनाप्रतिषेधवन्तौ पञ्चावयवोपपत्तावपि। यथा पूर्व्वमेकः प्रतिजानीते वह्निरद्रव इति। अपरः प्रतिजानीते वह्निरुष्ण इति। पक्षप्रतिपक्षवचनेन उक्तिप्रत्युक्तिमत्संकथाया वादत्वनिरासः। यथा भो घटमानयेत्युक्त आह— घटमानयामीति। अथैकः प्रतिजानीते वह्निर्द्रव इति। अपरः प्रतिजानीते वह्निरद्रव इति। तौ हि पक्षौ परस्परमुपघातिभावात् प्रतिपक्षौ ततः पक्षप्रतिपक्षभावेऽपि प्रमाणतर्काभ्यां पञ्चावयवैः सिद्धान्ताविरोधेन स्थापनाया अभावान्न तयोः परिग्रहो वाद इति। इत्येवं वादस्य सामान्यलक्षणमन्वर्थसम्भाषाशब्देन ख्यापयित्वा विगृह्यसम्भाषालक्षणमुक्तम्। तत्र वादो नामेत्यादि। वादो वादविशेषो विगृह्यसम्भाषा नाम स यत् परः परेण सह विगृह्य कथयति। अत्र विग्रहो वाग्युद्धं छलजातिनिग्रहस्थानैः प्रकरणात् तद्विद्यायाम्। परः एकः पुरुषस्तद्विद्यः परेणान्येन तद्विदेन पुरुषेण सह विगृह्य तद्विद्यायां योधयित्वा प्रमाणतः स्वपक्षं हेत्वादिभिः स्थापयित्वा परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं न स्थापयित्वा परपक्षं दूषयित्वैव वा यत् कथयति अभ्युपगम्य व्यवस्थापयति तत्कथनं वादः, वादविशेषो विगृह्यसम्भाषाभिधीयते।

तं विभजते—स चेत्यादि। स च विगृह्य वादः संग्रहेण सङ्क्षेपेण द्विविधो भेदप्रकृत्यन्तरबाहुल्येऽपि जल्पत्ववितण्डात्वभेदात् जल्पश्च वितण्डा चेति। जल्पं लक्षयति—तत्रेत्यादि। तत्र जल्पवितण्डयोर्मध्ये पक्षाश्रितयोर्जल्प इति। परस्परमुपघातिनौ खल्वेकाधिकरणौ धर्म्मौ पक्षौ द्वावाश्रितयोर्वादिप्रतिवादिनोर्वादः प्रमाणतः स्थापनाप्रतिषेधवत् सिद्धान्ताविरुद्धं हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैरन्यूनानधिकैरुपपन्नं छलजातिनिग्रहस्थानैर्विगृह्य स्थापनाप्रतिषेधकथनं जल्पः। न तु च्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः। न हि च्छलजातिनिग्रहस्थानैः कस्यचिदर्थस्य साधनं सम्भवति। प्रतिषेधो ह्यर्थस्यैषां सामान्यलक्षणैः श्रूयते। वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलमिति साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः। विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् इति। तस्मात् प्रमाणतः साधनोपालम्भवत्सिद्धान्ताविरुद्धं हेत्वादिभिः

पक्षाश्रितयोरिति पक्षं साधयतोरित्यर्थः। तेन वितण्डायामप्युत्तरवादिनः परपक्षदूषणलक्षणस्य

यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्ति, नास्तीत्यपरस्य। तौ च स्वस्वपक्ष-हेतुभिः स्वस्वपक्षं स्थापयतः परपक्षमुद्भावयतः, एष जल्पस्तद्-

अन्यूनानधिकैरुपपन्नं पक्षप्रतिपक्षाश्रितयोश्छलजातिनिग्रहस्थानैर्विगृह्य स्वस्व-पक्षस्य स्थापनापूर्व्वकं परपक्षदूषणकथनं जल्पः। जल्पस्याङ्गानि विग्रहे च्छलजातिनिग्रहस्थानानि। तैर्हि परपक्षं विहत्य स्वपक्षं स्थापयति। प्रति-पक्षप्रतिषेधश्च च्छलजातिनिग्रहस्थानैः परप्रतिषेधविघातेन स्वपक्षं यद् रक्षति तत्र सहकारीणि भवन्ति च्छलजातिनिग्रहस्थानानीति जल्पे विग्रहस्याङ्गानि च्छलजातिनिग्रहस्थानानि भवन्ति, न तु स्वातन्त्र्येण साधनानि भवन्ति। गौतमेनाप्येवमुक्तम्। यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः। यथोक्तोपपन्न इति वादलक्षणोक्तोपपन्नः। प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहश्छलजातिनिग्रहस्थान-साधनोपालम्भो जल्प इति। छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनं स्थापना उपालम्भः प्रतिषेधः एतौ यत्र क्रियेते स च्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति। न तु च्छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भो यथोक्तोपपन्न इति, तथाविधा तु वितण्डा इति। अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावेऽपि यत् पुनः प्रमाणतर्कयोः पृथग्ग्रहणं तत् साधनोपालम्भव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम्। अन्यथोभावपि पक्षौ स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वादः स्यादिह जल्पः स्याच्च। अवयवसम्बन्धमन्तरेणापि प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टम्। प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति प्रतिषेधार्थं छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ एव जल्प इति प्रतिषेधार्थञ्च पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति। एवं निग्रहो जल्प इति प्रतिषेधार्थं छलजाति-निग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति वचनमिति वात्स्यायनव्याख्यानम्।

जल्पमुदाहरति स्वयम्। यथैकस्येति। पुनर्भवोऽस्तीत्येकस्य पक्षः, नास्ति पुनर्भव इत्यपरस्य पक्षः। तौ च वादिप्रतिवादिनौ पुनर्भवोऽस्तीति वादी पुनर्भवो नास्तीति प्रतिवादी स्वस्वपक्षहेतुभिर्हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्वस्वपक्षं स्थापयतः परपक्षमुद्भावयतः प्रतिषेधयत एष जल्पः। तद् यथा— अस्ति पुनर्भव इति वादी ब्रूते। अस्ति पुनर्भव आत्मनित्यत्वात्। तिस्रैषणीये खल्वात्मनो नित्यत्वं प्रत्यक्षानुमानयुक्तिभिराप्तोपदेशेन च स्थाप-

च पक्षोऽस्त्येव, परं स्वमतं न साधयन्तीति भेदः। यथैकस्येत्यादि जल्पोदाहरणम्। परपक्षे

विपर्य्ययो वितण्डा। वितण्डा नाम परपक्षदोषवचनमात्र-मेव ॥ २३ ॥

यित्वा नास्ति पुनर्भव इति पक्षप्रतिषेधः कृतः। तत्र दृष्टान्तः। यथापवर्गोऽप्राणी घटादिर्वा। यथा कर्म्मफलानुबन्धाभावादात्मा दुःखजन्मनो मुच्यते न पुनर्भवति तथा पुनर्भवहेतुकर्म्मफलानुबन्धादात्मा पुनर्भवति न दुःखजन्मनो मुच्यते। यथात्महीनो घटादिर्न पुनर्भवति न तथा सात्मकः पुरुषो न पुनर्भवति। तस्मादस्ति पुनर्भव इति, न तु नास्ति पुनर्भव इति। अथ नास्ति पुनर्भव इति, वादी ब्रूते नास्ति पुनर्भव इति। कस्मादिति? तत्राह प्रत्यक्षमात्रप्रमाण-वादी, परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य। यथा नास्ति मोक्ष इति। अस्ति पुनर्भव आत्मनित्यत्वात्। प्रतिवादी चाह नास्ति पुनर्भवोऽनित्यत्वादात्मनः। तत्र वादी चाह—अस्ति पुनर्भवो नित्यत्वादात्मनः, आत्मा हि कर्म्मफलेन नित्यानु-बन्धः। पुनः प्रतिवादी चाह। नास्ति कर्म्मफलमतो नात्मा कर्म्मफलानुबन्धः तस्मान्नास्ति पुनर्भव। तत्र पुनर्वादी ब्रूते। अस्ति कर्म्मफलम्, नास्ति हि तत् कर्म्म यस्य फलं नास्ति। तस्मात् कर्म्मफलानुबन्धादात्मनः पुनर्भवो-ऽस्तीत्येवं जल्पः। इति।

वितण्डां लक्षयति। जल्पविपर्य्ययो वितण्डेति। एतामुदाहरति। तद्विपर्य्ययो वितण्डा। तर्हि किं स्वस्वपक्षस्थापनामात्रं परपक्षाप्रतिषेधेन यत् कथयति सा वितण्डेत्यत आह—वितण्डा नामेत्यादि। परपक्ष-दोषवचनमेव वितण्डा नाम स्वपक्षस्थापनाहीनमिति। तथा चोक्तं गौतमेन। सप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा। व्याख्यातमिदं वात्स्यायनेन। पक्षः पक्ष इति प्रतिपक्षं यौ हि समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्म्मौ पक्षप्रतिपक्षावुक्तौ तयोरेकतरपक्षस्थापनाहीनो जल्पो वितण्डा। तथा च। प्रमाणतर्कोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहश्छलजातिनिग्रहस्थानो-पालम्भो वितण्डेति पर्य्यवसीयते। वैतण्डिको हि स्वपक्षं न स्थापयति परपक्ष-प्रतिषेधेनैव प्रवर्त्तते। इति। अस्त्वेवं यद्वै तत्परपक्षप्रतिषेधवचनं तदेव वैतण्डि-कस्य पक्ष इति न त्वसौ कञ्चिदर्थं साध्यं निर्दिश्य स्थापयतीति बोध्यमिति ॥२३

दोषवचनमात्रमित्यनेन न स्वपक्षसाधनवचनं वैतण्डिकस्येति दर्शयति। 'पूर्व्वमुक्ता दीर्घ-जीवितीये ॥ २३ ॥

द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने पूर्व्वमुक्ताः ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—वादमुक्त्वा वाद्यानाह—द्रव्येत्यादि। द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने प्रथमाध्याये पूर्व्वमुक्ता इति व्याख्यातास्ते विस्तरेण तत्रैव। शिष्याणां व्यवसायार्थं स्मरणार्थञ्चात्र पुनर्द्रव्यादयः स्वलक्षणैः सङ्क्षेपेण व्याख्यायन्ते। तद् यथा—पूर्व्वमुक्तं द्रव्यगुणकर्म्मणां लक्षणम्। यत्राश्रिता कर्म्मगुणाः कारणं समवायि तत्। तद् द्रव्यं समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः। संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम्। कर्त्तव्यस्य क्रिया कर्म्म कर्म्म नान्यदपेक्षते। इति। कारणमित्युक्त्या कार्य्यस्येत्युक्तं यस्य कार्य्यस्यारम्भे यत्समवायिकारणं विक्रियमाणं कार्य्यं भवति तत्र विक्रियमाणे यत्र कारणे कार्य्यत्वमापद्यमाने कर्म्मगुणा आश्रिताः स्युस्तदेव तस्य कार्य्यस्य समवायिकारण तस्य कार्य्यस्य द्रव्यं भवति। यत्र तु कारणे कार्य्यारम्भे कर्म्मगुणा आश्रिता न भवन्ति तद्यत् कारणं कार्य्यं समवायिकार्य्यरूपेण परिणमद् एकीभवति तत् कारणं तस्य कार्य्यस्य न द्रव्यमिति। तद् यथा—पृथिव्यापस्तेजोवायुर्मनश्चेति पञ्च सक्रियाणि स्वरूपतः। स्वरूपतश्च निष्क्रियाणि चत्वारि आत्मा कालो दिगाकाशश्चेति। तत्र कतिधापुरुषीये शारीरे वक्ष्यते। आत्मा निष्क्रियस्तत्र प्रश्नः। निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथमिति तत्रोत्तरमुक्तम्। अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः। युक्तस्य मनसस्तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः॥ इति। कार्य्यारम्भे पृथिव्यादिभिः सक्रियैः इतरैश्चाक्रियैः सह संयोगेऽन्योन्यानुप्रवेशादन्योन्यानुग्रहात् पुनःपुनः संयोगविभागाभ्यामावर्त्तनादन्योन्यस्य क्रियागुणमेलनाद्विक्रियमाणान् क्रियागुणान् आश्रित्यात्मकालदिगाकाशवायुतेजोऽम्बुपृथिव्यः कार्य्यं समवयन्तीति क्रियागुणवत् समवायिकारणान्यात्मादीनि नवैव द्रव्याण्युच्यन्ते। तत्र च तदानीं तेष क्रियागुणाश्च विक्रियमाणाः क्रियागुणान् विशेषरूपेण जायमानान् गुरुत्वादीन् गन्धादींश्च नाश्रित्यैव समवयन्तीति क्रियागुणाश्रयत्वाभावान्न द्रव्याण्युच्यन्ते तदा हि सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वगुणाश्रयः सन् समवाय्यपि रूपरसादिर्भाव निश्चेष्टः क्रियाहीन एव रूपरसाद्यन्तरारम्भे कारणं रूपरसाद्यन्तरमारभमाण समवैति कार्य्ये इति निश्चेष्टः समवायी सन् कारणं भवति स गुण उच्यते न द्रव्यं द्रव्यस्य लक्षणे कर्म्मगुणा इति कर्म्मपदोपादानात्। महाभूतेषु पृथि

द्रव्यादिषु पूर्व्वं गुरुत्वादयो विंशतिर्गुणा अनभिव्यक्ताः पञ्चभूतस्था कार्य्यकाले संयोगात् तेभ्योऽभिव्यज्यन्ते। तद्गुणाश्रयः सन् रूपरसादिन कार्य्ये समवायी भवति सङ्ख्याविशेषपरिमाणविशेषपृथक्त्वाश्रय संस्तु कार्य्ये समवायी स्यादिति ज्ञापनार्थं निश्चेष्ट इत्युक्तं न निर्गुण इत्युक्तम्। कर्म्माणि च पृथिव्यादिष्ववक्षेपणोत्क्षेपणप्रसारणादीनि तत्कार्य्यारम्भे पुनःपुनः संयोगविभागे नवानां द्रव्याणां कृत्वा तानि द्रव्याणि तांश्च गुणान् परिणमय्य परिणम्यमानान्येकीभूय स्वस्वविरोधीनि कर्म्माणि भूत्वा तत्र तत्र कर्म्मणि समवयन्तीति विकृतिभूतकर्म्माश्रया कर्त्तव्यस्य क्रिया तथा कर्म्मणां कर्म्म यतोऽन्यत् कर्म्म कर्त्तव्यस्य क्रिया नापेक्षते स्वप्रकृतिकर्म्मभ्य एव जायते क्रियाहेतुकर्म्म कर्म्मवन्न तु तदा गुणवत्तया जायते। एकत्वपृथक्त्वपरिमाणगुणा प्रकृतिभूता एव सर्व्वत्र वर्त्तन्ते न कार्य्यकाले विक्रियमाणाः कर्म्मण्याश्रितास्तस्मान्न द्रव्यम्। न च गुण सचेष्टत्वादिति। एतदभिप्रायेण कणादेनाप्युक्तं वैशेषिकशास्त्रे। क्रियागुणवत्समवायकारणमिति द्रव्यलक्षणम्। द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षो गुण इति। इह समवायिकारणमित्यनुवर्त्तते। उभयत्र गुणशब्देन कार्य्यकाले जायमानगुणो विवक्षित इति ज्ञापनार्थं पुनरुक्तं गुणोऽपि विभाव्यते गुणेनापीति। तेन षड्रसास्त्रीणि रूपाणि पञ्च कर्म्माणि। दुग्धादिक्षोमधुरोऽधिक। आम्रस्य रूपात् पृथग्रसः। इत्येवमादि। कर्म्म पुनर्द्रव्याणां संयोगविभागेषु कार्य्यकाले कर्म्मान्तरमनपेक्ष्यैव कारणं सद् यद्द्रव्याश्रयि चागुणवत्समवायिकारणं तत् कर्म्म। तथा चोत्क्षेपणादीनि पञ्चकर्म्माणि तेज प्रभृतिद्रव्याश्रयीणि। न च गुरुत्वादिगुणवन्ति न भूमिकार्य्ये समवायीनि भवन्ति सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वानि चाश्रित्यैवेति। त्रिवृतो विरेचनात् कर्म्मणो राजवृक्षस्य विरेचनं कर्म्म न्यूनमिति मृदुविरेचनमुच्यते राजवृक्षस्य मृदुत्वात्। स्नुहीक्षीरस्य विरेचनमधिकमिति तीक्ष्णं विरेचनमुच्यते स्नुह्यास्तीक्ष्णत्वात्। एवं त्रिवृतो विरेचनात् पृथक् स्नुहीक्षीरविरेचनमिति। एतदर्थकं कर्म्मलक्षणमिह तन्त्रे पूर्व्वमुक्तम्। संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम्। कर्त्तव्यस्य क्रिया कर्म्म कर्म्म नान्यदपेक्षते॥ इति। कर्त्तव्यस्य कार्य्यस्य द्रव्यमाश्रितं खल्वन्यत् कर्म्म नापेक्ष्य कार्य्यारम्भे द्रव्याणां संयोगे च विभागे च कारणं या क्रिया समवायिकारणं भवति तत् कर्म्म। इति। भ्रान्तास्त्वाहुर्गुणकर्म्मणी न समवायिकारणे भवतस्ते चासमवायिकारणे इति तदनार्षमयौक्तिकञ्च। द्रव्याणि हि सजातीयं

द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरं न विजातीयम्। कर्म्म तु न कर्म्मसाध्यं विद्यते। क्वचित् सजातीयं क्वचिद्विजातीयं स्वविरोधि कर्म्म यदारभते तत्कारणभूतकर्म्मप्रकृतिकमेव कार्य्यभूतं कर्म्म स्यात्। तत्र प्रकृतिभूतं कर्म्मैव समवेत्य कार्य्यभूतकर्म्मतया निष्पद्यते तथा प्रकृतिभूतद्रव्यस्था गुणाश्च प्रकृतिभूताः समवेत्य कार्य्यभूतसजातीयगुणान्तररूपेण निष्पद्यन्त इति कथमसमवायिकारणे गुणकर्म्मणी भवत इत्यतस्तदयौक्तिकमनार्षञ्चासाधु इति। सामान्यविशेषौ च पूर्व्वमुक्तौ। सर्व्वदा सर्व्वभावानां सामान्यं वृद्धि-कारणम्। ह्रासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु। सामान्यमेकत्वकरं विशेषश्च पृथक्त्वकृत्। तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्य्यय इति। परस्पर-तुल्यार्थता सामान्यं तद्विपर्य्यय परस्परमतुल्यार्थता विशेष इति सामान्य-विशेषौ परस्परबुद्ध्यपेक्षौ। सामान्यबुद्ध्यपेक्षो विशेषो विशेषबुद्ध्यपेक्ष्यं सामान्यम्। तच्च द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्म्मत्वञ्च सामान्यञ्च विशेषश्चान्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्य इति। कार्य्येषु च द्रव्येषु द्रव्यारब्धेषु द्रव्यञ्च सामान्यं गुणश्च सामान्यं कर्म्म च सामान्यं विशेषश्च द्रव्यं गुणश्च कर्म्म चेति। सत्ता चास्ति द्रव्यगुणकर्म्मसु सामान्यञ्च विशेषश्च। सदिति यतः सा सत्ता द्रव्यगुणकर्म्मसु न समवाये। सत्ता हि भावो भावानामनुवृत्तेरेव हेतुत्वात्। भावानाम् आरम्भकद्रव्यसंयोगे यावदारम्भकद्रव्यगुणकर्म्मणां कार्य्यरूपेण परिणमतां सर्व्वेषां मेलनेनैकत्वकरोऽपृथग्भाव समवाय खलु भावानां भावः सत्ता ततो ह्यनुवर्त्तते कार्य्यभूतो भावः। यावन्तं कालं स च समवायो वर्त्तते, तावन्तं कालमनुत्तरं कालं द्रव्यं गुण कर्म्म च वर्त्तते। समवायस्य तु वर्त्तनं यत् कार्य्ये तदपि स्वरूपेणैव न तु समवायेनेति समवायस्य सत्ता नास्ति। स्वयं हि सत्ता तस्मात् सामान्यविशेषौ न द्रव्यगुणकर्म्मसमवायेभ्यो-ऽतिरिक्तौ। यैस्त्वनृषिभिरतिरिक्तौ सामान्यविशेषावुच्येते कथं तैर्द्रव्यगुण-कर्म्मस्वेव सत्तास्ति न समवायेऽस्तीत्युच्यते। सदिति यतः सा सत्ते-ति चेत् तदा समवायोऽप्यस्तीति सदिति कुतश्चिदपि कारणाद्भवति सैव समवायस्यापि सत्ता सम्भवति। कथं द्रव्यगुणकर्म्मस्वेव सत्ता न समवाये-ऽस्तीति वक्तुमर्हन्ति। तस्मात् समवायः सत्ताद्रव्यगुणकर्म्मसु न समवाये, समवाये समवायाभावात्। इति। समवायस्तूक्त समवायोऽपृथग्भाव इति। द्रव्यगुणकर्म्मणामारम्भकाणामपृथक्त्वं समवायस्तदपृथक्त्वकृच्च सामान्यं पृथक्त्वकृत् तु विशेषः। द्रव्यसामान्यं गुणसामान्यं कर्म्मसामान्यञ्च तेषां

अथ प्रतिज्ञा। प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं, यथा—नित्यः पुरुष इति ॥ २५ ॥

मेलनं तु समवाय· करोतीति सामान्यमेकत्वकरमित्युक्तम्। तत्रैकत्वमपृथक्त्वं, पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता न त्वेकता। इति। तथा च समवायो नित्यश्चानित्यश्च। नित्ये द्रव्ये भूम्यादौ भूत गुणस्य समवायो नित्यः, द्रव्यारब्धद्रव्ये त्वनित्यो देवनरादौ। तत्र समानानेकेषु सत्ता सामान्यं यथा गोत्वादिकं तत्तदेकैकेषु सत्ता जन्म सत्ता विशेष·। तत्राकृतिग्रहणा सत्ता जातिः। तत्तदेकैकस्मिन जन्म। तदुक्तं—जातिः सामान्यजन्मनोरिति। अनाकृतिग्रहणा तु सत्ता न जातिसंज्ञया व्यवह्रियते, सत्तैवोच्यते सामान्यविशेषरूपेति तत्त्वम् ॥ २४ ॥

गङ्गाधर·—इति वादेन वाद्यानुक्त्वा यैर्वाद· कर्त्तव्यस्तान् वक्तुं प्रथमं प्रतिज्ञामाह—अथ प्रतिज्ञेति। वादे कर्त्तव्ये प्रथमं प्रतिज्ञायते। सा प्रतिज्ञाऽभिधीयते। प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनमिति। वादिन प्रज्ञापनीयेन धर्म्मेण विशिष्टस्य धर्म्मिण· साध्यस्य परिग्रहवचनं साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा नामोच्यते। गौतमेनाप्युक्तम्। साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा इति। वात्स्यायनेन व्याख्यातमिदम्। प्रज्ञापनीयेन धर्म्मेण धर्म्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः। अनित्य· शब्द इति। स्वयञ्चोदाहरति। यथा नित्य पुरुष इति। अत्र नित्यत्वेन प्रज्ञापनीयेन धर्म्मेण विशिष्टस्य धर्म्मिण आत्मनः परिग्रहोऽभ्युपगम्य व्यवस्थोक्ति· प्रतिज्ञा। न च निगमनं साध्यवचनम्। यतो हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञाया· पुनर्व्वचनं निगमनम्। प्रथमं साध्यवचनं प्रतिज्ञेति। भ्रान्तास्तु व्याचक्षते—पक्षतावच्छेदकधर्म्मविशिष्टे पक्षे साध्यतावच्छेदकधर्म्मविशिष्टस्य वैशिष्ट्य-बोधकः शब्द प्रतिज्ञेति। अत्र निगमनस्य प्रतिज्ञात्वप्रसङ्गवारणाय साध्यांशे साध्यतावच्छेदकातिरिक्तप्रकारकत्वं वक्तव्यम्। तेन साध्यतावच्छेदकप्रकारता-विलक्षणप्रकारताशून्यसाध्यनिर्देश· प्रतिज्ञा। इति पर्य्यवसितम्। तेन पुरुषः प्रमेयवानित्यादौ पुरुषे साध्यस्य प्रमेयस्य द्रव्यगुणादेरवच्छेदकद्रव्यत्व-गुणत्वादिप्रकारतातो विलक्षणनीलादिप्रकारता शून्यत्वेन निर्देशान्नाप्रसिद्धिः। उदासीनवाक्यस्य प्रतिज्ञात्ववारणाय न्यायान्तर्गतत्वे सतीति विशेषणीयम्। न्यायत्वन्तु पञ्चावयववाक्यात्मकत्वम्। तथा च। न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृत-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-पक्षक-प्रकृत-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यविधेयता

अथ स्थापना। स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतु-दृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापना। पूर्व्वं हि लोके प्रतिज्ञा, पश्चात्

विलक्षणविषयताववोधाजनकत्वे च सति प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यबोधजनकत्वं प्रतिज्ञात्वम्। तच्च प्रतिज्ञात्वमवयवत्वञ्च परिभाषाविशेषविषयत्वरूपं तद्व्यक्तित्व-रूपं वेति। तदसाधु। प्रवृत्ते हि वादे वादिनोरन्यतरः पुमान् खल्वेकः पूर्व्वं प्रतिजानीते, न त्वप्रवृत्ते वादे प्रतिज्ञा भवति। ततो वादे प्रतिज्ञास्थापना-वाक्यस्यावयवत्वेन प्रतिज्ञाया लाभे कथमुदासीनवाक्यस्य प्रतिज्ञात्वं प्रसज्यते। निगमनञ्च न साध्यनिर्द्देशः परन्तु हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनमिति। एवं साध्यस्य निर्द्देशो वर्णात्मकेन वाक्येन क्रियते इति तद्वाक्यं न प्रतिज्ञा, तत् कथं तथाविधः शब्दः प्रतिज्ञा भवति। प्रतिज्ञेति पुनरन्वर्थसंज्ञा। प्रति इत्थम्भावेन जानीते यत् सा प्रतिज्ञा। पक्षश्च वात्स्यायनेनोक्तः। वादिनोः पक्षप्रतिपक्षौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्म्मौ तयोरन्यतरः पक्षः स च किञ्चित् वस्तुनिष्ठः प्रज्ञापनीयो धर्म्म एव न तु तद्धर्म्मविशिष्टो धर्म्मी। अनित्यः पुरुष इत्येकस्य पक्षः। अपरस्य नित्यः पुरुष इति। उभयोः पक्षः किं पुरुषः। नैवं, प्रज्ञापनीयधर्म्मविशिष्टः पुरुष इति। तर्हि नित्यत्वधर्म्मविशिष्टस्य पुरुषस्य वादिपक्षस्यावच्छेदको धर्म्मः किं नित्यत्वमथवा पुरुषत्वमनित्यत्वधर्म्मविशिष्टस्य तस्यैव पुरुषस्य प्रतिवादिपक्षस्यावच्छेदको धर्म्मः किमनित्यत्वमथवा पुरुषत्वम्? तत्र पुरुषत्वमात्रं चेत् पक्षतावच्छेदको धर्म्मस्तदोभौ पक्षौ तुल्यौ भवतो न पक्ष-प्रतिपक्षौ भवत इति। यदि नित्यत्वं पुरुषस्य पक्षतावच्छेदकमनित्यत्वं प्रति-वादिपक्षस्य पक्षतावच्छेदकं तदा तन्नित्यत्वानित्यत्वावच्छेदकधर्म्मविशिष्टे पक्षे पुरुषे साध्यतावच्छेदकधर्म्मविशिष्टं किं पुरुषे नित्यत्वं वादिपक्षे, प्रति-वादिपक्षे त्वनित्यम्; तत्र नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य चावच्छेदको धर्म्मः को भवति। यद्धर्म्मविशिष्टस्य पक्षे पुरुषावच्छिन्ने वैशिष्ट्यं बोधयेच्छब्दः। इति। नित्यत्व-स्यानित्यत्वस्यावच्छेदकधर्म्मस्याप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणमसाधु। न ह्यनार्षं सर्व्वं साधु भवति। तथा च तद्व्याख्यानं भ्रान्तकृतमसाधुत्वादग्राह्यम्॥ २५॥

गङ्गाधरः—वादी प्रतिज्ञाय किं कुर्य्यादित्यत उक्तम्—अथ स्थापनेति। वादिना प्रतिज्ञाय स्थापना कार्य्या। का पुनः स्थापनेत्यत आह—स्थापना नामेत्यादि। तस्या एव पूर्व्वकृताया एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः

चक्रपाणिः—स्थापयति सिद्धमर्थं परं प्रति साधयतीति स्थापना। तत्र साध्यं परं प्रति

स्थापना, किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति ? यथा—नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा, हेतुः—अकृतकत्वादिति । दृष्टान्तो यथाकाशमिति । उपनयो यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुष इति, निगमनं तस्मान्नित्य इति ॥ २६ ॥

स्थापना स्थिरीकरणं स्थापना नामेहोच्यते । सा द्विधा, दृष्टान्तसाधर्म्येण हेतुना वैधर्म्येण च हेतुना । तत्र तस्या एव पूर्व्वकृताया प्रतिज्ञाया प्रज्ञापनेन खलूपलब्धिकारणेन प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यान्यतमेन दृष्टान्तसामान्यात् साधयित्वा तत्प्रतिज्ञातार्थसामान्याच्च दृष्टान्तमुदाहृत्य तद्दृष्टान्तापेक्षेण तथेत्युपसंहारेणोपनीय हेत्वपदेशात् तत्प्रतिज्ञाया पुनरुक्तिकरणं दृष्टान्तसाधर्म्म्योपदर्शनं स्थापना । एवं तस्या एव च प्रतिज्ञाया प्रज्ञापनेनोपलब्धिकारणेन प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यान्यतमेन दृष्टान्तविधर्म्मणा साधयित्वा साध्यवैधर्म्म्येण दृष्टान्तमुदाहृत्य तद्दृष्टान्तापेक्षेण साध्यस्य न तथेत्युपसंहारेणोपनीयहेत्वपदेशात् तस्या एव प्रतिज्ञाया पुनरुक्तिकरणं दृष्टान्तवैधर्म्म्योपदर्शनं स्थापना । कस्मादेवं स्थापयेदित्यत आह पूर्व्वं हीत्यादि । हि यस्माल्लोके पूर्व्वं प्रतिज्ञा क्रियते पश्चात् तस्या प्रतिज्ञाया स्थापना क्रियते, अन्यथा प्रतिज्ञाभ्रंशेन निग्रहस्थाने पतेत् । तर्हि प्रतिज्ञां कृत्वैव स्थापयेत् । न चेत् स्थापयितुं शक्नोति निग्रहस्थाने च पतेदित्यत आह—किं हीत्यादि । हि यस्मात् । किमप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यतीति परन्तु प्रतिज्ञातमेवार्थं स्थापयतीति । तत् स्थापनां दर्शयति—यथेत्यादि । नित्यः पुरुष इति वादिनः प्रतिज्ञा । तत्र हेतुरकृतकत्वात् । अकृतकत्वं पुरुषस्य मातापितृकृतत्वेन दृष्टत्वेऽप्यैतिह्यप्रमाणेन प्रज्ञापितम् । य एष एष पुरुषो देवनरादियोनिषु जायते स न केनापि कृत इत्याप्ता उपदिशन्ति । एष हेतुर्दृष्टान्तसाधर्म्म्यात् पुरुषनित्यत्वसाधकः । कः पुनरिह दृष्टान्त इत्यत आह -दृष्टान्त इत्यादि । यथाकाशमिति । आकाशसमानधर्म्मवत्त्वेन पुरुषस्य नित्यत्वसाधकोऽकृतकत्वमिति हेतुः । इति दृष्टान्तसाधर्म्म्यादकृतकत्वेन हेतुना पुरुषस्य नित्यत्वं साधयित्वाकाशेन दृष्टान्तेन उदाहृत्य तदुपनयति—तत्रोपनय इति । दृष्टान्तापक्षं साध्यसाधर्म्म्ययुक्ते दृष्टान्ते तदनुसारेण तथेत्युपसंहारो यथा । यथा चाकृतकमाकाशं नित्यं

हेत्वादिभिश्चतुर्भिः क्रियते, प्रतिज्ञापि परं प्रति स्थापना भवति । यतः पञ्चावयवमेवानुमानं

अथ प्रतिष्ठापना। प्रतिष्ठापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञायाः प्रति विपरीतार्थस्थापना। यथा—अनित्यः पुरुष इति विपरीतार्थप्रतिज्ञा, हेतुरैन्द्रियकत्वादिति। दृष्टान्तो यथा—घट इति, उपनयो यथा—घट ऐन्द्रियकः स चानित्यस्तथा चायमिति, निगमनं तस्मादनित्य इति॥ २७॥

यथा पुरुषोऽकृतक इत्युपसंहार। तत किमित्यत आह—निगमनमिति। तत्र निगमनं हेतोरपदेशेनानेन कारणेनैवमित्येवमपदेशेन प्रतिज्ञायाः पुनरुक्तिस्तस्मान्नित्य इति। तस्मादकृतकत्वहेत्वाकाशदृष्टान्ततदुपनया इति समुदायात् कारणान्नित्यः पुरुष इति स्थापना दृष्टान्तसाधर्म्योपदर्शना। दृष्टान्तवैधर्म्योपदर्शनस्थापना तु प्रदर्श्यते। नित्यः पुरुषोऽकृतकत्वाद्, यथा घटः सकृतकोऽनित्य इति दृष्टान्तवैधर्म्येणाकृतकत्वमिति हेतुः। तद्घटदृष्टान्तापेक्ष उपसंहारस्तूपनय इह। यथा घटः कृतकः स चानित्यो न तथा पुरुषः कृतकः तस्मान्नित्यः पुरुष इति निगमनं हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनरुक्तिरिति। इति स्थापना दर्शिता॥ २६॥

गङ्गाधरः—अथ प्रतिष्ठापनेति यदुक्तं तद् दर्श्यते—अथ प्रतिष्ठापनेति। एवमादिना प्रतिज्ञास्थापनायाः कृताया अनन्तरं प्रतिवादिनः प्रतिष्ठापना कार्य्या। का पुनः प्रतिष्ठापनेत्यत आह—प्रतिष्ठापना नामेत्यादि। तस्याः पूर्व्वकृताया एव वादिनः प्रतिज्ञायाः प्रतीति विपरीतार्थस्य प्रतिवादिना स्थापना प्रतिष्ठापना नामोच्यते। सापि पूर्व्ववद् द्विधा। तदुदाहरति—यथेत्यादि। अनित्य पुरुष इति वादिकृताया नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाया विपरीतार्थोऽनित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा प्रतिवादिनः। तस्याः स्थापना यथा हेत्वादिभिः क्रियते तदाह—हेतुरैन्द्रियकत्वादिति। ऐन्द्रियकत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वमिति हेतुर्दृष्टान्तसाधर्म्यात्। प्रत्यक्षः पुरुषानित्यत्वसाधकः। कः पुनरिह तथाविधो दृष्टान्त इत्यत आह—दृष्टान्त इति। यथा घट इति। अनित्यपुरुषस्य साध्यस्य साधर्म्यात् तदनित्यत्वधर्म्मभावी दृष्टान्तो घटश्चैन्द्रियक इत्युदाहरण-

करोति, सा त्विह स्थाप्यत्वेनैव लब्धेति न स्थापनायामिहोदाहृता। 'प्रतिष्ठापना'पदं प्रथमं सम्प्रत्यवसरप्राप्त्या प्रतिष्ठापना इति दर्शयति, द्वितीयन्तु प्रतिष्ठापना नामेति तस्या एव इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य लक्षणस्योपदर्शनार्थम्। एवं स्थापना नामेत्यादावपि पुनरुक्तस्य प्रयोजनं

अथ हेतुः। हेतुर्नामोपलब्धिकारणं, तत्प्रत्यक्षमनुमानम् ऐतिह्यमौपम्यमित्येभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ २८ ॥

साधर्म्म्यण पुरुषानित्यत्वस्य साधकमैन्द्रियकत्वमिति। कथं साध्यस्य दृष्टान्तसाधर्म्म्यमित्यत आह—उपनय इत्यादि। यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यस्तथा चायं पुरुष इति। दृष्टान्तापेक्षस्तथेत्युपसंहार पुरुषानित्यत्व-स्योपनयः। तत किमित्यत आह—निगमनमिति। किं निगमनमित्यत आह—तस्मादनित्य· पुरुष इति निगमनम्। तस्मादिति हेत्वपदेशात् ऐन्द्रियकत्वा-दिति हेतोरनेन कारणेनैवमिति यथा घट इति दृष्टान्तेन यथा घट ऐन्द्रियक· स चानित्यस्तथा पुरुष एन्द्रियक इत्येवमपदेशात् तस्या एव प्रतिज्ञाया अनित्यस्य पुरुषस्य पुनरुक्तिरिति। इति दृष्टान्ते साध्यसाधर्म्म्योपदर्शन-प्रतिष्ठापना। साध्यवैधर्म्म्योपदर्शनप्रतिष्ठापना तु दर्श्यते। अनित्य· पुरुष ऐन्द्रियकत्वात् यथा परमाणुरनैन्द्रियकः स च नित्यः; यथा च परमाणुरनै-न्द्रियक· स च नित्यो, न तथा पुरुषस्तस्मादनित्यः पुरुष इति। तर्हि तन्त्रकर्त्तुः किं न्यूनतेति नाशङ्कम्। दृष्टान्तो हि द्विविध· साध्यसाधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तद्धर्म्मभाववान। इति वक्ष्यते॥ २७॥

गङ्गाधरः—ननु हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैस्तस्या एव प्रतिज्ञाया· स्थापना स्थापनेति यदुक्तम्, तत्र को हेतुः को वा दृष्टान्तः क उपनयः किं निगमनम् इत्यतोऽभिहितं हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमनमिति यत् तत् क्रमेणाह—अथ हेतुरिति। अत्र स्थापनायां हेतुः। हेतुर्नामोपलब्धिकारणमिति प्रतिज्ञाया उपलब्धिकारणं हेतुर्नामोच्यते न तूत्पत्तिकारणम्। किं किं पुनरुपलब्धि-कारणमित्यत आह—तत्प्रत्यक्षमित्यादि। अनुमाने तर्कार्थापत्तिसम्भवा-भावानामन्तर्भावः कृत·। ऐतिह्यं लोके वेदे च पारम्पर्य्योपदेशः। औपम्यम् उपमा। प्रतिज्ञास्थापनायामुपनय-रूपावयव-विशेषत्वेनोपलब्धि-हेतुत्वादिह वादप्रकरणे पृथगुक्तम्। ननु किमेषामुपलब्धिकारणत्वमिति तदाह—एभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वमिति। यदिति उपलब्धिक्रियाविशेषणम्।

वाच्यम्। 'प्रतिष्ठापना' पदगतस्य 'प्रति'शब्दस्यार्थं व्याकरोति—विपरीतार्थस्थापनेति 'प्रति'शब्दो-ऽयं विपरीतार्थ इत्यर्थः। इयञ्च प्रतिष्ठापना आन्वीक्षिक्यां प्रकरणसमार्थं हेतुदूषणम्॥ २४—२७॥

चक्रपाणिः—हेतुश्चाविनाभावलिङ्गवचनं यद्यपि तथापीह लिङ्गग्राहकाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणा-न्येव यथोक्तहेतुमूलत्वेन 'हेतु'शब्देनाहेति बोद्धव्यम्, अन्यथा पुनः प्रत्यक्षाद्यभिधानं पुनरुक्तं

अथ दृष्टान्तः। दृष्टान्तो नाम स यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं तेनैव यो वर्ण्यं वर्णयतीति। यथाग्निरुष्णो द्रवमुदकं स्थिरा

उपलभेरथरतु प्रमातुर्बुद्ध्यनुकूलगुणदोषविचारादिव्यापार। हानोपादानोपेक्षा बुद्धिः प्रमा, फलं तदुपलब्धिकारणं व्यवसायात्मिका निश्चयबुद्धि प्रत्यक्षादि। तस्या निश्चयात्मिकाया बुद्धेर्व्यापारो वस्तूनां व्यवसातव्यानां गुणतो दोषतो विचारस्तद्व्यापारवत्त्वात् प्रत्यक्षादिव्यवसायात्मकबुद्धीनां करणत्वं तदेव व्यापारवत्त्वं प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिकारणत्वमिति। तद्विचारादिजनकव्यापार-वत्त्वादात्मा कर्त्ता। न तु प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वमुपलब्धिकारणत्वं प्रमाणत्वम्। सर्व्वप्रमाणेष्वसत्त्वात् सामान्यं हि तन्न भवति, प्रमाणत्वं हि सर्व्वप्रमाणनिष्ठं सामान्यं न तु विशेष, प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वन्तु विशेष इति। यथा—वह्निमान पर्व्वतो धूमादिति प्रत्यक्षो हेतुर्धूम। अयमातुरो मन्दाग्नित्वादिति जरण-शक्त्यानुमितो मन्दाग्निर्हेतुः। नित्य पुरुषोऽकृतकत्वादित्यैतिह्यो हेतुरकृतकत्वम्। अस्य मुखं कान्ततरं चन्द्रोपमत्वादित्यौपम्येन हेतुरिति। एतदुपलब्धि-कारणचतुष्टयं दृष्टान्तसाधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां साध्यसाधनमिति। तच्च गौत-मेनाप्युक्तम्। उदाहरणसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनं हेतुस्तथा वैधर्म्म्यात्। व्याख्यातञ्च वात्स्यायनेन। उदाहरणेन सामान्यात् साध्यस्य धर्म्मस्य साधनं प्रज्ञापनं हेतु। साध्ये प्रतिसन्धाय धर्म्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य साधनतावचनं हेतु। अनित्य शब्द उत्पत्तिधर्म्मकत्वादिति। उत्पत्ति-धर्म्मकमनित्यं दृष्टमिति। किमेतावद्धेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते। किं तर्हि तथा वैधर्म्म्यात्। उदाहरणवैधर्म्म्याच्च साध्यसाधनं हेतु। कथम्। अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्म्मकत्वात्। अनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यं यथात्मादिद्रव्य-मिति ॥ २८ ॥

गङ्गाधर—अथ क्रमिकत्वाद् दृष्टान्तं लक्षयति। अथ दृष्टान्त इत्यादि। यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं यो वर्ण्यं वर्णयति स दृष्टान्तो नामोच्यते। यत्र

स्यात्। उपलब्धिकारणमिति व्यापकस्य साध्यस्योपलब्धिकारणम्। तत्तत्त्वमिति तल्लिङ्ग-मित्यर्थः ॥ २८ ॥

चक्रपाणि—मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यमित्यनेन लौकिकानां पण्डितानाञ्च योऽर्थोऽविवाद-सिद्धः, स दृष्टान्तो भवति, न पण्डितमात्रसिद्ध। योऽपि लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते, स यावन्न प्रतिपाद्यपुरुष प्रति साध्यते, न तावत् दृष्टान्ततामासादयतीति

पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति, यथा आदित्यः प्रकाशकस्तथा साङ्ख्यं ज्ञानं प्रकाशकमिति ॥ २९ ॥

वर्णनीयेऽर्थे मूर्खा लोकसाम्यमनतीता नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयमप्राप्ता लौकिका उच्यन्ते तद्विपरीताः परीक्षकाः प्रमाणैरर्थं परीक्षितुं प्रभवन्ति। ते तु विद्वांसः समं बुध्यन्ते तथाविधं वर्ण्यं यो वर्णयति स दृष्टान्तः सर्व्वत्र गृह्यते। तत्र यो दृष्टान्त साध्यसाधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तद्धर्म्मभावी स इह स्थापनाप्रतिष्ठापनयोर्ग्राह्य। तत्र च य साध्यसाधर्म्म्यात् तद्धर्म्मभावी स दृष्टान्तो, यस्तु साध्यवैधर्म्म्यात् तद्धर्म्मभावी स व्यतिरेकी दृष्टान्त इति द्विविध एव दर्शितः। स्थापनाप्रतिष्ठापनाभ्यामन्यत्र यथा दृष्टान्तस्तमुदाहरति। यथाग्निरुष्ण। द्रवमुदकम्। स्थिरा पृथिवी। आदित्य प्रकाशक इति मूर्खाश्च बुध्यन्ते विद्वांसश्च बुध्यन्ते। तत्र यथादित्यः प्रकाशकस्तथा साङ्ख्यं ज्ञानमिति। आदित्य इति मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यविशिष्टं वर्ण्यं साङ्ख्यं ज्ञानं प्रकाशकमिति वर्णयतीति दृष्टान्त उच्यते। गौतमेनाप्युक्तम्। लौकिक-परीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः। इति। व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन। लोकसाम्यमनतीतालौकिकानैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयम् अप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति। यथायमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा तं परीक्षका अपि। सोऽर्थो दृष्टान्त। दृष्टान्त-विरोधेन हि प्रतिपक्षा प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति। दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति। अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पते इति। स यथोदा-हरणायावयवेषु कल्पते तथोक्तं पुनस्तत्रैव। साध्यसाधर्म्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम्। व्याख्यातञ्चैतद्वात्स्यायनेन। साध्येन साधर्म्म्यं समानधर्म्मता। साध्यसाधर्म्म्यात् कारणात् तद्धर्म्म-भावी दृष्टान्त इति। तस्य धर्म्मस्तद्धर्म्म तस्य साध्यस्य। साध्यश्च द्विविधम्। धर्म्मिविशिष्टो वा धर्म्मो यथा शब्दस्यानित्यत्वम्। धर्म्मविशिष्टो वा धर्म्मी, यथा अनित्य शब्द इति। इहोत्तरं तद्ग्रहणे न गृह्यते। कस्मात्? पृथग्धर्म्मवचनात्। तस्य धर्म्मस्तद्धर्म्मस्तस्य भावस्तद्भावः, स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्त्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्म्यात् तद्धर्म्मभावी भवति; स चोदाहरणम्

भाव। अथ बुद्धिसाम्यमात्रे न साध्यसाधर्म्म्यभावादिष्टत्वात् दृष्टान्तो भवतीत्याह—यो वर्ण्य वर्णयति य साध्यं साधयतीत्यर्थ। प्रसिद्धसाध्यसाधनसम्बन्धश्च दृष्टान्तः साध्यं साधयतीति भावः।

उपनयो निगमनश्चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥३०

इष्यते। तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्म्मकम्। तच्च भूत्वा न भवति, आत्मानं जहाति निरुध्यते इत्यनित्यम्। एवमुत्पत्तिधर्म्मकं साधनम्, अनित्यत्वं साध्यम्। सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्म्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्म्याद्व्यवस्थितम् उपलभ्यते। तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति। शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः, स्थाल्यादिवदित्युदाह्रियते। तेन धर्म्मयोः साध्यसाधनभाव इति। उदाहरणं तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम्। उदाहरणमिति प्रकृतम्। साध्यवैधर्म्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्तो वा विपरीतमुदाहरणमिति। अनित्यः शब्द, उत्पत्तिधर्म्मकत्वात्। यथाऽनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यमात्मादि। सोऽयम् आत्मादिर्दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्म्यादनुत्पत्तिधर्म्मकत्वात् तद्धर्म्मभावी। योऽसौ साध्यस्य धर्म्मोऽनित्यत्वं शब्दस्य स तस्मिन् भवतीति। अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्म्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीत्युपलभमानः शब्दे विपर्य्ययम् अनुमिनोति। उत्पत्तिधर्म्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इत्युदाहरणसाधर्म्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्। उदाहरणवैधर्म्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्म्याच्च तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्। पूर्व्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ धर्म्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति, साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति। उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्म्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति, तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्येऽप्यनुमिनोति, तदेतद्धेत्वाभासेषु न सम्भवतीति। अहेतवो हेत्वाभासास्तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यं परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितैरुपवेदनीयमिति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वादुपनयनिगमने आह—उपनय इत्यादि। स्थापनाव्याख्यायामुपनयो निगमनश्चोक्तम्। यथा नित्यः पुरुषोऽकृतकत्वात्, यथाकाशम्। उपनयो यथा चाकृतकमाकाशं तच्च नित्यं तथा पुरुष इति। निगमनं तस्मान्नित्य इति। प्रतिष्ठापनाव्याख्यायाञ्चोपनयो निगमनश्चोक्तम्। यथा अनित्यः पुरुष ऐन्द्रियकत्वात्। दृष्टान्तो यथा घटः। उपनयो यथा घट ऐन्द्रियकः, स चानित्यस्तथाचायमिति। निगमनं तस्मादनित्य इति। इत्येवं व्याख्यानेन ज्ञापितमिदं साध्यसाधर्म्म्यात् तद्धर्म्मभाविदृष्टान्तापेक्षस्तथेत्युपसंहारः साध्यस्य

अग्न्यादयश्च लोकप्रसिद्धत्वेनोदाहृताः। तेन एतेषामपि साध्यसाधनोदाहरणमादित्यादिवत् क्वचिद् द्वन्द्वेऽयमयमिवेति दर्शयति ॥ २९।३० ॥

उपनयः । साध्यवधर्म्म्यात् तद्धर्म्मभाविदृष्टान्तापेक्षो न तथेत्युपसंहारश्च साध्यस्योपनय इति । गौतमेनाप्युक्तम् । उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनय इति व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन । उदारणापेक्ष उदाहरणतन्त्र उदाहरणवशः । वशः सामर्थ्यम् । साध्यसाधर्म्म्ययुक्ते खलूदाहरण स्थाल्यादिद्रव्यम् उत्पत्तिधर्म्मकत्वमनित्यत्वञ्च दृष्टम् । तथा शब्द उत्पत्तिधर्म्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्म्मकत्वमुपसंह्रियते । साध्यवैधर्म्म्ययुक्त पुनरुदाहरणे आत्मादिद्रव्येऽनुत्पत्तिधर्म्मकत्वम् । नित्यत्वञ्च दृष्टम् । न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्म्मकत्वस्य प्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्म्मकत्वमुपसंह्रियते । तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैतं भवति । उपसंह्रियतेऽनेनेत्युपसंहारो वेदितव्य इति । द्विविधस्य हेतोर्द्विविधस्योदाहरणस्योपसंहारद्वैतञ्च समानमिति । अथ निगमनञ्चोक्तं यत् तस्मान्नित्य इति स्थापनायां तस्मादनित्य इति प्रतिष्ठापनायां ताभ्यामेवं ज्ञापितम् । यद्धेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनं तन्निगमनमिति । गौतमेनाप्येवमुक्तम् । हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनं निगमनमिति । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन । साधर्म्म्योक्ते वैधर्म्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते । तस्मादुत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम् । निगम्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनमिति । निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते संबध्यन्ते । तत्र साधर्म्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यम् । अनित्य शब्द इति प्रतिज्ञा । उत्पत्तिधर्म्मकत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्म्मकं स्थाल्यादिद्रव्यमित्युदाहरणम् । तथा चोत्पत्तिधर्म्मकः शब्द इत्युपनयः । तस्मादुत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम् । वैधर्म्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्म्मकत्वात् । अनुत्पत्तिधर्म्मकमात्मादिद्रव्यं नित्यं दृष्टं, न च तथानुत्पत्तिधर्म्मकः शब्द इत्युपनयः तस्मादुत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः शब्द इति । अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूयेतरेतराभिसम्बन्धात् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति । सम्भवस्तावत् शब्दविषया प्रतिज्ञा । आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसन्धानात् । अनृषेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः अनुमानं हेतुः उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तेः । तत्रोदाहरणं भाष्ये व्याख्यातम् । प्रत्यक्षविषयमुदाहणम्, दृष्टेनादृष्टसिद्धेः । उपमानमुपनयस्तथेत्युपसंहारात्, न च तथेत्युपमानधर्म्मप्रतिषेधे विपरीतधर्म्मोपसंहारसिद्धेः । सर्व्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । इतरेतराभिसम्बन्धोऽपि । असत्यां हि प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन् । असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते । उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः

स्यात्। कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनं निगमनं स्यादिति। असत्युदाहरणे केन साधर्म्म्यं वैधर्म्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत। कस्य वा साधर्म्म्यवैधर्म्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तेत। उपनयश्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृत साधको धर्म्मो नार्थं साधयेत्। निगमनाभावे चानभिव्यक्तसन्धानानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्त्तनम्। तथेति प्रतिपादनं कस्येति। अथावयवार्थः साध्यस्य धर्म्मस्य धर्म्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः। उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्म्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः। धर्म्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्र उदाहरणार्थः। साधनभूतस्य धर्म्मस्य साध्येन धर्म्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः। उदाहरणस्थयोर्धर्म्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निगमनम्। न चैतस्यां हेतूदाहरणविशुद्धौ सत्यां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाच्च। इति निग्रहस्थानबहुत्व प्रक्रमते। अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते। व्यवस्थिते तु खलु धर्म्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्म्मस्य हेतुत्वेनोपमानं न साधर्म्म्यमात्रस्य न वैधर्म्म्यमात्रस्य वेति। प्रतिज्ञासाध्यवचनमित्युक्त्वा अथ स्थापना, स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापनेति वचनेन ज्ञापितं वादिनोर्वादवाक्यस्य प्रतिज्ञादयः पञ्चैवावयवा न त्वधिका इति। तत्रैके त्वाहुर्वादिनोर्वादवाक्यस्य ते च प्रतिज्ञादयः पञ्च पञ्च चापरे जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनसंशयव्युदासा दशैतेऽवयवा भवन्ति। जिज्ञासा ह्यप्रतीयमानेऽर्थे संशयिते च प्रवर्त्तिका। योऽर्थस्त्वप्रतीयमानः संशयितो वा तमर्थं ज्ञातुमिच्छति तत्त्वतो हि ज्ञात्वा तमर्थं हास्यति वोपादास्यति वोपेक्षिष्यते वेति। हानोपादानोपेक्षान्यतमा बुद्धिः तत्त्वज्ञानाद्भवति। तदर्थं जिज्ञासते। संशयश्च जिज्ञासाधिष्ठानम्। यत्रार्थे संशयः स्यात् तमर्थं जिज्ञासते। शक्यप्राप्तिश्च प्रमातुः प्रमेयार्थाधिगमार्थं प्रमाणानि। प्रयोजनं तत्त्वावधारणमधारणतो हि हेयं जहाति वोपादेयमुपादत्ते वोपेक्ष्यं वोपेक्षते। संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनं तत् प्रतिषेधार्थं भवति। इति। अत्र सिद्धान्त उक्तो वात्स्यायनेन। प्रतिज्ञादयः पञ्चैवार्थसाधकत्वाद् वादिनोर्वादे साधकवाक्यस्यावयवा भागा एकदेशा इत्यनर्थान्तरम्। न तु जिज्ञासादयः साधकवाक्यस्यावयवाः अर्थसाधकत्वाभावात्। जिज्ञासा ह्यप्रतीयमानस्यार्थस्य संशयितस्य च पदार्थस्य प्रत्ययार्थं प्रवर्त्तिका न तु साधिका। तस्मात् साधकवाक्यस्य नावयवः। संशयोऽपि व्याहतधर्म्मोपघातार्थं तत्त्व-

अथोत्तरम् । उत्तरं नाम साधर्म्म्योपदिष्टे हेतौ वैधर्म्म्यवचनम्, वैधर्म्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्म्यवचनम् । यथा हेतुसधर्म्माणो विकाराः, शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुभिः साधर्म्म्यं हिमशिशिरवात-संस्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविधर्म्माणो विकाराः,

ज्ञाने प्रत्यासन्नो न त्वर्थस्य साधक इति तस्मान्नावयवः । शक्यप्राप्तिः प्रमाणानि प्रमातुः प्रमेयाधिगमार्थं न तु वादिनोर्वादे साधकस्य वाक्यस्य भागरूपेण युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति तस्मात् शक्यप्राप्तिर्नावयवः । प्रयोजनश्च तत्त्वाव-धारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेशस्तस्मात् साधकवाक्यस्य नावयव इति । संशयव्युदासश्च प्रतिपक्षोपवर्णनं वादिना तत्प्रतिषेधेन तत्त्वज्ञानाभ्य-नुज्ञाकरणार्थं न तु साधकवाक्यार्थसाधनार्थं तस्मान्न साधकवाक्यस्यैकदेश इत्यतः पञ्चैव प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति गौतमेनोक्त-मिति । इति स्थापना प्रतिष्ठापना च व्याख्याता भवति ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं वादिप्रतिवादिभ्यां हेत्वादिभिः स्वस्वप्रतिज्ञायां स्थापि-तायां सत्यां किं कार्य्यमित्यत उक्तम् उत्तरमिति यत् तदुच्यते—अथोत्तर-मिति । वादिप्रतिवादिभ्यां स्वस्वपक्षं हेत्वादिभिः स्थापयित्वा पुनरुत्तरं कार्य्यम् । तत् कीदृशमित्यत आह—उत्तरं नामेत्यादि । प्रतिवादिना साधर्म्म्योपदिष्टे हेतौ कार्य्यस्य साधर्म्म्येणोपदिष्टे हेतौ सति वैधर्म्म्यवचनं कार्य्यवैधर्म्म्येण हेतोर्वचनमुत्तरं नाम । तथा वैधर्म्म्योपदिष्टे वा हेतौ कार्य्यस्य वैधर्म्म्येणोपदिष्टे हेतौ सति साधर्म्म्यवचनं कार्य्यस्य साधर्म्म्येण हेतोर्वचनमुत्तरं नामोच्यते । उदाहरति—यथेत्यादि । हेतुसधर्म्माणो विकारा इति वादिना साधर्म्म्योक्तो हेतुः प्रदर्श्यते । शीतकस्येत्यादि । हि यस्मात् । शीतकस्य शीतनिमित्तजस्य व्याधेः शीतलैर्हेतुभिः समानधर्म्मा हिमशिशिर-वातसंस्पर्शा वृद्धिहेतव इति ब्रुवता वादिनः परः प्रतिवादी ब्रूयात्

चक्रपाणिः—उत्तरमित्यादि । 'उत्तर'शब्देनेह जात्युत्तरमुत्तराभासमीप्सितम् । यतो-ऽसाधकसाधर्म्म्यमात्रप्रत्यवस्थानमेवोत्तरविवरणे दर्शयिष्यति । उक्तञ्च न्याये—"साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः" इति, एतच्च साधर्म्म्यवैधर्म्म्योदाहरणार्थम् । तेन न्यायोक्ता जात्युत्तरा उत्कर्षाप-कर्षसमुदया अप्यनुक्ता इहैवानुबोद्धव्याः । हेतुसधर्म्माण इति हेतुसदृशाः । शीतकः शीतम्, हिमशिशिरवातगताः संस्पर्शाः । शीतस्य हेतुभिः साधर्म्म्यमिति कृत्वा योजना । तेन हिमादीनां

यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेतुभिर्वैधर्म्म्यं हिम-शिशिरवातसंस्पर्शा इत्येतत् सविपर्य्ययमुत्तरम् ॥ ३१ ॥

अथ सिद्धान्तः। सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः। स तु चतुर्व्विधः;

हेतुविधर्म्माणो विकारा इति। कथमित्यत आह—यथेत्यादि। शरीरावयवानां दाहौष्ण्यादौ ये हेतवस्तैर्हेतुभिर्वैधर्म्म्यमुष्णनिमित्तस्य व्याधेर्वृद्धेः प्रशमनहेतवो हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति। साधर्म्म्योक्ते हेतावुदाहृत्योत्तरं वैधर्म्म्योक्ते हेतावुत्तरमुदाहरति। एतत् सविपर्य्ययमुत्तरमिति। हेतुविधर्म्माणो विकारा इत्युक्ते हेतुसधर्म्माणो विकारा इत्युत्तरं सविपर्य्ययमिति। तथा च वादे। नित्यः पुरुषोऽकृतकत्वादित्युक्ते वादिना परो ब्रूयात् यथा घटः। यथा घटः कृतकः स चानित्यो न तथा पुरुषस्तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमुत्तरे प्रोक्ते वादिभ्यां किं कार्य्यमित्यत उक्तम्—सिद्धान्त इति यत् तत् प्रोच्यते—अथ 'सिद्धान्त इति। उत्तरानन्तरं सिद्धान्तः कार्य्य इति। कः पुनः सिद्धान्त इत्यत आह—सिद्धान्तो नामेत्यादि। परीक्षकैर्हेतुभिर्बहुविधं वाद्यमर्थं परीक्ष्य साधयितुं यो निर्णयः स्थाप्यते स सिद्धान्तो नामोच्यते। निर्णयश्चोक्तो गौतमेन। विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् अर्थावधारणं निर्णयः इति। स्थापनाप्रतिषेधौ यौ तौ साधनोपालम्भावुच्येते तौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तौ परस्परसंसक्तौ खल्वनुबन्धेन प्रवर्त्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावुच्येते। ताभ्यामर्थावधारणं तयोरेकतरस्य निवृत्तिर्हेतुप्रदर्शनेनैकतरस्यावस्थानं यस्यावश्यम्भावि स्यादवस्थानं स निर्णय इति।

हेतूनां ये शीतस्पर्शास्ते शीतकेऽपीति, संस्पर्शाः साधर्म्म्यं हेतुविकारयोरिति। परो ब्रूयादिति प्रतिवादी वदेत्। दाहौष्ण्यकोथप्रपचने विकारे इति शेषः, हेतुवैसादृश्यं हेतुवैधर्म्म्यम्। हिमादि-संस्पर्शाः हिमादिजन्यशरीरावयवदाहादिविकारस्पर्शे उष्णे विसदृशा इति वाक्यार्थः। एवं तावत् वैधर्म्म्योक्ते हेतौ विपर्य्ययाद् यदा हेतुसाम्यमुत्तरं क्रियते, तदा विपर्य्ययो भवति। एवमेवोदाहरण-द्वयं सविपर्य्ययं सम्पूर्णमुत्तरं भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—साध्यसाधनोदाहरणेन बहुविधं परीक्षितं हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यत इत्यस्य विवरणम्—निर्णय इति। निर्णीयत इति निर्णयः। एतच्च सिद्धान्तलक्षणमभ्युपगमसिद्धान्ते नास्ति। तेन तत्र बुद्धिव्यवस्थितत्वेन चोक्तं सिद्धान्तं ज्ञेयम्। सिद्धान्तं विभजते—स चेत्यादि।

नन्वेष तर्हि कथं निर्णयः स्यात्। एको हि स्वप्रतिज्ञातार्थं हेत्वादितः स्थापयति परप्रतिषिद्धञ्चोद्धरति। तथैव प्रतिवादी च स्वप्रतिज्ञातमर्थं हेत्वादिभिः स्थापयति वादिप्रतिषिद्धञ्चोद्धरतीति। तत्राह—विमृश्येति विमर्शं कृत्वा पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं यद्भवति द्वयोरेकतरस्य निवृत्तिरन्यतरस्याव-स्थानमथवोभयस्यावस्थानमथवोभयस्य निवृत्तिः स निर्णयः। तत्रेयं युक्तिः। एकस्य सम्भवोऽपरस्यासम्भवः प्रमाणैर्य उपपद्यते तौ सम्भवासम्भवौ विमर्शं निवर्त्तयतः। सम्भवपक्षोऽवतिष्ठते, असम्भवपक्षो निवर्त्तते, इति भवति स च सिद्धान्त·। यत्रोभयस्य सम्भवोऽसम्भवो वा तत्र विमर्शो न निवर्त्तते। तत्र पुनर्विमर्शः पक्षप्रतिपक्षाभ्यां द्योत्यं न्यायं पुनः प्रवर्त्तयतीति तथा विमर्शेन धर्म्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्म्मौ यथा पुरुषो नित्यश्चानित्यश्च हेतुतः सम्भवति। यः खलु पुरुषो जायते देवनरादिरूपेण स नित्यः। यश्च देवनरादिरूपः पुरुषः सोऽनित्य इति तत्र समुच्चयः। नित्यश्चानित्यश्च पुरुष इति निर्णयः सिद्धान्तः। यत्रैकधर्म्मिस्थौ विरुद्धौ धर्म्मौ सम्भवा-सम्भवौ यथा कश्चिदाह घटो नित्यस्ताद्रूप्येण सिद्धत्वादिति। परश्चाह अनित्यो घटस्तत्तद्रूपेण जातत्वात्। तत्र विमर्शेन पक्षप्रतिपक्षाभ्यामवधार्य्यते, योऽयं घटो जायते स पुनर्न जनिष्यते नश्यति च तस्मादनित्यो न नित्य इति। एव-मेकस्य निवृत्तिरपरस्यावस्थितिर्निर्णयः सिद्धान्त·। एवं क्रियावद् द्रव्यमिति लक्षणवचने कणादोक्ते क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणमिति वचने। यस्य द्रव्यस्य स्वभावसिद्धस्य पृथिव्यप्तेजोवायुमनसः क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावद्भवति। यस्यात्मकालदिगाकाशस्य न सम्भवति क्रियायोगस्तदक्रियमिति द्रव्याख्यैकधर्म्मिस्थयोर्विरुद्धयोः सक्रियत्वनिष्क्रिय-त्वयोः अयुगपद्भाविनोः कालविकल्पः। स्वरूपः प्रसिद्धिकाले नवसु द्रव्येषु मनः-पृथिव्यादिपञ्चकं सक्रियमात्मादिचतुष्कमक्रियम्। कार्य्यारम्भकाले तु पञ्चानां सक्रियाणां चतुर्भिरक्रियैः सह संयोगे तेषां क्रियाभिः पुनःपुनः संयोग-विभागाभ्यां नवानामेव पञ्चानां भूतानामन्योन्यानुप्रवेशादन्योन्यानुग्रहादाकाशः सक्रियः स्यात्। नित्यमनोऽनुबन्ध आत्मा मनसः क्रिययोपचरितो रथो गच्छ-तीतिवत् सक्रियः स्यात्। दिक्कालौ च भूतानुप्रविष्टौ तेषां क्रियाभिरुपचरितौ सक्रियौ भवत इति क्रियागुणवत्समवायिकारणं नवैव द्रव्याणि सम्भवन्तीति कालो विकल्प्यते। अथैक आहुः—वह्निर्मधुरः पाञ्चभौतिकत्वात्, यथेक्षुः। यथेक्षुः पाञ्चभौतिको मधुरश्च तथा वह्निः पाञ्चभौतिकस्तस्मान्मधुर इति।

सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति ।

तत्र सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् सर्व्वस्मिंस्तन्त्रे प्रसिद्धम् । सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्धुरपायाः

अपरस्त्वाह—वह्निरम्लस्तेजोऽम्बुबहुलपञ्चभूतात्मकत्वात्, यथा तिन्तिड़ी । यथा च तिन्तिड़ी तेजोऽम्बुबहुलपञ्चभूतात्मिका सा चाम्ला तथा वह्निस्तेजोऽम्बुबहुलपञ्चभूतात्मकस्तस्मादम्ल इति । इत्युभाभ्यां पक्षाभ्यां प्रमाणैर्विमृश्यावधार्य्यते वह्निर्न मधुरो नाम्ल इति स निर्णयः सिद्धान्तः । अत्रेदमवधातव्यं प्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णयः परीक्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः । शास्त्रवादे च विमर्शवर्ज्जं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति । सिद्धान्तः कतिविध इत्यत आह—स तु चतुर्व्विध इत्यादि । चातुर्व्विध्यं सिद्धान्तस्याह—सर्व्वेत्यादि । सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्त इतीति । गौतमेनाप्युक्तम्—तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्त इति । वात्स्यायनेन व्याख्यातञ्च । इदमित्थम्भूतञ्चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धम्, सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिरित्थम्भावव्यवस्था धर्म्मनियमः, स च पक्षप्रतिपक्षाभ्यामवधारणं स खल्वयं तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः । तन्त्रार्थसंस्थितिस्तन्त्रसंस्थितिः । तन्त्रमितरेतराभिसम्बद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधिकरणानुषक्तार्थसंस्थितिरधिकरणसंस्थितिः । अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहस्तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः । तन्त्रभेदात् तु स खलु चतुर्व्विधः । सर्व्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् इति । तत्रैताश्चतस्रः संस्थितयोऽनर्थान्तरभूता इति ।

अथ क्रमेण तानाह—तत्र सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नामेत्यादि । तस्मिंस्तस्मिन् सर्व्वस्मिंस्तन्त्रे तत् तत् प्रसिद्धं यद् यत् स सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो न तु एकैकस्मिन् प्रसिद्धं यद् यदिति । गौतमेनाप्युक्तम् । सर्व्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्व्वतन्त्रसिद्धान्त इति । व्याख्यातं वात्स्यायनेन । यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति । स्वयमुदाहरति । सन्तीत्यादि । सन्ति निदानानि । इत्येवमादिः

साध्यानां व्याधीनामिति। प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन् तस्मिन्नैकैकस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धम्। यथा अन्यत्राष्टौ रसाः षड़त्र रसाः, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र अन्यत्र षड़िन्द्रियाणि तन्त्रे। वातादिकृताः सर्व्वे विकारा यथात्रान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः। अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति। यथा न

सर्व्वस्मिन्नायुर्व्वेदतन्त्रे प्रसिद्धः। इति सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः। प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नामेत्यादि। तस्मिंस्तस्मिन्नेकैकस्मिंस्तन्त्रे यद् यत् प्रसिद्धं तत् तत् प्रतितन्त्रसिद्धान्तः। तदुदाहरति। अन्यत्रायुर्व्वेदतन्त्रेऽष्टौ रसा मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाव्यक्तक्षारा इति तत्र सिद्धाः। अत्र तन्त्रे षड़् रसा मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषाया इति सिद्धाः। गौतमेनाप्युक्तम्—समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति। व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन। यथा नासत आत्मलाभः। न सत आत्महानम् निरतिशयाश्चेतनाः। देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेषा इति साङ्ख्यानाम्। पुरुषकर्म्मनिमित्तो भूतसर्गः, कर्म्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतना असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यते इति योगिनामिति। एतच्चरकतन्त्रसमानतन्त्रसिद्धाः षड़् रसाः पञ्चेन्द्रियाणि वातादिकृताः सर्व्वे रोगाः प्रसिद्धाः। परतन्त्रासिद्धास्तत्र तत्र परतन्त्रेऽष्टौ रसाः षड़िन्द्रियाणि वातादिकृता भूतकृताश्च सर्व्वे रोगा इति प्रतितन्त्रसिद्धान्तः। अथाधिकरणसिद्धान्तो नामेत्यादि। यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमानेऽन्यान्यप्यधिकरणानि सिद्धानि भवन्ति, सोऽधिकरणसिद्धान्तः। गौतमेनोक्तश्च—यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति। व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन। यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते, न तैर्विना सोऽर्थः सिध्यति, तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः। यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति। अत्रानुषङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि। गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणम् नियतविषयाश्चेतना इति पूर्व्वार्थसिद्धावेते-

प्रतितन्त्रसिद्धान्ते षड़् रसा अष्टौ रसा इति परस्परविरुद्धेऽपि वादे स्वयुक्तिव्यवस्थापनबलात् तु सिद्धान्तत्वं ज्ञेयम्। यस्मिन्नित्यादौ अधिकरणे इत्यभिधेयप्रधानत्वे। अन्यान्यपीति साक्षादन-

मुक्तः कर्म्मानुबन्धिकं कुरुते निःस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्म्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावाः स्युः। अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः। तद् यथा—द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः। गुणाः प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, कर्म्म प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, इत्येवमादिश्चतुर्व्विधः सिद्धान्तः॥ ३२॥

ऽर्थाः सिध्यन्ति। न तैर्विना सोऽर्थ सिध्यतीति। स्वयञ्चोदाहरति। यथेत्यादि। मुक्त आनुबन्धिकं कर्म्म न कुरुते निःस्पृहत्वादिति पूर्व्वं प्रस्तुते अर्थेऽनुषङ्गिण एते कर्म्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावाः सिद्धा भवन्ति। न चैतैर्विना मुक्त आनुबन्धिकं कर्म्म न कुरुते इत्येषोऽर्थो न सिध्यतीत्यत्यधिकरण-सिद्धान्तः। अथाभ्युपगमसिद्धान्तो नामेत्यादि। यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टं गुरुणाऽथाहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषज सोऽर्थोऽभ्युपगम-सिद्धान्तः। तद्यथेत्यादिनोदाहरति। द्रव्यं प्रधानं कृत्वा वक्ष्याम इत्यादि। गौतमेनाप्युक्तम्—अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः। इति। व्याख्यातञ्च वात्स्यायनेन। यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते, अस्तु द्रव्यं शब्दः। स तु नित्योऽथानित्य इति। द्रव्यस्य सतो नित्यतानित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते। सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः। स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च वादिना यदश्रुतादिकं तद्वक्तुं प्रवर्त्तते इति। इति चतुर्व्विधः सिद्धान्त उक्तः॥ ३२॥

भिधीयमानान्यपि। अनुबध्नातीति अनुबन्धिकं जन्मान्तरेऽप्यनुगामीत्यर्थः। मुक्त इति प्रत्यासन्नमुक्तिः, सर्व्वथा मुक्तस्त्वशरीरत्वात् कर्म्म न करोति। किंवा अनुबन्धिक विशेषेणेति। सिद्धा इत्यादि। यदीह कर्म्मफल न स्यात्, तदा मुमुक्षुणापि क्रियते कर्म्मफलोद्विग्नो ह्ययं न तत् कर्म्म करोति। यदि च मोक्षो न स्यात् तदा 'मुक्तः' इति वचनं न स्यात्, तथा यदि च पुरुषो न स्यात्, तदा कस्य वा बन्धः कस्य वा मोक्षः स्यात्, तदा कर्म्मणो जन्मान्तरानुबन्धित्वमनुपपन्नं स्यादिति न युक्तमिति वदता अधिकरणबलादेव सिद्धाः सिद्धान्तत्वेन कर्म्मफलादयः स्वीकृता भवन्ति। असिद्धमित्यस्य विवरणम्—अपरीक्षितमित्यादि॥ ३२॥

अथ शब्दः । शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः, स चतुर्व्विधः,

गङ्गाधरः—ननु सिद्धान्ते सति वादिनोः किं कार्य्यमित्यतो वादो हि शब्दात्मकेन वाक्येन क्रियते शब्दस्तर्हि ज्ञातव्य इत्यतः शब्द इति यदुक्त तदाह—अथ शब्द इति। अथ वाक्यज्ञानार्थं शब्दो ज्ञातव्यस्तत्र कः पुनः शब्दो ध्वन्यात्मको वर्णात्मको वेत्यत आह—शब्दो नाम वर्णसमाम्नाय इति। शब्दस्तु कणादेनोक्तः। श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः। अनित्यश्चायं कारणतः। अभिव्यक्तौ दोषादिति। अपरे त्वाहुः। नित्यः शब्दोऽनादित्वात् भावस्वभावनित्यत्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात् इति। तद्यथा—प्राक्-सर्गादिदमसदेवासीदेकमेवाद्वितीयम् स खलु सप्रभावगुणनिगूढ़ा शक्तिरेव मूलं ब्रह्म। अतिपरमसूक्ष्मातिसूक्ष्मध्वनिप्रभावादतिपरमसूक्ष्मातिसूक्ष्मव्योमरूपा शक्तिः स्वगुणप्रभावं परिणमय्य तेजोऽबन्नानि लोहितशुक्लकृष्णवदाभासानि सृष्ट्वा लोहितशुक्लकृष्णवद्भासमाना इति सूक्ष्मध्वन्यवरुद्धातिपरमसूक्ष्मव्योमरूपा वाक् सम्बभूव, सा गायत्री भगवती दुर्गा। गायति च त्रायते चेति गायत्री, सा विद्या-शान्तिनिवृत्तिप्रतिष्ठेति चतस्रः शक्तयो भूत्वा मिलित्वैकीभूयानन्तशक्तिमान् परव्योमरूपः परमात्मा परः पुरुषः शिवो बभूव। स त्रिपात् पुरुषस्तस्य ज्योतिः-स्वरूपा सा स्वयमजा स सविता नामादिः पुरुषस्तस्य प्रकाशनार्था सा सावित्री तस्यात्मा तुरीयः पाद इति चतुष्पाद्ब्रह्मगायत्रीदानीं सर्गे। सैव गायत्री तेना-त्मना जीवेन शिवेन तेजोऽबन्नान्यनुप्रविश्य सर्व्वं ससर्ज्ज। तत्रादौ तेजोऽबन्नानि परिणमय्य किञ्चित्स्थूलमतिसूक्ष्ममतीन्द्रियं शब्दं सृजमाना तद्विशिष्टा सती परमा विद्या बभूव ॐकारध्वनिरूपा। तस्माच्चाकारादयो मातृकावर्णा अतिपरमसूक्ष्मा अतीन्द्रिया बभूवुः सा परमा विद्या तद्विशिष्टः परव्योमैव सदा-शिवाख्यः प्रथमो ब्रह्मपुरुषः। ब्रह्मविद्या शास्त्रमयः। ततस्तन्मातृकावर्णानाम् अनन्तयोगात् ऋग्यजुःसामाथर्व्वात्मिका माया नाम कलाविद्या बभूव सैवाविद्या विद्याविपर्य्ययविद्या। तद्विशिष्टा ऋग्वेदयजुर्व्वेदसामवेदाथर्व्व-वेदाश्चत्वारो ब्रह्मपुरुषा अविद्या शास्त्रमया बभूवुः। तत्र सामविद्या ताल-रागमयध्वनिरूपा तालरागोपाहितवाक्यमयध्वनिरूपा च बभूव तद्विशिष्टः सामवेदः। स द्विविधः शब्दो नित्योऽनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वाद्भाव-

चक्रपाणिः—'शब्द'शब्देनेह सङ्केतबलादर्थप्रतीकारवर्णमालोच्यते। आप्तोपदेशशब्दस्तु द्विविधः—परमाप्तब्रह्मादिप्रणीतस्तथा लौकिकाप्तप्रणीतश्च। 'ऐतिह्य'शब्देन परमाप्तप्रणीतो-

स्वभावनित्यत्वात्। स एव द्विविधः शब्दः क्रमेण स्थूलो भूत्वा खल्वव्यक्ते त्रिगुणसाम्यलक्षणेऽनभिव्यक्तरूपे स्थितः। अव्यक्तान्महत्तत्त्वे विद्यात्मक एव द्विविधो व्यवर्त्तत। ततोऽहङ्कारे जायमानेऽविद्यात्मको द्विविध एव स्थितः। ततोऽहङ्काराज्जायमाने त्वाकाशे स एव द्विविधः शब्दोऽनभिव्यक्त एव स्थितः सहजरूपेण स एवाकाशस्यात्मा तद्वियोगादाकाशो नश्यति आकाशस्य नित्यत्वं तत्स्थशब्दस्य तदात्मनो नित्यत्वादिति नित्यः शब्दः। तच्छब्दवदाकाशस्यैकादशांशैकांशस्य स्पर्शमात्रे वायावनुप्रवेशादाकाशवाय्वात्मको द्व्यात्मको वायुः शब्दस्पर्शयोर्योनिर्वातकलाकलीये प्रोक्तः। यस्त्वाकाशस्यात्मा शब्दस्तस्याकाशतो निःसरणस्वभावाभावाद्वाय्वनुप्रविष्टस्य वायुतो निःसरणस्वभावात्। ततो वाय्यादीनां तेजोऽम्बुभूमिषु क्रमेण पूर्व्वपूर्व्वस्यानुप्रवेशे स द्विविधः शब्दः क्रमेण स्थूलोऽप्यनभिव्यक्तरूपेण स्थितः। ततः पञ्चभिस्तैर्भूतैरारब्धेषु द्रव्येष्वभिघातप्रयुक्ताभिव्यक्तिस्वभावः स्थूलः शब्दो वर्त्तते। स एव द्विविधः शब्दस्तन्त्रीवीणाङ्गुष्ठाङ्गुल्याद्यभिघातकण्ठताल्वाद्यभिघातात् कारणतो वाय्वादिभूतेभ्य एव जायते न त्वाकाशाज्जायत इत्यतस्त्वनित्यः श्रोत्रेणेन्द्रियेण च गृह्यते इत्येवमभिघातात् कारणादाकाशादभिव्यक्तावाकाशस्यानित्यत्वनश्वरत्वदोषात्। अथवा शब्दस्याभिव्यक्तिमते वक्ष्यमाणदोषात्। इति कणादादीनां सर्व्वेषामभिप्रायः। अत एवाभिप्रायाद् गौतमेनापि शब्दः परीक्षितः। विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः। आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च। न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च। तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः। सन्तानानुमानविशेषणात्। कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्यव्यभिचार इति। व्याख्यातश्च वात्स्यायनेनैतत् सर्व्वं तद् यथा। आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणमुक्त्वा तं प्रमाणशब्दम्, स च द्विविधो दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्चेति विभज्य पुनः शब्दो नानाप्रकार इति ज्ञाप्यते। तस्मिन् नानाप्रकारे सत्यानृतदृष्टार्थादृष्टार्थे सामान्येन विचारः क्रियते। शब्दः किं नित्योऽथानित्य इति। विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः। आकाशगुणः शब्दोऽनभिव्यक्तोऽभिव्यक्तिधर्म्मक इत्येके। गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्म्मक इत्यपरे शब्दस्य नित्यत्ववादिनः। आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्म्मको

ऽवरुद्धः, लौकिकाप्तप्रणीतश्च शब्दैकदेशरूप सत्यप्रकारविहितो ज्ञेय। वर्णसमाम्नाय इति

बुद्धिवदित्यपरे शब्दस्यानित्यत्ववादिन । महाभूतसंक्षोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्म्मको निरोधधर्म्मक इत्यन्ये चानित्यत्ववादिन आहुः । अतो विमर्श-हेतोर्विरुद्धसमालोचनहेतोरनुयोगे च विप्रतिपत्तेर्विभिन्नप्रतिपत्तितः संशयः किं नित्यः शब्दोऽथानित्य इति । किमत्र तत्त्वमिति । तत्रोत्तरमनित्यः शब्द इति । कुतः ? आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च । आदिर्योनिः कारणम् । आदीयते यस्मादिति कारणवदनित्यं दृष्टम् । संयोगविभागजश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य । का पुनरियमर्थदेशना कारणवदिति । उत्पत्ति-धर्म्मकत्वादनित्यः शब्द इत्यर्थदेशना । भूत्वा न भवति विनाशधर्म्मक इति । सांशयिकमेतत् । किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य किमभिव्यक्ति-कारणमिति । अत आह ऐन्द्रियकत्वादिति । इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियकः । किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत् । अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यते इति । संयोग-निवृत्तौ दूरेऽपि शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणं शब्दस्येति । दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते । न च व्यञ्जकाभावे व्यङ्ग्यस्य ग्रहणं भवति । तस्मान्न व्यञ्जक संयोगः । उत्पादके तु संयोगे संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य शब्दस्य ग्रहणमिति युक्तं संयोगनिवृत्तौ शब्दस्य दूरस्थेन ग्रहणमिति । इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभि-व्यज्यते । कृतकवदुपचारात् । तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्य्यते । तीव्रं सुखं मन्दं सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखमिति तीव्रत्वादेरुपचारो यथा सुखादौ तथोपचर्य्यते, तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द इति शब्दे तीव्रत्वादुपचार । अथ व्यञ्जकस्य तथाभावाद्ग्रहणस्य तीव्रमन्दतारूपवदिति चेन्न । अभिभवोप-पत्ते । संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति । न तु शब्दो भिद्यते । यथा प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति । तच्च नैवमभिभवोपपत्तेः । तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दमभिभवति न मन्द-स्तीव्रम् । न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते । शब्दे तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः । तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यते । अप्राप्तेऽभिभव इति चेत् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्ग । अथ मन्यते, असत्यां प्राप्तावभिभवो भवतीति । एवं

वर्णमेलक इत्यर्थः । वर्णाना यद्यपि अत्र सहस्थायिना मेलको नास्ति, तथाप्येकस्मृतिसमान-रूपित्वेन । किंवा, पूर्व्वपूर्व्वानुभवजनितसंस्कारसहितान्त्यवर्णानुभवारोहेण मेलको ज्ञेयः ।

सति यथा भेरीशब्दः कश्चित् तन्त्रीशब्दमभिभवति। एवमन्तिकस्थोपादानमिव किं दवीयःस्थोपादानमपि तन्त्रीस्वनं नाभिभवेत्। अप्राप्तरविशेषात्। तत्र केश्चिदेव भेर्य्यां प्रणादितायां सर्व्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन्निति। नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रत्वेन मन्दस्याभिभवो युक्त इति। कः पुनरयमभिभवो नाम। ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृतमग्रहणमभिभवः। यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्य आदित्यप्रकाशेनेति। तत्राह वादी। न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च। न खल्वादिमत्त्वादनित्यः शब्दः। कस्मात्? व्यभिचारात्। आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम्। कथमादिमान्। कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति। कथमस्य नित्यत्वम्? योऽसौ शब्दकारणविभागेभ्यो न भवति तस्याभावो न कदाचिद्भावेन निवर्त्तत इति। यदप्यैन्द्रियकत्वात् तदपि व्यभिचरति। ऐन्द्रियकत्वं सामान्यं नित्यञ्चेति। यदपि कृतकवदुपचारादिति तदपि व्यभिचरति। नित्येष्वप्यनित्यवदुपचारो दृष्टः। यथा हि भवति वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेश एवमाकाशस्य प्रदेश आत्मनः प्रदेश इति भवतीति। तत्र नित्यवादिनं प्रत्याह। तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः। नित्यः शब्द इति तत्र नित्यत्वमित्यत्र किं तावन्नित्यत्वम्। आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधर्म्मकस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वम्। तच्चाभावे नोपपद्यते। भाक्तन्तु भवति। यत् तत्रात्मा न महानासीत्। यद्भूत्वा न भवति न जातु तत् पुनर्भवति। तत्रानित्य इव नित्यो घटाभाव इत्ययं पदार्थः। तत्र यथाजातीयः शब्दो न तथाजातीयकं कार्य्यं किञ्चित् दृश्यते इति व्यभिचारः। यदपि सामान्यनित्यत्वादिति इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति सन्तानानुमानविशेषणात्। नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम्। नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानित्यत्वं किं तर्हि? इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्तानानुमानम्, तेनानित्यत्वमिति। यदपि नित्येष्वप्यनित्यत्ववदुपचारादिति, न। कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्यव्यभिचार इति। एवमाकाशस्य प्रदेश आत्मन प्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य। कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते। अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः। किं तर्हि तत्राभिधीयते। संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वम्। परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति। अव्याप्य हि वर्त्तते इति। तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यम्। न ह्यामलकयोः संयोगः

आश्रयं व्याप्नोति। सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रकाश इति। अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः। संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्यवृत्तित्वमिति। एवमैन्द्रियकशब्दस्यानित्यत्वे सिद्धे पुनर्वादी भाषते। अथ तर्हि निरुपादानकः शब्दः। कस्मात्? प्रागुत्पत्तेरनुपलब्धेः। शब्दस्योत्पत्तेः पूर्व्वमुपलब्ध्यभावात् निरुपादानकत्वप्रसङ्गः। नावरणादिभ्यः। आवरणादिभ्य कारणेभ्यो न प्रागुत्पत्तेरुपलब्धिः। नैवम्, तेषामनुपलब्धेः। आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामुपलब्धेर्नावरणादिभ्योऽनुपलब्धिः। आवरणसन्निकर्षव्यवधानादिकं शब्दानुपलब्धिकारणं नोपलभ्यते। तस्मात् प्राक् शब्दोत्पत्तेः शब्दारम्भकः शब्दो नास्ति। न हि विजातीयगुणेन विजातीयगुण आरभ्यते। तस्मादयं शब्दो निरुपादानक इति। तत्रोत्तरम्। तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः। यदि शब्दस्यानुपलब्धिकारणानामावरणादीनामनुपलम्भान्नास्तित्वम् आवरणाद्यनुपलब्धिरप्यनुपलम्भात् तर्हि नास्तीति। आवरणोपलब्ध्यभावप्रतिषेधादस्त्यावरणादिकं शब्दानुपलब्धिकारणमिति। तत्राह पुनर्वादी। अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात्। आवरणानुपलब्धिरनुपलभ्यमानापि यथास्ति तथानुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनुजानाति भवान् तदानुपलभ्यमानाप्यावरणानुपलब्धिरस्ति। तस्मान्नास्त्यावरणमनुपलम्भादिति। तर्हि च। अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः। यदुपलभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति। अनुपलम्भात्मकमसदिति व्यवस्थितम्। उपलब्ध्यभावश्चानुपलब्धिः, सा पुनरभावत्वान्नोपलभ्यते। सच्च खल्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यम्। न चोपलभ्यते तदावरणमित्यतो नास्तीति तच्च यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादिति तदयुक्तम्। तस्माद् अस्त्यस्य शब्दस्योपादानं नित्यः शब्दः। कस्मात्? अस्पर्शत्वात्। यथा आकाशम्। यथा चाकाशमस्पर्शं तच्च नित्यं तस्मान्नित्य इति। न कर्म्मानित्यत्वात्। अस्पर्शत्वादाकाशवन्न शब्दोऽस्य शब्दस्योपादानं नित्यः (शब्दः)। कस्मात्? कर्म्मानित्यत्वात्। कर्म्म चास्पर्शमनित्यम्। दृष्टं स्पर्शवांश्चाणुर्नित्य इत्युभयतः सव्यभिचारो हेतुश्च दृष्टान्तश्चेति साधर्म्म्येण दृष्टान्तो न साधुः। साध्यवैधर्म्म्येण दृष्टान्तश्च। नाणुर्नित्यत्वात्। नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्। यथा घटः। यथा च घटः स्पृश्यः स चानित्यो न तथास्पृश्यः शब्दस्तस्मान्नित्य इति साध्यवैधर्म्म्येण दृष्टान्तोऽपि न भवति। कस्मात्? अणुनित्यत्वात्। अणुर्हि स्पृश्यः स च नित्यः सर्व्वो हि स्पृश्यो

नानित्यो न नित्य इति व्यभिचारादिति। एतेनोक्तं भवति। योऽसावस्य शब्दस्योपादानभूत शब्दोऽनभिव्यक्त आकाशेऽस्मिन्नणुः नित्य इति, स एव वाय्वादिष्वनुप्रविश्य क्रमेण स्थूलः सन्नपि नेन्द्रियग्राह्यः स सोऽपि नित्यः। पाञ्चभौतिके द्रव्ये त्वभिव्यज्यते स इत्यत उत्पद्यते इत्युच्यते ततो नानुपादानो न नित्यः परन्त्वनित्य इति स्थिरत्वादिति नास्थिरः शब्दो वर्णात्मको हि शब्दः स्थिरः। कस्मात्? सम्प्रदानात्। अध्यापकोऽध्याप्यमानाय शिष्याय यदध्ययनं ददाति तस्मात् वर्णात्मकः शब्दः स्थिरो न त्वस्थिरः। तत्रोच्यते। तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः। सम्प्रदानादित्ययं हेतुर्न हेतुः। अध्यापनाध्ययनयोरन्तराले शब्दोपलब्ध्यभावात्। तत्राह स्थिरत्ववादी। अध्यापनादप्रतिषेधः। असति सम्प्रदानेऽध्यापनं न स्यात् तदध्यापनलिङ्गेन तयोरध्यापनाध्ययनयोरन्तरालेऽवस्थानमुपलभ्यते। सम्प्रदातुः सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः। तस्मात् स्थिरत्वस्याप्रतिषेधः। तत्राह प्रतिवादी। उभयो पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः। अध्यापकस्थः शब्दः शिष्यं प्रपद्यते यत् तदध्यापनम्? अथ नृत्यस्योपदेशवत्। नृत्यशिक्षको यथा नृत्यति तथानुकरोति नर्त्तक इत्येवमध्यापकोच्चारितशब्दानुकरणमध्यापनमित्येतयोरुभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनत्वादन्तरालेऽनुपलब्धेरस्थिरत्वप्रतिषेधाभावः शब्दस्यास्थिरत्वमेव। अथाह—स्थिरः शब्दो नास्थिरः। अभ्यासात्। अभ्यस्यमानो हि शब्दः स्थिरो दृश्यते। पञ्चकृत्वः पठति दशकृत्वः पठतीति तद्रूप एवावस्थितो दृश्यते। तस्मादवस्थितस्य शब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणमभ्यास इति। तत्राह—नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात्। अवस्थितादन्यत्वेऽपि खल्वनवस्थितेऽभ्यासाभिधानान्न स्थिरत्वं शब्दस्य। यथा द्विर्नृत्यतु भवान् त्रिर्नृत्यतु भवान् त्रिरनृत्यद्द्विरनृत्यदिति भविष्यदतीतयोर्नर्त्तनयोरनवस्थितयोरावृत्त्यभिधानमिति। तत्राप्याह—अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यथाभावः। यदिदमेकस्मादन्यदित्युच्यते तत् पुनः स्वस्मादनन्यत्वादन्यन्न भवति। एवमन्यताया अभावः। तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारादिति तदयुक्तमिति। तत्राह प्रतिवादी—तदभावेनास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः। अनन्यदिति। न अन्यदित्यनन्यत्। तत्रानन्यदिति कस्मात्? अन्यशब्दस्य प्रतिषेधार्थकनञा सह समासः। यदि चात्रोत्तरपदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह समासः। यस्मादन्यो यः स खलु तदभावस्तत्रानन्यता नास्ति। तयोर्द्वयोः परस्परापेक्षान्यतायाः सिद्धेः। यो यस्मादन्यस्तस्मादन्यः स इति भवत्यनन्यः।

न तु या यस्मादन्यः सोऽनन्य इति। अत्रायमभिसन्धिः, एकस्माद्यस्मादन्योऽपरस्तस्मादपरस्मादन्यः स एकः। यथा घटशब्दादन्यः पटशब्दः पटशब्दादन्यो घटशब्दः खल्वनन्य इति चेत् तदाभ्यासो न स्यात्। घटो घटो घट इत्येवं हि भवत्यभ्यासस्तत्र पूर्व्वो यो घटशब्दः स द्वितीयादेरन्यो द्वितीयादिस्तस्मादन्य इत्यनन्य इत्यत्रान्यत्वं तावत् किमुच्यते। तत् तदानुपूर्व्वीकत्वेन तदनन्यत्वं न त्वन्यत्वं तर्हि किं द्वितीयकालादुच्चरितत्वम्। तथात्वे च येनैकविधगायत्र्यादिमन्त्रेण पूर्व्वोच्चरितेनाचार्य्येण दीक्षितस्तस्य गायत्र्यादेर्मन्त्रस्य तथैव पुनरुच्चरितस्यान्यत्वे शिक्षितत्वदीक्षितत्वाभावप्रसङ्गः स्यात् स्वरवर्णव्यतिक्रमे तु न तत् तन्मन्त्रत्वं यथा स्यात् तथा ताद्रूप्येणापि तन्मन्त्रत्वं न स्यादिति न मातृकावर्णव्यतिरिक्तानां वर्णानामुत्पादनेन शब्दान्तरं कथं कुर्य्यात् तस्मात् स्थिरो वर्णात्मकः शब्दोऽभिव्यक्तिनिरोधधर्म्मकः। कारणादभिव्यज्यते कारणात् तिरोधत्ते। न च कारणान्नश्यति। कस्मात्? विनाशकारणानुपलब्धेः। यदनित्यं तस्य विनाश कारणाद् भवति तच्चोपलभ्यते। यथा लोष्ट्रस्य कारणद्रव्यविभागाद्विनाशः स च विभाग उपलभ्यते शब्दश्चेदनित्यस्तदा तस्य विनाशो यस्मात् कारणाद्भवति तदुपलभ्येत न च पुनरुपलभ्यते तस्मान्नित्यः शब्द इति। तत्राह—अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्ग। यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशान्नित्यस्तथा खल्वश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गो न च सततं श्रूयते शब्द इति। व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रसिद्धं व्यञ्जकम्। अथ विद्यमानस्य शब्दस्य निर्निमित्तमश्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाशश्चेति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति। उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादपदेशः। अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः। अनेन कारणेनैवमित्यपदेशः। अथ यस्मादविषाणी तस्मादश्व इति किमनुमानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः। उपपादितः शब्दसन्तानः। संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं जायते ततोऽप्यन्यत् ततोऽप्यन्यदित्येवं हि शब्दसन्तानस्तेनानुमानमिति। तत्र कार्य्यशब्दः कारणशब्दं निरुणद्धि। प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्तिकस्य शब्दस्य निरोधकः। दृष्टं हि तिरःप्रतिकुड्यमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्य श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधाने इति। घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानोऽविच्छेदेन श्रूयते तन्न नित्ये

शब्दे। घण्टास्थमन्यगतं वा अवस्थितं सन्ताननिवृत्तौ कारणं वाच्यम्। येन श्रुतिसन्तानो भवतीति। शब्दभेदश्च सति श्रुतिभेदे उपपादयितव्य इति। अनित्ये तु शब्दे घण्टास्थं सन्ताननिवृत्तिसंयोगसहकारिकारणान्तरं संस्कार-भूतं प्रतिघातजवेगाख्यं पटुमन्दमनुवर्त्तते। तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्तिः पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति। न वै निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते। अनुपलब्धेर्हेतोर्निमित्तान्तरं नास्तीति। तत्राह—पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावेनानुपलब्धिः। पाणिकर्म्मणा पाणिप्रश्लेषो भवति। तस्मिंश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते। तत श्रवणानुपपत्तिः। तत्प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं प्रतिघातजवेगाख्यं निरुणद्धीत्यतोऽनुमीयते। तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते। अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः। यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति। कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः। कांस्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषो लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति। तस्मान्निमित्ता-न्तरस्य संस्कारभूतस्य प्रतिघातजवेगस्य नानुपलब्धिरिति। विनाश-कारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः। यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते, अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते। एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाश-कारणं भवतोपलभ्यते। अनुपपादनादवस्थानमवस्थानान्नित्यत्वं प्रसज्यते। इति। अथ नैवं, तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति। कम्पसमानाश्रयस्य नादस्य पाणिप्रश्लेषात् कम्पवत्कारणोपरमादभावः। वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेषादसमानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति। अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः। आकाशगुणः शब्द इतीदं यत् प्रतिषिध्यते अय-मनुपपन्नः प्रतिषेधः। अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य। रूपादिसमानदेशस्य ग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेः। स्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञायते न च कम्पसमानाश्रय इति। प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह सन्निविष्टः शब्दः समान-देशो व्यज्यत इति नोपपद्यते इति। कथम्? विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे। सन्तानोपपत्तेश्चति चार्थः। तद्व्याख्यातम्। यदि रूपादयः शब्दश्च प्रति-द्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समासे समुदाये यो यथाजातीयकः सन्निविष्टः तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणं न भवितव्यं शब्दे रूपादिवत्। अत्र योऽयं विभागः एकद्रव्ये नानारूपा भिन्नश्रुतयो विधर्म्माणः शब्दा अभिव्यज्यमानाः

दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति। तत्र दृष्टार्थो नाम त्रिभि-र्हेतुभिर्दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते *, षड्भिरुपक्रमैरुपशाम्यन्ति,

श्रूयन्ते। यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्म्माणः शब्दास्तीव्रमन्द-धर्म्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते। नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्म्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति। अस्ति चायं विभागो विभागान्तरञ्च। तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे। न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यत इति। द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च। तत्र वर्ण एव शब्दः किं वर्णोपाहितः शब्दो वर्णात्मकः ? आद्ये वर्णस्यानित्यत्वप्रसङ्गः। वर्णोपाधिको ध्वनिश्चेच्छब्दस्तर्हि च वर्णः किं नित्योऽनित्यो वा ? न तावद्ध्वनिवदनित्यः अक्षराभिधानात्; यन्न क्षरति तदक्षरं वर्णमित्यनर्थान्तरम्। न चाक्षरमित्ययं शब्दः परिभाषितोऽकारादिषु। मातृकावर्णेभ्योऽतिरिक्ता वर्णा न मातृका-वर्णेभ्यो जायन्ते शब्दाच्छब्दान्तरवत्। कण्ठताल्वाद्यभिघातादिप्रयत्नविशेषेण ध्वनिरेव सिद्धवर्णेनोपाहितः प्रव्यज्यतेऽकारादिरूपेण श्रूयते। तदकारोपाहित-ध्वनिरेव प्लुतरूपेण श्रूयते, स खल्वकारोपाहितध्वनिसन्तानो न त्वकारसन्तानः। ढक्कादिध्वनिवन्न प्लुतादधिकोऽकारादिध्वनिसन्तानश्च श्रूयते। न च मातृका-वर्णादधिकाश्च श्रूयन्ते तस्माद्वर्णो नित्यः। तर्हि किं मातृकावर्णसमसङ्ख्यक एव वर्णात्मकः शब्दो नाधिक इत्यत आह—शब्दो नाम वर्णसमाम्नाय इति। म्ना अभ्यासे। वर्णानां समानासमानानाम् आ सम्यङ् म्नाय इति वर्णसमाम्नायः इति। सम्यगभ्यासो वर्णानां समानासमानानामनन्तयोगादनन्तः। स चैकः संपूर्यते वाक्यरूपेण। अकारादेरेकैकवर्णस्तु न वाक्यरूपेण पूर्य्यते, तस्माद्वाक्यघटकानां पदानां पदघटकानां प्रकृतिप्रत्ययागमानाञ्च वर्णानां ध्वनिरूपेणाभिव्यक्तानां शब्दत्वेऽपि खल्विह वादमार्गपदतया विवक्षाप्रवर्त्तमाने हि वादे वादिनोरुक्तिप्रत्युक्तिभ्यामर्थबोधकत्वाभावात्। न ह्येकेन पदेन तद्-घटकधातुप्रातिपदिकादिमात्रेण वा विवक्षितोऽर्थो वादिना शक्यते ज्ञापयितुम् इति, तस्माद्वाक्यमेवार्थस्फोट। इति ज्ञापयितुमाह—स चतुर्व्विध इति। तं विभ-जते। दृष्टार्थश्चेत्यादि। यस्यार्थ इह दृश्यते स दृष्टार्थो दृष्टफलः शब्दः। स दृष्टार्थो नाम यथा।

तदुदाहरति तत्रेत्यादि। त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते। दृष्टार्थक

* प्रकुप्यन्तीति बहुग्रन्थेषु पठ्यते।

सति श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमिति। अदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति। सत्यो नाम यथार्थभूतः। सन्त्यायुर्व्वेदोपदेशाः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानां व्याधीनाम्, सन्त्यारम्भफलानीति। सत्यविपर्य्ययाच्चानृतः ॥३३॥

वाक्यं दृष्टफलम्। असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभिस्त्रिभिर्हेतुभिः सर्व्वे वातादयो दोषाः प्रकुप्यन्तीति दृश्यते। एवमुदाहरणान्तरं शिष्यहितार्थं दर्शयति। षड्भिरुपक्रमैरुपशाम्यन्ति। लङ्घनबृंहणीयादिभिः सर्व्वे कुपिता दोषाः प्रशाम्यन्तीति दृश्यते। अपरमुदाहरणमाह--श्रोत्रादिसम्भवे शब्दादिग्रहणमिति। एष हि प्रमाणशब्दः। अथादृष्टार्थमाह—अदृष्टार्थे पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति। यस्यार्थ इह न दृश्यते सोऽदृष्टार्थः शब्दः, स खल्वदृष्टफलं वाक्यम्। अस्ति प्रेत्यभाव इत्येकमपरमस्ति मोक्ष इति। एषोऽपि प्रमाणशब्दः। यद्यपि दृष्टार्थादृष्टार्थौ शब्दौ सत्यार्थौ यथार्थभूतत्वात् तथापि दृष्टार्थादृष्टार्थव्यतिरिक्तोऽपि सत्यः शब्दोऽस्तीति पृथगुच्यते सत्यो नाम यथार्थभूत इति। स च यथार्थो द्विविधः—अलोके सत्यो लोके सत्यश्चानृत इति। अव्यक्तादूर्द्ध्वं प्रधानं क्षेत्रज्ञः कालो विद्याविद्याविशिष्टपश्च ब्रह्म पुरुषा ऋग्वेदादयः सत्याः परमार्थतः। लोके पुनरव्यक्तात्मादयश्चतुर्व्विंशतिस्तत्त्वानि तन्मयदेवनरादयश्च सङ्घाताः सत्यानृताः परमार्थेऽनृतत्वात् लोके सत्यत्वाच्च। तदुदाहरति—सन्त्यायुर्व्वेदोपदेशाः। इति परमार्थसत्यत्वात् सत्यशब्दः; सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानां विकाराणामिति लोके सत्यः परमार्थेऽनृत इति सत्यानृतार्थः सत्यशब्दः। एवं सन्त्यारम्भफलानीति सत्यानृतार्थशब्दः। एषोऽपि प्रमाणशब्दः। अथानृतशब्दमाह—सत्यविपर्य्ययाच्चानृत इति। यथा नास्तीश्वरः नास्त्यात्मा नास्ति कर्म्मफलं नास्ति पुनर्भवः, एवं यावन्मिथ्यावाक्यमिति। मिथ्यार्थशब्दस्यापि वादे प्रयोगादुपदेश इति।

वर्णसमाम्नायो वाक्यन्तु वशिष्ठाय अग्निनोक्तमाग्नेयपुराणेऽलङ्कारे। सङ्क्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली। तत्र च वर्णवृन्दं स्यात् पदं सुप्तिङ्प्रभेदवत्। सङ्क्षेपात् समासत इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली वाक्यं

दृष्टार्थ इति प्रमाणान्तरोपलब्धियोग्यार्थ। त्रिभिर्हेतुभिरिति प्रज्ञापराधादिभिः। षडुपक्रमा लङ्घनादयो लङ्घनबृंहणीयोक्ताः। एतेषां वाक्यानामिहैव दृश्यतेऽर्थ इति दृष्टार्थत्वम्। सविपर्य्ययः—'न सन्त्यायुर्व्वेदोपदेशाः' इत्यादिर्ज्ञेयः ॥ ३३ ॥

भवति। इष्टार्थेन व्यवच्छिन्ना पदावली सम्भवति नानार्थैकवाक्यं यत्रार्थे विवक्षा प्रयोक्तुर्वर्त्तते तत्रार्थे यावत्पदाभिधानेन विवक्षणीयार्थसमाप्ति-स्तावदर्थोऽपीष्टः। सा पदावली वाक्यं न त्वविवक्षितेन अर्थेन। यथा हरिर्धावति वेगेन जिघांसन्नरिकुञ्जरमिति। येनार्थेन व्यवच्छिद्यते स एवार्थ इह पदावल्यभिधीयते। हरिर्विष्णुर्वा सिंहो वान्यो वेति तदन्यार्थ तु न वाक्यम्। तत्र पदं वर्णवृन्दं यत् सुबन्तं तिङन्तश्च तत् पदम्। सुबन्तं देवो देवीत्यादि, तिङन्तं भवति गच्छतीत्यादि। ननु तत्र भवतीति भूधातुः ततस्तिप् शप् भुव उकारस्य गुण ओकारः संहितायामोकारस्याव् ततः सिध्यति इति। गच्छतीति गमेर्गच्छादेशे सिध्यतीति वर्णो विकारी किमादेशीति? तत्रोक्तं गौतमेन। विकारादेशोपदेशात् संशयः। दध्यत्रेति केचिदिकार इत्वं हित्वा यत्वमापद्यते इति वर्णस्य विकारं मन्यन्ते, केचित् तत्र पुनरिकारस्य प्रयोगे विषये यदिकारस्य स्थानमिकारस्तत्स्थानं जहाति यकारस्तत्स्थान-मापद्यते इत्यादेशं ब्रुवते; उभयमिदमुपदिश्यते, तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति संशयः। न तावद्वर्णविकाराः सन्ति, प्रकृतिविवृद्धौ विकारवृद्धेः; न सन्ति वर्णविकाराः प्रकृतिविवृद्धौ हि विकारो विवर्द्धते। द्रव्यविकारेषु प्रकृत्यनु-विधानं दृष्टम्। दध्यत्रेति यकारे वृद्धिदीर्घविधानं नास्ति प्रकृतौ पुनरिकारे वृद्धिश्च दीर्घश्च विधीयते। वैकारिक इत्यादौ वृद्धिः, वीसर्प इत्यादौ दीर्घः। तदनुविधानाभावान्नानुमेयो वर्णविकार इति। तत्राह विकारवादी। न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः। वर्णविकारप्रतिषेधे प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेरिति हेतुरहेतुः। कस्मात्? विकाराणां न्यूनसमाधिकोप-लब्धेरिति। द्रव्यविकाराः प्रकृतेर्न्यूनाश्च समाश्चाधिकाश्च दृश्यन्ते। द्रव्यविकार-दृष्टान्तश्च। नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात्। अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावो हि विकल्प्यते विकारश्च प्रकृतीरनुविधीयते। न त्विवर्णमनु-विधीयते यकारस्तस्माद् द्रव्यविकारो न दृष्टान्तः। तत्राह। द्रव्यविकार-वैषम्यवद्वर्णविकार। यथा द्रव्यत्वेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारवैषम्यं पृथिवी-विकार एकविधो जलविकारस्त्वन्यविधस्तथा वर्णत्वेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकार-विकल्प। इकारस्य यकारो यकारस्य पुनरिकार इति। न विकारधर्म्मा-नुपपत्तेः। नैवं सामान्येन विकारविकल्पः। विकारधर्म्मानुपपत्तेः। अयं हि विकारधर्म्मो द्रव्यसामान्येऽपि यदात्मकं द्रव्यं मृद्वा सुवर्णं वा तस्यात्मनो-ऽन्वये पूर्व्वव्यूहो निवर्त्तते व्यूहान्तरञ्चोपजायते तं विकारमाचक्षते।

यथा सुवर्णं कुण्डलं भवति, मृत्तिका घटो भवति, न तथा लिकारो यकारो यकारो वा इकारः। तदाद्यन्वयाभावात्। विकाराभावे हेत्वन्तरञ्चाह। विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेः। न वर्णविकाराः सन्ति विकारप्राप्तानाम् अपुनरावृत्तेः। यथा काष्ठस्य भस्मत्वे पुनर्न काष्ठरूपेणावृत्तिरिकारस्य यत्वे पुनर्यकारस्येत्वं दृश्यते। दध्यत्र, विव्यथे, अथैप। सुवर्णादीनां पुनरावृत्तेरहेतुः। विकारप्राप्तानाम् अपुनरावृत्तेरिति हेतुरहेतुः। सुवर्णादीनां पुनरावृत्तेः। कटकः सुवर्णात्मकः कुण्डलं जायते कुण्डलत्वं विहाय पुनः कटकत्वं प्राप्नोति। कथं पुनरावृत्तिः? तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात्। सुवर्णादीनां विकाराणां सुवर्णभावेनैव प्रकृत्यनुच्छेदेनैव विकारप्राप्तानां पुनः आवृत्तेः। विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेरिति हेतुरहेतुः। नन्ववस्थितं सुवर्णं हीयमानेन कुण्डलत्वेन चोपजायमानेन च धर्म्मेण धर्म्मि भवति। नैवं कश्चिद्वर्ण इति। तस्मात् सुवर्णदृष्टान्तो नोपपद्यते। तत्राह विकारवादी। वर्णत्वाव्यतिरेकाद् वर्णविकाराणामप्रतिषेधः। वर्णत्वेनावस्थित इकारादिः हीयमानेन खलु इकारत्वधर्म्मेणोपजायमानेन च यत्वधर्म्मेण धर्म्मी भवति, तस्माद्वर्णविकाराः सन्ति न तेषां प्रतिषेधः। तत्राह प्रतिषेधवादी। सामान्यवतो धर्म्मयोगो न सामान्यस्य। सुवर्णत्वसामान्यवतो हि सुवर्णस्य कुण्डलत्वकटकत्वधर्म्मयोगो न सुवर्णत्वस्य सामान्यस्य। न तथा वर्णत्वसामान्यवतो वर्णस्य निखिलस्य इकारत्वयकारत्वधर्म्मयोगः। न वा वर्णत्वस्य सामान्यस्य तद्धर्म्मयोग इति न वर्णविकाराः सन्ति। इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः। नित्यत्वे विकारात् अनित्यत्वे चानवस्थानात् नित्या वर्णा इति पक्षे इकारयकारौ वर्णौ तदुभयोनित्यत्वे विकारानुपपत्तिर्नित्यत्वे च विनाशित्वात् कः कस्य विकार इति। अनित्या वर्णा इति पक्षेऽनवस्थानं वर्णानाम्। स चोत्पत्तिनिरोधः। उत्पद्यनिरुद्धे लिकारे यकार उत्पद्यते। यकारे चोत्पद्यनिरुद्धे इकार उत्पद्यते। इति कः कस्य विकारः? तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय चावग्रहे ज्ञ यमिति। नास्ति च सुवर्णस्य स्वरूपं किमपि रूपं यद्रूपं सदुत्पद्यते तदेव विकारभूतं तदेव कटकः स्यात् कटकः पुनः कुण्डलं कुण्डलं पुनः कटक इति। एवं वर्णेऽपि, स्वरूपं किमपि रूपं नास्ति यदिकारादिरूपेणोत्पद्यते स च विकारभूतस्तस्य विकारो यकारस्तस्य पुनरिकार इति समाधिः। नित्यत्वपक्षे च समाधिः।

नित्यानाम् अतीन्द्रियत्वात् तद्धर्म्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः नित्या वर्णा न विक्रियन्ते इति प्रतिषेधो युक्तः। कस्मात्? नित्यानामतीन्द्रिय

त्वात् तद्धर्म्मविकल्पाच्च, नित्यानां सर्व्वेषामतीन्द्रियत्वात्। तत्र सर्व्वेषां नित्यानाम् अतीन्द्रियत्वेऽपि द्वौ धर्म्मौ विकल्प्यते, परिणामी चैकोऽंशोऽपरिणामी चापरोऽंशस्तयोः अपरिणामी योऽंश स मुख्यः, परिणामी तु योऽंशस्तदंशे कारणन अव्यक्तः सन् कार्य्यरूपेण जायते, स तस्य विकारः। अन्यथा सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेषः कथमुपपद्यते, यन्नित्यं तत् कथं कारणं स्यात्? परिणाम्यंशो यदि न वर्त्तते परिणम्य हि कार्य्यमारभते। द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वञ्च कथं स्यात्? आकाशः आकाशान्तरमारभते तथात्मात्मानं कालः कालान्तरं दिग्दिगन्तरं मनो मनोऽन्तरमिति। तस्मादेवं परिणामापरिणामौ द्वौ धर्म्मौ विकल्प्येते। तद्विकल्पान्न दोषः। अन्यथाविकल्पे तु दोषः स्यात्। तद् यथा। नित्यं किञ्चिदतीन्द्रियं किञ्चिदैन्द्रियकम्। किञ्चिद्विक्रियते किञ्चिन्न विक्रियते इत्येवं विकल्पो विरुद्धो हेत्वाभासो भवति। ऐन्द्रियकं चेन्नित्यं स्याद्विकारो न स्याद् विकारश्चेन्नित्यं न स्यादिति। तस्मान्नैवं विकल्प्यते।

अनित्यत्वपक्षे तु समाधीयते। अनवस्थायित्वे वर्णोपलब्धिवद्विकारोपपत्तिः। यथाऽनवस्थायिनां वर्णानां श्रवणं भवति, एवमेषां विकारो भवति। इत्यसम्बन्धादसमर्था। अथप्रतिपादिका वर्णोपलब्धिः न विकारेण सम्बन्धादसमर्था, या गृह्यमाणा वर्णविकारमुपपादयेदिति। तत्र यादृगियं गन्धगुणा पृथिवी एवं शब्दस्पर्शादिगुणापि। तादृगेतद्भवतीति। न च वर्णोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निवर्त्तिका योऽयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगः यद्ययं वर्णोपलब्ध्या निवर्त्तते तदा तत्रोपलभ्यमान इवर्णो यत्वमापद्यत इति गृह्यते। तस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति। तत्राह—विकारधर्म्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्च अप्रतिषेधः। तद्धर्म्मविकल्पादिति न युक्तः प्रतिषेधः। न खलु विकारधर्म्मकं किञ्चिन्नित्यमुपलभ्यते। इति वर्णोपलब्धिवत् इति न युक्तः प्रतिषेधः। वर्णविघाते हि दधि अत्रेति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा ततः संहितायां प्रयुङ्क्ते दध्यत्रेति चिरनिवृत्ते चायमिवर्णे यकारः प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते। कारणाभावात् कार्य्याभाव इत्यनुयोगः प्रसज्यते इति। इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः। प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम्। वर्णविकाराभावप्रतिषेधो न युक्तः। वर्णविकाराणां प्रकृत्यनियमात्। इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने चेकारो विधीयते। दृष्टो हि विकारधर्म्मित्वे प्रकृतिनियमः। अनियमे नियमान्नानियमः। योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं

व्यवस्थितः। नियतत्वान्नियम इति भवति। एवं सत्यनियमो नास्ति। तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्ययुक्तमिति। नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेध। नियम इत्यत्राभ्यनुज्ञा। अनियम इति तस्य प्रतिषेधः। अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति। अनियमश्च नियतत्वात् नियमो न भवतीति। यद्येवं परिणामात् कार्य्यकारणभावाद्वा वर्णविकारोपपत्तिर्भवति तर्हि किं स्थान्यादेशभावात् प्रयोगे विकारशब्दप्रयोग इति; स च भिद्यते। गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकार। गुणान्तरापत्तिरुदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादि, उपमर्द्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पत्ति, ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वः, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घ, गुणवृद्धिप्लुता वा तयोः, लेशो लाघवम्, अस्तेः स्त इति, श्लेष आगम प्रकृते प्रत्ययस्य वा। एत एव विशेषा विकाराः, एत एवादेशा इति। एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति। ते विभक्त्यन्ताः पदम्। यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति। विभक्तिद्वयी सुप् च तिङ् च। सुप्नामिकी तिङाख्यातिकी। उपसर्गनिपाताव्ययास्तर्हि न पदसंज्ञा स्यु? नैवम्, अव्ययाल्लोप इति शिष्यते। पदसंज्ञाप्रयोजनं पदेनार्थसम्प्रत्ययः। ननु धातुनाम्नां प्रत्ययप्रयोगेन पदं भवति तेन एकेन पदेन कथमर्थसम्प्रत्ययो भवति, धातुनामप्रत्ययेभ्य एवार्थसम्प्रत्ययो भवति। यथा पचतीति पदम्। तत्र डु पच ष् पाके लः कर्त्तरीति। वर्त्तमाने लडिति लटस्तिप्। नाम्नि प्रथमो युष्मदि मध्यमोऽस्मदुत्तम इति, एकस्मिन् एकवचनमिति नाम्न्येकस्मिन्नेकवचनं तिप्। तथा च एकाश्रयो वर्त्तमानः पाक इति पचतीति पदार्थो न भवति, पचेः पाकार्थस्तिप् एकार्थो नाम योगी धातुयोगी तु वर्त्तमानोऽर्थः इति। वर्ण एवार्थस्फोट इति चेन्न। न ह्यन्तरेण पदावयवभावं प्रकृतिप्रत्ययौ मिथोऽन्वयमापद्येते न चानापन्नान्वयौ स्वस्वार्थं सम्प्रत्याययतः। सर्व्वादेशाश्च वस्मसादयो न प्रकृतिप्रत्ययविभागनिर्द्देशाः सन्ति। तस्मात् पदमेवार्थस्फोट इति। नैवं; पदमपि नान्तरेण वाक्यावयवभावं सम्पूर्णार्थं प्रत्याययति नान्तरेण च पदान्तरार्थसान्निध्यं सम्पूर्णार्थप्रत्यायने मिथोऽन्वयमापद्यते। न च पचतेऽयं ब्रूतेऽसावित्यादिषु यमिति साविति च पदम्। तत्र इदमदसोरर्थसम्प्रत्ययेनान्तरेण विहितसंहिताप्रतिसन्धानं पदज्ञानं भवति, न च वाक्यज्ञानमन्तरेण तथाविधपदज्ञानं भवतीति वाक्यमेवार्थस्फोटः। तद्धि परस्परमन्वितानां स्वावयवभूतानां पदानामर्थसमुदायं स्फोटयति वर्णानामानुपूर्व्व्या वाक्यस्य श्रवणेन तदवयवस्मृत्या तत्तदवयवार्थबोधात् ततः

पदानां सर्व्वषामर्थान्वयं योग्यतयावधार्य्य सर्व्वार्थानामेकपिण्डेन बोधो वाक्याद् भवति। तत्रान्वयो द्विविधः। प्रयोक्तुरन्विताथपदप्रयोगे कर्त्तव्ये-ऽन्वितार्थाभिधानं पदानां वाक्यार्थबोद्धः पदाभिहितार्थान्वय इति। वाक्यञ्च उक्तम्, संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थ-व्यवच्छिन्ना पदावलीति। इष्टो ह्यर्थः स भवति नानार्थानां योऽर्थो विवक्षितो यावद्भि पदानामर्थैश्च समाप्यतेऽभीष्टार्थ-ज्ञापनं तदिष्टार्थेन व्यवच्छिद्यते भिद्यते या पदानामावलिः स इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलिर्वाक्यं सङ्क्षेपात् सामान्याद्भवति। तस्य वाक्यस्य तद्वाक्यावयवानां पदानां तत्तत्पदावयवानाञ्च धातुप्रातिपदिकप्रत्ययानामर्थाभिधाने सामर्थ्य-मुक्तमग्निपुराणेऽलङ्कारप्रकरणेऽग्निना वशिष्ठाय। तद् यथा—शब्दार्थभयाल-ङ्कारेषु प्रशस्तिकान्त्यौचित्यसंक्षेपयावदर्थताभिव्यक्तिभेदेन षड्विधेषु मध्ये-ऽभिव्यक्तिर्नाम योऽलङ्कारस्तल्लक्षणमुक्तम्। प्रकटत्वमभिव्यक्तिः श्रुतिराक्षेप इत्यपि। तस्या भेदौ श्रुतिस्तत्र शाब्दं स्वार्थसमर्पणम्। भवेन्नैमित्तिकी पारि-भाषिकी द्विविधैव सा। निमित्तं त्रिविधं तत्र स्यात् तु जातिर्गुणः क्रिया। सङ्केत परिभाषेति ततः स्यात् पारिभाषिकी। मुख्यौपचारिकी चेति सा च सा च द्विधा द्विधा। स्वाभिधेयस्खलद्वृत्तिरमुख्यार्थस्य वाचकः। यया शब्दो निमित्तेन केनचित् सौपचारिकी। सा च लाक्षणिकी गौणी लक्षणागुणयोगतः। अभिधेयाविनाभूत-प्रतीतिर्लक्षणोच्यते। अभिधेयेन सम्बन्धात् सामीप्यात् समवायतः। वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता। गौणी गुणानामानन्त्यादनन्ता तद्विवक्षया। अन्यधर्म्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना। सम्यगाधीयते यत्र स समाधिरिह स्मृतः। श्रुते-रलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भाति सचेतनः। स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः। शब्देनार्थेन यत्रार्थः कृत्वा स्वयमुपार्ज्जनम्। प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषोऽभिधित्सया। तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः। अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः। यत्रोक्तं गम्यते नार्थस्तत्-समानविशेषणम्। सा समासोक्तिरुदिता सङ्क्षेपार्थतया बुधैः। अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम्। पर्य्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते। एषामेकत्र संज्ञा च समाख्या ध्वनिरित्यतः। इति। व्याख्यातञ्चैतत् सर्व्वं तिस्रैषणीये सङ्क्षेपेण पुनरिह विस्तरेण व्याख्यायते।

तद् यथा—प्रकटत्वमभिव्यक्तिः श्रुतिराक्षेप इत्यपि। तस्या भेदौ श्रुतिस्तत्र शाब्दं स्वार्थसमर्पणमिति। प्रकटत्वं स्फुटत्वमर्थस्य प्रव्यक्तीकरणसामर्थ्यमभि-

व्यक्तिरुच्यते। तस्या अभिव्यक्तेः द्वौ भेदौ श्रुतिराक्षेप इत्यपि। तत्र तयोर्मध्ये श्रुतिर्नामाभिव्यक्तिः शाब्दं शब्दकृतं स्वस्यार्थस्य समर्पणमुच्यते। शब्देन योऽर्थः समर्प्यते तदर्थसमर्पणं श्रुतिर्नामाभिव्यक्तिरुच्यते। तत्-श्रुतिग्रहस्तु व्याकरणादिभ्यः स्यात्। तदुक्तम्। शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः। इति। तत्र नानाश्रुतीनामर्थभेदग्रहणमर्थादिभ्यो भवति। तदुक्तम्। अर्थात् प्रकरणाल्लिङ्गात् औचित्याद् देशकालतः। शब्दार्थास्तु विभिद्यन्ते न रूपादेव केवलमिति। शब्दानां शक्तिर्व्याकरणाद् गृह्यते। डु पच ष् पाके। पच पाके श्रुतिः। लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्य इत्यादिना तिङां कर्त्तरि कर्म्मणि भावे च श्रुति तद्विशेषग्रहणं शप्श्यनादि-यगादिभ्यः स्यादिति।०। उपमानात्। गौरिव गवय इति गोसादृश्याद् गवयज्ञानम्।०। कोषात्। अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्विषकल्मषमित्यादि।०। आप्तवाक्यादाप्तवचनात्। लोके यथायं घटोऽयं पट इत्येवमादिः।०। व्यवहारतस्तु। यवशब्देन याज्ञिका याज्ञिकदेशे शूकधान्यविशेषं व्यवहरन्ति। म्लेच्छा कङ्गुम्।०। वाक्यशेषात्। विभक्त्यन्तं पदमिति वाक्ये विभक्तिशब्दस्य सुप्तिङ्विभक्तिरिति शेषवचनात्।०। विवृतेर्यथा। इहव श्रुतिस्तत्र शाब्दं स्वार्थसमर्पणमिति, तस्मान्नेह श्रुतिर्वेदः।०। सिद्धपदसान्निध्यात्। रामलक्ष्मणौ पश्येति लक्ष्मणसान्निध्याद् दाशरथौ रामशब्दग्रहः। रामकृष्णौ पश्येति कृष्णपदसान्निध्याद् वासुदेवे रामशब्दग्रहः। इति। तथा शब्दार्थसंशये विशेषो गृह्यतेऽर्थात्।०। द्रव्याणां शक्तिरित्यत्रार्थात् सामर्थ्यं न तु शक्तिर्देवता।०। प्रकरणात्। रामायणे रामशब्दो दाशरथौ।०। लिङ्गात्। मित्रं नास्ति ममात्र तु। इह क्लीवाद् बान्धवे, मित्रो भातीति पुंलिङ्गात् सूर्य्ये।०। औचित्यात्। कृष्णो नमति देवकीमित्यत्र वासुदेवे कृष्णशब्दो न पाराशर्य्ये।०। देशाद् यथा। गर्त्ते रौति हरिरिति भेके हरिशब्द।०। कालत। वर्षासु रौति हरिः इति भेके हरिशब्दग्रहः। इति।

तां श्रुतिं विभजते—भवेन्नैमित्तिकी पारि-भाषिकी द्विविधैव सा। इति। निमित्तेन विशिष्टे श्रुतिर्नैमित्तिकी, परिभाषया श्रुतिः पारिभाषिकी, इति द्विधा श्रुतिः। तत्र निमित्तमाह—निमित्तं त्रिविधं तत्र स्यात् तु जातिर्गुणः क्रियेति। जातिः गुणश्च क्रिया चेति त्रिविधं शब्दार्थश्रुतौ निमित्तम्। प्राक्सर्गे यस्य वस्तुनो यन्नाम परमेश्वरेण बुद्धिशक्त्याध्यवस्य यदृच्छया शक्त्या नियमितम्, तत्र तत्र वस्तुनि तस्य तस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं प्रसिद्धमिति। तच्च कस्यचित्

शब्दस्य जातौ कस्यचिद् गुणे कस्यचित् क्रियायां प्रसिद्धप्रवृत्तेर्जातिशब्दो गौरित्यादिः, गुणशब्दो नील इत्यादि, क्रियाशब्दश्चल इत्यादिः। पारिभाषिकीमाह—सङ्केतः परिभाषेति ततः स्यात् पारिभाषिकी। नामकृद्भिः कृतः सङ्केतः परिभाषा। इत्यतः परिभाषया शब्दस्य प्रवृत्तिः पारिभाषिकी नाम श्रुतिः। यथा शिवदुर्गाहरिप्रभृतिषु शिवादयः शब्दाः यदृच्छासङ्केताद् यादृच्छिका इति।

पातञ्जलभाष्ये चोक्तम्। जातिशब्दो गुणशब्दः क्रियाशब्दो यदृच्छाशब्दश्चतुर्थ। गौः शुक्लश्चलो डित्थ इति शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिरिति। सङ्केतस्तु द्विविधः—प्राक्प्रसिद्ध आधुनिकश्च। पित्रादिभिर्नामकरणं शास्त्रकारेण संज्ञाकरणं प्रसिद्धः शिवादिः। ते द्वे विभजते। मुख्यौपचारिकी चेति सा च सा च द्विधा द्विधा। इति। मुख्या चौपचारिकी चेति सा श्रुतिः पुनर्द्विधा। सा च नैमित्तिकी सा च पारिभाषिकी द्विधा द्विधा भवति। मुख्या चौपचारिकी चेति। मुख्या नैमित्तिकी औपचारिकी नैमित्तिकी, मुख्या पारिभाषिकी औपचारिकी च पारिभाषिकीति। मुख्या प्रसिद्धा, यस्य योऽर्थः तस्यैवाभिधोच्यते। इति। लोके वेदे च यस्य योऽर्थस्तस्य तस्मिन्नर्थेऽभिधानाम श्रुतिर्मुख्या प्रसिद्धा। यथा गौः शुक्लश्चल इत्यादिः। नैमित्तिकी। शिवदुर्गादि पारिभाषिकी च इति मुख्या।

अथौपचारिकीं लक्षयति। स्वाभिधेयस्खलद्वृत्तिरमुख्यार्थस्य वाचकः। यया शब्दो निमित्तेन केनचित् सौपचारिकीति। शब्दः केनचिन्निमित्तेन स्वाभिधेयादर्थात् स्खलन्ती वृत्तिर्यस्य स स्वाभिधेयस्खलद्वृत्तिः सन् अमुख्यार्थस्य वाचको यया श्रुत्या स्यात् सा श्रुतिः औपचारिकी नैमित्तिकी पारिभाषिकी च। नैमित्तिकी यथा। नदीषु वसतां श्रेष्ठो गङ्गावासी नरः स्मृतः। गङ्गावासीति गङ्गासमीपे वासी लक्षणात्र पारिभाषिकी। गौर्महिषीति गौणी नैमित्तिकी, यमुना गङ्गा गङ्गेवेति पारिभाषिकी गौणीति द्विधा औपचारिकी। औपचारिकीं विभजते। सा च लाक्षणिकी गौणी लक्षणागुणयोगतः। इति। सा नैमित्तिकी पारिभाषिकी चौपचारिकी द्विधा, लाक्षणिकी च गौणी च। तत्र लाक्षणिकी लक्षणायोगतः, गौणी गुणयोगतः स्यात्। तत्र लक्षणां लक्षयति। अभिधेयाविनाभूत-प्रतीतिर्लक्षणोच्यते। अभिधेयोऽभिधया योऽर्थः शब्देनाभिधीयते तस्याभिधेयस्यार्थस्याविनाभूतस्तदर्थस्यापरित्यागेनामुख्यो योऽर्थस्तस्य प्रतीतिर्यया स्यात् सा लक्षणोच्यते इति। तत्राभिधेयार्थाविनाभावो यथा स्यात् तद्वचनेन

लक्षणां विभजते। अभिधेयेन सम्बन्धात् सामीप्यात् समवायत । वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता। इति। अभिधेयेन सम्बन्धादेका लक्षणा—कुन्ता प्रविशन्ति, पुण्यतम आयुर्व्वेदः। अभिधेयेन सामीप्याद् द्वितीया लक्षणा—नद्यां ग्रामः, गङ्गायां घोष। समवायतस्तृतीया—इमा क्षत्रियजातयो वृषलत्वं गताः। इति। क्षत्रियजातिशब्दस्य तज्जातिमद्व्यक्तिषु लक्षणा। तच्छ्वेतः शङ्ख इति वैपरीत्यात्। असमवायतः यथा—मधुरो गुरुः स्निग्धः शीतश्च। मधुरे स्निग्धत्वादीनामसमवायात्। मधुरद्रव्ये लक्षणा चतुर्थी। क्रियायोगात् स्वाभिधेयाविनाभूतार्थप्रतीतिहेतुः पञ्चमी लक्षणा। अम्लो रुचिकृत्, रुचिजननक्रियायोगादम्लशब्दस्याम्लद्रव्ये लक्षणेति। समवायस्य सम्बन्धरूपत्वेऽपि पृथग्वचनं तद्वैपरीत्याल्लक्षणाकरणार्थं सम्बन्धसामान्यवैपरीत्याल्लक्षणाप्रतिषेधार्थञ्चेति। तेनाभिधेयार्थसम्बन्धादेव ये लक्षणां वदन्ति तन्निरस्तम्।

लक्षणां विभज्य गौणीं विभजते। गौणी गुणानामानन्त्यादनन्ता तद्विवक्षया। गौणी नामौपचारिकी नैमित्तिकपारिभाषिकार्थाविनाभूतार्थप्रतीतिहेतुरनन्ता गुणानामानन्त्यात्। तत्तद्गुणविवक्षया तत्तद्गौणी नामौपचारिकी। यथाग्निर्माणवक इत्यग्निवज्ज्योतिष्मत्त्वादग्निः, पुरुषः सिंह इति सिंहवद्विक्रमगुणवत्त्वात् सिंहः, पुरुषोऽयं गर्द्दभ इति गर्द्दभवदल्पबुद्ध्यादिगुणयोगाद् गर्द्दभ इत्येवमादिः। अस्य संज्ञान्तरमाह—अन्यधर्म्मस्ततोऽन्यत्र लोके साम्यानुरोधिना। सम्यगाधीयते यत्र स समाधिरिति स्मृतः। इति। अन्यस्यैकस्य धर्म्मो यत् ततोऽन्यत्र यत्र लोके साम्यानुरोधिना पुंसा सम्यगाधीयते स समाधिरुच्यते। अग्निर्माणवक इत्यग्निगुणसमाधानान्माणवकः समाधिरिति। अथात्र जिज्ञास्यम्।—जातिनिमित्तेन यया श्रुत्यार्थे शब्द प्रवर्त्तत सा श्रुतिर्नैमित्तिकीति, यथा गौरिति यदुक्तं तत्र कः पुनर्गोपदार्थ ? किं गोत्वं गवाकृतिर्वा गोव्यक्तिर्वेति संशयान आह—यत् तद् गौतमेनोक्तम्। तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशय इति। व्याख्यातं वात्स्यायनेन।—अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः। अविनाभावेन वर्त्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते। तत्र न ज्ञायतेऽन्यतमः पदार्थः किम्, उत सर्व्व इति। शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणम्। तस्मात्—या-शब्दसमूहत्यागपरिग्रह-सङ्ख्यावृद्ध्यपचयापचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद् व्यक्ति। व्यक्तिः पदार्थः। कस्मात् ? याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारात् उपचारतः प्रयोगः। या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति।

नेदं वाक्यं जातेरभिधायकम् अभेदाद्, भेदात् तु द्रव्याभिधायकम्। गवां समूह इति भेदाद् द्रव्याभिधायकम्। न जातेरभेदात्। गोत्वजातिर्हि नानेका—वैद्याय गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च। दाने ग्रहीतुर्यः क्रमः स प्रतिक्रमः. दातुर्यो दानेतिकर्त्तव्यताक्रमः सोऽनुक्रमः। परिग्रहः स्वत्वेनाभिसम्बन्धः। कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य गौरिति। द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेदः। कौण्डिन्यस्य या गौर्ब्राह्मणस्यान्यस्यापरा गौन सा गौरिति परिग्रह भवन्त्युपपन्नः। जातिस्त्वभिन्ना। या कौण्डिन्यस्य गौः सान्यस्य ब्राह्मणस्य गौरिति। सङ्ख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते न जातिरभेदादिति। वृद्धिः कारणतो द्रव्यस्योपचयः। अवर्द्धत गौरिति। निरवयवा तु जातिर्न वर्द्धते। एतेनापचयो व्याख्यातः। वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति, द्रव्यस्य गुणयोगो न सामान्यस्य जातेः। समासः गोहितं गोसुखमिति द्रव्यस्य हितसुखादियोगो न जातेरिति। अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तानः। गौर्गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्म्मत्वाद् द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्य्ययादिति।

द्रव्यं व्यक्तिरिति ह्यनर्थान्तरम्। अस्य प्रतिषेधः। न तदनवस्थानात्। न व्यक्तिः पदार्थः। कस्मात्? अनवस्थानात्। याशब्दप्रभृतिभिर्यो विशिष्यते स गोपदार्थः। या गौस्तिष्ठति या निषण्णेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विनाऽभिधीयते। किं तर्हि? जातिविशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः। एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम्।०। यदि न व्यक्तिः पदार्थः, कथं तर्हि व्यक्तावुपचारः इति। निमित्तादतद्भावे तदुपचारो दृश्यते खलु। सहचरणस्थानताद‌र्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणपुरुषवीरणराजसक्तुचन्दनदेशशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः। अतद्भावेऽपि तदुपचार इति, अतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति। सहचरणात्। यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयते। स्थानात्। मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते। ताद‌र्थ्यात्। कटार्थं व्यूह्यमानेषु वीरणेषु कटं करोतीति। वृत्तात्। यमो राजा कुवेरो राजेति तद्वद् वर्त्तते इति राजशब्दे राजवद्वृत्तोऽभिधीयते। मानात्। आढ़केन मिताः सक्तवः इत्याढ़कसक्तवः। धारणात्। तुलया धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति। सामीप्यात्। गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशोऽभिधीयते सन्निकृष्ट इति। योगात्। कृष्णेन रागेण युक्तः शाटकः कृष्ण इति। साधनात्। अन्नं प्राणा इति। आधिपत्यात्।

अयं पुरुष कुलम् अयं गोत्रमिति। इत्येवं व्यक्तौ तूपचारदर्शनाद् व्यक्तिः पदार्थ ।

तत्राह वादी—तत्रायं सहचरणाद् योगाद् वा जातिशब्दो व्यक्तावुपचारात् प्रयुज्यते इति। तत्र चोत्तरमाह—यदि गोरित्यस्यार्थो न व्यक्तिरस्तु तर्हि—आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः। यदि व्यक्तिर्नास्तु पदार्थस्तर्हि चाकृतिः पदार्थः। कस्मात्? तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः। सत्त्वावयवानां हस्तादीनां तदवयवानाञ्च नियतो व्यूह आकृतिः। तस्यां गृह्यमाणायां सत्त्वस्य द्रव्यस्य व्यवस्थानं सिध्यति। इयं गौरयमश्व इति। नागृह्यमाणायाम्। यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति. तं शब्दोऽभिधातुमर्हति, सोऽस्यार्थः। नैतदुपपद्यते। यस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति। न चावयवव्यूहस्य जात्या योग। कस्य तर्हि जात्या योगः? नियतावयवस्य व्यूहस्य द्रव्यस्य जात्या योगः। तस्मान्नाकृतिः पदार्थः। अस्तु तर्हि जातिः पदार्थ। तत्राह—व्यक्त्याकृतियुक्ते मृद्गवकेऽपि जातिरस्ति सा किं तर्हि गोपदार्थ इति? तत्राह। व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवकेऽजाते। जाति. पदार्थः। कस्मात्? व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति। गां प्रोक्षय गामानय गां देहीत्येतानि न मृद्गवके प्रयुज्यन्ते। कस्मात्? अजातेरिति जातेः अभावात्। अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्त्याकृतिर्यदभावात् तत्रासम्प्रत्यय. स पदार्थस्तस्माज्जाति. पदार्थ इति। तत्राह—नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः। न जाति पदार्थः। जातेर्ह्यभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते। नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ च शुद्धं जातिमात्रं गृह्यते। आकृतिग्रहणा हि जातिस्तस्मान्न जातिः पदार्थ इति। न वै चेदासु पदार्थेन भवितुं शक्यम् इति कस्तर्हीदानीं पदार्थ इत्यत आह—व्यक्ताकृतिजातयस्तु पदार्थ.। तुशब्दो विशेषणार्थः। किं विशिष्यते? प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वम् इति। यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा प्रधानं व्यक्ति', अङ्गन्तु जात्याकृती। यदा तु न भेदो विवक्षित. सामान्यगतिश्च तदा जाति. प्रधानमङ्गन्तु व्यक्त्याकृती स्वीकृते। तदेतद्बहुलं प्रयोगेषु। आकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्य इति। यथा सरूपाणामेकशेषे गावौ गाव इत्यादौ द्रव्यं प्रधानमङ्गं जात्याकृती। जातिवचनात् स्त्रियां ङीप् ब्राह्मणी महिषीत्येवमादिः सामान्यगतेर्भेदाविवक्षया जाति. प्रधानमङ्गन्तु व्यक्त्याकृती। जात्याख्यायामेकस्मिन्

बहुवचनमन्यतरस्यामिति सम्पन्ना यवाः सम्पन्नो यव इत्याकृतिर्जात्याख्या प्रधानं जातिव्यक्ती तु अङ्गमिति। अथ कथं विज्ञायते नानाव्यक्त्याकृतिजातय इति? लक्षणभेदात्। तत्र तावत्। व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्त्तिः। व्यज्यत इति व्यक्तिः इन्द्रियग्राह्या, इति न सर्व्वं द्रव्यं व्यक्तिमूर्त्त्यभावात्। यो गुणविशेषाणां गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां गुरुत्वलघुत्वादीनामव्यापिनश्च परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद् द्रव्यम्, मूर्त्ति मूर्च्छितावयवत्वात्। एतेन द्रव्यगुणकर्म्मणां लिङ्गस्य च संग्रहः कृतः। तत्र क्वचिद् द्रव्यं प्रधानम्, यथा डित्थो देवदत्तः शिवो दुर्गेत्यादि। क्वचिद् गुणः प्रधानम्। उतो गुणवचनात् स्त्रियां ङीप्। पट्वी पटुः, मृद्वी मृदु, गुर्व्वी गुरुः, लघ्वी लघुरिति। क्वचित् कर्म्म प्रधानम्; करिष्ठः पुमान्। क्वचित् लिङ्गं प्रधानम्, कोरकः पुमान्। स्त्रियामप्सरसः। अस्त्री पङ्कमित्येवमादि। क्वचित् परिमाणं प्रधानम्, द्रोणः पयस, आढ़को व्रीहिरित्यादि। क्वचित् सङ्ख्या प्रधानम्; द्वौ ब्राह्मणौ, ब्राह्मणानां पञ्च। क्वचित् कर्त्तादिकारकं प्रधानम्; गां नयति गोप, गौर्गच्छतीत्येवमादि। क्वचित् शब्दस्य स्वरूपमपि पदार्थः। सान्तमहतोर्दीर्घो नुमि, महानित्येवमादि।

अथाकृतिलक्षणमाह—आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या। जातिर्लिङ्गं आख्यायेते यया सा जातिलिङ्गाख्या। यया जातिश्च जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात्। सा च नानासत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियताद् व्यूहादिति। नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम्। शिरसा पदेन गामनुमिन्वन्ति, नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायते इति। अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ मृत् सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्त्तते। जहाति पदार्थत्वमिति। समानप्रसवात्मिका जातिः। या समानां बुद्धिं जनयति भिन्नेष्वधिकरणेषु, यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते, योऽर्थोऽनेकार्थप्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यम्; यच्च केषाञ्चिद् भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति।

अथ श्रुतिमभिव्यक्तिं निरूप्याक्षेपो नामाभिव्यक्तिर्निरूप्यते। श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद् भाति स चेतरः। य आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः। इति। श्रुतिर्निरुक्ता या मुख्या नैमित्तिकी मुख्या पारिभाषिकी, औपचारिकी नैमित्तिकी औपचारिकी पारिभाषिकी, लाक्षणिकी गौणी च नैमित्तिकी लाक्षणिकी गौणी च पारिभाषिकी; ततः श्रुतितोऽभिव्यक्तितो न लभ्यते योऽर्थः स श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद् भाति प्रकाशते स तदर्थप्रकाशहेतुः श्रुतेरितर आक्षेपो नामाभिव्यक्तिर्भवति। सा व्यञ्जना नाम वृत्तिः, स

चाक्षेपो ध्वनिश्च उच्यते। कस्मात्? यतो ध्वनिना वर्णात्मकेन शब्देनाभिव्यज्यते ध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद् ध्वनिः। तया व्यञ्जनया योऽर्थोऽभिव्यज्यते स व्यङ्ग्यार्थः द्योत्योऽर्थ एव भवति। ननु श्रूयते हि भू सत्तायामित्यादिरर्थो मुख्यया श्रुत्या धातूनाम्, कर्त्तरि कर्म्मणि भावे च लः श्रूयते, वर्त्तमानादिषु लडादयः श्रूयन्ते, तिबादीनि त्रीणि त्रीणि चैकादिषु श्रूयन्ते, तत्र प्रथममध्यमोत्तमानि त्रीणि त्रीणि नामयुष्मदस्मदन्वयीनि। तथा च पचति गच्छतीत्युक्ते, एकः कर्त्ता वर्त्तमानः पाकः, एकः कर्त्ता वर्त्तमानं गमनमिति श्रुतितो लभ्यते। कर्त्ता क्रियाश्रयः। एकाश्रयेण सह वर्त्तमानपाकस्याभेदः किमाक्षेपेण व्यज्यते? नैवं, स हि पदस्यार्थः श्रुतितो लभ्यते। देवदत्तः पचतीति देवदत्तो नाम पुरुषः श्रुत्या लभ्यते पारिभाषिक्या. सु-विभक्त्या तिङर्थकसङ्ख्यान्वयो बोध्यते। तत्रैकसङ्ख्याकदेवदत्तपाकाश्रययोरभेदः कस्यार्थः? एकदेवदत्ताभिन्नाश्रय इति बोधात्। सोऽभेदोऽथः किमाक्षेपेण लभ्यते इति? नैवं; स हि पदस्यार्थः। कथं तद्विज्ञानम्? उच्यते। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन ज्ञापितम्। धातुरर्थवान् प्रत्ययश्चार्थवान् प्रातिपदिकश्चार्थवदिति। तर्हि विभक्त्यन्तं पदं नार्थवत्? नैवम्, उक्तं हि। प्रत्ययः। परः इत्यनेन प्रकृत्युत्तरमन्तरेण प्रत्ययस्यासम्भवात्। प्रत्ययान्तावयवभूतः प्रत्ययोऽर्थवानिति ख्यापितम्। तथापि नार्थवत् पदं ज्ञापितं भवति? नैवं, प्रकृतेः परो यः प्रत्ययो विहितः स न निरन्वयेन विहितः प्रकृत्यर्थान्वयेनैव हि विहितस्ततो यः प्रत्ययार्थो येन सम्बन्धेनान्वयी भवितुमर्हति तत्सम्बन्धेनान्वयितया स प्रत्ययस्तस्याः प्रकृतेः परो विहित इति प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थौ परस्परान्वितौ प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः। तत्र प्रत्ययान्तेषु सुबन्तं तिङन्तञ्च प्रत्ययान्तं पदम् अप्रत्यय इति विशेषणेन व्यावृत्तप्रातिपदिकसंज्ञं भवतु। तत् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धश्च पदस्यार्थो भवतु। कृत्तद्धितसमासानां यः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धः स कस्यार्थः पदत्वाभावान्न पदस्यार्थो न वा प्रातिपदिकार्थो न धात्वर्थो न प्रत्ययार्थ इति; उच्यते स प्रातिपदिकार्थः। कथं विज्ञायते? कृत्तद्धितसमासश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन विज्ञायते। प्रत्ययान्तावयवप्रत्ययवर्ज्जनात्। कृत्तद्धितसमासानां प्रातिपदिकत्वप्रतिषेधे प्राप्ते पुनः समुदायैकार्थवत्त्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात्। अन्यथा नीलोत्पलादीनामसमासान्तप्रत्ययानां प्रातिपदिकसंज्ञायां पृथग्ग्रहणानर्थक्यात् समासावयवभूतानां पदानामर्थवत्त्वेन समुदायस्य धातुप्रत्ययवर्ज्जत्वादर्थवत्त्वाभावाच्च प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्तिर्न स्यात्

तस्मात् समासग्रहणं कृतमाचार्य्येण अत्र । नन्वेवं चेन्नहि काष्ठैः स्थाल्यां तण्डुलान् देवदत्तः पचतीत्यादिषु काष्ठाभिन्नकरणं स्थाल्यभिन्नाधिकरणं तण्डुलाभिन्नं कर्म्म देवदत्ताभिन्नाश्रय वर्त्तमानाभिन्नपाक इत्येवं बोधो भवति न च परस्परमन्वय एषां श्रुतितो लभ्यते, तत्र तत्र यो यः सम्बन्धः स स क्रियाक्षेपेण व्यज्यते। भवत्याक्षिप्योऽर्थ इति चेन्न। स हि वाक्यार्थः। कथं विज्ञायते ? उच्यते। कारके इति सूत्रेण ज्ञापितम्। कथं ज्ञापितम् ? उच्यते, महाभाष्ये तत् सूत्रं व्याख्यातम्। करोतीति कारकं, तच्च क्रियासाधकं क्रियैव। द्विधा हि धात्वर्थः, फलञ्च तत्साधको व्यापारश्चेति। धात्वर्थ-व्यापारः कारकं, स च व्यापारः षड्विधः। षड्विधव्यापाराश्रयाः षट् च कारकाणि भवन्ति, एतदभिप्रायेण महाभाष्ये प्रोक्तम्। अथवा कारक इति यावद्वक्ष्यति तावत् क्रियायामिति। ततो ध्रुवमपायेऽपादानमित्यादिषु वक्ष्य-माणेषु कारकेऽपाये यद् ध्रुवं तदपादानं नाम कारकमित्येवं व्याख्यानं, तेन क्रियात्मकेषु षड्विधेषु व्यापारेषु यथायथमन्वये षट् कारकाणि विहितानि अपादानादीनि। तस्मात् स्वस्वव्यापारे कारकाणामन्वयो येन येन सम्बन्धेन भवति स स सम्बन्धो वाक्यार्थः श्रुत्यैव मुख्ययाऽभिव्यक्तया भवतीति। नाक्षेपेण स सोऽर्थो व्यज्यते। तर्हि श्रुतेरलभ्यमानः कोऽर्थ आक्षेपात् प्रकाशत इति। उच्यते, स चाक्षेपः स्तुतं स्तोत्रं समासोक्तिरपह्नुतिः। पर्य्यायोक्तं समाख्या च षड्विधो ज्ञापितोऽग्निना। तद्यथा—शब्देनार्थेन यत्रार्थं कृत्वा स्वयमुपार्ज्जनम्। प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया। तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः। अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिरिति। यत्राक्षेपे शब्देन स्वयं मुख्ययाभिधया श्रुत्यार्थेन द्वाराऽर्थमुपार्ज्जनं कृत्वा खल्विष्टस्याभिमतस्यार्थस्य विशेषमभिधातुं वक्तुमिच्छया प्रतिषेध इव क्रियते, तमाक्षेपमत्र स्तुतं ब्रुवन्ति। यथा—निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्म्मिष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीड़ागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्या-धमस्यान्तिकमिति इह तावच्छब्दे मुख्यया श्रुत्या प्रत्येकशब्दार्थैं समुदाय-श्लोकार्थमुपार्ज्जनं कृत्वा स्वकान्तस्यानयनार्थं प्रेषितां दूतीं प्रति स्वाभी-ष्टस्य सम्भोगार्थे कान्तानयनार्थं कान्तसन्निधाने गमनस्य विशेषं तस्य स्वकान्तस्य दूत्या सह सम्भोगमभिधातुमिच्छया सम्भोगचिह्नानि स्नानचिह्नतया दर्शयित्वा वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यनेन स्वेष्टस्य

कान्तनिकटे गमनस्य कृतस्यापि प्रतिषेध इव क्रियते इति स्तुतम्। एतेनेदं व्यञ्जितम्। हे दूति कान्तसम्भोगार्थिन्या मया मत्कान्तसमीपे आनयनार्थं प्रेषिता त्वमेव तेन सम्भुक्ता बान्धवजनस्य मम पीड़ां न जानासि त्वां किं ब्रुवे स हि पुरुषोऽधम इति।०। अथ स्तोत्रं लक्षयति। स्तोत्रमिदं पुन। अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः। इति। इदन्तु स्तोत्रं नामाक्षेपः। यत्राक्षेपेऽधिकारादपेतस्य व्यपगतस्यान्यस्य वस्तुनो या स्तुति वर्त्तते तत्स्तुतिकरणमाक्षेपः स्तोत्रमिति। यथा—धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेषु विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु। नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्य शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि॥ इति। इह सुरतविद्याधिकारादपेताया अन्यस्या नार्य्याः स्तुतिरियं धन्यासीत्यादि। एतेनाक्षिप्यते; सुरतविद्याहीनासि न तत्सुखानुभवनिपुणासि यतः प्रियसङ्गमेषु रतान्तरेषु तत्सुखानुभवभङ्गहेतुचाटुकशतानि कथयसि, नैवमहमस्मि, यतः किञ्चिदपि न स्मरामि मनो नान्यत्र निवेशयामि, तस्मात् त्वमधन्याहं धन्येति व्यज्यते।०। अथ समासोक्तिं लक्षयति। यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषण। सा समासोक्तिरुदिता सङ्क्षेपार्थतया बुधैरिति। यत्रार्थे खलूक्ते सति यदि तत् समानविशेषणोऽन्योऽर्थो गम्यते तदा सङ्क्षेपार्थतया स आक्षेपो बुधैः समासोक्तिरुदिता। यथा—क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं गृह्णन केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण। आलिङ्गन योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निरिति। इह कामीवार्द्रापराध इति शाम्भवशराग्निसमानविशेषणः क्षिप्तोहस्तावलग्न इत्यादिरूपः इति समासोक्तिराक्षेपः।०। अथापह्नुतिमाक्षेपं लक्षयति। अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम्। यत्राक्षेपे किञ्चित् वस्तु अपह्नुत्य चोरयित्वा अन्यार्थसूचनं क्रियते स आक्षेपोऽपह्नुतिर्नामोच्यते। तद् यथा—कस्य न वा रोषः स्यात् सव्रणमधरं प्रियायाः समीक्ष्य। सभृङ्गपद्माघ्रायिणि वारितवामेऽधुना सहस्व। इति। अत्र नायकान्तरेणाधरदंशनमपह्नुत्य सभ्रमरपद्माघ्राणे तद्भ्रमरकृतदंशोऽधरे दृश्यते इति सूचितं कयाचित् सख्या। इत्यपह्नुति।०। अथ पर्य्यायोक्तं लक्षयति। पर्य्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते। यत्राक्षेपे एकविधेऽर्थे प्रस्तुतेऽन्येन प्रकारेणान्योऽर्थोऽभिधीयते स आक्षेपः पर्य्यायोक्ताख्य उच्यते। यथा—कान्ते कत्यपि वासराणि गमय त्वं मीलयित्वा दृशौ, स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दिशः।

अथ प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षं नाम तद् यदात्मना चेन्द्रियैश्च

आयाता वयमागमिष्यथ सुहृद्वर्गस्य भाग्योदये, सन्देशो वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु तोयाञ्जलिरिति। भर्त्रा प्रवासं गच्छता यद्यदुक्तं तस्य तस्योत्तरमन्येन प्रकारेणोक्तं प्रियया। इति विपर्य्ययोक्तं पर्य्यायोक्तम् उच्यते।०। अथ समाख्यामाक्षेपं लक्षयति। एषामेकत्र सङ्ग च समाख्या ध्वनिरित्यतः। यत्राक्षेपे खल्वेषां पञ्चानां स्तुतस्तोत्रसमासोक्त्यपह्नुतिपर्य्यायोक्तानामेकत्र सङ्गः स्यात् तत्र सङ्गे सति स ध्वनिराक्षेप, इत्यतः सर्व्वध्वनिसङ्गत्वात् समाख्यानामोच्यते। यथा—हन्तालि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः किं तालवृन्तं तरलीकरोषि। सन्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुर्नतव्र वो नव्यजनोपनोद्य इति। इह वैदेग्ध स्वेष्टस्य कामिन्या· कामजसन्तापकथनस्य तद्विशेषं विजने विज्ञापनीय इति विवक्षणा किं तालवृन्तं तरलीकरोषीति प्रतिषेध इव कृत इति स्तुतम्। कामिन्या शान्त्यधिकारादपेतस्य कामोत्कण्ठितचित्तस्य स्तुतिः सन्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुरिति वचनेन कृता, तत् एतत् स्तोत्रमाक्षेपः, न व्यजनोपनोद्य इति समासोक्तिः। व्यजनोपनोद्यो नैष सन्ताप इति तत्समानविशेषणोऽन्योऽर्थो नव्यजनोपनोद्यो युवजननोपनोद्य इति गम्यते, इति समासोक्तिः। अपह्नुतिश्चात्र कामजमनोव्याकुलतां कामिन्या अपह्नुत्य अन्तरदाहज एष सन्ताप इति सूचितः। इत्यपह्नुतिराक्षेपः। पर्य्यायोक्तश्चात्र एकविधोऽत्र प्रस्तुतः कोऽयमस्या व्याधिस्तत्रान्यप्रकारेण अन्तरदाहजसन्तापाभिधानमिति विपर्य्ययेणोक्तिः पर्य्यायोक्तिः। इत्येषां पञ्चानाम् एकत्र सङ्गत्वात् समाख्या नामाक्षेप इति। इत्येष षड्विध आक्षेपः खलु शब्दस्याभिव्यक्तिस्तयाक्षिप्योऽर्थः शाब्दोऽपि तद्बोधश्चेदुपदेशाद्भवति तथापि नैष उपदेश आप्तोपदेशो नाम प्रमाणं वेदलोकयोरुपदेशरूपाभावात्। यस्तु वेदे स च नायं यश्च लोके पारम्पर्य्योपदेश ऐतिह्यं तच्च नैष उपदेशस्तस्मादेष आक्षेपणोपदेशोऽर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भूतो गौतमादिभिः कृतः। तदर्थापत्तिव्याख्याने दर्शयिष्यते। इति शब्दो व्याख्यातः॥ ३३॥

गङ्गाधरः—अथोद्देशक्रमात् प्रत्यक्षं लक्षयति। वादे शब्दत उक्तिप्रत्युक्तिवाक्यानन्तरं प्रत्यक्षेणोपलब्धिः कार्य्येत्यत आह, अथ प्रत्यक्षमिति। तच्च लक्षयति—प्रत्यक्षं नाम तदित्यादि। आत्मनेति सर्व्वत्रैवात्मानमन्तरेण

चक्रपाणिः—आत्मनेति मनसा, तेन, अनेन मानसप्रत्यक्षसुखाद्यमवरुध्यते, इन्द्रियैश्चेत्यनेन

स्वयमुपलभ्यते । तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः, शब्दा-दयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ३४ ॥

कोऽपि नेन्द्रियाणामन्यतमो भाव स्वस्वार्थे प्रवर्त्तने प्रभवति, तेनात्मन· साधारणहेतुत्वेन हेतूपदेशे प्रायो नाचार्य्येणात्मा निर्दिश्यते, तस्मादत्रात्मशब्दो-पादानेनाप्रभवत्वेऽपि बुद्धेः सुखादीनाञ्चात्मनैव प्रत्यक्षं न मानसप्रत्यक्षं मनसा जाताया बुद्धेर्मनोबुद्धिग्राह्यत्वाभावादात्मप्रत्यक्षमिति ज्ञापितम् । त्रिविधं-रोगविशेषविज्ञानीयेऽप्यात्मना चेन्द्रियैरित्युक्ते· । इन्द्रियैरिति श्रोत्रादिभि· पञ्चभिर्बुद्धीन्द्रियैर्बुद्ध्युपदेशे तेषां हेतुत्वात्, न तु कर्म्मेन्द्रियै· पञ्चभि· । परतन्त्रसिद्धमतीन्द्रिय मनश्चेन्द्रियमनुमतं न प्रतिपद्धम् । तेन मनश्चेन्द्रियं स्वयं जागरितस्थानस्वप्नस्थानश्चात्मा । मनसा च युक्ते· पञ्चभि श्रोत्रा-दिभि· इन्द्रियरात्मना यदुपलभ्यते तत् प्रत्यक्षं षड्विधं मानसञ्चेन्द्रिय-कञ्च । तन्त्रेऽस्मिन पञ्चेन्द्रियाणीत्यादि पञ्चपञ्चकमुक्तं प्रमाणभूत-प्रत्यक्षाभिप्रायेण । परमतसिद्धञ्चातीन्द्रियं सत्त्वसंज्ञकं मनोऽप्यप्रतिषेधात् अनुमतं मानसप्रत्यक्षम् । आत्मप्रत्यक्षञ्चेह प्रत्यक्षमात्रस्योपदेशार्थमुक्तं ततो न पूर्व्वेण विरोधः । विस्तरेण पूर्व्वं व्याख्यातम् । तान्युदाहरति—तत्रात्मेत्यादि । आत्मप्रत्यक्षा इति प्रत्यगात्मप्रत्यक्षज्ञानविषया· सुखादयः । शब्दादयः पर् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धचिन्त्यानीति पुनरिन्द्रियप्रत्यक्षज्ञानविषया इति । स्वयम् आत्मा बुद्ध्या युक्तेन स्वेन यदुपलभते तत् स्वप्रत्यक्षमात्मप्रत्यक्षं मनोयुक्तैरिन्द्रियै· यदुपलभते तदिन्द्रियप्रत्यक्षं तत्रात्मा केवलेन मनसा यत्किञ्चिदुपलभते तन्मानस-प्रत्यक्षमुच्यते । भ्रान्ता आत्मप्रत्यक्षं न विदन्ति । वैशेषिके च कणादेनोक्तम् । परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणा मनसो गुणाः । अप्रत्यक्षत्वात् इति । आत्मगुणा बुद्धीच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नाः । परत्र समवायात् । परस्मिन अव्यक्तात्मनि ज्ञे समवायात् प्रत्यगात्मनि जागरितस्थानादौ तदात्मगुणानां तेषामभिव्यक्ते· प्रत्यगात्मजागरितस्थानादेः प्रत्यक्षत्वाच्च । न तु मनसो गुणा· । अप्रत्यक्षत्वात् । मनस प्रत्यक्षाभावाद् बुद्ध्यादीनामिति । गौतमेनाप्युक्तं फल-परीक्षायाम् प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति । सूत्रमिदं वात्स्यायनेन व्याख्यातं प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रयेति ॥ ३४ ॥

वाह्य प्रत्यक्षं गृह्यते । स्वयमुपलभ्यत इति साक्षादुपलभ्यते इति चेन्द्रियव्यापारे सत्यपि यदनु-मानविज्ञानम्, तदसाक्षात्कारित्वान्न प्रत्यक्षमिति दर्शयति ॥ ३४ ॥

अथानुमानम् । अनुमानं नाम तर्को युक्त्यपेक्षः । यथोक्तम् अग्निं जरणशक्त्या, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दादिग्रहणेनेति ॥ ३५ ॥

अथैतिह्यम् । ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेशो वेदादिः ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—अत्रात्मप्रत्यक्षस्य तावन्मानसज्ञानत्वे यदि प्रामाण्यं तर्हि किमेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणं, नान्तरेण मनो न किमपि ज्ञानमुत्पद्यते तत्रापि निर्द्देशार्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं पञ्चविधं ज्ञानमिति भेदकरणार्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाधीनत्वज्ञापनार्थञ्च पृथक् पञ्चविधं प्रत्यक्षमुक्तमित्याशयेन मानसेषु ज्ञानेषु यस्य यस्य प्रामाण्यं तदुपदेशार्थं मानसं पञ्चेन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्त्वा शेषं यद् यन्मानसं ज्ञानं प्रमाणं तत्तन्नामान्तरेणाह—अथानुमानम् । प्रत्यक्षानन्तरम् अनुमानं लोके भवति । तद् यथा । अनुमानं नामेत्यादि । युक्त्यपेक्षस्तर्को नाम युक्तिरेवानुमानं नामोच्यते । युक्तिः पूर्व्वमुक्ता । बुद्धि पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् । युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गं साध्यते ययेति । सैव युक्तिस्तर्क उक्तो गौतमेन । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति । तथा च तर्कापेक्षस्तर्कोऽनुमानम् । तर्कस्यानुमानानान्तरीयकत्वादाप्तस्येव प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरत्वमिति । व्याख्यातं विस्तरेण तिस्रैषणीये । उदाहरति—यथेत्यादि । इहैव स्थाने पूर्व्वमुक्तं यथा अग्निं जरणशक्त्या बलं व्यायामशक्त्येत्येवमादि । इत्येवमनुमानमेकं मानसं प्रत्यक्षज्ञानं प्रमाणम् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—तत्र कः पुनरग्निः का जरणशक्तिरित्येवमादिविज्ञानं नान्तरेणोपदेशं भवतीत्युक्तमैतिह्यमिति यत् तदाह—अथैतिह्यमिति । अनन्तरमैतिह्यं वादप्रवृत्तौ ज्ञेयम् । किं पुनरैतिह्यमित्यत आह—ऐतिह्यं नामाप्तोपदेशो वेदादिः । इहादिपदेन वेदार्थाविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः परीक्षकैश्च परीक्षितो यः कश्चिच्छास्त्रवादः सोऽप्याप्तोपदेशः । एवं लोकेऽपि यः कश्चित् पारम्पर्य्योपदेशः सोऽप्याप्तोपदेशः । बालो यथा जानाति—एष ते पिता माता चैषा

चक्रपाणि—तर्को युक्त्यपेक्ष इत्यनुमानलक्षणं विविधरोगविज्ञानीय एव व्याकृतम् । अनुमानोदाहरणमाह—'अग्निं जरणशक्त्या' इत्यादिना । अलौकिकाप्तोपदेश 'ऐतिह्य'पदेनोच्यत इत्याह—वेदादिरिति ॥ ३५।३६ ॥

अथौपम्यम्। औपम्यं नाम तद् यदन्येनान्यस्य सादृश्य-मधिकृत्य प्रकाशनम्। यथा दण्डेन दण्डकस्य, धनुषा धनुः-स्तम्भस्य, इष्वासिनारोग्यदस्येति ॥ ३७ ॥

त्वमेतद्गोत्र एतत्प्रवर एतद्वंशज इत्येवमादिनोपदेशेन बुध्यते इति। एतत अवान्तरीयकत्वेनाप्तोऽपि प्रमाणमिति द्वितीयं मानसं ज्ञानं प्रमाणमाप्तोपदेश। यदाप्तेनोपदिश्यते वाक्येन स एवमिदमिदं नैवमित्येतद्रूपस्तदभिधायकवाक्यं श्रवणप्रत्यक्षं तद्वाक्यार्थादवगम्यते यत् तदवगमनं ज्ञानमेव मानसं न तु श्रावणम् इति प्रत्यक्षादन्य आप्तोपदेश इति ॥ ३६ ॥

गङ्गाधर—अथोद्दिष्टमौपम्यमिति यत् तदाह—अथौपम्यमिति। वादे प्रतिज्ञा-स्थापनायां दृष्टान्तकरणार्थमनन्तरमौपम्यं ज्ञेयमित्यतस्त्वनुमानेऽन्तर्भूतमपि केनचिद्विशेषेण पृथगिह वादमार्गपदज्ञाने प्रोच्यते। तच्चौपम्यं लक्षयति—औपम्यं नामेत्यादि। यदन्येन वस्तुनान्यस्य वस्तुनः सादृश्यं साधर्म्म्यं प्रत्यक्षानु-मानाप्तोपदेशैः प्रमाणैः पूर्व्वं प्रमाय यत् प्रकाशते तत् प्रकाशनमौपम्यं नामोच्यते। यथा कश्चिद्भिषक् कञ्च पुरुषं दण्डसमस्तब्धगात्रं पश्यन् मनसा तर्कयति दण्ड-तुल्यस्तब्धगात्रत्वादस्य दण्डको नाम वातव्याधिः, धनुस्तुल्यस्तब्धगात्रं पश्यन् मनसा तर्कयति धनुःस्तम्भोऽस्य वातव्याधिः। प्राणाभिसरं वैद्यं पश्यन् मनसा तर्कयति यथा खल्विष्वासी धनुरादायेषुं संयोज्य स्थूलेऽनतिविप्रकृष्टेऽनति-सन्निकृष्टे लक्ष्ये क्षिपन् कार्य्यं साधयति तथायं भिषक् साध्यरोगार्थमात्मवन्तं सोपचारकं सद्रव्यं चिकित्सन् तस्यारोग्यदो भवतीति मानसज्ञानविशेष औपम्यमनुमानविशेष ततोऽनन्तरं तदनुव्यवस्यति। दण्डमिव गात्रं स्तम्भ-यतीत्ययं दण्डकः। धनुर्वन्नमयेद् यद् गात्रं स धनुःस्तम्भसंज्ञित इत्येवमादि। परीक्षितमिदं गौतमेन लक्षणमुक्त्वा, तद् यथा—प्रसिद्धसाधर्म्म्यात् साध्यसाधन-मुपमानम्। अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्म्यादुपमानासिद्धिः। प्रसिद्धसाधर्म्म्यादुप-मानसिद्धेः यथोक्तदोषानुपपत्तिः। प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः। नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थम् उपमानस्य पश्याम इति। तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः। इति। व्याख्यातञ्चैतत् सर्व्वं वात्स्यायनेन। प्रसिद्धसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनम्

चक्रपाणि—यदन्येनेत्यादौ अन्येनेति प्रसिद्धेन। अन्यस्येत्यप्रसिद्धस्य। सादृश्यमधि-कृत्येति सादृश्यं प्रतिपाद्यं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रति कारणतया अधिकृत्य, यदा तु भट्टनयेन

उपमानमिति। प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति। यथा गौरेवं गवय इति। किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते? यदा खल्वयं गवा समानधर्म्मं प्रतिपद्यते, तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति। समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह, यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्म्मम् अर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति। यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णी इत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधिं भैषज्याय आहरति। एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति।

तत्राह वादी। अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्म्यादुपमानासिद्धिरिति, अत्यन्तसाधर्म्म्यादुपमानं न सिध्यति। न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति। प्रायसाधर्म्म्यादुपमानं न सिध्यति। न हि भवति यथानड्वानेवं महिष इति। एकदेशसाधर्म्म्यादुपमानं न सिध्यति। न हि सर्व्वेण सर्व्वमुपमीयते इति सर्व्वमेव हि खल्वेकदेशसाधर्म्म्ययुक्त भवति सर्व्वत्र सर्व्वमुपमानं भवतु न हि तथा भवतीति, तस्मादुपमानासिद्धिरिति। तत्र सिद्धान्तमाह। प्रसिद्धसाधर्म्म्यादुपमानसिद्धः यथोक्तदोषानुपपत्तिरिति। न साध्यस्य कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते। किं तर्हि? प्रसिद्धसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते। यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेद्धुं शक्यम्। तस्माद् यथोक्तदोषो नोपपद्यते इति। एवमुपमानसिद्धौ पुनराह वादी। अस्तु तर्ह्युपमानं परन्तु तदनुमानं नातिरिक्तमिति। कस्मात्? प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः। यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वह्नेर्ग्रहणमनुमानमेवं गवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्यते। तत्राह सिद्धान्तम्। अनुमानाद्विशिष्यते उपमानं यथा युक्त्या। नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति। यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयं समानमर्थं पश्यति तदायं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते। न चैवमनुमानमिति परार्थञ्चोपमानम्। यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियते इति। परार्थमुपमानमिति चेन्न स्वयमध्यवसायात्? भवति च भोः स्वयमध्यवसायः। यथा गौरेवं गवय इति। नाध्यवसाय प्रतिषिध्यते। उपमाने तु तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति। न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो

उपमानं व्याख्येयम्, तदा सादृश्य प्रतिपाद्यतया अधिकृत्येति योजनीयम्, तेषा 'सादृश्यप्रतिपत्तिः' उपमानार्थः। न्याये च 'सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतीतिः' उपमानफलम्, तच्च प्रथमव्याख्यानाद् भवति,

अतो विधर्म्मणा चानेन भवितव्यमित्येष प्रकरणसमहेतुरिति हेतौ दूषणवचन-माह प्रतिपक्षवादी। तत्र तं दोषं परिहरति पूर्व्वपक्षवादी। यथेत्यादि। नित्यं शरीरस्थे सत्यात्मनि जीवलिङ्गानि प्राणापानादीन्युपलभ्यन्ते। तस्यात्मनः शरीरादपगमान्न जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्माच्छरीरादन्य आत्मा नित्य इति, न तु यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्य इति प्रकरणसमत्वदोषो हेतोः परिहृतः। इति। वात्स्यायनेनोदाहृतम्। उभयस्य पक्षद्वयस्य साधर्म्म्यात् पक्षप्रतिपक्षयो प्रवृत्तौ प्रक्रिया। अनित्यः शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घट-वदिति पूर्व्वपक्षवादी स्वपक्षं प्रवर्त्तयति। द्वितीयस्तु तत्राह अनित्य शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वं कण्ठाद्यभिघातप्रयत्नानन्तरमभि-व्यक्तत्वं शब्दस्य यस्य प्रयत्नानन्तरीयत्वाभावः स नित्य। नित्यवैधर्म्म्यात् अनित्य इति प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानम्। समानश्चैतद्वैधर्म्म्येऽपि उभयपक्षे साधर्म्म्यादनित्यत्वसाधनप्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति। तत्र पूर्व्वपक्षवादी तं दोषं परिहरति। प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुप-पत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः। उभयसाधर्म्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात् प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति। यदुभयसाधर्म्म्यं तत्रैकतरः प्रतिपक्षः इत्येवं सत्युपपन्न प्रतिपक्षो भवति। प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्न प्रतिषेधो यतः प्रति-पक्षोपपत्तिः प्रतिषेधोपपत्तिश्चेति विप्रतिषिद्धमिति। तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिर्विपर्य्यये प्रकरणावसानात्। तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रकरणं भवतीति परिहार उक्त। अथ संशयसमस्तु पूर्व्वं यो दर्शितः। अय-मायुर्व्वेदैकदेशमाह किं न्वयं चिकित्सको न वेति संशये परो ब्रूयात्—यस्मात् अयमायुर्व्वेदैकदेशमाह तस्माच्चिकित्सक इति। अत्र हेतौ दूषणवचनमुक्तं न हि य एव संशयहेतु स एव संशयच्छेदहेतुर्भवतीति संशयसम इति। तत्रायं परिहारः उक्तो गौतमेन। साधर्म्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्म्यादुभयथा वा संशयोऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेध इति। विशेषाद्वैधर्म्म्यादवधार्य्यमाणेऽर्थे पुरुष इति न स्थाणुपुरुषसाधर्म्म्यात् संशयो-ऽवकाशं लभते। एवं वैधर्म्म्याद्विशेषात् अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् अवधार्य्यमाणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्यसाधर्म्म्यात् संशयोऽवकाशं न लभते। यदि वै लभेत, ततः स्थाणुपुरुषसाधर्म्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः प्रसज्यते। गृह्यमाणे च विशेषे नित्यसाधर्म्म्यं संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते। न हि गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्म्यं संशयहेतुर्भवतीति

वात्स्यायनेन व्याख्यातमिति। तथैवात्र यस्मादायुर्व्वेदैकदशमाह तस्मादयं चिकित्सक इति संशयसमो हेतुर्न भवति। नाचिकित्सको ह्यायुर्व्वेदैकदेशमाह यश्चापर कश्चिदेकश्लोकादिकमाह स चायुर्व्वेदैकदेशोऽपि नाशेषविशेषेण तेन व्याख्यातुं शक्यते. तस्मात् स आयुर्व्वेदैकदेशमाहेति नेष्यते। यस्मादयमायुर्व्वेदैकदेशमशेषविशेषण व्याख्यायाह तस्मादयमायुर्व्वेदैकदेशमाहेतीष्यते तस्मादयं चिकित्सक इति नास्त्यत्र संशय इति कथं संशयसम स्याद्धेतुरिति परिहार। अथ वर्ण्यसमस्तु यो दर्शितः। अनित्या बुद्धिः अस्पर्शत्वाच्छब्दवदिति। वर्ण्य शब्दोऽस्पर्शा बुद्धिश्च वर्ण्या तयो सम एव हेतुरिति वर्ण्यसमो हेतुरहेतुस्तत्रायमुपालम्भ उक्तो गौतमेन। साध्यदृष्टान्तयो धर्म्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमा इति। तत्र स्थापनीयो वर्ण्यो विपर्य्ययादवर्ण्य। तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्म्मौ विपर्य्ययस्य च तौ वर्ण्यावर्ण्यसमौ भवत इति अनित्या बुद्धिरिति बुद्धिर्वर्ण्या तस्यास्तु धर्म्मोऽस्पर्शत्वं दृष्टान्तश्च शब्दो वर्ण्यस्तस्य धर्म्मोऽप्यस्पर्शत्वं तयोर्वर्ण्ययो समो हेतुरस्पर्शत्वधर्म्मकमस्पर्शत्वमिति वर्ण्याभ्यां समत्वाद्वर्ण्यसम इति। तत्र परिहारश्चायमुक्तो गौतमेन। किञ्चित् साधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्म्यादप्रतिषेध। इति। अनित्या बुद्धिरस्पर्शत्वाद् यथा शब्द इत्यत्र यथा शब्दः स्पर्शाभावरूपेण स्पर्शनेन्द्रियग्राह्योऽप्यस्पर्शो न तथा स्पर्शनेन्द्रियग्राह्या चास्पर्शा बुद्धिरित्यतस्त्वस्पर्शत्वमात्रसाधर्म्म्याद्वैधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेर्न वर्ण्यसमतया प्रतिषेध स्यात्। किञ्चित् साधर्म्म्याद्ध्युपमानं यथा शब्द इति। अथावर्ण्यसमश्च असाध्यदृष्टान्तयोर्धर्म्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्च भवति। यथा अनित्या बुद्धिः अस्पर्शत्वाद् यथा शब्द इति। अत्र बुद्धिरनित्यत्वेन वर्ण्या शब्दश्चानित्यत्वेन वर्ण्य। तदुभयमस्पर्शमस्पर्शत्वञ्चास्पर्शमिति वर्ण्यसम। गन्धादिरिहावर्ण्यश्चास्पर्शश्च तथाचास्पर्शत्वमप्यस्पर्शं दृष्टान्तश्चास्पर्शो रस इति। तदुभयसाध्यत्वादवर्ण्यसमो हेतुरस्पर्शत्वादिति। तस्य परिहारश्च। किञ्चित्साधर्म्म्यादुपमानाद्वैधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेरप्रतिषेध इति। अवर्ण्यस्त गन्धादिर्गुणस्तत्र दृष्टान्तो रस केवलस्पर्शगुणाभावेन किञ्चिद्धर्म्मेणोपमानं तत्र वैधर्म्म्यादुपसंहारः। रसो रसनेन्द्रियग्राह्योऽस्पर्शो न तथा गन्ध इति सिध्यति

मृतशरीरे चेतनाद्यभावादन्यदेव तत्कारणमुन्नीयते, यदपगमान्न चेतयते मृतशरीरम्। तस्मात् अन्यत्वमात्मन. सिद्धम्। ततश्च शरीरादन्यत्वात् शरीरविधर्म्मत्वेन पूर्व्वव्युत्पादितेन नित्यत्वमपि सिध्यतीत्याह—नित्यश्चेति ॥ ५८ ६१ ॥

तस्मान्नावर्णत्रसम इति। अथोत्कर्षसमस्तु साध्यदृष्टान्तयोर्धर्म्मविकल्पादुभय-साध्यत्वाच्च भवति। दृष्टान्तधर्म्मं साध्येन समासक्तं कुर्व्वन् हेतुरुत्कर्षसमो भवति। यथा क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्ट्रवदिति। लोष्ट्रवदेव स्पर्शवानपि भवति। अथ न स्पर्शवानात्मा लोष्ट्रवत्। क्रियावानपि लोष्ट्रवत् स्पर्शं न प्राप्नोतीति विपर्य्यये वा विशेषो वक्तव्यः। इत्युत्कर्षसमे क्रियाहेतु-गुणयोगन्तु दृष्टान्तस्य लोष्ट्रस्यापकर्षगुणगुरुत्वादिधर्म्मं क्रियावदात्मना साध्येन सह समासक्तं कुर्व्वन् द्वयो क्रियाहेतुगुणेष्वात्मगुणश्चैतन्यमुत्कर्षस्तद् योगसम इति। तस्य परिहारश्च किञ्चित्साधर्म्म्यादुपमाने वैधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेर्न प्रतिषेध इति क्रियाहेतुगुणयोगे दृष्टान्तो लोष्ट्रवदिति किञ्चित्साधर्म्म्यात्। पाञ्चभौतिकं हि लोष्ट्रं तत्र वाय्वादीनि सक्रियाणि तद्द्रव्यात् सक्रियम्। आत्मा च सक्रियो मनसा सक्रियेण सह योगादिति वैधर्म्म्याद् यथा लोष्ट्रं क्रियाहेतुगुणयुक्तं न तथात्मेति उपसंहारसिद्धेरुत्कर्षसमतया हेतोः प्रतिषेधो न युक्त इति। अथापकर्षसमश्च साध्यदृष्टान्तयोर्धर्म्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्च भवति। साध्ये हि धर्म्माभावं दृष्टान्तात् प्रसक्तं कुर्व्वन् हेतुरपकर्षसमो भवति। क्रियावान् आत्मा क्रियाहेतगुणयोगाल्लोष्ट्रवदिति लोष्ट्रः क्रियावान् न तु विभुर्दृष्टान्तः। आत्मा तु क्रियावान् विभुश्चाविभुर्भवतु। अपकर्षो ह्यविभुत्वं लोष्ट्रस्येति साध्ये क्रियावत्यात्मनि विभुत्वधर्म्माभावं दृष्टान्ताल्लोष्ट्रात् प्रसक्तं करोति क्रियाहेतुगुणयोग इत्येष हेतुस्तस्मादपकर्षसमः। तस्य परिहारश्च किञ्चित् साधर्म्म्यादुपमाने वैधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेरप्रतिषेध इति। आत्मन क्रियावत्त्वे किञ्चित्साधर्म्म्याल्लोष्ट्र उपमानं सिध्यति गुरुत्वादिभिर्गुणैर्लोष्ट्रः श्लेषमवर्द्धनादिकर्म्मकृत्। आत्मा च चैतन्यादिगुणयोगाच्चेतनत्वादिकर्म्मकृदिति साधर्म्म्यादुपमानात्। वैधर्म्म्यादविभुत्वविभुत्वाद् यथा लोष्ट्रो न विभुर्न तथात्मा भवत्यविभुरित्युपसंहारसिद्धेरपकर्षसमतया हेतोः प्रतिषेधो न युक्त इति। अथ विकल्पसमोऽपि साध्यदृष्टान्तयोर्धर्म्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्च भवतीति। यथा—साधनधर्म्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्म्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्म्म-विकल्पं प्रसक्तं कुर्व्वन् हेतुर्विकल्पसमो भवति। यथा क्रियावानात्मा क्रिया-हेतुगुणयोगाल्लोष्ट्रवदिति। क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद् गुरुद्रव्यं यथा लोष्ट्रः। किञ्चिच्च लघुद्रव्यं यथा वायुः। एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् यथा लोष्ट्रः। किञ्चिदक्रियं यथात्मा। इति विकल्पसमत्वपरिहारे विशेषो वाच्यः। किञ्चित् साधर्म्म्यादुपमाने वैधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेरप्रतिषेध इति।

किञ्चित्साधर्म्म्यादुपमाने वैधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेरप्रतिषेध इति। क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्ट्रवदिति। लोष्ट्रो गुरुः क्रियाहेतुगुणवान् वायुर्लघुः क्रियाहेतुगुणवान् भवतु। आत्मा मनसा युक्तत्वेन सक्रियस्तदंशे लोष्ट्रस्य गुरुत्वादिगुणयोगेन साधर्म्म्यादुपमानत्वे सिद्धे यथा लोष्ट्रो यद्-गुणेन क्रियावान् न तथा तद्गुणेन क्रियावानात्मेति वैधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धे-र्विकल्पसमतया हेतोः प्रतिषेधो न युक्त इति परिहारः। एवं साध्यसमोऽपि साध्यदृष्टान्तयोर्धर्म्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्च भवति। हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्म्मः साध्यः। तं साध्यं दृष्टान्ते प्रसजन् हेतुः साध्यसमो भवति। यथा क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्ट्रवदित्यत्र यदि यथा लोष्ट्रस्तथा प्राप्त-स्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट्र इति। साध्यश्चायं क्रियावानिति लोष्ट्रोऽपि साध्य इति। अथ नैवम्। न तर्हि यथा लोष्ट्रस्तथात्मेति साध्यसमो हेतुः। तत्र परिहारः। किञ्चित्साधर्म्म्यादुपमाने वैधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेः अप्रतिषेधः। साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः। यथा लोष्ट्र इति किञ्चित्-साधर्म्म्यादुपमानं क्रियाहेतुगुरुत्वादिगुणवत्त्वेन क्रियावत्त्वात्। न तथा आत्मा गुरुत्वादिगुणयोगात् क्रियावान् परन्तु मनसा संयुक्तत्वात् क्रियावानिति वैधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेः। एवं यथा लोष्ट्रस्तथात्मेति साध्यातिदेशेन यथात्मा तथा लोष्ट्र इत्यनेन दृष्टान्तेऽप्युपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नं लोष्ट्रस्य प्रतिज्ञा-भावादित्यतो न साध्यसमत्वं दोषो हेतोरिति। साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यामुप-संहारे तद्धर्म्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्म्यवैधर्म्म्यसमौ। साधर्म्म्येणोपसंहारे साध्यधर्म्मविपर्य्ययोपपत्ते साधर्म्म्येणैव प्रत्यवस्थानमविशेष्यमाणं स्थापना-हेतुतः साधर्म्म्यसमो हेतुः प्रतिषेधः। यथा—क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुण-योगाल्लोष्ट्रवत्। क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्ट्रो यथा क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावान्। एवमुपसंहृते परः साधर्म्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते। निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात्। यथाकाशम्। यथा विभु चाकाशं निष्क्रियश्च तथा चात्मा विभुस्तस्मान्निष्क्रियः। न चास्ति विशेषहेतुः। क्रियावत् साधर्म्म्यात् क्रियावता भवितव्यम्, न पुनरक्रियसाधर्म्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यमिति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्म्यसमो हेतुः प्रतिषेधः उपालम्भः। इति। एवं वैधर्म्म्येणोपसंहारे साध्यधर्म्मविपर्य्ययोपपत्तेर्वैधर्म्म्येणैव प्रत्यव-स्थानमविशेष्यमाणं प्रतिष्ठापनाहेतुतो वैधर्म्म्यसमः प्रतिषेध उपालम्भः। यथा—क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्ट्रवदिति। इह क्रियाहेतु-

गुणयुक्तो लोष्ट्रः परिच्छिन्नो दृष्ट, न च तथात्मा परिच्छिन्न क्रियाहेतुगुण-युक्तस्तस्मान्न लोष्ट्रवत् क्रियावानिति। न चास्ति विशेषो हेतुः। क्रियावत्-साधर्म्म्यात् क्रियावता भवितव्यं, न क्रियावद्वैधर्म्म्येण निष्क्रियेण भवितव्यं विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्म्यसमः। वैधर्म्म्येण चोपसंहारे निष्क्रिय आत्मा विभुत्वात्। यथा लोष्ट्र। क्रियावद् द्रव्यमविभु दृष्टम् न च तथात्मा भवत्यविभुस्तस्मान्निष्क्रिय इति वैधर्म्म्येण प्रत्यवस्थानम्। निष्क्रियं द्रव्यम् आकाशं क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टं तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति। न चास्ति विशेषहेतु। क्रियावद्वैधर्म्म्येण निष्क्रियेण भवितव्यम्, न पुनरक्रिय-वैधर्म्म्येण क्रियावता भवितव्यमात्मनेति विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्म्यसम। अनयोः परिहार। गोत्वाद् गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः। साधर्म्म्यमात्रेण वैधर्म्म्य-मात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था सा तु धर्म्मविशेषेणोप-पद्यते। गोसाधर्म्म्याद् गोत्वाज्जातिविशेषाद् गौ सिध्यति न तु सास्नादि-सम्बन्धात्। ततो न साधर्म्म्यसमो हेतुरिति, न च वैधर्म्म्यसमोऽपि। निष्क्रिय आत्मा विभुत्वात् क्रियावद् द्रव्यमविभु दृष्टं यथा लोष्ट्र इति वैधर्म्म्य-मात्रेण साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था सा तु धर्म्मविशेषेणोप-पद्यते गोत्वाद् गोसिद्धिवत्। अश्वादिवैधर्म्म्याद् गोत्वादेव गोसिद्धि, न तु गुणादिभेदात्। इति।

अथ प्राप्त्यप्राप्तिसमौ। प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतो प्राप्त्या अविशिष्ट-त्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ। हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा साधयेदिति। न तावत् साध्यं प्राप्य साधयेत्। हेतोः प्राप्त्यामविशिष्टत्वादसाधकः स्यात्। द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा भवति। अथाप्राप्य साध्यं साधको न भवति नाप्राप्तः प्रदीप प्रकाशयतीति। प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः। अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः। यथायं ज्वर सन्तापादिति। सन्तापो हेतुर्ज्वरं प्राप्य न साधको भवति द्वयोरविशिष्टत्वात्। द्वावपि हि वर्त्तमान-त्वेनाविशिष्टौ किं ज्वरः साध्यः सन्तापः साधक किं सन्तापः साध्यो ज्वरः साधकः। अयं सन्तापो ज्वरत्वादयं ज्वरो वा सन्तापादिति प्राप्तिसमः। अप्राप्तिसमस्तु पूर्व्वरूपेण ज्वरो भविष्यतीति साध्यते। तत्र ज्वरमप्राप्य पूर्व्व-रूपाणि कथं भाविज्वरं साधयन्ति। न ह्यप्राप्तो दीपस्तमो हन्ति। ततो-ऽप्राप्तिसमो हेतुर्ज्वरो भविष्यति श्रमारतिप्रभृतिभ्य इति। अथानयोः परिहारः।

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीड़ने चाभिचारादप्रतिषेधः। हेतुदूषणमुभयथा न युक्तम्। कर्त्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य मृदं घटादिकार्य्यं निष्पादयन्ति। तथा हेतुः साध्यं प्राप्य साधयति। तस्मात् प्राप्तिसमतया हेतोर्दूषणमसाधु। एवमप्राप्य साधकत्वेऽपि दूषणमसाधु। आभिचारिककर्म्मणा पीड़ने सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति तस्मादप्राप्तिसमतया हेतोर्दूषणमसाधु। अथ प्रसङ्ग-समप्रतिदृष्टान्तसमौ तु। दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रति-दृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ। साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं हेतौ दूषणं प्रसङ्गसम.। क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट्र इति हेतुर्नापदिश्यते। अनेन कारणेनैवमिति नोपदिश्यते। इति दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रसक्तिसमो हेतुः। न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति।०। प्रति-दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तसम.। क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्ट्रवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते। क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियम् इति। कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुगुणः। वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः। वायुवनस्पतिसंयोगवदिति प्रतिदृष्टान्तसमः।०। तत्राद्यस्य परिहार.। प्रदीपा-दानप्रसङ्गनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिः। तयो. प्रसङ्गसम-प्रतिदृष्टान्तसमयोर्विनिवृत्ति. प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्। अथ के प्रदीपमुपाददते किमथ वेति पृष्टः खल्वयं वक्तुम् अर्हति। दिदृक्षमाणा. प्रदीपमुपाददते दृश्यदर्शनार्थमिति। कस्मात् ते प्रदीपान्तरं नोपाददते अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीप.। तत्र यथा प्रदीप-दर्शनार्थं प्रदीपान्तरग्रहणं निरर्थकं तथा क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट्र इत्यत्र दृष्टान्तस्य कारणापदेशो व्यर्थः। इति।०। अथ दृष्टान्तः किमर्थमुच्यते। अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति। अथ दृष्टान्ते कारणापदेश. किमर्थं दृश्यते। यदि प्रज्ञापनार्थं प्रज्ञातो दृष्टान्त. स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति। तस्य प्रज्ञापनार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमतया हेतुदूषणमयुक्तमिति।०। प्रतिदृष्टान्तसमस्य परिहारोऽयम्। प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्त.। प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरुपदिश्यते। अनेन प्रकारेण प्रतिदृष्टान्तः साधको न दृष्टान्त इति। एवं प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे सति नाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते। स च कथमहेतुर्न स्यात्? यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यादिति। इति प्रतिदृष्टान्तसमतया हेतुदूषणमयुक्तम्।०। अथानुत्पत्तिसम.। प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसम इति। उत्पत्तेः पूर्व्वं कारणाभावादनुत्पत्ति-सम.। अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्तेऽपर आह—प्रागुत्पत्तेः

अनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वे कारणं नास्ति। तदभावान्नित्यत्वं प्राप्तं नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति। इत्यनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानं हेतोर्दोषवचनम् उपालम्भोऽनुत्पत्तिसम इति ।०। अस्य परिहारस्तु। तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेध इति। तथाभावादुत्पन्नस्येति। उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति। प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति। उत्पन्नस्य शब्दभावात्, शब्दस्य सतः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणमुपपद्यते कारणोपपत्तेश्चायुक्तोऽयं दोष, प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादिति ।०। अथाहेतुसमः। त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः। इति। हेतुः साधनं, तत् साध्यात् पूर्व्वं पश्चात् सह वा भवेत्; यदि पूर्व्वं साधनम् असति साध्ये कस्य साधनं स्यात्, अथ पश्चात् तदा चासति साधने कस्येदं साध्यमिति, अथ युगपत् साध्यसाधने द्वयोर्विद्यमानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुना न विशिष्यते। अहेतुना साधर्म्म्यात् प्रत्यवस्थानमुपालम्भः खलु हेतोर्दोषवचनमिदमहेतुसमाख्यं भवति। अस्य परिहारः। न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः। इति। न त्रैकाल्यासिद्धिः, कस्मात्? हेतुतः साध्यसिद्धेरिति। निर्व्वर्त्तनीयस्य निर्व्वृत्तिः। विज्ञेयस्य विज्ञानम्। उभयं कारणतो दृश्यते। सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय इति। हेतुतो हि साध्यसिद्धिर्न हि हेतुमन्तरेण किमपि सिध्यति। यत्सिद्धौ यस्य साधनयोग्यता यस्य साध्ययोग्यता तत्तस्य साधनेन तत्साध्यं साध्यते। यदा येन यत् साध्यते तदा तत् तस्य साध्यमुच्यते तत् तस्य साधनञ्च। द्वयन्तु विद्यमानमपि स्वरूपेणैव वर्त्तते। न तु प्राक् साधनारम्भात् साध्यसाधनरूपेण द्वयं गृह्यते। यदा साधयितुमारभते तदा यत् साध्यते तत् साध्यत्वेन गृह्यते येन साध्यते तत् साधनत्वेन गृह्यते, इति हेतुतः साध्यसिद्धिस्ततस्त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति। यत् तु खलूक्तमसति साध्ये किं कस्य साधनमिति। यत् तु निर्व्वर्त्तते यच्च विज्ञायते तस्येति। प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः। पूर्व्वं पश्चाद् युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यते। प्रतिषेधानुपपत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति ।०। अथार्थापत्तिसमः। अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेः अर्थापत्तिसम इति। अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदिति स्थापिते पक्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः स्यात्। यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधर्म्म्यादनित्यः शब्द इति, अत्रार्थादापद्यते नित्यसाधर्म्म्यात् नित्य इति। अस्ति ह्यस्य नित्येन साधर्म्म्यमस्पर्शत्वमिति। अथास्य परिहारः। अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्था-

पत्तेः। इति। अनुपपाद्यसामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यते इति ब्रुवत पक्षहानेः उपपत्तिरनुक्तत्वात्। अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नस्य नित्यपक्षस्य हानिरिति। अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः, उभयपक्षसमा चेयमर्थापत्तिः। यदि नित्यसाधर्म्म्यात् अस्पर्शत्वादाकाशवच्च नित्यः शब्द अर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्म्यात् प्रयत्ना-नन्तरीयकत्वादनित्य इति। न चेयं विपर्य्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्ति। न खलु वै घनस्य ग्राव्ण· पतनमित्यर्थादापद्यते द्रवाणामपां पतनाभाव इति।०। अथाविशेषसम। एकधर्म्मोपपत्तेरविशेषे सर्व्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोप-पत्तेरविशेषसम इति। एको धर्म्म· प्रयत्नान्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यते। इत्यविशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्व्वस्याविशेषः प्रसज्यते। कथम्? सद्भावोप-पत्तेः। एको धर्म्म सद्भावः सर्व्वस्योपपद्यते, सद्भावोपपत्ते सर्व्वस्याविशेष-प्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः। इत्युपालम्भ·। तस्य परिहार। क्वचित् धर्म्मानुपपत्ते क्वचिच्चोपपत्ते· प्रतिषेधाभावः। इति। यथा साध्यदृष्टान्तयोः एकधर्म्मस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योपपत्तेरनित्यत्वधर्म्मान्तरमविशेष·, एवं सर्व्वभावाणां सद्भावोपपत्तिनिमित्तधर्म्मान्तरमस्ति येनाविशेषः स्यात्। तथा अनित्यत्वमेव धर्म्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्व्वत्र स्यादित्येवं खल्वेव कल्प्यमाने अनित्या सर्व्वे भावाः सद्भावोपपत्तेरिति पक्षः प्राप्नोति। तत्र प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तमन्यदुदाहरणं नास्ति, अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्ति इति प्रतिज्ञैकदेशस्योदाहरणत्वमुपपन्नम्। न हि साध्यमुदाहरणं भवति। ततश्च नित्यानित्यभावादनित्यत्वानुपपत्तिः। तस्मात् सद्भावोपपत्ते· सर्व्वाविशेष-प्रसङ्ग इति निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति। सर्व्वभावाणां सद्भावोपपत्तेरनित्यत्व-मिति ब्रुवताऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं तत्रानुपपन्नप्रतिषेध उपालम्भ इति।०। अथोपपत्तिसमः। उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसम·। यद्यनित्यत्वकारणत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्य शब्द इति, नित्यत्व-कारणमप्युपपद्यतेऽस्यास्पर्शत्वमिति नित्यः शब्द इत्युपपद्यते। उभयस्य अनित्यत्वनित्यत्वस्य कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानं दूषणवचनमुपपत्तिसम इति। तस्य परिहारः। उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः। इति। उभयकारणोप-पत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वं प्रतिषिध्यते। यदि प्रति-षिध्यते, नोभयकारणोपपत्ति· स्यात्। उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्व-कारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते। तदभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेध·। व्याघातात् प्रतिषेध इति चेत्? समानो व्याघात·। एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं व्याहतं

ब्रुवतोक्तः प्रतिषेध इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः समानो व्याघातः। स च नैकतरस्य साधक इति ।०। अथोपलब्धिसमः। निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः। इति। निर्दिष्टस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि वायुनोदनाद् वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते; निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्म्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपालम्भ उपलब्धिसमः इति। तस्य परिहारः। कारणान्तरादपि तद्धर्म्मोपपत्तेरप्रतिषेध इति। प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उपपत्तिरभिधीयते। न कार्य्यस्य कारणनियमः। यदि च कारणान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते। किमत्र प्रतिषिध्यते? न प्रागुच्चारणाद् विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिः। कस्मात्? आवरणाद्यनुपलब्धेः। यथा विद्यमानस्योदकादेरर्थस्यावरणादेरनुपलब्धिः। नैवं शब्दस्याग्रहणकारणेनावरणादिनानुपलब्धिः। गृह्यते चैतदस्याग्रहणकारणमुदकादिवन्न गृह्यते। तस्मादुदकादिविपरीत शब्दोऽनुपलभ्यमान इति ।०। अथानुपलब्धिसमः। तदनुपलब्धेरनुपलम्भाद् अभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसम इति। तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते। अनुपलम्भान्नास्तीत्यभावोऽस्याः सिध्यति। अभावसिद्धौ हेत्वभावात् तद्विपरीतमस्तित्वमावरणादीनामवधार्य्यते। तद्विपरीतोपपत्तेर्यत् प्रतिज्ञातं न प्रागुच्चारणाद् विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिरित्येतन्न सिध्यति। सोऽयं हेतुरावरणानुपलब्धेरित्यावरणादिषु चावरणाद्यनुपलब्धौ च समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितोऽनुपलब्धिसमो भवति। तस्य परिहारः। अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः। आवरणाद्यनुपलब्धेरुपलब्धिर्नास्ति, अनुपलम्भादित्यहेतुः। कस्मात्? अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेः। उपलम्भाभावमात्रत्वादनुपलब्धेः। यदस्ति तदुपलब्धेर्विषयः। अनुपलभ्यमानं नास्तीति प्रतिज्ञायते। सोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरुपलम्भाभावोऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषयं प्रतिषेधति। अप्रतिषिद्धा चावरणाद्युपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्प्यते। आवरणादीनि तु विद्यमानत्वादुपलब्धेर्विषयास्तेषामुपलब्ध्या भवितव्यमिति। यत् तानि नोपलभ्यन्ते तदुपलब्धेः स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावादनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो गम्यते। न सन्त्यावरणादीनि शब्दस्य अग्रहणकारणानि। इति अनुपलम्भादनुपलब्धिः सिध्यति, विषयः स तस्येति। कथं तर्ह्यवस्तु स्याद्विषय इति? ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्। अहेतुरित्यनुवर्त्तते। शारीरे शरीरिणां ज्ञानविकल्पानां भावाभावौ संवेदनीयौ।

अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशयज्ञानमिति। एवं प्रत्यक्षानुमानागमस्मृति-ज्ञानेषु सेयमावरणाद्यनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावः स्वसंवेद्यः, नास्ति मे शब्दस्य आवरणादुपलब्धिरिति नोपलभ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणादीनीति। तत्र यदुक्तं तदुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धिरिति, एतन्नोपपद्यते। इति।०। अथ नित्यसमः। नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः। अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते। तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यम् अथानित्यम्? यदि तावत् सदा भवति धर्म्मस्य सदाभावाद्धर्म्मिणोऽपि सदाभाव इति नित्यः स्याच्छब्द इति। अथ न सर्व्वदा भवति, अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्द । एवं नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसम इति। तस्य परिहारः। प्रतिषेध्ये नित्यमनित्य-भावादनित्येऽनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः। इति। प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यम् अनित्यभावादित्युच्यमानेऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम्। अनित्ये चानित्यत्वोप-पत्तेश्च नानित्यः शब्द इति प्रतिषेधो नोपपद्यते। अथ नाभ्युपगम्यते। नित्यमनित्यभावादिति हेतुर्न भवति। इति हेत्वभावात् प्रतिषेधानुपपत्तिरिति। उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र परिप्रश्नानुपपत्तिः। सोऽयं प्रश्नः—तदा नित्यत्वं किं शब्दे सर्व्वदा भवति अथ न? इत्यनुपपन्नः। कस्मात्? उत्पन्नस्य यो निरोधादभावः शब्दस्य तदनित्यत्वम्। एवं सत्यधिकरणाधेय-विभागो व्याघातान्नास्तीत्यभावो वस्तुभूतः। नित्यमिति विरोधाच्चानित्यत्वम् अनित्यतात्वञ्चैकस्य धर्म्मिणो धर्म्मौ विरुध्येते। न सम्भवतः। तत्र यदुक्तं नित्यमनित्यभावान्नित्य एव, तदवर्त्तमानार्थमुक्तमिति।०। अथानित्यसमः। साधर्म्म्यात् तुल्यधर्म्मोपपत्तेः सर्व्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति। अनित्येन घटेन साधर्म्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोऽस्ति घटेनानित्येन सर्व्वभावाणां साधर्म्म्यमिति सर्व्वस्यानित्यत्वमनिष्टं सम्पद्यते। सोऽयमनित्येन प्रत्यव-स्थानादुपलम्भादनित्यसम इति। तस्य परिहारः। साधर्म्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्म्यात्। इति। प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिर्व्वर्त्तकम्। प्रतिपक्षलक्षणः प्रतिषेधः। तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्म्यं प्रतिज्ञायोगः। तद् यद्यनित्यसाधर्म्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः, साधर्म्म्यादसिद्धेः। प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्म्यादिति। दृष्टान्ते च साध्यसाधन-भावेन प्रज्ञातस्य धर्म्मस्य हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः इति। दृष्टान्ते यः खलु धर्म्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते, स हेतुत्वेनाभिधीयते ; स चोभयथा भवति। केनचित् समानः कुतश्चिद्विशिष्टः। सामान्यात् साधर्म्म्यं विशेषाच्च

वैधर्म्म्यम्। एवं साधर्म्म्यविशेषो हेतुर्नाविशेषेण साधर्म्म्यमात्रं वैधर्म्म्यमात्रं वा, साधर्म्म्यमात्रं वैधर्म्म्यमात्रञ्चाश्रित्य भवानाह—साधर्म्म्यात् तुल्यधर्म्मोपपत्तेः सर्व्वानित्यत्र प्रसङ्गादनित्यसमः इति। एतदयुक्तमिति। अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यमिति।०। अथ कार्य्यसमः। प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात् कार्य्यसमः इति। प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्य शब्द इति, यस्य प्रयत्नानन्तरम् आत्मलाभस्तत् खल्वभूत्वा भवति। यथा—घटादिकार्य्यम्, अनित्यमिति न भूत्वा भवतीत्येतद् विज्ञायते। एवं व्यवस्थिते प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते। प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनाम्। व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिः व्यवहितानाम्। तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्याहो अभिव्यक्तिः? इति विशेषो नास्ति। कार्य्याविशेषेण प्रत्यवस्थानमुपालम्भ कार्य्यसम इति। तस्य परिहारः। कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपलब्धेः। सति कार्य्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्तौ। यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धेः कारणं व्यवधानमुपपद्यते, व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तरभाविणोऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति। न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यते। यस्य प्रयत्नानन्तरं व्यवधानापोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति, तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यते। हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपद्यते अनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यादिति। यदि चानैकान्तिकत्वादसाधकम्, प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः। प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिक, किञ्चित् प्रतिषेधति किञ्चिन्न प्रतिषेधति। तदनैकान्तिकत्वान्न साधकः प्रतिषेधः। अथवा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादः, नाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः। नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिः, नोत्पाद इति विशेषहेत्वभावः। सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव इत्युभयमप्यनैकान्तिकमिति। सर्व्वत्रैवम्। सर्व्वत्र प्रकरणसमादिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्राविशेषो दृश्यते तत्रोभयोः पक्षयोः समः प्रसज्यते इति। प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद् दोषः। योऽयं प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापद्यते, सोऽयं विप्रतिषेधे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधे प्रतिषेधवत् समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापद्यते। तत्रानित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वादिति साधनवादिनः स्थापना प्रथमः पक्षः। प्रयत्नकार्य्यानेककार्य्यत्वात् कार्य्यसम इति दूषणवादिनः प्रतिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः, स च प्रतिषेध इत्युच्यते। तस्मिन् प्रतिषेधे पुनस्तस्य प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वं

अथ प्रतिज्ञाहानिः। प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा प्राक् परिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्य्यनुयुक्तो यत् परित्यजति। यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति, पर्य्यनुयुक्तस्त्वाह अनित्य इति ॥ ६१ ॥

तृतीयः पक्ष इति। एषा मतानुज्ञा वक्ष्यते। इति चतुर्व्विंशतिधा सपरिहारा उपालम्भा व्याख्याताः ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं वादे वर्त्तमाने कस्य जयः कस्य पराजयो वा कथं भवतीत्यत आह—अथ प्रतिज्ञाहानिरित्यादि। यस्य प्रतिज्ञाहान्यादयो भवन्ति स पराजितो भवन् निग्रहं प्राप्नोतीति प्रतिज्ञाहान्यादीनि निग्रहस्थानानि भवन्ति। तानि बहून्यपि कतिचित् प्रतिज्ञाहान्यादीनि निर्द्दिश्य शेषाणि निग्रहस्थान-पदेनोच्यन्ते। तत्र का पुनः प्रतिज्ञाहानिरित्यत उच्यते—प्रतिज्ञाहानिः नामेत्यादि। यत् पूर्व्वं परिगृहीतां प्रतिज्ञां साध्यवचनं पर्य्यनुयुक्तः खलु प्रत्यनुयुक्तः स्वानुयुक्तेन वादिना पुनरनुयुक्तः सन् परित्यजति स पूर्व्व-प्रतिज्ञातार्थपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिर्नाम भवति। तामुदाहरति—यथेत्यादि। प्राक् प्रतिज्ञा कृता नित्यः पुरुष इति। तस्याः स्थापनायां वादिना पर्य्यनु-योगेनानुत्तरसमर्थः संस्तां प्रतिज्ञां परित्यजन्नाहानित्यः पुरुष इति। इति पूर्व्वप्रतिज्ञात्यागात् विरोधिप्रतिज्ञान्तरप्रदर्शनेन ज्ञापितम्। प्रतिज्ञाहानिरेव चतुर्द्धेति—प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासश्चेति। उक्तश्च गौतमेन। प्रतिदृष्टान्तधर्म्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति। साध्यधर्म्मप्रत्यनीकेन धर्म्मेण प्रत्यवस्थिते खलूपालम्भे सति प्रतिदृष्टान्तधर्म्मं स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः। यथा—ऐन्द्रियक-त्वादनित्यः शब्दो घटवदिति प्रतिज्ञातेऽथापर आह—दृष्टमैन्द्रियकत्वं नित्ये सामान्ये त्वाकृतौ, कस्माच्छब्दो न नित्यः स्यादिति प्रत्यवस्थिते पूर्व्ववादी पुनराह, यदि नित्यं सामान्यमैन्द्रियकं तर्ह्यस्तु घटो नित्य इति प्रतिदृष्टान्त-धर्म्म नित्यसामान्यस्य नित्यत्वं स्वदृष्टान्ते घटेऽभ्यनुज्ञां कृत्वा साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसक्तं कुर्व्वन्ननित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् यथा घटः। यथा घट ऐन्द्रियकस्तथा शब्दस्तस्मादनित्य इत्यन्तं पक्षं जहत् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिमात्रमुच्यते पक्षस्य प्रतिज्ञाश्रयत्वात्।०। स एवं प्रतिज्ञां हित्वा यद्यपरां प्रतिज्ञां करोति तदा प्रतिज्ञान्तरमुच्यते। तदुक्तं गौतमेन।

अथाभ्यनुज्ञा। अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानिष्टाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्म्मविकल्पात् तदर्थनिर्द्देशः प्रतिज्ञान्तरमिति। प्रतिज्ञातार्थोऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदिति। तत्र य प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारो यथा—सामान्यं नित्यमैन्द्रियकमिति तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थे प्रतिषिद्धे धर्म्मविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साधर्म्म्ययोगे धर्म्मभेदात् सामान्यमैन्द्रियकं सर्व्वगतम्, ऐन्द्रियकस्त्वसर्व्वगतो घट इति धर्म्मविकल्पात्। तदर्थं निर्द्देश इति साध्यसिद्ध्यर्थम्। यथा घटोऽसर्व्वगत एवं शब्दोऽप्यसर्व्वगतो घटवदेवानित्य इति; तत्रानित्यः शब्द इति पूर्व्वप्रतिज्ञा। असर्व्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरमेतदपि प्रतिज्ञाहानिविशेषः। अनित्यः शब्द इतिमात्रप्रतिज्ञात्यागो हि शब्दोऽसर्व्वगतोऽनित्य इत्युक्ते भवति। तर्हि कथं निग्रहस्थानमिदं प्रतिज्ञान्तरमिति? प्रतिज्ञायाः साधनं न प्रतिज्ञान्तरं, किन्तु हेतुदृष्टान्तौ प्रतिज्ञायाः साधनम्। तदेतदसाधनोपादानमनर्थकमित्यानर्थक्यान्निग्रहस्थानमिति। अथ हेतुप्रतिज्ञयोर्विरोधे सति प्रतिज्ञायाः स्थापना न भवतीति तां प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाविरोधोऽपि प्रतिज्ञाहानिविशेषः। उक्तश्च गौतमेन। प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोध इति। गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा। रूपादितोऽर्थान्तरस्य अनुपलब्धेरिति हेतुः। द्वयोः परस्परं विरोधः। गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं तच्चोपलभ्यते कथं रूपादिव्यतिरिक्तस्यानुपलब्धेरिति रूपादिगुणव्यतिरिक्तस्यानुपलब्धिश्चेत् तर्हि कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भवतीति विरोधाद् गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिविशेष एव। तत्र यदि प्रतिज्ञातार्थं निह्नुते तदा प्रतिज्ञानिह्नवात् प्रतिज्ञात्यागो भवतीति प्रतिज्ञासन्न्यास उच्यते। उक्तश्च गौतमेन। पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यास इति। अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परो ब्रूयात् सामान्यमैन्द्रियकं न चानित्यम्, एवं शब्दोऽप्यैन्द्रियको न चानित्य इत्येवं प्रतिषिद्धेऽनित्यत्वपक्षे यदि ब्रूयात् कः खल्वाहानित्यः शब्द इति। सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिह्नवः। प्रतिज्ञासंन्यास इति प्रतिज्ञात्यागविशेषः प्रतिज्ञाहानिरेवेति न विरोधः ॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं वादः क उच्यते इत्यत उद्दिष्टमभ्यनुज्ञेति। अथाभ्यनुज्ञेत्यादि। का पुनरभ्यनुज्ञेत्यत आह—अभ्यनुज्ञा नाम सेत्यादि। य

अथ हेत्वन्तरम्। हेत्वन्तरं नाम प्रकृतिहेतौ वक्तव्ये यद्विकृतिहेतुमाह ॥ ६३ ॥

इष्टानिष्टाभ्युपगमः साभ्यनुज्ञा नामोच्यते। य इष्टं स्वपक्षं परेण प्रदर्शितदोषत्वादनिष्टं कृत्वा परमतमभ्युपगच्छति साभ्यनुज्ञा मतानुज्ञा। तदुक्तं गौतमेन। स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा। प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा। यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्य नोद्धृत्य वदति भवत्पक्षे समानो दोष इति, स स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषं प्रसक्तं कुर्व्वन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानमापद्यते इति ॥ ६२ ॥

गङ्गाधरः—ततो हेत्वन्तरमाश्रयेदित्युक्तम्। हेत्वन्तरमिति तत् कीदृशमित्यत आह—अथ हेत्वन्तरमिति। हेत्वन्तरं नामेत्यादि। प्रकृतिहेतौ वाच्ये यद्विकृतिहेतुमाह तद्धेत्वन्तरं नामोच्यते। उक्तञ्च गौतमेन। अविशेषोक्त हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरमिति। एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा। कस्मात्? एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्, मृत्पूर्व्वकाणां शरावादीनां दृष्टं परिमाणं यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान् विकार इति। दृष्टञ्च प्रतिविकारं परिमाणम्। अस्ति चेदं परिमाणं प्रव्यक्तम्। तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति। अस्य व्यभिचारेण परिहारः। नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनाञ्च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति ; एवं प्रत्यवस्थिते स आह—एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात्। सुखदुःखमोहसमन्वितं हीदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते। तत्र प्रकृत्यन्तरसमन्वयाभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति। तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरं भवतीति। सति च हेत्वन्तराभावे पूर्व्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानम्। हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते, नेदं व्यक्तमेकप्रकृतिकं भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात्। अथ नोपादीयते हेत्वर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याद्धेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥ ६३ ॥

चक्रपाणिः—इष्टानिष्टाभ्युपगमः, यथा—भवान् चौर इत्युक्त्वा दोषं न परिहृत्य, भवानपि

अथार्थान्तरम्। अर्थान्तरं नाम एकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाह। यथा ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ६४ ॥

अथ निग्रहस्थानम्। निग्रहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिः, तच्च त्रिरुक्तस्य वाक्यस्याविज्ञानं परिषदि विज्ञान-

गङ्गाधरः—अर्थान्तरमुद्दिष्टं तदाह—अथार्थान्तरमिति। अर्थान्तरं नाम इत्यादि। एकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाह तदर्थान्तरम्। यथा ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाहेति। गौतमेनाप्युक्तम्। प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् इति। यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात्। नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतुः। हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनि-प्रत्यये कृदन्तपदम्। पदञ्च नामाख्यातोपसर्गनिपाताः। अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम क्रियाकारकसमुदायः, कारक-सङ्ख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधायि आख्यातम्। धात्वर्थमात्रञ्च कालाभि-धानविशिष्टम्। योगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः। उपसृज्यमानाः क्रिया-वद्योतका उपसर्गा इत्येवमादि यत्, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—यदुद्दिष्टं निग्रहस्थानं तदाह—अथ निग्रहस्थानमिति। किं पुनर्निग्रहस्थानमुच्यते तत् आह—निग्रहस्थानं नामेत्यादि। पराजयः प्राप्यते येन सा पराजयप्राप्तिर्निग्रहस्थानं नामोच्यते। तस्य विभागोऽविज्ञा-तार्थादिकम्। तदन्वाह त्रिरुक्तस्येत्यादि। उक्तञ्च गौतमेन सामान्य-लक्षणम्। विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति। विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः। विप्रतिपद्यमानः पराजयमाप्नोति, निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः। अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः। परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति, प्रतिषेधं वा नोद्धरति। असमासाच्च नैता एव निग्रह-स्थाने इति ।०। तद्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति। तयोर्विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः विकल्पान्निग्रहस्थानबहुलमिति। नानाकल्पो विकल्पो विविधो वा कल्पो

चौर इति। एतद्धि वचनं स्वीयमनिष्टचौरत्व परस्य चेष्टचौरत्वमप्यभ्यनुजानाति। तदेवं वचन न्याये 'मतानुज्ञा'शब्देनोच्यते ॥ ६१—६४ ॥

चक्रपाणि—निग्रहस्याभिभवस्य स्थानमिव स्थानं कारणमिति निग्रहस्थानम्, परिषदि विज्ञान-

वत्याम्। यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः। प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञा कालातीतवचनमहेतुन्यू नमधिकं व्यर्थम् अनर्थकं पुनरुक्तं विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरं निग्रहस्थानम्।

विकल्प इति। तत्राविज्ञानमननुभाषणमप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणमित्येतदप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानम्। शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति।

तद् विप्रतिपत्तिविकल्पान्निग्रहस्थानप्रविभागोऽयं त्रिरुक्तस्येत्यादिकमर्थान्तरान्तम्। तत्र त्रिरुक्तस्येति। विज्ञानवत्यां परिषदि न तु मूढ़ायां वादे प्रवर्त्तमानयोर्द्वयोरेकेण वादिना पारिषदेन वा श्लिष्टशब्दगूढ़ार्थशब्दाप्रतीतप्रयोगदुर्ब्बोधार्थातिद्रुतोच्चारितादिशब्दैस्त्रिरुक्तस्य वाक्यस्यार्थतोऽपरस्य वादिनो यन्न विज्ञानं भवति तत् खल्वविज्ञातार्थमुच्यते निग्रहस्थानम्। गौतमेन चोक्तम्। परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थमिति। यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते, श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन, तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति। अन्यच्चाह—यद्वेत्यादि। अननुयोज्यानुयोगः। प्रागुक्तं यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तदनुयोज्यमननुयोज्यं नामातो विपर्य्ययेण तस्यानुयोगस्तद्विदैः सह दोषवत्तया भाषणमित्यननुयोज्यानुयोगः। गौतमेन चोक्तम्। निरनुयोज्यानुयोग इति। अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोग इति। निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्या अध्यवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोऽसीति परो ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगात् निगृहीतो वेदितव्य इति। अनुयोज्यस्याननुयोगः। सदोषवाक्यं ब्रुवन्ननुयोज्यो यो भवति तस्याननुयोगो दोषवद्वाक्यवादितयानुयोगोपेक्षाकरणं तत्कर्त्ता निग्राह्यो भवति। गौतमेन चोक्तम्। निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणमिति। पर्य्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः, तस्य उपेक्षणं निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसीति अननुयोगः। एतच्च कस्य पराजयः? इत्यनुयुक्तया परिषदा वचनीयमिति।०। प्रतिज्ञाहानिश्चतुर्व्विधा व्याख्याता। कालातीतवचनं व्याख्यातम्। अहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः। न्यूनादयः

वत्यामित्यनेन, यदि परिषत् तस्य त्रिरभिहितस्यार्थं विजानाति, प्रतिवादी च न जानाति, तदा तस्य निग्रहस्थानं भवति। अन्यानप्युक्तानेव निग्रहस्थानत्वेनाह—अननुयोज्यस्यानुयोग इत्यादि। एते च व्याकृता एव। अत्र चाप्रतिभादयो न्यायोक्ता अन्तर्भावनीया बुद्धिमद्भिः, आयुर्व्वेदे

षड्दोषा वाक्यस्य व्याख्याताः। हेत्वन्तरं व्याख्यातमर्थान्तरञ्च। निग्रहस्थानमिति। शेषञ्च निग्रहस्थानं वेदितव्यम्। तद् यथा। अप्राप्तकालमपसिद्धान्तोऽननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञा चेति। तत्राप्राप्तकालादिकमुक्तं गौतमेन। अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति। प्रतिज्ञादीनां अवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः। तत्रावयवविपर्य्यासेन व्यतिक्रमेण वचनमप्राप्तकालम्। असम्बद्धार्थकालं निग्रहस्थानमिति। सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः। कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्य्ययादनियमात् कथां प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः। यथा न सदात्मानं जहाति न सतो विनाशो नासदात्मानं लभते नासत उत्पद्यत इति सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति। इति। अथाननुभाषणमिति। विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यनुच्चारणमननुभाषणमिति। विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानम्। अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात्। इति। अविज्ञातञ्चाज्ञानम्। विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानं तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति, यन्न विज्ञातं तस्य प्रतिषेधं कथं कुर्य्यादिति। इत्यननुभाषणञ्चाज्ञानञ्चाविज्ञातार्थञ्चेति त्रयं त्रिरुक्तस्येत्यादिना प्रथमोक्तं निग्रहस्थाने न संगृहीतं बोध्यम्।०। उत्तरस्याप्रतिपत्तिः अप्रतिभा इति। प्रतिपक्षप्रतिषेध उत्तरम्। तद् यदा न प्रतिपद्यते तदा न गृहीतो भवति। मतानुज्ञा चोक्ताभ्यनुज्ञा नाम। इति निग्रहस्थानम्। विक्षेपश्च। कार्य्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेप इति। यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति—इदं मे करणीयं विद्यात् तस्मिन्नवसिते करिष्यामीति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम्। एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रतिपद्यत इति।०। अयं वादस्तद्विद्यसम्भाषा नाम गौतमेन चोक्ता। ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैः सह संवादः इति। तदर्थमिति। प्रकृतं ज्ञायतेऽनेन इति ज्ञानमात्मविद्याशास्त्रं, तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे, अभ्यासः सततक्रिया अध्ययनश्रवणचिन्तनानि। तद्विद्यैश्च सह संवाद इति प्रज्ञापरिपाकार्थम्। परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थावबोधोऽध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति। सन्धाय वादः संवादः। तद्विद्यैः सह यैः संलापः कार्य्यस्तदुच्यते। तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात्। एतन्निगदेनैव नीतार्थम् इति। एष संवादः सन्धायसम्भाषा प्रागिहैवाध्याये व्याख्याता। यदिदं

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभि निर्दिष्टानि भवन्ति ॥६५॥

वादस्तु खलु भिषजां वर्त्तमानो वर्त्ततायुर्व्वेद एव न त्वन्यत्र । तत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तराः केवलाश्चोपपत्तयः सर्व्वाधिकरणेषु च । ताः सर्व्वाः सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य सर्व्वं वाक्यं ब्रूयात् । नाप्रकृतकमशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमज्ञापकं * वा । सर्व्वञ्च हेतुमद्‌ ब्रूयात्, हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व्व एव

मन्येत । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति । तत्राह । प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थिन इति । तमभ्युपेयादित्यनुवर्त्तते । परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परिशोधयेदिति । अन्योन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि, स्वपक्षरागेण चैके न्याय्यमतिवर्त्तन्ते । तत्र । तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् इति । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामेतदिति । विद्यानिर्व्वेदादिभिश्च परेणाविज्ञायमानस्य ताभ्यां विगृह्य कथनम् । विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति । तदेतत् विद्यापालनार्थं, न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति । उद्दिष्टानां व्याख्यानं समापयति । इति वादमार्गपदानि यथोद्दिष्टमभि लक्षीकृत्य निर्दिष्टानि भवन्तीति ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—ननु य एव वाद उक्तः स खलु भिषजां किं सर्व्वस्मिन्नेव शास्त्रे वर्त्तते न वेति, तत्राह—वादस्त्वित्यादि । भिषजामायुर्व्वेदशास्त्र एव वर्त्तमानो वर्त्तेत नान्यत्र वर्त्तेतेति । कस्मात्? तत्र हीत्यादि । तत्रायुर्व्वेदे भिषजां चिकित्साक्रियासिद्धिप्रयोजनाय वाक्यप्रतिवाक्यविस्तरा वादमार्गपदार्थैः कृत्स्नाश्चोपपत्तयो भवन्ति न चान्यत्र शास्त्रे । कुतः? सर्व्वाधिकरणेष्वायुर्व्वेदज्ञो भिषक् । ताः सर्व्वाः प्रतिपत्तीः समीक्ष्य वाक्यं ब्रूयात् । न चाप्रकृतम् अशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमज्ञापकं वा ब्रूयादिति । सर्व्वञ्च हेतुमद् ब्रूयात् ।

तथाविधोपकारकत्वाभावात् तत्प्रपञ्चविषयमपि न प्रपञ्चितम्, न्यायविदान्तु एतदनुक्तमपि सुगममेव, तत्त्ववेदिनाञ्च मनाक् प्रपञ्चोक्तमपि नालं ज्ञानायेत्यलं प्रपञ्चेनेति ॥ ६५ ॥

चक्रपाणि.– इदानीं यथोक्तवाद एवायुर्व्वेद आयुर्व्वेदाध्यायिभि. कर्त्तव्य', एवम्भूतस्यैव वादस्य विवक्षितत्वं सम्यग्ज्ञानजनकत्वादित्याह—वाद इत्यादि । अथ किमत्र वादविषयाः सन्तीत्याह—

---

* अव्यापकमिति चक्रसम्मत. पाठ. ।

वादविग्रहाश्चिकित्सिते कारणभूताः, प्रशस्तबुद्धिवर्द्धकत्वात् सर्व्वारम्भसिद्धिं ह्यावहत्यनुपहता बुद्धिः ॥ ६६।६७ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि भिषजां ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः। ज्ञानपूर्व्वकं कर्म्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः। ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्य्ययोनिकार्य्यकार्य्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपायान् सम्यगभिनिर्वर्त्तमानः कार्य्याभिनिर्वृत्ताविष्टफलानुबन्धं कार्य्यमभिनिर्वर्त्तयत्यनतिमहता यत्नेन कर्त्ता ॥ ६८।६६ ॥

हेतुमन्तो ह्यकलुषा विशदाः। चिकित्सिते सर्व्व एव वादविग्रहाः कारणभूताः। सर्व्वारम्भसिद्धिमित्यादि। हि यस्मादनुपहता प्रशस्ता बुद्धिः सर्व्वारम्भसिद्धिमावहति तस्मात् प्रशस्तबुद्धिवर्द्धकत्वाद् हेतुमन्तोऽकलुषा वादविग्रहाश्चिकित्सिते कारणभूता भवन्तीत्यर्थः। इति तद्विद्यसम्भाषा प्रदर्शिता ॥ ६६।६७ ॥

गङ्गाधरः—अथानुपहतबुद्धेः सर्व्वारम्भसिद्धिहेतुत्वप्रसङ्गात् ज्ञानपूर्व्वककर्म्मारम्भार्थं प्रकरणमाह—इमानीत्यादि। खलु पुनरिमानि तावदिह कानिचित् कारणादीनां ज्ञानप्रकरणानि कर्म्मणां चिकित्सादीनां सर्व्वेषामेव ज्ञानपूर्व्वकं समारम्भं कुशलाः प्रशंसन्ति। कुत इत्यत आह—ज्ञात्वा हीत्यादि। हि यस्मात् कर्त्ता कारणादीन् ज्ञात्वा सम्यगभिनिर्वर्त्तमानः कार्य्याभिनिर्वृत्तौ सम्यक्क्रियमाणकार्य्यनिष्पत्तौ इष्टफलानुबन्धं कार्य्यमनतिमहता मध्यमा-

अत्र हीत्यादि। सर्व्वाधिकरणेषु सन्तीति शेषः। अध्यापकः ब्रूयादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः। वादो विग्रहः शरीरमेव येषां ते वादविग्रहाः - जल्पभेदा वितण्डाभेदाश्च। प्रशस्तबुद्धिकर्त्तृत्वेन कथं वादश्चिकित्सायां भवतीत्याह—सर्व्वेत्यादिना। न केवलं चिकित्सासिद्धिं करोत्यनुपहता बुद्धिः, किन्तु सर्व्वारम्भसिद्धिं करोतीत्यर्थः ॥ ६६।६७ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति बुद्धेर्वर्द्धनकारणतद्विद्यसम्भाषाविध्यभिधानप्रसङ्गेनायुर्व्वेदोपयुक्तकारणकरणाद्यभिधायकान्यपि प्रकरणानि बुद्धिवर्द्धनान्यभिधातुं प्रतिजानीते—इमानीत्यादि। ज्ञानपूर्व्वकमिति कर्त्तृकार्य्यानुगुणपदार्थज्ञानपूर्व्वकमित्यर्थः। यानि ज्ञात्वा क्रियमाणं कार्य्यं साधु भवति, तान्याह—ज्ञात्वेति। अभिनिवर्त्तमान इत्याभिमुख्येन वर्त्तमानः। इष्टमतादात्विकं फलमनुबन्धश्च यस्य तदिष्टफलानुबन्धम् ॥ ६८।६९ ॥

तत्र कारणं नाम तद् यः * करोति, स एव हेतुः स कर्त्ता ।

ऽल्पान्यतरेण प्रयत्नेनाभिनिर्व्वर्त्तयति सम्पादयति, तस्मात् ज्ञानपूर्व्वकं कर्म्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ६८।६९ ॥

गङ्गाधरः—ननु कारणादिकं किं तावदित्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्र कारणादिषु मध्ये कारणं नाम तत् यः करोति, स एव हेतुः स कर्त्तेति पर्य्यायः। कारकं प्रयोजक इत्यपि पर्य्यायान्तरं वाच्यम्। भगवान् पाणिनिरप्युवाच—कारके स्वतन्त्रः कर्त्ता प्रयोजको हेतुश्चेति। करोतीति तत्क्रियां फलरूपां निष्पादयति या क्रिया तत् कारकं, तदाश्रयो मुख्यं यत् तत् कारणं, स एव हेतुः स कर्त्ता। क्रिया पुनः प्रयोजनहेतवः फलं व्यापारश्च प्रयोजनं मुख्यं चरमफलं तच्च न धातुनोच्यते गम्यमानत्वात्। फलन्तु प्रयोजनहेतुर्व्यापारनिष्पाद्यं धातुनोच्यते। व्यापारस्तु प्रयत्नजनिता चेष्टा, सा च धातुनोच्यते पञ्चविधा सम्भवत्यतो न हि सर्व्वेण धातुना पञ्चधा व्यापारोऽभिधातुं सम्भाव्यते। पञ्चधातिरिक्तस्तु व्यापारो नास्ति। चेतने तु प्रयत्नोऽपि व्यापारेणोपलक्ष्यते। उक्तं हि—आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्यं भवेत् फलमिति। तदा प्रयत्नश्चेच्छाप्युपलक्ष्यते व्यापारपदेन, तस्मात् साधारणत्वादिच्छाप्रयत्नौ न धातुना अभिधातुमिष्येते परन्तु कारणत्वात् गम्येते। तथा च एषिता यदिच्छन् क्रियायां प्रवर्त्तते तदीप्सिततमं कर्म्म, तच्च व्यापारनिष्पाद्यं, पचनादौ विक्लित्त्यादि, फलं तदाश्रयः। एषिता प्रयतमानस्तत्क्रियायां प्रवर्त्तमानस्तत्फलमव्यवधानेन येन व्यापारेण साधयति तत् साधकतमं करणं, पाकादौ काष्ठाग्न्यादिव्यापारः। यस्तु तत्क्रियैषितृप्रयतमानप्रवर्त्तमानकर्तृकर्म्मादिक येन व्यापारेण आधारयति व्यापारवान् स आधारोऽधिकरणम्, पाकादौ स्थाल्यादिस्तण्डुलादेः धारणाव्यापारेणाधारः। एषिता प्रयतमानस्तत्क्रियाकर्म्मणा यद्व्यापारेण यमभिप्रैति तदनुमतिप्रकाशस्वीकारादिव्यापारवत् सम्प्रदानम्, दानादौ विप्रादेरनुमतिप्रकाशस्वीकारादिव्यापारः। यद्यद्व्यापारेण ध्रुवमपाये तदव्यापारवत् तदपादानम्, पतनादौ पर्णादेर्वृक्षादिरवधित्वव्यापारवानपादानम्।

चक्रपाणि —उक्तानि कारणादीनि व्याकरोति तत्रेत्यादिना। 'यद्' इति 'कारण'प्रत्ययमर्पात् नपुंसकं, भवतीति करोति। तेन इह 'कारण'शब्देन स्वतन्त्रकारणं 'कर्त्तृ'लक्षणं ब्रुवते।

* 'यत्' इति चक्र॰।

करणं पुनस्तद् यदुपकरणायोपकल्पते कर्त्तुः कार्य्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य ।

कार्य्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्य्यत्वमापद्यते ।

कार्य्यन्तु तद् यस्याभिनिर्वृत्तिं कर्त्ताभिसन्धाय प्रवर्त्तते ।

इत्येवमुक्तफलादिपञ्चविधधात्वर्थविशिष्टव्यापारवान् कर्त्तृसंज्ञ एव नान्यसंज्ञः । एतेन निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके—व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः—इति ख्यापितम् । इति कारणषटकमपि करणादेः पृथग्ग्रहणादत्र कारणं कर्त्तैव न करणादिकम् ।

क्रमिकं करणं लक्षयति—करणं पुनस्तदित्यादि । कार्य्याभिनिर्व्वृत्तौ प्रयतमानस्य कर्त्तुस्तत्कार्य्याभिनिर्व्वृत्तौ यदुपकरणाय उपकाराय कल्पते तत् करणं साधकतमम् । वातादावुपयुक्तस्य मधुराद्यचेतनद्रव्यस्य वातादिहरणे तद्द्रव्यसम्पत्तिरुपकरणायोपकल्पते तस्याः करणत्ववारणाय प्रयतमानस्येति । प्रयत्नस्तु चेतनाधातुलिङ्गं नाचेतने वर्त्तते, तेन भिषगादेः कर्त्तुश्चिकित्साभिनिर्व्वृत्तौ प्रयतमानस्य भेषजशस्त्रादिकमुपकरणायोपकल्पते, इति भेषजशस्त्रादिकं करणम् ।

क्रमिकत्वात् कार्य्ययोनिं लक्षयति—कार्य्ययोनिस्त्वित्यादि । या विक्रियमाणा विकृतिमापद्यमाना कार्य्यत्वमापद्यते सा कार्य्ययोनिः । यथा—मधुरादिरसद्रव्याणि भुक्तानि पक्कानि रसरक्तादिरूपमापद्यन्ते, इति रसरक्तादिकार्य्याणां योनिर्मधुरादि । एवं वातादिर्ज्वरादिकार्य्याणां योनिः इत्येवमादि ।

क्रमिकं कार्य्यमाह—कार्य्यन्तु तदित्यादि । यस्याभिनिर्व्वृत्तिमुत्पत्तिं बुद्ध्यादिसमविषमयोगैरभिसन्धाय कर्त्ता प्रवर्त्तते, वाचा मनसा वा

करणं विवृणोति—करणं पुनरित्यादि । उपकरणायेति कर्त्तुः सम्पाद्यकार्य्ये सन्निहित सहकारितया व्याप्रियते । कार्य्याभिनिर्व्वृत्ताविति कार्य्यनिर्व्वृत्तिमुद्दिश्य । यतमानस्येति यत्नं कुर्व्वत । एतेन यः कार्य्ये कारणान्तरप्रेरक, स चात्र कर्त्ता 'कारण'शब्देनोच्यते, यत् तु कर्त्तृधानव्यापारं साधकतमम्, तत् करणम् । कर्त्तृत्वञ्च वै तस्यैव मुख्यम्, यो हि बुद्धिप्रयत्नयुक्तत्वादितरकारणप्रेरको भवति, अचेतने तु कर्त्तृत्वव्यपदेशः स्वातन्त्र्यविवक्षया भाक्त ।

कार्य्यस्य योनिः समवायिकारणं कार्य्ययोनिः । येत्यादि । या योनिः कारणत्वेऽपि विक्रिय-

शरीरेण वा चेष्टते तत् कार्य्यम्, कर्त्तुरीप्सिततमम् । यथा तण्डलान् ओदनं पचति देवदत्त इत्यादि । अत्र तण्डुलाः कार्य्ययोनय ओदनस्तु कार्य्यं तस्य ह्यभिनिर्व्वृत्तिमवयवशैथिल्यरूपामभिसन्धाय देवदत्तः काष्ठाग्निस्थाल्यारोपणादिषु प्रवर्त्तते। ननु ग्रामं गच्छति देवदत्त इत्यादौ न ग्रामो विक्रियमाणः किञ्चित् कार्य्यत्वमापद्यते तेन न कार्य्ययोनिः न वा ग्रामस्याभिनिर्व्वृत्तिमभिसन्धाय देवदत्तः पादस्पन्दनादौ प्रवर्त्तते तेन ग्रामः कार्य्यं नास्तु, कार्य्यं हि कर्म्मकारकम्, तत्र द्वितीया स्यात् ; तत् कथं ग्रामस्य कर्म्मत्वमिति चेन्न देवदत्तो हि पूर्व्वदेशसंयोगध्वंसपूर्व्वकोत्तरदेशसंयोगस्याभिनिर्व्वृत्तिमभिसन्धाय पादस्पन्दनादौ प्रवर्त्तते, इति स ग्रामसंयोगः कार्य्यं तदाश्रयत्वात् तु ग्रामस्य कर्म्मत्वमिति। पथि तु यः संयोगस्तस्याभिनिर्व्वृत्तावपि सिद्धायां तदाश्रयत्वान्न पथः कर्म्मत्वं न ह्यभिसन्धिर्देवदत्तस्य पथिसंयोगे परन्तु ग्रामसंयोगे एव ; अभिसन्धिर्हि प्रयोजनसिद्धौ चरमहेतुतया तद्वस्तुज्ञानम् । तण्डुलानोदनं पचति देवदत्त इत्यादौ तु तण्डुलानां शिथिलावयवरूपस्यौदनस्याभिनिर्व्वृत्तिम् अवयवशैथिल्यस्य चाभिनिर्व्वृत्तिमभिसन्धाय कर्त्ता पचने प्रवर्त्तते इत्योदनः कार्य्यमवयवशैथिल्यञ्च कार्य्यमिति कार्य्यद्वयं तेन शिथिलावयववत्त्वात् तु तण्डुलानां कर्म्मत्वमवयवशैथिल्यवत्त्वादोदनस्य च कर्म्मत्वमिति कार्य्यद्वयं बोध्यम् । विकार्य्यस्थले विकृतिर्द्विधा । प्रकृत्युच्छेदसम्भवरूपान्तरं गुणान्तरोत्पत्तिनिमित्तरूपान्तरञ्च । यथा—काष्ठं भस्म करोति । सुवर्णं कुण्डलं करोति । निर्व्वर्त्त्ये चैकमेव कार्य्यं यथा पुत्रं प्रसूते । तेन रूपान्तरत्वं विकार्य्यत्वं धातुवैषम्यं विकार इति च स्वयमुक्तम् । निर्व्वर्त्त्यन्तु तद् यन्निर्व्वर्त्तते पूर्व्वमसज्जन्मना च प्रकाशते यत् तदित्यर्थः । आभ्यां परं प्राप्यं ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि । न च निर्व्वर्त्त्यप्राप्ययोः कार्य्ययोर्योनिरस्ति विकार्य्यत्वाभावात् । परन्तु विकार्य्यस्यैव कार्य्यस्य योनिरस्तीति निष्कर्षः । ननु पयसान्नं भुङ्क्ते इत्यादौ पयसोऽपि गलाधःकरणरूपामभिनिर्व्वृत्तिमभिसन्धाय कर्त्ता जिह्वादिस्पन्दनाधःकरणजनकाकर्षणादिव्यापारे प्रवर्त्तते कथं पयसो न कार्य्यत्वमिति चेन्न कर्त्तुर्हि तदन्नाधःकरणस्याभिनिर्व्वृत्तावभिसन्धिर्न पयोऽधःकरणाभिनिर्व्वृत्तौ परन्त्वन्नाधःकरणाभिनिर्व्वृत्त्युपकरणायोपकल्पते पयःसाहित्यमिति पयः करणमिति ।

माणा रूपान्तरमापद्यमाना कार्य्यत्वमापद्यते कार्य्यरूपा भवतीत्यर्थः । तत्र घटस्य मृत्तिका कार्य्ययोनिः मृदेव ह्यवस्थान्तरप्राप्त्या घटो भवति ।

कार्य्यफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजनकार्य्याभिनिर्व्वृत्तिरिष्यते ।

क्रमिकत्वात् कार्य्यफलमाह—कार्य्यफलमित्यादि। यत्प्रयोजनकार्य्याभिनिर्व्वृत्तिः। यत् प्रयोजनं यस्य तत् यत्प्रयोजनम्। यत् प्रयोजनञ्च तत् कार्य्यञ्चेति, यत्प्रयोजनकार्य्यं तस्याभिनिर्व्वृत्तिः यत्प्रयोजनकार्य्याभिनिर्व्वृत्तिरिष्यते कर्त्रा तत्प्रयोजनन्तु तत् कार्य्यफलम्। प्रयोजनन्तु स्वयमुक्तमग्रे। यथा कार्य्य धातुसाम्यं तस्य फलं सुखावाप्तिः प्रयोजनम्। एतदुदाहरणप्रदर्शनमात्रं न तु कृत्स्नफलनिर्देशः। तेन शुभकार्य्यं बुद्ध्यादिसमयोगनिमित्तसमप्रवृत्तिजनितं धातुसाम्यं धर्म्मश्च शुभम् एवमशुभकार्य्यं बुद्ध्यादिविषमयोगनिमित्तविषमप्रवृत्तिजनितं धातुवैषम्यमधर्म्मश्चाशुभमिति। प्रयोजनन्तु तयोः फलं सुखदुःखावाप्तिः। उक्तञ्च गौतमेन। प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमिति। सुखदुःखसंवेदनं फलं, सुखविपाकं कर्म्म दुःखविपाकञ्च कर्म्म। तत् पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवति ततो देहादिभिः सहानुबद्धं फलं भवति। तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्व्वं भवति। तदेतत् फलमुपात्तं हेयं त्यक्तमुपादेयमिति। नास्याहानोपादानयोर्निष्ठापर्य्यवसानं वास्ति। न खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसो ह्यन्ते लोकोऽस्ति। तदात्वेऽपवर्गप्राप्तेरिति। तदेतत् सुखदुःखं दुःखसंज्ञयैव मन्यमान आह—बाधनालक्षणं दुःखमिति। बाधना पीड़ा ताप इति। तयानुविद्धमनुपक्तमविनिर्भागेण वर्त्तमानं दुःखयोगाद् दुःखं जन्म। सोऽयं जन्मवान् सर्व्वं लोकं दुःखेनानुविद्धं वृहन्तमिति पश्यन् दुःखं जिहासुः जन्मनि दुःखदर्शी निर्व्विद्यते, निर्व्विण्णो विरज्यते, विरक्तो विमुच्यते। इति। प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः। मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतं, बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः। सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः। सेयं प्रवृत्तिः कर्म्मोच्यते। तदुक्तं तिस्रैषणीये। कर्म्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरिति। तस्या हेतवस्तु प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः। प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम्। ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा यत्र मिथ्या। तत् त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्। तेषां दोषाणां त्रयो राशयः, त्रयः पक्षाः रागो रजोगुणात्मकस्तस्य पक्षाः कामो मत्सरः स्पृहा लोभ इति। द्वेषश्च रजोगुणात्मकस्तस्य पक्षाः क्रोध ईर्ष्यासूया द्रोहोऽमर्ष इति। मोहस्तमोगुणात्मकस्तस्य पक्षा मिथ्याज्ञानं

अभिनिर्व्वृत्तिमभिसन्धायेति कर्त्तव्यताबुद्धिं स्थिरीकृत्य। 'कार्य्यफल'शब्देनेह तादात्विकं

वैचिकित्सा मानः प्रमाद इति त्रैराश्यान्नोपसङ्ख्यायन्ते। लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्रित्वमनुपपन्नं, नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्। आसक्तिलक्षणो रागः, अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रवृत्तिलक्षणो मोह इत्यर्थान्तरत्वात्। यत्र रागद्वेषमोहास्तत्र कामादय उपनिपतन्ति तस्मान्नोपसंङ्ख्यायन्ते।

तत्राह वादी। नैकप्रत्यनीकभावात्। न खल्वर्थान्तरं रागादिकम्। कस्मात्? एकप्रत्यनीकभावात्। तत्त्वज्ञानं सम्यङ्मतिरार्य्यप्रज्ञा सम्बोध इत्येकमिदं त्रयाणां प्रत्यनीकं स्यात्। तत्रोत्तरम्। व्यभिचारादहेतुः। सति ह्यर्थान्तरभावे पृथिव्यां श्यामलोहितादय एकप्रत्यनीका एकेनैवाग्निसंयोगेन रूपैकयोनयः पाकजा इति व्यभिचारदर्शनादेकप्रत्यनीकभावादित्यहेतुः।०। तेषां मोह पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेरिति। मोह पापः पापतरो वेति द्वावभिप्रेत्य पापीयानित्युक्तम्। कस्मात्? नामूढस्येतरोत्पत्ते। अमूढस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते। मूढस्य यथासङ्कल्पं तयोरुत्पत्ति। विषयेषु रञ्जनीया सङ्कल्पा रागहेतवः। कोपनीया सङ्कल्पा द्वेषहेतवः। उभये च सङ्कल्पा न मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये। ताविमौ मोहयोनी रागद्वेषाविति। तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावाद्युपपत्ति। एवं कृत्वा तत्त्वज्ञानाद् दु खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन्तरापायादपवर्ग इति गौतमेनोक्तं व्याख्यातमिति। प्राप्तस्तर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्य इति। अन्यच्च निमित्तम् अन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्तत्वाददोषो मोह इति प्राप्यते। न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य। प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्यनेन दोषलक्षणेनावरुध्यते दोषेषु मोहः। मृन्निमित्तो घटो मार्त्तिके मृदेवेतिवत्, तस्मान्नादोषा मोह इति। निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः। द्रव्याणां गुणानां वा अनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्यजातीयानां दृष्ट इति। तत्र तत्त्वज्ञान तस्मिंस्तज्ज्ञानम्। तच्च द्विविधं सत्यं सत्यानृतञ्च। तत्र सत्यं सर्व्वं सदनुप्रविष्टत्वात् सत्यमपि तदेकं सदेव सत् सर्व्वमिदमसदिति ज्ञान सत्यं तत्त्वज्ञानम्। अव्यक्ताख्यात्मादेरातदन्तं प्रमेयं सर्व्वं सत्यञ्चानृतञ्चेति सत्यानृतं तत्त्वज्ञानम् अपि मिथ्याज्ञानं चरमफले मिथ्यात्वात्। आत्मन्यात्मबुद्धिर्घटे घटबुद्धिरित्येवमादिबुद्धिस्तत्त्वबुद्धिर्लोके न तु परमार्थतः। एतल्लोकविषय तत्त्वज्ञानस्य कारण रजोऽनुवन्धं सत्त्वम्। तथाविधा बुद्धिर्विषये समयोगेन प्रवर्त्तयति मनः शरीरं वाचञ्च। तया लौकिकतत्त्वबुद्ध्या प्रवर्त्तमानं मनः समयोगात्

श्रद्धां दयामस्पृहाश्चाशुभे कुर्व्वत् सद्वृत्ते पुरुषं प्रवर्त्तयति। वाक् च प्रवर्त्तमाना समयोगात् सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्च कुर्व्वती तथाविधं वाक्यं प्रवर्त्तयति वक्तृ पुरुषमिति। शरीरञ्च तया समयोगयुक्तया प्रवर्त्तमानं दानं परित्राणं तीर्थादिपरिचरणादिकं करोति। इत्येवं वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिभिर्यजनयाजनादिभिः सद्वृत्तकर्म्मभिर्धातुसाम्यमुत्पद्यते धर्म्मश्च। सत्त्वानुबन्धमन्तरेण या बुद्धिस्तामसी राजसी वा भवति सा मिथ्याबुद्धिरतत्त्वज्ञानं अतस्मिंस्तद्बुद्धिः। स्थाणौ पुरुषः शुक्तौ रजतं रज्ज्वां सर्प इत्येवमादिस्तया बुद्ध्या मिथ्यायोगायोगातियोगयुक्तया वाङ्मनःशरीराणि मिथ्यायोगायोगातियोगैः प्रवर्त्तन्ते कार्य्येषु। ततस्तु मनः परद्रोहं परद्रव्याभिलाषं नास्तिक्यञ्च एवमादीनि कार्य्याणि करोति। वाक् च परुषानृतसूचनासम्बन्धवचनादीनि करोति। शरीरं हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनादीनि करोति इत्येवमसद्वृत्तकर्म्मभिर्धातुवैषम्यमधर्म्मश्चोत्पद्यते। तदिदं शुभञ्च धातुसाम्यं पुण्यञ्च अशुभं पुनर्धातुवैषम्यं पापञ्चेति द्विविधं द्वयमभिसन्धाय कर्त्ता तदभिनिर्वृत्तये वाङ्मनःशरीरैः प्रवर्त्तत इत्यस्मात् कार्य्यं तदुभयं द्विविधमुच्यते। एतद्द्वयं द्विविधं प्रवृत्तिरूपक्रियानिष्पन्नयज्ञादिकार्य्यजातधर्म्माधर्म्मजनितं फलमुवाच गौतमः। प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमिति। इह तु तत् कार्य्यमुच्यते। तत् तु वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिनिमित्तं शुभञ्चाशुभञ्च कर्म्म द्विविधं—सद्यःफलं कालान्तरफलञ्च। तत्र सद्यःफलं शुभं पानाशनं क्षुत्पिपासाहरं स्वस्थस्य धातुसाम्यकरं परिणामेन, न तत् कालान्तरमुच्यते। अशुभन्तु शस्त्रास्त्राद्यभिघातादिकं कर्म्म सद्यःफलं धातुवैषम्यकरं सद्य एव धातुवैषम्यं भवतीति। तथा यागादिकं प्रवृत्तिनिमित्तं कर्म्म शुभं कालान्तरेण धर्म्मं फलति। दुष्प्रवृत्तिनिमित्तं नित्यनैमित्तिककाम्यक्रियात्यागादवैधकर्म्म कालान्तरेण पापं फलतीति व्यवस्थितौ। गौतम उवाच। सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः। पचति दोग्धीति सद्यःफले ओदनपयसी। कर्षति वपतीति कालान्तरफलं शस्याधिगम इति। अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति। एतस्याः फले संशयः। किं सद्यः फलति कालान्तरे वेति? तत्रोत्तरम्। न सद्यः, कालान्तरोपभोग्यत्वात्। अग्निहोत्रादिकार्य्यं न सद्यः फलति, कालान्तरोपभोग्यत्वात्। स्वर्गः फलं श्रूयते, तच्चास्मिन् देहे भिन्ने देहभेदादुत्पद्यते इति, न सद्यः फलति। ग्रामादिकामानामारम्भफलमिवेति। तत्राह वादी। कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुनाशात्। ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणम्

अन्तरेणोत्पत्तुमर्हति। न खलु वै विनष्टात् कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत इति। तत्रोत्तरम्। प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत् तत् स्यात्। यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेवादिपरिकर्म्म क्रियते, तस्मिंश्च प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरब्धातुना संगृहीत आभ्यन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्व्वर्त्तयति। स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगतः पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः पर्णादिफलं निर्व्वर्त्तयति। एवं परिषेकादिकर्म्म चार्थवत्। न च विनष्टात् फलनिष्पत्तिः। तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्म्माधर्म्मलक्षणो जन्यते। स जातो निमित्तान्तरानुसंगृहीतः कालान्तरे फलं सुखदुःखं निष्पादयतीति। उक्तञ्चैतत् पूर्व्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति। तथा च पचतीत्यादौ व्यापाररूपपाकेण विक्लित्तिमानोदनः फलं निष्पाद्यते तत्रौदनस्थविक्लेदः फलरूपः पाकः पाककार्य्यः। तथा यागादौ तत्तदितिकर्त्तव्यतारूपव्यापारेण जन्यते परमपुरुषाराधनं स्वेष्टफल-साधिनी सिद्धिः पुरुषदेहे संस्कारविशेषो धर्म्मो वैधक्रियाफलं कार्य्याख्यं धात्वर्थः फलमवैधक्रियाफलमपि परमपुरुषानाराधनमनिष्टसाधिनी सिद्धिः पुरुषदेहे संस्कारविशेष एवाधर्म्मः कार्य्याख्यं धात्वर्थः फलमिति तद्वर्त्तत एव विक्लित्तिवदोदने यजमानदेहे। तत्फलरूपं कार्य्यं कालान्तरे सुखदुःखं प्रकृतं फलं परलोके जनयति। यथा खल्वोदनस्था विक्लित्तिरोदनभोक्तुस्तृप्तिं जनयति सुख-रूपाम्। एवमुक्तं पुष्पदन्तेन—क्व कर्म्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते इति पुरुषा-राधनमेव स्वर्गादिसुखासुखं फलति न तु प्रध्वस्तं कर्म्मेति। अत्र जिज्ञास्यम्। तदिदं धर्म्माधर्म्माख्यं फलं प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानं किमसदेव निष्पद्यतेऽथ प्राक् सत्? तदेव निष्पद्यतेऽथवा प्राक् सदसत्। तदेव निष्पद्यते प्रवृत्तित इत्यत उक्तं गौतमेन। नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्म्यादिति। प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्म्मकं धर्म्माधर्म्मरूपेण यत्तन्नासत्; उपादाननियमात्। कस्यचिदुत्पत्तये किञ्चिदेवोपादेयं नानुपादाय किञ्चित्। न वा सर्व्वं सर्व्वस्येति। प्रागसद्भावे नियमो नोपपद्यते। न ह्युपादानमनुपमृद्य प्रादुर्भावः कस्यचिद्भवति। तर्हि किं सत्? न सत्, प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिः अनुपपन्ना। तद्धास्त्येवेति। तर्हि प्रागुत्पत्तेः सदसत्? न सदसत्, सदसतो-र्वैधर्म्म्यात्। सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा। असदित्यर्थप्रतिषेधः। एतयोर्व्याघातो वैधर्म्म्यं यदस्ति तन्नास्तीति विभिन्नधर्म्मं तस्माद्व्याघातादव्यतिरेकानुपपत्ति-रेकभावासम्भव इति। तर्हि किमित्यत आह—उत्पादव्ययदर्शनाद्बुद्धि-सिद्धन्तु तदसत्। इति। यत् खलूक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्य्यं नासदुपादाननियमात्

इति तस्मादुपादानभूतं किमप्यस्ति प्रागुत्पत्ते कार्य्यस्योत्पादव्ययदर्शनात्। तर्हि तन् किं स्यादित्यत उक्तं—बुद्धिसिद्धन्तु तदसदिति। इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्व्वमिति प्रागुत्पत्तेरितरकार्य्यं कार्य्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात्। तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः। तस्मादुपादानं यद् यस्य तत् प्राक् कार्य्योत्पत्तेः स्वेन रूपेण सदपि कार्य्यरूपेणासदिति भाष्यते तत्तत्कार्य्यीयक्रियागुणव्यपदेशाभावात्। यथा मृदेव घटो भवति प्राग् घटोत्पत्तेर्घटीयक्रियागुणव्यपदेशाभावान्मृद। सती च मृन्मृद्रूपेण घटरूपेणासदिति। तच्च धर्म्माधर्म्मरूपेण वेदा एव नियतविधावधकर्म्मभिनिष्पद्यते। भाग्यं हि तस्मान्नियतिरुच्यते। इति। तत्राह वादी। आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः इति। वृक्षस्य मूलसेकादिपरिकर्म्म तज्जातश्च रसरूपद्रव्यं तत्कार्य्यफलं पत्रादिकमित्युभयमेव वृक्षाश्रयम्। कर्म्म चेह शरीरे फलश्च स्वर्गादिकमत्रेत्याश्रयस्य व्यतिरेकाद् भेदादहेतुर्दृष्टान्त इति। तत्राह सिद्धान्तम्। प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति। प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वाद् आत्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म्म धर्म्माधर्म्मसंज्ञकं धर्म्माधर्म्मस्यात्मगुणत्वात् तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति। अत्रेदं प्रतिसन्धेयं यदिहात्माश्रया प्रीतिरुक्ता तदात्माश्रयमेव कर्म्म धर्म्माधर्म्मसंज्ञितमुक्तं स खल्वात्मा न खलु केवलः क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितमव्यक्तं वा महदुपाहितं प्रज्ञाख्यं सुषुप्तिस्थानं वा स्वप्नस्थानं वा सूक्ष्मपञ्चमहाभूतोपाहितस्तैजसाख्यः। स्थूलपञ्चभूतोपाहितो वा वैश्वानराख्यः। वृहदारण्यके च्छान्दोग्योपनिषदि च खल्विष्टापूर्त्तादिकर्म्म कृतवतो मृतस्य शरीरादिष्टपुरुषस्य भास्वररूपेणोत्थाय धूमादिक्रमेण सोमलोके सोमभावापन्नस्याश्नुते शरीराश्रयत्वाद्धर्म्माधर्म्मस्य। तस्मादात्मान्नमयः स्थूलपुरुष इष्यते। प्रीतिश्च स्थूलपुरुषे धर्म्माधर्म्मरूपं कर्म्म च स्थूलपुरुषे। सूक्ष्मशरीरी हि पुरुषो म्रियमाणो देहान्तरमातिवाहिकमादाय शरीरमिदं त्यक्त्वा परलोकं गच्छति। तदुक्तं शारीरे। सूक्ष्मश्चतुर्भिः सहितः स आत्मा मनोजवो देहमुपैति देहादिति। ततः पूर्व्वदेहवद्देहं प्राप्य तथैव स्थूलदेही भूत्वा परलोके सुखं वा दुःखं वा भुङ्क्ते। तत्रास्ति सोमलोकस्थस्य दिष्टस्य सम्बन्धप्रवाहः ज्योतिर्वत्। पुत्रादिषु सम्बन्धवत्। स्थूले हि पुरुषे सर्व्वं प्रतिष्ठितमुक्तमग्रे। शक्तिर्ब्रह्म गायत्रीरूपेण तथा परमपुरुषः परमात्मा पञ्च ब्रह्मपुरुषा विद्याविद्यारूपेण धर्म्माधर्म्मरूपेण परिणामिनियतिरूपेण कालश्च परिणामरूपेण क्षेत्रज्ञाव्यक्त्यादिपञ्चविंशतिस्तत्त्वानि च सर्व्वमतो वैधावैधकर्म्मणा सैव शरीरस्थान-

भिव्यक्ता नियतिर्दैवसंज्ञकदिष्टरूपेणाभिनिर्व्वर्त्तते शरीर इति नानुपादानौ धर्म्माधर्म्मावितिति। ननु तर्हि कार्य्यस्य धातुसाम्यस्य फलं सुखावाप्तिरारोग्यम्, धातुवैषम्यस्य फलं दुःखावाप्तिरनारोग्यं विकारः। तदुक्तं प्राक्। विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते। सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव तु। इति। एवं वैधकर्म्मजकार्य्यस्य धर्म्मस्य फलं स्वर्गादिसुखावाप्तिः। अवैधकर्म्मजकार्य्यस्याधर्म्मस्य फलं दुःखावाप्तिः। कथं तर्हि धर्म्माधर्म्मकृतपुत्रादिधनवान्धवादैश्वर्य्यानैश्वर्य्यशोकादिलाभः स्यादिति। तत्राहानुबन्धस्त्वित्यादि। यो भावः कार्य्यनिमित्त एव कार्य्यवशात् कार्य्यादुत्तरकालम् अवश्यम्भावितया तत्कार्य्यस्य कर्त्तारमनुबध्नाति शुभो वाप्यशुभो वा सोऽनुबन्धः। उदाहरिष्यते। अनुबन्धस्तु खल्वायुरिति। धातुसाम्यस्य कार्य्यस्य फलं सुखावाप्तिस्तत्फलानुबन्धस्तद्धातुसाम्यनिमित्तमेव धातुसाम्यादुत्तरकालम् अवश्यम्भावितया तं पुरुषं दीर्घायुरनुबध्नाति। तथा धातुवैषम्यस्य कार्य्यस्य फलं दुःखावाप्तिस्तत्फलानुबन्धस्तु तद्धातुवैषम्यनिमित्तमेव धातुवैषम्यात् उत्तरकालमवश्यम्भावितया तं पुरुषमयथावदायुरनुबध्नातीत्यनुबन्ध आयुः शुभं दीर्घं सुखञ्च। अशुभमयथावत्प्रमाणमायुर्दुःखञ्चेति। तथेह कृतकर्म्मजनितधर्म्माधर्म्मस्य कार्य्यस्य फलं परलोके सुखदुःखावाप्तिस्तदुत्तरकालमवश्यम्भावितया तद्धर्म्माधर्म्मनिमित्तानि शुभपुत्रदारादैश्वर्य्याद्यशुभपुत्रदाराद्यनैश्वर्य्यादीनि भवन्त्यनुबन्धा इति। एतदुक्तं गौतमेन। आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलवदिति दृष्टान्तोऽहेतुरिति प्रतिषेधो न भवति प्रीतेरात्माश्रयत्वादिति यदुक्तं तत्। न पुत्रशत्रुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्द्देशादिति। स्वर्गादिप्रीतिवत् पुत्रादिकामनया यागादिकरणे स्वर्गादिवत् फलनिर्द्देशात् आश्रयत्वाभावात् फलस्य तन्न युक्तमिति। तत्राह सिद्धान्तम्। तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचार इति। पुत्रादिसम्बन्धात् फलं प्रीत्यप्रीतिलक्षणमुत्पद्यते ततः पुत्रादिषु फलवदुपचारः। यथान्ने प्राणशब्दोऽन्नं वै प्राणा इति। तद्धर्म्माधर्म्मनिमित्तमेव प्रवरावरमध्यजातिकुलादिषु पुनर्ज्जन्म सदसत्पुत्रशत्रुदारादैश्वर्य्यानैश्वर्य्यादिकलाभादिकञ्च फलवदुपचारः फलानुबन्ध उक्तः। पूर्व्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति—पूर्व्वकृतधर्म्माधर्म्मनिमित्तात् तत्फलसुखदुःखयोरनुबन्धात् तदुत्पत्तिरित्यनुबन्ध एव पुत्रादिफलमुच्यते इति।

अनुबन्धः खलु स, यः कर्त्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्य्या-दुत्तरकालं कार्य्यनिमित्तः शुभो वाप्यशुभो वा भावः ।

देशस्त्वधिष्ठानम् ।

कालः पुनः परिणामः ।

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्य्यार्था, सैव क्रिया कर्म्म यत्नः कार्य्यसमारम्भश्च ।

तथा च कः पुनरनुबन्ध इत्यत आह—अनुबन्ध खल्वित्यादि । दृष्टार्थ-कर्म्मणः कार्य्यस्य फलमिह लोके भोग्यमनुबन्धश्चेह लोके भोग्यः, अदृष्टार्थ-कर्म्मणस्तु कार्य्यस्य फलं परलोके भोगावसानमनुबन्धस्तु जन्मान्तरभोग्यः । अथ वैद्यानां व्यावृत्त्यर्थमृत्विगादीनाञ्च व्यावृत्त्यर्थं कर्त्तारमिति पदम् । व्यभिचारप्रतिषेधार्थमवश्यमिति पदम् । कार्य्यादुत्तरकालमित्यनेनावैगुण्येन समाप्तस्य कार्य्यस्येत्यर्थात् । व्यभिचारिकारणं व्यवच्छिन्नम् । अबलीयांसो निदानादयो यदि परस्परमप्रकर्षादनुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृ त्ति भवतीत्युक्तेः । कार्य्यनिमित्त इत्यनेन कार्य्यजन्यौ फलानुबन्धाविति ज्ञापितम्, न तु फलजन्योऽनुबन्ध इति ।

देशं निरूपयति—देशस्त्वित्यादि । अधिष्ठानमिति । अधितिष्ठत्यस्मिन इत्यर्थेऽधिष्ठीयते यत् तदधिष्ठानं स देशः कर्म्मणि ल्युट् । स चातुर आतुर-शरीरप्रदेशमनोरूपः । भूमिश्च । सा चानूपजाङ्गलसाधारणभेदात् त्रिधा ।

क्रमिकं कालमाह—कालः पुनः परिणामः । परिणामो व्याख्यात-स्तिस्रैषणीये ।

क्रमिकत्वात् प्रवृत्तिं लक्षयति—प्रवृत्तिरित्यादि । चेष्टेति वाङ्मनः-शरीराणां प्रवर्त्तनम् । कार्य्यार्थेति कार्य्यमर्थः फलं यस्याः सा कार्य्यार्था ।

कार्य्यफलं ज्ञेयम्, यथा—कुम्भकारस्य घटकरणे तन्मूल्यप्राप्तिः । अनुबन्धस्त्वायतीयं फलम्, यथा—घटमूल्येन विनियोगः कुटुम्बपोषणादौ । अनुबध्नातीत्युत्तरकाल कर्त्तारमुपतिष्ठते शुभो वाप्यशुभो वेति, शुभस्य कार्य्यस्य शुभः, अशुभस्य कार्य्यस्याशुभ ।

देशस्त्वधिष्ठानमिति कार्य्यानुगुणोऽननुगुणो वा आधाररूपो देश । परिणाम इति परिणामी ऋत्वादिरूपः कालः । तेन नित्यगं कालं निरस्यति, अस्य पूर्व्वमसाधारणं कार्य्यं प्रत्यनपेक्षणीय-त्वात् । प्रवृत्तेश्चेष्टादिशब्दाः पर्य्याया एव लक्षणम् ।

उपायः पुनस्त्रयाणां कारणादीनां सौष्ठवमभिसन्धानञ्च * सम्यक् कार्य्यकार्य्यफलानुबन्धापायवर्ज्जानां तेषां। तद्धि

कार्य्यमुक्तम्। सैव क्रियेति भावकृदन्तत्वात् करणम्, कर्म्मेति च भावकृदन्तत्वात्। उक्तञ्च पूर्व्वाध्याये संयोगे च विभागे चेत्यादिना। यत्न इति यतनं न प्रयत्नः। स इच्छासमयोगात्मनस्यात्मप्रवृत्तिरूपः. तस्य समयोगात् तु वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरूपोऽयं यत्न। अतएवोक्तं पूर्व्वाध्याये। प्रयत्नादि कर्म्म चेष्टितमुच्यते इति। कार्य्यसमारम्भश्चेति कार्य्याणां समारम्भः। गौतमेनाप्युक्तम्। प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति। व्याख्यातञ्चेदम्।

क्रमिकत्वादुपायं लक्षयति—उपाय पुनरित्यादि। कारणादीनां कारणकरणकार्य्ययोनीनां सौष्ठवं सुष्ठुत्वं साधुत्वमित्यर्थः। तेषामभिसन्धानञ्च। ननु कुत एतद्द्वयमुपाय उच्यते इत्यत आह—कार्य्येत्यादि। कारणादीनां कार्य्यकार्य्यफलानुबन्धोपायवर्ज्जानां सौष्ठवं सम्यगभिसन्धानञ्च। कार्य्याणां धातुसाम्यानां सम्यगभिनिर्व्वर्त्तक इत्यतोऽपि। कार्य्यस्य सम्यगभिनिर्व्वर्त्तकत्वादुपाय उच्यते। कारणं हि भिषग् धातुसाम्यं कार्य्यमभिनिर्व्वर्त्तयति न सर्व्वे। यस्य तु सौष्ठवं स्वगुणसम्पत्तिर्नास्ति स कथं व्याधिं सम्यक् प्रशमयेत्। इति भिषजः सौष्ठवमुपायः। एवंसम्पदुपेतो भिषग् यद्यभिसन्धानं न कुरुते व्याधिप्रशमनाय, तत् कथं सुष्ठु वैद्योऽपि धातुसाम्यं कुर्य्यादिति भिषजस्तत्तत्कर्म्मकरणेऽभिसन्धानमुपायः। करणन्तु भेषजं शस्त्रादिकम्। तच्च कार्य्यं कार्य्यफलमनुबन्धञ्च। धातुसाम्यं सुखावाप्तिं जीवितञ्च निर्व्वर्त्तयति। यदि तु तत् सौष्ठवं स्वगुणसम्पत्तिर्न वर्त्तते तदा कथमातुरस्याक्लेशपूर्व्वकं धातुसाम्यादिकं कुर्य्यात्। यथा शस्त्रस्य सुधारत्वाभावे च्छेदनसुखाभाव सुधारत्वे च्छेदनसुखमित्येवमादि। एवं भेषजानामभिसन्धानं बोध्यम्। वातादिवैषम्याणां कार्य्याणां योनिश्चायोगातियोगमिथ्यायोगयुक्तकट्वादि, ज्वरादीनां कार्य्याणां योनिर्धातुवैषम्यम्, धातुसाम्यादि-

उपायमाह—उपाय. पुनरित्यादि। सौष्ठवमिति सुष्ठुत्व कर्त्रादीना कार्य्यानुगुणयोगित्वमित्यर्थः। अभिविधानञ्च सम्यगिति कारणादीना कार्य्यानुगुण्येनावस्थानम्, यथा—भेषजस्य शिरोविरेचनकारकस्य, तस्य पुनर्नसि च दानं कस्यचित, कस्यचित् पुन. शिरसि च दानमित्यादि, यथा च—पटकारणानां तन्त्वादीना पटवापनयोग्यतयावस्थानम्। एतच्चोपायरूपं सौष्ठवमभिविधानञ्च कार्य्यादित्रिकरहिता·

* अभिविधानञ्चेति चक्र।

कार्य्याणामभिनिर्व्वर्त्तकमित्यतस्तूपायः। कृते नोपायार्थोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताच्चोत्तरकालं फलम्, फलाच्चानुबन्ध इति।

कार्य्यादिकं नाभिनिर्व्वर्त्तयति ; धातुवैषम्यस्य सौष्ठवमदारुणत्वादिकं तदभिसन्धानञ्च। सुखसाध्यत्वेन व्याधेः प्रशमने कर्त्तव्ये तथात्वेनाभिसन्धानमुपायः, नच भिषगादीनामभिसन्धानं भिषजा कार्य्यं न कार्य्ययोनेः। चिकित्सायान्तु भिषजां कार्य्यस्य धातुसाम्यस्य योनिर्हेतुसाम्यं तस्य सौष्ठवं तदभिसन्धानञ्च। तद्व्याधेर्हेतुविपरीतसेवनम्, स्वस्थवृत्तसेवनञ्च धातुसाम्यादिकमभिनिर्व्वर्त्तयति। इति कार्य्यस्य धातुसाम्यस्य सौष्ठवं विकारप्रशान्त्यादि। कार्य्यफलस्य सुखावाप्तेः सौष्ठवं मनोबुद्ध्यादितुष्टिः। अनुबन्धस्यायुषः सौष्ठवं प्राणसंयोग इत्यतोऽप्युपायः। अनुबन्धस्यायुषः सौष्ठवमभिसन्धानञ्च। चिरव्याधेश्चिरचिकित्सया शान्तिं निर्व्वर्त्तयतीत्यायुषः सौष्ठवमभिसन्धानञ्चोपायः। एवं देशकालक्रियाणां सौष्ठवं तदभिसन्धानञ्च सुखेनारोग्यमभिनिर्व्वर्त्तयतीत्युपायः। उपायानामपि सौष्ठवमभिसन्धानञ्चारोग्यसुखमभिनिर्व्वर्त्तयति। न चोपायसौष्ठवस्योपायत्वेन तत्सौष्ठवरूपस्योपायस्यापि सौष्ठवमुपायः स्यात्। तथा तत्सौष्ठवमप्युपायः स्यादित्येवमनवस्थानं वाच्यम्। सर्व्वत्र सर्व्वोपायसौष्ठवस्यानुपायत्वात्। यथासम्भवं हि कारणादीनां सौष्ठवाभिसन्धानयोरुपायत्वमिति ज्ञेयम्। ननु उपायविषयः क इत्यत आह—कृत इत्यादि। कृते निष्पादिते सति नोपायार्थः उपायस्य प्रयोजनं नास्ति। ननु तदात्वे क उपायोऽस्तीत्यत आह—न च विद्यते तदात्वे इति। तदात्वे तत्क्रियानिष्पत्त्यत्ययकाले तु नोपायार्थो विद्यते। निष्पद्यते हि क्रिया तदुपायपूर्व्वकमेव। ननु कृते सति कुतो नोपायार्थोऽस्ति ? कृतादुत्तरकालं फलमभिनिर्व्वृत्तं भवति, वर्त्तते चानुबन्धद्वयमुपायार्थो हि दृश्यते सिद्ध इत्यत आह—कृताच्चोत्तरकालमित्यादि। कृताच्चोत्तरकालं फलञ्चानुबन्धश्चोपायार्थो विद्यते। कार्य्यकार्य्यफलानुबन्धवर्ज्जानां कारणादीनां त्रयाणां कार्य्याभिनिर्व्वर्त्तकभावो ह्युपायः, कार्य्यफलानुबन्धाभिनिर्व्वर्त्तकानि कारणादीनि न तूपाय इति। ननु कार्य्यफलानुबन्धयोः सौष्ठवमभिसन्धानञ्च

नाञ्च कारणादीना ज्ञेयमित्याह—कार्य्येत्यादि। उपायस्य स्वरूपान्तरमाह—कार्य्याणामभिनिर्व्वर्त्तक इत्यतस्तूपाय इति। असत्युपाये कारणादीनि कार्य्यं न कुर्व्वन्तीत्यर्थः। अथ कथं कार्य्यादिषु उपायत्वं न सम्भवतीत्याह—कृत इत्यादि। उपायो हि कार्य्यकारकः, तत्र कृते कार्य्ये उत्पन्ने नोपायार्थो-

एतद्दशविधमग्रे परीक्ष्यं परीक्ष्य, ततोऽनन्तरं कार्य्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा। तस्माद्भिषक् कार्य्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्य्य-समारम्भात् परीक्षया केवलं परीक्ष्यम् परीक्ष्य कर्म्म समारभेत कर्त्तुम् ॥ ७० ॥

उपाय उक्तस्तत् कथं कृते सति नोपायार्थोऽस्तीति चेन्न कार्य्यफलानुबन्धयोः सौष्ठवाभिसन्धाने हि पुनर्भवाभावरूपं कार्य्यमभिनिर्व्वर्त्तयतस्ते च कृते सति कार्य्ये न वर्त्तेते, वर्त्तेते च कर्त्तव्यात् पूर्व्वमेव, प्रयोगकाले हि यदि प्रवृत्तिसौष्ठवं भवति तदैव कार्य्यफलानुबन्धयोः सौष्ठवं भवतीति क्रियाया पूर्व्वमेवोपायार्थ इति ख्यापितम्। ज्ञात्वा हीत्यादि सूत्रार्थं कारणादिकमुपदिश्य तेषां ज्ञानपूर्व्वकक्रियाकर्त्तव्यतायां सम्यगभिनिर्व्वर्त्तमानकार्य्याभिनिर्वृत्तौ चेष्ट-फलानुबन्धं कार्य्यमभिनिर्व्वर्त्तयत्यनतिमहता प्रयत्नेन कर्त्तेत्युक्तम्।

यत् फलमुक्तं तथा कर्त्तव्यतां व्याकरोति—एतद्दशविधेत्यादि इष्टेत्यन्तं यावत्—शास्त्रीयकर्म्मप्रकरणविषयमिदं वचनम्। तथाविधा प्रवृत्तिस्त्विष्टा। सम्यगभिनिर्व्वर्त्त्यमानकार्य्याभिनिर्वृत्तौ कर्त्तुरनतिमहता प्रयत्नेनेष्टफलानु-बन्धकार्य्याभिनिर्व्वर्त्तकत्वात्। तत्रायुर्व्वेदीयकर्म्मप्रकरणे विधिमाह—तस्मा-दित्यादि। तस्मादुक्तप्रकारेण प्रवृत्तेरिष्टत्वात्। कार्य्यं चिकित्सार्थं वमनादि-कार्य्यं चिकीर्षुः कर्त्तुमिच्छुर्भिषक् कार्य्यसमारम्भात् तद्वमनादिकार्य्य-समारम्भात् पूर्व्वं परीक्षया आप्तोपदेशेन प्रत्यक्षानुमानाभ्यां केवलं कृत्स्नं परीक्ष्यं परीक्षणीयं भावं परीक्ष्याथानन्तरं कर्म्म वमनादिकार्य्यनिष्पादन-व्यापारं कर्त्तुं समारभेतेति ॥ ७० ॥

ऽस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते, तेन कार्य्यगतमप्युपायत्वं न पुनः कार्य्योत्पादे स्वीकुर्म्मः। तथा अनुत्पन्ने कार्य्ये नोपायरूपता भविष्यतीत्याह—न च विद्यते तदात्वे इति, तदात्वे कार्य्यमिति शेषः, तदात्वे कार्य्योत्पत्तेः पूर्व्वं कार्य्यमेव नास्ति तेन न तदात्वेऽप्युपायत्वं कार्य्यस्यास्ति इति। यदा च कार्य्य एवोपायत्वम् उपायेऽपि उत्तरकालीनत्वेन नास्ति, तदा कार्य्योत्तरकालजयोः फलानुबन्धयोरपि उपायार्थो नास्तीत्याह—कृताच्चोत्तरकालमित्यादि। उपसंहरति—एतदि-त्यादि ॥ ७० ॥

तत्र चेद्भिषक् अभिषग् वा भिषजं कश्चिदेवं खलु पृच्छेत् । वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यम् ; कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः, कथञ्च परीक्षितव्यं, किंप्रयोजना च परीक्षा, क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क्व च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगेन * च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ।

स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेनं बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः । कतमेन विधि-

गङ्गाधरः—परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्येति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यान्याह—तत्रेत्यादि । तत्रेत्युक्तविधौ, चेद् यदि । वमनादीनि कायचिकित्सादि-साधारणत्वादुक्तानि । शल्यादिषु प्राङ्नियतकर्म्माणि त्वनया दिशैव उन्ने-यानि । परीक्ष्यविशेष परीक्षणीयानां प्रभेद । कथञ्च केन प्रकारेण परीक्ष्यं परीक्षितव्यं परीक्ष्येत । किंप्रयोजना किं प्रयोजनमस्याः सा परीक्षायाः किं प्रयोजनमित्यर्थः । क्व च कस्मिन वस्तुनि वमनादीनां प्रवृत्तिः कर्त्तव्यता । क्व च वमनादीनां निवृत्तिरकर्त्तव्यता । वमनादीनां प्रवृत्तिनिवृत्ति-संयोगेन वमनादीनां क्व च कर्त्तव्यता चाकर्त्तव्यता चेति । तत्र किं नैष्ठिकं किं कर्त्तव्यं व्यवस्थितं स्यात् । कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उप-योगश्च गच्छन्तीति चेद्भिषक् अभिषग् वा भिषजं पृच्छेत् तदा ।

स एवमित्यादि—एवमुक्तप्रकारेण पृष्टः स भिषक् यदि प्रष्टार मोहयितुं मुग्धं कर्त्तुमिच्छेत्, तदैनं प्रष्टारं ब्रूयात् । किं ब्रूयादित्यत आह—बहुविधे-त्यादि । तथेति बहुविधः परीक्ष्यभेदः । भवानाख्यायमानं मां कतमेन विधिभेद-

चक्रपाणि—सम्प्रत्युक्तं कारणादिदशकं वैद्योपयुक्त भिषगादिदृष्टान्तेन दर्शयितुं 'तत्र चेद्' इत्यादि प्रकरणमारभते । अभिषग्वेति किञ्चिद्भिषगित्यर्थ । कतिविध परीक्ष्यमिति कति-प्रकार परीक्षणीयम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोग इति प्रवृत्त्यनुगुणनिवृत्त्यनुगुणयोर्लक्षणयो-रेकत्र मेलके । नैष्ठिकमिति निष्ठा निश्चयस्तद्भव नैष्ठिक निश्चयेन कर्त्तव्यमित्यर्थ ।

* प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे इति चक्रधृत. पाठः ।

भेदप्र[illegible]त्यन्तरेण भिन्नया परीक्ष्य केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं वा [illegible]च्छति भवान्, आख्यायमानम्। वेदानीं * भवतोऽन्येन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुरहमन्येन परीक्षाविधिभेदेनान्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्य भित्त्वार्थमाचक्षाण इच्छाश्च प्रपूरयेयमिति। स यदुत्तरं

प्रकृत्यन्तरेण प्रकारविशेषाणां प्रकृतिविशेषेण भिन्नस्य खलु परीक्ष्यस्य भेदाग्रं पृच्छति, केन वा प्रकारभेदानां प्रकृत्यन्तरेण भेदकधर्मान्तरेण भिन्नस्य परीक्ष्यस्य भेदाग्रं भेदसङ्ख्यापरिच्छेदं पृच्छति। इदानीं वा अन्येन एकप्रकारेण विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण प्रकारविशेषाणां योनिविशेषेण भिन्नया परीक्षया परीक्ष्यस्याभिलषितमर्थं श्रोतुर्भवतोऽहमिच्छां पूरयेयमिति। अन्येन वा अपरेण वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण प्रकारविशेषाणां योनिविशेषेण भिन्नस्य परीक्ष्यस्य वस्तुनोऽभिलषितमर्थं श्रोतुर्भवत इच्छामहं पूरयेयमिति। अथवान्येन तद्भिन्नेन एकेन परीक्षाविधिभेदेन परीक्षाप्रकारविशेषाणां योनिविशेषेण अन्येन वा भवदीयां अपरप्रकारेण विपरीतेनापरेण वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण प्रकार-विशेषाणां योनिविशेषेण परीक्ष्यं वस्तु भित्त्वा भेदं कृत्वार्थं परीक्ष्यस्यार्थम् आचक्षाणो ब्रुवन भवत इच्छाश्च पूरयेयमिति ब्रूयादेनमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः।

यदि मोहयितुमिच्छेदिति यदि विगृह्यसम्भाषाप्रवृत्तत्वेन मोहयितुमिच्छेदित्यर्थः। तथेति बहुविध इत्यर्थः। विधिरूपो भेदो विधिभेदः, तस्य प्रकृत्यन्तरमिति कारणान्तरम्। भेदाग्रमिति भेदपरिमाणम्। भेदपरिमाणञ्चेति भेदसंख्यापरिच्छेद एव ज्ञेयः। आख्यायमानम् इति च्छेदः। किमर्थं पुनः पृच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह—नेदानीमित्यादि। भवतोऽन्यथा श्रोतुम् अभिलषितमर्थमहमन्यथाचक्षाणा न भवत इच्छा पूरयेयम्। तेन त्वमेव तावत् विशेषयित्वा पृच्छेति वाक्यार्थः। यदा तु 'वेदानीं न पूरयेयम्' इति च पाठः तदा वेदानीमित्यग्रे आचक्षाण इच्छां न पूरयेयमिति योजना। किंवा वेति पूर्व्वेण युज्यते। तेन कतमेन विधिभेद-प्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानं भवानिच्छति, केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानमिच्छतीति योज्यम्। इदानीमित्यादि तु पूर्व्ववदाशङ्कायां वचनम्, एतद्विशेषप्रच्छकोऽधिकव्याकुलो भवतीति

* नेदानीमिति वा पाठः।

ब्रूयात् तत् परीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद् यथोक्तञ्च प्रतिवचनविधि-मवेक्ष्य सम्यक्। यदि तु न चैनं मोहयितुमिच्छेत् प्राप्तन्तु वचनकालं मन्येत काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ७१ ॥

द्विविधा तु खलु परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च। एतत् तु खलु द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात् एवमेषा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन। दशविधन्तु परीक्ष्यं, कारणादि यदुक्तमग्रे,

एवं मोहवचनेनोक्तः स प्रष्टा यदुत्तरं ब्रूयात् तदुत्तरं वाक्यं परीक्ष्य यथोक्तञ्च प्रतिवचनविधिं प्रत्युत्तरप्रकारं सम्यगवेक्ष्य विविच्य उत्तरं वाच्यं स्याद् भिषजा। यदीत्यादि—यदि तु भिषक् तथापूर्व्वं पृष्ट एनं प्रष्टारं मोहयितुं न चेच्छेत्। वचनकालमुत्तरवचनकालन्तु प्राप्तं यदि च मन्येत तदा कामं यथाभिलषितं पृष्टार्थमाप्तमेवाप्तवचनमेवाखिलेन कृत्स्नेनास्मै प्रष्ट्रे भिषजे वाप्य भिषजे ब्रूयात् स्पष्टम् ॥ ७१ ॥

गङ्गाधरः—तत्रोक्तप्रश्नस्योत्तरमाप्तमेव निखिलेन दर्शयितुमाह—द्विविधे त्यादि। कतिविधया परीक्षया कतिविधं परीक्ष्यमित्यन्तर्गततया भाषितं कतिविधा परीक्षेत्येतं प्रश्नमुत्तरयति—द्विविधा तु खलु परीक्षा। ननु किं द्वैविध्यमित्यत आह—ज्ञानवतामित्यादि। ज्ञानवतामाप्तोपदेशेन वस्तुषु ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं वा। कस्यचित् प्रत्यक्षं कस्यचिदनुमानमुपमानादीनामनयो रन्तर्भावात्। तद्दर्शितं तिस्रैषणीये। ननु अज्ञानवतां कतिधा परीक्षेत्यत आह—एतत् त्वित्यादि। एतत् तु द्वयमिति प्रत्यक्षमनुमानमुपदेशश्च इति परीक्षा त्रयम्। एवमनेन प्रकारेण एषा द्विविधा परीक्षा सहोपदेशेन त्रिविध

भाव। परीक्ष्यस्यार्थं भवतः श्रोतुमभिलषितमन्यथा आचक्षाण इति योजना। तत् समीक्ष्येति तद् वचनं समीक्ष्य यदौपाधिकं भवति, तद् यथोक्तं प्रतिवचनमित्यत्रैवाध्याये विगृह्य सम्भाषाविधावुक्तम्। अवेक्ष्योत्तरं वाक्यं पक्षान्तरवाक्यम्। पक्षान्तरमाह—सम्यगित्यादि। सम्यग् यदि तु ब्रूयादिति यदि सन्धायसम्भाषा ब्रूयात। प्राप्तमित्युचितम्, अनुचिते तु वचनकाले सन्ध्यादौ न वक्तव्यमेव। आप्तमेवेति यथार्थमेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

चक्रपाणि—तदेव यथार्थमुत्तरं पूर्व्वश्लेषेण यथाक्रमेणाह—द्विविधेत्यादि। ज्ञानवतामित्याप्तोपदेशरूपशास्त्रजनितज्ञानवताम्। पक्षान्तरं परीक्षात्रैविध्यमाह—एतद्धीत्यादि एतच्च परीक्षाया द्वैविध्यं त्रैविध्यञ्च त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीय एव व्याख्यातम्

तदिह भिषगादिषु संसार्य्य सन्दर्शयिष्यामः। इह कार्य्यप्राप्तौ कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजं, कार्य्ययोनिर्धातुवैषम्यम्, कार्य्यं धातुसाम्यम्, कार्य्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्धस्तु खल्वायुः, देशो

वा परीक्षा। इति कतिविधा परीक्षेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरम्।०। कतिविधं परीक्ष्यमिति प्रश्नस्योत्तरमाह—दशविधन्तु परीक्ष्यमिति। वमनादिकं प्रयोक्तुकामस्य दशविधं परीक्ष्यं न तु जगति दशविधमेवेति। ननु चिकित्सायां किं किं तद्दशविधं परीक्ष्यमित्यतस्तत्तद् दर्शयितुमाह—कारणादीत्यादि। कारणकरणकार्य्ययोनिकार्य्यकार्य्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपाया इति दशकं यदग्रे उक्तं जगति सार्व्वशास्त्रिककार्य्यारम्भेऽभिहितं तद् दशविधं परीक्ष्यम्। ननु तद् दशविधमायुर्व्वेदे चिकित्सायां किंवा किं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—तदिहेत्यादि। तत् कारणादिदशकं इहायुर्व्वेदशास्त्रे चिकित्सासमारम्भे भिषगादिषु संसार्य्य संसरणं कृत्वा सन्दर्शयिष्यामः। इहेत्यादि। इहायुर्व्वेदशास्त्रे कार्य्यप्राप्तौ चिकित्स्यप्राप्तौ कारणं चिकित्साकर्त्ता भिषक्, करणं पुनर्भेषजमिति युक्तियुक्तं गुणवच्चतुष्पादं भेषजं यद्यप्युक्तं तथाप्यत्र भिषजः कारणत्वेन पृथगुक्त्या भिषगितरद् द्रव्यातुरोपस्थातार इति गुणवत् त्रिपादम्। कार्य्ययोनिरिह धातुवैषम्यम्, ज्वरादीनां कार्य्याणां योनित्वात्। वातादिधातुवैषम्यं हि कार्य्यत्वं ज्वरादित्वमापद्यते। सर्व्वत्रैव हेतुवैषम्यं कार्य्ययोनिः। कालबुद्धीन्द्रियार्थानां वैषम्यमयोगातियोगमिथ्यायोगास्तैर्वातादिवैषम्यं कार्य्यं भवति। धातुसाम्यकरणन्तु ज्वरादिषु चिकित्सायाः कार्य्यम्। सुखावाप्तिः फलं कार्य्यस्य धातुसाम्यस्य निष्पाद्यं फलं सुखावाप्तिः। स्वस्थस्य धातुसाम्यमेव कार्य्यस्य रक्षणस्य योनिः कार्य्यं धातुसाम्यरक्षणं फलं सुखानुवृत्तिः। कार्य्यस्य धातुसाम्यरक्षणस्य फलं निष्पाद्यं सुखस्यानुवर्त्तनम् इति। अनुबन्धस्तु खल्वायुर्जीवितमित्यर्थः। भूमिरानूपादिरूपा आतुरः

भिषगादिषु संसार्य्येति भिषगादीनि चोपयुक्तान्युदाहरणानि कृत्वा। धातुवैषम्यमिति, विषमतां गता धातव एव हि विषमामवस्थां परित्यज्य समावस्थामापद्यमाना आरोग्याख्यस्य धातुसाम्यस्य समवायिकारणतया कार्य्ययोनितामापद्यन्ते। सुखावाप्तिरित्यारोग्यावाप्तिः। उक्तञ्च—"सुखसंज्ञकमारोग्यम्" इति। आयुश्चानुबन्धरूपम्। यद्यप्येतद् रोगिगतम् न वैद्यगतम्, तथापि वैद्येन काङ्क्षितत्वाद् वैद्यगतमेव तद्विज्ञेयम्। तेनानुबन्धलक्षणं कर्त्तारमभिप्रैतीति

भूमिरातुरश्च, कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रतिकर्म्मसमारम्भः, उपायस्तु भिषगादीनां सौष्ठवमभिसन्धानञ्च सम्यक्। इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्व्वेणैवोपायविषयेण व्याख्यातः। इति कारणादीनि दशसु भिषगादिषु संसार्य्य सन्दर्शितानि, तथैवानुपूर्व्व्या। एतद्दशविधं परीक्ष्यमुक्तञ्च ॥ ७२

चेति व्याधितः स्वस्थश्च पुरुषः। संवत्सर इत्यनेन तदन्तर्गतक्षणमुहूर्त्तदिनपक्षमासर्त्तूनां ग्रहणं बोध्यम्। आतुरावस्था चेति। आतुरस्यावस्था नानाविधा, स्वाभाविकी वैकारिकी च। तत्र स्वाभाविकी शैशवबाल्यपौगण्डकैशोरयौवनमध्यमस्थाविर्य्यातिस्थाविर्य्यरूपा। तत्रापि स्वाभाविकी दौर्ब्बल्यादौर्ब्बल्यसत्त्वबहुलरजोबहुलतमोबहुलब्राह्मसत्त्वादिवातलादिसमवातादिरूपा च, वैकारिकी तु साध्यासाध्यकृच्छ्रसाध्यदारुणातुर्य्यबलमांसादिक्षयादिरूपा प्रवृत्तिः। प्रतिकर्म्मसमारम्भ इति तत्तद्व्याधिप्रतिकारारम्भो भिषजः। उपायं दर्शयति—उपाय इत्यादि। भिषगादीनां सौष्ठवं सुष्ठुत्वं सम्यगभिसन्धानञ्च। ननूपायस्य भिषगादीनां सौष्ठवस्य सम्यगभिसन्धानस्य च वमनादिकार्य्यप्राप्तौ विषयः क इत्यत आह—इहाप्यस्येत्यादि। इह वमनादिकार्य्यप्राप्तौ अस्य भिषगादीनां सौष्ठवस्याभिसन्धानस्य चोपायस्य विषयः पूर्व्वेणैवोपायविषयेण कार्य्यकार्य्यफलानुबन्धेत्यादिना व्याख्यातः। तथा च धातुसाम्ये कार्य्ये कृतवमनादौ कर्म्मणि नोपायार्थोऽस्ति वमनादिकर्म्मकरणकालेऽपि नोपायार्थोऽस्ति। कृताच्च वमनादित उत्तरकालं सुखावाप्तिः आयुश्च नोपायार्थोऽस्ति परन्तु कर्त्तव्ये सति वमनादिकर्म्मणि भिषगादीनां सौष्ठवं सम्यगभिसन्धिश्चास्ति इति कर्म्मणः प्राक्कालो विषय इत्यर्थः। उपसंहरति। इति कारणादीनीत्यादि। तथैवानुपूर्व्व्येति कारणाद्यानुपूर्व्व्या। परीक्ष्यं समापयति—एतदित्यादि। इति कतिविधं परीक्ष्यमिति प्रश्नस्योत्तरम् ॥ ७२ ॥

यदुक्तम्, तदुपपन्नम्। कर्त्ता ह्यत्र भिषक्। तेनातुरगतमप्यायुर्भिषगपेक्षितत्वेन भिषज एव फलमिति ज्ञेयम्। प्रतिकर्म्म चिकित्सा। इहाप्यस्य इत्यादि अत्रापि कार्य्यफलानुबन्धव्यतिरिक्तानां सौष्ठवमभिविधानञ्च यथोक्तन्यायेनोपाय इति दर्शयति ॥ ७२ ॥

तस्य यो यः परीक्ष्यविशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः, स तथा तथा च व्याख्यास्यते।

कारणं भिषगित्युक्तमग्रे, तस्य परीक्षा, भिषङ् नाम स यो भिषति यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलो यस्य चायुः सर्व्वथा विदितं यथावत्। स च सर्व्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्

गङ्गाधरः—अथ कश्चात्र परीक्षाविशेषः कथञ्च परीक्षितव्य इति प्रश्नद्वयस्योत्तरं दर्शयितुमाह—तस्येत्यादि। तस्य दशविधस्य परीक्ष्यस्य यो यः कारणादिः प्रत्येकं परीक्ष्यविशेषः स व्याख्यास्यतेऽत ऊर्द्ध्वं तस्य च यो यः कारणादिर्यथा यथा परीक्षितव्यः स तथा तथा च व्याख्यास्यते। यागादौ चेदं दशविधं यथा—यजमानः कर्त्ता कारणम्। करणमृत्विग् याज्ञिकद्रव्यादिकम्। कार्य्ययोनिर्यजमानशरीरस्थनियतिरूपः परमात्मा पुरुषः। कार्य्यं धर्म्मः। नियतिरूपः पुरुष एव यागादिक्रियाभिर्विक्रियमाणो धर्म्मरूपेण निष्पद्यते। धर्म्मस्य कार्य्यस्य फलं स्वर्गप्राप्तिः। अनुबन्धः पुनर्जन्मपुत्रदारधनबान्धवादिप्राप्तिः। देशो याज्ञिकदेशः। कालः स स तत्तद् यागादिक्रियारम्भः। उपायस्तु यजमानादीनां सौष्ठवं तदभिसन्धानञ्चेति। एवं वैधेतरकर्म्मणि चाधर्म्मकार्य्यं काम्यकर्म्मफलत्यागो मोक्षः इति।

कारणमित्यादिना भिषगादीनां परीक्षा। भिषङ्नामेत्यादि। यो भेषतीति भिषरुग्जये सौत्रधातुरौणादिकप्रत्ययेन व्युत्पन्नार्थः यःसूत्रार्थप्रयोगकुशलः प्रकरणात् आयुर्व्वेदीयसूत्रार्थप्रयोगयोर्दक्षः यस्य चायुर्यथावत् सर्व्वथा विदितं, पूर्व्वत्रासिद्धीयविधेरनित्यत्वात् क्तान्तप्रयोगेऽपि कर्त्तरि षष्ठी, स भिषक् नाम भवति। स च भिषक् चिकित्साकार्य्यप्राप्तौ कारणं सति धातुवैषम्ये सर्व्वधातुसाम्यं

चक्रपाणि:—कश्च परीक्ष्यविशेषः कथञ्च परीक्षितव्य इति प्रश्नद्वयोत्तरं दातुमाह—तस्येत्यादि। यो यो विशेष इति कारणादीनां यो यः कर्त्तृत्वादिः सजातीयाद्वैत्वादेः तथा विजातीयाच्च भेषजादेर्विशेष इत्यर्थः। यथा परीक्षितव्य इत्यस्योदाहरणम्, "कच्चिदहमस्य" इत्येवंप्रन्थवक्ष्यमाणं ज्ञेयम्। भिषज्यति चिकित्सति। सर्व्वथेति हिताहितसुखदुःखतया। यथावत् सर्व्वधातुसाम्यमित्यादिना, धातुसाम्यस्य चात्र कारणं भिषक् न केवलं परेण परीक्षणीयः, किन्त्वात्मना

आत्मानमेवादितः परीक्षेत। तद् यथा—गुणिषु * गुणतः कार्य्याभिनिर्व्वृत्तिं पश्यन् कच्चिदहमस्य कार्य्यस्याभिनिर्व्वर्त्तने समर्थोऽस्मि न वेति। तत्रैते भिषग्गुणाः, यैरुपपन्नो भिषग् धातुसाम्याभिनिर्व्वर्त्तने समर्थो भवति। तद् यथा—पर्य्यवदातश्रुतता परिदृष्टकर्मता दाक्ष्यं शौचं जितहस्तता उपकरणवत्ता सर्व्वेन्द्रियोपपन्नता प्रकृतिज्ञता प्रतिपत्तिज्ञता चेति॥ ७३॥

करणं पुनर्भेषजम्। भेषजं नाम तद् यदुपकरणायोपकल्प्यते,

चिकीर्षन् कर्त्तुमिच्छन् आदितः प्रथमत आत्मानं स्वं परीक्षेत। ननु कथं भिषगात्मानं परीक्षेतेत्यतस्तद्यथेत्युक्त्वाह—गुणिष्विति। गुणिषु पुरुषेषु धातुवैषम्यव्याधिषु साम्यरक्षणेषु वा वैद्यः स्वस्य गुणतः कार्य्याभिनिर्व्वृत्तावस्य कार्य्यस्य व्याधिनिवृत्तिरूपस्याभिनिर्व्वर्त्तने कच्चिदहं समर्थो भविष्यामि न वेत्येवं पश्यन्नात्मानमादौ परीक्षेत। एतदातुरीयैतद्व्याधिरूपधातुवैषम्यनिवृत्तिरूपस्य कार्य्यस्याभिनिर्व्वर्त्तनेऽहं समर्थो भवामि वा न वेति रूपेण स्वं परीक्षेत। ननु के वैद्यगुणा इत्यत आह—तत्रेत्यादि। यैरिति गुणैः। एतेन वक्ष्यमाणगुणवत्तायां भिषजोऽवश्यं साध्यव्याधिनिवृत्तिकरणे सामर्थ्यमिति ख्यापितम्। गुणानाह—तद् यथेत्यादि। पर्य्यवदातश्रुततादयो गुणा दशप्राणायतनिके व्याख्याताः॥ ७३॥

गङ्गाधरः—चिकित्सायां करणस्य भेषजस्य परीक्ष्यविशेषस्य यथा परीक्षितव्यत्वं तद्वक्तुं करणं भेषजं लक्षयति—करणमित्यादि। करणं पुनर्भेषजमित्यत्र इत्युक्तमग्रे तस्य परीक्षेति पूर्व्ववचनस्यान्वयः। एवं परत्रापि सर्व्वत्र बोध्यम्। भेषजं नाम तदित्यादि। यत् विषमधातूनां धातुसाम्याभिनिर्व्वृत्तौ प्रयतमानस्य भिषज उपकरणायोपकल्प्यते तद् भेषजं नाम। न चात्र युक्ति-

प्यात्मान स च परीक्षयेदिति दर्शयति। अथ कथमात्मानं परीक्षयेदित्याह—गुणेष्विति, आत्मानं गुणयोगतया परीक्षयेदित्यर्थः। गुणत इति हेतौ पञ्चमी। कच्चिदितीच्छाप्रकाशने। प्रतिपत्तिरूपन्नायामापदि झटिति कर्त्तव्यकरणम्॥ ७३॥

चक्रपाणि—विशेषतश्चोपायान्तेभ्य इत्यनेन, कार्य्ययोनिप्रवृत्तिदेशकालोपायेभ्योऽन्यद् यद् यत्

* गुणेष्विति चक्र.।

भिषजो धातुसाम्याभिनिर्व्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपाया-न्तेभ्यः। तद् द्विविधं व्यपाश्रयभेदात्, दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपा-श्रयञ्चेति। तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युप-हारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासदानस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि। युक्तिव्यपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः। एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधमेव भवति, अद्रव्यभूतं द्रव्यभूतं

युक्तं षोड़शगुणं चतुष्पादं भेषजमिति यदुक्तं तत्। भिषजः कर्त्तृत्वेन पृथगुक्तावपि स्वस्य सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यामनुपकरणत्वात्। ननु योन्यादिभ्यो भेदाच्च यद्भिषजः कार्य्याभिनिर्व्वृत्तौ प्रयतमानस्योपकरणायोपकल्प्यते तद् भेषजं नामेति कारणादीनां सौष्ठवं सम्यगभिसन्धानञ्चेति भिषज उपकरणायोप-कल्प्यते तेनोपायान्ता अपि करणं भवत्विति मनसि कृत्वाह—विशेषतश्चेत्यादि। उपायान्तेभ्यो विशेषतश्च। उपायान्तेभ्योऽष्टभ्यः कार्य्यकर्त्तुर्यदुपकरणायोप-पद्यते तत् पुनर्भेषजं करणमभिधीयते। कार्य्ययोनिर्हि कार्य्यत्वेनाभिनिर्व्वर्त्तते, तेन कार्य्याभिनिर्वृत्ताविति कार्य्यपदेन व्यवच्छिद्यते। कार्य्यफलमपि च कार्य्य-मेव कार्य्यानुबन्धश्च कार्य्यजन्यः शुभाशुभरूपः कार्य्यान्तर एवेति। तद्भेषजं विभजते—तदित्यादि स्फुटम्　चेष्टाश्च दृष्टफला इत्यनेनादृष्टफलं चेष्टा दैवव्यपा-श्रयरूपा। एतच्चैवेत्यादि। एतच्छब्देन संशोधनोपशमनचेष्टानां परामर्श-वारणायाह—भेषजमिति। तेन एतद्दैवयुक्तिव्यपाश्रयं द्विविधं भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधमेव। तद्विवृणोति—अद्रव्यभूतमित्यादि। सूचीकटाहन्यायेनाल्पत्वात्

कर्त्तुरुपकरणं भवतीति तत् करणम् इति दर्शयति। कार्य्ययोनिर्हि लोके विचार्य्यं कर्म्मतया साधकतमात् करणात् पृथगुच्यते। प्रवृत्त्युपाययोश्च कर्त्तृकरणादिधर्म्मत्वेन न करणसंज्ञा। देश-कालौ तु न साधकतमौ। तेन उपायान्तेभ्यो यथोक्तविशेषेण यत् कर्त्तुरुपकरण भवति, तत् करणम्। अत्र व्यपाश्रयद्वैविध्ये च सत्वावजयोऽपि भेषजमवरुद्धं ज्ञेयम्—सत्त्वावजयो हि दृष्टद्वारोपकारी युक्तिव्यपाश्रये, तथा अदृष्टद्वारोपकारी तु दैवव्यपाश्रये प्रविशति। अत एवोक्तं युक्तिव्यपाश्रयव्याकरणे—'चेष्टाश्च दृष्टफला" इति। चेष्टाशब्देन मनश्चेष्टापि सत्त्वावजय-लक्षणा गृह्यते। पुनरौषधस्य प्रकारान्तरद्वैविध्यमाह—अङ्गभेदादित्यादि। अङ्गं शरीररूपं स्वरूपमिति यावत्। तेन स्वरूपभेदादित्यर्थः। द्रव्यभूत द्रव्यरूपम्, एवमद्रव्यरूपम्। उपायाभि-

चेति। तत्र अद्रव्यभूतं तद् यदुपायाभिप्लुतम्। उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनक्षोभणहर्षणभर्त्सन-बन्धनस्वप्नसंवाहनादिः अमर्त्त्यो * भावविशेषो यथोक्ताः सिद्ध्युपायाश्चेति। यत् तु द्रव्यभूतं वमनादिषु योगमुपैति तस्याप्येषा परीक्षा। इदमेवं-प्रकृति एवंगुणमेवंप्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतावेवं-

प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या त्वद्रव्यभूतं लक्षयति। तत्रेत्यादि। यदुपायाभिप्लुतम् उपायोपेतं यत् तदद्रव्यभूतम्। यथा लङ्घनादिकं भयप्रदर्शनाद्यर्थम्। दण्डो-त्तोलनादिकरणादिकं कर्म्म। प्रसङ्गसङ्गत्यात्रैवोपायं निर्दिशति। लक्षणन्तु पूर्व्वमुक्तम् उपायो नामेत्यादि। अमर्त्त्योऽमानुषिको व्यापारः। यथोक्ता यस्मिन् व्याधौ ये सिद्ध्युपायास्ते च इति एतदुपायाभिप्लुतं भयप्रदर्शनादिनिमित्तं दण्डोत्तोलनादिकं कर्म्म अद्रव्यभूतं भेषजं भवति, तस्य च परीक्षा नोपपद्यते इत्यतः प्रागद्रव्यभूतादिदं निर्दिष्टमल्पत्वात्।०। परीक्ष्यत्वाद् द्रव्यभूतमाह—यत् त्वित्यादि। तस्य संशमनस्य द्रव्यभूतस्यापिशब्दात् वमनादिषु यौगिकस्य द्रव्यभूतस्य च एषातः परं वक्ष्यमाणा परीक्षा। का परीक्षेत्यत आह—इदमेव-मित्यादि। एवंप्रकृति ईदृशयोनिकम्। एवंप्रभावमीदृशाचिन्त्यक्रियम्।

प्लुतमिति उपायव्याप्तम् उपायग्रहणगृहीतमिति यावत्। एवमन्ये भयादयोऽमूर्त्तभावा न साक्षादारोग्यकारणानि भवन्ति किं तर्हि शरीरस्थितानेव वातादीन् तथा कुर्व्वन्ति समत्वेनोत्-पाद्यमानान्। न ह्यमूर्त्तानि मूर्त्तानां शरीरधातूनामुत्पत्तौ समवायिकारणानि भवन्ति, भेषजन्तु द्रव्यभूतं समशरीरोत्पादे समवायिकारणं भवत्येव। तेन द्रव्यस्यारोग्यं प्रति साधकतमत्वं साधु, अमूर्त्तानाम् उपायादीनां न भेषजवत् साधकतमत्वमिति कृत्वा द्रव्यजन्य एव धातुसाम्ये तेषामुपायत्वं युक्तम्। एवं सूक्ष्मया बुद्ध्या भयादीनामुपायत्वम्, स्थूलया तु बुद्ध्या भेषजव्यवहारश्च आचार्य्याभिमतो द्विविधभेषजेऽर्थेऽद्रव्यभूतभयादिग्रहणादुन्नीयते। न केवलमद्रव्यभूतं भेषजमुपाय-व्याप्तम्, किन्तु अन्येऽपि परिचारकग्रहणगृहीता एवेत्याह—यथोक्ता सिद्ध्युपायाश्चेति। यथोक्ता. सिद्ध्युपायाश्च परिचारकादयोऽत्र दशविधपरीक्ष्ये तु साक्षादनुक्ता उपायाभिप्लुता एवेत्यर्थः। किंवा उपायाभिप्लुतमिति उपायमिश्रितम्। तत्र भयाद्यमूर्त्तभेषज एव यथोक्ताश्चोपायाः कारणादि-सौष्ठवसम्यगभिविधानरूपा अद्रव्यभूतभेषजपक्षगृहीता इत्यर्थः। तेन भयादिषु च तथा उपाय-शब्दाभिधेयेषु च अद्रव्यभूतभेषजशब्दप्रयोगो भवतीति दर्शयति। ये तु, उपायान्ताभि-प्लुतम् इति पठन्ति, ते देशकालावेव अद्रव्यभूतभेषजम् इति वदन्ति। वदन्ति च—द्रव्य-

* अमूर्त्तं इति चक्र।

गृहीतमेवंनिहितमेवमुपस्कृतमनया च मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावेवंविधस्य च पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति वा। यदन्यदपि चैवंविधं भेषजं भवेत् तच्चानेनान्येन वा विशेषेण युक्तमिति ॥ ७४ ॥

कार्य्ययोनिर्धातुवैषम्यम्, तस्य लक्षणं विकारागमः, परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृतेश्चोनातिरिक्तलिङ्गावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदारुणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ७५ ॥

एवंनिहितम् ईदृशरूपेण ईदृशस्थाने स्थापितम्। एवमुपस्कृतमीदृशप्रयत्नेन भूषितम्। वमनादुग्रप्रयोगगतसंशमनोपगतभेषजेभ्योऽन्येषां परीक्षार्थमाह—यदन्यदपीत्यादि। शस्त्रक्षारादिकं यदन्यदपि भेषजं तदनेनोक्तेनान्येन सुधारदुर्धारत्वादिरूपेण वा एषा भेषजपरीक्षा ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् कार्य्ययोनिपरीक्षार्थमाह—कार्य्ययोनिर्धातुवैधम्यम्, अत्रापि इत्युक्तमग्रे इत्यस्यान्वयः। तस्य धातुवैषम्यस्य विकारागम इति विकारो धातुवैषम्यमिति यदुक्तं तदत्र न विवक्षितं, परन्तु तस्य कार्य्यं ज्वरादिरूपं तस्यागम उत्पत्तिः। परीक्षेत्यादि। अस्य धातुवैषम्यतो विकारागमस्य परीक्षा तु विकारस्य ज्वरादेः प्रकृतेर्योनेर्वातादिशारीरमलस्य रसादिधातूपधातोश्च रजस्तमसोर्मानसमलयोः सत्त्वस्य च दूष्यस्य ऊनातिरिक्तलिङ्गावेक्षणम्। ऊनलक्षणावेक्षणेन धातूनां ह्रासतो व्याधिजन्म, अतिरिक्तलक्षणावेक्षणेन धातूनां वृद्धितो व्याध्यागमोऽनुमीयते। विकारस्य च धातुवैषम्यजनितस्य ज्वरादेः साध्यत्वादिलिङ्गविशेषावेक्षणञ्चेति प्रकारेण कार्य्ययोनिपरीक्षा कार्य्या ॥ ७५ ॥

शब्देन क्वाथकल्काद्युग्रपयोजनीयं द्रव्य 'द्रव्यम्' उच्यते इति। एतच्च मनोहारि। अनेन चान्येनेति साधनभूतेन च एवप्रकृत्या इत्यादिनोक्तेन तथा साध्येन च एवंविधस्य पुरुषस्य इत्यादिनोक्तेन विशेषेण युक्तमभूदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

चक्रपाणिः—तस्य लक्षणं धातुवैषम्यं प्रत्युपपन्नमित्यर्थः। विकारप्रकृतेरिति विकारस्य प्रकृतेर्दोषस्येत्यर्थः ॥ ७५ ॥

कार्य्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः, परीक्षा त्वस्य रुगुपशमनं स्वरवर्णयोगः शरीरोपचयो बलवृद्धिरभ्यवहार्य्याभिलाषो रुचिराहारकाले कालेऽभ्यवहृतस्य चाहारस्य सम्यग्जरणं, निद्रालाभो यथाकालं वैकारिकाणां स्वप्नानाम् अदर्शनं सुखेन च प्रबोधनं वातमूत्रपुरीषरेतसां मुक्तिः सर्व्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणाञ्चाव्यापत्तिरिति॥ ७६ ॥

कार्य्यफलं सुखावाप्तिः, तस्य लक्षणं मनोबुद्धीन्द्रियशरीरतुष्टिः॥ ७७ ॥

अनुबन्धस्तु खल्वायुः, तस्य लक्षणं प्राणैः सह संयोगः ॥ ७८ ॥

गङ्गाधरः—कार्य्यमित्यादि। कर्त्तुः कार्य्यमत्र धातुसाम्यमिति यदुक्तमग्रे तस्य लक्षणं विकारोपशमः ज्वराद्युपशमः। तस्य ज्वरादिविकारोपशमस्य परीक्षा तु रुगुपशमनमित्यादि रुगुपशमनं यातनोपशमनं, यातनोपशमनादिना ज्वराद्युपशमोऽनुमीयते, ज्वराद्युपशमनेन धातुसाम्यं धातुवैषम्याभावोऽनुमीयते। सुखेन प्रबोधनं ज्ञेयेष्वर्थेषु सुखेन ज्ञानं भवति सुखेन च वातादीनाम् अधोवातादीनां मुक्तिस्त्यागः। अव्यापत्तिः सम्पत्। इत्येवं प्रकारेण कार्य्यपरीक्षा कार्य्या॥ ७६ ॥

गङ्गाधरः—परीक्ष्यविशेषश्च कार्य्यफलं कथं परीक्षितव्यमित्यत आह—कार्य्यफलमित्यादि। इत्युक्तमग्रे इत्यप्यत्र योज्यम्। तस्याः सुखावाप्तेर्लक्षणम् अनुमानकरणं मनसश्च बुद्धीन्द्रियाणाञ्च शरीरस्य च तुष्टिः परितोषः। शरीरान्तर्गतत्वेन कर्म्मेन्द्रियाणामनुपादानान्न न्यूनता। इत्थं कार्य्यफलं परीक्षितव्यम्॥ ७७॥

गङ्गाधरः—नन्वनुबन्धः कथं परीक्षितव्य इत्यत आह—अनुबन्ध इत्यादि। अत्रापि इत्युक्तमग्रे इति योज्यम्। तस्यायुषो लक्षणं प्राणैः संयोगः। प्राणाः

चक्रपाणिः—सर्व्वाकारैरिति सर्व्वशुभलक्षणैः। सुखावाप्तिरित्यात्मगुणसुखप्राप्तिः। प्राणैः सह संयोग इति प्राणलक्षणवायुना योग इत्यर्थः। तेन प्राणशब्दस्यायुषो भिन्नार्थत्वाल्लक्ष्यलक्षणयो-

देशो भूमिरातुरश्च। तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वा स्यात् औषधपरिज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियं खलु आतुरपरिज्ञान-हेतोः। तद् यथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संवृद्धो * व्याधितो वा, तस्मिंश्च भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमिदमाचारजातमेतावच्च बलमेवंविधं सत्त्वमेवंविधं सात्म्यम् एवंविधो दोषः भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिदमहित-मिदमिति †। औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ ७६ ॥

पञ्च प्राणाख्यादयो वायवस्तैः सह संयोगस्तस्य लिङ्गं श्वासोच्छ्वासस्पन्दन-वचनादिकं श्वासादिना प्राणैः संयोगोऽनुमीयते तेन चायुरनुमीयते। आयुषो-ऽभावमात्रं हि म्रियते मृत्युश्च प्राणवियोगेनानुमीयते प्राणवियोगश्च श्वासाद्य-भावेनानुमीयते इत्थमायुः परीक्षितव्यम् ॥ ७८ ॥

गङ्गाधरः—ननु परीक्ष्यविशेषश्च देशः कः कथञ्च परीक्षितव्य इत्यत आह—देश इत्यादि। ननु भूमिस्तु देशः किमर्थं परीक्ष्यते इत्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्र भूम्यातुरयोर्मध्ये भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोः स्यात्। औषधपरिज्ञान-हेतोश्च स्यात्। वा-द्वयं प्रत्येकप्राधान्यार्थम्। नन्वातुरपरिज्ञानहेतोर्भूमिपरीक्षा कथं कार्य्या इत्यत आह—तत्रेत्यादि। आतुरपरिज्ञानहेतोर्भूमिपरीक्षेत्यर्थो-लभ्यते। परीक्षा परीक्षणचिह्नम्। तद् यथेत्यादि। अयमातुरो योऽयं दृश्यते कस्मिन्नित्यस्य संवृद्ध इत्यनेन व्याधित इत्यनेन च सम्बन्धः। आहारादिज्ञानेन रोगाणां कारणज्ञानं व्याधितानां क्रियासहत्वासहत्वादि-परिज्ञानञ्च भवति। विहारः परिस्पन्दनव्यापारः। आचारो वैधावैधक्रियाहेतूप-

चक्रपाणिः—क्रमप्राप्तं देशमाह—देश इत्यादि।—आतुरशब्देनेह शङ्क्यमानातुर्य्यतया स्वस्थवृत्तोपदर्शनीयः स्वस्थोऽपि ग्राह्यः। सोऽपि हि परीक्ष्यत एव स्वस्थवृत्तप्रयोगार्थम्। परि-शब्दो विशेषार्थः। तेन आतुरस्य सकलदेशकृतविशेषेण ज्ञानमातुरपरिज्ञानम्। एवं भेषज-परिज्ञानेऽपि देशकृतविशेषज्ञानं परिज्ञानं बोद्धव्यम्। समृद्ध इति वर्द्धितः। एवंविधं सात्म्य-मित्योकसात्म्यमित्यर्थः। इदं हितमित्यनेन च देशापेक्षया विपरीतगुणसात्म्यं ब्रूते। प्रायो-

* समृद्ध इति चक्रः। † इतः परं 'प्रायोग्रहणेन' इति चक्रेणाधिकं पठ्यते।

आतुरस्तु खलु कार्य्यदेशः, तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोर्वा भवति बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः, दोषप्रमाणानुरूपो हि भैषज्य-प्रमाणविशेषो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति। सहसा ह्यति-

वासादिव्यापारः। भक्तिरियं भजनशीलता। इत्यातुरपरिज्ञानहेतोर्भू मि-परीक्षा। शेषस्याह—औषधेत्यादि। कल्पेषु कल्पस्थानेषु ॥ ७९ ॥

गङ्गाधरः—इति भूमिदेशपरीक्षामुक्त्वातुरदेशपरीक्षामाह—आतुरस्त्वित्यादि। नन्वातुरः कथं देशो भवति, कस्य देशत्वादित्यत आह—कार्य्यदेश इति। कार्य्यस्य धातुसाम्यस्य देशः स्थानं तस्मादातुरो देश उच्यते। आतुरस्य परीक्षापि द्विधा, तदाह—तस्येत्यादि। तस्यातुरस्य परीक्षा एका आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः स्यात्, द्वितीया आतुरस्य बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः स्यात्। वा-द्वयं प्रत्येकप्राधान्यार्थम्। प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्यातुरस्य बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः परीक्षामाह—तत्र तावत् इत्यादि। बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोरातुरस्य परीक्षेत्यर्थात् लभ्यते। ननु कुतो हेतोरातुरस्य बलदोषप्रमाणं ज्ञायते इत्यत आह—दोषेत्यादि। हि यस्मात् कर्त्तु-भिषजः कार्य्याभिनिर्व्वृत्तौ भैषज्ये प्रयोक्तव्ये भैषज्यस्य प्रमाणविशेषो दोष-प्रमाणानुरूप आतुरबलप्रमाणापेक्ष एव युक्तः कार्य्याभिनिर्व्वृत्तिकरो भवति न तु दोषाननुरूपो व्याधितस्य बलानपेक्षो वा। कुत इत्यत आह—सहसेत्यादि। हि

ग्रहणेनेति च्छेद, प्रायोग्रहणेन न एकान्ततः परीक्षेत इति योजना, प्राय शब्देन च, देशेनाहाराद्यनु-मान निश्चित किन्तु प्रायो भवतीति दर्शयति। कल्पेष्विति मदनादिकल्पेषु, तत्र यद्यपि प्रथम एव तु कल्पे भूमिपरीक्षा वक्तव्या, तथाप्यत्र कल्पेष्विति यद्प्यतिदेशेन कथनाद बहुवचनं कृतम्, तदुत्तरकल्पवक्तव्यान्यपि हि द्रव्याण्यपि यथोक्त एव देशे ग्राह्याणीति दर्शनार्थम् ॥ ७९ ॥

चक्रपाणिः—भूमिरूपं देशमभिधायातुरमाह—आतुरस्तु खल्वित्यादि। कार्य्यदेश इति कर्त्तव्यधातुसाम्याधार इत्यर्थः, बलस्य दोषस्य च प्रमाणं बलदोषप्रमाणम्। इयमित्यग्रे "तस्मादातुरं परीक्षेत," इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणा। अथ किमर्थं बलदोषपरीक्षा शरीरस्य कर्त्तव्येति प्रकरणार्थः। बलप्रमाणविशेषापेक्ष इति,—यदि बलवच्छरीरं भवति, तदैव दोषप्रमाणापेक्षया

बलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत् । न हि अतिबलान्याग्नेयसौम्यवायवीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्म्माणि वा शक्यन्तेऽल्पबलैः सोढुम्, असह्यातितीक्ष्णवेगित्वाद्धि सद्यःप्राणहराणि स्युः । एतच्चैव कारणमवेक्षमाणा हीनबलमातुरमविषादकरैः मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चोपचरन्ति

यस्मात् अतिबलमातुरस्य बलमतिक्रान्तमतिशयबलवदौषधमपरीक्षकप्रयुक्तम् आतुरस्य बलं न परीक्ष्य भिषजा मूढेन प्रयुक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत् मारयेद वा मृतकल्पं वा कारयेत् । अल्पबलमौषधन्त्वतिबलमातुरं न पातयेत् न वा व्याधिसाधकं भवति इत्यतोऽनात्ययिकत्वात् तन्नादावुदाहृत्याचार्य्य आदौ आत्ययिकत्वात् तु अतिबलभेषजस्याल्पबलातुरे प्रयोगदोषं प्रदर्शितवान् । नन्वाग्नेयः पुरुषोऽल्पबलोऽपि सौम्यमौषधमतिबलमपि सोढुं शक्नोतीति कुतोऽल्पबलमातुरम् अतिबलमौषधमतिपातयेदित्यत अतिबलौषधस्याल्पबलातुरे प्रयोगोदाहरणमाह—न ह्यतीत्यादि । हि यस्मात् आग्नेयानि वा सौम्यानि वा वायवीयानि वाप्यौषधानि यद्यतिबलानि भवन्ति तदा तानि कानिचिदप्यतिबलान्यौषधानि नाल्पबलैः पुरुषैः सोढुं शक्यन्ते, न चाग्निक्षारशस्त्रकर्म्माणि वाल्पबलैः सोढुं शक्यन्ते । अल्पबलानाम् अग्न्याद्यसहत्वप्रदर्शनन्तु प्रसङ्गात् शिष्टज्ञानार्थं बोद्धव्यं न तेनासङ्गतम् । ननु तानि कानिचिदपि कुतो न सोढुं शक्यन्ते अल्पबलैरित्यत आह—असह्यातीत्यादि । असह्यत्वादतिबलान्यौषधानि अल्पबलेषूपयोजितानि तेषां सद्यःप्राणहराणि स्युरतितीक्ष्णवेगित्वादग्निक्षारशस्त्रकर्म्माणि चाल्पबलेषूपयुक्तानि तेषां सद्यःप्राणहराणि स्युरित्यर्थः । तस्मादातुरस्य बलदोषप्रमाणं ज्ञातव्यम् । आतुरस्य बलदोषप्रमाणज्ञानफलमाह—एतच्चैवेत्यादि । एतच्चैव उक्तं तावत् कारणमवेक्षमाणा भिषजः हीनबलमातुरं तदातुराणाम् अविषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैर्मृदुवीर्य्यसेवनसौख्यबाहुल्यैश्च पूर्व्वं वीर्य्यतः सौकु-

महौषधप्रमाण भवति । विपर्य्ययेण व्याकरोति—अल्पबले रोगिणि अपरीक्षकप्रयुक्तमेवातिमात्रं भवतीत्युक्तम्, न तु परीक्षकप्रयुक्तम् । प्राणहराणि स्युरिति अल्पबल इत्यर्थः । अविषादकरं शरीरमनसोरग्लानिकरम्, उत्तरोत्तरं प्रमाणलक्षणगुरुत्व येषा तैः । तेन दुर्व्वले यदि महादोष., स च भूममात्रभेषजसाध्यस्तथापि तदात्वव्यापत्तिभयान्न सहसा भेषजभूयस्त्व कर्त्तव्यम्, किन्तूत्तरोत्तरमभ्यासवशाद बलमपेक्ष्य भेषजभूयस्त्व कर्त्तव्यमिति दर्शयति । अविभ्रमैरिति

औषधैः, विशेषतश्च नारीः; ता ह्यनवस्थितमृदुविवृत*विक्लव-हृदयाः प्रायः सुकुमारा अबलाः परमसंस्तभ्याश्च†। तथा बलवति बलवद्व्याधिपरिगते स्वल्पबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकमेव भवति। तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च विकृतितश्च सारतश्च

मार्य्यतश्च लघुभिरारभ्योत्तरोत्तरं गुरुभिर्वीर्य्यतः सौकुमार्य्यतश्च गुरुभिर-विभ्रमैः देहमनसोर्विशिष्टभ्रमकरत्वाभावैरनात्ययिकैरत्ययकरत्वाभावैश्चौषधैः उपचरन्ति, न त्वनिवलैराग्नेयादिभिरौषधैरग्निक्षारशस्त्रकर्म्मभिश्च। अल्पबलेषु अविषादकराद्यौषधोपचरणप्रसङ्गात् जातिमात्रेणाल्पबलत्वाद्वा स्त्रीणां तदौषधो-पचरणमाह—विशेषतश्चेत्यादि। विशेषतो नारीश्चाविषादकरैर्मृदुसुकुमार-प्रायैरुत्तरोत्तरं गुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चौषधैरुपचरन्त्येतच्चैव कारण-मवेक्षमाणा भिषजः। कुत इत्यत आह—ता इत्यादि। हि यस्मात् ता नार्य्यो-ऽनवस्थितमृदुविवृतविक्लवहृदयाः अनवस्थितं न क्षणमप्येकरूपेणावस्थितं मृदु च विवृतं न संवृतं गोपनबुद्ध्या नावृतं विक्लवं विशिष्टभयशीलं हृदयं षड़ङ्गाङ्ग-विज्ञानेन्द्रियतदर्थसगुणात्ममनसां स्थानं यासां तास्तथा। क्लव ष् भये इति क्लव्धातो रूपं विक्लवम्। प्रायः बाहुल्येन सुकुमाराः प्रायोऽबलाश्च अल्पबलाः परमसंस्तभ्याः परमस्तम्भनीयाः न तु संशोधनीयास्तस्मादबलास्तु नारीः विशेषतोऽविषादकराद्यौषधैरुपचरन्ति एतत् कारणमवेक्षमाणा भिषज इति। ननु हीनबलं बलवदौषधं प्रयुक्तमेवं व्यापत्तिं करोतु बलवन्तश्चाल्पबलमौषधं किं युक्तं न वेत्यत आह—तथेत्यादि। बलवति पुरुषेऽल्पबलव्याधिमति बलवद्व्याधिपरिगते चाल्पबले वा असाधकं व्याधिनिवृत्तेरसाधकम्। तस्मात् उक्तकारणात् आतुरं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः प्रकृतितश्चेत्यादितो

पाककालेऽप्यविकारिकैः। अनात्ययिकैरिति न महाविपत्तिकरैः। यथोक्तगुणभेषजं विशेषेण स्त्रीणां कर्त्तव्यमित्याह—विशेषत इत्यादि। हृदयशब्देन हृदयस्थं मन इति ज्ञेयम्। मृदुवृत्तम् अगम्भीरम्। विक्लवं स्तोकक्लेशाभिभवनीयम्। अनेन च दुर्ब्बलचेतस्त्वमुक्तम्। पर-संस्तम्भ्याः न स्वयमात्मानं सद्वचनात् स्तम्भयन्ति। तथेत्यादिनाऽल्पप्रमाणभेषजदोषमाह— बल-वद्व्याधिपरिगते इति वचनेन य एव बलवान् व्याधिर्बलवत', स एवाल्पभेषजासाध्य, यस्तु बलवतोऽप्यबलः, सोऽल्पभेषजसाध्य एव परीक्षाहेतुमभिधाय यथा शरीरं परीक्षणीय तदाह—

---

* वृत्तेति चक्र। † परसंस्तभ्याश्च इति चक्रः।

संहननतश्च प्रमाणतश्च सात्म्यतश्च सत्त्वतश्चाहारशक्तितश्च व्यायामशक्तितश्च वयस्तश्चेति बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः ॥ ८० ॥

तत्रेमान् प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः। तद् यथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिं मातुराहारविहारप्रकृतिं महाभूतविकारप्रकृतिञ्च गर्भशरीरमपेक्षते। एता

दशकत परीक्षेत। प्रकृत्यादिज्ञानेनातुरस्य बलप्रमाणज्ञानं भवति, बलदोषप्रमाणज्ञानेनातुरबलप्रमाणापेक्षो दोषप्रमाणानुरूपो भेषजप्रमाणविशेष कल्पयितुं शक्यते भिषजेति बोध्यम् ॥ ८० ॥

गङ्गाधरः—ननु प्रकृत्यादय कीदृशा इत्यत आह—तत्रेमानित्यादि। तत्रादौ पुरुषाणां प्रकृतिं विवृणोति—तद् यथेत्यादि। शुक्रेत्यादि। मनुष्याणामित्यर्थात् बोध्यम्। तेन मनुष्याणां गर्भशरीरं शुक्रशोणितप्रकृतिं यादृशपुरुषस्य यादृशशुक्रं यादृशनार्य्या यादृशशोणितं तयोर्या प्रकृतिः। मातुः कालगर्भाशयप्रकृतिं मातुः कैशोरयौवनतारुण्यप्रौढ्याद्यावस्थिककाले गर्भाशयस्य या प्रकृतिः। मातुराहारविहारप्रकृतिं गर्भाधाने सति मातुर्यद्यदाहारोऽभ्यवहरणं यथा यथा च विहारस्तयोर्या प्रकृति। महाभूतविकाराः शौक्रा आर्त्तवा आहारद्रव्यरसजा आत्मजाश्च वातादयश्चत्वारश्चतुर्व्विधास्तेषामाकाशस्य च या या प्रकृतिः, तां तां प्रकृतिमपेक्षते। यथाशुक्रं यथार्त्तवं यथाकालगर्भाशयानुरूपं मातुराहारविहारानुरूपञ्च महाभूतविकारानुरूपञ्च गर्भशरीरम्

तस्मादित्यादि। बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोरित्यत्र देहबल दोषबलञ्च सामान्येन गृह्यते। येन विकृतित शरीरज्ञानं दोषबलज्ञानहेतोर्भवति, तदेव "प्रकृत्यादीना विकृतिवर्ज्जानाम्" इत्यादिना वक्ष्यति। किंवा बलं शारीर बलमेवोच्यते, तत्र च विकृतिबलेनापि शरीरबल बुध्यत इति कृत्वा इह सामान्येनोक्तम्, उत्तरत्र तु विकृत्या दोषप्रमाण प्रायो विज्ञायत इति कृत्वा "विकृतिबलत्रैविध्येन दोषबलत्रैविध्यमनुमीयते" इत्युक्तम्। प्रकृतिमिति स्वभावम्। एतानि तु शुक्रादीनि शुक्रशोणिते वा। यादृगवस्थो दोषस्तादृग्गर्भे प्रकृतिर्भवति, यथा शुक्रशोणितमेलककाले यो दोष उत्कटो भवति स प्रकृतिमारभते, एव गर्भाशयस्थश्च दोष। मातुराहारविहारौ तत्कालीनौ यद्दोषकरणस्वभावौ, सा च प्रकृतिर्गर्भशरीरे भवति। एषु च प्रकृत्यारम्भकेषु कारणेषु यद्बलवद्भवति कारणान्तरवृंहितञ्च, तदेव प्रकृत्यारम्भकं भवति। कालादयश्च शुक्रशोणितमेव कुर्व्वन्तः प्रकृतिजनका

हि येन येन दोषेण एकेन अधिकेन समेन वा अनुबध्यन्ते तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते। सा सा दोष-प्रकृतिरुच्यते सर्व्वमनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता। तस्मात् श्लेष्मलाः प्रकृत्या केचित् पित्तलाः केचिद्वातलाः केचित् समधातवः केचिद् भवन्ति। तेषां लक्षणानि व्याख्यास्यामः॥ ८१॥

श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमित-गुरुशीतविज्जलाच्छः। तस्य स्नेहात् श्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः, श्लक्ष्णत्वात् श्लक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वाद् दृष्टिसुखसुकुमारावदाताङ्गाः,

अपेक्षते। हि यस्मात् गर्भशरीरापेक्षणीयास्तु एताः शुक्रशोणितप्रकृतिकाल-गर्भाशयप्रकृतिमात्राहारविहारप्रकृतिमहाभूतविकारप्रकृतयो भवन्ति। येन येन एकेनाधिकेन समेन वा दोषेण वातपित्तकफरूपेणानुबध्यन्ते, तेन तेनैकेनाधिकेन समेन वा दोषेण गर्भोऽनुबध्यते तदारब्धत्वात् तदाकरत्वाच्च। तस्मात् स्वप्रकृतिशुक्रशोणिताद्यनुबन्धकदोषानुबन्धत्वात् सा सा स्वप्रकृतिशुक्र-शोणिताद्यनुबन्धकदोषप्रकृतिर्मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता उच्यते. तस्मात् तेन तेन दोषेण प्रकृतिव्यपदेशात् केचित् प्रकृत्या श्लेष्मलाः केचित् प्रकृत्या पित्तलाः केचित् प्रकृत्या वातलाः केचित् समधातवः प्रकृत्या भवन्ति। एषां स्वस्थलक्षणम् आतुरलक्षणञ्च स्वास्थ्यचतुष्के व्याख्यातं तथा रोगानीकविमाने व्याख्यातम् ॥८१

गङ्गाधरः—श्लेष्मा हीत्यादि। सारं प्रसादरूपं. विज्जलः पिच्छिलः, अच्छः वैमल्यवान्। श्लेष्मणः प्रतिगुणतः श्लेष्मलानां लक्षणान्याह—तस्य स्नेहादित्यादि। तस्य श्लेष्मणः। तस्येत्यस्य सर्व्वत्रैवान्वयः। श्लक्ष्णाङ्गा अकर्कशाङ्गाः, दृष्टिसुखसुकुमारावदाताङ्गाः दर्शने सुखजनकं सुकुमारं मृदुभूतमवदातं

भवन्तीति। तन्त्रान्तरे शुक्रशोणितगतदोषेणैव प्रकृत्युत्पादो दर्शित। गर्भादिप्रवृत्तेति गर्भस्यादिमेलके प्रवृत्ता। समैर्दोषैर्द्वन्द्वैर्गर्भजन्मैव न भवति इति विकृतदोषत्रयं प्रकृतेरारम्भकमिति ज्ञेयम्। प्रकृतिविकारश्च सूत्रस्थान एव व्याकृत ॥ ८०।८१ ॥

चक्रपाणिः—मृदुत्वं जलकृतम्, जलञ्चावदातमिति मृदुत्वादेवावदातत्वम्। अशीत्यशब्द-

माधुर्य्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सारत्वात् सारसंहत-स्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्व्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्द-चेष्टाहारव्याहाराः, स्तैमित्यादशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः, गुरु-त्वात् साराधिष्ठितगतयः, शैत्यादल्पक्षुत्तृष्णासन्तापस्वेददोषाः, विज्जलत्वात् सुश्लिष्टसारसन्धिवन्धनाः, तथाच्छत्वात् प्रसन्न-दर्शनाननाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति। त एवंगुण-योगात् श्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति॥ ८२॥

निर्म्मलमङ्गं येषां ते तथा। प्रभूतानि वहूनि शुक्रव्यवायापत्यानि येषां ते तथा। सारसंहतस्थिरशरीराः सारं वहुसारात्मकं संहतं निविड़ं स्थिरम् अचलं शरीरं येषां ते तथा। उपचितपरिपूर्णसर्व्वाङ्गाः उपचितानि समृद्धानि परिपूर्णानि अहीनानि सर्व्वाणि अङ्गानि येषां ते तथा। मन्दचेष्टाहारव्याहाराः मन्दा अल्पाश्चेष्टा क्रियाश्चाहाराश्च व्याहाराः वाचश्च येषां ते तथा। अशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः अशीघ्रं चिरेण कालेन आरम्भः शरीर-वाक्मनःप्रवृत्तिः क्षोभो मनसोऽकस्मात् क्षुब्धता विकारो मनसो वा शरीरस्य वा वैषम्यं येषां ते तथा। साराधिष्ठितगतयः सारेणाधिष्ठिताः प्रमत्त-गजेन्द्राणामिव गतयो येषां ते तथा। अल्पक्षुत्तृष्णासन्तापस्वेददोषा इति दोषपदेन दोषजव्याधावपि तृष्णादीनामल्पत्वमिति ख्यापितम्। विज्जल-त्वात् पैच्छिल्यात्। सुश्लिष्टसारसन्धिवन्धनाः सुष्ठु श्लिष्टानि संयुक्तानि सार-रूपेण सन्धीनां वन्धनानि येषां ते तथा। प्रसन्नदर्शनाननाः प्रसादरूपेण दर्शनं वस्तूनां दृष्टिराननञ्च येषां ते तथा। प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराः प्रसन्नौ च स्निग्धौ वर्णस्वरौ येषां ते तथा। वर्णप्रसाद स्निग्धवर्णत्वं प्रसन्नस्वरता श्रुत-मधुरस्वरता चेत्यर्थः। त एवंगुणयोगादिति ते श्लेष्मलाः पुरुषा एवमुक्त-गुणयोगात्। बलवन्त इति बलं विपुलतया वर्त्तते येषां ते बलवन्तः।

आरम्भादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। सारगतयो न स्खलन्ति, अधिष्ठितगतयः सर्व्वेण पादेन महीमाक्रमन्ति। अवस्थितगतय अवस्थितत्वेन पादगतिर्भवति। प्रसन्ने दर्शनानने यस्य स तथा। वसुमत्त्वादि प्रकृतिरूप यद भवति, तन् प्रकृतिभावाज ज्ञेयम्॥ ८२॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रुतं विस्रमम्लं कटुकञ्च। तस्यौष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहाः, शुष्कसुकुमारावदातगात्राः, प्रभूत-पिप्लुव्यङ्गतिलकपिड़काः, क्षुत्पिपासावन्तः, क्षिप्रवलिपलित-खालित्यदोषाः, प्रायो मृदुकपिलाल्पश्मश्रुलोमकेशाः ; तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णपराक्रमास्तीक्ष्णाग्नयः प्रभूताशनपानाः क्लेशासहिष्णवः दन्दशूकाः ; द्रवत्वाच्छिथिलमृदुसन्धिवन्धमांसाः प्रभूतसृष्ट-स्वेदमूत्रपुरीषाः ; विस्रत्वात् प्रभूतपूति-*-कक्षास्यशिरःशरीर-गन्धाः ; कट्वम्लत्वादल्पशुक्रव्यवायापत्याः। त एवंगुणयोगात् पित्तला मध्यबला मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च भवन्ति ॥ ८३ ॥

ओजस्विन इति ओजो बलहेतुधातुविशेषस्तद्वन्त। आयुष्मन्त इति दीर्घायुष्मन्त, एतेनायुःप्रमाणज्ञानहेतोरातुरपरीक्षायामातुरस्य बलदोषप्रमाण-ज्ञानेषु प्रकृतितः परीक्षापेक्षत्वात् पूर्व्वं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोरातुरपरीक्षा उच्यते इति ज्ञापितम् ॥ ८२ ॥

गङ्गाधरः—पित्तप्रकृतिकानां लक्षणार्थमाह—पित्तमित्यादि। द्रुतं द्रवम्, विस्रमामगन्धि। तस्येति पित्तस्य, उष्णासहाः उष्णं सोढुमशक्ताः, शुष्क-सुकुमारावदातगात्राः शुष्कं निःस्नेहमथच सुकुमारमवदातञ्च निर्म्मलं गात्रं येषां ते तथा। प्रभूतपिप्लुव्यङ्गतिलकपिड़काः प्रभूता बहुलाः मुखव्यङ्गाः पिप्लवः शरीरदेशे व्यङ्गास्तिलकास्तिलकालकाः पिड़काश्च येषां ते तथा। क्षुत्पिपासावन्तः अधिकक्षुत्तृष्णावन्तः। तैक्ष्ण्यादित्यादि स्पष्टम्। द्रवत्वाद् इत्यादि च स्पष्टम्। विस्रत्वादित्यादि। प्रभूतपूतयो दुष्टाः कक्षादीनां गन्धा येषां ते तथा। कट्वम्लत्वादित्यादि स्पष्टम्। त एवमित्यादि मध्यानि ज्ञानं शास्त्रज्ञानं विज्ञानं तदर्थनिश्चयः वित्तं धनम् उपकरणं दोलाश्वगजादि, तानि सन्ति येषां तेषाम् ॥ ८३ ॥

चक्रपाणि—दन्दशूका पुनःपुनर्भक्षणशीला, प्रभूताशनस्तु बहुभक्षणत्वेन। पूतिर्वक्षः-

* प्रभूतपूतिवक्षःकक्षेत्यादि पाठः चक्रसम्मत।

वातस्तु खलु रुक्षलघुचलवहुशीघ्रशीतपरुषविशदः। तस्य रौक्ष्याद्वातला रुक्षापचिताल्पशरीराः प्रततरुक्षक्षामभिन्न*सक्त-जर्ज्जरस्वरा जागरूकाश्च भवन्ति। लघुत्वाल्लघुचपलगतिचेष्टाहार-विहाराः, चलत्वादनवस्थितसन्ध्यक्षिभ्रूहन्वोष्ठजिह्वाशिरःस्कन्ध-पाणिपादाः, वहुत्वाद् वहुप्रलापकण्डराशिराप्रतानाः, शीघ्रत्वात् शीघ्रसमारम्भक्षोभविकाराः शीघ्रत्रासरागविरागाः श्रुतग्राहिणः अल्पस्मृतयश्च, शीतत्वाच्छीतासहिष्णवः प्रततशीतकोद्वेपक-स्तम्भाः, पारुष्यात् परुषकेशश्मश्रुलोमनखदन्तवदनपाणि-पादाः, वैशद्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिशब्दगामिनश्च भवन्ति। त एवंगुणयोगाद्वातलाः प्रायोऽल्पबलाश्चाल्पायुष-श्चाल्पापत्याश्चाल्पसाधनाश्चाल्पधनाश्च भवन्ति॥ ८४॥

गङ्गाधरः—वातप्रकृतिलक्षणार्थमाह—वातस्त्वित्यादि। रुक्षादिविशदान्तो द्वन्द्वस्ततः परं मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः। तस्येति वातस्य। रुक्षमपचितं कृशमल्पं ह्रस्वं शरीरं येषां ते तथा। प्रततेत्यादि। प्रततं निरन्तरं विस्तरेण वा रुक्षः कर्कशः क्षामः क्षीणः भिन्नो भङ्गरूपः सक्तोऽव्यक्तः जर्ज्जरः असंहतः स्वरो येषां ते तथा, जागरूकाश्च भवन्ति। लघुत्वात् लाघवात् लघु शीघ्रं चपला चञ्चलरूपा गतिश्च चेष्टा चाहारश्च विहारश्च येषां ते तथा, लघुचपलयोः सर्व्वत्रान्वयः। अनवस्थिताः अस्थिराः सन्ध्यादयो येषां ते तथा, वहुत्वादिति विच्छेदस्वभावात्, शीघ्रत्वात् शीघ्रकरत्वात् शीघ्रसमारम्भादयः अचिरात् समारम्भादयस्त्रासादयश्च, श्रुत-ग्राहिणः श्रुतमात्रं ग्रहीतुं धारयितुं शीलं येषां ते तथा, अल्पस्मृतयश्चेत्यचिर-स्थायिस्मृतयः, शीतासहिष्णवः शीतं सोढुमशीलाः, प्रततं शीतकं शैत्यम् उद्वेपक उत्कम्पता स्तम्भश्च येषां ते तथा, परुषाः निःस्नेहत्वेन खराः केशादयो येषां ते तथा, स्फुटिताः पाटिता अङ्गावयवा येषां ते तथा, सततं गमने

प्रभृतिषु गन्धो येषां ते तथा। प्रततः प्रसृतः। भिन्नो भग्नपात्रध्वनिसमः। मन्दो हीनः। सक्तो वद्धः। सततसन्धिशब्दगामिन इति सन्धिस्फुटनशब्दवन्तः॥ ८३।८४॥

* इतः परं मन्द इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः, सर्व्वगुणसमुदितास्तु समधातवः। इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ८५ ॥

विकृतितश्चेति। विकृतिरुच्यते विकारः। तत्र विकारं हेतु-दोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलविशेषैर्लिङ्गतश्च परीक्षेत। न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिबलविशेषोपलब्धिः। यस्य हि व्याधेर्दोषदूष्यप्रकृतिदेशकाल*साम्यं भवति महच्च हेतुलिङ्गबलम्, स व्याधिर्बलवान्। तद्विपर्य्ययश्चाल्पबलः, मध्यबलस्तु दोषदूष्यादीनामन्यतमसामान्याद्धेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ ८६ ॥

सन्धयः शब्दायन्ते येषां तथाविधं गन्तुं शीलं येषां ते सततसन्धिशब्दगामिनः, प्रायेणाल्पबलाः क्वचिन्मध्यमबला अपि भवन्ति। शेषमेवं स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

गङ्गाधरः—संसृष्टत्वात् कफादीनां द्विकाः संसर्गात् संसृष्टलक्षणा उक्तकफादीनां लक्षणानां तत्तद्दोषप्राकृतलक्षणाः। सर्व्वगुणसमुदितास्तु सर्व्वेषां वातपित्तकफानां प्रकृतिस्थानां सर्व्वे गुणा समुदिता येषां ते तथा ॥ ८५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् विकृतितश्चातुरस्य परीक्षां दर्शयति—विकृतितश्चेत्यादि। विकृतिरुच्यते विकार इति। विकारोऽत्र धातुवैषम्यनिमित्तो ज्वरादि। न तु धातुवैषम्यं ज्वरादितोऽनुमेयत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्। हेतुना दोषेण दूष्येण प्रकृत्या देशेन कालेन बलेन लिङ्गतश्च परीक्षेत। कुतो हेत्वादिविशेषैः लिङ्गतश्च परीक्षेत विकृतिमिति? अत आह—न हीत्यादि। हेत्वादीनां बलविशेषमन्तरेण यस्माद्व्याधिबलविशेषोपलब्धिर्न भवति। कुत इत्यत आह—यस्येत्यादि। तद्विपर्य्ययः दोषदूष्यादीनामसाम्यम्। दोषदूष्यादीनामन्यतमसामान्याद्धेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्च। हेतुरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिः ॥ ८६ ॥

चक्रपाणि—सर्व्वगुणसमुदिता इति सर्व्वप्रकृतियुक्ता प्रशस्तगुणयुक्ताः,—यदुक्तं वाग्भटे—"समधातुः समस्तासु श्रेष्ठ" इति। यदि च प्रशस्तगुणता न स्यात, न तदा श्रेष्ठत्वं स्यात्। साम्यस्थिताश्च दोषा साम्यप्रभावादेव गुणान् परान् कुर्व्वते, न दोषान् इति ज्ञेयम्। साम्यं भवतीति परस्परतुल्यगुणता भवति। महच्च हेतुलिङ्गबलमिति हेतवो लिङ्गानि च बलवन्ति

* बल इत्यधिकः पाठ क्वचिद दृश्यते।

सारतश्चेति। साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थम् उपदिश्यन्ते त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानीति।

तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव च त्वक् त्वक्साराणाम्। सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्यप्रहर्षणान्यायुश्चानित्वरमाचष्टे॥ ८७॥

कर्णाक्षिमुख-जिह्वानासौष्ठपाणिपादतल-नख-ललाट-मेहनं स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद् भ्राजिष्णु रक्तसाराणाम्। सा सारता सुखमुद्धतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्य्यमनतिबलमुष्णासहिष्णुतां चाचष्टे॥ ८८॥

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोदर-कक्ष-वक्षः-पाणिपादसन्धयस्तु स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता मांससाराणाम्। सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्ज्जवं बलमारोग्यमायुश्च दीर्घमाचष्टे॥ ८९॥

गङ्गाधर—सारतः परीक्षामाह—सारतश्चेत्यादि। सत्त्वं मनः, न तु सत्त्वगुणः तदाश्रयत्वात्। तत्रेत्यादि स्पष्टम्। सा सारतेत्यादि स्पष्टार्थम्। आयुश्चानित्वरम् अगत्वरमायुश्चाचष्टे व्यनक्ति॥ ८७॥

गङ्गाधर—रक्तसाराणां पुंसां स्निग्धरक्तं श्रीमद् भ्राजिष्णु च कर्णादिकम्। उद्धतां विपुलां मेधाम्। अनतिबलं मध्यबलम्॥ ८८॥

गङ्गाधर—शङ्खो ललाटैकदेशः, ललाटो ललाटस्य मध्यमदेशः। कृकाटिका घाटा। एते शङ्खादयः स्थिरा गुरवश्च शुभाश्च मांसोपचिताश्च भवन्ति। बलं दीर्घम् अतुलम्, आयुश्च दीर्घम्॥ ८९॥

भूयांसि च। अन्यतमसामान्यादिति दोषादीनां सामान्ये केनचित् केनचिदसामान्ये सति इत्यर्थः॥ ८५।८६॥

चक्रपाणि—सारतश्चेत्यादौ सारशब्देन विशुद्धतरो धातुरुच्यते। सप्रभेति प्रभायुक्ता। त्वक्साराणामिति च्छेदः। तथेयं सारता किं करोतीत्याह—सा सारतेत्यादि। एवमन्यत्रापि सारतेति व्याख्यातव्यम्॥ ८७॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषेण स्नेहः मेदःसाराणाम्। सा सारता वित्तैश्वर्य्यसुखोपभोगदानार्ज्जवं सुकुमारोपचारताश्चाचष्टे ॥ ९० ॥

पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिवुकशिरःपर्व्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः। ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ ९१ ॥

मृद्वङ्गा वलवन्तश्च स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः। ते दीर्घायुषो वलवन्तः श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसम्मानभाजश्च भवन्ति ॥ ९२ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराः भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसाराः। ते स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगाः* बलवन्तः सुखारोग्यवित्तैश्वर्य्यसम्मानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥९३॥

<u>गङ्गाधरः</u>—मेदःसाराणां वर्णादिषु स्नेहः, वित्तं धनादि, ऐश्वर्य्यं प्रभुता ॥ ९० ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—अस्थिसाराः स्थूलपार्ष्ण्यादयः स्थूलास्थिदन्ताश्च। तेऽस्थिसारा महोत्साहादिमदादयः सारस्थिरशरीराः साररूपेण स्थिरमचलं शरीरं येषां ते तथा ॥ ९१ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—मज्जसारास्तु मृद्वङ्गादयः। स्थूलाश्च दीर्घाश्च वृत्ताश्च सन्धयो येषां ते तथा। ते मज्जसाराः श्रुतमधीतं विज्ञानादिकञ्च भजन्ते ॥ ९२ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—शुक्रसारास्तु सौम्या इत्यादयः। प्रहर्षबहुला मैथुनबहुलाः। स्निग्धाश्च वृत्ताश्च सारभूताश्च समाश्च संहताश्च शिखरदशना येषां ते तथा। स्त्रीप्रियाः स्त्रीणां प्रिया ॥ ९३ ॥

<u>चक्रपाणि</u>—श्रीमदिति शोभायुक्तम्। अरत्निः कफोणिका। शिखरदशना शोभनदशना।

---

* स्त्रीप्रियोपभोगा इति चक्र।

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्यक्तविषादाः सुव्यवस्थितगति-गम्भीरबुद्धिचेष्टाः कल्पनाभिनिवेशिनश्च * सत्त्वसाराः, तेषां स्वलक्षणैर्गुणा व्याख्याताः ॥ ९४ ॥

तत्र सर्व्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परमसुख-युक्ताः क्लेशसहाः सर्व्वारम्भेष्वात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभि-निवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनाद-स्निग्धगम्भीरमहानिस्वनाः सुखैश्वर्य्यवित्तोपभोगसम्मानभाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिर-जीविनश्च ॥ ९५ ॥

गङ्गाधरः—स्मृतिमन्त इत्यादि। समरविक्रान्तयोधिनः समरे मल्लयुद्धे वा शस्त्रास्त्रयुद्धे वा वाग्युद्धे वा व्यवहारयुद्धे वा विक्रान्ताः सन्तो योद्धुं शीलं येषां ते तथा। सुव्यवस्थिता गतिर्गम्भीरा बुद्धिश्चेष्टा च येषां ते सुव्यवस्थित-गतिगम्भीरबुद्धिचेष्टाः। कल्पनाभिनिवेशिनः कल्पनायां क्लृप्तीकरणेऽभि-निवेशशीलाः। तेषां स्वलक्षणैः स्मृतिमत्तादिभिर्गुणाः कर्म्माणि व्याख्याताः। स्मृतिमत्तादिकार्य्याणि स्मृत्यादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

गङ्गाधरः—एतैः सारैर्बलभेदान् दर्शयति—तत्रेत्यादि। सर्व्वारम्भेषु सर्व्वासु क्रियासु समर्थत्वेनात्मनि प्रत्ययशालिनः। कल्याणे शुभेऽभि-निवेशिनः। स्थिरं समाहितं संहतं शरीरं येषां ते तथा। सुसमाहितगतयः सुष्ठु समाहिता गतिर्येषां ते तथा। सानुनादस्निग्धगम्भीरमहानिस्वनाः अनुनादेन सह वर्त्तमानः स्निग्धो गम्भीरश्च महान् निस्वनो येषां ते तथा, प्रतिध्वनिजनक-स्निग्धगम्भीरमहानादा इत्यर्थः। मन्दा अल्पा जरा येषां ते तथा। मन्द-विकारा अल्परोगवन्तः। प्रायस्तुल्यगुणा विस्तीर्णा येषां तान्यपत्यानि येषां ते तथा ॥ ९५ ॥

स्त्रीप्रिय उपभोग सम्भोगो येषां ते तथा। समरे विक्रम्य योधयन्तीति समरविक्रान्तयोधिनः। अवस्थिता इति परिस्थिता। तुल्यगुणविस्तीर्णापत्या इति जनितात्मसदृशापत्याः। प्रायः

* कल्याणाभिनिवेशिनश्च इति पाठान्तरम्।

अतो विपरीतास्त्वसाराः। मध्यानां मध्यैः सारविशेषैर्गुण विशेषा व्याख्याताः। इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाण विशेषज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति॥ ९६॥

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषगत्र मुह्येदयमुपचितत्वा बलवानयमल्पबलः कृशत्वादयं महाबलवान् महाशरीरत्वादय मल्पशरीरत्वाद् दुर्ब्बल इति। दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैवं बलवन्तः, तत्र पिपीलिकाभारवहनवत् सिद्धिः। अतश्च सारत परीक्षा इत्युक्तमेव॥ ९७॥

संहननतश्चेति। संहननं संहतिः * संयोजनमित्येकोऽर्थः तत्र समसुविभक्तास्थि सुबद्धसन्धि सुनिविष्टमांसशोणितं सुसंहत

गङ्गाधरः—अतोऽष्टसारेभ्यो विपरीता भिन्नलक्षणयुक्ता असारा। मध्यैः सारविशेषैरेकद्विसारलक्षणेतरसारलक्षणैर्मध्यानां मध्यसाराणां गुणविशेषा तदेकद्विसारगुणेतरगुणविशेषा व्याख्याताः। एतेन असारा अल्पबला अल्पायुषश्च भवन्ति। मध्यसारा मध्यबला मध्यायुषश्च भवन्ति इति बोध्यम्॥ ९६॥

गङ्गाधरः—एतदष्टसारादीनामतिबलादिवचने संशयमाह—कथमित्यादि बलवानिति उपचितबलवान, महाबलोऽतिशयबलवान्, दुर्ब्बलः क्षीणबलः अल्पबलस्तु स्वाभाविकाल्पबलात् भेदः। मोहं दर्शयितुमुत्तरमाह—दृश्यन्ते ह्यल्पेत्यादि। अतश्च शरीरमात्रदर्शनादेवातिबलादीनां ज्ञानाभावात् सिद्धिर्भवति सारतः परीक्षा इत्युक्तम्। सारतः परीक्षां विना पिपीलिकाभारवहनं न हि शरीरमात्रदर्शनात् महाबलज्ञानेन भवति॥ ९७॥

गङ्गाधरः—अथ संहननतश्चातुरपरीक्षामाह—संहननतश्चेत्यादि। संहननं विवरीतुं तत्पर्य्यायमाह—संहननमिति। समसुविभक्तेत्यादि। समं यथायोग्यं सुष्ठु विभक्तमस्थि यत्र तत्, सुष्ठु बद्धाः सन्धयो यत्र तत्, सुष्ठु निविष्टे

शब्देन नियमनं निषेधयति। मध्यानामिति स्तोकसाराणाम्। मध्यैः सारविशेषैरिति ये यत्र सम्भवन्ति सारास्तथा सारभूतैरित्यर्थः। उपचितत्वादिति स्थूलत्वात्। महाशरीरत्वादिति

* सङ्घात इति वा पाठः।

शरीरमित्युच्यते। तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तो विपर्य्ययेणाल्पबलाः प्रवरावरमध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला भवन्ति ॥ ९८ ॥

प्रमाणतश्चेति। शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलिप्रमाणेन उपदिश्यते, उत्सेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम्। तत्र पादौ चतुर्द्दशाङ्गुलौ, जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले षोड़शाङ्गुलिपरिक्षिपे च, जानुनी चतुरङ्गुले षोड़शाङ्गुलिपरिक्षिपे च, त्रिंदशङ्गुलिपरिक्षिपावष्टा-

मांसशोणिते यत्र तत् सुसंहतं शरीरम्। सुसंहतशरीरगुणमाह—तत्रेत्यादि। बलवन्त इति अल्पमध्यबलभिन्नबलाः। विपर्य्ययेण असुसंहतशरीरा असुसंहननन्तु सुसंहननभिन्नरूपं किञ्चित्संहतशरीरत्वात्। प्रवरावरमध्यत्वात् संहननस्य प्रवरः सुसंहननलक्षणवत्ता, अवरस्तद्विपर्य्ययलक्षणवत्ता न सुसंहननलक्षणवत्ता नासुसंहननलक्षणवत्ता ताभ्याञ्च मध्यत्वात् मध्यमबला भवन्ति इति युक्तिः ॥ ९८ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रमाणतः परीक्षामाह—प्रमाणतश्चेत्यादि। यथास्वेन स्वस्वाङ्गलिप्रमाणेन। उत्सेध इत्युच्चत, विस्तार इति विस्तीर्णत्वात्, आयाम इति दैर्घ्यात्। स्वेन स्वेनाङ्गुलीमानेन पादौ चतुर्द्दशाङ्गुलौ। सुश्रुते तु स्वैरङ्गुलमानैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिकाकनिष्ठाः यथोत्तरं पञ्चमभागहीनाः। चतुरङ्गलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले। पञ्चचतुरङ्गलायतविस्तृता पार्ष्णिश्चतुर्द्दशाङ्गुलायतः पाद इति सुश्रुतः। जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले, षोड़शाङ्गुलिपरिक्षिपे षोड़शाङ्गुलिपरिणाहे। अष्टादशाङ्गुला जङ्घा इति सुश्रुतः। किन्तु चतुर्द्दशाङ्गलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानीति वचनेन विरोधेऽपि दीर्घायुष्ट्वव्याघाताभावो बोध्यः। जानुनी चतुरङ्गुले

अतिप्रमाणशरीरत्वात्। पिपीलिकाभारहरणवदिति स्वल्पा पिपीलिका यथा सारशरीरत्वेन महान्त भारं नयन्ति, तथान्ये कृशशरीराश्चेत्यर्थः। सङ्घात इति निविड़सन्धान इत्यर्थः ॥ ८८—९८ ॥

चक्रपाणिः—प्रमाणतश्चेत्यादिना प्रशस्त प्रमाणमङ्गावयवानामित्याह। पादौ उत्सेधेन चत्वारि, विस्तारेण षट्, दैर्घ्येण चतुर्द्दशाङ्गुलानीति यथाक्रम भवत। जङ्घा जान्वध उच्यते।

दशाङ्गुलावूरू, षड़ङ्गुलिदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुलिपरिणाहौ, शेफः षड़ङ्गुलिदीर्घं पञ्चाङ्गुलिपरिणाहम्, द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो भगः षोड़शाङ्गुलिविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं वस्तिशिरः, द्वादशाङ्गुलमुदरं दशाङ्गुलिविस्तीर्णञ्च, दशाङ्गुलिविस्तीर्णे द्वादशाङ्गुलायामे पार्श्वे, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरम्, द्व्यङ्गुलं स्तनपर्य्यन्तम्, चतुर्व्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुरः, त्र्यङ्गुलं * हृदयम् अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षड़ङ्गुलावंसौ, षोड़शाङ्गुलौ बाहू, पञ्चदशा-

षोड़शाङ्गलपरिणाहे। त्रिंशदङ्गलिपरिक्षिप्तौ त्रिंशदङ्गलिपरिणाहौ ऊरू, अष्टादशाङ्गुलौ दैर्घ्ये ऊरू भवतः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहावूरू इति सुश्रुतो मिलितोरुद्वयाभिप्रायेण जङ्घायामसमावूरू इति सुश्रुतः। षड़ङ्गुलदीर्घौ वृषणौ अष्टाङ्गुलपरिणाहौ। द्व्यङ्गलानि वृषणचिवुकदशननासापुटभगकर्णमूलनयनान्तराणि। शेफः षड़ङ्गुलिदीर्घं पञ्चाङ्गुलिपरिणाहम्। शेफः शिश्नः। चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि इति सुश्रुतः द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो भगः। भग इति स्त्रीलिङ्गम्। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धकोष्ठस्थौल्यानीति सुश्रुतः षोड़शाङ्गुलिविस्तारा कटी, (अष्टादशाङ्गुलमाना) तत्प्रमाणा स्त्रीश्रोणिरिति दशाङ्गुलं वस्तिशिरः। वस्तिशिर इन्द्रवस्तिः। इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोड़शाङ्गुल इति सुश्रुतः। द्वादशाङ्गुलमुदरं दशाङ्गुलिविस्तारम् दशाङ्गलिविस्तीर्णे द्वादशाङ्गुलायामे पार्श्वे। पार्श्वे इति द्वे पार्श्वे प्रतिपार्श्वमुक्तमानं बोध्यम्। द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरम्। स्तनान्तरं स्तनतटम्। द्व्यङ्गुलं स्तनपर्य्यन्तम् स्तनान्तदेशः। चतुर्व्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमु इति वक्षः। तत्र त्र्यङ्गुलं हृदयम्, हृदयं जीवात्मधारणस्थानम्। सुश्रुत अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुर इत्याह। अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ। प्रतिस्कन्धमष्टाङ्गुलम्

परिक्षेपः परिणाहः। जानुजङ्घोरुसन्धिपरिणाहपरिमाणञ्च यदुच्यते, तन्मध्यस्थानस्य, तेन स परिणाहमानेषु जङ्घादिषु मध्यस्थानमेतत् ज्ञेयम्। कक्ष्या उत्सेधपरिमाणं नोक्तम्, तस्या उत्सेध ऊर्व्वादिसन्धित्वेन तस्याः पृथगुत्सेधप्रमाणस्य अविद्यमानत्वात्। प्रबाहुरंसादर्व्वाक् कफो

* द्व्यङ्गुलमिति चक्र।

ङ्गुलौ पाणी, हस्तौ द्वादशाङ्गुलौ*, कक्षावष्टाङ्गुलौ, त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठम्, चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलिपरिणाहा शिरोधरा, चतुर्व्विंशत्यङ्गुलिपरिणाहमाननम्, पञ्चाङ्गुलमास्यम्, चिवुकोष्ठकर्णाक्षिमध्यनासिकाललाटं चतुरङ्गुलम्, षडङ्गुलोत्सेधं † द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिर इति पृथक्त्वेनाङ्गावयवमानमुक्तम् ।

षडङ्गुलावंसौ । अंसो भुजस्योपरिभागः, स च प्रत्येकं षडङ्गुलः । षोड़शाङ्गुलौ बाहू । प्रतिबाहु षोड़शाङ्गुलमानम्, तेन द्वात्रिंशदङ्गुलिमानौ भुजाविति सुश्रुतो द्विबाहुमानं मिलितं लिखितवान् । पञ्चदशाङ्गुलौ पाणी । पाण्योः प्रत्येकं पञ्चदशाङ्गुलिमानम् । हस्तौ द्वादशाङ्गुलौ । पाणिं वर्ज्जयित्वा हस्तः द्वादशाङ्गुल इति सपाणिः सप्तविंशत्यङ्गुलः, स च सबाहुस्त्रयश्चत्वारिंशदङ्गुलः । सुश्रुतस्तु सपाणिहस्ताभिप्रायेण चतुर्व्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्युक्त्वा तत्र मणिबन्धकूर्परान्तरं षोड़शाङ्गुलम् । तलं षडङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारम् । अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । इति मध्यमावधितलदेशतोऽधस्तात् अर्द्धाङ्गुलावधि प्रदेशिनीति प्रदेशिनीदेशे तलमर्द्धषडङ्गुलं अङ्गुष्ठान्मूलप्रदेशिन्यन्तरालं द्विपञ्चाङ्गलमङ्गुष्ठमूलञ्च मणिबन्धादूर्द्धमर्द्धाङ्गुलमिति प्रदेशिन्यग्रपर्य्यन्तं कूर्परावधिहस्तश्चतुर्व्विंशत्यङ्गुल इति सुश्रुताभिप्रायः । तत्र सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । मध्यमाङ्गुली पञ्चाङ्गुलेति चोक्तम् । कक्षावष्टाङ्गुलौ । प्रतिकक्षमष्टाङ्गुलमानम् । कक्षोऽंसाधोभागः । त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम् । त्रिकं कट्यधस्त्र्यस्थिकस्थानम् । अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठम् । चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलिपरिणाहा शिरोधरा । अत्र शिरोधरा ग्रीवा । चतुर्व्विंशत्यङ्गुलिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवमिति सुश्रुतः । अतएव चतुर्व्विंशत्यङ्गुलिविस्तारपरिणाहमाननमिति बोध्यम् । तत्र पञ्चाङ्गुलमास्यम् । चिवुकेत्यादि । चिवुकं चतुरङ्गुलम्, ओष्ठौ चतुश्चतुरङ्गुलौ, कर्णौ चतुश्चतुरङ्गुलौ, अक्षिमध्यदेशौ चतुश्चतुरङ्गुलौ, नासिका चतुरङ्गुला, ललाटं चतुरङ्गुलमित्यर्थः । तत्र

पर्य्यन्त । प्रपाणिः कफोण्यधस्तात् । त्रिकमिति गुदस्फिक्कटीकपालार्द्धपर्य्यन्तम् । चिवुकञ्च ओष्ठश्च कर्णौ च अक्षिमध्यञ्च नासिका च ललाटञ्च प्रति प्रति चतुरङ्गुलम् । षडङ्गुलोत्सेधं शिर

* दशाङ्गुलावित्यन्य. पाठ. ।

† षोड़शाङ्गुलोत्सेधमिति चक्र. ।

केवलं पुनः शरीरमङ्गुलिपर्व्वाणि चतुरशीतिस्तदायाम-विस्तारसमं सममुच्यते। तत्रायुर्बलमोजःसुखमैश्वर्य्यं वित्ता-नीष्टाश्चापरे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति शरीरे, विपर्य्यय-स्त्वतो हीनेऽधिके वा॥ ६६॥

श्रवणापाङ्गान्तरं पञ्चाङ्गुलम्। त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्य्यादा। नयन-त्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकांशो दृष्टिः। षडङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुल-परिणाहं शिरः। तत्र सुश्रुत उवाच। केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः। कर्णावट्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलमिति।

अङ्गप्रमाणमुपसंहरति—केवलं पुनरिति। एकीकृत्य कृत्स्नं शरीरं पुनरङ्गुलिपर्व्वाणि चतुरशीतिः। सुश्रुते तु सविंशमङ्गुलिशतं पुरुषायाम इतीति। तत्राङ्गुलितोऽत्र पर्व्वणो दैर्घ्याद्भेदोऽस्तीति न विरोधः। तदायाम-विस्तारसममिति तच्चतुरशीतिपर्व्वमितं शरीरमायामविस्ताराभ्यां समं तुल्यं सममुच्यते, दैर्घ्यं च चतुरशीतिपर्व्वमितं प्रसारे च चतुरशीतिपर्व्वमितमिति भावः। तत्र प्रमाणवति समसंज्ञे शरीरे आयुर्दीर्घायुः इष्टाश्चापरेऽशोकादयो भावा आयत्ता अधीना भवन्तीत्यर्थः। विपर्य्ययस्तु हीने उक्तप्रत्यङ्गप्रमाणतो हीनप्रमाणे अधिकप्रमाणे च शरीरेऽल्पायुरादयो भवन्ति। प्रत्यङ्गप्रमाणं यस्य नोक्तरूपं किन्तु केषाञ्चिदङ्गानामुक्तमानं केषाञ्चिदङ्गानां नोक्तमानं हीनमधिकं वा तादृशशरीरे मध्यायुरादयः स्युः। सुश्रुतेऽप्युक्तं—पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोड़शे। समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्। देहः स्वैरङ्गुलै-रेव यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाङ्गना। दीर्घ-मायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति। मध्यमं मध्यमैरायुर्व्वित्तं हीनैस्तथावरम्। इति। अत्र हीनैरिति उक्तप्रमाणत्यागैर्न्यूनैरधिकैर्वेत्यर्थो लभ्यते। एवम्

इति पृष्ठमनु ग्रीवाया उपरि ज्ञेयम्। केवलमिति पादतलात् प्रभृति शिरःपर्य्यन्तं चतुरशीत्यङ्गुलं भवति, एवं सार्द्धत्रिहस्तप्रमाणशरीरत्वं स्वहस्तेन शरीरस्य भवति। अत्र च प्रत्यवयवोत्सेधेन चतुरशीत्यङ्गुलादधिकं यत् शरीरं भवति, तदवयवानामवयवान्तरदैर्घ्यानुप्रविष्टानां ग्रहणात्। तेन प्रत्यवयवदैर्घ्यमानेन न चतुरशीत्यङ्गुलं गणनीयं किन्तु समुदितमेव शरीरम्। तत्र पादस्याङ्गुलानि चत्वारि, जङ्घाया अष्टादश, जानुनश्चत्वारि, शिरसः षट्, एवं चतुरशीत्यङ्गुलानि घटन्ते। सुश्रुतेन समं योऽत्र मानविरोधः, सोऽत्राङ्गुलिमानभेदात् शमयितव्यः। तत्र हि सविंशमङ्गुलिशतं पुरुष-मानमुक्तम्। तेन तत्राङ्गुलिमानमेवाल्पं ज्ञेयम्। आयामविस्तारसममिति यथोक्तप्रत्यवयवायाम-

सात्म्यतश्चेति। सात्म्यं नाम तद् यत् सातत्येनोपयुज्यमानमुपशेते। तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्म्याः सर्व्वरससात्म्याश्च, ते बलवन्तः क्लेशसहाश्चिरजीविनश्च भवन्ति।

अन्यदप्यायुष्मतां लक्षणमुक्तं सुश्रुतेन। तद् यथा। महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहु विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद् दीर्घायु खल्वयमिति। तमेकान्तेनोपक्रमेत। एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति। भवन्ति चात्र। गूढ़सन्धिसिरास्नायु संहताङ्ग स्थिरेन्द्रिय। उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते॥ गर्भात् प्रभृत्यरोगो य शनैः समुपचीयते। शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायु समासतः॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध निबोध मे। अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः। द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्ध्वञ्च भवेदूर्द्ध लेखाश्च पृष्ठतः। यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः॥ जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध निबोध मे। ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्। तथोरस्यवलीढ़ानि न च स्यात् पृष्ठमायतम्। ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणे स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः। हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते। प्रक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत् पञ्चविंशतिम्॥ इति। एतानि च लक्षणानि न चानेनाचार्य्येणोक्तानि अङ्गप्रमाणतः परीक्षाप्रकरणत्वात्॥ ९९॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् परीक्षामाह—सात्म्यतश्चेत्यादि। सात्म्यं नामत्यादि। सातत्येन सततोपयोगेन यदुपशेते उत्तरकालानुबन्धेन सुखमावहति तत् सात्म्यम्। द्रव्यविशेषसात्म्यात् बलविशेषं दर्शयति—तत्रेत्यादि। घृतादिसात्म्याः पुरुषा सात्म्यनिमित्तत इति वक्ष्यमाणेनान्वयात् बलवन्त इत्यादयो

विस्तारयुक्तम्। किवा, यावदायामेन चतुरशीत्यङ्गुलम्, तावद् यदि विस्तृतबाहुद्वयप्रमाणेन विस्तारेण च शरीरं भवति, तदा आयामविस्तारसमं भवति। तत्रेति यथोक्तप्रमाणवति शरीर इति योजनीयम्। हीन इति हीनप्रमाणे। एवमधिक इति अधिकप्रमाणे॥ ९९॥

चक्रपाणि—सात्म्यतश्चेत्यत्र 'सात्म्य'शब्देन औकिकसात्म्यमुच्यते, प्रकृतिसात्म्यादीनां

रुक्षसात्म्याः पुनरेकरससात्म्याश्च ते प्रायेणाल्पबलाश्चाक्लेश-सहाश्चाल्पायुषोऽल्पसाधनाश्च भवन्ति। व्यामिश्रसात्म्याश्च ये, ते मध्यबलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति॥ १००॥

सत्त्वतश्चेति। सत्त्वमुच्यते मनः। तच्छरीरस्य तन्त्रकमात्म-संयोगात्। तत् त्रिविधं बलभेदेन प्रवरं मध्यममवरमिति। अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वाश्च पुरुषा भवन्ति। तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसाराः सारेषूपदिष्टाः; स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमित्तासु

भवन्ति इत्यर्थः। सात्म्यनिमित्तत इत्यनेन संहननादिनिमित्ततो बलं व्यव-च्छिद्यते। रुक्षसात्म्या पुनरित्यनेन ये इत्यनुवर्त्तते। ये रुक्षसात्म्या ये चैकरससात्म्यास्ते प्रायेणाल्पबलादयः स्युः, सात्म्यनिमित्तत इत्यप्यत्र योज्यम्। प्रायेणेत्यनेन कदाचिदपि मध्यबलादयोऽपि भवन्ति, अल्पसाधना अल्पक्रिया-निर्व्वाहकाः सुतरामल्पबलादित्वात्। व्यामिश्रसात्म्याश्चेति च-शब्दः पुनरर्थे। व्यामिश्रसात्म्याः मिश्रितघृताद्यन्यतमसात्म्या रुक्षसात्म्याश्चैकरससात्म्या वा ते मध्यबला मध्यक्लेशसहा मध्यायुषो मध्यसाधना इत्यर्थादेव ज्ञेयम्॥ १००॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् सत्त्वतश्चातुरपरीक्षां दर्शयति—सत्त्वतश्चेत्यादि। सत्त्वमुच्यते मन इत्यादि। तदिति मनः शरीरस्य तन्त्रकं नियामकं, कुत इत्यत आह—आत्मसंयोगात्, आत्मना सह मनसो नित्यसंयोगात्। तन्मनस्त्रिविधं बलभेदेनेति। बलभेदमाह—प्रवरमित्यादि। प्रवरबलं मनः, मध्यमबलं मनः, अवरबलं मन इति त्रिविधम्। अत प्रवरादिमनस्तः प्रवरसत्त्वा मध्यसत्त्वा अवर-सत्त्वाश्च पुरुषा भवन्ति। प्रवरसत्त्वादीन क्रमेण लक्षयति—तत्रेत्यादि। प्रवर-सत्त्वाः प्रवरं प्रवरबलं सत्त्वं येषां ते तथा, ते सत्त्वसाराः सारेष्वष्टसु मध्ये स्मृति-मन्तः इत्यादिनोपदिष्टाः। ननु ते ज्ञायन्ते च कैः कर्म्मभिरित्यत आह—स्वल्पे-त्यादि। हि यस्मात् स्वल्पशरीरा अपि ते प्रवरसत्त्वाः पुरुषा महतीष्वपि पीड़ासु

भेषजादिपरीक्षयैव परीक्षितत्वादिति ज्ञेयम्। अल्पसाधना इत्यल्पभेषजा, एकरससात्म्याना पञ्च रसा असात्म्यत्वेनापथ्या इति भावः॥ १००॥

चक्रपाणिः—तन्त्रकमिति प्रेरकं धारकञ्च। ते सारेषूपदिष्टा इति— य एव सत्त्वसारास्त एव

महतीष्वपि पीड़ास्वव्यथा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैशेष्यात् । मध्यसत्त्वास्तु अपरानात्मन्युपनिधाय * उपष्टम्भयन्त्यात्मनात्मानं परैर्वापि संस्तभ्यन्ते । हीनसत्त्वास्तु नात्मना न च परैः सत्त्ववलं प्रतिगृह्यन्ते उपष्टम्भयितुम् । महाशरीरा ह्यपि ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते, सन्निहितभयशोकलोभमोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टवीभत्सविकृतसंकथास्वपि च पशुमानुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतममवाप्नुवन्त्यथवा मरणमिति ॥ १०१ ॥

अव्यथा नातिपीड़ावन्तो दृश्यन्ते। निजागन्तुनिमित्तास्विति पदेन मानसपीड़ासु अव्यथा दृश्यन्ते इति ख्यापितम्। ननु कुतस्तथा दृश्यन्ते इत्यत आह—सत्त्वगुणवैशेष्यादिति। सत्त्वस्य मनसः सारत्वे गुणविशेषवत्त्वात्। अन्यथा तत्सारत्वं न स्यात्। मध्यसत्त्वानां लक्षणान्याह—मध्यसत्त्वास्त्वित्यादि। अपरान स्वेतरान् पुरुषान् आत्मनि स्वस्मिन् उपनिधाय आत्मीकृत्यात्मना मनसात्मानं स्वमुपष्टम्भयन्ति अवरोधयन्ति मध्यसत्त्वाः पुरुषा अथवा परैः स्वेतरैः पुरुषैस्तदात्मनि उपनिधायात्मीभूय वा संस्तभ्यन्ते अवरुध्यन्ते। हीनसत्त्वास्तु पुरुषा आत्मना न स्वेनापि न वा परैरर्थात् स्वमनःकल्पितप्रबोधनव्यापारैः प्रबोधनव्यापारवद्भिः परैर्वा सह वलं मनोवलम् उपष्टम्भयितुमात्मन्यवरोद्धुं न प्रतिगृह्यन्ते प्रबोधदानेन न स्वीकार्य्यन्ते। ननु कैस्ते ज्ञायन्ते इत्यत आह—महाशरीरा ह्यपीत्यादि। हि यस्मात् महाशरीरा अपि हीनसत्त्वाः पुरुषास्तास्वपि निजागन्तुनिमित्तास्वल्पासु पीड़ासु च मध्ये अल्पानामपि वेदनानामसहा असहनशीला दृश्यन्ते, तथा हीनसत्त्वाः पुरुषाः सन्निहितभयादयः स्युः। तथा रौद्रभैरवादिषु विषादाद्यन्यतममवाप्नुवन्ति। तथा पशुमानुषाणां मांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादाद्यन्यतममवाप्नुवन्ति ; अथवा रौद्रादिषु मरणं पशुमानुषमांसाद्यवेक्ष्य च मरणं प्राप्नुवन्ति। ननु सत्त्वसारतः

प्रवरा इति ज्ञेया इत्यर्थः। सत्त्वगुणवैशेष्यादिति सत्त्वगुणेन संस्तम्भितवेदनाविकारत्वादव्यथा इव दृश्यन्त इत्यर्थः। परात्मन्युपनिधायेति पर वेदनासह दृष्ट्वा, 'चेदय वेदनासहस्तदाहमपि

---

* परात्मनि उपनिधाय इति चक्रसम्मत. पाठः।

आहारशक्तितश्चेति। आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्त्या जरण-शक्त्या च परीक्ष्या, बलायुषी ह्याहारायत्ते ॥ १०२ ॥

व्यायामशक्तितश्चेति। व्यायामशक्तिरपि कर्मशक्त्य परीक्ष्या, कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलं त्रिविधम् ॥ १०३ ॥

वयस्तश्चेति। कालप्रमाणापेक्षिणी* हि शरीरावस्था वयो ऽभिधीयते। तद्वयो यथावस्थानभेदेन त्रिविधम्—बालं मध्य

एवातुरपरीक्षया सत्त्वसाराभावे सत्त्वसारलक्षणाल्पत्वेन मध्यमसत्त्वे सत्त्व परीक्षा सिध्यति कथं पुनः सत्त्वतः परीक्षा विहिता इति चेन्न सत्त्वस्य सह प्रवरावरमध्यत्वानां सारवचनेनैव लाभेऽपि जातोत्तरकाल प्रवरावरमध्य बलत्वज्ञानस्यापि बलदोषप्रमाणज्ञानहेतुत्वलाभायोक्तश्च। इति सत्त्वत परी व्याधितस्य ॥ १०१ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादाहारशक्तित आतुरपरीक्षामाह—आहारशक्ति श्चेति। आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्तिर्भोजनशक्तिस्तया, जरणशक्त्या च परीक्ष परीक्षितव्यानुमेया तथा चाधिकाभ्यवहरणशक्त्याधिकबलायुषी अनुमे मध्यमाभ्यवहारशक्त्या मध्यमबलायुषी अनुमेये, अल्पाहारशक्त्या अ बलायुषी चानुमेये भवतः; इत्यभिप्रायेणाह—बलायुषी इत्यादि। बलं त्रि प्रवरं मध्यममवरञ्च, आयुश्च त्रिविधं दीर्घं मध्यममल्पञ्च बोध्यम् ॥ १०२ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वाद् व्यायामशक्तितश्चातुरपरीक्षामाह— व्यायामशक्ति श्चेति। कर्मशक्त्या क्रियानिष्पादनव्यापारेण व्यायामशक्तिरपि परीक्ष कर्मशक्त्या हि यस्मात् त्रिविधं प्रवरमध्यमावरभेदेन त्रिविधं बलमनुमे न त्वायुरादिकमिति मन्तव्यम् ॥ १०३ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वाद्वयस्तश्चातुरपरीक्षामाह—वयस्तश्चेत्यादि। शरी वस्था वयोऽभिधीयते चेत् तदातुर्य्यावस्थापि वयो भवतीति तद्वारण।

वेदनासहो भवामि' इति कृत्वा वेदना सहत इत्यर्थः। जरणशक्त्या च इतिवचनात् यो भुङ्क्ते परिणमति च, असावाहारशक्तिमानिहोच्यते, न तु गुणपरिमाणोऽत्र गृहीतः। कर्म्म वहनादि, तत्र शक्तिः कर्म्मशक्तिः ॥ १०१—१०३ ॥

चक्रपाणिः—वयःस्वरूपमाह—कालेत्यादि। कालप्रमाणविशेषापेक्षिणीति कालप्रमाणवि

* कालप्रमाणापेक्षिणी इत्यत्र कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी इति चक्र।

जीर्णमिति। तत्र बालमपरिपक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारम् अक्लेशसहमसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोड़शवर्षं, विवर्द्धमान-धातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टम्। मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्य्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचन-विज्ञानसर्व्वधातुगुणं बलस्थितमवस्थितसत्त्वमविशीर्य्यमाणधातु-गुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुपदिष्टम्। अतः परं हीयमान-धात्विन्द्रियबलवीर्य्य-पौरुषपराक्रमग्रहणधारण-स्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आवर्ष-

कालप्रमाणापेक्षिणीति विशेषणम्। त्रिविधं व्याकरोति—बालमित्यादि। तत्र बालं वयो द्विविधमित्यभिप्रायेणाह—तत्रेत्यादि। अपरिपक्वधातुं सर्व्वतोभावेन अपक्वरसरक्तमांसादिधातुं तथा अजातव्यञ्जनं जातोत्तरकालजव्यञ्जनानि श्मश्रु-प्रभृतीनि न जातानि यत्र तदजातव्यञ्जनम्। सुकुमारं सुष्ठुकौमार्य्यशालि। श्लेष्मधातुप्रायं श्लेष्मप्रधानशरीरम्। ईदृशमाषोड़शवर्षं बालं वय एकं, ततः षोड़शाब्दमारभ्य त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं विवर्द्धमानधातुगुणं प्रायेणानवस्थित-सत्त्वं बालं वयस्तरुणं यौवनमुपदिष्टम्। तच्च न श्लेष्मप्रायं न वा पित्त-प्रायम्। मध्यवय आह—मध्यमित्यादि। समत्वागतं विवर्द्धमानबलादिधातुगुण-परित्यागेन समत्वं स्थिरत्वमागता बलादयो यत्र तत् तथा। ग्रहणमर्थतो ग्रहणं, धारणं शब्दतः, बलस्थितं बलेन स्थितं न हीयमानबलम्। अवस्थितसत्त्वं न त्वनवस्थितं मनः। अविशीर्य्यमाणधातुगुणम् अक्षीयमाणधातुगुणं पित्तधातुप्रायं पित्तबहुलम् एवंभूतं त्रिंशद्वर्षादूर्द्ध्वं षष्टिवत्सरपर्य्यन्तं मध्यं वय उपदिष्टम्। अतः परं षष्टिवर्षत ऊर्द्ध्वं हीयमाना धात्वादयो यत्र तत् तथा। भ्रश्यमानधातु-गुणं धातूनां क्रमेण वर्द्धमानबलादित्वादयो गुणा भ्रश्यमाना भवद्भ्रंशा यत्र तत् तथा। धातवः क्षीयन्ते विवर्द्धमानगुणैर्हीनाश्च भवन्तीति हीय-

या गतिर्भवतीत्यर्थः। यथास्थूलभेदेनेतिवचनात् बालबालतराद्यवस्थाभेदादधिकमपि वयो भवतीति दर्शयति। बालो द्विविधः—अपरिपक्वधातुः आ षोड़शवर्षात्, तथा वर्द्धमानधातुः आ त्रिंशत्तमात्। तदेतयोर्बालयोरुपयुक्तत्वेन भेदमाह—तत्रेत्यादि। षोड़शवर्षीयबालोऽल्पभेषजमृदु-भेषजत्वादिना शास्त्रे वक्तव्यः, तदूर्द्ध्वं बालोऽपि नाल्पभेषजत्वादिना तथोपचर्य्यते। क्रमेणेति

शतम्। वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमेतस्मिन् काले सन्ति चाधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः। तेषां विकृतिवर्ज्जैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रित्वं

मानधात्वित्यनेन न पौनरुक्त्यम्। वायुमायं वायुबहुलं क्रमेण जीर्णं वय उच्यते आवर्षशतम्। ननु वर्षशतादूर्द्धं किं न वय इत्यत आह—वर्षशतमित्यादि। आयुषः प्रमाणं खलु वर्षशतमेवास्मिन् काले कलियुगे इत्यन्ये तन्न शतायुर्वै पुरुषः, शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेत्यादिश्रुतीनां सर्व्वयुगायुर्विषयत्वात्। अस्मिन् काले इत्यस्मिन् कल्पे, कालोऽल्पपरूपः इत्यपरे। वस्तुतस्तु आयुषः प्रमाणं खलु वर्षशतम्। तस्य प्रत्यक्षतः प्रमाणमाह—अस्मिन काले सन्तीत्यादि। अस्मिन् काले चरकाधिष्ठितकालो यस्तस्मिन् कालेऽधिका वर्षशतजीविनो मनुष्याः सन्तीति चरकस्य प्रत्यक्षदृष्टं प्रमाणं बोध्यम्। विस्तरेण सद्वृत्त-फलव्याख्यानेनैतद् व्याख्यातम्। ननु येषां न वर्षशतमायुस्तेषां वयसस्त्रैविध्यं कथं विभक्तव्यमित्यत आह—तेषामित्यादि। तेषां परीक्ष्याणां मनुष्याणां विकृतिवर्ज्जैः प्रकृत्यादिबलविशेषैः प्रकृतिसारसंहननप्रमाणसात्म्यसत्त्वाहार-शक्तिव्यायामशक्तिवयोभिः पूर्व्वोक्तैर्बलविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्य लक्षणतश्च जातिसूत्रीयोक्तलक्षणतश्चायुषः प्रमाणं यस्य यत् तदुपलभ्य वयस्त्रित्वं वयसः

नैकदैव षष्टिवर्षादूर्द्धं धात्वादिहानिरिति दर्शयति। अस्मिन् काल इति कलौ। अथाधिक-वर्षजीविनां कथं वयस्त्रित्वं विभक्तव्यमित्याह—तेषामित्यादि। प्रकृत्याद्या दश परीक्ष्या अत्रैव "प्रकृतिसार" इत्यादिनोक्ता। तत्र "विकृतिवर्ज्जैः" इत्यनेन विकृतेः परित्यागः कृतः। तेन प्रकृतिसारादीनां बलविशेषैः प्रवरावरमध्यभेदभिन्नप्रकृत्यादिभेदेन कृतैः प्रवरावरमध्यरूपैरायुषः प्रमाणं प्रवरावराद्युपलभ्य वयस्त्रित्वं विभजनीयम्। एतेन यस्य प्रकृतिबलमुत्तमं श्लेष्मप्रकृतेः समप्रकृतेर्वा, तस्यायुर्दीर्घं भवति, हीने तु प्रकृतिबले हीनम्। एवं सारादावपि ज्ञेयम्। एवञ्च यः प्रकृत्यादीनां सर्व्वेषामेवोत्तमेन बलेन युक्तः, स शताधिकं जीवति। तेन तस्य विंशतिवर्षा-धिकं शतं यद्यायुरुपलभ्यते, तदा पूर्व्वोक्तवयोविभागानुमानात् षट्त्रिंशद्वर्षाणि स बालो भवति, द्विसप्ततिवर्षश्च स मध्यः, शेषे तु वृद्धः। यस्तु प्रकृत्यादीनां मध्यमत्वेनाल्पायुरशीति-वर्षोऽवधार्य्यते, स पञ्चविंशतिवर्षाणि बालः, पञ्चाशतं मध्यः, अतो वृद्ध इत्यादि विभजनीयम्। न केवलं प्रकृत्यादिना आयुरवधार्य्यम्, किन्तु आयुर्लक्षणैरपि शरीरप्रतिबद्धैः शारीरे वक्तव्यैरित्याह—आयुषो लक्षणतश्चेति। आयुर्लक्षणेनापि वयोऽवधार्य्य बाल्यादिविभागः कर्त्तव्यः इत्यर्थः,

विभजेत्। एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्जानां भावानां प्रवरावरमध्यत्रिभागेन बलविशेषं विभजेत्। विकृतिबलत्रैविध्येन दोषबलं त्रिविधमनुमिमीते। ततो भैषज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रैविध्यमेव विभज्य यथादोषं भैषज्यमवचारयेत्। आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियस्थाने जातिसूत्रीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते॥ १०४॥

त्रैविध्यं विभजेत्। विकृत्या तु नायुषः प्रमाणमुपलभ्यते स्वाभाविकं, परन्त्वरिष्टलक्षणेनासाध्यत्वमुपलभ्यते। एवंप्रकारेण वयस्तश्चातुरं परीक्ष्यातुरस्य बलप्रमाणविज्ञानं दर्शयति—एवमित्यादि। एवमुक्तप्रकारेण विकृतिवर्ज्जानां प्रकृत्यादीनां प्रकृतिसारसंहननप्रमाणसाम्ये सत्त्वाहारशक्तिव्यायामशक्तिवयसां भावानां प्रवरावरमध्यविभागेनातुरस्य बलविशेषं प्रवरावरमध्यरूपं बलं विभजेत्। इत्यातुरस्य बलप्रमाणविज्ञानहेतोः परीक्षा दर्शिता।०। दोषप्रमाणविज्ञानहेतोरातुरपरीक्षां दर्शयति—विकृतीत्यादि। विकृतेर्विकारस्य धातुवैषम्यनिमित्तस्य ज्वरादर्बलत्रैविध्येन त्रिविधबलेन तत्र विकारं हेतुदोषदूष्यत्यादौ पूर्व्वोक्तेन यस्य हीत्यादिनोक्तेन त्रिविधं प्रवरावरमध्यभेदेन त्रिधा दोषबलं वातपित्तकफानां प्रवरावरमध्यबलमनुमिमीते भिषगिति शेषः। ततो दोषाणां प्रवरावरमध्यबलानुमानात् भेषजस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रैविध्यं विभज्य यथादोषं प्रवरबलदोषे तीक्ष्णभैषज्यम् अवरबलदोषे मृदुभैषज्यं मध्यबलदोषे मध्यभैषज्यमवचारयेत्। इत्यातुरस्य बलदोषप्रमाणविज्ञानहेतोः परीक्षा दर्शिता।०। अथातुरस्यायुःप्रमाणविज्ञानहेतोः परीक्षां दर्शयति—आयुष इत्यादि। अत्रातुरस्य परीक्षेत्यनुवर्त्तते। तेनायुषः प्रमाणविज्ञानहेतोरातुरस्य

अयञ्च स्तोकन्यूनाधिकशतायुषां बाल्यादिविभागः कर्त्तव्यः। येषान्तु विंशतिवर्षादि परमायुषो मानम्, न तेषां तदनुमानेन वयोभेदः, ते ह्यप्राप्तमध्यावस्था एव म्रियन्ते। प्रकृत्यादिविभागेन शरीरबलपरीक्षामुक्तामुपसंहरति—एवमित्यादि। दोषबलन्तु यथा शरीररूपदेशपरीक्षया परीक्ष्यम्, तदाह—विकृतिबलेत्यादि। शरीरबलदोषबलपरीक्षार्थं शरीरपरीक्षां प्रति ज्ञानमभिधाय पुनरायुःप्रमाणज्ञानार्थं शरीरपरीक्षामतिदिशति—आयुष इत्यादि। इन्द्रियेष्विति इन्द्रियस्थानाध्यायेषु। तत्रेन्द्रिये वर्णादिविकृत्या रिष्टरूपह्रसितमायुर्ज्ञातव्यम्, जातिसूत्रीये शारीरे च जन्मप्रतिबद्धैः लक्षणैर्दीर्घायुष्ट्वं ज्ञातव्यम्॥ १०४॥

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च द्विधा। तत्र संवत्सरो द्विधा त्रिधा षोढ़ा द्वादशधा। भूयश्चातः प्रविभज्यते तत्तत्-कार्य्यमभिसमीक्ष्य। तत्र खलु तावत् षोढ़ा प्रविभज्य कार्य्यमुपदेक्ष्यते। हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रय ऋतवो भवन्ति। तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रयः ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति। प्रावृड़िति प्रथमः प्रवृष्टेः काल-

परीक्षा पुनरिन्द्रियेषु इन्द्रियस्थानेऽरिष्टेषु जातिसूत्रीये चाध्याये लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते। इत्यातुरस्य परीक्ष्यविशेषस्य यथा परीक्षितव्यत्वं तदुक्तं भवति ॥१०४

गङ्गाधरः—अथ कारणादिषु परीक्ष्येषु मध्ये देशानन्तर्य्यात् परीक्ष्यविशेषकालो यथा परीक्षितव्यस्तदाह—कालः पुनरित्यादि। चशब्दः समुच्चये। द्विधेति अयनभेदात्। तयोः प्रयोजनाभावात् तस्याशितीये चोक्तत्वात् प्रतिनियतफलोक्तत्वाच्चात्र द्विविधत्वं न विवृत्य त्रिधात्वादिकं विवृणोति—भूयश्चात इत्यादि। भूय इति तस्याशितीये सर्व्वमुक्तं भूयो बहुलश्चात्र प्रविभज्यते। त्रिधादिप्रतिनियतकार्य्यं वक्ष्यमाणं षोढ़ात्वप्रविभागे। त्रिधा धर्म्मस्यावान्तरत्वात् साधारणत्वाद् वा त्रिधात्वं दर्शयति—हेमन्त इत्यादि। हेमन्तादयस्त्रयो योगरूढ़ाः, यौगिकत्वं दर्शयति—शीतोष्णेत्यादि। अत्र क्रमान्वयो बोध्यः। शीतलक्षणो हेमन्तः उष्णलक्षणो ग्रीष्मः वर्षलक्षणा वर्षा इति त्रयः ऋतवः। तेषां हेमन्तग्रीष्मवर्षाणामन्तरेष्वभ्यन्तरेषु—इतरे संज्ञान्तराः साधारणलक्षणा मन्दशीतलक्षणा शरत्, मन्दोष्णलक्षणो वसन्तः, मन्दवर्षलक्षणा प्रावृट् इति त्रय ऋतव इति। त्रिषु च मन्दशीतोष्णवर्षलक्षणत्वम्। ननु ते के इत्यतः प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्याह—प्रावृट्शरद्वसन्ता इति। एतेन कार्त्तिकादयश्चत्वारो मासा हेमन्तः शीतलक्षणः। फाल्गुनादयश्चत्वारो मासा ग्रीष्म उष्णलक्षणः। आषाढ़ादयश्चत्वारो मासा वर्षा वर्षलक्षणाः। तेषामन्तर्गता साधारणलक्षणा नातिशीतनात्युष्णरूपा हेमन्तान्तर्गता शरत् कार्त्तिका-

चक्रपाणिः—देशपरीक्षां समाप्य कालपरीक्षामाह—काल इत्यादि। संवत्सरोऽयनभेदेन द्विविधः, शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधः, ऋतुभेदेन षोढ़ा, मासभेदेन द्वादशधा, पक्षभेदाच्चतुर्व्विंशतिधा, प्रहरादिनाऽनेकधेति ज्ञेयम्। तत्तत् कार्य्यमित्ययनादिना सम्पाद्यं कार्य्यमित्यर्थः।

स्तस्यानुबन्धो हि वर्षाः। एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड्

ग्रहायणौ द्वौ मासौ मन्दशीतोष्णौ। एवं साधारणलक्षणो नातिशीतनात्युष्ण-रूपो ग्रीष्मान्तर्गतो वसन्तः फाल्गुनचैत्रमासौ मन्दोष्णशीतलक्षणौ। एवं नाति-शीतनात्युष्णरूपा वर्षान्तर्गता प्रावृट् आषाढ़श्रावणौ द्वौ मासौ मन्दवर्षलक्षणौ। तदितरे च द्विशो मासा हेमन्तग्रीष्मवर्षसंज्ञा एव न त्वन्यसंज्ञाः। तेषामन्तरेष्विति वचनेन कार्त्तिकाग्रहायणयोर्हेमन्तसंज्ञावत् शरत्संज्ञा, फाल्गुनचैत्रयोर्ग्रीष्म-संज्ञावद् वसन्तसंज्ञा, आषाढ़श्रावणयोर्वर्षसंज्ञावत् प्रावृट्संज्ञा, न तु शरदादि-संज्ञैव न हेमन्तादिसंज्ञेति शरदादिसंज्ञया हेमन्तादिसंज्ञानां बाधितत्व-वचनाभावात्। ननु कथं प्रावृडुच्यते इत्यत आह—प्रावृड़ितीत्यादि। प्राक् वृट् वृष्टेः काल इति पृषोदरादित्वात् प्रावृट् इत्यभिप्रायेणाह प्रथम इति; अथवा प्रः प्रकृष्टो वृष्टेः काल इति पृषोदरादित्वाद् आकारागमेऽपि प्रावृट्; इत्यभिप्रायेणाह प्रवृष्टेः काल इति। नन्वत्र प्रावृषि साधारणत्वं किमित्यत आह—तस्येत्यादि। तस्य प्रवृष्टेः कालस्यानुबन्धोऽनु-रूपेण बन्धो वर्षा इति। नातिशीतनात्युष्णत्वात् साधारणत्वं ख्यापितम्। ननु तस्याशितीये पूर्व्वमुक्तं हेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद इति, षड़ृतव उक्ता अत्र त्वन्यथा कथमुच्यते इत्यत आह—एवमेते इत्यादि। एवमनयोक्त-रीत्या एते शरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृट्वर्षाख्या ये षड़ृतवो विभज्यन्ते ते संशोधनमधिकृत्यैव न तु चर्य्यामधिकृत्य; चर्य्यामधिकृत्य पुनरुक्तास्तस्याशितीये हिमशिशिरादयः षड़िति भावः। ननु संशोधनं यदेवमुक्तेषु षट्स्वेवर्त्तुषु विधीयते तदा तदात्मकत्वादेव हिमशिशिरादिरूपेण विभक्तेष्वपि तत् संशोधनं सम्पद्यते न ह्येवं विभक्ताः षड़ृतवस्तथाविभक्तषड़ृत्वतिरिक्तः कालो हि न

साधारण इति अनतिशीतोष्णवर्षः। प्रावृषं विभजते—प्रावृड़ित्यादि। 'प्रथमप्रवृष्ट'-शब्देन आषाढ़श्रावणावुच्येते। एतच्च द्विमासत्वमृतुभेदकमादि कृत्वा शेषमासद्विकेन वर्षादयो यथाक्रमं ज्ञेयाः। अयञ्च ऋतुक्रमो न रसोत्पत्त्यादौ, किन्तु शरीरशोधने प्रवृत्तावेवेति दर्शयता 'संशोधन-मधिकृत्य' इत्युक्तम्, एवमेव च क्रमं सिद्धौ वक्ष्यति—"प्रावृट् शुक्रनभौ ज्ञेयौ शरदूर्ज्जसहौ पुनः। तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति"। अस्मिन्नृतुक्रमे शिशिरो नास्ति। ये तु ब्रुवते—गङ्गाया दक्षिणे कूले वर्षा बहु भवति, तेन, तत्र प्रावृडादिक्रम। गङ्गोत्तरकूले शीतं बहु भवति, तेन, तत्र हेमन्तशिशिरौ भवतः। उक्तं हि काश्यपेन—यत्—"भूयो वर्षति पर्ज्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम्। तेन प्रावृड्-वर्षाख्यौ ऋतू तेषां प्रकल्पितौ। गङ्गाया उत्तरकूले हिमवदम्बुसङ्गमे। भूयः शीतमतस्तेषां वसन्तशिशिरावृतू" इति। एतच्च न, अत्र 'संशोधनमधिकृत्य' इति वचनात्।

विभज्यन्ते ऋतवः । तत्र साधारणलक्षणेष्वृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते निवृत्तिरितरेषु च । साधारणलक्षणा हि मन्द-शीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्ति अविकल्पकाश्च शरीरौष-धानाम् । इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वाद् दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौषधानाम् ॥ १०५ ॥

संवत्सरातिरिक्तोऽस्तीति चेन्न तेषु षट्सु ऋतुषु न संशोधनविधिरेव चर्य्या-विधिनिषेधौ तु सम्भवतः । ननु किं हेमन्तशिशिरादितया विभक्तेषु संशोधन-विधिनिषेधौ न सम्भवत इत्यत आह—तत्रेत्यादि । साधारणलक्षणेष्वृतुषु अर्थात् त्रिषु शरद्वसन्तप्रावृट्संज्ञकेषु इतरेषु हेमन्तमात्रसंज्ञग्रीष्ममात्रसंज्ञवर्षामात्र-संज्ञकेषु निवृत्तिर्निषेधो विधीयते इत्यन्वयः । एतौ तु न हेमन्तशिशिरादितया विभक्तेषु त्रिषु त्रिषु सम्पद्येते । तथा विभागो हि सह सहस्यौ हेमन्तः, तप-स्तपस्यौ शिशिरः, मधुमाधवौ वसन्तः स्यात् ; शुक्रशुची तु ग्रीष्मः, नभोनभस्यौ वर्षाः, अश्वयुक्कार्त्तिकौ शरदिति त्वयनदिनावधि बोध्यम् । तथा विभक्ताना-मन्त्यान्त्यानामृतूनामादिमादिममास-सहितादिमादिमस्त्वन्तिमान्तिम-मासरूप-द्विमासात्मको ह्येवं विभक्त ऋतुरिति । ननु कथं साधारणलक्षणेषु वमना-दीनां प्रवृत्तिर्विधीयते निवृत्तिरितरेष्वित्यत आह—साधारणेत्यादि । मन्दे-त्यादि । मन्दशब्दोऽल्पवचनः, शीतादिषु प्रत्येकमन्वीयते । सुखतमाः सुख-जनकतमाः प्राणिनां सम्बन्धे भवन्ति । शरीरौषधानां प्राणिनां शरीराणाम् अविकल्पका भावान्तराकल्पकाः औषधानाञ्चाविकल्पकाः संशोधनार्थं कृतौषधानां गुणान्तराकल्पकाः । हि यस्मात् तस्मात् साधारणलक्षणेषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते । इतरे पुनरिति हेमन्तमात्रादिसंज्ञकास्तु त्रय ऋतवोऽत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वात् । पौषमाघात्मकहेमन्तोऽत्यर्थशीतत्वाद् दुःखतमः, वैशाखजैष्ठरूपो ग्रीष्मस्त्वत्यर्थोष्णत्वाद् दुःखतमः, भाद्राश्विनरूपास्तु वर्षा अतिवर्षत्वाद् दुःखतमा भवन्तीति । तथात्वाच्च शरीरौषधानां विकल्पकाश्च ते भवन्ति । प्राणिनां शरीराणां भावान्तरकल्पकाः औषधानां संशोधनार्थं

यदि देशकृतोऽयं भेदः स्यात्, तदा तमेव भेदकं ब्रूयात्, न संशोधनम् । तेन, काश्यपोक्तदेश-भेदेन प्रावृडादिक्रमो न तावदिहाभिमतः । अविकल्पकाश्च शरीरौषधानामिति, न शरीरस्य कृत्रिमता आपतितगुणेन भेदकास्तथौषधस्य च न प्रमाणोत्कर्षापकर्षभेदकारका इत्यर्थः; विकल्पकाश्च

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूतमवबद्धदोषञ्च *। भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्य्यत्वम् आपद्यते। तस्मात् तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते शरीरमपि च वातोपद्रवाय ॥ १०६ ॥

ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्युष्ण-

कृतौषधानां गुणान्तरकल्पकाश्च भवन्तीति यस्मात् तस्माद्वमनादीनां निवृत्तिरितरेषु विधीयते इति ॥ १०५ ॥

गङ्गाधरः—ननु कथं हेमन्तादयो दुःखतमा विकल्पकाश्च शरीरौषधानां भवन्तीत्यत आह—तत्रेत्यादि। तेषु हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्येषु त्रिषु ऋतुषु मध्ये हेमन्ते पौषमाघरूपे हि यस्मात् शरीरमतिमात्रशीतोपहतत्वात् असुखोपपन्नम् अतिशीतवाताध्मातमतिमात्रशीतवाताभ्यां युतम् अतिदारुणीभूतमतिरौक्ष्यकर्कशादिमत्तया कठिनीभूतम् वबद्धदोषम् अवरुद्धवातकफादिकं भवति इत्यतिमात्रशीतोपहतत्वादिकं शरीरविकल्पकत्वोपदर्शनं तैश्चासुखोपपन्नत्वं दुःखतमत्वोपदर्शनम्। औषधानां विकल्पकत्वं दर्शयति—भेषजं पुनरित्यादि। संशोधनार्थमित्यनेन संशमनार्थमपि भेषजम् अतिशीतोपहतं मन्दवीर्य्यं स्यादिति सूच्यते। न तु तत् प्रतिषिध्यते। ननु मन्दवीर्य्यत्वे त्वौषधानां का हानिरित्यत आह—तस्मादित्यादि। तस्मात् शरीरस्य शीतवाताध्मातत्वातिदारुणीभूतत्वावरुद्धदोषत्वादौषधस्य शीतोपहतत्वेन मन्दवीर्य्यत्वापन्नत्वाच्च तयोः प्राणिनां शरीरौषधयोः संयोगे उपसेवनेन संयोगे संशोधनं वमनादिक्रिया अयोगाय अप्रवृत्तये उपपद्यते। नन्वयोगे का हानिरित्यत आह—शरीरमपि चेत्यादि। वातोपद्रवो वातजनित उपद्रवः ॥ १०६ ॥

गङ्गाधरः—हैमन्तिकसंशोधने दोषं दर्शयित्वा ग्रैष्मिकसंशोधने दोषं दर्शयति—ग्रीष्मे पुनरित्यादि। भृशोष्णत्वोपहतत्वात्। शरीरं ग्रीष्मात्मका-

शरीरौषधानामिति यदात्ययिकत्वेनावश्यकर्त्तव्या भवन्ति वमनादयः, तदौषधस्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथावक्ष्यमाणेन, तथा शरीरस्य च विकल्पका भवन्ति ॥ १०५ ॥

चक्रपाणिः—यथा हेमन्तादषु दुःखमत्व भवति, तदाह—तत्र हेमन्त इत्यादि। आबद्ध-

* आबद्धदोषमिति चक्रसम्मतः पाठः।

वातातपाध्मातमतिशिथिलमत्यर्थप्रविलीनदोषम्। भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमेवात्युष्णानुगमनात् तीक्ष्णतरत्वम् आपद्यते। तस्मात् तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरमपि पिपासोपद्रवाय ॥ १०७ ॥

वर्षासु तु मेघजालावतते गूढ़ार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति भूमौ पङ्कजलपटलसंवृतायामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु विहतस्वभावेषु च केवलेष्वौषधग्रामेषु तोयानुगतमारुतोपहतेषु

ऽसुखोपपन्नम् उष्णवातातपाध्मातम् उष्णाभ्यां वातातपाभ्यां युक्तम् अतिशिथिलम् अत्यर्थं प्रविलीनदोषं प्रकर्षेण विलयनवन्तो द्रवीभावमापन्ना दोषा यत्र तत् तथा भवति। इति ग्रीष्मस्यासुखतमत्वप्रदर्शनं शरीरविकल्पकत्वोपदर्शनञ्च। भेषजविकल्पकत्वं दर्शयति—भेषजं पुनरित्यादि। संशोधनार्थमित्यनेन संशमनार्थञ्चोक्तमौषधं तीक्ष्णं भवतीति बोध्यम्। ननु कुतः इत्यत आह—उष्णस्वभावमिति। संशोधनार्थं भेषजमुष्णस्वभावं न हि तत्स्वभावं विना संशोधनसमर्थं भवति तस्मात् तीक्ष्णतरत्वमुष्णानुगमनादापद्यते उष्णं तद्भेषजमिति भावः। तीक्ष्णतरत्वापन्नत्वे भेषजात् का हानिरित्यत आह—तस्मादित्यादि। तस्मात् ग्रीष्मे उष्णाधिकस्वभावे शरीरस्योष्णवातातपाध्मातत्वातिशैथिल्यात्यर्थप्रविलीनदोषत्वात् उष्णस्वभावेन संशोधनार्थभेषजस्य तदुष्णानुगमनेन तीक्ष्णतरत्वापन्नत्वाच्च। तयोः शरीरसंशोधनार्थौषधयोः संयोगे उपसेवनेन संयोगे संशोधनं वमनादिक्रिया अतियोगायातिप्रवृत्तये उपपद्यते। नन्वतियोगात् का हानिरित्यत आह—शरीरमपीत्यादि। पिपासया सहोपद्रवो वक्ष्यमाणस्तस्यै उपपद्यते इत्यन्वयः ॥ १०७ ॥

गङ्गाधरः—पारिशेष्यात् वर्षासु संशोधनदोषमाह—वर्षासु त्वित्यादि। मेघानां जालैः समूहैरवतते व्याप्तेऽत एव गूढ़ा अव्यक्ता दिवार्कौ निशि चन्द्रस्ताराश्च यत्र तस्मिन् धाराकुले मेघवर्षेण जलानां धाराभिराकुले व्याप्ते च वियति नभोमण्डले सति सत्याञ्च भूमौ पङ्कजलानां पटलैः संवृतायां सुतरां तत एव सत्सु च भूतेषु प्राणिषु अत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु विहतस्वभावेषु च।

दोषमिति अतिबद्धदोषम्। (योरिति दर्शोत्पन्नमशरीरभेषजयोः। तोदस्य तोयदानुगतमारुतस्य

संसर्गाद् गुरुप्रवृत्तानि * वमनादीनि भवन्ति गुरुसमुत्थानतमानि च शरीराणि। तस्माद्वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते वर्षान्तेष्वृतुषु न चेदात्ययिके कर्म्म ॥ १०८ ॥

आत्ययिके पुनः कर्म्मणि काममृतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्त्तुगुणविपरीतेन भेषजं संयोगसंस्कारप्रमाण-

केवलेषु कृत्स्नेषु औषधग्रामेष औषधसमूहेषु तोयानुगतमारुतोपहतेषु मेघैर्वृष्टं तोयमनुगतेन मारुतेन उपहतेषु सत्सु संसर्गादुपसेवनेन तथाभूतप्राणिशरीरे तथाभूतौषधसंयोगात् गुरुप्रवृत्तानि वमनाद्यौषधानि भवन्ति तेषां शरीरलाघवकरी प्रवृत्तिन भवति वमनादीनामिति भावः। तेन तु का हानिरित्यत आह—गुरुसमुत्थानतमानि चेत्यादि। गुरोर्गौरवगुणस्य समुत्थानं यत्र तद् गुरुसमुत्थानम् अतिशयेन तथेति गुरुसमुत्थानतमानि शरीराणि। तस्मादुक्तात् ऋतुत्रये दोषात् वर्षाभागान्तेषु वर्षासु पूर्व्वभागं प्रावृट्कालं विहायोत्तरभागरूपवर्षान्तेषु त्रिष्वृतुषु तेन हेमन्तमात्रग्रीष्ममात्रवर्षामात्रेषु ऋतुषु त्रिषु वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते। नन्वेतेषु वर्षाभागान्तेष्वृतुषु त्रिषु यद्यात्ययिको व्याधिरुत्पद्यते संशोधनसाध्यश्च भवति तत्र तदापि किं वमनादिप्रवृत्तिर्न विधीयते इत्यत आह—न चेदात्ययिके कर्म्मेति। आत्ययिके हठादत्ययकरे अलसकादिके चेद् यदि वमनादिकर्म्म न स्यात् तदा तेषु त्रिषु वर्षान्तेषु ऋतुषु वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते ॥ १०८ ॥

गङ्गाधरः—ननु तर्हि यद्यात्ययिके व्याधौ वमनादिकर्म्म विधीयते तेषु त्रिष्वप्यृतुषु तदा तत्तदृतुषु प्रवृत्तवमनादीनामयोगादयो दोषा भवन्तु तैश्च वातोपद्रवादियुक्तं शरीरं भवतु इत्याशङ्कायामाह—आत्ययिके पुनरित्यादि। आत्ययिके तु कर्म्मण्यपि वर्षाभागान्तेषु त्रिष्वृतुषु न साधारणलक्षणेषु त्रिष्वृतुष्विव संशोधनार्थं भेषजं प्रयोजयेत्। परन्तु वर्षाभागान्तं तं तमात्ययिककर्म्मोत्पन्नम् ऋतुं कामं यथाभिलापं यत् संशोधनमभिमतं युक्तत्वेन भवति तथाविधरूपेण विकल्प्य विशेषेण तदातुरव्याधिबलदेहबलाद्यनुसारेण विविच्य संशोधनार्थं प्रयोक्तव्यं भेषजं तद्घटकद्रव्याणां संयोगस्य संस्कारस्य च

* संसर्ग। तस्माद गुरुप्रवृत्तीनीति गुरोर्यथा न सुखकारिणी प्रवृत्तिर्भवति, तथात्रापीत्यर्थः

---

* तोयतोयदानुगतमारुतसंसर्गाद गुरुप्रवृत्तीनीति चक्रसम्मतः पाठः।

विकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्य्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनावहितः ॥ १०६ ॥

आतुरावस्थास्वपि च कार्य्याकार्य्यं प्रति कालाकालसंज्ञा, तद् यथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्याकालः कालः पुनरस्य इति। एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण, तस्मादातुरावस्थास्वपि कालाकालसंज्ञा। तस्य परीक्षा मुहुर्म्मुहुरातुरस्य सर्व्वावस्था-

प्रमाणस्य च विशेषतो यथत्तु गुणविपरीतेन हेमन्ते उष्णगुणेन ग्रीष्मे शीतगुणेन वर्षासु लाघवगुणेन कृत्रिमगुणोपाधानेन कल्पनेन उपपाद्य निर्म्माय प्रमाण-वीर्य्यसमं तदौषधं तत्तदृतुना सह प्रमाणवीर्य्याभ्यां समं कृत्वाऽवहितोऽवधान-वान् भिषक् उत्तमेन यत्नेन न त्ववहेलया प्रयोजयेत्। इत्येवंप्रकारेणातुरस्य परीक्षा संवत्सरकालतः कार्य्या ॥ १०९ ॥

गङ्गाधरः—अथातुराणामवस्था च काल इति यदुक्तं ततश्चातुरपरीक्षां दर्शयति—आतुरावस्थास्वपीत्यादि। आतुरस्यावस्थासु ज्वरादौ सामत्व-निरामत्वजीर्णत्ववैषम्याद्याख्यासु कार्य्यं प्रति भेषजविशेषस्य कालाकालसंज्ञा अकार्य्यं प्रति च कालाकालसंज्ञा। तां तां विवृणोति—तद् यथेत्यादि। अस्यामवस्थाया यथा ज्वरादौ व्याधौ सामत्वावस्थायाम् अस्य भेषजस्य मुख्य-भेषजस्याकाल, काल पुनरस्य तोयपेयादिसंस्कारकतया गौणभेषजस्य। इत्येवं चिकित्सितादिषु यस्यां यस्यामवस्थायां यद् यद् भैषज्यं विधातव्यं तस्यां तस्यामवस्थायां तस्य तस्य भेषजस्य कालोऽकालस्तु तदितरेषाम् इत्युन्नेयम्। निगमयति प्रतिज्ञां—तस्मादित्यादि। तस्य कालाकालस्य परीक्षा।

किंवा बहुप्रतिविधेयप्रवृत्तीनि गुरुप्रवृत्तीनि। गुरुसमुत्थानानीति संशोधनक्लिष्टानि शरीराणि। तदा महता प्रयत्नेन चिरेण कालेन प्रकृतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। वर्षाभागान्तेष्विति हेमन्तग्रीष्म-वर्षासु। हेमन्तादिष्वप्यात्ययिकव्याधौ मंशोधनं दर्शयन्नाह—न चेदित्यादि। विकल्प्येति अल्पगुणयुक्तं कृत्वा। कृत्रिमगुणोपधानं यथा—शीते शीतप्रतीकारार्थमुष्णकरणम्। उक्तञ्च अन्यत्र—"शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम्। कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्"। ऋतौ प्रतीकार दर्शयित्वा भेषजप्रतीकारमाह—भेषजमित्यादि। संयोगविकल्पः यथा—शीते त्रिवृताया उष्णेन गोमूत्रेणालोडनम्। प्रमाणविकल्प यथा—अयोगप्रतीकारार्थम् अतिमात्रत्रिवृद्दानमित्यादिक। अत्र च प्रमाणविकल्पस्तथा कर्त्तव्यः यथा विरुद्धप्रमाणभेषज-

विशेष।वेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थम्। न ह्यतिपतितकाल-मप्राप्तकालं वौषधमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति। कालो हि भैषज्यप्रयोगपर्य्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयत्येव ॥ ११० ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्म्मसमारम्भः। तस्य लक्षणं भिष-गौषधातुरपरिचारकाणां क्रियासमायोगः ॥ १११ ॥

मुहुर्म्मुहुरित्यादि स्पष्टम्। कुत आतुरस्य सर्व्वावस्थावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयो-गार्थम्। मुहुर्म्मुहु कार्य्यं तदवेक्षणं विनापि किं भेषजप्रयोगो यथावन्न युज्यते इत्यत आह—न ह्यतीत्यादि। अतिपतितकालमतीतकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुप-युज्यमानं न यस्माद् यौगिकं सम्यग् योगाय भवति परन्तु कालात्ययेऽप्राप्तकाले वा उपयोगाद्भेषजप्रयोगातियोगमिथ्यायोगेभ्यो भवतीति भाव। ननु कस्मात् कालात्ययेऽप्राप्तकाले वाप्युपयुज्यमानं भेषजं न यौगिकं भवतीत्यत आह—कालो हीत्यादि। भैषज्येत्युपलक्षणमायुर्व्वेदशास्त्रत्वात् तेन सर्व्वेषामपि प्रयोगस्य पर्य्याप्तिं सर्व्वतोभावेनाप्तिं योगमभिनिर्व्वर्त्तयति जनयति युक्त्या भूतानां परिणामकारणत्वादित्युन्नेयम्। इति कालपरीक्षा दर्शिता ॥ ११० ॥

गङ्गाधरः—अथ कारणादिषु दशसु परीक्ष्यविशेषेषु कालानन्तर्य्यात् परीक्ष्य-विशेषः प्रदर्श्यते। प्रवृत्तिर्यथा परीक्षितव्या तथा दर्शयति—प्रवृत्तिस्त्वित्यादि। प्रतिकर्म्मणो व्याधिप्रतिकारस्य लङ्घनाद्युपक्रमादेः समारम्भः सम्यक् वाङ्मनः-शरीराणां प्रवृत्तिभिरुपक्रमः। तस्य विज्ञानार्थमाह—तस्य लक्षणमित्यादि। भिषगादीनां चतुर्णां पादानां क्रियाणां समायोगः समवायः। भिषगाद्यन्यतम-क्रियायोगाभावे प्रवृत्तिहानिः इत्यवगम्यते चतुष्पादोपादानेन। इत्युक्तं यथा परीक्ष्यविशेषः प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत् ॥ १११ ॥

मेलकः कालः स्यात्, तथा, संयोगविकल्पश्च कर्त्तव्यः, यथा विरुद्धवीर्य्यभेषजमेलकः काल-स्यादिति दर्शयन्नाह—प्रमाणवीर्य्यसमं कृत्वेति। आतुरावस्थालक्षणकालमाह—आतुरेत्यादि। तत्रोदाहरणम्—नवज्वरे न कषायकालः, अतिक्रान्तषडहे च कषायकाल इत्यादि। भैषज्य-प्रयोगपर्य्याप्तिमिति भेषजप्रयोगसाध्यसिद्धिमित्यर्थः ॥ १०६—११० ॥

चक्रपाणिः—कालमभिधाय क्रमेण प्राप्तां प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तिस्त्वित्यादि। प्रतिकर्म्म चिकित्सा ॥ १११ ॥

उपायस्तु भिषगादीनां सौष्ठवमभिसन्धानञ्च सम्यक्। तस्य लक्षणं भिषगादीनां यथोक्तगुणसम्पद्भिर्देशकालप्रमाण-सात्म्यक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्याव-चारणमिति ॥ ११२ ॥

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति। परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम्। प्रतिपत्ति-र्नाम यस्तु विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथानुष्ठानज्ञानम्।

गङ्गाधरः—अथ परीक्ष्यविशेषश्चोपायो यथा परीक्षितव्यस्तथा दर्शयति—उपायस्त्वित्यादि। भिषगादीनां कारणादीनां चतुर्णाम्। तस्येत्यादि। भिषगा-दीनां भिषगौषधातुरपरिचारकाणां यथोक्तगुणसम्पद्भिः खुड्डाकचतुष्पादो-क्तानां गुणानां सम्पद्भिः। आदिपदेन प्रकृत्यादिपरीक्षणानां ग्रहणम्। सम्यगुपपादितस्य सम्यगुपकल्पितस्योपयुज्यमानस्य चौषधस्यावचारणमुप-सेवनम्। तेन चानुमीयते भिषगादीनां सौष्ठवमभिसन्धानञ्चेति ॥ ११२ ॥

गङ्गाधरः—अथ कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः कथञ्च परीक्षितव्य इति प्रश्नद्वयस्य उत्तरार्थं कृतां, तस्य यो यः परीक्ष्यविशेषो यथा यथा परीक्षितव्यः स तथा तथा व्याख्यास्यते इति प्रतिज्ञां, समाप्तुमुपसंहरति—एवमित्यादि। एते दश कारणादिरूपा भिषगादयो दश परीक्ष्यविशेषाः, इति कश्चात्र परीक्ष्यविशेष इति प्रश्नस्योत्तरसमाप्तिवचनम्। पृथक् पृथक् परीक्षितव्या इति कथञ्च परीक्षितव्या इति प्रश्नस्योत्तरवचनसमाप्तिवचनमिति। ०। अथ किंप्रयोजना च परीक्षेति प्रश्नस्योत्तरमाह—परीक्षायास्त्वित्यादि। प्रतिपत्तिज्ञानमिति। ननु का प्रति-पत्तिरित्यत आह—प्रतिपत्तिर्नामेत्यादि। प्रतिपद्यतेऽनेनेति प्रतिपत्तिः शास्त्रं, तदिह विवक्ष्यते—य इत्यादि। यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यः शास्त्रतो वा प्रत्यक्षानुमानाभ्यां विज्ञातव्यस्तस्य विकारस्य तथानुष्ठानं तदुपयोगिभि-रुपक्रमादिभिरुपाचरणं ज्ञायतेऽनेनेति तथानुष्ठानज्ञानं शास्त्रं, तच्छास्त्रस्य ज्ञानं प्रयोजनं संशोधनं कामयमाना भिषजः परीक्ष्य परीक्षायामिति यद्व्याख्यानं

चक्रपाणि—परिशिष्टमुपायमाह—उपाय इत्यादि। यथोक्तगुणसम्पद्भिरित्यनेन सौष्ठव-मुक्तम् ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—दशेत्यादिना तु सम्यगभिविधानं ब्रूते। किम्प्रयोजना परीक्षेत्यस्योत्तरम्—

यत्र खलु वमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्तिस्तद्व्यासतः सिद्धिषु उत्तरकालमुपदेक्ष्यते सर्व्वम्। प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे खलु गुरुलाघवं संप्रधार्य्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम्। सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्द्दिष्टाः। तस्माद् गुरुलाघवं सम्प्रधार्य्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम्॥ ११३

तन्न यौक्तिकं तच्छास्त्रज्ञानेन हि संशोधनकाले यदि कारणादीनां ज्ञानं न फलति तदा कथं संशोधयेदिति। तस्मात् कर्म्मणि कृता प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिः प्रतिपत्तव्योऽर्थस्तस्य ज्ञानं तदिह प्रसङ्गात् आयुर्व्वेदे यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य व्याधेस्तथानुष्ठानस्य ज्ञानं प्रतिपत्तिज्ञानमिति किंप्रयोजना परीक्षेति प्रश्नस्योत्तरम्।

अथ क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिरिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह—यत्र खल्वित्यादि। सिद्धिषु सिद्धिस्थाने। इति क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिरिति प्रश्नद्वयस्योत्तरम्।०। अथ प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगेन किं नैष्ठिकमिति प्रश्नस्य उत्तरमाह—प्रवृत्तीत्यादि। एकस्मिन् पुरुषे वमनादीनां प्रवृत्तिलक्षणं वमनादिसाध्यरोगो निवर्त्तते वर्त्तते चापरो वमनानर्हरोगोऽतस्तु वमनादीनां तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्लक्षणयोः संयोगो मिश्रस्तदा तत्र गुरुलाघवं प्रवृत्तिलक्षणस्य किं गौरवं निवृत्तिलक्षणस्य लाघवम्, किं निवृत्तिलक्षणस्य गौरवं प्रवृत्तिलक्षणस्य लाघवमिति सम्प्रधार्य्य प्रवृत्तिलक्षणस्य गौरवं निवृत्तिलक्षणस्य लाघवं यदि सम्प्रधार्य्यते तदा, यदि वा निवृत्तिलक्षणस्य गौरवं प्रवृत्तिलक्षणस्य लाघवं सम्प्रधार्य्यते तदा. तदन्यतरनिष्ठायां गुरुलक्षणस्यैकस्य निश्चये सम्यग् लघुलक्षणार्हां प्रवृत्तिमुत्सृज्य गुरुलक्षणार्हां प्रवृत्तिमवधार्य्य व्यवस्येत्। ननु लघुलक्षणार्हां प्रवृत्तिं यदुत्सृजेत् तत् कथं विज्ञेयं तत आह—सन्ति हीत्यादि। हि यस्मात् शास्त्रेषु व्याधय उपक्रमं प्रति उत्सर्गापवादैस्त्यागोपादानैर्निर्दिष्टाः। सम्प्रधार्य्येत्यादिवाक्यार्थं द्रढ़यति तस्मादित्यादि॥ ११३॥

परीक्षायास्त्वित्यादि। प्रतिपत्तिशब्दार्थं विभजते— यथेत्यादि। प्रतिपत्तव्य इत्यनुष्ठानेन योजयितव्यः। 'क्व च वमनादीना प्रवृत्ति, क्व च निवृत्ति.' इत्यस्योत्तरमतिदेशेनाह—यत्र त्वित्यादि। 'प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे किं नैष्ठिकम्' इत्यस्योत्तरम्—प्रवृत्तीत्यादि। अध्यवस्येदित्यध्यवसायं कुर्य्यादित्यर्थः। अन्यतरनिष्ठायाम् इत्यन्यतररूपावस्थायाम्। अत्र गुरुलाघवे ज्ञाते गुरुप्रतिक्रियानिश्चयो-

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः। तद् यथा—फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गव-कुटजकृतवेधनफलानि, फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवपुष्पपत्राणि, आरग्वध-वृक्षक-मदन-स्वादुकण्टकपाठा पाटला-शार्ङ्गेष्टा-मूर्व्वा-सप्तपर्ण-नक्तमालपिचुमर्द्दपटोल-सुषवीगुडूची- चित्रकसोमवल्क-शतावरीद्वीपिशिग्रु मूलकषायैश्च, मधुकमधूककोविदारकर्व्वुदार-नीप-निचुलविम्बीशणपुष्पीप्रत्यक्पुष्पी-सदापुष्पीकषायैश्च।

गङ्गाधरः—कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति प्रश्नस्योत्तरमाह—यानि त्वित्यादि। फलेत्यादि। फलं मदनफलम्। जीमूतकं घोषकभेदः। इक्ष्वाकुस्तिक्तालाबुः। धामार्गवः पीतघोषकभेदो वामकत्वान्नेहापामार्गः। कुटजः स्वनामप्रसिद्धः। कृतवेधनं जोत्स्निका श्वेतघोषकस्तेषां फलानि। फलं मदनं। जीमूतकः क्षुद्रघोषकः। इक्ष्वाकुस्तिक्तालाबुः। धामार्गवो घोषकः पीत एषां पुष्पपत्राणि। एतेन फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवाणां फलपुष्पपत्राणि, कुटजकृतवेधनयोः फलानि। आरग्वधः शोनालुः। वृक्षकः कुटजः। मदनं मदनवृक्षः। स्वादुकण्टकः वैकङ्कतः। पाठा आकनादिः। पाटला पाटलिमूलम्। शार्ङ्गेष्टा रक्तगुञ्जा। मूर्व्वा सूचिमुखी। सप्तपर्णः सप्तच्छदः। नक्तमालो नाटाकरञ्जः। पिचुमर्द्दो निम्बः। पटोलम्। सुषवी पर्णासभेदः। गुडूची च्छिन्नरुहा। चित्रकं स्वनामख्यातम्। सोमवल्कः श्वेतखदिरः। शतावरी शतमूली। द्वीपि व्याघ्री। शिग्रुः शोभाञ्जनस्तस्य मूलम्। एषां कषायैः तानि। मधुकं यष्टीमधु। मधूकं गुड़पुष्पम्। कोविदारः श्वेतकाञ्चनः। कर्व्वुदारो रक्तकाञ्चनः। नीपः कदम्बः। निचुल इज्जलः। विम्बी विम्बफलम् ओष्ठोपमाफलमिति यावत्। शणपुष्पी घण्टारवा। प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः।

ऽनुक्तोऽपि ज्ञायते। तेन शास्त्रान्तरे गुरुव्याधिप्रतीकारनिष्ठायामध्यवसायं कुर्य्यादिति साक्षान्न कृतः। एतमेव गुरुव्याधिप्रतीकारं लघुव्याधिव्युत्पादकवचनभङ्ग्यन्तरेणाह—सन्ति हीत्यादि। सत्यग्यध्र वस्येदिति, उत्सर्गलघुं परित्यज्यापवादगुरुमुपक्रम्यतयाध्यवस्येत्। "बलवन्तमुपद्रवम्" इत्यादिना हि दुर्व्वलं परित्यज्य बलवच्चिकित्सामभिधास्यति ॥ ११३ ॥

चक्रपाणि—सम्प्रति कानि च वमनादिषु भेषजद्रव्याणि संयोगं गच्छन्तीत्यस्योत्तरं—यानीत्यादि। शार्ङ्गेष्टा गुञ्जा। सोमवल्कः खदिर। द्वीपी कण्टकारी, द्वीपिशरिति पाठे

एलाहरेणुप्रियङ्गु-पृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनलदह्रीवेरतालीशोशीर-कषायैश्च, इक्षुकाण्डेक्षिक्षुवालिकादर्भपोटगलतगरैकालकृत *-कषायैश्च, सुमनासौमनस्यायनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुनर्नवा-महासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च, शाल्मलीशाल्मलकभद्रपर्ण्यैरापर्ण्यु-पोदिकोद्दाल-धन्वन-राजादनोपचित्रागोपी-शृङ्गाटिका-कषायैश्च, पिप्पली-पिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसर्षप-फाणित-क्षीर-क्षार-लवणोदकैश्च, यथालाभं यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य वर्त्तिक्रियाचूर्णावलेह-स्नेहकषायमांसरसयवागूयूषकाम्बलिकक्षीरोपधेयान् मोदकान्

सदापुष्पी रक्तार्कः। एला स्थूलैला। हरेणुः रेणुका। प्रियङ्गुः स्वनामा। पृथ्वीका सूक्ष्मैला। कुस्तुम्बुरुः स्वनामख्यातस्तदभावे धनीयकम्। तगरं तगरपादिकम्। नलदं जटामांसी। ह्रीवेरं बालकम्। तालीशं तालीशपत्रम्। उशीरं वीरणमूलम्। एषां कषायैश्च। इक्षुकाण्डं काण्डेक्षुर्नटा इति लोके। इक्षुवालिका खागड़िका। दर्भं उलूयामूलम्। पोटगलो होगलः। तगरं तगरपादुका। कालः कृष्णागुरु। एतैः कृतकषायैः। एषां यथालाभं कषायैश्च। सुमना मालतीपुष्पम्। हरिद्रा। दारु-हरिद्रा। वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। पुनर्नवा रक्तपुनर्नवा। महासहा माषपर्णी। क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी। एषां यथालाभं कषायैश्च। शाल्मली शाल्मलवृक्षः। भद्रपर्णी गाम्भारी। ऐरापर्णी हस्तिपर्णी हस्तिकर्णपलाश इति लोके। उपोदिका कलम्बी। उद्दालः काञ्चनः। धन्वनः धाउनीवृक्षः। राजादनं पियाल-भेदः। उपचित्रा भाण्डी दन्ती वा। गोपी श्यामालता। शृङ्गाटिका शिङ्गड़ा। एषां कषायैश्च। पिप्पल्यादीनामुदकैश्च यथालाभं यथेष्टं यथाभिलषितं वा एतैः कषायैः फलजीमूतकादीनां फलपुष्पपत्राणि कुटजकृतवेधनयोः फलानि च उपसंस्कृत्य भावयित्वा पक्त्वा वा वर्त्तिक्रियां चूर्णं वा अवलेहं वा स्नेहं वा घृतादिकं कषायं वा मांसरसं वा यवागूं वा यूषं वा काम्बलिकं वा क्षीरोपधेयं वा

शतावरी देया। विदुलो वेतस, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी रक्तार्कः। कालङ्कृतो कासमर्दः। पोटगलो होगल। सुषवी कारवेल्लक। सुमना जाती। सौमनस्यायनी जातिकलिका जाति-कोषो वा। शाल्मलिको रोहड़क, स्वल्पशाल्मलिर्वा। भद्रपर्णी भाद्राली। एलापर्णी रास्ना।

* कालङ्कृत इति चक्र।

अन्यांश्च भक्ष्यप्रकारानानुविधाय यथार्हं वमनार्हाय दद्याद्विधि-वद्वमनम्। इति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणाम्। कल्पस्त्वेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ११४ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलैर्विक्षिप्ताविक्षिप्तैः, अज-गन्धाश्व-गन्धाजशृङ्गी-क्षीरिणी-नीलिनी-क्लीतक-कषायैश्च, प्रकीर्य्योदकीर्य्यामसूरविदलाकम्पिल्लकविडङ्ग-गवाक्षीकषायैश्च, पीलुपियालमृद्वीका-काश्मर्य्यपरूषवदर-दाड़िमामलक-हरीतकी-

मोदकान् वा अन्यांश्च भक्ष्यविशेषपूपादिप्रकारान् अनुविधाय। कल्पसंग्रहः वर्त्तिक्रियादिरूपाणां कल्पानां संग्रहः संक्षेप। उत्तरकालं कल्पस्थाने ॥ ११४ ॥

गङ्गाधरः—वमनानन्तर्य्याद्विरेचनद्रव्याणि यानि उपयोगं यान्ति तान्याह—विरेचनेत्यादि। श्यामा श्याममूला त्रिवृत्। त्रिवृत् रक्तमूला त्रिवृत्। चतुरङ्गुलः शोनालुः। तिल्वको लोध्रः। महावृक्षः स्नुही। सप्तला शङ्खिनीभेदः। शङ्खिनी शङ्खपुष्पी। दन्ती नागदन्ती। द्रवन्ती क्षुद्रदन्ती। एषां क्षीरमूलादीनि यथायोगं तैस्तैरजगन्धादिकषायैस्त्रिवृदादीनां क्षीर-मूलादिषु विक्षिप्ताविक्षिप्तैर्यस्य यत् क्षिप्तं यच्चाक्षिप्तं कल्पनेनायुक्तं तैरुपसंस्कृत्य वर्त्तिक्रियादीन् विविधान् योगान् यथार्हमनुविधाय विरेचनार्हाय विरेचनं दद्यादिति पिण्डार्थः। तत्र विक्षिप्तानाह—अजगन्धेत्यादि। अजगन्धा यमानी। अश्वगन्धा स्वनामख्याता। अजशृङ्गी मेषशृङ्गी। क्षीरिणी स्वनाम-ख्यातवृक्षः। नीलिनी नीलवुह्ना। क्लीतकं यष्टीमधु। एषां यथालाभं कषायैः। प्रकीर्य्या नाटाकरञ्जः। उदकीर्य्या करञ्जः। मसूरविदला श्याममूला त्रिवृत्। कम्पिल्लकः कमलागुड़ीति लोके। विडङ्गं क्रिमिशत्रुः। गवाक्षी गोरक्षकर्कटी। एषां कषायैर्यथालाभम्। पीलुपियालेत्यादि। वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। पुनर्नवा

उद्दालो बहुवारः। गोपी शारिवा। वर्त्तिक्रिया वर्त्तिरूपदीर्घभक्ष्यकरणम्। तत्र 'आरग्वधादि' 'मध्वादि' पृथग्वर्गकरण प्रायः समानगुणतां विच्छेदपाठेन दर्शयितु कृतम्। कल्पनं कल्प प्रयोग इत्यर्थ। उत्तरकालमिति कल्पस्थाने ॥ ११४ ॥

चक्रपाणिः—विक्षिप्तिर्द्रव्यान्तरसयोग। अविक्षिप्तिः केवलप्रयोगः। तेन विक्षिप्ताविक्षिप्तैः

विभीतकवृश्चीरपुनर्नवाविदारिगन्धादिकषायैश्च, सीधुसुरा-सौवीरक-तुषोदक- मैरेयमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुवल-बदरखर्ज्जूरकर्कन्धुभिश्च, दधिदधिमण्डोदश्विद्भिश्च, गोमहिष्यजावीनाञ्च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाप्युसंस्कृत्य वर्त्तिक्रिया-चूर्णावलेहस्नेह- कषाय-मांसरसयूषकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान् मोदकानन्यांश्च भक्ष्यविकारान् विविधांश्च योगाननुविधाय यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद्‌ विरेचनम्। इति कल्पसंग्रहो विरेचन-द्रव्याणाम् । कल्पस्त्वेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ११५ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि योगमुपयान्ति तेषु तेष्ववस्थान्तरेष्वातुराणां तानि द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसङ्ख्येयानि भवन्त्यतिबहुत्वात्, इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशस्तन्त्रे, तन्त्रैवेष्टञ्च केवलं ज्ञानम्, तस्माद्रसत एव तान्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ११६ ॥

रक्ता। विदारिगन्धादिर्दशकः। एषां कषायैर्यथालाभम्। सीधुसुरेत्यादि। कुवलं बृहद्बदरम् । इति विरेचनद्रव्याणां कल्पसंग्रहः। उत्तरकालं कल्पस्थाने ॥११५॥

गङ्गाधर —अथ क्रमिकत्वादास्थापनस्य यानि द्रव्याण्युपयोगमृच्छन्ति तान्याह—आस्थापनेष्वित्यादि स्पष्टम्। ननु नामतो विस्तरेणोपदेशेऽपरिसंख्येयानि भवन्त्यास्थापनद्रव्याणि तेन किमित्यत आह—इष्टश्चेत्यादि। अनतिसंक्षेपविस्तरोपदेशो हि सर्व्वाभीष्ट । नामतो विस्तरेणास्थापनद्रव्याणां यौगिकानामुपदेशेऽतिविस्तरोपदेश· स्यादिति भावः। नन्वतिविस्तरेण किं भयम्, ज्ञानार्थो ह्युपदेशः स चानतिसंक्षेपविस्तरतश्चेत्तदा कथं कृत्स्नं ज्ञानं स्यादित्यत

इति सयुक्तायुक्तैरित्यर्थ । क्षीरिणी दुग्धिका। क्लीतक यष्टीमधु। मसूरविदला श्यामलता। प्रथमन्तु श्यामा श्याममूला त्रिवृदेवोक्ता ॥ ११५ ॥

चक्रपाणि —भूयिष्ठकल्पानीति बहुप्रयोगाण्यभिप्रायप्रयोज्यानि च। इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेश इत्यनतिसङ्क्षेपविस्तरत शास्त्रे कथनमिष्टम्, इष्टञ्च केवलं ज्ञानमनतिसंक्षेपविस्ताराभिधानेऽपि, यदुक्तम्—"तस्यापि यथा सामान्येनावस्थाज्ञानं भवति, तदपीष्टम्" ग्रन्थकर्त्तु· श्रोतुश्च

रससंसर्गसमवायविकल्पविस्तरो ह्येषामपरिसङ्ख्येयः, समवेतानां रसानामंशांशबलविकल्पातिबहुत्वात्। तस्माद् द्रव्याणाञ्चैकदेशसमुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकत्वेन * च नामलक्षणार्थं षड़ास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते। यतः

आह—तत्रवेत्यादि। तत्र नामतो विस्तरोपदेशे इष्टं केवलं कृत्स्नं ज्ञानमास्थापनीययौगिकद्रव्यज्ञानम्, तदेवानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशेनापि यथा भवति तथोपदेशे का हानि इत्यभिप्रेत्याह—तस्मादित्यादि। नामतो विस्तरोपदेशेऽतिबहुत्वेनास्थापन-द्रव्याणामपरिसंख्येयतयातिविस्तरोपदेशस्यानभीष्टत्वाद्रसत एव तदतिविस्तरोपदेशफलकृत्स्नास्थापनद्रव्यज्ञानजनकरसोपदेशादेव तानि आस्थापने यौगिकानि कृत्स्नानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः॥ ११६॥

गङ्गाधर—रससंसर्गसमवायेत्यादि। तत्रापि हि यस्मात् तेषां द्रव्याणां रससंसर्गसमवायविकल्पविस्तरोऽपरिसंख्येयः समवेतानां संसृष्टानां रसानाम् अंशांशानां हीनहीनतरहीनतममध्यमध्यतरमध्यतमाधिकाधिकतराधिकतमादंशतो बलविकल्पेनातिबहुत्वात्। तस्मात् रससंसर्गसमवायविकल्पविस्तरस्याप्यपरिसंख्येयत्वाद् द्रव्याणाञ्चैकदेशसमुदाहरणार्थ यौगिकास्थापनीयकृत्स्नद्रव्याणां ज्ञानजनककतिचिद्द्रव्योदाहरणार्थं रसेषु मधुरादिषु षट्स्वनुविभज्य अनुरसं विभज्य रसैकैकत्वेन प्रधानतमैकेन रसेन नामलक्षणार्थं नामार्थं लक्षणार्थञ्च षड़ास्थापनस्कन्धा रसत आस्थापनस्य वृक्षस्येव स्कन्धा वृहच्छाखाः षड्रसास्ततस्तेभ्योऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्तेऽर्थात् आस्थापनोपयोगीनि इत्यर्थः। तस्माद्रसत एवेति रसं प्राधान्येनोद्दिश्य रसाश्रयद्रव्यस्यानतिसंक्षेपविस्तारोपदेशेन इत्यर्थः। तानीत्यास्थापनोपयोगीनि द्रव्याणि। अत्र च रसद्वारा निर्देशेऽपि रससंसर्गस्यातिबहुत्वेन च कृत्स्नद्रव्यनिर्देशवद् रससंक्षेपता स्यादिति कृत्वा षड्भी रसैर्निर्देशः कर्त्तव्यः॥ ११६॥

चक्रपाणि—आस्थापनोपयोगीनि द्रव्याणि दर्शयन्नाह—रसेत्यादि। उदाहरणार्थमिति मधुरादिरसस्याधारभूतस्य द्रव्यस्योदाहरणार्थम्, रसेष्वनुविभज्येति रसेषु मधुरादिषु द्रव्याणामेकदेशमाधारतयोपदिश्येत्यर्थः। रसकैवल्येनेति रससंसर्गत्वेन। नामलक्षणार्थं षड़ास्थापनस्कन्धा इति साक्षादुक्तानां जीवकादीनां नामार्थम्, तथा अनुक्तानां मधुरादिद्रव्याणां तज्जातीयत्वेन लक्षणेनास्थापनयोग्यद्रव्यसमूहा व्याख्यास्यन्त इति। किंवा नामलक्षणार्थमिति नामज्ञानार्थम्। समूह रसतोऽनुविभज्येति अनुक्तञ्च मधुरादिरसतया निर्दिश्येत्यर्थः।

* रसकैवल्येन इति चक्रसम्मतः पाठः।

षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते भिषजस्तद् दुर्लभतमं संसृष्टरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम्। तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरप्रभावप्रायाण्यपि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते। तथेतराणि द्रव्याण्यपि। तद् यथा—जीवकर्षभकौ जीवन्ती वीरा तामलकी काकोली क्षीरकाकोली * मुद्गपर्णी माषपर्णी

द्रव्याणि। ननु कुतस्तथा व्याख्यास्यन्ते इत्यत आह—यत इत्यादि। एको रसो यत्र तदेकरसम्। तत्त्विति एकरसमास्थापनं दुर्लभतमं कुत इत्यत आह—संसृष्टेत्यादि। तस्मादित्यादि। तस्मात् द्रव्याणां संसृष्टरसभूयिष्ठत्वेन एकरसद्रव्याणां दुर्लभतमत्वेन एकरसास्थापनस्य दुर्लभतमत्वात्। मधुराणि यानि द्रव्याणि मधुरप्रायाणि च यानि द्रव्याणि मधुरप्रभावप्रायाण्यपि च यानि द्रव्याणि तानि सर्व्वाणि मधुराणि कृत्वा मधुरस्कन्धे आस्थापने उपदेक्ष्यन्ते। तथेतराणि अम्लादीनि द्रव्याणि उपदेक्ष्यन्ते, अम्लानि च यानि द्रव्याणि अम्लबहुलानि च यानि द्रव्याणि अम्लप्रभावप्रायाण्यपि च यानि द्रव्याणि तानि सर्व्वाणि द्रव्याणि अम्लानि कृत्वा अम्लस्कन्धे आस्थापने उपदेक्ष्यन्ते। एवं लवणानि लवणबहुलानि लवणप्रभावप्रायाणि लवणस्कन्धे लवणानि कृत्वा, कटुकानि कटुकबहुलानि कटुकप्रभावबहुलानि च कटुकस्कन्धे कटुकानि कृत्वा, तिक्तानि तिक्तबहुलानि तिक्तप्रभावबहुलानि तिक्तस्कन्धे तिक्तानि कृत्वा, कषायाणि कषायबहुलानि कषायप्रभाव-बहुलानि कषायस्कन्धे कषायाणि कृत्वोपदेक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञा।०। तथोपदिशति—तद् यथेत्यादि। जीवकर्षभकावित्यादि। वीरा क्षीरकाकोली।

अयञ्च मधुरादिरसेन द्रव्यगणनिर्द्देशः—मधुरादिरसेन मधुरादिरसद्रव्यगणनिर्द्देशो मधुराद्येक-रसस्यैव द्रव्यस्य सग्रहो यथा परैराख्यायते, तथास्माभिर्नोच्यते, किन्तु यदपि रसान्तरे सत्यपि मधुरादिप्रधानम्, यद् वा द्रव्य मधुरादिकार्य्यकारि विपाकप्रभावात्, तदपि मधुरादिगण एवास्माभिः पठनीयमिति दर्शयन्नाह—यत् त्वित्यादि। आस्थाप्यतेऽनेनेति आस्थापनं जीवकादि द्रव्यम्। एकरसमिति शुद्धैकरसम्। मधुरप्रायाणीत्युत्कृष्टमधुररसानीति। एव-मम्लस्कन्धादिष्वम्लादीन्यपि बोध्यानीति 'तथेतराणि' इतिपदेन दर्शयति। भीरु जालान्धरं

* इतः परं भीरु इत्यधिकः पाठः।

शालपर्णी पृश्निपर्णी शणपर्णी * मेदा महामेदा कर्कटश्रृङ्गी श्रृङ्गाटिका च्छिन्नरुहा च्छत्रातिच्छत्रा श्रावणी महाश्रावणी सहदेवा विश्वदेवा शुक्ला क्षीरशुक्ला बलातिबला विदारी क्षीरविदारी महासहा क्षुद्रसहर्ष्यगन्धा अश्वगन्धा पयस्या वृश्चीरपुनर्नवावृहती-कण्टकारिकैरण्डमोरटश्वदंष्ट्रासंहर्षाशतावरीशतपुष्पामधूकपुष्पी-यष्टीमधुमधूलिकाः, मृद्वीका-खर्ज्जूरपरूषकात्मगुप्ता-पुष्करबीज-कशेरुकराजकशेरुकराजादन-कतककाश्मर्य्यशीतपाक्योदनपाकी-तालखर्ज्जूरमस्तकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशशालिगुन्द्रेत्कटक-शरमूल-राजक्षवकर्ष्यप्रोक्ताः, द्वारदा भारद्वाजी वनत्रपुष्यभीरुपत्री

कर्कटीश्रृङ्गी काँकड़ाश्रृङ्गी। श्रृङ्गाटिका श्रृङ्गाटकः। छत्रातिच्छत्रे प्रसिद्धे, शताह्वा-मधुरिके इति परे। श्रावणी श्वेतमुण्डेरी। महाश्रावणी रक्त-मुण्डेरी। सहदेवा पीतपुष्पदण्डोत्पला। विश्वदेवाऽरुणपुष्पदण्डोत्पला। शुक्ला शुक्लवर्णा निःक्षीरा विदारी। क्षीरशुक्ला स्वल्पक्षीरा विदारी। बला श्वेतबला। अतिबला गोरक्षतण्डुला। विदारी निःक्षीरभूमिकुष्माण्डः। क्षीरविदारी बहु-क्षीरभूमिकुष्माण्ड। महासहा श्वेतकुरुवकः। क्षुद्रसहा रक्तकुरुवकः। ऋष्यगन्धा वृद्धदारकः ऋषिजाङ्गलिकी वा। अश्वगन्धा स्वनामख्याता। पयस्या अर्कपुष्पी। वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। पुनर्नवा रक्तपुनर्नवा। मोरटः कर्णमोरटः। संहर्षा वन्दाकः। मधूकपुष्पी मधूकभेदः। मधूलिका मर्कटहस्ततृण इति ख्यातः। कशेरुकश्चिश्चा-डकः। राजकशेरुः कशेरुरेव। राजादनं पियाल। कतको निर्म्मलः। शीतपाकी काकोलीप्रभेदः। ओदनपाकी नीलझिण्टी। तालमस्तकं खर्ज्जूरमस्तकञ्च इत्यन्वयः। दर्भ उलुमूलम्। शालिः हैमन्तिकधान्यमूलम्। गुन्द्रा गुडूची। राजक्षवकः क्षवृक्षः। ऋष्यप्रोक्ता पीतबला। द्वारदा पालङ्कशाकः। भारद्वाजी

शाकम्। असनपर्णी अपराजिता। मधुपर्णी विकङ्कतम्। छत्रा कोकिलाक्ष। अतिच्छत्रा अरुणकोकिलाक्ष। महाश्रावण्यलम्बुषा। शुक्ला शर्करा। क्षीरशुक्ला त्रिवृत्। क्षुद्रसहा कुमारी। ऋष्यगन्धा ऋष्यजाङ्गलकी, बलाभेदो वा। मोरटं मूर्व्वा। संहर्षा वन्दाक। मधूक-पुष्पी मधूकभेद। मधूलिका मर्कटहस्ततृणम्। राजादन चेञ्चुलिकीति ख्यातम्। कशेरु चिञ्चोड़क। राजकशेरु कशेरुभेदः। शीतपाकी शीतला। ओदनपाकी नीलझिण्टी। ऋष्य-

* शणपर्णीत्यत्र असनपर्णीनि, ततः परं मधुपर्णीति, दारु च, इत्यधिकं क्वचिद् दृश्यते।

हंसपादी काकनासिका कुलिङ्गाक्षी क्षीरवल्ली * कपोतवल्ली गोपवल्ली मधुवल्ली सोमवल्ली चेति। एषामेवंविधानाञ्चान्येषां मधुरवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य पयसार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेद् दर्व्या सततमवघट्टयेत्। तदुपयुक्तं भूयिष्ठमम्भसि गतरसेष्वौषधेषु पयसि चानुपदग्धे स्थालीमपहृत्य परिस्रुतं पूतं पयः सुखोष्णं घृततैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं वस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात्। सुशीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे दद्यात्। इति मधुरस्कन्धः॥ ११७॥

वनकार्पासी। वनत्रपुषी वन्यस्वल्पत्रपुष। अभीरुपत्री स्वल्पशतावरी। हंसपादी थुल्कुड़ी। काकनासा केउटुटी। कुलिङ्गाक्षी पेटिका। क्षीरवल्ली क्षीरलता। कपोतवल्ली सूक्ष्मा। गोपवल्ली अनन्तमूलम्। मधुवल्ली यष्टीमधुभेदः। सोमवल्ली सोमलता। एषामेवंविधानामन्येषाञ्च मधुरवर्गपरिसंख्यातानाम् आस्थापनस्यौषधस्य द्रव्याणां मध्ये यानि च्छेद्यानि च्छेत्तुमर्हाणि तानि खण्डशश्छेदयित्वा। भेद्यानि यानि च भेत्तुमर्हाणि तानि अणुशो भेदयित्वा पानीयेन प्रक्षाल्यार्द्धोदकेन पयसाष्टगुणेन क्वाथवादासिच्य साधयेत् पचेत्। गतरसेषु औषधेषु—चतुर्भागावशिष्टे तु द्रव्यं गतरसं भवेत्—इति चतुर्थावशेषे पयसि गतजलदुग्धे चानुपदग्धे तदुपयुक्तं स्थालीमपहृत्य सुपरिस्रुतं वस्त्रेण पूतं तत् सुखोष्णं पयो दुग्धं घृतादिभिरनुरूपैरुपहितं वस्तिं वस्तिमध्ये पूरयित्वा वात विकारिणे दद्यात्। सुशीतन्तु तद् दुग्धं घृताद्युपहितं न कृत्वा मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे वस्तिं दद्यात्। इति मधुरस्कन्ध आस्थापनवस्तिः॥११७

प्रोक्ता बलाभेद। द्वारदा शाकतरु। भारद्वाजी वनकार्पासी। वनत्रपुषी बृहत्फला गोडुम्बा। अभीरुपत्री शतावरीभेद। कुलिङ्गाक्षी पेटिका, कुलिङ्गापाठपक्षे उच्चटा। क्षीरवल्ली क्षीरलता। कपोलवल्ली कवडझेजु इति ख्याता। कपोतवल्ली सूक्ष्मैला। सोमवल्ली सोमलता। गोपवल्ली अनन्तमूलम्। मधुवल्ली यष्टीमधुभेद॥ ११७॥

* कपोलवल्लीत्यधिक पाठः क्वचित्।

आम्राम्रातकलकुचकरमर्द्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदरदाड़िम-मातुलुङ्गकरीरका-*-मलक † तिन्तिड़ीकशीतकदन्तशठैरावतक-कोशाम्रधन्वनानां फलानि, पत्राणि चाश्मन्तकचाङ्गेरीणां चतुर्व्विधानाञ्च अम्लिकानां द्वयोश्च कोलयोश्चामशुष्कयोर्द्वयोश्च शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययोः। आसवद्रव्याणि च सुरासौवीरक-तुषोदकमैरेय-मेदकमदिरामधुशुक्त-सीधुदधिमण्डोदश्विद्धान्या-म्लादीनि च। एषामेवंविधानाञ्चान्येषामम्लवर्गपरिसङ्ख्यातानाम् औषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा द्रवैः स्थितानि ‡ अवसिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावत् तैलवसा-§-मज्जलवणफाणितोपहितं सुखोष्णं वस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात्। इत्यम्लस्कन्धः ॥११८

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादम्लस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—आम्रेत्यादि। वृक्षाम्लं किञ्चिन्मधुरमांसलफलं तिन्तिड़ीकम्। करीरो मरुजद्रुम। तिन्तिड़ीक-मम्लाधिकं तिन्तिड़ीकम्। शीतकं चालित्रफलम्। दन्तशठो जम्वीरः। ऐरा-वतकः अम्लनागरङ्ग। कोशाम्रः उड़िआम्रः। धन्वनः धन्वनवृक्षः। एषां फलानि। अश्मान्तकानां चाङ्गेरीणां पत्राणि चतुर्व्विधानामम्लिकानाञ्च पत्राणि द्वयोश्च कोलयोः शुष्कयोर्द्वयोश्च शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययो· पत्राणि। आसव-द्रव्याणि च सुरादीनि यान्युक्तानि। एषामेवंविधानामन्येषाञ्चाम्लवर्गपरि-संख्यातानामौषधद्रव्याणां मध्ये च्छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यान्यणुशो भेदयित्वा सुरादिषु द्रवेषु स्थितानि तैः सुरादिभिर्द्रवैः साधयित्वा पक्त्वा

चक्रपाणिः—अम्लस्कन्धे नन्दीतक' कर्परनन्दी। शीतकोऽम्बुलोठक। ऐरावतो नागरङ्गम्। अम्लिका कन्दप्रधाना कामरूपे प्रसिद्धा, अम्लिकाभेद एवेत्याहुः। द्वयोश्चेत्यादि। द्रवै स्थिरा-णीति द्रवमज्जनात् स्थिरभूतानीत्यर्थ ॥ ११८॥

* करीरक इत्यत्र गण्डीर इत्यन्य· पाठः।

† इत· परं नन्दीतक इत्यधिक· पाठः केषुचिद् ग्रन्थेषु दृश्यते।

‡ स्थिराणीति चक्र·।

§ इत· परं मस्तु इत्यधिक· पाठ· क्वचित्।

सैन्धवसौवर्च्चलकालविड्पाक्य*कुप्यबालकैलमौलकसामुद्र-रौमकौद्भिदौषरपाटेयकपांशुजान्येवंप्रकाराणि चान्यानि लवण-वर्गपरिसंख्यातानि। एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा स्नेहवन्ति सुखोष्णं वस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात्। इति लवणस्कन्धः॥ ११९॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचा-जमोदार्द्रकविड़ङ्गकुस्तुम्बुरुपीलुतेजस्विन्येलाकुष्ठभल्लातकास्थि-हिङ्गुद्रु किलिममूलकसर्षपाणाम्, लसुनकरञ्जशिग्रु शिग्रुकखर-पुष्पभूस्तृण -सुमुखसुरसार्ज्जककाण्डीरकालमालकपर्णासक्षवक-फणिज्झकक्षारमूत्रपित्तानाञ्च। एवंविधानाञ्चान्येषां कटुक-चतुर्भागशिष्टमुपसंस्कृत्य यथावद् यथायोग्यं तैलादुपहितं सुखोष्णं वस्तिं वातविकारिणे दद्यात्। इत्यम्लस्कन्ध आस्थापनवस्तिः॥ ११८॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वाल्लवणस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—सैन्धवेत्यादि। सैन्धवादीनि लवणानि देशविशेषे प्रसिद्धानि एतानि एवंविधान्यन्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि अम्लोपहितानि उष्णोदकोपहितानि वा स्नेहवन्ति घृततैलादियुक्तानि सुखोष्णं तद्द्रवरूपं वस्तिं वातविकारिणे दद्यात्। इति लवणस्कन्ध आस्थापनवस्तिः॥ ११९॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वात् कटुकस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—पिप्पलीत्यादि। शृङ्गवेरं शुष्कं शुण्ठीति यावत्. आर्द्रकस्य पुनः पाठात्। तेजस्विनी तेजिनी। द्रुकिलिमो देवदारुः। मूलकं सर्षपं सर्षपद्वयं शिग्रुत्रयम्। खरपुष्पं खराशिनी अपामार्गो वा। भूस्तृणं गन्धतृणम्। सुमुखः पर्णासभेदः। सुरसस्तुलसी-भेदः। अर्ज्जकः श्वेततुलसी। काण्डीरः मञ्जिष्ठा। कालमालः कृष्णतुलसी। पर्णासः क्षुद्रपर्णासः। क्षवकः गजक्षवकः। फणिज्झको गन्धपर्णासः। क्षारो दग्धभस्मकृतः क्षारः। मूत्रं गवादिमूत्रम्। पित्तं मत्स्यादिपित्तम्। एषामेवं-

चक्रपाणिः—कूप्यादयो लवणभेदा देशान्तरप्रसिद्धाः। तेन देशान्तरीयात् तदर्थो ज्ञातव्याः।

* पाक्येत्यनन्तरम् आनूप इत्यधिकः पाठः।

वर्गपरिसङ्ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा गोमूत्रेण साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द द्यात्। इति कटुकस्कन्धः॥ १२०॥

चन्दननलद-कृतमालनक्तमाल- निम्बतुम्बुरु- कुटजहरिद्रा- दारुहरिद्रामुस्त-मूर्व्वाकिराततिक्तक-कटुरोहिणी-त्रायमाणाकरीराणाम्, करवीरकेवुककठिल्लकवृषमधुपर्णीकर्कोटकवार्त्ताकुकर्कशकाकम।चीकारवेल्लकाकोडुम्बरिकासुषव्यतिविषा-पटोल-कूणक-पाठागुडूची-वेत्राग्रवेतसविकङ्कत-वकुल- सोमवल्कसप्तपर्णसुमनोऽर्कावल्गुजवरा-*-तगरागुरुह्रीवेरोशीराणाम्। एवंविधानाश्चान्येषां

विधानाश्चान्येषां कटुकवर्गपरिसङ्ख्यातानाम् अष्टगुणेन क्वाथलात् गोमूत्रेण साधयित्वा चतुर्भागशिष्टं क्वाथं मधुतैलसैन्धवोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे दद्यात्। इति कटुकस्कन्ध आस्थापनवस्तिः॥ १२०॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् तिक्तकस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—चन्दनेत्यादि। चन्दनं रक्तचन्दनम्। नलदमुशीरं जटामांसीत्यन्ये। कृतमालः शोनालुः। नक्तमालो नाटाकरञ्जः। तुम्बुरु स्वनामख्यातं तदभावे धन्याकम्। करीरो मरुजद्रुमः। केवुकः केँउ इति लोके। कठिल्लकः कारवेल्वः। मधुपर्णी लतापुटकी गुडूची वा। कर्कोटकः काँकरोल इति लोके। वार्त्ताकुः स्वनामख्यातः। कर्कशः कम्पिल्लः। काकमाची स्वनामख्याता। कारवेल्ल इति वृहत्कारवेल्लः। काकोडुम्बरिका कोठोडुम्बरः। सुषवी वन्यकारवेल्वः। अतिविषा आतइष इति लोके। पटोलं दीर्घपटोलम्। कूणकं पटोलम्। पाठा अम्बष्ठा। वेतसः स्वनामा। विकङ्कतः वँइच इति लोके। वकुलं स्वनाम। सोमवल्कः श्वेतखदिरः। सुमनो मालती। अर्कः। अवल्गुजः सोमराजी। वरा त्रिफला। एषामेवंविधानाश्च

रोमका स्भानदीभवा। (कटुकवर्गे) तेजस्विनी तेजोवती। किलिमं देवदारु। तिक्तवर्गे कर्कशः

* वचेति पाठान्तरम्।

तिक्तवर्गपरिसङ्ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि च खण्डशः छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्य साधयित्वोसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात् । शीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात् । इति तिक्तस्कन्धः ॥ १२१ ॥

प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थ्यम्बष्ठकीकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मा*पद्मकेशरजम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोडुम्बराश्वत्थभल्लातकास्थ्यश्मन्तकशिरीष†शिंशपासोमवल्कतिन्दुकानाम्, पियालबदरखदिर-सप्तपर्णाश्वकर्णस्यन्दनार्ज्जुनासनारिमेदैलवालुकपरिपेलवकदम्ब-शल्लकीजिङ्गिनीकाशकशेरुकाराजकशेरुकाकट्फलवंशपद्मकाशोकानाम्, शालधवसर्ज्जभूर्ज्जासनखरपुष्पाशम-

अन्येषां तिक्तवर्गपरिसङ्ख्यातानाम् । पानीयेनेति अष्टगुणेन साधयित्वा चतुर्भागावशिष्टं मधुतैलसैन्धवोपहितं सुखोष्णं कफविकारिणे, शीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यां युक्तं पित्तविकारिणे वस्तिं दद्यात् । इति तिक्तस्कन्ध आस्थापनवस्ति ॥ १२१ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वात् पारिशेष्याच्च कषायस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—प्रियङ्ग्वित्यादि । प्रियङ्गुरनन्तमूलम् । आम्रफलास्थि । अम्बष्ठकी पाठा । कट्वङ्गं श्योनाकः । धातकीपुष्पम् । पद्मा पद्मचारिणी ब्राह्मणयष्टी । पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कः । अश्वकर्णो लताशालः । स्यन्दनो नेमिस्तिनिश इति ख्यातः । असनः पीतशालः । अरिमेदो विट्खदिरः । एलवालुकः तेजवल्लः । परिपेलवः कैवर्त्तमुस्तकः । शल्लकी शल्लकीवृक्षः । जिङ्गिनी मञ्जिष्ठा । काशः । कशेरुश्चिञ्चुया । राजकशेरुः कशेरुरेव । कट्फलम् । वंशो वेणुः । पद्मकं पद्मकाष्ठं । अशोकः

पटोलभेद । कषायवर्गे सप्तपर्ण पियालसाल । परिपेलवं कैवर्त्तमुस्तकम् । जिङ्गिनी स्वनामख्याता ।

* पद्मा इत्यत्र पद्मेति चक्र । † शिरीषपुष्पेति चक्र ।

माठीकवरकतुङ्गाजकर्णाश्वकर्णस्फूर्ज्जकविभीतककुम्भीक-पुष्कर-बीजविसमृणालतालखर्ज्जूरतरुणी-*-नाम्। एवंविधानाञ्चान्येषां कषायवर्गपरिसङ्ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि च खण्डशश्छेद-यित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात्। शीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे विधिवत् दद्यात्। इति कषायस्कन्धः॥ १२२॥

तत्र श्लोकाः।

षड् वर्गाः परिसङ्ख्याता य एते रसभेदतः।
आस्थापनमभिप्रेत्य तान् विद्यात् सार्व्वयौगिकान्॥

स्वनामख्यातः। शालः शालकाष्ठम्। धवः। सर्ज्जो धूनकः। भूर्ज्जो भूर्ज्ज-ग्रन्थिः। असनः कृष्णासनः। खरपुष्पा खरमञ्जरी अपामार्ग इति ख्यातः। शमी शाँइकाँटा। माठीको देवदारुः। वरको वोरधान्यम्। तुङ्गः पुन्नागवृक्षः। अजकर्णोऽसनभेदः। अश्वकर्णो वृहच्छालकाष्ठम्। स्फूर्ज्जकस्तिन्दुकः। कुम्भीकः कट्फलः। तरुणी घृतकुमारी। एषामेवंविधानामन्येषाञ्च कषायवर्ग-परिसङ्ख्यातानाम्। इति कषायस्कन्ध आस्थापनवस्तिः॥ १२२॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि। षड् वर्गा इति। सार्व्व-

माठीको देवदारुः। अजकर्णः शालभेदः। कुम्भी कुम्भीक इति ख्याता। विस करहाटः। मृणालं मृणालनाडिका। तालखर्ज्जूरतरूणामिति तालखर्ज्जूरवृक्षाणामित्यर्थः। तत्र च स्कन्धेषु यद् द्रव्यं स्कन्धद्वये पठ्यते, तदुभययुक्तत्वेन उभयत्रापि योगीति ज्ञेयम्॥ ११९—१२२॥

चक्रपाणिः—सार्व्वयौगिकानिति सर्व्वेष्वास्थापनसाध्येषु रोगेषु वातव्याधिज्वरगुल्मादिषु

* तरुणीत्यत्र तरुः इति पठ्यते चक्रेण।

सर्व्वशो हि प्रणिहिताः सर्व्वरोगेषु जानता।
सर्व्वान् रोगान् नियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम्॥
येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्त्तिताः।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः॥
इत्येते षड़ास्थापनस्कन्धा रसेनानुविभज्य व्याख्याता भवन्ति॥ १२२॥

एभ्यो भिषग् बुद्धिमान् परिसङ्ख्यातमपि यद् द्रव्यम् अयौगिकं मन्येत, तत्तदपकर्षयेच्च। यद् यच्चानुक्तमपि च यौगिकं

यौगिकान् सर्व्वरोगहरास्थापनयोगोपगान्। ननु कुतः सार्व्वयौगिकांस्तान् विद्यादित्यत आह—सर्व्वशो हीत्यादि। येभ्यो रोगेभ्य आस्थापनं हितं हि यस्मात् तान् सर्व्वान् रोगान् जानता वैद्येन सर्व्वरोगेषु सर्व्वशः सर्व्वे सर्व्वे एते षड़्वर्गाः प्रणिहिता नियच्छन्ति, तस्मात् तान् षड़्वर्गानास्थापनम् अभिप्रेत्य सार्व्वयौगिकान् विद्यात्। मधुरादिस्कन्धादीनां वातादिविकारेषु यद्विधानमुक्तं तदितरेष्वविधिमाह—येषां येषामित्यादि। इत्येते षड़ित्युपसंहारः॥ १२२॥

गङ्गाधरः—अथ परिसङ्ख्यातमधुरादिवर्गाणां मध्ये यद् द्रव्यं यद्रोगविशेषे

यथोक्तदोषसम्बन्धे सति यौगिकानित्यर्थः। एतदेव विवृणोति—सर्व्वशो हीत्यादि। सर्व्वश इति समस्तवर्गेणार्द्धवर्गेण यथालाभेन वा। इदानीं सर्व्ववर्गाणां सर्व्वास्थापनसाध्यरोगेषु यौगिकत्वं यदुक्तम्, तत्र ज्वरे कटुकवर्गेणास्थापनं पित्तकरत्वात् ज्वरं वर्द्धयति, कफमेव हरति। तेन दोषविशेषेणास्थापनविशेषार्थं सर्व्वगणानां यौगिकत्वमेतदुक्तम्, किन्तु सामान्येन सर्व्वास्थापनरोगहितत्वम्, दोषविशेषेषु तु तत्राननुगुणवर्गस्य प्रयोगस्य निषेध एवेति दर्शयन्नाह—येषामित्यादि। येषामिति वातादिविकाराणामुक्तानामिह। तत्र वातहरस्कन्धः न कफप्रशान्त्यर्थमुक्तः, तेन कफवर्द्धकः। एवमम्लादिवर्गेष्वपि ज्ञेयम्। किंवा सार्व्वयौगिकानित्यनेनोक्तानां वर्गाणां समासव्यासयोगेन सकलास्थापनसाध्यरोगहरत्वमुच्यते, न प्रत्येकम्। प्रत्येकन्तु वर्गाणां साध्यत्वेनैव अनुक्तरोगकर्म्मत्वमुच्यते 'तेषाम्' इत्यादिना॥ १२२॥

चक्रपाणि—सम्प्रत्युक्तवर्गेषु व्याध्यादिपर्य्यालोचनया यौगिकत्वमपेक्ष्य यौगिकप्रक्षेपमयौगिकोद्धरणञ्च दर्शयन्नाह—तेभ्य इत्यादि। 'बुद्धिमान्' इति पदेन, बुद्धिमतैव प्रक्षेपोद्धारौ गणे कर्त्तव्यौ,

मन्येत, न तु तद् दद्याद्। वर्गमपि वर्गेणोपसंसृजेदेकमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य। प्रचरणमिव भिक्षुकस्य वीजमिव च कर्षकस्य सूत्रं बुद्धिमतामल्पमपि चानल्पज्ञानाय भवति। तस्माद् बुद्धिमतामूहापोहवितर्काः, मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः। यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक् संसाधयति कार्य्यमनतिमहत्त्वात् * अनतिह्रस्वत्वादुदाहरणस्येति ॥१२३॥

यौगिकं न भवति, तद्वर्ज्जनमपरिसङ्ख्यातानामन्येषाञ्च यौगिकानामुपादानं वर्गान्तरस्य तत्तद्रोगयौगिकत्वे वर्गान्तरसंसर्ज्जनञ्च विधातुमाह—एभ्य इत्यादि। बुद्धिमतां सूत्रानुसारेणोहस्तर्कः अपोहस्तर्केणैकं निश्चित्यान्यस्य वर्ज्जनमाभ्यां वितर्क इदं युक्तमिदमयुक्तमिति तत्त्वातत्त्वबुद्धिः। एते श्रेय इत्यस्य वचनविपरिणामेन श्रेयांस इत्यर्थः। मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेय इत्यन्वयः। कुतस्ते श्रेयांसस्तच्च श्रेय इत्यत आह—यथोक्तं हीत्यादि। हि यस्मात् यथोक्तं मार्गं भिषगनुगच्छन् उदाहरणस्यानतिमहत्त्वादनतिह्रस्वत्वात् कार्य्यं संसाधयति ॥ १२३ ॥

नाल्पबुद्धीनां तदूहापोहकरणे सामर्थ्यमिति दर्शयति। युक्तिं प्रमाणीकृत्येति ऊहं प्रमाणीकृत्येत्यर्थः। प्रचरणं भिक्षामूलं तण्डुलादि पात्रस्थम्। ननु मन्दबुद्धे कथं यथोक्तानुगमनम्? यथोक्तम् अयौगिकमूहेन बुद्धिमन्तः प्रपद्यन्ते, तत्रैव तन्मन्दधीः प्रयुञ्जानो न कथमनर्थमावहेदित्याह—यथोक्तं हीत्यादि। अनतिमहत्त्वाद् वा निपातयतीत्यनेन, मन्दबुद्धिर्यथोक्तमाचरन् ऊहं विना न चातिव्यापद् भवतीति दर्शयति। यतः शास्त्रे हि यो विधिर्यत्रोक्तः, स प्रायो यौगिक एव भवति, तत्र तत्रापि शरीरादिभेदेन यौगिकः, तत्रापि स्तोकमात्रेण यौगिक इत्यर्थः। अनतिह्रस्वत्वादुदाहरणस्येति शास्त्रे उदाहरणस्य विधेरनतिसङ्क्षेपादित्यर्थः। एतेन स्तोकः रोगसाधनोदाहरणं स्यात्, ऊह्यमेव वा भवतु, तदा मन्दबुद्धिः साक्षादुदाहरणविषयाज्ञानात् स्वयम् ऊहाक्षमत्वाच्च न रोगशान्तिलक्षणं कार्य्यं कर्त्तुं क्षमः स्यात्। यतो ह्युदाहरणानि बहूनि। तेन तैरेवोदाहरणात्मकप्रयोगैस्तत्साध्यत्वेनोक्तव्याधीन् साधयतीति युक्तम्। इमौ चावापोद्धारौ गणेषु मध्ये गणोक्तद्रव्ये प्रायो ज्ञेयौ। यदुक्तं सुश्रुते—"गणोक्तमपि यद् द्रव्यं भवेद् व्याधावयौगिकम्। तदुद्धरेत् प्रक्षिपेत् तु यन्मन्येद् यौगिकन्तु तद्" इति। ये तु संयोगमहिम्ना कार्य्यकारकाः प्रयोगा अगस्त्यहरीतक्यादयः, तेष्वावापोद्धारौ न कर्त्तव्यौ। एवमेव चार्थमभिप्रेत्योक्तं सुश्रुते—"एष आगमसिद्धत्वात् तथैव फलदर्शनात्। मन्त्रवत् संप्रयोक्तव्यो न मीमांस्यः कथञ्चन" ॥ १२३ ॥

---

* अनतिमहत्त्वाद्वा निपातयतीति चक्रधृत पाठः।

अतः परमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यन्ते। तच्चानुवासनन्तु स्नेह एव। स्नेहस्तु द्विविधः, स्थावरात्मको जङ्गमात्मकश्च। तत्र स्थावरस्नेहस्तैलमतैलञ्च। तद्द्वयं तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यते सर्व्वं तैलप्राधान्यात्। जङ्गमात्मकस्तु वसा मज्जा सर्पिरिति। तेषां तैलवसामज्जसर्पिषाञ्च यथापूर्व्वं श्रेष्ठम्। वातश्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु, यथोत्तरं पित्तविकारेषु, सर्व्व एव वा सर्व्वेष्वपि च योगमायान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १२४ ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्ग-शिग्रु-शिरीषकुस्तुम्बुरु-विल्वाजमोदावार्त्ताकीपृथ्वीकैलाहरेणुका-फलानि च, सुरससुमुखकुठरकगण्डीरककालमालकपर्णासक्षवक-फणिज्झकहरिद्राश्रृङ्गवेरमूलकलसुनतर्कारीसर्षपपत्राणि च, अर्कालर्ककुष्ठ-नागदन्तीवचापामार्ग-श्वेता-ज्योतिष्मती-गवाक्षी-

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादनुवासनस्य यानि द्रव्याणि योगमृच्छन्ति तान्याह—अतः परमित्यादि। तैलं तिलप्रभवस्नेहः। अतैलं सर्षपादिप्रभवः स्नेहः। तत्र तैलातैले स्नेहद्वये उपदेष्टव्ये सर्व्वं तैलमतैलञ्च तैलप्राधान्यात् तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यते। सर्व्वं स्पष्टम् ॥ १२४ ॥

गङ्गाधरः—पारिशेष्यात् शिरोविरेचनस्य यानि द्रव्याणि योगमृच्छन्ति तान्याह—शिरोविरेचनेत्यादि। गण्डीरः समठः। तर्कारी जयन्ती। अलर्क

चक्रपाणिः—क्रमप्राप्तमनुवासनद्रव्यमाह—अत परमित्यादि। तत्र तैलमिति तैलभूतं सर्षपस्नेहादि। तैलप्राधान्यादिति स्थावरस्नेहेषु तिलतैलस्यैव प्राधान्यात्। एतेन तैले यो विधिः, स सार्षपादौ बोद्धव्य, 'तैल'शब्देन तु सार्षपादीनामिह ग्रहणम्। तिलभवस्नेहस्य प्राधान्यप्रख्यापनार्थं 'तैल'शब्देन सार्षपादीना ग्रहणं भवत्येव। यदुक्तं सुश्रुते—"निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि" इति ॥ १२४ ॥

चक्रपाणिः—पारिशेष्याच्छिरोविरेचनान्याह—शिरोविरेचनेत्यादि। फलानि चेति 'च'कारेण तदुक्तं द्रव्यमङ्गोपयोगञ्च दर्शयति। तेन शिरोवक्ष्यमाणे त्वगुपयोगश्च भवति। एवमन्यत्रापि

गण्डीरावाक्पुष्पीवृश्चिकालीवयःस्थातिविषामूलानि च, हरिद्रा-शृङ्गवेरमूलकलशुनकन्दाः, लोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि च, देवदार्व्वगुरु-सरल-शल्लकी-जिङ्गिन्यसन-हिङ्गु-निर्य्यासाश्च, तेजस्विनीवराङ्गेङ्गुदीशोभाञ्जनवृहतीकण्टकारिकात्वगिति। शिरोविरेचनं सप्तविधं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्य्यासत्वगाश्रयभेदात्। लवणकटुतिक्तकषायाणि चेन्द्रियोदशयानि तथापराण्यनुक्तान्यपि द्रव्याणि यथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुपदिशन्ति इति ॥ १२५ ॥

तत्र श्लोका।

लक्षणाचार्य्यशिष्याणां परीक्षाकारणञ्च यत्।
अध्येयाध्यापनविधिः सम्भाषाविधिरेव च ॥

श्वेतार्कः। श्वेता श्वेतापराजिता। ज्योतिष्मती घोषकः। गण्डीरपुष्पी वृहत्-समठः। वृश्चिकाली विछातिः। हरिद्राशृङ्गवेरमूलकलसुनानां मूलवत् कन्दाश्चेति पुनरुक्तम्। लोध्रादीनां पुष्पाणि देवदार्व्वादीनां निर्य्यासश्च, तेजस्विनी लतापुटकी इत्यादीनां त्वक्। इति फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्य्यास-त्वगाश्रयभेदतः सप्तविधं शिरोविरेचनं लवणादीनि चत्वारि न मधुराम्लानि इन्द्रियोपशयानि ॥ १२५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि। लक्षणं तन्त्रं, बुद्धिमानित्यादिना तन्त्रपरीक्षाकारणं चिह्नम्। ततोऽनन्तरमाचार्य्यं

उदाहार्य्यम्। सुमुखादय पर्णासभेदाः। गण्डीरपुष्पी शमठ। वयःस्था ब्राह्मी। वराङ्गं गुडत्वक्। इन्द्रियोपशयानीत्यनेन यानि लवणादीनि नेन्द्रियोपघातकानि, तान्येव शिरोविरेचने योज्यानि। तथापराणीति मधुराम्लकषायाणि शिरोविरेचने यौगिकानि ॥ १२५ ॥

चक्रपाणि—सङ्ग्रहे लक्षणाचार्य्यशिष्याणामिति शास्त्राचार्य्यशिष्याणां परीक्षा। लक्षणं हि शास्त्रमुच्यते। कारणञ्च यदिति शास्त्रादिपरीक्षाकारणञ्च यदित्यर्थः,—"एतदेवम्भूतं शास्त्रम्

षड़ङ्गानि च पञ्चाशद् वादमार्गपदानि च ।
पदानि दश चान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥
सम्प्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको वमनादिषु ।
भिषग्जितीये रोगाणामध्याये सम्प्रकीर्त्तितः ॥ १२६ ॥
बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकान्तम् ।
बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं बहुविधवादनिषूदनं परेषाम् ॥
इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां विजज्ञिवान् परमतवादसूदनीम् ।
निलीयते परवचनावमर्द्दने न शक्यते परवचनैश्च मर्द्दितुम् ॥

परीक्षेतेत्यादिनाचार्य्यपरीक्षाकारणम् । अध्यापने कृतबुद्धिरित्यादिनाध्यापनविध्यन्तर्गतं शिष्याणां परीक्षाकारणम् । तत्रायमध्ययनविधिरित्यादिना अध्येयस्याध्ययनस्य विधिः । भावे कृत् । अथाध्यापनविधिरित्यादिनादौ शिष्यपरीक्षावचनानन्तरमेवंविधमध्ययार्थिनमित्यादिनाध्यापनविधिः । सम्भाषाविधिमत ऊर्द्ध्वं मित्यादिना सम्भाषाविधिः । इमानि तु खल्वित्यादिना षड़ङ्गानि पञ्चाशत्, चतुश्चत्वारिंशद्वादमार्गपदानि । कारणादीनि दशपदानि तत्त्वतः । वमनादिषु परीक्ष्यादेर्नवकः संप्रश्नश्च ॥ १२६ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—अध्यायं प्रशंसति । बहुविधमित्यादि । इदमेतदध्यायार्थतया यद्बहुविधमर्थजातमुक्तं तद्बहुविधवाक्यविचित्रम् । अर्थकान्तमर्थतो मनोरमम् । बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं परेषां बहुविधवादनिषूदनं किं फलमित्यत आह—इमामित्यादि । इमामेतदध्यायार्थस्याध्ययनतो जातां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां परमतवादसूदनीं विजज्ञिवान भिषक् परवचनावमर्द्दने निलीयते । परवचनैश्च

अमल इवादित्यः" इत्यादि शास्त्रपरीक्षाकारणम् । आचार्य्यपरीक्षाकारणम् "एवंविधो ह्याचार्य्यः" इत्यादि, शिष्यपरीक्षाकारणन्तु "अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्य्यः" इत्यादि । अध्येयमध्येतव्यम्, तस्य विधिरध्ययनविधिरेव ॥ १२६ ॥

<u>चक्रपाणि</u>—इदमुक्तमर्थजातमिति लक्षणाचार्य्यशिष्यपरीक्षारूपमर्थजातमुक्तम् । अर्थकान्तमिति यथासम्बद्धार्थतादिना गुणेन कमनीयार्थं भवति तथोक्तमित्यर्थः । शब्दस्य वाक्ययोजनं

दोषादीनान्तु भावानां सर्व्वेषामेव हेतुना * ।
मानात् समस्तमानानि निरुक्तानि विभागशः ॥ १२७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते रोगभिषग्-
जितीयं विमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मद्दितु' न शक्यते इति । अध्यायं प्रशस्य स्थानार्थमाह । दोषार्थमाह—दोषादीनामित्यादि ॥ १२७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्निवेशेत्यादि । विमानस्थानग्रन्थसङ्ख्या त्रयोविंशत्यधिकं श्लोकानां सहस्रम् । ० ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ
तृतीयस्कन्धे विमानस्थानजल्पे रोगभिषग्जितीय-
विमानजल्पाख्याष्टमी शाखा ॥ ८ ॥

शब्दसन्धिः । दोषादीनामित्यादिना विमानस्थानार्थसंग्रहं करोति । हेतुमदित्युपपत्तिमत् यथा भवति, तथा दोषादिमानादित्यर्थः, निरुक्तानीति निरह्योक्तानि । निरुक्तिश्च—दोषादयो विशेषेण मीयन्त एभिरिति विमानानि ॥ १२७ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तप्रणीतायुर्व्वेददीपिकायां चरकतात्पर्य्यटीकायां
रोगभिषग्जितीयविमानव्याख्या नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

समाप्तमिदं विमानस्थानम् ।

॥ श्रीः ॥

* हेतुना इत्यत्र हेतुमत् तथा समस्तमानानीत्यत्र सम्यग्विमानानीति चक्रसम्मतः पाठः।